Title अनुमानमणि दीधितिटिप्पणी

Author महादेवपंडितः

Extent २६१ Age

Subject न्यायशास्त्रम् · सम्पूर्णम्

नं० १३८८

अनुमानमणि-
दीधिति
टिप्पणी

पत्राणि २६९

पत्राणि २८१

व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुमितिजनकतया एककार्यजनकत्वरूपैककार्यानुकूलत्वं न संभवतीति न च आह एककार्यानुकूलत्वमि
त्यादि तथा च तयोः परामर्शनिष्ठानुमितिहेतुतायां विषयतयावच्छेदकत्वात्तदुत्तरसंभव इति भावः नन्वेवं तेनैव तादि नाप
क्षतायाः एव निरूपणात् पक्षधर्मतानिरूपणानुमितिसंगतमत आह पक्षतायामित्यादि तथा च पक्षधर्मतायां पक्षताधर्म
ताच्छिन्नविशिष्टत्वे धर्मता हेतुतावच्छेदकसंबंधरूपा प्रसिद्धैवेति पक्षतानिरूपणामेव पक्षधर्मतानिरूपणमिति न तत्संगतिरिति
भावः भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपप्रकारत्वनिवेशे गौरवात् साध्यप्रकारकनिश्चयनिवर्तितत्वेनैव साध्यविशेष्यकनिश्चयनिवर्तित्वे
नापि संशयानुगमे बाधकाभावादाह पक्षसाध्येति साध्येति अत्र पक्षे साध्याभावादिप्रकारकसंदेहस्यापि तत्त्वमिति वैयर्थ्यात्सा
ध्यपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वविषयकत्वानिश्चयत्वामिश्रेयं अप्रसिद्धेरिति साध्याभावाप्रसिद्धेरित्यादि अत्र साध्यानिष्ठप्रका
रतानिरूपितप्रतियोगित्वनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपिताभाववृत्तिप्रकारताशून्यत्वरूपसाध्याभावाप्रकारकत्वगर्भनिश्चयत्वमनाप्र
सिद्धिः पक्षाभावांशे प्रतियोगितासंबंधेन केवलान्वयिनि साध्ये सम्भवादिति चेन्न प्राचां प्रतियोगितासंबंधेनाभावप्रत्यक्षस्वीका
रेण तथापि निश्चयत्वरूपपक्षतानाभावादिति अथ तन्मते पक्षतात्वेऽज्ञानविरहः बाधनिश्चयाभावविशिष्टबुद्धि[illegible]तिबंधकत्वमेव तन्मते
ऽनुमित्साभावाभावादिति चेन्न तत्र पक्षताघटकहारामावात्संशयत्वस्य पक्षताकारणतायामप्रामाण्यमिति प्रत्यक्षात्र जनकत

2

तिं

याबाधनिर्णयीयविशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकतायांच्छप्रामाण्यज्ञानास्कंदितत्वेन कनयासंदिग्धाप्रामाण्यकबाधसत्वेऽपि सिद्धा
त्मकपरामर्शोत्पत्तुमितिकारणपबाधज्ञानवत्त्वेकसंशयपूत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्स्वरूपेनेनयकृताव्यवहारोपपत्तिकत्वेनज्ञा
नसंशयत्वेनिवेशनीयं न त्वनुमितिजनकतायामितिनिरस्तं पक्षसाध्यसंबंधेतिपत्वेवंसतिपर्वतोवह्न्यभाववान्वह्निर्पर्वत
वान्नवेत्यादिसंशयस्यापिपक्षसाध्यसंबंधावगाहितयापक्षतात्वापत्तिरितिदूषणमपास्तं नन्वेतद्बाधारपक्षेसाध्याभा
वत्तावगाहित्वस्यसाध्येपक्षवृत्तित्वावगाहित्वस्यवाविवक्षणेनादोषात् आधारताधेयत्वयोश्चतुल्यवित्तिवेद्यत्वा
द्दोषः पदं पक्षसाध्यसंबंधावगाहित्वरूपसंशयत्वेकेवलान्वयिनिसाध्यपक्षतानिष्ठाभावप्रतियोगिनवेतिसंशयस्या
संग्रहः एवं प्रमेयत्वाद्वह्निर्घटत्वात्संबंधेनवाच्यस्यसाधनतायांप्रमेयत्वाद्वह्निर्घटत्वाप्रसिद्ध्याताद्दशसंशयप्रसिद्धिः
एवमप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थलेसाध्याभावात्मकाभावप्रतियोगिनिपक्षवृत्तित्वसंशयस्यैवपक्षतात्वेनोपगमे
तद्वानयासाध्यपक्षसंबंधावगाहित्वरूपसंशयत्वनिवेशासंभवइतिनवीनैर्दूषणमपितन्नकेवलान्वयिनिसाध्येपक्षे
वृत्तिनवेतिसंशयस्यैवपक्षतात्वेनसाध्येसंदेहस्यैवपक्षतात्ववादिनयेपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंदेहस्यतथात्वे
नासंग्रहस्येष्टत्वात्नचकेवलान्वयिप्रमेयेघटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्यसंग्रहइतितन्यात्तद्विरोधइतिवाच्यं

नादर्शनं पुरस्य साध्यविशेष्यकपक्षवृत्तित्वकोटिकसंशयसंग्रहे एव तात्पर्यात् अनुपदमेव केवलान्वयिनि तादृशायामि
त्यादिग्रन्थे केवलान्वयिनि साध्यविशेष्यकपक्षवृत्तित्वकोटिकसंशयस्य वक्ष्यमाणत्वेन नियमतो भविष्यति चेन्न यथा साध्यसंदेहस्यैव पक्षता
त्ववादिन एकत्र संशयस्य तथात्वेनासंभवदुक्तिकतयाऽसंगतत्वापत्तेस्तत्वापि दुर्वारत्वात् चाक्षिप्य केवलान्वयिग्रन्थे व्याख्यातुमे
वेदंमुष्टीभविष्यति द्वितीयग्रन्थस्याप्यस्मिन् दर्शने विशेषाभाववत्कूटस्यैव सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमिति मतावलम्बनेन
न घटपटादिमेकूटस्यैव समेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य कोऽपि न संभवात् प्राचीनैर्हेतुनियामकसंबंधेन व्याप्यव्या
पकभावस्यानभ्युपगमाच्चैवं तन्तौ पटत्वसामान्यस्य सत्त्वात् व्यतिरेकसहचारेणायं व्यभिचारग्रहो न नस्य च साध्यप्रसिद्धिं वि
नाऽसंभवेनाप्रसिद्धसाध्यकानुमानस्यासंभवादितिं कुत्सितं द्वितीय इदमुपलक्षणं चवाप्यवृत्तित्वज्ञानकालीनस्य पक्षे तदव
च्छिन्नानन्तरभावतांपि साधकत्वसमुच्चयस्यापि न विरोधिना देशेनैव वा तत्साधितापि विरोध्यंतेन संशयाननुगमे पक्षे दोषः पक्षविशे
ष्यकसाध्यसंशयस्यैव सर्वत्र पक्षतात्वसंभवेनाननुगमस्य वेधयोऽत्र दिशिन चाह केवलान्वयिनि तादृशायामिति संशयः सए
एव तथा पक्षतानस्याः केवलान्वयिनि पक्षविशेष्यकसंशयस्यासंभवेन साध्यविशेष्यकपक्षवृत्तित्वकोटिकसंशयस्य पक्षताले
न संग्राहकत्वनयानुगमस्यावश्यकत्वमिति भावः संयोगेनैतादिसिद्धिकाले नुमितिवारणायैव साध्यसंदेहरूपपक्षताया हेतुत्वं गौतमादि

3

२

मा·वि·

२

त्याशयः यथाश्रुतमयक्ष्णो। पक्षेमितिसाध्यस्य पक्षधर्मसंदिग्धत्वमिति यथाश्रुतार्थकलङ्क्रो। इदंतमइत्यादि प्रतिपाद्यं पक्षे
तावेवकम्मे· अतएव तमः प्रभृतेः समवायेन धर्मित्वाभावादेवा उक्तनङ्गतिसाध्योधर्मत्वाविवक्षतोन पक्षमिकत्वं साध्यसंदि
ग्धत्वमित्यत्र लक्षणाघइत्याशयः समवायेनेतियतितथाचसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनेवधर्मत्वधर्मित्वेविवक्षणीये नाव्याप्ते
पक्षत्वानत्वाप्तेनिविष्टमित्याशयः उक्तौनित्यतलक्षणस्यावृष्यत्वेपीत्यादि। प्रमयाधेहति एवं च प्रताकार्थः कन्नेतार्थः प्रक्ष
तेइतिशेषः नविवाक्षेतइति तथा च प्रकृते साधकबाधकप्रमाणयोरेकतरस्यासिद्धिबाधपरेइतिभावः एतेन रावृत्यप्रमाणसाध्या
धेऽनुशासनादर्शनात् इदं समं गत मितिमत्यापि: पक्षता वाधाप्रसिद्धेरिति प्राचांप्रतिद्याणतासंवंधेनधमानेगीकारात्
मात्मकत्वाभावनितोकोपिनसंभवतीत्याशयः इदानीमनुमितेरन्यतमकाले सिद्धिविनाश्यत्वेमाह इद इतिविष
यत्वितप्रत्यासत्या हेतुत्वाभिमायेणाशंकतेदोषवितानचेति अनुमितिगनिकेति अनुमानकानुमितिसाधर्ण्यावाकत्वेनानुमिति
वारणाय अनुमितिविषयकत्वं विहायानुमितित्वेनकत्वमुक्तं व्याकरणं तदेकत्वसिद्धिकालइत्यर्थः समवाधितिस्वरूपयो
ग्यतायाः कारणताबच्छेदकस्वरूपत्वादितिभावः अव लीढे इति उपलक्षितेनेत्यर्थः मतेनेति निवृत्तोक्ष्मसमवेकार
णतावच्छेदकोपलक्षितस्यैवत्रित्वसाकार्यमादकत्वेप्रामाण्यज्ञानास्कंदितपरामर्शस्यापि अप्रामाण्यज्ञानाभा

५

एम·

वोपलक्षिततत्तयानुमित्युत्पादकत्वापत्तेरिति तद्वस्थाइति सिद्धिकालेऽप्यनुमित्युपहितत्वोपलक्षिते छायाः सत्वादिति भावः अति
रिक्तस्येति सामग्रीपदे नेच्छातिरिक्तसामग्र्या एव विवक्षितत्वादिति भावः वैयर्थ्यादिति न च सिद्धिकालेऽनुमितिवारणाय तत्सार्थक्यमि
ति वाच्यं तदानीमनुमितिसामग्र्यभावेनैवानुमित्यभावात् अन्यथा तन्निवेशेऽपि इष्टेरेच्छायाः सत्वेनानुमितिवारणासंभवात् पक्षता
पक्षपदस्य वृत्तिनिमित्तं इच्छायामेव पक्षताव्यवहारादिति भावः अनुमित्सात्वेनेति अन्वयघटनुविधानादिति शेषः नोक्तेऽनुकल्पमिति
अन्यत्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेनेच्छाया विशेषणत्वापत्तेरिति भावः प्रत्यक्षात्मकेति लौकिकप्रत्यक्षात्मकेत्यर्थः नानुमित्सेति अनुमि
त्सात्वेनानुमितौ साध्यवत्ताज्ञानेनानुमित्साकाले तस्याविनाशादिति भावः लौकिकेति अलौकिकसाध्यवत्ताप्रत्यक्षविशिष्टपक्षस्य
तत्पक्षत्वानुमित्साजनकत्वे तत्साध्यवत्ताप्रत्यक्षविशिष्टपक्षसाधारण्यसमर्थनतयाऽतव्याप्त्यापत्त्यादिनाशयः प्रत्यक्षसामग्रीप्रतिबंधा
दलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधात् इत्यादिप्रथमांतेति आदिना नाशकैकहिती पक्षतीय प्रथमांतयोः परिग्रहः यत्किंचिदिति न
च तदानीं पर्वतो वह्निमानिति नानुमितापत्तिः तदनुमित्सेव तादृशेच्छाविषयसिद्धिसंभवादिति तत्संघटकघटानुमितिसामग्रीसत्वे घटानुमि
त्युत्पत्तेः तादृशेच्छाविषयसिद्धिसंभवेन तदानीं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितेरनुत्पादे न तु समानप्रकारकेच्छाविरहादिनाशयात् तेन साध्यतावच्छेद
च्छेदकपक्षतावच्छेदकनिवेशने प्रतिकिंचिद्वैचारिकानन्तरमानुपस्थितयत्किंचिद्व्याप्तचरमानसादिज्ञानसामग्र्यनुमितितत्प्रकारकतामिति अनुमितेरा

ऋपघटितत्वं न यात्वधूमत्वामिमाहितेनना शोकत्वानेकान्याणाव मरः।वह्नित्वल्लक्षणचानुमितित्वप्रकारकत्वाविशेषेणैवपर्यसितंविहोवरस्ता
नेज्ञापनताभितीच्छागोरस्तासंभवेपक्षविषयत्वानतिवेशनमप्रत्यमिमितिशकानेतमकोनुमितितामकारिकायामित्यादिदीधितिग्रंथ
दुस्समभिप्रायेणोक्तमनुमितित्वप्रकारकत्वमित्यादीतिसारंप्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमित्यनेनैकस्यामेवेच्छायांप्रत्यक्षादिमिदविषयकत्वेना
भिप्रेतेप्रयोगस्तनाभावात्किंतुनानेच्छास्तुप्रत्येकंप्रत्यक्षभेदादिविषयकत्वमित्याशयेनाहप्रत्यक्षत्वसत्वइत्यादिकृत्यमितिकृतंसं
वशाहुमतेप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावकालेशाब्दमित्यंपर्वतेवह्निताकेज्ञापनामितीच्छासत्वेऽनुमितिसमुत्पादकम् उपमितिमितीत्यु
कालेउपमितिमितित्वंपर्वतेवह्निताकेज्ञापनामितीच्छासत्वेनुमितिसमुत्पादादिसेवंरूपंशाब्दविषयत्वेनशाब्दमात्रविषयत्वकत्वाने
नेकत्वनामहिस्तुराहपदेहेतिप्रतिबंधकत्वात्प्रतिबंधकत्वस्यमहत्वात्तवहिप्रत्यक्षपरामर्शयोःकथिकत्वेऽनुमितिसोत्पत्तिक्त
तोमिद्धिनाशेनैवज्ञामायारीत्यानयक्षताभंगइत्यतआहसमूहालंबनेतिघटनाद्यनुमितिसामग्रीसत्वेमिच्छामतिवधीभूतेना
दशानुमितिसेवेच्छाविषयस्मिन्नेवपर्वतेवह्न्यनुमितेरनुभवसिद्धत्वमतआहविषयांतरे चेतिच्छानुमितित्वप्रकारकेच्छास्थलेप
क्षताभंगप्रसक्तानदप्रकारकेच्छास्थलेपिनमाहएवंचेतिचनन्वनुगतेच्छास्थलेपक्षताभंगप्रसक्तानुगतेच्छास्थलेपिनमाह
वमितितत्रकथमित्यादिनावह्न्यामानापक्षताभंगोपपादकतादृशेच्छासाधारण्याभावोपयादकमनुमितित्वप्रकारकत्वेनि

वैशिष्ट्यस्यावगाहकत्वे स्वानंतरबोध्यं अस्याहरणाद्यायीति प्रत्यक्षादिभिन्नं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामिति साध्याकारकेच्छाया अ
पीत्यर्थः अनतिप्रसक्तापाद इति विषयतया न तिप्रसक्तत्वं बोध्यं तेन पर्वतो वह्निमानित्यनुमिमासातिरेकाविषयकत्वं तत्वं अनुग
तरूपेणैव तत्साध्यविशिष्टतेतज्ज्ञविषयत्वप्रकारकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वादिरूपेणैव अतएव अनुगतरूपेणासंभवदुक्ते
तकताकेच्छानामननुगतरूपेणैव निवेशेनैव अनन्यसिद्धिस्वरूपमेवविवक्षणीति रुच्छासामान्यमेवेति तच्च नालिंगकेच्छायाले
नत्वमिवेधकत्वेति नेस्याः प्रतिवंधकत्वेत्यर्थः विशेषणांतरेतितल्लिंगकत्वादिरूपविशेषणेत्यर्थः इमाद्येति आदिनानुमितिज्ञा
पतांप्रत्यक्षभिन्नं ज्ञानं जायतामित्यादिपरिग्रहः विषयांतरइतिइदमनुपपन्नक्तांशाहार्यस्मिन्प्रत्यक्षमेवप्रत्यक्षभिन्नं ज्ञानं जायतामि
त्यादिच्छायाअनुत्तेजकत्वादिनापिइष्टत्वंसमानविषयेत्यौ किंचप्रत्यक्षसामग्र्यावलवतानेनत्वेनानुमितिरित्याशयेनाहलौ
किकेतिनपिच्छासत्वेतियाहशेकामत्वेनुमितिसाहशेच्छायाएवोत्तेजकत्वेउपदर्शितेच्छायाअप्युत्तेजकतायाताइतिभा
वः दोषितोनावदिच्छाभावसमुदायस्येतिविशेषाविशेषणाभावानापन्नेद्रुमवत्वविशेषणोद्भुवासम्नाहुन्नेरेकस्याअवच्छेद
कतायाअभ्युपगमादितिभावः व्याख्यायांतस्याएवमितिहेतुविलक्षणाहेत्यर्णानत्रल्लिंगकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वे
नअनन्यमात्रलिंगकत्वाप्रसिद्धेरावनेकत्वावाह परामृष्यमाणेति इदंतुबोध्यं अवच्छेदावच्छेदकविहायपरामृष्यमाणमात्रतो

7

भा॰ टि॰

५

मात्रसिद्धिमते आलोकमात्रलिंगकेच्छामते मम ह्यालं वा नाम कश्चिमालोकोमणि लिंगकपरामर्षजन्याया अनुमितेः धूमपरामर्षोप्य
वहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वनिकत्वरूपधूमलिंगकत्वोकांतवेभिन्नतत्त्वे व्यभिचारः नाहं शेछ्याया धूमामालिंगकत्वेषितदालोकमपिप
रामृष्यमाणेन यापरामृष्यमाणोम्लिंगकत्वाभावादितिसाविते तथाचान्यलिंगकपरामर्षाभाववैशिष्ट्यस्यान्यलिंगकेच्छा
याविशेषणादेयमित्यत्र तासर्वोपपद्यते — परामृष्यमाणत्वेन साध्यावच्छेदकत्वमात्मकत्वालीनन्तु रीषोढ परामृष्यमाणान्मतो
त्कावतिनोरखात् अन्येषांरीत्यात एतन्मात्रलिंगकानुमितौ इच्छातिरिक्तेति अन्यलिंगकानुमितौ इच्छैव वा प्रतिबंधिके स्यातां न न
ग्रेयेपि अन्यलिंगकपरामर्षाभाववैशिष्ट्यमन्यलिंगकेच्छायां विशेषणादेयमते न तोक्तव्यभिचार इति न स्यात् अन्यमात्रलिंग
कसिद्धीच्छायाः एवमग्रेपि लिंगोदासीनायाः किंचिल्लिंगकत्वाविषयिण्याः अस्मंग्रे हेतिनहिलिंगकानुमितित्वाप्रकारकत्वावि
तिभावः अनुमित्सापीति अपि नाल्लिंगात्तदासीनानुमित्साप्रत्याय्यनेन स्यात्लिंगोदासीनानुमित्सापक्षे नेमे साध्येनावच्छे
मारणास्वरसात् तदयेमाह नत्ल्लिंगेतेति अत्रत्र संतंभेद इत्युपपत्तिपातिमेव निविष्टतहत्वमग्रहितन्तत्रवैशिष्ट्यमाधारतामेव
नतुतथाहनेतेनधूमत्वविशिष्टेन वह्निमनुमिनुयामालोकत्वावच्छिन्नेन वह्निमनुमिनुयां धूमत्वावच्छिन्नेन वह्निमनुमिनुयामा
लोकत्वावच्छिन्नेन वह्निमनुमिनुयां धूमत्वविशिष्टेन वह्निमनुमिनुयामालोकत्वविशिष्टेन वह्निमनुमिनुयां धूमत्वावच्छिन्नेनवह्नि

१

राम॰

मनुमिनुमिनुयामालोकत्वविशिष्टेन वह्निमनुमिनुयामित्याकारकसमूहालंबनेछानांसंग्रहः तदालिंगतावछेदकावछि
न्नेतन्नत्रावछिन्नत्वंवैशिष्ट्यावछिन्नमेवइदंवस्तुपदमेवव्यक्तिभविष्यतितेनतुपक्षांशेनाध्येकरोनप्रथमभेदनिवेशन
पक्षत्वमाहपचेतिधूमत्वावच्छेदेनैवमेवकारायोगिहलोमिन।विनितत्सत्वेवव्याप्तमालोच्छायायुक्तेजनकत्वमेघत्वादिभिभाकःवि
रोधित्वादितिधूमत्वावछेत्वलिंगकत्वघनुमितित्वप्रकृतानुमानेनेषमादितार्थः स्वनुचेजनकत्वाविनयावरस्तुचित्रघेवणाकःप्र
थमभेदप्रतियोगितावछेदककोटावछिन्नत्वस्यवैशिष्ट्यावछिन्नस्यनिवेशएवनवेत्यादिनावह्निमान्नद्वितीयभेदनिवेशनप्र
त्येमन्नछेतेच्छाविषयावच्छमालोच्छायाधूमत्वामालोकत्वरूपलिंगतावछेदकविशिष्टलिंगकत्वप्रकारकत्वेनप्रथमभेदनमा
वादेववारणोद्वितीयभेदनिवेशनमपक्षत्वमेवसाध्यमिताशयेनवैशिष्ट्यसाधारणावछिन्नत्वनिवेशनसंभव।तीनाहयचेतिद
वेणादृष्टत्वविशिष्टेनएवमन्येभिसंग्रहइतिवैशिष्ट्यसाधारणावछिन्नत्वनिवेशनमाः संग्रहेणसादितिनद्यावचेमेवावछि
न्नत्वंनिविष्टमित्याशयः।द्वितीयभेदनिवेशनपक्षत्वमाहनवेतिसंग्रहइत्यनेनान्वयः।नसमाप्रथमभेदेनवेशिधूमत्वाविष्टालोकत्ववि
शिष्टलिंगकत्वप्रकारकत्वेनद्वितीयभेदस्यमतत्वादितिभावः।इत्यादिइत्याकारकधूमलिंगकत्वविशिष्टेच्छालोकलिंगकत्वा

७

म२

वगत्यनुमितौ व्याप्येन धूमेति धूमलिंगकानुमितित्वस्य न्नावच्छिन्नाहेतुत्वेच्छायाविषयत्वसिद्धेरसंभवादिति भावः वक्ष्यमाणे दृष्टप्रतियो-
गिकोटौ निवेशनीयं न त्वेवम् उक्तौ व्याप्या अक्कांशे न्याप्स्या पेन धूमत्वावच्छिन्नलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपकत्वे
नोक्तेन कत्वे दुर्वारत्वेत्याह धूमेनेति उद्देश्यतावच्छेदकहेतुतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधूमत्वलिंगकानुमितित्वेनन्मा-
त्रेतत्सुदाप्तः उक्तव्याप्तिलक्षणे तथा च समानेन लिंगतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगकानुमितित्वपर्याप्तावच्छेदकताकोद्देश्यता-
फलाभावे सतीति विवक्षणीयमिति भावः द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नविशिष्टे न इत्थं व्याप्तिरस्याकारिकासम्बन्धेन इत्येवं व्याप्तिश्चावच्छि-
धूमविशिष्टेति एवं चोक्तव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वविशिष्टलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नोद्देश्यतोकत्वेन संग्रह इति भावः
इति इत्यादि अपि नोक्तसंतानपरिग्रहः न त्वेवं विशिष्टसाध्यस्थानवच्छिन्नत्वं निविष्टमिति प्रागुक्तं पक्षस्थितमेव वाक्यं सप्तेन तन्माप्यु-
क्तसंग्रहः विवक्षणीयमिति तथा च तल्लिंगतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यकत्वे सतीति तल्लिंगतावच्छे-
दकाविरुद्धधर्मविशिष्टलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देश्यकत्वे सतीति विवक्षिते धूमत्वावच्छिन्नलिंगकानुमितित्वधूमत्वाद्यवि-
रुद्धधर्मविशिष्टलिंगकानुमितित्वासमानाधिकरणावच्छिन्नत्वाद्युद्देश्यकत्वे सतीति निष्कर्ष इति भावः स्वेच्छेमे दृष्टप्रतियोगिकोटौ सत्यन्ते च न दोष इति तस्माउ

10

म

९५

त्तेजकत्ववारणायेतिशेषः नन्वर्वतीयेतिवाह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति तत्तत्पर्वतविशेष्यकपरामर्शसत्वेपि ... मतेएतत्पर्वतीयधूमेनव
ह्न्यनुमितिर्जायतामितीच्छायाउत्तेजकत्ववारणायएतद्विहायतत्पर्वतीयत्वमुक्तं विवक्षणीयमित्यर्थः एतत्पक्षकाणामेतेनोप
नस्त्विंगताव...काविरहवत्तत्पर्वतीयधूमत्वावच्छिन्नत्वस्य विवक्षणीयमन्यथोक्तस्थलेउक्तेच्छायाउत्तेजकत्ववारणादित्याशयेनाह
इत्थं च तत्तत्पर्वतीयधूमत्वघटितपक्षतायाः कार्यतावच्छेदकं तत्पर्वतीयधूमलिंगकानुमितित्वं तेन तत्पर्वतीयधूमेनवह्न्य
नुमितिर्जायतामितीच्छाधीनैतत्पर्वतीयधूमलिंगकानुमितौ न व्यभिचार इति भावः एतत्कालीनधूमलिंगकेतु तत्तद्धूमतत्का
लीनधूमत्वावच्छिन्नधूमविशिष्टलिंगके साध्यविशेषतावोध्यं तेन तत्पर्वतीयविद्वेष्यो गोमुक्तदोषतादवस्थ्यं बोध्यमिति एवं कालीनपर्वती
यधूमेनैवाद्यनुमितिर्जायतामितीच्छाधीनपूर्वकालीनधूमलिंगकानुमितौ व्यभिचारवारणाय कार्यतावच्छेदककोटाव
तत्कालीनत्वनिवेशः पूर्वोपदर्शितदोषवारणाय पक्षतादेहे विनिवेशनीयः विशिष्यमाननिरुक्तपक्षयेतत्कालीनधूमत्वावच्छेदे धूमत्वान
वच्छिन्नत्वाभावान्नकोपिदोषः शेषं दर्शितदिशावसेयं धूमलिंगकेत्यादि एतन्निवेशे च पूर्वोक्तरीत्यावोध्यं तद्धूमपक्षतादेहे ... एवं च तेन तदुत्पत्ता
भेदद्वयं निविष्टं तेन तत्तदुभयतावच्छिन्नभेदस्य ... भेदयोपि निवेशनोक्तिः पक्षाभेदद्वयेति ...यादिना साध्याभेदादिरूप

ना॰ ३

व१ घ२

ग्रहः नचैवमपि सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शसत्त्वे धूमलिंगकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे धूमलिंगकघटाद्यनुमितिसामग्रीदशायां
धूमलिंगकवह्न्यनुमित्यापत्तिः नचेष्टापत्तिः तदानीं तादृशसिद्धिप्रतिबंधकाभावे घटाद्यनुमित्युत्पत्तावपि तादृशेच्छाविषयसिद्धिसंभवात्तथैं
चेत्तत्कपरामर्शसत्त्वे धूमलिंगकवह्निप्रकारकानुमितिर्जायतामितीच्छासत्त्वे घटाद्यनुमितिसामग्र्यभावदशायां वह्न्यनुमित्याप
त्तिः नचेष्टापत्तिः तदा वह्न्यनुमित्युत्पत्तावपि तादृशेच्छाविषयसिद्धेरभावादिति चेत् तत्र केचित् सिद्धिविशिष्टघटाद्यनुमितिसामग्रीवि
शिष्टस्य पक्षेच्छायाः सिद्धिविशिष्टघटाद्यनुमितिसामग्र्यभावविशिष्टसिद्धितोपेच्छायास्त्वभेदस्यापत्तेस्तत्केच्छाया निवेशान्न दोषः
नचैवमपि तादृशसामग्र्यास्तत्कालीनप्रत्यक्षेच्छासत्त्वे तादृशसामग्रीकालीनादृष्टेनापीच्छासत्त्वे च वह्न्यनुमित्यनुदयापत्ति
रिति वाच्यं भेदस्य कालिकाद्यवच्छिन्नत्वोपगमेनादोषादित्याहुः तन्न तथा सति कारणतावच्छेदकस्यातिगुरुतया
विशिष्य विशेषणताभावे विनिगमकाभावेन च नेश्वररीतिरादरणीया किं तु तादृशतादृशेच्छाविशिष्टसिद्धिर्वा इति पृथक्प्रतिबं
धकत्वमेवा यथामिति हेतुं न वा पानि सिद्धिमात्रसत्त्वेनुमितिर्वा रणायेति शेषः सर्वसाधारणस्य सर्वलिंगसाधारणस्य घटादि
ति नैवेतन्मते प्रतिबंधका नालिंगकेच्छायां नालिंगकेच्छामात्रस्य विशेषणतावच्छेदकलाघवमिति वाच्यम् एवं मते तल्लिंगकेच्छाविशेषविरहे

१
(१०)

परामेट्प्रतियोग्यसाध्यलिंगकेच्छायां तल्लिंगकेच्छान्यस्य विशेषणत्वेन दंशसामान्यात् सिद्धिविशिष्टत्वेकालिकसंबंधेनेसाधिकरणत्वे
वीति चेत् पिद्धेर्मल्लिंगकानुमित्याविंत्यानंतरं योजनीयः न तोषरति तादृशेच्छायाः सिद्धिकालीनत्वेपानुमित्यापत्तिन पूर्वक्षणे
सिद्धिविशिष्टत्वाभावादिति भावः नदप्रतिबंधान्न तदप्रतिबंधकत्वात्तद्धिरहविशिष्टेति नवतस्यैव समपकृतयाप्यासिंतेच्छानेच्छायो
र्यौगपद्यांगीकर्तृनत्रुमते यत्र सिद्धात्मकयरामर्षालोकलिंगकेच्छायोर्युगपत्संपादनं तत्र धूमलिंगकेच्छाजन्ये धूमलिंगकानुमितेस्तु
ट्यापत्तेः तदंगीकर्तृप्राचीनमतानुसरणे च तदमेतत्त्वावसंयात्वमावहयमेवातएवकारणीभूतावच्छेदकाभावव्यावच्छेदः
नमात्रविशिष्टकालवृत्तित्वादिति भावः प्रतिपदेति सिद्धिकालीनेतावद्दपदस्य तु ज्ञानमिति सिद्ध्यवसरोत्पन्नानुमितावुत्पन्नेनिर्वाहा
दित्यपि मितिभावः अत्रेदं तिपाहस्त्यादृशेच्छासत्वेसिद्धौ मत्कं अनुमितिः परामर्शकालीनत्वादिच्छाभावसमुदायस्यविशेषणता
दिच्छायात्वननुगमेपि केवलतिरिक्तार्थः कल्प्यः अत्रेयं वैतेवमनुमितिर्जायतामित्याकारिकेच्छानंतर्भावे तादृशपक्षवह्निविधेयकानुमिति
त्वप्रकारकेच्छात्वादिरूपानुगतरूपेणोत्तेजकत्वादालोकलिंगकपरामर्शकालीनायामालोके न वह्निमनुमिनुयामित्यनुमित्सा
यां सत्वे सिद्धौ समानाधूमलिंगकपरामर्षादनुमित्यापत्तिकारणीभूततल्लिंगकानुमितीच्छात्वाद्यालिंगाविशेषणाणिचानियंत्रितं प्रत्नयोऽयम्

८

भा॰ सि॰

द्वि॰ २

नोद्देशीयकत्वम्ः तस्मिंल्लिंगकानुमितौ तल्लिंगकत्वप्रकारकानुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेः कालीनामा लिंगकानुमित्सैव बाधिते वाधिकेति तत्तनीय:
कत्वस्य रसे वद्धोधिसिकारस्य कत्वं वंपत चाहितोयः कत्वस्य एव समीचीनो नाघन्नता यौ न्याघकत्वेनुमितेर्ज्ञापत्तां यवेनोद्देश्यकानुमिति
ज्ञापत्तौ वह्निविधेयकानुमितिज्ञापत्ताभिमानादेच्छानां मालोकादिलिंगकनिखिलपरामर्शकालीनानामनुमित्सांतत्र बाक्तिं तेनैकानेनु
कत्वस्य वत्कत्वं तया तत्तदिच्छानां परस्परं विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेणाश्रुतत्वात् तत्कार्यकारणभावस्य सेगः हेनायु
कत्वेन तल्लिंगकानुमितौ सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे तल्लिंगकानुमितिसामग्रीकालीनानामवच्छेदकानुमितिज्ञापत्ताभिमानाविशिष्टानामि
च्छितेच्छानां तत्तदिच्छानिष्ठत्वेनानेजकत्वस्य वत्कत्वं तया धूमालोकादिलिंगकनिखिलपरामर्शकालीनानामनुमितिज्ञापत्ताभिमानादिविधयामि
च्छितेच्छानामेकत्वानुपदिष्टेन कत्वेन तया तत्तदिच्छाभावानां विशेष्यविशेषणभावे नैकत्वानिवेशान्न गौरवावकाशः तत्तनीयकत्वेनैव सर्वलिंग
कानुमित्सांशनिवेशः एव वाच्यः किं च तत्तनीयकत्वेनुमित्सासामान्यविरहदशायां सिद्धिसत्त्वेनुमित्सापत्तिवारणाय तत्तल्लिंगकानुमिती
च्छापर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकानुमितित्वप्रकारकेच्छात्वेनोत्तेजकत्वे हेमसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमिति तातिगौरवं न वावच्छेदक
तायाव्याप्यसमसत्त्वेतो यगमान्नाघकत्वे गौरवावकाश इति वाच्यं अवच्छेदकतायाव्याप्यसमसत्त्वेतो यगम्मेयवेनोद्देश्यकवह्निविधेय

१५

ना॰ ५

त॰ ३

राम॰

त्रि॰ २

कानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमालोकादिलिंगकनिरुक्तपरामर्शाभावकूटविशिष्टात्मत्वेन तादृशपरामर्शाभावकूटत्वेनैव वा साध
केन प्रतिबंधकत्वसंभवेन तत्परामर्शविशिष्टानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्परामर्शत्वेन हेतुत्वस्याविशेषप्रसंगादिति साध्यसिद्धौ साध्यानु
मितौ विवादास्पदभागादित्वेति सामानाधिकरण्येनैतद्व्यर्थं तादृशपदमिति शेषः विरोधित्वमिति तत्साध्यवत्तावगाहितावच्छेदकोद्देश्यता
निरूपितसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतावच्छेदकत्ववह्न्यादिविधेयताकानुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशे
ष्यतानिरूपितसंयोगादिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतावच्छिन्नवह्न्यादिप्रकारताकनिरासत्वेन प्रतिबंधकत्व
पर्वतसंलग्नत्वेन संयुक्तसंयोगादिना वह्निनिरूपितपर्वतमुद्दिश्य संयोगादिना वह्न्यनुमितेः स्वनुपपत्तिः तत्रितोयसंयोगनिष्ठसांसर्गिकवि
षयतायाः द्विविधत्वेनैकस्याः प्रतिविशिष्टताप्रकारतोभयनिरूपितत्वाभावात् सामान्यसंबंधत्वमप्येतदेव प्रतिविशिष्टताप्रकारतोभयनिरूपित
निरूपितसांसर्गिकविषयत्वमिति संयुक्तसंयोगादीनामसाधारणसंबंधत्वस्य वह्न्यः न चानेकपदार्थघटितसंबंधत्वमेकत्वमिति वाच्यं तथात्वे
ति कालिकविशेषणतावच्छेदकसंयोगादीनां तथात्वानुपपत्तेः पर्वतादिनिष्ठपर्वतत्वादिमति वह्न्यादिसंबंधविषयकत्वस्य पक्षतावच्छे
दकसामानाधिकरण्येन साध्यवत्त्वमात्रविषयकत्वेन तादिति भावः सामानाधिकरण्यमात्रेणोत्तरमात्रपदस्याप्यवच्छेदाद्वर्षिकत्वया तत्संभवति

भा. दि.

४

न्यासिद्धिमात्रस्यैतिमात्रपदस्याप्येतदर्थकत्वभ्रमसंभवादाह मात्रपदमिति । तथा च साध्यस्तत्वादौ इदंत्वावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ
साध्ये पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यत्वं भासमानतदंशे भ्रमतानुसरणात् बोध्यं । विरोधित्वमिति । तथा च पर्वतत्वादेरपतानिरूपितसंयोगादि
निष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नतानवच्छिन्नवह्न्यादिविधेयताकानुमितौ पर्वतत्वादिविशेष्यतानिरूपितसंयोगा
दिनिष्ठसांसर्गिकविषयतानिरूपितवह्निप्रकारताकनिरोपितत्वेन प्रतिबन्धकत्वे यथैवमसत्त्वेन न यथाश्रुते सिद्धिमात्रस्य प्रतिबध्य
तावच्छेदककोटौ अनुमितौ साध्ये पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभ्रमाद्भिन्नत्वं तन्निविष्टं अवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिप्रतिबध्यताव
च्छेदककोटौ चानुमितौ तदवगाहित्वं निविष्टं वच सिद्धिमस्म्याभावदेशायां साध्येन तदवच्छिन्नत्वेनावगाहितं तदनवगाहिसिद्धिविधानु
मितावपि निरासितद्विषयतापरात्वेन तरानीतदवच्छिन्नत्वानवच्छिन्नविधेयताद्वयशालिमान एकस्या एवानुमितेः स्यादोषान्वेनादोषात् द्रष्टव्यं चेति
तिनिषयाः च पक्ष्यालिंग विशेषणानिपं वृत्तित्वपक्षतात्वं च व्यापकतानिरूपितवृत्तित्वमेव पक्षतात्वं च यत्लिंगके ज्ञाने एव प्रतिबन्धकत्वं तत्तद्यानुमिति
विशेषणनिष्ठवृत्तित्वपक्षतात्वं च व्यापकतानिरूपितवृत्तित्वमेव पक्षतात्वं चानुमितिविशेषे ज्ञाने एव प्रतिबन्धकत्वमिति भावः । आपकत्वमनुपपन्नादयति
सामानाधिकरण्येन सिद्धाविति पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन सिद्धेर्यत्र सिद्धिमात्रेति यावत् तदवच्छेदेनानेनदा पक्षतावच्छेदकपरा

१६

११०

मर्षः सामानाधिकरण्यमात्रेणोक्तादिदृष्टान्तविस्फुरणप्रवेशे स्यात् एवमग्रेऽपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नतानवगाहित्वाप्र
कारकत्व इति तदवच्छिन्नतावगाहित्वाभावप्रकारकत्वमर्थः ननु वह्न्यादिना नैव पक्षतावच्छिन्नतावगाहित्वप्रकारकत्वस्यैव
सम्यक्त्वादनन्वय इत्यत आह तन्नेति न त्वद्धेयोपादाने नैतदर्थः संग्रह इति तथा च न त्वद्धेयस्तूपादाने ग्राह्यत्वात्सङ्ग्रहः स्यादिति
भावः हेतौ पक्षत्वमुपपादयति पक्षे इति अनुमितिसामानाधिकरण्येन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यानुमितिरित्यर्थः न त्वे
वमवच्छेदकावच्छेदेनासिद्धिसत्त्वे सामानाधिकरण्यमात्रेणासिसाधयिषायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यापत्तिः एवं पक्षतावच्छेद
कसामानाधिकरण्येनासिद्ध्यनन्तरं तदवच्छेदेन सिसाधयिषायां सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमित्यापत्तिरत आह अवच्छेदका
वच्छेदेनेत्यादिमतेनेति अनुमितेरिति शेषः अत एव अनुमितेः पक्षविशेष्यकत्वनियमादेव चान्यथेतरस्याविवरणं साध्ये
विशेष्यकत्व इति। अनुमितेरित्यादि तदभाववत्तु साध्यप्रसिद्ध्यभाववत्त्वनिरस्तानीति गौरवादिति भावः व्यापकभाववदिति मतवर्थः
प्रतियोगिमत्त्वेनेन तादृशाभावप्रतियोगिमदिति लभ्यं एवमग्रेऽपि इत्याकारकेति इदं व्याप्यमात्रेणाभावप्रकारकानुमितिवारणाय तत्र
न साध्यकस्य हेतुनत्साध्यकानुमितेरनुमतीतीति गहेप्याविधेयाकारप्रतीतावसमर्थः ननु विषयतया पक्षज्ञानेऽभाने नोद्देश्यतावधेय

२

भा०टि
१

त्वयोर्विषयताविशेषरूपयोरनुमितावभानादुद्देश्यतावगाहित्वं विधेयतावगाहित्वं चासिद्धमत आह अनुमितेरिति। भासत इति उद्दे-
श्यत्वविधेयत्वयोरुद्देश्यविधेयज्ञानस्वरूपसंबन्धात्मकधर्मविशेषयोर्विषयतावेमानाभावे नानुमितेर्विषयोऽपेनरज्ञाने वैधेयत्वमप-
सपादकत्वमित्याशयः इदं चार्थेनेऽविधेयविशेष इति प्राचां मतानुसारेणाऽव्वाममते विधेयता विशेषविषयतायोर्विशेषकत्वान्नयोर्वि-
षयताविशेषत्वेन स्वरूपतस्तयोर्निवेशोऽनुतदवगाहित्वमपि निवेशनीयमिति ध्येयं मतान्तरमाह अन्ये त्विति न शान्तमाध्य-
प्रसिद्धविरोधित्वं रत्नाकरमते इति नाप्रामाण्याभावविशेष्यकत्वज्ञानप्रकारकत्वयोर्लाभः उपदर्शितपरामर्शजन्यानुमितेः सा-
ध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकत्वव्यवहाराभावप्रसङ्ग इत्यस्य स्फुटत्वात् तद्वितीयमतं न साध्याप्रसिद्धिमाह ज्ञानोपेति नाह शानुमितौ नितस्या-
अप्रामाण्याभावविशेष्यकत्वाज्ञानप्रकारकत्वाद्वेति भावः उक्तरीत्यैवोपपन्नत्वात् तु नष्टतायां तथाहि शरीरेऽस्तु स स्वसमरारामनुमित-
मितत्त्वरसादाह वदन्तीति सामग्रीपरमिति स्वोत्पत्तिप्रयोजकसामग्र्या उत्पत्तिविषयत्वादिति उत्पन्नामात्मसामग्रीपरत्वं बोध्यं तेनेति यथाश्रुते स्वो-
त्पत्तिकालसम्बन्धोत्पत्त्यनन्तरत्वाभावेनासंग्रहः स्यादिति भावः पूर्वमनताके शरीरे दत्तं तदुक्तरीत्येत्याह अनुमितेरुत्तरेत्यस्य स्थितेः न चानुमित्युत्तरका-
लेऽप्यनुमितिसामग्र्यभावेन विशेष्यत्वेन तद्धारणासंभव इति वाच्यं स्वविषयासिद्धिप्रागभावसमवविशेष्यत्वेन विवक्षणात्। एतन्नापि वि-

१८
५ले

राम

शेषेपि नतु घटिकादिविलंबेनेत्येवकुतो नोक्तमत आह नतु नानीमिति अनुमितिद्वयादेकसमयपदस्यार्थः आनुभविकत्वेनेत्यस्यैका
दिविलंबेनानुमित्यनुदयस्यानुभविकत्वमिति भावः संयादेनापीति अनुमानेन साध्यनिर्णये नुमित्साविरहे यात्मनि [illegible]नुमानात्संभवा
दितिभावः अनुमित्सोत्पादकेति अनुपहितमिमादाबलपरादिशब्दवदनुमित्साशब्दो जनकपरस्तस्याश्रयः भवतीति नत्वानुमित्सा प
न्निरिति शेषः विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वमित्याशयेनाह विशिष्टवैशिष्ट्येति क्षणपंचकेति अनुमित्सो
त्पत्तिक्षणादिक्षणपंचकेत्यर्थः एतादृशेति उक्तक्षणपंचकात्मकेत्यर्थः कथमिति तादृशक्षणपंचकस्यासमागमाभावानधिकर
णत्वाविशिष्टस्यध्वंसाधिकरणसमयः ध्वंसाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वसंबंधेनानुमित्साकालस्यत्वेनानुग
तत्वरूपेणोत्तेजकत्वं न संभवतीत्यत्रैकरूपसंबंधत्वेमानाभावात् विशिष्यक्षणानियमइत्यपरितुत्तरस्य यथासंगतेस्त्वाकिंतु तत्क्षणत्वेनैव तथा
चगौरवमित्याशयः फलबलेनेतीति अनुमित्सानाशकालोत्पन्नसिद्ध्युत्तरानुमितिरूपफलानुरोधेनेत्यर्थः यथा च गौरवस्य प्रामाणिक
त्वाद्दोषत्वमितिभावः तत्समयापनयेति सिद्धिद्वित्रिक्षणांतरितायामप्यनुमित्सायामनुमित्युदयस्यैवं द्वित्रिक्षणांतरितायामपि सिद्ध्यभाव
नुमित्यनुदयस्यानुभवसिद्धत्वेपेत्यर्थः उत्तेजकयोग्यतायाः दुरवधारणत्वमुक्त्वाप्रतिबंधकयोग्यतायास्तदाहएवमिति क्षणानियम

इति ज्ञातानिर्णायकत्वार्थः सामान्यतोवधारणो विशिष्टावधारणात्मकत्वात् किंचित्कारत्वादाह एवमिति गौरवमितीति तथा च दीधिति
कारस्योपाध्यायमतमेव संमतं तत्रैकस्मिन्ननुमित्सुदयानुदये च नानुभविकौ अनुभवसंदेहे लाघवस्यैव नियामकत्वादिति भावः
न व्यापकादिवृत्तिप्रमत्वानुरोधेन पर्यायापेक्षावुद्धेः स्फुरणात्तत्र पक्षस्यापित्वमेव युक्तं तत्र स्यादनेनानुमित्सुदयानुदयानुरोधेन प्रत्युत मत्वा
नुमित्सादीनामेव विचित्रा चतुरादिकरणस्थापित्वं कल्पनेन च योग्यताविशेषगुणानां स्वोत्तरेण गुणनाश्यत्वयोगेन तत्संभवती
ति वा तस्य सत्वमात्मानुगमे नोक्तानुगमनाशत्वस्यैवाभावादिति भावः अनुमित्सायां अनुमितित्वप्रकारकेच्छायां तादृशेति सा
ध्यतद्व्याप्यविशिष्टज्ञानविषयकेत्यर्थः प्रत्यक्षादीति आदिना तादृशस्मरणपरिग्रहः साध्यनिर्णयेच्छानंतरमितीति अत्र
साध्यनिर्णयेच्छा साध्यनिर्णयत्वप्रकारकेच्छा यान्या अनुमित्सायामपि अनुमितित्वप्रकारकेच्छायामपि व्याप्तिनासाध्य
निर्णयेच्छासमुच्चयः संदिग्धत्वादिति केचिद्दिद्धासामग्र्या मानसत्वावृत्तित्वं प्रत्येव विरोधित्वोपगमादिति भावः अनुमित्सया प
रामर्शनाशेनानुमित्सानंतरमनुमितिप्रसंगासंभवादाह अत्रेति परामर्शात्मकत्वेपि एतादृशपादनायैवानुमितिसहायाप्यविषय
कत्वमुक्तमिति ध्येयं ज्ञानापेक्षेति इदं चाप्यवेनिकल्पानुमारणात् तेन तत्सर्वकल्पे ज्ञानापंचकात्मककार्यत्वइत्युक्तानविरोधः कात्स्न्येव

२०

रामः०

मै२

कालत्वसाध्यकेच्छाविरहेऽपीति। एवं च सत्युत्तरामेवेत्यादेः सिसाधयिषानन्तरक्षणोत्पन्नसिद्ध्युत्पत्तिक्षणोत्पन्नपरामर्शद्वितीयक्षणोत्पन्ना
नुमितेस्तदनन्तरमनुमितिप्रसंग इत्यर्थः। नहि इच्छायाः इति अत्राननुगतरूपेणापि स्यौ तत्रै जकत्वं तत्रैवेदं विशेषणं अननुगतेच्छा
नां तु तत्तत्क्षणावच्छिन्नतदिच्छाव्यक्तित्वेनैवोत्तेजकत्वे लाघवात् न तु तद्विशेषणानामभावनोत्तेजकत्वं गौरवादिति ध्येयं त
दिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं च एतत्क्षणावच्छिन्नकालसम्बन्धित्वसंबंधेन तद्विशेष्यतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणसाध्यावच्छिन्नप्रक तसि
ध[illegible]भावविशिष्टत्वं अनुमितेरिदं न्यायतामिति इच्छायां क्रमिकानुमितिद्वयोत्पत्त्यापत्तेः प्रसादान न तु तत्रेच्छानिवेशाभावे विषय
र्थमपि हेतुतया कथं नोक्तमत आह सिसाधयिषेति सिद्ध्यभाववत इति केवलेत्यादि अनन्वयीति अग्रिमनैयत्यादिति भावः। तद्दपा।
न्नपाके वलसिद्ध्यभावापेक्षया गुरुत्वादिति तथा चार्हाभाववत्तया वैयर्थ्याभावेन हेतुतापत्तौ अनुमितिभावत्वे वैयर्थ्याद
पोक्त्वान्निवेशाभावस्य तत्समाहयत्साध्यकेऽपि नाधिकामिति सिद्ध्यभाववत इत्यादि समर्थनेयत्यादिति शेषः तथा च तन्त्रैव वैयर्थ्याद
पीच्छानिवेशाभावसंभवतीति भावः। अन्यथेति अननुसन्धानस्यार्थः यावद्भिन्नत्वेति यावत्[illegible]नैयत्यात् सम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्यानि
वेशात् न च लाघवेन सिद्धेर्नैयत्यसंभवात्। सिसाधयिषाविरहेति न च सिषाधयिषायाश्चापहितत्वात् तयाप्रतस्यावाग्रे कब

॥

मिति वाच्यं स्वार्थैकरणादेशावच्छिन्नविशेषणतासंबंधेन वैशिष्ट्यस्य निवेशात् न च लाघवेन सिसाधयिषानधिकरणत्वमेव लक्षणा
विशेषणमस्त्विति वाच्यं यथासंनिवेशे वैयर्थ्यात् । सिद्धिरित्यादि । अत्र सिद्धे विशिष्टाभावनिवेशस्फुटीकरणाय प्रथमं सिद्धेर्दृशः तद्वि
त्वेति न स्यान्निरुक्तमिश्रणाभावाप्रसिद्धेरिति भावः । तृतीयादिलक्षणस्याव्यवहितत्वेऽपत्रेसादिना लक्षणमारणासिसाधयिषाविरहविशेषणा
साहचर्ये न संभवेन इति तृतीयस्यादिपर्यवसानादिसंनमुक्तं न ह्यत्र चेत्तत्पक्षतास्येति द्वितीयलक्षणमेवेत्येवकारात्मयार्थस्मा
द्धेतत्वाच्चेति सिसाधयिषापामितिनरदंनंतरं लक्षणाविचित्रेवेनानुमितौ चेति शेषः सद्भन्त एव सिसाधयिषाविरह विशेषणं विने
वसिद्ध्यभावेति विशेष्याभावात्मकेत्यादि समत्वमिति स्वानुमितत्वावच्छिन्नत्वमाह्यात्ते सिद्धिनाशादिति भावः सिद्ध्यसत्वेन लक्षणार्थं इतिपर
मर्षात्मकइत्यादिदोषिति स्यासिद्धिपदमपि तदात्मकसिद्धिपरं दीधितौ द्वितीयपदस्यादिनाचासिसाधयिषाविरहसंसर्गेन तत्र द्वि
तीयत्वस्यायमिकत्वे न संभवत इति वाच्यं द्वितीयप्रथमरूपविशेषणवत्येवतत्त्रसंभवात्तदर्यात्वाचारणं न संभवेतानीति च्युतएवमा
हशस्येत्यमादायैवपत्रेसादिनेनन्मतं दूषणोपमिताशपः उक्तस्यैव विलक्षमसत्वादाहस्याविरस्येतिसलक्षणाव्यवहितेति स्व
लक्षणाव्यवहितोत्तरस्यार्थः एवमग्रेऽपि संमुखेन एवमिन्द्रियजन्यविशेषणताभावसत्तादेव न दर्शनतत्रेपक्षतासंपन्नेऽस्यैवविशेषणं सिसाध

एम॰

षिषाविरहत्वं न व्याप्तं तयोरपि सिद्धिपरामर्शयोः शितिपावनक्रमः अविरलक्रमःगसहजतया वामिथांतावैशेषणाभावादेवं अ
व्यवहितोत्तरत्वस्य ज्ञानादृयसाधारणत्वेप त्वक्रमेणोत्पादितान्यपि एवं ज्ञानानां प्रथमज्ञानगाघरग्रयोजननेघटतेइत्यत आह तद
व्यवहितोत्तरत्वं चेति न त्या चव्यवहितोत्तरत्वस्य ज्ञानादृयसाधारणत्वाभावे च एकैककालेसिसाधयिषाएवैकालावच्छेदेन
सएव उक्तकालोपाधिरेव एकैककाले अनुमितेरव्यवहितपूर्वं ज्ञानोपदमिति च यत्तदुपादानेप्युक्तदोषतादवस्थ्यं
उक्तकालोपाधौ ज्ञानात्वसिसाधयिषाविरहयोरसत्वात् अत एव ज्ञानत्वावच्छेदेन सिसाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशोपानि
तस्य तत्र च ज्ञाने सिसाधयिषाविरहवैशिष्ट्यसत्वादिति चेत्तत्स्वरूपावरुद्धं सविशिष्टसमयत्वरूपत्वसंबन्धिकरणतावच्छेदकं तदव
च्छेदेन सिसाधयिषाविरहवैशिष्ट्यनिवेशेनतत्रांशज्ञाने सिसाधयिषासत्वे नोक्तदोषाभावात्तादृशाव्यवहितोत्तरसिसाधयिषाविरह
विशिष्टस्वरूपगाव्यवहितोत्तरत्वस्य च नत्वं वैकाले तितत्पर्वंत्वनुमितसमानेज्ञाने तत्र पक्षत्वाचउक्तकालोपाधेःतादृशाव्यवहितो
त्तरकालत्वे चेष्टसूरसो वेतिनच सिसाधयिषोपसंपुटिताप्तिसिद्धेरसत्वादेरपि तत्रैव मतिईश्वरस्यैव तत्संगतमितिवाच्यं साध्यविशेषस्यादोद
तादृशसिद्धिसंभवेपि सर्वत्रतादृशसिद्धेरसंभवात्तादृशेतितदभेदस्यपीः विनश्यदवस्थेतिपदं योसत्वेनादिविवक्षणेपीति व्याप्तिना

भा॰टि॰

15

तादृशविवक्षणाभावेपि विवक्षणमाराणानुमितिप्रसंगः स चितः अनुमितेः प्रात्यक्षिकसिद्धिक्षणाव्यवहितोत्तरगर्भितसंवादनापाहा — 25
पेक्षखुद्धिरूपेति अनुमितिसामग्रीसंपादनापाह वैद्धि व्याप्यवांश्चेतीति प्रात्यक्षिकसिद्धरूपेक्षाबुद्धिरूपत्वाभावेनुमितिनाशक्ष
णएव तस्या नाशेन तदात्मकपरामर्शाभावादेव नानुमितिप्रसंगः सूतत्र आहासिद्धिरूपीत्यादि अनुमितिपदं चानितद्पाद्या
नं च सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे लौकिकसिद्ध्युत्पत्तिक्षणेनुमितिवारणायेति शेषं प्रत्यक्षानुमितिपरमिति इदमुपल
क्षणं स्वसमानाधिकरणानुमितिपरमनुमितिपदमन्यथा हेत्वाधिकरणानुमितिमादायैदानीतनासिद्धिमात्रस्य भेदप्रतियोगित
यातदानीमनुमितिप्रसंगादित्यपि द्रष्टव्यं बद्ध्यनुमितिविरोधित्वेनेति विरोधिताप्रयोजकतदसत्वाभावेनेत्यर्थः अनेन तदस्य सिद्ध्य
भावेसतीति निरुक्तं चिन्तेरे देवोधांसि सा धर्षिका नाशेपि सिद्धिसत्वे द्वित्रिक्षणामध्येनुमित्युत्पत्त्ये भिन्नांनासिद्धिविशेषणं सामान्यतः सि
साधयिषाविरहविशिष्टक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणप्रसिद्ध्यासिसाधयिषाविरहक्षणोत्पन्नाधिकरणत्वलाभाय स्वपदं न च स्वपदस्यासिद्धि
परत्वयाऽप्रसिद्धिनादवच्छाप्तिमिति वाच्यं स्वपदस्याभेदप्रतियोगितत्राप्रसिद्धिपरत्वेनादोषात् अव्यवहितत्वानुपादानेचरमसिद्धावितिव्या एम०
सर्वसिद्धीनामेव तादृशभेदप्रतियोगितया तादृशभेदे अप्रचरमसिद्ध्याभावस्यैदानींतनसिद्धिकालेसत्वेनानुमित्यापत्तिरतस्तदुपा

दानं तु तत्र तत्त्वानुपादानेन हेतुसमानाधिकरणकालत्वसामान्याधिकरणान्त्यक्षणाव्यवहितत्वस्य सकलपूर्वकालसाधारणेन सर्वासां जन
सिद्धीनां तादृशभेदप्रतियोगित्वापत्तेः ईदृशोपसिद्धेरेव तादृशभेदाप्रतियोगित्वात् ईदृशोपसिसाधयिषाविशिष्टाया एव तत्त्वेन
सिसाधयिषाविरहविशिष्टतादृशसिद्ध्यप्रसिद्ध्याऽसंभव इत्यतस्तदुपादानं सिद्धिपदानुपादानेऽपि वैतादृशभेदाश्रयप्रत्यक्ष
सिस्मरणादेः सिसाधयिषाविरहविशिष्टस्यानुमितिपूर्ववर्तिक्षणोत्पन्नत्वेन सिसाधयिषां विनाप्यनुमितिर्जनिस्यादिति तदुपादानं
च सिद्धिपदस्य निश्चयार्थकतया न हि दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं सिद्धिपदस्य प्रकृतसाध्यनिश्चयपरत्वादेव सिसाधयिषापदस्य
प्रकृतानुमितीच्छापरत्वेन न पक्षत्वक्रमेण साध्यानुमित्सोद्देशेन घटानुमित्सासिद्ध्यात्मकपक्षे साध्यानुमित्यापत्तेस्तत्र न पक्षतानु
पपत्तिर्न वा घटानुमित्साकाले न सिद्धिसत्त्वे पक्षता यत्र सिसाधयिषास्यादिति तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वस्य सिसाधयिषाविशेष
णत्वादिति भावः । स्वविषयत्वेनमिति उत्कालान्तरक्षणस्य सिसाधयिषाविरहविशिष्टताभावेन पक्षताविरहप्रसंगाभावादिति भावः । पर
मर्षव्यवहितत्वेन परामर्षेणानुमितिव्यवहितत्वेन सन्निवेशितं । स्वव्याप्यसिद्धेः परामर्षात्मकत्वेन तादृशानुमितिकत्वेन पक्षताविरह
प्रसंगासंभवादिति भावः । तत्र द्वित्वेनैवेति न चैवं क्रमेणानेव विशेषणावैयर्थ्यमिति वाच्यं तत्र द्वित्वपरिचायकत्वेनैवतस्यार्थिकत्वात्

ध ४

भा·१८

2b

असंभवेनेति साधिकरणप्रथमक्षणावच्छिन्नसाधिकरणद्वितीयक्षणावच्छिन्नसाधिकरणत्वादिति भावः अविकलमिति तद्घटकत्वेन गृहीतद्वितीयक्ष-
णावच्छिन्नसाधिकरणतृतीयक्षणावच्छिन्नसाधिकरणत्वादिति भावः तद्घटकत्वेनेति साधिकरणनानाक्षणान्यतमत्वादित्यंवासिद्धिरसाधितया
चरमक्षणस्य स्वक्षणत्वेनैव निवेशः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं च न स्वक्षणध्वंसघटितं किं त्वक्षणाविशेषणमिद्धिर्ध्वंसघटितमिति भावः उ-
त्पत्तिमात्रस्यैव कालोपाधित्वेन ज्ञानस्याधिकालतावच्छेदककालिकसंबंधेनेति साधिकरणत्वेनेति लघुनेत्यादि अनुमित्यनुमिति क्षणाव-
रणानुमित्यनुमिति क्षणोऽनुमित्यव्यवहितोत्तरत्वाद्वारणाप्रसङ्गः यथा तत्र वारणाय स्वक्षणपदमित्यादि इदमुपलक्षणाद्वितीयक्षणस्वक्षण-
निवेशप्रयोजनं न विरहेणासिद्ध्यव्यवहितोत्तरत्वस्यैव निवेशेन स्वक्षणस्य निवेशेन तद्विशेषणाभेदे सिसाधयिषाविरहविशेषणता
दृश इत्यं व्यर्थमित्याशिद्धद्वयोत्तरज्ञानसमयस्वक्षणोऽसिसाधयिषाविरहविशेषणानिवेशमुपपादयन्नाह तत्स्थापनापूर्वेति द्वन्द्वरक्ष-
णस्येति तस्याव्यवहितोत्तरक्षणेत्र द्वितीयक्षणवृत्तिमाने क्षणानिवेशेन वस्तुगतिमसिद्धमोक्षं तत्त्वेन निवेशनमादायतो यत्त्वाविरहस्य क्ष-
णस्याऽऽदित्वादेवमेवोक्तत्वेनाऽन्यैरनुवादो व्यर्थ इति वाच्यं प्रथमविशेषणं न स्वेत एव द्वितीयस्य सार्थक्यमिति सूचनायेत्यनुवादस्य सार्थ-
क्यम्: यथा त्वेसिद्धिघटकध्वंसप्रागभावपरामर्शप्रवेशस्तत्र व्याप्तिस्मरणादेर्लाघवशाव्यवहितोत्तरत्वेनोत्पत्तिकानुमितिकालेनेतद्धित्वा

ए५०

मात्वस्य सत्त्वेन पूर्वोपदर्शितव्याहतसंभवादिति चेन्न स्वत्वं तदभाववद्घटकेतरयावत्सिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वसंपादकतया चेतनस्यार्थकत्वात् द्वि
तीयक्षणे सिद्धिद्वयोत्पादानुत्पादाने इच्छानादेरुक्ताभाववद्धितो चरमसिद्ध्यनाहार्यशान्नुमितिकभिन्नत्वेनात्मनि तदभावेनानुमितेः क्षणे
संभवेन तज्ज्ञानोत्पादक सिद्धिद्वयोत्पादानस्यावश्यकत्वात् तदुत्तरानीसिसाधयिषोत्पत्तेः क्षणे संभवादिति तथा चोक्तव्याहतसंभवेनोत्तर
क्षणविशेषणत्वात्प्रथमविशिष्टान्तमनुत्पादे पतदनुत्पादाने द्वितीयमसिसिद्धिविशेषणीभूतविशिष्टान्तमनुत्पादे पञ्चमस्यानुत्पादाने
द्वितीयस्योत्पत्तौ तथा व्याहतसंभवादिति भावः प्रतिबन्धकत्वमिति ज्ञानुमितानुविद्धादिनेन सर्वत्रेच्छासामग्र्यंकपत्वेनेच्छाऽन
न्तकत्वानमानसमग्रीसत्त्वेनेच्छोत्पत्तिकालोनत्वानवधारणादन्यस्यानवसेच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वमवश्यकत्वेऽपि ना
संगतिः एककालेऽनेकेच्छानुत्पत्तिसामग्र्यामिव बाधेच्छेदे दनुमिताविच्छायाः घटितसामग्र्याअपि प्रतिबन्धकतायाः संगतिरतल
घटेच्छेदे घमाहनक्तिनित्यप्रतिबन्धकत्वस्यानुमितौ विच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्य संदिग्धत्वात् मितिच्छायमाशङ्क्याने च्छा
यो येषां यथामवेनानुमितिसामग्र्यां काल्वी नेच्छासामग्र्यां कालेनुमितिरिच्छावानसघतदिति संदेहेच्छासामग्र्यासत्त्वेऽप्यनुमितत्वा
विशिष्टानुमितिसामग्र्यां कालेनुमितेरेवासम्भविकत्वेनानुमित्यां विशिष्टानुमितिसामग्र्यादिच्छा प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति नत्वा

नुमित्सावैशिष्ट्यमनिवेश्य लाघवेनानुमितिसामग्र्या एवेच्छाप्रतिबंधकत्वमुचितं न त्वनुमिताविच्छासामग्र्याः तस्याः कार्यानुमितौ प्र
तिबंधकत्वस्यानुभवमतत्वात् नचेच्छासामग्रीकाले स्मरणाद्युत्पादेन तत्रेच्छासामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये लाघवेनानुमितिसा
धारणांशज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं तत्रास्मदुपदर्शितरीत्या स्मरणादिसामग्र्या एवेच्छाप्रतिबंधकत्वात् स्मरणांशज्ञा
पनामित्याद्याकारकेच्छायां उत्तेजकत्वानुरोधेन स्मरणत्वादेरेवेच्छासामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वाच्च एतेन मानसेच्छासाम
ग्र्याः प्रतिबंधकत्वावश्यकत्वे तत्रैवानुमितिसाधारण्यांशज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमिमपि निरस्तं मानसे ज्ञानप्रसामग्निनीच्छा
यां उत्तेजकत्वानुरोधेन मानसत्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् ज्ञानत्वस्य मानसत्वापेक्षया गुरुत्वेन प्रतिबध्यतानवच्छे
दकत्वाच्चेति निरुक्तस्वरूपणाद्यवहितोत्तरेति इदं च प्रथमकल्पे द्वितीयकल्पे त्वाद्यवहितोत्तरेति दूषणं न तत्र तदुत्तरत्वज्ञतोऽसिद्धेर्वः
च्चावश्यकमिति उत्पत्तिवाच्यप्रथमविशिष्टेति तोयादाने उपदर्शितरीत्या द्वितीयविशिष्टे तत्साध्यावश्यकत्वादिति भावः तत्रैव उ
क्तस्थले चानाहरणात्वेक्षाभावादिति योग्यात्मविशेषगुणानां यौगपद्याभावादिति भावः एतत्राविशिष्टेतद्वयस्यानुपादाने उक्तविशि
ष्टान्तद्वयत्यागेन तत्तात्पर्यविषयीकृतं प्रागभावघटितत्वादिना हेतुत्वे तत्प्रागभावानंगीकारे श्वस्तनभवदुक्तिकं तु ततो वेत्यत्र नायेनाहानुमि

त्मकवह्निमत्पर्वतत्वं चेति एतेनाद्यानुमितिपूर्वकालीनत्वं साध्यप्रतियोगित्वे सति अनुमितिप्रागभाववत्त्वरूपमनुमितिमत्त्ववह्नि
मत्पर्वतत्वं सिद्धत्वे वैकृतो नाद्यानुमितिर्निरस्तं तत्र समानप्रकारकत्वोपाधिनानंगीकारेण दसंभवात् घटाद्यनुमितिसत्त्वदशायां पर्वते क्षणावह्निवघ्रा
तिसिद्धत्वे घ्राघ्रनुमितिप्रतिबंधकत्वापत्तेः तत्स्वानुमितीति प्रकृतानुमितीमर्थः अनुमितिपदं स्वसमानाधिकरणानुमितिपरं तेन स्व
समानाधिकरणानुमितिमत्त्ववह्निमत्पर्वतक्षणावह्निसिद्धेः प्रतिबंधकत्वानुपपत्तेः प्रकृतानुमितेः अपि प्रकृतानुमितेः स्थितिकालो यस्मिन् किंच
सप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वेन तद्धेत्वंते क्षणे प्रकृतानुमानप्रयोजनाद्विपरक्षणावच्छेदेन क्षणापदे अन्यथा तदनुमितेरस्यास्त्रिस्थितिक्षणाद्वय
त्मकत्वदनुमितिस्तत्र त्रिस्थलक्षणकालोऽयमात्र किंच सप्रतियोगित्वे त्रिक्षणावृत्तित्वेन तदनुमितिक्षणो प्रकृतानुमित्यवच्छेदकतया स्यादिति तेन सिद्धे
भाविक्षणदनुमितिसमात्रे क्षणावृत्तित्वे सप्रतियोगिक्षणावृत्तित्वेन तदानीं प्रकृतानुमितिकारणप्रकारकत्वाकालोऽमानिकेति ध्वंसाभावरूपकथने इत
राभावस्पेणतत्प्रभावेनतार्ह शंकायोग्यत्रिकत्वाभावाभावतादृशक्षणोत्पत्तेः इदानीं तत्र सिद्धेः भाविवदनुमितिसमानक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्र
तियोगीयदिदानीं तन्न कत्वमात्रमभाविवदनुमितिमत्त्ववह्निमत्पर्वतक्षणपर्यंतस्थायी स्थूलकालकत्वविशिष्टत्वेनेदानीं प्रकृतावारणाप्र
क्षणात्वनिवेशः चरमपदं चरमासिद्धिपदं प्रथमसिद्धिपदो यद्यानैकथं प्रथमसिद्धिपदसार्थकामत्तन्नोहनयाचेतित्तु प्रथमसिद्धि

भा·वि·

१८

पदाभावेनयथावेत्युक्तरीत्यावरमासिद्धिपदलाद्दसंभवेननहि यर्थेद्रव्यत्वादेरप्यनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणावृत्तित्वेनमहावर्तिक
त्वसंभवात्तत्राहतत्रेतिदर्पणितेतिनत्वव्याप्तित्वेनेतिसिसाधयिषाविरहविशिष्टत्वव्याप्तित्वेनेत्यर्थःआस्त्वायानाह
दृशेत्तीतियत्रचक्रमेणोत्याद्युक्तरीत्यानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वविशिष्टसिसाधयिषाविरहविशेषणाद्दानस्यसार्थक्यापित्तमित्रसि
द्धेतादृशविशेषणादानस्यवैयर्थ्यंनतादृशासिद्धौतेनत्वव्याप्तित्वेनाभावएवकारणमितितिभावःनत्वव्याप्तित्वेनैवेतिएव
कारेणतादृशविशेषणाच्छेदःविशिष्टत्वेनेत्यभावःकारणमित्यनुषज्यतेतावतेपक्षतोक्तविशेषणसंगतेरितिभावः
सिद्धेरितिसिद्धेरपीत्यर्थःसिसाधयिषाविरहविशिष्टत्वव्याप्तित्वेनेतिशेषःप्रतिबंधकत्वमितिवाच्यमितिशेषःतथात्वेप्रतिबंधकत्व
स्याभावादितितथाचतदात्मनःप्रतिबंधकत्वेतदात्मनिकदाप्यनुमितिर्नस्यात् नचेत्तराससप्रतिबंधकत्वेसाध्यमन्यापिस्यादनुमिति
र्नस्यादितिभावः तत्रतत्समयावच्छिन्नेनीतिइदंचसिद्धिकालीनतत्वमनोयोगव्यक्तेःस्थिरतयासिद्धिनाशदशायामप्यनुमित्यु
त्पादनिर्वाहायमनोयोगविशेषणंतत्तन्मनोयोगेतीतिच्चत्रसिद्ध्यधिकरणइवसिद्धिध्वंसेप्यात्मनितत्तत्समयावच्छिन्नमनो
योगसत्त्वादनुमितिर्नस्यादितितत्राहतन्मनोयोगविशेषणंतदात्मीयमनोयोगःतदात्मीयेनतत्कालीनमनोयोगःतदात्मोपपरिमा
रि

३०

६

ध: ५

राम·

णादौ निरुक्तात्मीयत्वेन तत्सम्बन्धावच्छिन्नपरिमाणादौ तत्पर्थः तस्यापि तद्व्यक्तित्वेनोपादानसंभवादिति भावः तन्नात्समूयसंबं
धव्यक्तेस्सिसाध्यिषाविरहविशिष्टसिद्धिव्यक्त्यपेक्षया लाघवेन प्रतिबंधकत्वप्रसंगात् तन्नात्मसमयावच्छिन्नेतत्वन्मतो योगादेर्मुक्ती
नो वनात्तादृशसिद्धिव्यक्त्यपेक्षया लाघवाभावेऽपि विनिगमनाविरहेणैव प्रतिबंधकत्वप्रसंग उक्त इत्याशयेनाशंकते यद्यपीति र
वेविनिगमनाविरहेणा ताद्दृशमनोयोगादीनां प्रतिबंधकत्वेन तत्क्षणोत्पत्तिकत्रात्मनि घटाद्यनुमितिर्नोत्पद्येत न स्वर्वक्तरोतस्यार्थः आ
गतमेवेति उक्तसिद्धिव्यक्तेरपि तद्व्यक्तित्वेनोपादानसंभवादिति भावः अत्र वनात्तादृशसिद्धीनां तद्व्यक्तित्वेनाभावे स्वकारणतायां च
एवकारत्ववच्छेदमोहनाविनिगमनवदनुमितित्वामिति गौरवादिति शेषः अतिप्रसंगेति एकस्या सिद्धिमत्वेऽपि सिद्ध्यन्तरस्याप्यनुमितस
तुमुत्पत्त्यापत्त्या तत्प्रसंगेनार्थः दोषइतोनास्तीति अथैतेन तत्सेधिसत्वस्यानुगततयाभेदकूटनिवेशे नैतेषां विशेषविशेषणाभावे
विनिगमनाविरहेणानन्तकार्यकारणभावप्रसंगरूपदोषसत्वेन तदनुपपत्तीनां नमिति चेन्न अवच्छेदकतापर्याप्त्यसत्वश्रुतिरपगमेऽवच्छेदकदे
याभावानवत्वक्तन्नत्वेनतत्वोऽसिसाधयिषाविरहविशिष्टत्वतृणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वसंबंधेन सिद्धिविशिष्टभिन्नासिसाध
यिषाविरहविशिष्टापासिद्धित्वत्वरूपानुगमकत्वेनासिद्ध्यभावनिवेशस्वीकारे दोषः अथैककारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्वकारणतावच्छेदकघट

31

कसंबंधकोटाविषयीकतया न तादृशबोधापीति सारं व्याख्यायां न द्वउक्तविशिष्टाभावव्याप्तिनियामकमेव संस्कारेण। परामर्शजन्येन संस्कारेण च
न्नउत्पत्तिकालेऽसत्त्वकरणाः करणात्वेऽपाग्रात्यः तादृशोत्पत्तिसंबंधीनयर्थः स्थूलकालोत्पत्तिद्वितीयक्षणापर्यन्तस्थायित्वस्थूलकालसमर्थः ना
ति प्रसंगः परामर्शादिना नानुमितिजननात्कारमत्सुमितिप्रसंगः अत्रेदं बोध्यं अत्रोत्पत्तिघटककालस्यैवावच्छेदकत्वमभिप्रेतं तावतैव व्याप्य
लकालस्य तद्घटकत्वाभावेनानतिप्रसंगान्न स्ववल्लक्षणमाघटत्वात् एवेति कथोत्र क्षणादरतापित्तमरिचापकोत्पत्तिकालशब्दार्थः कथनमुचे
न वल्लस्थितिमात्रपरं न तु क्षणात्वविवक्षणं पर्यवसितं तदवच्छेदेति तदनुत्पत्तिकालेऽसत्त्वोत्पत्तिघटककालत्वं विवार्थोऽनन्तरोत्पत्तिसंबंधिक्षणा इति
एतेनात्रोत्पत्तिघटककालस्यैवावच्छेदकत्वे उत्पत्तिसंबंधिक्षणमात्रावच्छेदकत्वोपादानं व्यर्थं तत्र उत्पत्तिघटककालस्यैवावच्छेदकतोपादानं च
साविकासावित्रीमात्रकम्यककयकालत्वेनोपादानमापमनुसरतीति मानान्तां होदश्रावणो भ्रावनेपरास्तमितिदिक्। क्षणात्वनिवेशप्रयोजनमाभावा
दरक्षणास्समयउत्पत्तिव्याप्तिस्वस्थूलकालाय व्यहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्य समानाधिकरणानुमितिकघटक्षणादेवारतापक्षणात्वनिवेशस्वाभ
र्यकेः अत एव बोधितोक्षणपदमुपादानं तथापि स्वावसानत्वे व्याप्तिविशेषणं तयातन्नद्धयं प्रक्षणात्वेनानेतक्षणनिवेशापेक्षयातन्नद्धयं किं तेन
धमाकस्याचिरस्य प्रथमक्षणस्यैव निवेशः अचितः तन्नद्धयं किंतु परिचायकमेव क्षणपदं बोधितास्तु पातं नक्षणात्वं निविष्टं वैयर्थ्यादिमाशयः उ

नरक्षणोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वापेक्षेति अन्यथा तदव्यवहितोत्तरक्षणोऽनुमितिः स्यादिति भावः अव्यवहितेत्यादि तदनुमत्तक्षणांश

द्दत्तानादेरव्यवहितपूर्वक्षणे समानाधिकरणानुमितत्वादेर्न्नहेतुतापेक्षेतीमपि दूरस्थं स्वकालध्वंसमादि नच घटत्तानादि

व्यवहितोत्तरत्तणासमानाधिकरणत्वेऽसतीत्यनेनैव वारणसंभवे गुरुतरसमस्तवैयर्थ्यमिति वा सपक्ष संस्कारस्यात्वनीयादिक्षणोऽनु

मितिरस्तत्वनतीयादिक्षणासमापितानुष्ठानत्वेनहितायक्षणोऽप्यनुमित्यापत्तेः न च तथापि घटत्तानाव्यवहितपूर्वक्षणासमानाधिकरणत्वे

नैव वारणसंभवे गुरुतरविशेषणदलवैयर्थ्यमिति वाच्यं पत्र घटत्तानाघात्मिकाव ह्यनुमितिसत्त्वोऽस्मात्तृतीयक्षणस्यापि तादृशत्वेनहिती

यक्षणोपि वमनुमित्यापत्तेः संस्तेनरक्षणाया हस्वहितोयक्षणपर्यन्तेति। अनुमित्यधिकरणत्वस्य पादनायाहस्वपूर्वकालेति

नथैव तत्क्षणीत्येव व्याप्तिप्रसंगः घटत्तानादेर्द्वितीयक्षणेऽनुमितिजननप्रसंगः अनुमितिसंस्कारस्थितिनवानुमितेरेवस्वहितीय

क्षणावस्थितस्वात्मकानुमितिकत्वेन तामादायैवातिप्रसंगे संस्कारानुसरणमफलमिति वाच्यं अनुमितेः नाशक्तिवेशेऽनुमितिमादाया

तिप्रसंगाभावेन संस्कारानुसरणात् न च त्वाससमानकालीनत्वमात्रानुमितेर्निवेशे संस्कारमादायापि नातिप्रसंगः इति वाच्यं व्याप्तं भवाप

मानस्याव्यक्षणसमानत्वात् प्रकृतानुमितीतिप्रकृतसाध्यकानुमितित्वार्थः पत्र घटत्तानादेर्द्वितीयक्षणोऽनुमितिसप्रकृतसाध्य त्तानत

33

स्वे २

वे २

भा॰दि

17

चेत्तत्क्षणोत्पन्नज्ञानसाध्यानुमितिवारणायानुमितिपदं। सिसाधयिषेतिपदं सिद्ध्यात्मकपरामर्शसिसाधयिषानुमितप्रत्यक्षवारणाय सेयमित
ज्ञानसंस्कारानुमितिप्रत्यक्षानुमितिनिर्वाहः प्रज्ञानत्वसामान्यइतिभावः प्रागभावघटितत्वाद्वघटितत्वे त्वसमानाभावानंगीकारे निवे
शात्मेवादाहतत्त्वादघटितत्वेनामितिनद्देत्यात्रैक्षणोत्पन्नपदव्यावृत्तिरेषोव्यक्तमविषयानि ज्ञानादिगाणोत्पन्नानादिनोनुमि
तिवारणाय परामर्शस्यापि तिमक्षणोत्पन्नानुमितिमत्त्वाद्वितीयक्षणोत्पन्नविदिष्टापत्तिरस्य भवति क्षणोत्पन्नविलक्षणात्मदोषवत्त्वदन्त ज्ञानाद्दसंस्का
रस्य चेति अत्र च वर्षादिविलम्बेन छायापत्तिरसंभावितेतिभावः अनुमितिप्रसङ्ग इति अन्योन्ये न प्रत्क्षणात्वेन तस्यानापत्तिरेव इति
त्वस्याप्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नाशयेनेदं अन्यथा ह्यात्रैत्वस्यापि शेषणात्वेन द्विविशिष्टस्य प्रथमक्षणोत्पन्नत्वेन द्वितीयक्षणोत्पन्नानुमितिप्रसंगाभावेना
संगतेरिति व्येयं अत्रापि द्वितीयेपि सार्थकत्वमिति व्यानव्यास्यात्रैविशिष्टस्याद्वितीयक्षणोऽसत्वेन द्वितीयक्षणोऽनुमितमनंतरं तत्नीपक्ष
णोनुमितिप्रसंगाभावेन सर्वोक्तादिशासार्थकत्वमसंभवादितिभावः नत्वेन स प्रथमएवाद्वपेन द्वितीयेन तदसार्थक्योपि न क्षतिरितिवाच्यं
तत्तायेपि नदत्तपस्याव्यपेकत्वेन तदसंगतेः नन्तुतमत्रैरूपत्वं हेतुणात्वस्युपेतात्तसार्थकं प्रक्षालनेनाह्यतिसाध्यग्रस्तं अतअहतत्तारि
तिव्याप्यत्वस्यसमपविशेषणासमानाधिकरणासमयध्वंसानाधिकरणात्वसमानाहशानुमितिमध्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नत्वविशिष्टत्वेनेवोनेउ

34

त्वेनैव विशेषणत्वेन तस्यानभिषिक्तनाहेतुवन्निष्ठत्वस्यापि विशेषणत्वे विनापि दितिभावः तर्हि हेत्वाव[illegible]त्वस्याहेतुत्वेतिवक्रविशिष्टत्वे
चेत्यर्थः अत्र च दीधितौ व्यवहितत्वेन घटकतया कर्योपाधिव्याप्यकारणाभावच्छेदकत्वेऽपि प्रवेशः एवमग्रेऽपीति धूमपदान्तरेति व्यव
हितत्वेऽपि पदेऽमर्थः पदान्तरस्योजनेन स्पष्टोन्नास्वमवादाद् हेतुत्वेवदुद्धेऽप्यनुमितिपक्षपरामर्शसानुमितिः संस्कार[illegible]केवलज्ञानस्तत्र सं
स्कारस्यापि समसमानाधिकरणानुमितिकारणत्वेनत्वात्स्यादनुमितिप्रसंग इति व्याप्यव्यवहितत्वेति कारणविशेषणं अनुमितमनुत्पन्नक
रणस्यापि अनुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्नानेकध्वंसप्रतियोगित्वेनानुमितेर्व्यवहितपूर्ववृत्तित्वसत्त्वादनुमितेरनुमितापरामर्शध्वंसतया व्यवहितपूर्व
त्वघटकं तदसत्त्वं प्रति तत्संवेदानुमितिसमानाधिकरणास्य एककालसमत्वकालेऽसमानेकध्वंसप्रतियोगित्वेन सत्त्वदोष इति पक्षणपदं घटेऽज्ञाना
देरप्यनुमितिसमानेक्षणात् वृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वक्षणोत्पन्नत्वेनानुमितिजनकत्वप्रसंग इति दिनीयोत्पन्नपदं तत्संयोगसमानाधिकरण
लौकिकप्रत्यक्षज्ञानादौ व्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नत्वेन तस्यैव दोष इत्यनुमितिपदं प्रक्रमनानुमितिपरं तेन घटादिपरामर्शस्यापि नाशः घटा
द्यनुमितिव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नत्वेन तस्यास्तु व्याप्यनुमितिप्रसंगः घटज्ञानादेरपि समानाधिकरणतानाह यत्नानुमितिव्यवहितपूर्वक्षणोत्प
न्नत्वेन तद्धारणाय स्वसमानाधिकरणपदं क्षणपदं मानादिपदेनोन्नराधिपदपरिग्रहः पूर्ववादिनिष्ठवैशिष्ट्ये वानुमितिसमानाधिकरणत्वविषयकत्वसत्त्वे ल

18

भा॰टि

स्यु स्यर नु

णाव्यवहितोत्तरपक्षे किंचिन्नष्टतोत्व समानाधिकरणानुमितिं प्रत्यनुमानत्वेनतादृशज्ञानाक्रान्ततयाभावभेदकूटवत्त्वाभावेनानुमितित्वव्याप्यता
संभवइत्यत आह नवहितेति शब्दज्ञानाव्यवहितत्वरूपस्य प्रत्येकज्ञानोत्तरत्वेन समवेतदोषइत्युत्तरेति स्वाहितीयक्षणोत्पन्नस्याणि सर्वकालसाम्भि
स्थत्वकालोपाधिमादाय घटज्ञानादेरपि तादृशज्ञानवत्त्वेनानुमितित्वानुरूपापत्तेरुक्तदोषवारणाय स्मर्तमिति चानुमित्युत्तरेत्यन्तेन

36

संस्कारसमृत्युत्पत्तिक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणावृत्तित्वसामानाधिकरण्यानुमितिकमित्वेनयादृशज्ञानानुमानतिकेति घटज्ञानादेरव्यवहि
तोत्तरक्षणोत्पन्नाधिकरणानुमितिसुमानत्वदृष्टान्ततयाणैव समानाधिकरणोत्पत्तिकत्वेनाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नसमानाधिकरणानो किंतु साध्यता
नोत्पन्नतादृशज्ञानानुमितिपदं प्रकृतानुमितिपरत्वाद्येव यस्यानुमितित्वसमानाधिकरणस्तविषयकमात्रेण वस्तुत्वाभावव्यवहितानु
मित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तित्वसमानाधिकरणकात्वान्तरीयानुमित्यनुमानत्वेनतादृशभेदानधिकरणतयानुमितित्वेन कत्वासूत्रयप्रवृत्तिरिति
चेत्रत्वसमानाधिकरणानुमितिकाक्षेत्रेनतादृशज्ञानानुमितिकत्वस्याविवक्षणात्स्यामिति न विषयतापयुपगमेप्याहएवमिति शेषंच
दंतरमयोजनेनतादृशसंयोगनाशादीनामिति।यत्तु तादृशघटात्मसंयोगादेर्ध्वंसादावपि समत्वेनानुमितित्वापत्तिरिति व्याप्यदेनसंयोगतादिग

एम०

रियहो[illegible]त्वयुक्तइति मामैवन्नक्षमविशेषसामानाधिकरण्यस्य विशेष्यत्वपिनावाधितत्वहएवविशेषणतावेनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टताहे

शमं योगत्वादिना हेतुताभावात् तद्व्यक्तिसमवेतं सामान्यं तादात्म्येन हेतुत्वे योक्तापसमभावात् एवं क्रमस्य स्वसाधिकरणसमयध्वं
सानधिकरणत्वघटितस्य परामर्शद्वितीयपक्षणे कामिनीत्वो विकमस्मिन्क्षणाभावसंपादनायाह विनश्यदेवस्थिति कामिनीजिज्ञासायाः
कामिनीत्वानेः प्रतिबंधकत्वयात् देवस्यादतत्राह नवेति कामिनीजिज्ञासाप्रयुक्तज्ञानानुपपत्तेरुक्त्वा प्रतिबंधकान्तरप्रयुक्तज्ञाना
माह एवमिति प्रयुक्तमिति एतदनन्तरं तत्र वद्वितीयपक्षणोत्ता नमानत्रे सिवकानुमानमानतोपक्षणेऽनुमितिनेस्यादतआह इति शरणीयं प्रागेवेति
स्तुतशमिति यें सिंयान रसाशयेनाह प्रागेवेति संभावनेति तथा च परामर्शतनीयक्षणेऽनुमितिमनुपपत्तिनादावस्यमेवेति भावः कन्त्वतर
वर्त्तिकेनादि च तर्थपक्षएवाग्रपतीपरमतत्राह किंचेसादि गिसख त्वस्मानुये गोनिमिनिवेशेऽनुगतप्रयोत्प्रतिबंधकतासंभवइतिप्रतियो
गिकोटावेवस्वं निविष्टमित्यापायेनाह स्वसमानाधिकरणेति एवं सामानाधिकरण्यस्य समवायघटितत्वेऽपि सादेशपीति समवायेनत्वेसाधि
करणाप्रसिद्ध्या स्वशब्देन धूमोपादानसंभवादिति भावः तत्स्थावयेति तथा च समवायः प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबंध इति भावः चरम
सिद्ध्यादीनां तादृशानुमितिपूर्वक्षणोत्पत्तिनाभावादाह इदानींतनानामिति इदानींतनानां मणिदीपिकासिद्धादीनामनेनतरं तत्र समानाधिकरणा
नुमितिलेषां तादृशानुमितिपूर्वक्षणोत्पत्तिनाभावादाहेमापशशीनवृत्तिवादिनिसिद्ध्युत्तरमनुमिमापत्तेरित्यग्रिमेणान्वयः सिद्ध्युत्तरमिप

२६

19

भा. टि.

स्पतान्तरशसिद्ध्युत्तरमित्यर्थः कृतापदव्यावृत्तिमाह स्वपूर्ववर्त्तीति अत्रेदानीमित्यादि ग्रन्थशङ्कस्यानुषंगः स्वानंतरत्वनीयकृतोपनीति अ
नुमित्युत्पत्त्यधिकरणस्वानंतरस्थितिविहक्षणावच्छिन्नत्वेनोपकृतोपमर्थो ह्यतएकत्वानुमित्युत्पत्त्यधिकरणत्वसमवत्रेयेस्वतन्त्रयेति विहाय
स्वानंतरत्वनीयमुक्तं। न सम्बन्धस्वानंतरान्तरक्षणवृत्तिसुत्पत्त्यानंतरभावस्थितित्वस्य वधिकरणतीयमर्थः स्थैर्यलाधिकामदर्शनाय स्वपूर्वव
र्त्तीति· स्वपूर्ववर्त्तीपकृताप्यानुपयोगात् स्वानंतरेनेतिसिद्धकात्तुः पंथाः / स्थूलकालेति स्वानंतरद्वितीयक्षणावच्छिन्नस्थायीत्यादिः अत्रेतादृश
सिद्धिसर्वकालीनसिद्ध्युत्तरमनुमित्यापत्तिताभावस्य पूर्ववर्त्तीत्युक्तेत्वेनसोत्पत्तिनाशौ रम्यस्थूलकालमादायैवेतादृशसिद्ध्युत्तरमनुमित्यु
त्पत्त्यापत्तिः पसिद्ध्युत्तरमितिच्छत्वसिद्धिद्वितीयादिक्षणोत्पन्नस्यार्थः स्वसमानकालीनेत्यादिनाव्यवच्छेदस्यार्थः मानाभावादितिभ्र
तिक्षणे किंचिदुत्पत्तिरवश्यं नास्तीति नियमे मानाभावादिति भावः प्राक्क्षणावच्छिन्नेनेति क्षणविलम्बेनानंगीकारादिति भावः अनुमित्यापत्तेरि
तिक्षणे किंचिद्विनाशोपगमे न तस्य समाधानस्यासमानतया नायं दोषइति वा प्रतिक्षणं
ति न च व्यात्रेत्यादिनेतद्दोषमाशंक्य न वरं तेन तादृशप्रतिक्षणं किंचिद्विनाशोपगमे न तस्य समाधानसमानतया नायं दोषइति वा प्रतिक्षणं
किंचिद्विनाशसंदेहेन तत्समाधानसाम्ये हि दोषत्वमभिमतं नेतद्दोषकथनादावलम्बनमक्ययत्नसाधनतद्ध्यानुमितेनरेच्छासाधनत्वानुमिति
स्ततोनुमित्यन्तरेच्छानन्तरनुमितिमंतरं तत्रानुमितिसंपुष्टितानुमितेस्तमादक्षणोनुमित्यापत्तिः क्षणविलम्बानंगीकारादिति दोषो दुर्वार इति

३४

९९०

ध्येयं समानाधिकरणोत्पत्तिं तथा चैतत्स्थलेऽसिसाधयिषाप्राक्क्षणावच्छिन्नं तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वानाधिकरणक्षणावच्छिन्नत्ववि
शिष्टत्वेन प्रतिबंधकत्वान्नानुमित्यापत्तिरिति भावः कथं तर्हि केचित्क्षणोत्पत्तिके तदर्थः स्थलकालेऽसि अनुमित्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्था
यित्वादित्युपादेयमिति चेन्न क्षणावच्छिन्नास्थिरमात्रसाधारणत्वादिति भावः निरुक्तेति अनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगि
त्वरूपसमर्थः क्षणावच्छिन्नत्वे न अनुमित्युत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वे न अत्र अत्रापि नासंभव इति स्थलविशेष इत्यादिस्वरूपस्वपूर्ववर्तित्वपदे क्षणाव
निवेशस्याद्यक्षणावच्छिन्नास्थिरस्यैव क्षणोत्पन्नत्वेन तद्ध्वंसो समानाधिकरणासमयस्य तादृशानुमित्युत्तरानाधिकरणतया सिद्धक्षणावच्छि
न्नत्वं न तत्र कस्यापि प्रतिबंधकत्वं न संभवतीत्याशयः अस्मिन्कल्पे स्वरूपस्वपूर्ववर्तीत्यादिक्षणोत्पत्त्यपेक्षावीजमसंभवत्वेन तत्पूर्वकल्पेऽपि
सर्वत्रानुमितिकल्पेऽनुमित्यनापत्तिप्रसंगं इत्याह अत्रेति अस्मिन्कल्पे इत्यस्य स्वरूपसाध्ये इति अपि नास्वइत्यादिरूपस्येत्यनुषंगः
पूर्वत्वाभावादिति तत्र ध्वंसो समानाधिकरणानुमित्युत्पत्तिक्षणात्मकसमयस्यानुमित्युत्तरानधिकरणत्वाभावादिति भावः नवस्वरूप
पूर्ववर्तीत्यादिक्षणेनाक्रान्ताद्यक्षणावच्छिन्नास्थिरध्वंसोऽस्त्येव तदनुमित्युत्पत्तिक्षणे क्षणिकपदार्थानुपगमादिति वा स्थलविशेषेता
दृशास्थिरध्वंसासमानाधिकरणस्थलकालमहाकाशादिरेव तदनुमित्युत्तरानाधिकरणतात्पर्यार्थक्षणावच्छिन्नास्थिरात्मकक्षणास्यैवाप्रसिद्धमत आह

39

नेऽ

शानुमित्युत्पत्त्यधिकरणत्वसंभवात् प्रतिबंधकत्वे स्यात्तद्विशेषप्रतिबंधकत्वादनुमितिकालेऽनुमित्यनापत्तिः न च यावदनुमितिकालेऽनुमित्यनापत्तिः
सर्वत्र न संभवतीति भावः व्यवहितत्वस्यासंभव इति स्यात्तद्विशेषणस्यादिः न मैवोत्पाद्यतिव्याप्तेरिति पूर्वपक्षाशय इति। अपि च कारणाद्येः ग्रहवृत्ति
त्वेति तथा च पक्षतादशाघटकतया व्यवच्छिन्नस्थिरत्वनाशोऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणएव ज्ञानत्वं क्षणावच्छिन्नविशिष्टत्वेन प्रतिबंधकतासंभव
इति भावः नच पूर्वोक्तोऽनुमितिकालेऽनुमित्यनापत्तिरूपदोषएव घटकत्वं संभवतीति समएवात्र कथंनोक्तमिति वाच्यं क्षणत्वावच्छेदेना
धवादित्वर्थं तावेव वक्तव्यो न तदसंभवादेव समारंभ तदुत्पत्तिकत्वस्य उत्पत्तेः उत्तरवृत्तित्वस्यादितीयपक्षप्रदर्शनमाह तादृशेति ज्ञानेऽव्याप्तिविषयका
तीतानागतज्ञानेष्वपूर्वकत्वेति। अनुमित्युत्पत्तिक्षणपर्यंतस्थायिनामादिगोचरत्वादिति। उत्पत्तिक्षणनिवेश इत्यादिसप्रयोजनत्वगौरवं मदो
षाभावेऽपि मतत्वाह निष्प्रयोजनत्वाच्चेति ननु तादृशसमयस्थायितिक्षणावारणायैवोत्पत्तिक्षणनिवेशप्रयोजनमत आह तादृशेति क्ष
णविरहादिति तथा च तद्वारणाय विशिष्य प्रयोजनाभावमिति भावः आद्यक्षणस्यावच्छिन्नत्वस्य वेति द्वंद्वं वा सुषुप्त्यादेर्नवाकारत्वेनोत्पत्त्यंतेनेऽ
वहव्याहतेऽस्मादिक्षणत्वेऽस्मैव निवेशस्यासंगतिः। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादाह तादृशक्षणत्वविशिष्टत्वावच्छेदेनेति तथा चोत्पत्त्यधिकरणतो
भावोऽत्याप्तवत्तिरिति भावः नन्वेवमस्मिंक्षणेऽपि क्षणादृष्टपक्षवेशे न पूर्वोक्तदोषत्वेनेक्षणत्वाप्रयणाम संगतमतस्ते नेत्यादिवक्तव्यमात्रादोषाद्वा

हृतादृशोभयसामानाधिकरण्यत्वाभावावच्छेदेनेति तादृशाभावोपलक्षणावच्छेदे न तदवच्छेदेनेत्यर्थः किंचिदिति स्वहेतुत्वासाधककालेत्यर्थः तदुत्पत्तिके
तितादृशस्थिरत्वमक समयोत्पत्तिकेत्यर्थः न क्रमिकेनानुमितिकालेनुमित्सानुत्पत्तिः तथा च तादृशानुमितिसामानाधिकरण्याभावावच्छे
दकावच्छेदकत्वे त्पत्तिक हेतुं समप्रतियोगिकरणावच्छिन्नत्वविशिष्टत्वेन प्रतिबंधकत्वाच्च पर्वतोऽग्निमाननुमितिसंपुटिते छेदकत्वेकालेनुमितिप्रसंगो नु
वाक्करणहेतुप्रवेशो तेनेत्यादिना उक्तदोषपरिहारदयं पदार्थान्तरेति स्वसमानाधिकरणेत्यादिरित्यर्थः न तस्येति तथा च न तत् हेतुत्वविशि
ष्टानामप्रतिबंधकत्वापत्तिरिति भावः अनुमितिकारणेति अनुमितिस्थितिक्षणेत्यर्थः अत्र कारणावच्छिन्नेति एवं स्वहेतुत्वादिक्ष
णात्तस्यैव विवक्षणादिति भावः अप्रसिद्धेति तादृशानुमित्यव्यवहितपूर्ववृत्त्यनधिकरणक्षणाप्रसिद्धेरित्यर्थः एवमग्रेऽपि ध्वंसात्मक
त्वमेवेति अभावाधिकरणकाभावसमानाधिकरणानुमितिसामग्र्यादिति भावः अप्रसिद्धेति प्रागभावांगीकारेऽपि निरुक्तक्षणाप्रसिद्धेर्वाग्निमत्समा
नाधिकरणानुमितिप्रागभावाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणान्यसमयानिवेशादृतस्ववृत्तसो बोध्यः तादृशपूर्वत्वानधिकरणेति च नैव
तादृशानुमितिसमानाधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वत्वानधिकरणत्वमपि तद्धं तेन चरमक्षणे अनुमित्सासंगतिरिति ध्येयम् तत्तु हेतुविषयस्फुटीकृतेत्यस्तु
विषयत्वं तत्तु हेतुसमवेतत्वमन्वेवोक्तं तेन तत्पुरुषीयप्रसिद्धिसाधारणप्रागभावस्यासिद्धावपि योग्यतादकालनाशेऽपि नासंगतिः तत्पुरुषीयेति

41

भा॰टि॰

विशेषणतास्यप्रयोजनमाह पुनरुपांतरीयेत्यादिना हृशेति सिसाधयिषोर्संदंहकृतोत्पत्तिकनाशप्रतियोगीत्यर्थः इदमुपल

क्षणांतरमुत्पन्नोपसिसाधयिषाप्रागभावस्येत्यपिद्रष्टव्यं प्रतिबंध इति तथा चोक्तापत्तिस्तदानीमपिसंभवत्येवेति तन्तु

षीपस्येति विशेषणमिति हृदयं न चैवमपि सिद्धान्तकपरामर्षजनकविशेषणतानस्यात्सिसाधयिषोत्पादकालेविना

शेनासंगतिरेवेति नजन्मतादृशपरामर्षस्योक्तत्वात् चेतनसंयोगेति चेतनस्यात्मनः संयोगेत्यर्थः उक्तसंदक्षेपावि

शेषणातयोक्तौ स्य पश्चिमितेनैतादृशपरामर्शनोपस्थि[illegible]तत्वेकस्मैवतिकर्मोत्तरानुत्पन्नप्रतिक्षणांकमेणोऽसंभवा

दितिभावः कारणांतरमेवेति सिद्ध्यभावादिरूपमित्यादप्रतिबंधको । इति तथा च नैतस्कप्रतिबंधकाभावस्यकारणा

त्वेनिश्चय एवमहृशकारणत्वानुपपत्ताकारणांतरकल्पने गौरवं दोषः स्यात् स एव तु न संभवति तादृशस्थलस्ववाध

यव्यभिचारसंदेहेन प्रतिबंधात्कारणत्वनिश्चयस्यैवासंभवादितिभावः घटसत्वमितिव्यवस्थामितात्यादिज्ञानेनियततात्वयमर

चारत्वाने प्रतिबंधक एवेति ग्राह्याभावावगाहित्वादितिभावः व्यवस्थाव्यभिचारसंदेहस्य प्रतिबंधकत्वेपि न क्षतिरित्या

शयेनाह किंचेति नन्वाकिंचेत्यादिनोक्तस्थलेनैवमस्तु सिसाधयिषोत्पत्तिक्षणोत्पन्नसिद्धेर्नैस्यात्तदानीं परामर्शक्षणसंबंधस्य प्रतिबंधक

42

ल०

स्यसत्वात्तन्न च तस्य तादृशानुमितिव्यवहितपूर्ववर्त्तिमित्वत्वाभावात्प्रतिबंधकत्वमिति वाच्यं स्वसमानाधिकरणत्व
समवायेनेतरस्य पूर्ववृत्तित्वयासमवायेन तादृशत्वत्वासंबंधाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्यापत्तेः पदेन तत्संयोगादन्यासंभवेन
तादृशमिन्नत्वसंभेवादत आह स्वसमानाधिकरणेत्यत्रेति त्वत्वसंबंधस्येति कालिकसंबंधात्मकसंयोगादिवारणाय मि
तिइदमुपलक्षणं प्रतिबंधकतावच्छेदकोऽपि विलक्षणत्वत्वरूपसंबंधएवेति बोध्यं तादृशसमयस्येति तदात्वनियदन्या
नुमितिजनिकेतत्वाख्यव्यवहितपूर्ववृत्तित्वात्मकसमयस्येत्यर्थः पुरुषांतरीयेति तादृशपरामर्शस्य प्रतिबंधकत्वेन दोषविरहस्त्व
त्वात्वरूपसंबंधेन स्वाधिकरणत्वस्य व्याप्यत्वमात्रपुरुषांतरीयानुमितेरपि स्वसमानाधिकरणत्वादित्याशयः तत्समयसंबंधस्ये
तिइदं वैवक्षणिकः क्षणसंबंधोऽतिरिक्तः प्रत्यधिकरणंभित्रइत्याशयेनेच्छामध्यान्नाह्निकादिनाव्याप्यमाणाधारेत्यागतस्यप्रति
बंधकत्वासंभवनोऽसंभवदुत्तिकतापत्तेः स्वरूपसंबंधात्मकत्वपेति तेषामान्तेरिक्तत्वे क्षणिक[illegible]स्यैवाविशिष्टत्वमुपेयता
मितिभावः तदात्मनइत्यादि कारणत्वप्रतिबंधकत्वयोर्विरोधाद्व्याप्यमानस्य केवलाद्व्यापित्वाद्वेतिभावः पुरुषांतरीयानु
मितिकालेनत्पुरुषस्यानुमितिप्रसंगइति कारणतावच्छेदके तत्पुरुषीयत्वनिवेश इत्याशयेनाह पुरुषांतरीयेत्यादि पर

५३

६

भा.टि.

मर्षादेः तु तद्भान्तरीयकत्वमर्षादेः। अत्र भेदेन समवायिकारणत्वकल्पने गौरवात् हेत्वन्तरत्विति प्रकारद्वयमेव क्रमेणादिसंबं
न्धसंभवादित्तिम वेत्रानुमितित्वसामग्र्यसंभवे नोपमितिकार्यादेरनुमितत्वसंभव एकोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वसिद्धौ तेन न संभव
तित्वन त्रानुमितित्वोक्तरणकारणत्वं निरुक्तकारणसंभवादितमाणयन्तु उपमानादेरपि ते आदिनार्थापत्त्यादिपरिग्रहः। अतएव
कारणतावच्छेदकेनादिः। अनुमितिव्याप्यवह्निनत्वर्धवन्नेविसिद्धिभिन्नसिद्धौ तां तत्र व्याप्तिज्ञानावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वे तत्का
र्यकारणभावापत्तिरिति तात्पर्यमसिद्धितावच्छेदकाभावेऽसावहेतुत्वे वाच्यं तथा च वह्निनत्र्वत्र घटकजयानात्पर्यापत्तेः दसपका
रणतावच्छेदककोटिप्रवेशश्चतिभावः सिद्धेर्वैयर्थ्यमिति अत्र साध्यमीमांसानुमापयितुः हेतुतो कल्पनस्य पक्षतानुमानिपाद्मि
साधयिषाविरहविशिष्टघटस्य सिद्धिमत्त्वेऽनुमित्युत्पादे तु भवसिद्धसिद्धे साध्यपिषाविरहविशिष्टघटवत्त्वसिद्धितावच्छि
न्नाभावत्वेन हेतुत्वकल्पने नास्य तत्कार्यतानिर्दोषितत्वे कार्यत्वमादघटितो क्तरूपत्वयत्वापदस्य हानिनिमित्ते अनुत्तरबहुले
पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमितिवाच्यमिति एवमनन्तत्वसंयोगादीनामपि योगिनयावभिवेशगौरवेण हेत्वाभिसिद्धिनिवेशस्येवौ
चित्येन न सिद्धेर्वैयर्थ्यमयमिति माहुः दोषिनोऽसिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्वसिद्धावनुमानानामेकसाधकमानेवाचेति

तमद्भिन्न ४

सिसाधयिषाकालेविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसंभवादाहत्यपक्षतायांसिसाधयिषाभावकूटस्य इतिनादृशोऽतिसिसाधयि-
षाविरहविशिष्टेत्यर्थः एवमग्रेपित्वंबुद्धिनादृशसिद्ध्यभावेनादृशसिद्ध्युपहितमानाभावयोःसामानेयत्वाद्विनिभावः स्व-
जन्यासिद्ध्यसाधारणकारणकालोत्तरकालीनत्वमितिस्वजन्यासिद्धेरसाधारणकारणकाल — त्वेमस्तूत्तरकाली-
नत्वमित्यर्थः असाधारणकारणकालत्वं चासाधारणकारणकालः कालोपस्यतत्त्वमितिवृत्तः साधारणकारणकालीनत्वे
तथाचस्वजन्यासिद्धिसामग्रीकालीनत्वेसतिस्वजन्यसिद्ध्युत्तरकालीनत्वाभावमितिपर्यवसितोऽर्थः जनितेत्यसिद्धिकेत्यादिवक्ष्यमाणोव्या-
ख्यान्तरंयथापिमेवाशयेनत्रीणितेजनितेत्यसिद्धिकत्वेनापरसिद्धिसामग्रीकालावच्छिन्नत्वेन — च च तु विशेषणेनविशेष्यवि-
शेषणादलयोःप्रदर्शनात् एतेनस्वजन्यत्वादेःस्वजन्यासिद्धिसामग्रीकालोत्तरकालीनत्वमर्थः एवं च जनितेत्यसिद्धिकापरसि-
द्धिसामग्रीस्यकोलावच्छिन्नं च तुरादेरप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरितियथाश्रुतानुसारेणासंभवाद्विनेष्टत्वानि-
रासःस्वत्वंजन्याभावेनतादृशवह्न्यादेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेःपुनरपिचैतदेवअसाधारणकारणकालोत्तरकालपदस्वारस्यातन्य-
न्यथैतज्जन्यासिद्ध्यसाधारणकारणोत्तरकालीनत्वस्यैववह्न्यनुमितित्वेनकालपदस्वारस्यात् अभावादितिस्वजन्यासिद्धेरसा-

नोविनाशाद्युतिभावः अनुमानस्येति व्याप्तिज्ञानादिरूपस्येत्यादिः अनुमितिं तज्जनकत्वादिति तस्य हि ज्ञानस्याशितया स्वजन्या
नुमितिनाशानन्तरमसत्वेनानुमित्यन्तरजनकत्वस्यासंभवादिति भावः नाहृशप्रत्यक्षसामग्रीति अनुमित्साविरहविशिष्टसमा
नविषयकलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीत्यर्थः घटितेति ह्यन्यथा तादृशप्रत्यक्षसामग्रीकालीनानुमितिसामग्रीकालेनुमित्या
पत्तेरिति भावः अनुमितिसामग्रीति अनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्रीत्यर्थः घटितेति अन्यथानुमित्साविशिष्टानुमितिसाम
ग्रीकालीनतादृशप्रत्यक्षसामग्रीकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः इष्टापत्त्यसाध्याप्रमतादृशपरामर्शजन्यावीजं स्वयमेव स्फुटयति उप
नीतभानं विनेति सर्वेनोद्बलमितिरुपनीतभानसामग्र्याः सर्वापेक्षया दुर्बलत्वादिति भावः वोदितमिति दीधितिकृतेवाक्यत
त्वविवेकविवरणे इत्यादिः आनाहार्यप्रत्यक्षस्याभावप्रत्यक्षप्रतिबंधकत्वे पाहेतुत्वासंभवः आहार्यस्य च तत्साभावप्रत्यक्षा
नवच्छेद्यत्वेन हेतुत्वासंभव इत्यतो नाहार्येत्यादि इत्यादिति भावः कल्पिपेति च तुः संयोगादिरूपेत्यर्थः कारणमेवेत्येवका
रव्यवच्छेद्य ——— स्वरूपमेवाहन्तो विनेति पावकलिङ्गकचक्रेऽनुमित्साविशिष्टानुमितिसामग्र्यभावघटितकारणसमुदायरूपं
अनुमित्सेतितत्वाद्यपीत्यादिः अनुमितिहेतुत्वमिति स्यात्तेरित्यादिः आलोकसंयोगावच्छेदेनाऽऽलोकसंयोगावच्छेदको

५६

एम०

न्वे४ ने

वच्छेदेनरूपेणेत्येवकारेणानुमितित्वाविशिष्टानुमितिसामग्र्यभावव्यवच्छेदः अन्यथा तत्र व्याप्यमोमात्रस्य सप्रदर्शितत्वादिति भावः
अनुमितित्वाविशिष्टानुमितिसामग्र्याः कालीनसमानविषयकप्रत्यक्षसामग्र्या दशायामनुमित्युपपत्तिः प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रति
बन्धकतायामनुमितित्वावच्छिन्नं जनकत्वेन दोऽनुमितित्वाविरुद्धविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावसत्त्वादुभयसमावेशे पतितं हृदयं अत्र व्य
तिरेकादिति अथ व्यतिरेकग्रहादित्यर्थः तथा च ताद्दशप्रत्येकाभावयोः प्रत्येकरूपेणापरस्परव्यतिरेके गत्वा तत्र नाव
यव्यतिरेकाभावात् तस्य तत्र गौरवहेतुत्वं नेतरत्र तत्तदन्तराभावत्वेनेति भावः ननु यत्र ताद्दशाभावयोरन्यतराभावत्वेनैव प्रथममुपस्थिति
र्न तु प्रत्येकरूपेण तत्र तत्रोपस्थितेन ताद्दशान्यतराभावत्वेनैवान्वयव्यतिरेकग्रहात्तेन रूपेणैव हेतुत्वं स्यादतो नियमेन प्रथममुपस्थि
तत्वादिति दीधितावनुक्तं तद्धात्वर्थहेतौ ताद्दशान्यतराभावोपस्थितिकाले तदा ताद्दशान्यतराभावत्वेनोपस्थितिकाल इत्यर्थः। सिद्ध्य
भावादेरिति प्रत्येकरूपेणेति शेषः एवमग्रेऽपि नियमेनेति अन्यतराभावत्वेन प्रत्यक्षसामग्र्या कालेऽपि तत्रैकरूपेणापि प्रत्यक्षसामग्र्याः
सत्त्वादिति भावः ननु शाब्दमानसयोरेकदेशागमसंभवेन नैकदोपस्थितिसंभव इत्यत आह तद्दीधितौ लाघवादित्येव्यापकशरीरला
घवादिति ताद्दशान्यतराभावत्वेन हेतुत्वे तदवच्छेदकगौरवं प्रत्येकरूपेण हेतुत्वे च तदवच्छेदकलाघवमिति भावः दीधितावेत

47

भा.टि.

ऽवयवसंयोगादौ तेन नत्वसिद्धेः स्वानुमितौ विनं प्रतिबध्यतावच्छेदकं बाधस्य च विशिष्टबुद्धित्वानुमितसंगतमेतदिति चेन्न अनुमितसाधारण
दोषस्यैव हेत्वाभासतया बाधस्यापि अनुमितित्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं बाधकस्येव प्रत्यक्षादिकमप्यसंगतमेव परं त्वस्य चेतनत्वा
प्रामाण्येऽस्य तत्र इति मतानुसारेणोक्तं संगतमभावात् न चैवमपि असिद्धेर्व्याप्तिमात्रावगाहित्वेनोपगतत्वानिर्णायानुमितित्वावच्छिन्नं व
ह्निविधेयकत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं बाधस्य च तत्साधारणं वह्निप्रकारकत्वमितिसंगाभिर्वाऽरैवेतिवाच्यं आश्रयासिद्धेः
एवं च दोषत्वानुरोधेन पक्षतावच्छेदकबाधस्य तद्देशे सधर्मितावच्छेदकानुमितिं प्रत्येव विरोधितया पक्षतावच्छेदकांशे निवे
शितावच्छेदकानुमित्यनुरोधेन च पृथक् प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वे पक्षतानुमितावाश्रयासिद्धेरेव दोषत्वोपगमेन बाधस्या
पि वह्निविधेयकत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमित्याशयानुयद्धूमः ह्रदत्व्याप्यावच्छेदकत्वानुरोधेन बाधस्य प्रत्यक्षं प्रतिबन्धकतायां चा
नुपपत्त्यादिकमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं तदपाकृतं शक्तिपरिच्छेदरूपतया अशाब्दे बाधप्रतिबध्यत्वेऽपि न वह्न्यादिबाधप्रतिबध्यत्वं शाब्दे
बोधे च योग्यताज्ञानस्य हेतुतानये वा बाधस्य प्रतिबन्धकत्वमेव नास्ति एवं स्मरणेऽपि न बाधस्य प्रतिबन्धकत्वं विपरीतज्ञानसाविरोधि
विषयकतानजन्यसंस्कारनाशकतया बाधेन स्मरणजनकसंस्कारनाशानन्तरं उद्बोधकस्य सत्त्वेऽपि स्मरणानापत्तेः न तु उद्बोधकाभावादेव

वास्मृतमनुमानसंभवात् एवं च बाधस्यापि अनुमितिं प्रति प्रतिबंधकतायामनुमितित्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं शेषमुक्तवादिति दिक्
अधिकमन्यत्र सेक्रमो द्रष्टव्यं व्यापकतया नन्विति अनुमित्साविरहस्येकधैवानेवे शेनबाधादेस्त्वांतर्भावेन त्वादितस्य विशेषणतो
त्मानुमित्साकालीनबाधदशायामनुमित्सापत्तिरितिभावः न चैवं दोषपरिहाराय तस्याद्विधा निवेशः कार्यस्तत्राह व्यापकत्वेनैवा
धादेरप्रवेशान्न भाविरहस्यार्थः नस्याः अनुमित्साविरहसयोगेरबाधितेन यावनोक्त प्रतिबंधकाशस्त्वभावः अनुमित्सेति बाधादेः प्र
यक प्रतिबंधकत्वे पीनादिरहस्यानुदयादितिसिद्धेरेवाविरहादितिभावः प्रत्यक्षानुमानत्वादिति आदिनाविधेयताशालिज्ञान
नादिपरिग्रहः उक्तेतरकतापत्तिरिति तथा च नदानीपर्वतेन वह्न्यनुमितापत्तिः न चैष्टापत्तिः नाहत्यासिद्धप्रतिबध्यत्वादनुमित्स
नेवेष्टाविवयसिद्धाविष्टापत्तेरयोगादितिभावः विशेषणतावच्छिन्नसिद्ध्विषयादेः नार्थः नसिद्धाविष्यादेशीधिनेयं यस्मार्थः प्र
मत्वसामग्र्यामिति विशेषणतामिन्नतु बहोर्नांचयः तथा सति अनुमित्सा पालद्युक्तित्वेनाभावस्याविशेषणतत्वे कृतितद्युक्तसभाव
स्यातद्युक्तित्वेनानुमित्साविरहस्य तत्वेतो विरहादिनेतथा च प्रमेयं विशेषणत्वस्य नावशक्तत्वमितिनिर्दृश्या न चैवमेवाशांत्तानं नापत्ता
मितीछायाल्तद्युक्तित्वेनाभावेप्रमनत्वसामग्र्यंविशेषणत्वेप्रमनत्वसामग्रीसत्वेनाहशेष्टादशायामनुमित्यापत्तिः नदोमनत्वेपासि

48

भा॰टि॰

वत्ताहशेच्छाविषयासिद्धेः प्राप्तेरयोगाद्यत आह न हीति यदि द्वेष्टि सिन्तथा च घटादिघटानुमितिसामग्रीसमवहितेन प्रत्यक्षसामग्रीसमवहि-
तापि ताहशेच्छा न तद्वच्छिन्नत्वेनोपादेयेति भावः। ज्ञाने सत्येवेति ज्ञायते इत्यर्थः प्रत्ययापत्तिविवक्षितायत्र इत्यादेः इत्यादि यस्य इत्याका-
रेकेच्छेति इत्याकारकानुगतेच्छेत्यर्थः। तत्तादृच्छेति अशाब्दत्वानवच्छिन्नत्वं तामिसाध्यनुगतेच्छेत्यर्थः। ननु तिप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे ताहशे-
च्छासत्त्वे कदाप्यनुमितस्यनुदयेन तदानीमप्यनुमित्यापत्तेरिति भावः। आशापादिति तथा चानुमित्साविरहस्य विशिष्टरूपेण प्रत्येकं
विशेषणाभावप्रयोजकमिति भावः। अत एव तत्तदनुमित्साविरहस्य एकरूपेणानन्तरत्वानवच्छिन्नत्वेनिवेशासंभवादेवाह अनु-
मित्साविरहस्यैकरूपेणानन्तरत्वावच्छिन्नत्वेन निवेशसंभवप्रकारमाह वह्न्यनुमित्सायाः प्रत्यक्षघटितगतानुमितिसामग्रीसमवहि-
तत्वेनोत्तेजकत्वस्य दुर्वचत्वात् आह पक्षतेशीहमित्यादि तथा च व्याप्त्यादेरनुमितिनियोजकत्वेति भावः। तत्र व्याप्तिमत्पक्षतासामग्रीसत्त्वे प-
क्षिसिद्धिमत्सत्वेऽनुमित्यनुत्पादस्येष्टत्वात् ताहशेच्छाविरहेणेति। अनुमितिविषयकेच्छात्वादीत्यर्थः। आदिनानावयवत्वपरिग्रहः
हशेच्छात्वादेस्संग्रहः प्रकृते नोपकरत्वं निवर्तकत्वं न संभवतीत्यत आह प्रत्यक्षादेरिति विरोधिताहितेति तथा च निवर्तकत्वमत्र वि-
रोधित्वमेवेति भावः। नातिप्रसंगः न ताहशेच्छाकाले अनुमित्सापत्तिः तथा चानुमित्साविरहस्य न एकस्य गृहीतविशेषणत्वेति इदं येनोपपत्ति वदेत्॥

२४

५०

एत०

कृत्स्नं तावत्तापि सा या कस्मिंश्चानुगतानानुगतत्वेन सर्वः नास्तीत्येति अनुगतानानुगतत्वेन तावदविच्छिन्नाभावेन सर्वः विशिष्टेति सिद्धविशेषणतां।
सोधारणोति। साधारण्यं चोभयत्रैवेति ज्ञेयं तावद्धर्मं अनुमितसाभावमात्र एव प्रमेयकं विशेषणताव गौरवमात्र किं चेति गौरवाद्येनेतथा।
चनोक्तप्रतिबन्धकादाविति भावः। विनिगमनाविरहः इति न यथा च ता दृश भेदद्वयप्रत्यावच्छेदकभेदेन कारणतानामेद स्मावशषकत
याला घवात्मलेकरूपेणा कारणतानाद्वयमेव समायोगे भावः मिथ इत्यतीत यथा चावच्छेदकभेदभावात्र कारणताभेद इति मन्मवनन्तु
भेदद्वयस्यप्रत्यावच्छेदकभेदोप्यस्ति वेत्यत आह घावच्छेदकभेदोपीति अप्रमत्तिपत्तत्वमिति अन्यथा घटत्वघभावनीलघटत्वघभावयो रप्य
भेदापत्तिरित्याशयः अवच्छेदकयोः विशिष्टभेदरूपावच्छेदकयोः समनैयत्यमेवेतीति अवच्छेदकसंबंधभेदस्यैति शेषः चक्षुर्नियो
x भेदाभावादिति शेषः आह अन्यतराभावकारणताभेदकं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधभेदमाहस्मादिति तथाचन प्रतियोगि
तावच्छेदकस x मकाहत्रेति अत्राह एपदमहत्वविशेषणं अन्यथाधस्मापितुःकरणत्वं न हेतुरत्रीपचक्षुःसंयोगस्य प्रतियो
गि चक्षुर्नियामकत्वसंबंधेन पितयोगितानैनं पितुरपितदनुमितिनापत्तेः यद्यपि एतदवस्थासादेकेकं च दृष्टव्येति आदिर्नामाह या
चक्षुः संयोगप्रतियोगिचक्षुःसंयुक्तमनः प्रतियोगिकविजातीयसंयोगपरिग्रहः ननु यत्प्रतिबंधकतायोगः न च कारणतात्प्रतिबंधक

51

पि३

भा॰टि॰ २८

तयोर्विरोधस्तथेति वाच्यं एकरूपेणाविरोधेऽपि रूपान्तरेणाविरोधात् न च प्रयोक्तृताभावेन प्रतिबंधकतायां कारणतायाश्चैकशब्देनैवेति वा
च्यं वृक्षत्वेन वृक्षे रूपवैशिष्ट्यसंभवेऽपि प्रकृते संबंधेनार्थे मेव समनोयोगप्रवेशासंभवादतस्त्वाहृ गौरवादिति न च समनोयोगस्य प्रतिबंधकते
समवायस्य तदवच्छेदकत्वं च तत्संयोगस्य तत्त्वेऽप्युक्तपरंपरासंबंधस्य तदवच्छेदकत्वमिति विपरीतमेव गौरवमिति वाच्यं प्राचां मते
धर्मिगौरवस्यादोषत्वात् संबंधभेदात् तदवच्छेदकतायामवच्छेदकसंबंधभेदात् एकत्र कालेऽपि कालोपनीतकृताः तेन स्वरूपलाभावच्छेदेन तयो
रेकात्मवृत्तित्वमादाय न दोषं नैवं गमयितुं साध्यविषयाभावस्यापि तत्र तयासिसाधयिषाकालीनसिद्धेरपि तत्कालीनेन तदात्म
वृत्तिना सिसाधयिषाभावेन वैशिष्ट्यादेकतरणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं तयोरक्षतमिति वाच्यं स्वाभाव्यात्मवृत्तित्वस्य तत्र तत्का
लावच्छिन्नाधिकरणत्वरूपत्वेन उपसंबंधात्मकविशेषणतानपेक्षया सिसाधयिषाकालस्य संबंधाघटकतया तदानीं सिसाधयि
षाभावेऽप्यात्मवृत्तित्वाभावेनादोषात् अत एवात्मविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वं यासिसाधयिषाकालेऽपि सिसाधयिषानधिकरणा
त्मावच्छेदेन सिसाधयिषाभावस्यात्मवृत्तित्वेन तयोर्न दोषपरिहार इति नेत्यसमंजसं किं तु समानाधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकेन सिसाधयिषाभावेन विशेषणतया वैशिष्ट्यमिति ह्येवं क्रमशः मिमिन वारीतिः यत्र तात्कालावच्छेदेनेति मनःसंयोगाचार्यः

52 २१ एम॰

संयोगेनाव्येतीति तदाश्रयेति संयुक्तपदार्थैकदेशे संयोगेऽव्येतीति नादृशीति तदाश्रयेत्यर्थः तद्धेतिसिसाधयिषाविरहवैशिष्ट्यं स्वदृष्टसंयो-
गेन स्वदृष्टसंबन्धेन क्वचित्तथैव यातः न च सिद्धेसिसाधयिषाविरहवैशिष्ट्यविशेषणतानिरूपकस्वरूपसंबन्धरूपविशेषणतास्वत्र चू-
सिद्धिमात्मन्यां सिसाधयिषाविरहवैशिष्ट्यमेव मपि नादृशमात्मन्यभावापेक्षायां नादृशसिद्ध्यभावस्य लघुत्वेऽप्येताघवान्नादृशासि-
द्ध्यभावापेक्षया लाघवान्नलाघवं च बाधे सिसाधयिषाविरहवैशिष्ट्यानिवेशनेऽवोचन्तादिति पक्षपदेनार्थः द्वितीयोक्तमानुपहितेति
त्वविषयकसिद्ध्यनुपहितेत्यर्थः ननु बाधस्थले पक्षत्वव्यवहारे वाससाध्याभावस्तत्र वशपक्षतेगौरवं प्रामाणिकतयानेदो-
षावहमनन्यथाहृद्याल्लोपां बाधस्थलेऽपि सिद्धसाधनस्थलेऽपि पक्षत्वव्यवहाराभाव उभयसंमत एवेति हृदयं उभये त्विति सिद्ध्यभावबाधाभा-
वयोः पक्षपदग्रहनिमित्तत्वांगीकर्त्तव्यादिहृदयेऽर्थः आत्मनिष्ठत्वेवेति एवकारेण विषयनिष्ठतया हेतुत्वसमच्छेदः सिद्ध्यभा-
वस्य विशिष्टसिद्ध्यभावस्य हेतुत्वादिति अनुमितिनावितादिकालसंबन्धेन विशेषणतासंबन्धेन सिद्ध्यभावस्य समवायसंबन्धा-
वच्छिन्नसिद्ध्यभावस्य तथात्वे पक्षत्वव्यवहारनिमित्तत्वे पक्षभेदेनेवात्मभेदेनापि पक्षव्यवहारनिमित्तस्याभेदस्य दर्शनायाया-
हृत्स्यैकेति तदात्मनि पक्षव्यवहारस्य भेनेनाप्यः अनुमातुः सिद्धिदशायां तदात्मनि पक्षव्यवहाराभावस्य प्रत्येव हानुमा-

भा०टि०

हुरितिसिद्ध्यभावेति। अथ प्रमात्मसत्वीति सिद्ध्यभावे व्यर्थः पक्षीभूतात्मनि सिद्ध्यसत्वे साध्यसंबंधे नासिद्ध्यभावसत्तयात्वेपि तद्यात्मनि नयक्ष
व्यवहारानुपपत्तेरित आह पक्षीभूतेतिति तदात्मनि पक्षीभूतात्मनि तत्कालावच्छिन्नेति एतस्य तदात्मीयात्वेनागतेतत्तदात्मत्वेनेत्यर्थः
एतदुपादानं चासिद्धिकाले एव पक्षव्यवहारार्थं एवोद्देश्यं पक्षतेति तत्कालावच्छिन्नत्वसाध्यकतत्पक्षत्वेनेत्यर्थः तत्साध्येति तत्साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः ननु लाघवात् तदात्मसपक्षत्वमेव तत्पक्षसपक्षतदात्मीयत्वमात्मत्वमत आह तेनेति तदात्मीयत्वसामिन पक्षत्वे
नेत्यर्थः अतीतानागतयोरपीति न पक्षत्वपक्षसिद्धिरिति गौरवम्। ननु परंपरासंबंधेन ताद्दशसिद्ध्यभावस्य पक्षव्यवहारनियामकत्वं तथा
नापक्षपक्ष्याघवेन विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नतदभावस्य विषयतानिष्ठसोवानुमितिहेतुत्वमुपेयान्तरसाध्यसंबंधेन पक्षव्यवहारनिया
मकत्वकल्पनमनुचितमिति चेन्न हि तन्नियामकत्वायोविषयतानवच्छेदकधर्माभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया तद्विशिष्टसामानाधिक
रण्येनैव प्रवृत्तेः सिद्धिसत्वेपि पूर्वोक्तान्तरविशेष्यतयातदभावसत्वे तदात्मसामानाधिकरण्येनानुमित्या पश्या विषयनिष्ठ
यासिद्ध्यभावस्य हेतुत्वासंभवाच्च तदभावोपि दोषाभावोपि विशेषव इति तथा च एककालीनत्वसंबंधेन दोषाभावविशिष्टत्वहेतुः सं
योगत्वेन प्रतिबंधकत्वमिति निमाके विषयेवेति गुरुपां नरापे मादिः नदिति दोषेत्यर्थः विषय दोषस्य तत्पुरुषायो विषय दोषस्य प्रत्यक्षोद

54

याद्देतितदा पुरुषांतरेण दीयदोषाभावघटितप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तदनुमितेरनुदयादिति भावः सामान्यतः तत्तत्पुरुषीयत्वमात्रविशेषहेतु
त्वमिति। अनुमित्याविरहादित्यादेः [illegible]मिति तदा तत्पुरुषीयदोषसत्त्वेन सामान्यतो दोषाभावघटितप्रत्यक्षसामग्र्याः पुरुषांतरे सत्त्वेनो
नुमित्यापत्तेरिति भावः तत्स्वसामग्र्यां विशेषाभावस्यादोषितावनुमितत्वस्यादादिति एतत्स्वहेतुत्वेनवक्तृरसामग्र्ये मेलाध्वयः पुरुषविशे
षनियंत्रितहेतुतानंगीकारेण तादृशानुमितिमनुमातानिकषात्वादृशानुमित्यनुमातृत्वस्यैतादृशहेतुतांगीकारप्रयोजकत्वेवाच्यंर
देवयथाश्रुतोनामिप्रायेण। अस्मत्पक्षतालावछेदेनसादिशेषोक्तरीत्या सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावमनः संयुक्तवक्तृः प्रतियो
गित्वेदं सिसाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावेन तादृशहेतुतांगीकारं विनापि तादृशानुमित्यनुमातृत्वमित्येतत्संगमयत्पक्षतायाः व्याख्या
यामाने वैकल्येति तथा च सिसाधयिषाकाले पक्षतानुमितिरिति भावः सिसाधयिषाकालीनायाः अपि सिद्धेः सामग्र्याः स्थूलकालमादा
यसिसाधयिषाविरहकालीनतया दाहकतयोक्तत्वात् तदवच्छेदेन ... कथावच्छेदेन तदभाववत्सामर्थ्यः केचित्तु तादृशहेतुतायाः कालिकसंबंधावे
च्छिन्नप्रतियोगिताकेतदभाववत्त्वसंबंधेन कार्यतावच्छेदकोतयोः कालिकसंबंध एव कार्यतावच्छेदकसंबंध एव वा सः कालीने
दृतयैव च हेतुत्वमिति बोधमित्याहुः तदन्तादृशसामग्र्या एकविशिष्टापरत्वेन मतिवैयर्थ्यात्त्वविशेषाविशेषाभावेऽविनिगमनाविरहात्प्रति

भा.टि.

वंधकतावच्छेदकत्वेऽवच्छेदके गौरवं पुनरधिकमिति प्रत्येकरूपेण प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वमेव सम्यगित्याशयेनाह तन्नत्तु तथापी
यसिद्धिसामग्रीत्वमादिवक्तुं तत्तत्साधारणाकारणासवेशप्रयोजनं भावस्याशयेनाह तन्नत्वबाधेति नोक्तदोषः नावतारणोक्तदो
षः सम्भवत्ति अन्यैः तन्निवेशाभावे नवेशे दोषः दर्शितानवतनतगतिकत्वमेति रदंच पक्षे यद्दर्शितं सिषाधयिषानुकूलिम्यानुमानस्यप्रवृत्तय
मेदानेवविनेन हेतुत्वगीकारे प्रयोजकत्वासंभवादुक्तं तआत्मा लोयाके पक्षे तारोतामि तेयत्कालावच्छेदेनेमादि पक्षे यदंशेन
तत्सिद्धः आत्मसंभवादितिच्छावतारणोक्तहेतुत्वेनेमादि पहुः पक्षे करोत्वत्तमत्सामंभवादिमेनेमात्र पः पक्षे करोत्मत्सा
वतारणोक्तहेतुत्वेनेत्यर्थः अनुमितेनामिदानुवृत्तस्यप्रित्तो दाहरणादिमूलमसूचीपदाहेत्वसिद्धेरिति आत्मेनुगमाभावात्
तिभावः तन्त्रमेवेति सिद्धिविशेषावच्छेदात्तिनोक्तदोषः नानुमितेमात्रे पक्षतासाध्येकासिद्धिसत्तितिकालीनत्वं कालमात्रे सत्त्वाति
व्याप्तिरोमेदमादाय दत्तहेतुसत्वान्निभावः अनुमितिमात्रे पक्षस्यत्वकालमादाय सिद्धिसत्त्वतिकालीनत्ववारणायाहस्के
शात्वमितितिसिद्धिकात्मत्वाने सिद्धिकालीनत्वात्सत्वेतरमतिसिद्धविरहणाहशोमत्रकत्वे सतरासिद्धिकालीनत्वं वोध्यं तेन
नोक्तदोषः उमाननिवेशात्देनित्वन्नित्यं वेहायेमादि सिद्धिनाशकाले नानुमितिसमय हमापारस्वाभावाहिनात्रस्यत्वे चेति कास्योसाधि

56

राम०

कत्वेन कृशोमान्निकत्वेनेत्यं चं तत्रतुल्यीयत्वं निवेश्यस्मिसाधपिषपोहेतुत्वे चं नसामामनपाधिकरणापामितातयाच्च कालिक
प्रमात्समेव कार्यकारणभाव इति भावः न त्रेन तत्र छ्याक्ते त्वेनेतरभावादेवान तत्र व्याप्ति त्वावच्छिन्नाभावादेवं उभयत्रासिद्धत
रानुमितौ तदनुत्तरानुमितौ च कल्पनागौरवमिति स्वस्य विशिष्टाभावस्य हेतुत्वे पि विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहे
णकार्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवस्यावश्यकतया कारणतावच्छेदकगौरवस्य पुनराधिक्याव्योन्नेत्येषु लक्षणेषु तासि
साध्यविषयासिद्ध्यभावयोः कार्यकारणभावद्वयकल्पनमेवोचितमिति चेन्न स्वावच्छेदकतायामप्रसिद्धत्वेन एवोपदर्शितरी
त्यावच्छेदकासमवेतसमरूपावच्छेदकभेदस्यैव कारणताभेदकत्वाच्च विशिष्टाभावस्यैकहेतुताकल्पनेनैतन्न दोषाभावस्या
श्रयासिद्धिरिति दिक् एतादृशसामग्र्योः सामान्यसामग्र्याः एकैकस्याभावे सिद्ध्यनुत्तरानुमितिस्थलत्वप्रसङ्गादिः एवोपदर्शित
रीत्येत्यर्थः व्याप्तित्वविनिगमनाविरहादिति भावः परामर्शस्यैव प्रत्यासत्त्यात्मककरणव्यापारत्वानुरोधेनेति शेषः व्यापार
त्वासम्भवाच्चानभ्युपगमत्वेन व्याप्तिज्ञानव्यापारत्वासम्भवात् विषयनिष्ठदोषाभावादेर्निमित्तकारणस्य समवायिकारणतावच्छे
दकत्वासम्भवादाहृदोषविनोदयासम्भवाभावमिति व्याख्यायासमवायिकारणप्रत्यासत्त्यासमा समवायिकारणनिष्ठप्रत्यासत्त्यानवि

भा. टि.

शिष्टत्वेनैव ज्ञानवदात्मत्वेनैव हेतुतया समवायिकारणस्य हेतुतया संभवादिति तथा च ज्ञानादेः कारणतावच्छेदकत्वेनैवा
यो हेतुत्वं न स्यादिति भावः ननु विनिगमनाविरहात्मा यज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यापि सुवचतयात्मेव हेतुतावच्छेदकतयानेह
तु रतेन्द्रियात्मसमवायिकारणस्येति कार्यस्य कार्यमात्रे सा ज्ञानत्वं वधारणा समवायितावानतस्य समवायिकारणस्य कारणत्वं सामान्ये
नैव समवायिकारणत्वेनावच्छेदकमिति तथा च समवायिकारणस्य जन्यसमवायावच्छिन्नप्रतिद्रव्यत्वेन सामान्यकारणत्वस्या
वच्छेदकतया विशेषरूपेण तन्मेव हेतुत्वमुचितमिति नोक्तविनिगमनाविरह इति भावः अन्यथा कार्यसहभूतस्यैव समवायिकार
णस्य हेतुत्वे समवायिकारणत्वे समवायिकारणनसंसर्गवैनिराश्रयत्वमिति कार्यमात्रे कालेसमवायिकारणनाशादिति भावः क्ष
णिकत्वं चेति समवायिकारणनाशस्य कार्यनाशहेतुतया कार्यमात्रे द्वितीयक्षण एव कार्यनाशसंभवादिति भावः हेतुत्वान्न कार्यमा
त्रे हेतुत्वानामनाशस्यात्रिः कार्यमात्रे कार्यसहभूतत्वेन हेतुतापत्तेः प्रतिबंधकाभावस्येति कार्यसामान्ये तथा हेतुत्वं तत्समिति
प्रात्तेनेनालवयः द्रव्यविशेषेवेति इदमुपलक्षणं क्रमेणाविशेषरूपद्रव्यत्वा नेत्रेवापत्तेज्ञानादेः समवायिन रत्नेयो हेतुत्वे
ताभावे च कार्यसामान्ये च प्रतिबंधकाभावस्य तथा हेतुत्वेन द्रव्यसंगतमिति न दृष्टान्तनिराश्रयत्वे हेतोः कालापत्त्या वेनत्तानादेः स

58 राम०

मवायेनोविशेषणतस्तथाहेतुत्वाभावेपितत्समवायसत्तावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन सामान्यतः स्मात्तथाहेतुत्वस्यानन्तत्वायमनयायातन च
सर्वत्रसमवायेनोविशेषणतस्तथाहेतुत्वकल्पेनतथाहेतुत्वंनन्तुसामान्यतोपीतिवाच्यं अनंतानांजनकेसादिमूयेनसामान्य
तस्तथाहेतुत्वस्यासिद्धेः एवंकार्यसामान्यप्रतिबंधकाभावस्यतथाहेतुत्वमप्यसंगतंतत्प्रेतरसकलकारणसत्वेपत्रप्रतिबंध
कमप्युक्तंकार्यानुत्पादस्तत्रैवप्रतिबंधकाभावस्यहेतुत्वात्तन्नचोमत्रैपुनःसमादधाराणायहेतुत्वमावश्यकमितिवाच्यंसामग्र्या
मेलनमात्मघटितत्वेनैवतद्वारणात्कार्यसहवृत्तित्वएवेतित्रय्यापाकायामसहवर्तित्वतयाप्रागभावस्यहेतुतायास्तदंगीकृतायाच्या
सिद्धिप्रसंगादितिभावः नुनकार्यसत्समनत्वेनहेतुत्वमसमभावितांद्वाशिहमकार्यपर्वेक्षणोऽसत्वात्तन्नचकारणतावछेदकोपलादे
तस्यैवकार्यमात्रकत्वात्तत्रैवइत्येवावृत्तेयासातिमरणभावस्यापेदाहमसत्म्भूतस्यमरणमात्रप्रवेक्षणोसत्वेनमरणमात्रेत्सोदा
हापत्तेर्दुर्वारत्वादतस्त्राहस्त्रैवेदंतत्तामिमादिपत्रयद्वाधिकरणोपक्षणोयक्षणोवछेदेनएवमग्रेपिसमाकारवैतिसमाधकपेके
मर्यः स्वाश्रितायत्वतक्षणोनदवावाहेतप्सर्वेक्षणोवमरोपहेयाभावाभावसत्वेनतक्षणोताहोमत्तमावस्यब्याप्तिरकाकारपरिष्कृहा
हेतुत्वग्रहः दोहेमराणाद्यभावहेतुत्वग्रहः।पत्रेसमायवृत्तत्वेमस्पधाधिकरणक्षणोनितातंदधिकरणावछेदेनसादिमत्वव्यवछेदन

३

मा॰टि

30

स्वाधिकरणाभिन्नो यः क्षणस्तस्यार्थः स्वपदं कारणतावेनाभिमतमणपाग्भावपरं स्वेवक्षणावृत्तित्वेति सर्वक्षणावच्छिन्नतदधिकरणावृत्ते
तेनार्थः तेनत्र पूर्वक्षणेऽकार्यसमकालत्वविशेषः कारणतावत्तदधिकरणोऽधिकोऽस्तीति छेनयाकारणतामलपुर्मतन्नोऽस्ति मणायां तु मतत्री 60
तार्थः तदधिकरणे तदधिकरणावच्छेदेनाधिकरणात्ववत्त्विनेति चाधिकरणक्षणावृत्तिवृत्तित्वेनार्थः स्वक्षणाव्यक्तिनिमणपा
घ्मनोऽहि ह्मणादाहारपत्त्विनिशेषः स्वावच्छेदेन कालेकत्वावच्छेदेन स्वासमिन समसामानि पूर्वसमवायि कारणतामकारणत्वमनादि
शोरस्यमवेनो मतेनतत्र प्रकारान्तरमाह एवं वापि तिसर्वक्षणावृत्तितेनिपूर्वक्षणावच्छिन्नेत्यत्रतेनार्थः कारणत्वकालनिष्ठनयाका
न५ णतात्वनयावाच्छकालिकव्यापकताघटितमकं कार्यानेच्छनयाकारणतात्वदैशिकव्यापकताघटितमपरेदेशावच्छिन्नयाकारणतात्व
मिमाशयः एतेन कालनिष्ठनयाकारणतात्वेन दैशिकातिप्रसंगवारणासम्भव इति दूषणमपास्तं तेन कालनिष्ठनयोक्तहेतुत्वेन
कारणतानाग्रहस्य कालनिष्ठनयाकारणताग्रहस्य घटे तादि यत्र समवायेन घटे तत्र क्तकपालमिति दैशिकनयाकारण
ताग्रहेवोधाः उक्तपुञ्जोक्तदिशान्वयव्यतिरेकग्रहसाध्यत्वात् सम्भवेन तमपिप्रकारान्तरेणाह एवमिति कापालस्य पतत्वया संस्याकारकट्ट ६५०
तिरस्याद्याकारकेमर्थं आक्षिप्तो ज्ञानान्वयव्यतिरेकाकारपरिग्रहः स्वं चात्र कारणतानायां व्यापकताद्वयमेव नेविहमस्याय

भावहेतुतायां चोपदर्शितसंबंधाग्रहे तर्कादेः शिकव्यापकत्वमेव तु हेतौ यत्नैवेशेषप्रयोजनाभावादिति ध्येयं विशेषेण वेदमधिकं सुष्ठमन्यत्र मतां न
रमात्मत्वादिंधनत्वप्रादिनाकश्चिदित्यनेनकालोनेति कालोत्र ह्यणानेन स्वहेतुकालत्वमुपादायप्रदोषः नकालो नेतित्र हेतोनत्रिकालो
नेनार्थः अत्रापिकादौ ह्यणान्तोर्थोष्ककयालदृति। केवलसाध्यान्यसाधर्म्येवलादि विशेषः अत्रैतदाहुसंत्ति हेतोर्गमेतापाभावसाध्य
त्वसत्वे नातिप्रसंगता दव्याप्यं तन्न ह्यत्रिभेदेऽवहेतुत्वसमावश्यकतया तत्र ह्यानै वेनेतत्रहणसंबंधोपेव हेतुत्वसमुच्चेनेनतत्कप्रवृत्ति
णा प्रतिबंधकाभावादेरनंतहेतुत्वमितिसर्वरसः केचित्तु निने न स्वीवेतः अनुमितिसामग्रीति प्रवेशकोनुमित्सा तेषु सामर्थ्यं नियतेनेति नैवतत्का
र्यसंभवदृत्तित्वमितिवाच्यं प्रभाकरमते ग्रहणस्मरणात्मकैकज्ञानसाध्यप्रयोगेनसंभवदृत्तिकत्वात् एकपरामर्शादनुमितिप्रवा
हस्यासंभवेनानुभवविकल्पासंभवादाहृपरामर्शप्रवाहस्येतिश्चावकां हेतित्रिज्ञानसेमर्थंः दीधिता वे माहु रेतिपरामर्शान्तरसामग्र्या
उत्पन्नैवयतोमानाभावेनेत्यनुमवा ह्यस्यानुभविकत्वमसिद्धं किंच सेज्ञावनामनुभवएवकलसाधकोनेनेनैषा मिति सिद्धिकाले सेज्ञावता
मनुमितिरनुमात्दस्यानुभविकत्वयावज्ञानाया अनुमितिहेतुत्वमावश्यकं न च सेज्ञावता ह्यस्यानुभवेमानाभावः नहिकरोमीति स्वेवी
न्नोरेणानमनुमिमेतेऽनुमानान्तरस्यादेतच्छिवनेसेव मानवोधिसासौ तत्रबोधः अविवक्षितपक्षतावादेन संक्षेपयमितिदिक्॥ ॥

61

कं ४

भा॰टि॰

४

इतिश्रीमन्महादेवविरचितायांभवानंदीव्याख्यायांसव्यभिचारप्रकरणंपक्षतायांयःनिश्चयत्वेनतन्मतेतितियावताहेशनिश्चयत्वेन
जनकताभातेंविनातादृशज्ञानमतज्ञानासंभवेनपक्षतोपपादकत्वेऽपिपक्षतानसंभवइत्याशयःएककार्यकत्वं।एककार्यत्वेतुक्त
त्वंचासंभवाद्यतिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वस्यावच्छेदकस्याभिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वतायेनापाउ
त्वाधिकभावःतत्रातुल्यताघटकत्वंपक्षकेव्यतिरेकव्याप्तिमितिव्यापेनयत्रसाध्यप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानंतत्रतान्नद्यसाध्यमम
नुमानात्परामर्शस्येतिःप्राथमिकत्वासंभवादाहतुल्यत्वेनति।प्रथमोपस्थितत्वेककत्वाचितदनुगतधर्मावच्छिन्नस्यापिअतए
वोक्तसुल्यत्वादिदीतिनततुल्यघटकतव्याहेतयाचेतिनत्वपस्थितीनिविशिष्टज्ञानोपस्थितानार्थःतत्सेवंज्ञानइत्यस्येवत्वा
घटितंकेचिदित्यादिद्वितीयोर्थोमितिननुधूमवान्पर्वतइतिज्ञानंविनापिपक्षधर्मोवह्निव्याप्यःपर्वतस्तीतिज्ञानेनैवतःपरामर्शस्य
तैवतदभावात्तस्यावश्यकत्वमितिचेन्नअयंधूमोवह्निव्याप्यइतिस्मरणेसमानविनापक्षतेनवतत्कारणकल्पस्यवक्तव्यात्
तयाइदंनीलादृशाद्यमेवतुल्यमितियामिमामनेनैतदुक्तिरित्याशयात्।इत्यपीति।अपिनातनन्यापातासिद्धत्वमित्यत्रपर्वेण्ववयो
तामुक्तपक्षवत्तागमितिननुवक्तृगतासाध्याप्यतावच्छेदकद्यमतादिस्थलेमानाभिपक्षधर्मतयोर्ज्ञानादनुमितिरनुपपन्नेत्यता

एम०

62

मनवमितिचेन्न प्रमाभावेरेरसपाव्याप्त्यसंगीकारे गौरवात्तत्र व्याप्यतावृत्ति तासंसर्गावच्छिन्नगतासंसर्गाग्रहत्वैन्नि गिकासंसर्गाग्रहहेतुवस्तीवात
ततेयाविषयिते पद्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानेनेतेन रूपेणापक्षधर्मताविषयके तत्सर्थः एकत्रानाप्तिनिसमूहालंबनात्मकातरविशिष्टज्ञा
नात्मकादिवत्यर्थः तत्संतेनियपद्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानसत्वेसत्वेः निपतेनियाप्यके तेयेः उक्त
ज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानस्यात्तद्रूपज्ञाने तत्पद्मावच्छेदेनस्यादितो पदांशे तत्व्याप्तिज्ञानोपजीव्यतेत्यसंगतमिति तेन मूलेनानु
मितेः सर्वव्याप्तिज्ञानसाध्यत्वमताभिहतप्रतिपादनादिति भावः ननु व्याप्यत्वेनात्तरमिति स्वत्वभावार्थपूरणेतेनेतिप्रोक्तन
स्पक्षनुवेवपः सर्वव्याप्त्योनेभावार्थपूरणात् हृक्तत्वमिहलुनदभावाद्नुत्वमितिभावः पक्षत्वतोपांते व्याप्त्योन्यतरमित्येवा
स्वितेनयाच सर्वव्याप्त्योनेभावार्थपरहेत्वौरवमिहतुनदभावात्तत्साध्यवं सर्वव्याप्त्योनेतत्व जावापक्षस्तत्वाकस्योपजीव्या
त्वशङ्कमुत्येयेतोभावेनोपजीव्यत्वशङ्कमुत्येयोनादरात् हृक्तत्वमिहलुनदादरात् ननुतेमितिसाशयः मयामीमांसके ननुविशिष्टज्ञानस्यज्ञा
नद्वयोत्तु स्यादकतयाविशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यसंगतमत आह तथा चेति ज्ञानद्वयोमादेर निविशिष्टज्ञानमितिशेषः नत्वोपजीव्यमि
तिप्राक्तनस्यानुषंगे तत्रापचः स्वेमिति ज्ञानद्वयसिद्धावेमितिशेषः दोषमिमन्नलोकस्य सेवेतस्यर्थः स्वमेवेति एवकारेण विशिष्टज्ञानान्यथा
नुपपन्नेत्याज्ञानद्वयप्रमाणान्नवच्छेदः तत्स्यात् ज्ञानद्वयस्य आवश्यकत्वेनिष्प्रमाणहेतुत्वे नावश्यकत्वादित्याने नोज्ज्ञावश्यकत्वेत्यर्थः उप

३२

भा॰ टि

६४

ज्ञानेऽपि तत्रावश्यकत्वस्य विशिष्टज्ञानसामग्र्यानुपपत्तेरभावासिद्धत्वरूपतादृशनिर्विशेषः स्यादित्यतो यावन्मूलोक्तदोषासंगतितादृशत्वमितिभावः
इत्यर्थ इति । तथा च तत्र च परामर्शहेतुत्वेन तस्य प्रयोजकत्वावश्यकत्वे तोयायत्नसाध्यत्वपरामर्शहेतुत्वेन तस्याऽवच्छेदकत्वमत इत्यादि । एवं च परामर्शहे
तुत्वेनेति नैयायिकमतसिद्धत्वप्रतिपादनाय वैलक्षण्यं तत्र न स्वमतेन परामर्शविशिष्टेति नाविशिष्टज्ञानोपस्थितेः स्वरूपज्ञानत्वमिति वर्णितार्थः । नावि
तियेनाविशिष्टज्ञानोपस्थितेः स्वरूपज्ञानत्वं स्यादिति भावः विशिष्टज्ञानोपपादकतया विशिष्टज्ञानसामग्र्यानुपपत्त्याऽऽवश्यकत्वात् उभयसिद्ध
त्वात् । इत्यर्थ इति । इत्यर्थः करणोपरामर्शहेतुत्वेन तस्यानन्तुयापत्तेरित्याशयः । न तु संस्कारत्वेनेति संस्कारत्वेनं संस्कारत्वस्य तत्त्वमस्य तित्वप्रयोज
कत्वात्तोक्तायत्निरित्याचार्याणामाशयः एतन्नत्वमस्तु मितितत्त्वप्रतीयमवान्नेदीप्रकाशेस्मृतप्रयुक्तमस्यापि एतद्धर्मताविषयकत्वसंयावत्स्वाय
त्वावच्छेदकत्वमितिएवं च मतेऽवच्छिन्नाप्याधर्मइतिस्मरणत्वरूपस्य वह्निव्याप्योधूमः पर्वतत्वेऽविनं चेतिस्मरणत्वइत्यर्थः अप्रसंभवाद्वितिनयावन्मू
लोक्तैभेदः स्यादित्याशयः दीधितौ गृहीतइति निष्कृष्टार्थो नाविवक्षितः अयमतइतीतितन्नयाभावमूलेऽप्रयतत्त्वस्य पक्षधर्मताज्ञानेऽसंभवत्वर
मर्श इति भावः व्याप्त्याकल्पना लाघवमिति नैयायिकस्य विशिष्टपरामर्शे नियमेन नयासिद्धत्वं च द्वयं कल्प्यं मीमांसकस्य च ज्ञानद्वयेन स्य
यासिद्धत्वमात्रं कल्प्यमितिभावः मूलमिति ज्ञानद्वयहेतुत्वइत्यादि उभयेतिः अवच्छेदकत्वकल्पनोभयमित्यर्थः तत्र्यवेशोधर्मत्वप्रवेशइतरथा
धर्मत्वेन प्रवेशे अप्रकारतात्वेकारणतावच्छेदकत्वेनगौरवमिति एककारणतावत्कल्पनापेक्षया ज्ञानानावच्छेदकत्वं न्यग्गुरुत्वात् किञ्चिभावः

५४

रा॰ ०

अत एव कारणतानाहूपकत्वेनेगौरवाद्देवाएकरूपेणाहेतुत्वेएककारणताकत्वेनेनकार्यतांतरीयेतिकारणतावच्छेदकावेशिष्ट्यं
सत्ताया एवकार्यतावच्छेदकत्वेतेनतत्तादितिभावः व्याप्तिग्रहे हेत्वंतरव्याप्तिग्रहे अनुमितिः नियम्यतानुमितत्वमर्थः धर्मावच्छिन्नेत्युक्तमि
तिधर्मावच्छिन्नत्वंचतादृशधर्मपर्याप्तावच्छेदकताकत्वंतेननोक्तापत्तिर्नादवस्थ्यंएवंचधर्मप्रकारकेत्यस्यतादृशधर्मपर्याप्तावच्छेदक
ताकप्रकारताकेत्यर्थः तेनतत्राप्तिनोक्तापत्तिरिति ध्येयं विनिगमनेनेति विनिगमनाविरहस्य सहमाणेसाध्यतत्वपक्षे प्रत्येकं का
रणतावच्छेदकत्वेबोधः कारणताचतुष्टयमिति मन्मतेऽनुकरणतादृयमेवेतिभावः वस्तुतस्तु विनिगमनेनेति विनिगमनाविरहस्या
त्रत्यघटकदलद्वयमादायबोध्यं एतयोः गृह्यमाणेत्यादिनोक्तपक्षधर्मतादेतेनकृपोः चतुष्टयमिति अधिकमितिशेषः स्यादिति तत्र याच
त्वघटकदलमादायविनिगमनाविरहस्यतुल्यत्वेविप्रमीमांसकमतेगृह्यमाणेत्यादिरूपेणाहेतुत्वेकारणताचतुष्टयस्याधिक्येनगौरवमिति भा
वः द्वयोः नियतपूर्ववर्तित्वोपयासिद्धत्वयोः दोषित्वेनाव्यभिचारादिति तत्र याचव्यभिचारनिरोधमात्रयमर्किं विनिगमकमिति भावः नचस्वाद्यव
च्छिन्नेनरकारणोत्पत्तिकत्वस्वसमानाधिकरणोभयसंबंधेनतत्तल्लिंगकपरामर्शविशिष्टानुमितौ न तल्लिंगकपरामर्शस्यहेतुत्वे तत्र व्यभि
चारनिवार्यत्वं अव्यवहितोत्तरत्वसंबंधेनमानाभावेनतथावत्तन्मशक्यत्वादिप्रसादानुमितित्वकारणएवातत्वातत्वा(व्याप्य)सामनेतस्व
मीमांसकः मीमांसकोक्तसामग्र्या इत्येनेयापिकेवलसामग्र्या अपि इन्द्रियासन्निकृष्टादेः संभवादाह यद्वेति प्रकारांतरेणाह तिसाम

न

15

मा॰दि॰

नं२

यत्राहृतेऽधर्मसामग्र्यां वा न हृदयामि जिताहृ शमामग्र्याभावादिति भावः स्वतः मीमांसकमते प्रमृलेऽनवस्थानादिति तत्र प्रसन्नज्ञानसामग्रीविर
हेणास्तु मेऽस्ति स्मृत्यपरामर्शाद्यनुत्पत्तिरित्यत्र परामर्शोत्तरं तदभावो नाहृतपरामर्शोऽरंगीकरणापेक्षितत्वात्मानवस्थानादिरूपः विशेषणांसं
निकर्षस्यापि विशिष्टप्रत्यक्षहेतुत्वेन यावत् ज्ञानेऽन्त्रितत्वव्यधर्मत्वत्वयोर्विशिष्टमानासंभवेन वक्ष्यमाणपरामर्शासंभवादाह ज्ञानस्यापि वि
शेषणांसे सन्निकर्षेऽतिरदमुपेत्य ज्ञानांशे विशेषणतावन्नामिसन्धिरूपव्याप्तमयोरुक्तरीत्या वक्ष्यमाणपरामर्शासंभवात् व्याप्तिप्रयोजकतानित्यप्रम
ज्ञानत्वकवत्त्वपरामर्शेऽप्यावश्यकमिति तु पदार्थो न वक्ष्यमाणविशेषः॥ आसन्निकृष्टस्य लज्जावा तु पपत्रेस्तु तत्त्वयात्मकत्व
पेवत्त्वज्ञानेऽपि यदंशाच वैवक्ष्यमाणरसादिना परामर्शो न प्रत्यक्षात्मकपरामर्शो न चातु पिनिति रिति आसन्नो नानवस्थाविशेषः सन्नि
कृष्टइतिभावेन वाधाभावादेरवग्राहकत्व संभवेऽग्राहकाविरहासंभवादाह विशेषवदिति विशेषणांसं सन्निकर्षस्यापीति इदमुपल
क्षणं नैयायिके विशेषणांशज्ञानस्यापि विशिष्टवुद्धिमात्रे हेतुत्वात् नवस्थायनादि मणिकृदुक्तं न चैवमुपनयसंनिकर्षस्याप्यलौकिक
प्रत्यक्षहेतुत्वावस्थापनेनासंनिकृष्टस्यालौविशिष्टपरामर्शासंभवतेवेमात्त्वाहृतउपनयमात्रस्यैव तिसंनिकर्षतालक्ष्यनासंनिक
र्षत्वस्यात्मकत्वेऽपि त्वमशक्यत्वात् यदसाधारणमित्यादिवक्ष्यमाणसुक्तेरित्याशयः अयं च मसंनिकृष्टपर्यन्तानुधावनमप्रसंसंभ
वे

स्पष्टस्यलेप्युपनयसंनिकर्षविनासाध्यसंनिकर्षताधूमव्यापकत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमवत्त्वरूपव्याप्तेः पक्षे तीयधर्म

मानासंभवेन विशिष्टपरामर्शासंभवादिति चेन्न यत्र महानसीयवह्निधूमपर्वतनदीपश्चमेषु वह्न्यनुसंनिकर्षस्तत्र धूमव्यापक
वह्निसामानाधिकरण्यापेक्षप्तिं तद्धूमत्वरूपव्याप्तेः पर्वते तद्वृत्तित्वस्य च पर्वतीयधूमे चाक्षुषसंभवेन सन्निकृष्टस्थले उपनयं प्रसंनि
कर्षं विनापि लौकिकप्रत्यक्षात्मकविशिष्टपरामर्शसंभवात् एतत्सूचनायैव मूले लिंगादौ वितनुकं तज्ज्ञानादिना साध्यप्रकारकः परि
ग्रहात् एवं च मूले कृचिल्लिंगादि इत्यादौ विवक्षितत्वलिंगादौ विलक्षणो बोधः अनेनेति तच्चैतच्छेदः इदं चैतावता सामान्येन शेषो वा शरी
रादेः इति । अन्यादिनाप्राणादिविषयत्रिसहः शरीरे दृश्यतिनप्रज्ञानत्वावच्छिन्नेः साधारणत्वादाह असाधारणत्वे चेति प्राणादेरिति अन्यादि
नात्मनो योगादिपरिग्रहः तत्प्रज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयत्वेनापि शरीरप्राणादिवारणसंभवादाह वि
शिष्टेति विशेषणतेति नैव कालादिगादेरव्यावर्तनसंभवे विशेषणतेत्याद्यनुधावनमफलमिति वाच्यं विशेषहेतुतयैव निर्वि
हेतातस्यातन्ममात्रेन हेतुत्वमिमा शयानश्चावच्छेदकता पर्याप्तिमनिवेशात् प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतानाश्रयत्वेना
पितस्यत्वात्वनिर्ण्यमवात् विशेषणज्ञानस्य हेतुतयाविशिष्टज्ञानहेतुत्वेऽपिकाविकृता इति नचानुभवत्वस्यापि प्रत्यनुभवत्वाद्यापत्तेन कथं मु
दास इति वाच्यं अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपस्यैवानुभवत्वव्याप्यत्वस्य ग्रहणे निवेशात् अजनकत्वेपीति तत्स्या
प्तिप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्रत्यसत्वजनकत्वादिति भावः असिद्धिः स्वरूपासिद्धिः जनकत्वेनैव व्याप्तिप्रकारकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नप्र(

म ५

67

निज्ञनकत्वेनैवं संभवादिति अनुभवत्वव्याप्यप्रत्यक्षत्वजातिघटितव्याप्तिप्रकारकप्रत्यक्षत्वात्मकधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपित
कारणतानाश्रयत्वादिति भावः घटितत्वं चात्र भेदाघटितत्वं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपं एवं च जातिपदानुपादाने अनुभव
त्वव्याप्यत्वं न तद्व्यक्तित्वघटितं तत्तद्व्यक्तित्वधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितत्वव्यक्तित्वावच्छिन्नकारणतानाश्रयत्वेन विशेषणतावच्छेदक
प्रकाराप्रकारकविधेयान्वयबोधासंभव इति जातिपदं नैवं वसमपि लौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नविषयतासंहेतुतया शरीरादेर्बोधासंभ
व इति वाच्यं तादृशहेतुतायां मानाभावात् तादृशयावत्तादात्म्यसंबंधानवच्छिन्नत्वस्य प्रकारतायां निवेशेन तद्बोधासंभवाच्च न
चावच्छेदकतायां यथाप्रतिभमभिनिवेश्यानुभवत्वव्याप्यजात्यनवच्छिन्नत्वमेव कार्यतायां निवेश्यं लाघवादिति वाच्यं इष्टापत्तेः यथाश्रुतनिवे
शस्फोरणापेक्षया तादृशजातिघटितधर्मावच्छिन्नत्वस्योक्तानान्यत्वेतादृशासाधारण्यनिवेशप्रयोजनं नवनीतमत्र प्रमापदं च यथार्थसंस्का
रजन्यतावच्छेदकस्मृतित्वस्यानुभवत्वाव्याप्यत्वेन संस्कारैः साधारण्याभावेनैव अभिधानाभावादिति नद्सत् अनुभवनिष्ठभेद
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न प्रमात्वव्याप्यत्वं स्मृतित्वसत्त्वात् संशयस्वप्नादिभ्रमसाधारण्यमत्र एव प्रमापदव्यावृत्तिप्रदर्शनेन प्रमापदं
न व्यर्थमित्यपेक्षितं शरीरे तिचेत्रादिशरीरे त्वर्थः ज्ञायते इति विज्ञातीयानुभवं प्रति चैत्रशरीरत्वादिना हेतुत्वादिति भावः विजातीयत्वं
नैयायिकानां शरीरस्य हेतुत्वे प्रयुक्ते हेतुत्वे मानाभावः तत्स्वरूपादादृष्टस्वीकारे निमित्तकारणतानाश्रयत्वमिति असाधारण्यमिति शेषः

राम॰

याप्तिस्मरणाद्देरपीतिका त्वद्विगादिसाधारणप्रसिद्धपक्षमत्रको धूंय थाम्भ्रमेशशरीरदेरपि व्यक्तेनैव व्याहारतोऽसाधारणत्वा
मितस्येवैयर्थ्यमत आह मनोभिन्नत्वादिकरणानाम् अपक्षमिति । प्रमाणान्तरसहकारित्वमिति शेषः । तेन अनुभवत्वं
आत्मनस्त्वजातौ निवेशेन मनोभिन्नेतिस्वभिन्नत्वापिद्रव्यस्य प्रमाणोतित्वगादिप्रमाणोतेनार्थेः उपधायकत्वयोगितिसंयोगत्वाव
छिन्नप्रतिद्रव्यत्वेनोपधायकताश्रितिभावः । नासिद्धिरिति यद्यप्येतद्दोषवारणाज्ञानहानित्वस्यजातौ निवेशेऽपि संभवति तथापित
यसत्त्वावच्छिन्नप्रतिद्रव्यत्वेन हेतुतामादाय असिद्धिवारणाय असाधारणाय द्वेषे यत्नवारणाय चानुभवत्वव्याप्यत्वोपादानमि
ति ध्येयम् । मानसोपनीतभानं प्रति व्याप्तिविषयकज्ञानत्वेन किं कमानसत्वावच्छिन्नमिति । ननु गृहीतैर्द्रव्यत्वसोपनीतभानसंग्रहाय
प्रत्यक्षत्वस्यैव तन्मनावच्छेदकत्वेन अनुमानसत्वस्य तत्र व्याप्तः संदिग्धत्वे योगिनां बाह्येन्द्रियजन्योपनीतभाने उपनीतस्याविशे
षणात् नियमेन मनत्वविशेषणानामन्न हेतुतयैवानिर्वाहेणात्तदसंग्रहस्यानदोषत्वमित्याशयः । अत एव विशेषणानामन्न हेतुतया अवि
ग्रस्त३ वादनयासंदिग्धत्वाद् ज्ञानकत्वे योतिविहायनमकेत्वसासंदिग्धेऽयीतत्र अनेन करणैः न संदिग्धासिद्धिः । असिद्धिवारकतया
वैयर्थ्यमाशंक्याह अत्र वेदेति मनोभिन्नत्वाघटेन निरुक्तकारणतावच्छेदकाभावान्न द्रुदितं स्यात् तस्यापि तैर्नत्वादित्यभावः । ननु अपि ति
तयाचनमादाय असिद्धिवारणाय प्रमातायदमितिभावः । ननु साक्षीभूतप्रमाणान्तरत्वेकृतप्रमाणाचतुष्टयभिन्नप्रमाणत्वमेवन

भा·टि·

धूमसिद्धमत्र आह साध्ये प्रमाणांतरं नैव हि साधीयुत प्रमाणांतरं नैवेत्यर्थः प्रमात्वमितिरंद च जातेः कार्यतायां वा विशेषणं
तेन। फलोपहितकारणतानिवेशेन पक्षीकृते इति अनुमित्साद्यनुपहितपरामर्शो यत्र व्यापकेति शेषः अनुमितिमात्रसिद्धस्वरूपयो
ग्यतेपि। अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रतिज्ञानेन नस्वरूपयोग्यतापि ज्ञानत्वावच्छिन्नेति। ज्ञानेपवंप्रमात्वावच्छेदकताकेत्यर्थः कारणता
भावादित्ति द्रव्यत्वानुपत्ताद्यवच्छिन्नं प्रत्येव तन्महेतुत्वादिति भावः अभिचार इति फलोपहितकारणताघटितसाध्याभावादि
तिभावः नैवं मणिद्रव्यत्वानुपतत्वादेरेव वह्न्यादिजन्यतावच्छेदकतया फलोपहितवह्न्यादौ व्यभिचारे दुर्वार इति वाच्यं वा
नुपत्तावच्छिन्नं प्रति वह्न्यादिना सामान्यहेतुतामादाय साध्यमत्वात् अथ चेदहसंतं वाच्यांतेच अर्थज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यादेरे
व सम्यक्कारत्वाभिज्ञानादेर्गुन समप्रमाहेतुतायां शरीरादेर्जन्यज्ञाने हेतुतायां च जातेः कार्यतावच्छेदकताप्रयोज्याभावादेवा
दोषात् न च संयोगत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुतामादाय शरीरादेः साध्यत्वेनासाधारणत्वादेवं यथा अयं प्रमाहेतुत्वं तत्प्रमाव
शषकत्वमिति वाच्यं आत्ममनोयोगादेरप्यादौ च व्यभिचारवारणाय तत्साध्ये का दिति चेन्न तावन्मात्रस्य प्रमाणांतरस्य व्यवहा
रविषयत्वे व्याप्तिसाधारणतया प्रमाणांतरत्वस्वरूपत्वाभावेन साध्यैक्याविशेषणत्वस्यादोषत्वेनोद्देश्यसिद्ध्यर्थमुपरंजकतया एम
तत्साध्यकानुरवकाशत्वात् आगमनेविशेषगुणोपरागेरोपमाननिर्वाहप्रमानत्वावच्छिन्नं योग्यविशेषगुणत्वेन हेतुतया

70

नामादायसिद्धसाधनवारणाय कृतं तेन्निमसाधारणधर्मस्यतन्मतावच्छेदकत्वेज्ञानत्वावच्छिन्नजनकशरीरादौ साध्यसत्वे
नामाधारणापदवैयर्थ्यमतो आत्मत्वं विशिष्यानुभवादौ विशेषणाज्ञानादौ विषयमनिवेश्यविषयनिष्ठप्रमासमनिष्ठत्वेनानुभ
वत्वस्यैवकार्यतावच्छेदकतायाः प्राधिकरणत्वेन तन्मादायसिद्धसाधनवारणायानुभवत्वमात्मत्वमनुभवनिष्ठभेदप्रति
योगितावच्छेदकत्वरूपमेवनिवेश्यं एवं च स्मृतिसंस्कारयोर्विषयाविषयित्वेन हेतुत्वे तदादायसिद्धसाधनवारणायमप्रमात्वन
पतीसत्वप्रमापदवैयर्थ्यमतो प्रमात्वं स्मृतिभिन्नप्रमात्वेन निवेशः प्रमभेदानिवेशे लाघवात् भेदप्रतियोगितावच्छेदककोटौ प्र
मात्वनिवेशः न च नयाविमानसप्रमाभेदः प्रमायांमानसत्वभेदो मानसत्वाद् हि त्वं वा ज्ञातो कार्यतायां वा निवेश्य परमवैविनामका
भावर्नवाच्यः ज्ञानांशात्मकवृत्तिकार्याघातुप्रथमोपस्थितप्रमात्वस्यैव विशेषणात् तेनो विनापि सिद्धिः समत्वात् मह साधारणादि
नामदायस्मतेन प्रमाणान्तरत्वेन मनो भिन्नप्रमाणत्वेन न व्यभिचारो नैवं नर्थं अर्थविशेषणात् न सम्भवेणानुपर्वत्वे निरुक्तार्य
रूपमितिच्छासाधारणेतीस्वेनैव वा वेति प्रमाणत्वेन या गिरिगणेतिहेतो अर्थविशेषणात् सम्भवेषत्ययान्तरपदम् व्यर्थमिति केनासाधार
णमितिच्छन्य याश्चाराश्चरादेरनैकेवस्तुदाने साधारणायव्यर्थतामैत्रेशिक भावः व्याप्तिताना दर्पणोपमित्या अनुमानादिप्रमाणानामने
न्यापिकैः परिगणानाम सिद्धसाधनं दुर्वारमिप्तरसादाहरहतितु संप्रदाय इति मतान्तरं प्रमाणान्तरेणादि विशेषणाद्यनुमतं तत्रयान्त

संभवेप्यालोकादिवत्प्रमाणांतरत्वसंदेहो। असाधारणतायदेति। यत्तु तद्धर्मित्वेन शारीरादेरपि प्रमयसंभवात् असाधारणफलम
पेक्षितेन निर्विघ्नमिति तदानर्थक्यो ऽतिरसंगतेरिति तद्धर्मत्वेना प्रामाण्यवहितोयस्य तत्परामर्शकत्वसो ऽसांगिकत्वाभिप्राये
णोनद्रुक्तिसंगतेः ननु व्यापकाभावादुपन्नयस्य प्रमाणांतरत्वमिति तस्मिन्हते एव भविष्यतीति तदिदानीमेव तद्व्युत्पादनं व्यासतितत्वे
वतथा च तिमत्मिमग्रंथविरोधात् तेनोपेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वप्रतिपादनादतएव फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणमेव करणमिता
शयेन फलायोगव्यवच्छिन्नकारणताया इति तेनेमेव प्रमाणांतरत्वं साध्याभावज्ञानसत्वाह एवमिति संभवाभितिरुद्भुपन्नं तां हेतो प्रमाणां
तरेप्यादिवंद्विवक्षागौरवं चेति पूर्वोक्तमपि दूषणं व्यभिचारीति चानुपपन्नस्य पूर्वं चानुपपत्तिज्ञानीपत्वाभावेन साध्यसत्वा
दितिभावः प्रसंगः व्यभिचारप्रसंगः तथा च पक्षताजीपपदस्योक्तव्याहतस संगतिरिति भावः तथा सति यज्ज्ञातीयपदानुपादाने स
तिमानसप्रमाणमादाय हेतुमत्वेपामानसप्रमाणे ज्ञाता सिद्धिसंभवायाह मानसप्रमाणादिति पक्षे बुध्यादित पूर्ववाच्योपस्थितमेव
तच्छेद्वेनपरामर्शान्तरहेतो प्रमाणपदानुपादाने साध्यस्यतत्पदेन तत्परामर्शसंभवे नतथा चेत्यादिनाव्याप्तमाणाः प्रमाणपदमाव
हेरसंगतिरतवाह साध्य इति प्रकांतेति प्रक्रांतानुमितप्रसिद्ध्यार्थकत्वच्छेदेन प्रत्यक्षघटितपूर्ववाक्यानुपस्थितसाध्यपरामर्शा
दिभाशयः तथा च तत्पदस्य यज्जातीयप्रमाणान्वेचान्येन कारणपदसामानाधिकरणकारणपरत्वंस्पष्टतादाह असाधारणकारणेति

72

१

योग्यविशेषगुणेति तद्गुणयोगे सोऽवात्ममानसेऽहमित्यादिरिति भावः । स्वात्मकेति उपनयात्मकेत्यर्थः । एतत्सहकारेण समवहितेनेत्यनेन च कारणोऽव
यं तादृशेति मनोयोगे इत्यर्थः । एतस्यापि कारणीभूयस्य समानजातीये तिनादृशप्रमेयत्वादिः असाधारणकारणेति तेन त्वानुभवत्वव्याप्य
जातिमवच्छिन्नकार्यतानिरूपितफलोपहितकारणतावन्मनःसन्निकर्षस्यापीति । न च यावन्तत्र हेतुसत्ते न प्रमत्वम् इमाविजातीयप्रमाहे
तुताभावे तस्याप्यसत्त्वाद्व्यभिचार इति भावः । लगितिस्वसंयुक्तमनःसंयोगेनेति शेषः । हेतुत्वाभावादिति अनुमितिमात्रे इति शेषः । संबं
धेनेति तत्तदर्थाभेदसत्त्वस्य वाच्यसमवहितत्वे मिलितत्वसमवधानेनोपनयतादृशसंबंधरूपसमवधानाभावलाभः । उपनीतभानेति
परामर्शात्मकेत्यादि । उपनयपेवपरामर्षजनकत्वेऽपि परामर्शोनपेक्षणादिति भावः । संनिकर्षस्य । आत्मादिव्यत्ति मनःसंयोगादिरूपतत्समवधा
नस्यानुकरणत्वस्य फलोपहितकारणतारूपत्वाद्यासंभवादनुमितित्वानुपहितपरामर्शोपधायकोपनयमस्यैव च पक्षतयानोक्तदोष इत्यत आ
हस्वचमितिस्तु रामिति उक्तरीत्येति शेषः । असंभवः उपनयेन तादृशहेतुसिद्धिः । तदसाधारणेति तदसाधारणेत्यर्थः । तद्धूपस्याप्यसाधार
णकारणतावरणासामग्र्या असाधारणकारणरूपतया सामग्रीपदेन साधारणकारणव्यवारणाभिप्रायः । विशिष्टेति प्रमा
त्मकेत्यादि । सिद्धत्वादिति । अयमर्थो लौकिकसन्निकर्षादिसामग्र्या विरहेतत्वो विशिष्टानुभवरूपतानैव त्वाहादिति भावः । सामग्रीसत्
त्वादिति तादृशवेनत्वप्रमासाधारणोपनीतभानं प्रमेयत्वोपनयस्य हेतुत्वादिति भावः । धर्मितावच्छेदकस्येति अनुभवरूपत्वादित्यत्र

म६

73

मेणान्वयः कोटौ निष्प्रकारेणार्थः तेन तत्त्वप्रसाधारणं स्मरणासाधारणी जिज्ञास्यत्वस्मरणात्त्वमविवादेति तेनानुभवत्वप्रत्यक्षादिसमानासंगतिः वस्तु
मैगुणागतजातिमनंगीकुर्वतेनैव सकमतेयस्मरणात्स्मरणात्मकैकज्ञानस्माविसतेनयच्छेधस्मेशेनुभवात्मकैकार्थशे स्मरणात्मकैमैकमे
वज्ञानेसंशयत्वमात्मकैतदपि प्रायेणेदं अनुभवत्वप्रत्यक्षादि निवेसाधारणधर्मेवह्निमिज्ञाने तस्माको विस्मृतितेनेवसंशयारिदहेतु
तयाकोपत्वनुभवस्याकिंचित्करत्वमिति चेत्वा अधारावाहिकसंशयाद्यो धनस्यानुभवसाधारणकोटेज्ञानतेनेवहेतुत्वमिति मेज्ञा
वत्वं वेनेवेतत्स्मृतेः विशिष्टस्मृतौ प्रतिबन्धकविदितत्त्वपत्तेः प्रागनुभूतविशिष्टविषयकत्वस्थले इति तदर्थः रूपत्वेपीति तया च नविशि
ष्टानुभवरूपाविनपासंगतमिति भावः नाविशिष्टेति तथा च किंचिद्देशे विशिष्टानुभवरूपताभावसत्त्वात्संगतिरित्याशयः विशि
ष्टानुभवरूपत्वमिति तयावता हृशस्य समस्याकिंचिद्देशे विशिष्टानुभवरूपताभावाभावेन स्वघनसामानाधिकरण्येनैव विशिष्टा
नुभवरूपताभाव एव नविशिष्टानुभवरूपाविनासत्तात्पर्यंगतात्वृत्तिस्य समस्याविशिष्टस्यानुभवरूपतयानदनुरोधेनोपनयस्य सन्निकर्षे
तासिद्धावव्यतारण्योक्तदोषो दुर्वार इत्याशंकितुराशयः नविशिष्टेत्यादेस्तत्र तत्रात्मात्पर्यमस्तु पूर्वसमसमाधत्ते गावत्तापीति उक्तस्वसमस्य विशिष्टा
नुभवत्वपतेपात्तार्थः उपनयस्य संनिकर्षतासिद्धेरिति तत्रैकौकिकसंनिकर्षगोचरनिर्विकल्पादेरसादितथाच व्यवच्छेद्यतारण्योक्तदोषपरिहार
कत्वात्तत्र समाधानमाह स्वसमानेति स्वैवेति दोषतत्तेने निलायकादिस्मादि एतेन दोषसामेदौप्य हावौ व्ययोगेन प्रकृते चावि भेदे वाद्यत्वस्य

भेदांशे संनिकर्षाभावादे[illegible]वेत्यपत्रेनयानर्हविशेषसंयोगसंदोषविधयामर्शत्रेम्भमसामग्रीत्वात्संभवत्याप्युपरागत्वलाघवेनतत्सम्प्र
त्कृतभेदग्रहमात्रोपकोगे संनिकर्षाभावादेवनत्यासिद्धेः अन्नतथ्वेवस्त्वप्रमात्वमेवप्रमत्वादेवसंशयादयइति तथाचाहंसुत्वासाधुत्व
त्वसाप्यविवाधितस्तुत्वोनरविषयकत्वेनभ्रमनयानाविशिष्टानुभवत्वप्रत्वमितिनाविशिष्टेनादेः स्वप्रत्वावच्छेदेनैवविशिष्टानुभ
वत्वप्रत्वाभावेनानसर्थान्नकोपिदोषइत्यारंभस्यार्थः तत्रकमेराग्रसंनिकर्षघटकोमेसाधुत्वकमेराग्र्वपिगोयोतिसारंगामितिशेषःमा
न्यतेस्वसामान्यशङ्कादेवनिरूपयदस्मरणाशङ्कादेवेतियावत् दोषिताविमाशयेनेतितयावनोपनयस्यसंनिकर्षत्वमित्यादिनतदु
ष्टेनग्राधान्येनोपस्थितेनग्राह्यत्वप्रमानिराप्ताप्रव्याघ्रत्वेपाधिमत्ववत्त्वेतिमहत्त्वाभिज्ञानेनग्राह्यत्वावच्छेदेनव्याभिज्ञानेम
हत्त्वाभिज्ञानेगाह्यत्वमप्राह्यत्वावच्छेदकप्रकारकज्ञानेकृमानमितिशान्पपरामर्शस्यत्वेव्याभिचारवारणायतत्र एवेत्यादिमूले
नेहन्तत्वमितिशेषःतत्राशाव्पपरामर्शस्यत्वेएवमप्यत्रापिपरामर्शः । विशिष्टपरामर्शः । कारणंतस्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेतत्रशोकेष्य
त्वेप्यत्वेमनत्त्वानस्यश्रमत्वावच्छेदेनव्याप्तिनिश्चयस्यपरामर्शोपातिसंशयानंतरमित्यादिः कृतइतिपरामर्शहेतोत्त्वोनदृष्टस्यसत्वा
दितिभावः व्याख्यायांसंशयस्वीकारेविशेषदर्शनसत्वेपिसंशयस्वीकारे प्रतिबंधकत्वेनोक्तत्वमित्यनेनेमादिनेत्युतस्यावत्त्वेक
धर्मविशिष्टएवनेनसंशयइत्यनुभवबलात्तस्यावच्छेकधर्मदर्शनस्यतत्संशयविरोधित्वविषयत्वावच्छेदेनतस्यावच्छेकधर्मदर्शने

75

भा. टि.

तादृशविशिष्टेन तत्संशयविरोधित्वे मानाभावेन यत्र हिमादिमूलात्तु पपत्तिरतत्त्वात्रा व्याप्यानुभवं प्रमाणतया पतिदोषितो यथा हिमादिकान्तद्भावे
वेति तदभावत्ता माशृहीते नेत्यादि एतस्याविशिष्टद्रव्याग्रिमेणाव्ययः व्याख्यायां यथा न संशय इति पृथुपत्रदृष्टान्ते संशयस्याहार्यत्वा
तदन्तु तन्निरिच्छान्यकोटरणावेरहप्रत्यक्षाहार्येति केप्रतिबंधकप्रत्तेति वेषयेन यथा व्याप्यनुमानिमत्रेदृष्टान्तनासाधकारणाभावा
त्प्रतिबंधकादृष्टे भयथापि न क्षतिः तदभावावच्छेदक एवेति तथाव्यवच्छावर्त्ते केनादिमलोके धर्मतावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्था
वर्त्तकधर्मदर्शनविषयाव्याप्तिसंशयविरोधित्वमसंगतमिति भावः व्याप्यत्वेनेति पुरुषत्वादेः स्वरूपसंबंधरूपस्याप्यत्वाभावा
वच्छेदकत्वे मानाभावेनावच्छेदकतस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपतया व्याप्तिरूपत्वादिति भावः ननु द्वैविध्यान्तयोरवच्छेदकधर्मद
र्शनेन तदभावव्याप्यवत्ताग्रहयोर्द्वैविध्यासंभवदुक्तिकमिति शेषः अवच्छेदकत्वावच्छिन्नेति व्याप्यवच्छिन्नेत्यर्थः पुरुषत्वावच्छिन्न
विशेषणतानवयासंसर्गत्वेनावच्छिन्नत्वघटकतया व्याप्तिरूपावच्छेदकत्वमपि वैशाद्यदस्तु यथ चैतेन पुरुषत्वावच्छिन्नविशेषणताया संस
सर्गत्वमेव पर्यवसन्नं नातिशसंसर्गव्याप्तिरूपावच्छेदकत्वानिवेशस्फोरणाय वैविध्यमिति कविध्वावच्छेदकावच्छिन्नेति पाठस्सच स्व
गम एवं तद्देशावृत्तसंबंधांशे व्याप्यत्वाभावांशे च ननु दृष्टेति। तन्नेदृष्टांत कसमवहितेनसर्थः ... व्यमग्रेऽपि अयं पुरुषो वन्नदेशे ग्राम०
उक्तसंबंधस्याप्यत्वाभावांशे तस्येनांशे व्याप्यत्वेति। औत्यतांशे प्रकारांशे चेत्यर्थः अत्रचास्मरसप्रकारांशयत्रैवकर्तेनारमादृव

76

ल्लत्वमस्त्विति उक्तकत्वम् इति शेषः अननुगमात् अननुगमप्रयुक्तगौरवात् आपत्त्वप्रकारकेमादित्येवं च तेनेमादिशब्दैरुक्तस्यते
एतादृशज्ञानेकत्वापि विवक्षितेवमंशयप्रतिरोधउत्पादनोपदर्शितदेवं एतेन पुरोवर्त्तिविशेष्यक घटत्वप्रकारकता घटवद्भेदेन प्रामाण्या
नुमितेरज्ञानतायां तदनुमितेर्नाशेप्यग्रे पुरोवर्त्तिविशेष्यकत्वादेरग्रहे एवं नप्रामाण्यसंशयः इति तत्र तत्त्वाभिधानात् सर्वकत्वमेव समीचीनो
नत्वेवल्लतन्मिथ्यात्विकत्वम् इति केचिद्बोधितदृष्टान्तोप्यत्र वनेयत्पाम्नेत्रक्तेष्ववेयत्तादृशज्ञानकत्वेनेनाद्देश्यारविरोधित्वात्तेनदप्राप्रग्रहाज्ञान
मुद्रपेवाविरोधित्वसंभवात्तात् अविरोधित्वादित्तिस्वात्तंत्र्यात्ताविरोधित्वकत्वमनमितिशब्दैरनुषंगेणावयः अविरोधित्वमेवो यथादर्थान्तिध
मितेतिच्येति पुरुषोयं नस्थाणुरित्यनुपादि इमाकारकावच्छेदकधर्मदर्शनस्यानुमन्यमानं पुरुषत्वनाशेनिष्प्रकारकत्वमनुपपत्र
मिमत्स्वरसो बोधः न स्थाणुरिति विशेष्यविशेषणयोः समानलिंगकत्वसौलभ्यकत्वादिति भावः नन्वेवति अभावत्वेन निर्णये तेनतत्वा
न्शवात्तुपपत्रेरित्याशयः तत्प्रकारकेति भावत्वाभावत्वप्रकारकेत्यर्थः अहं नन्वेविति भावत्वादिप्रकारकपक्षधर्मतानिर्णयाविरो
धिसंशयोपदर्शनस्यैवमसक्तत्वेन भावो वा भावो वेति संशयस्य भावत्वत्वादिप्रकारकपक्षधर्मतानिर्णयाविरोधित्वेनेद्दुपदर्शनस्य
पक्षतत्त्वाभावादित्याशयः तयोः भावाभावयोः प्राचां मतादात्म्यस्य हमनियामकतयाप्यतानाघटकसंवेधत्वाभावात् तदुभयहेतुता
भिप्रायेणेति तिपरत्वेड्डति भावाभावयोर्लिङ्गत्वनिर्वाहायेति भावः तयाभावाभावयोर्हेतुत्वाभिप्रायेणाभावाभावयोरिति मूलमि

77

न२

ते　　　　भावत्वा

विशेषः अवच्छेदकं स्यान्नातिरिक्तवृत्तित्वघटितमतेन तस्यव्याप्तिघटकतयानवच्छिन्नप्रमेयत्वसंबंधेनावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकसमानाधिक
रणत्वादिव्याप्तेरसत्त्वे तदवच्छेदकघटितत्वघटितत्वप्रयत्नस्याप्युपेक्षितत्वान्नित्यांह इत्याशयेनाह इत्थमतइति अथ मूले भावत्वा
भावत्वलिंगकत्वाभिमाननिर्वाहशंकायाम् अमतत्वस्यलिंगतेविधतदनिराकरणेन तस्यलिंगत्वप्रतिषेधोनुपपन्न इतिचेत्तत्र अमतत्
त्वस्य मतत्वघटकभेदप्रतियोगितावच्छेदकभावत्वघटकतयाभावत्वाभाववत्त्वे लिंगत्वप्रसक्तौ तच्छंकानिराकरणासंभवइ
त्याशयेन तस्यालिंगत्वप्रतिषेधात् एवं सिद्धे ते भावत्वाभावत्वासमधर्मवत्त्वस्य भावत्वाभाववत्त्वघटकतया तस्यलिंगत्वे उक्तशंकानि
राकरणासंभवात् तस्याशयेन तस्यलिंगत्वं व्यतीतिविशेषपरमतेनेत्याहिकमतेतैः मीमांसकैः प्रयासइति धर्ममात्रस्यालिंगत्वे
(उक्ताशंकानिराकरणासंभवतीत्याशयेन तस्य लि) संभवे भावत्वाभावत्वासमधर्मवत्त्वस्यालिंगत्वानुसरणप्रयासोनुचित इति भावः अ
स्य धर्ममात्रस्यैव व्याप्यत्वमाह वस्तुमिति यद्वेताद्वाविभाजकत्वं संभवतीति पक्षधर्मताभावादिति भावः प्रकृते तदादिमिदं भावत्वा

भावत्वासमधर्मवत्त्वस्य लिंगत्वादिसनेनासत्त्वस्य लिंगतावच्छेदकत्वमुक्तं तत्समभिव्याहारादेतल्लाघितं वैवतासर्पमिति भावः
सद्विधोपाधेरुपकत्वाद्वरोधनेनेयावृत्तिकेऽभिचारसंशयस्यप्रतिबंधकत्वोपगमादप्यनेनेतिमीमांसकेनेत्यर्थः निश्चयत्वेनेति
व्यसाधुत्वसंशयेपि शाब्दबोधोजायमानत्वादितिभावः व्यभिचारइति साधुत्वनिश्चयोतस्यत्वप्रयुक्तेत्यादिवत्त्वमावितिरतत्रावे

७८

८०

स्यादित्यत आह युक्तमिति तद्व्यतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबंधकतादिति भावः । शंकामात्रस्य तु तादृशविशेषदर्शनत्वेन संशयाभावादित्यग्रे निरूप्य
मिति अन्यथा यो न्यूनत्वापादनादिति भावः । उक्तरीत्या यथाश्रुते नैव तन्निर्वाहे स्यादित्याशयेनाह कश्चिदिति अव्यभिचरितेति अन्यथाप्रत
ह्यामेवन्यादेवत्रिष्वपक्षहेतुत्वासिद्ध्यापत्तेरिति भावः । अत्रैवेत्यादिना अन्यथापद्यव्यतिरेकज्ञानाभिमानादित्यपोन्नरूढ ज्ञानं न चेत्यादेरग्रे व्यक्तपो
नरूक्तं ममामन्तरतीति तत्र यावद्धेमादिग्रन्थे एकधर्मे स्पमादिना भ्रमसामान्येनतया न वेत्यादिग्रंथे रूपव्याप्तिस्मादिनाभ्रम
विशेषोक्त्या न पोनरुक्त्यामिमाशयः न चाथेमादिग्रंथे पिरूकधर्मे स्पेत्युक्त्या भ्रमविशेष एव उक्त इति वक्तं एकधर्मे स्पेत्यस्य ज्ञानाका
रानंतर्गतत्वेन यत्किंधर्मेतत्प्रकारकत्वानतयाधर्मेत विशिष्टे पक्ष्यायकत्वमात्रविवक्षिते अभिप्रेत्यादेस्तत्ताकारानंतर्गतत्वमिति वि
शेषान्तत्स्त्वेऽपि विशेषदर्शनसत्वेऽपि भ्रमेति भ्रमात्मकविशेषदर्शनेनाथः । स्यादिति तथा च तत्रानुमितेरभावमिहतया न चेमा
दिनोक्तानुमित्यापत्तेरेव न संभवतीति भावः । प्रतिबंधकत्वमिति भ्रमात्मकविशेषदर्शनस्येत्यादिकं [illegible] मिति एतस्मान भ्रमस्यापिमे
णावयः संनिहितत्वादनंतरमित्यादेर्व्याचष्टे अनंतरमिति न भ्रमः न भ्रमो न त्रिसम भवः अस्तु प्रगमवादेवीतमाहएवं सतीति
भेदाग्रहस्य तु तेस्ततीमर्थः पक्षधर्मेत याचावगतस्पेतिप्रत्यनुसारेणाहत्तत्स्वरूपसहिते नावगत मेति अन्यथा लोमात्रिरि
तित यावेमीमांसकैकारणावाधेनानुमित्यात्मकान्यथात्वाभिनिकरणामसंगतत्वादित्यादिति भावः वस्तुतस्तु प्रकरीनाभ्रमासंभवेभेदाग्र

79

७५४

कानां १

हेतुत्वे साध्यकाभाववद्वत्स्तुपगमकाद्दीजंसवाध्यबाधेनैव सर्वमुक्तं इत्यत्रपुनर्नोद्दिष्टंकिन्तुः बाधकमस्याह एवं सतीति तथाच भेदाग्रह
हेतुत्वे साधकाभावाद्बाधकसत्त्वाच्च बलवत्त्वात्तव्याप्तिपरं तु तदभ्युपगमवादेनात्रकाशेतैरंग्विग्रंथ इत्याशयः रीतिमतिभातिनत्वनात्पन्नाभेद
ग्रहस्य प्रतिबंधकत्वेपि जनकत्वानाविरोधितरातेव्याप्तेर्वाध्यदुष्यारिहरेरस तत्राह तथा चेतिवाधी धीतिच्चापिनाभेदग्रहप्रतिबंधकत्व
समुच्चयः कारणात्व संदेहोतितैयायिकानाममनिरूपणादिहेतुकानुमितेमानसप्रत्यक्षसंदेहादिति भावः अविशेषितमितिताद्दश
स्ये वाव्याप्तिवारितास्थितिभावः विशेषितमितिच्चामर्थ्यं द्वितीयादेर्व्यभिचारादेतिभावः। तत्रापि मधुरत्ववाप्यधर्मस्यालिंगत्वेपि शर्करा
रसत्वादेः माधुर्यतिशेषः तच्चगौरसादौ व्यभिचारादाह मधुरत्ववृत्तित्वविशिष्टमिति मधुररसवृत्तित्वविशिष्टमित्यर्थः वैशिष्ट्यंच सामा
नाधिकरण्येन वोध्यं व्याप्तिप्रसक्तात्पद्विनितत्था च व्याप्तिग्रहप्रत्युदर्शितधर्मस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वं न संभवतीति भावः मूलेऽनु
पयोगादितिहेतुतावच्छेदकघटितव्याप्तिज्ञानेऽनुपयोगात्संभवादित्तिभावः वस्तुनियामकसंबंधेनाप्यतावच्छेदकत्वस्यैव न द्रष्टकत्व
त्वस्याप्यभावरूपाशयेनाहसामान्यायां नत्वं तेतिच्वावच्छेदकत्वोक्ता वपीतिहेतुनियामकसंबंधस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमेव ना
स्तितद्द्र्ष्टकत्वं त्वस्याशयः सामान्यादिगायमंसामान्यादिमात्त्वे हेभेदप्रतियोगितानवच्छेदको गवेतरासमवेतत्वमात्रस्यैवेतिद्वंचव्या
प्तिग्रहसहकारि धर्मो व्याप्यतावच्छेदक इत्याशयेन साध्याभाववद्वृत्तित्वमात्रे व्याप्तिनेतुहेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तित्वमत्वम

रिव्याप्तिघटकमेयमात्राशयेनवाच्यप्रमेयत्वादावृत्तिप्रसन्नत्वात्समवेतत्वस्यैवेशब्दावशक्तत्वादितिध्येयं तदभावासंभवादितिसंबंधसा
मान्येनतत्ताग्रहित्वाभावाप्रसिद्धेरित्यर्थः नैवं वैसत्त्वंध्वंसामान्येनतादृशाभावाप्रसिद्ध्यासमवेतत्वस्यैवेशोदिवृत्तिमेवाप्येदृशे नदोषइतिकुतो
ऽसंगतमितिवाच्यं अप्रसिद्धिवारणायसमवेतत्वस्यैवेशब्दोत्तिभयाभावं स्वरूपासिद्धेरापत्तेः वैधसामान्येनाभावप्रसिद्धेर्वेशस्तिनमशक्य
नयापत्तिविशिष्टवैधिनाभावेवाद्यत्वाभिवारितासमगतेनतत्ताबाधित्वाभावेसाव शब्दवाच्यत्वेनविवेशनानैविशमिमिमत्रादिधिनिष्कतेला
स्यर्थानवमिनाम इतिनयावत्प्रतियोगिकाभाववत्वेनहेतुतावच्छेदकमितिभावः गवेनत्वसववेतत्वविशिष्टसमवेतत्वावच्छिन्नाभावे
नाव्यभिचारवारणासंभवादाह एवमितिव्याप्यव्यापकतयासाध्याभावाव्यापकतया आपकत्वान्नसाध्याभावव्यापकत्वानाद्
त्वाद्वैरिति व्यापकेऽसर्थविशेषणात्साद्धेतंउद्धारत्वव्याख्याराः इतिमहादेवविरचितायांसर्वोपकारिण्यांपरामर्शपूर्वपक्षग्रन्थः॥ अथ म
सभोनाधिकरणमादिनाप्रेरेवमवेसंमतत्वादाहापहेतिलिंगत्वेति व्ययत्वधर्मत्वादिनेत्यादि अमामत्वमेवतदोष्मकव्याप्यत्वाव
च्छेदकत्वमेवषष्ठ्यर्थप्रकारकत्वनिव्याख्यातेत्तशोतेविति॥ अवच्छेदकत्वाभावेमूर्धः धमत्वादेरन्नानदशायाम्यालोकादिनावच्छेद
मितिसमादायदितिभावः इदृशंतेनिषावम्लेवाशह्वोर्वार्थइतिभावः अनेकमेदादित्यनेआदिनाघोगिधर्मित्वादिपरिग्रहः आलोकमेदा
दित्यनिआदिनानदृदृदर्पणग्रहः लाघवेशरीरेणावच्छेदकारदृइतिभावः नशरीरेत्वालाघवसमुद्धयादितिभावः नतुशरीरत्वालाघवेपिहृदयत्वे

४१

भा·टि·

८६

दकतापेन्नायास्तुतशरीरस्यापेकस्यावच्छेदकत्वमेवोचितमिमत आह एवमिति अवशकतामेति एवं च घटकतये मतेनवादेवप्रमेया
दितमिति ध्येयं तु भग्नमिवेति अत्रेभयत्वमेवविशेषणं तेनमेदद्वयावच्छिन्नेनार्थः अवच्छेदकत्वे चैकत्वद्वयमिति न्यायेनवासम्भव
निते नावच्छेदकत्वोपपत्तिः एतेनोभयमेदस्याप्रतीतेकसत्वेनावगतानिरपेक्षितत्वा अखंड इति विशेष्यविशेषणाभावाय अभेदद्वयावच्छे
नद्वयमर्थः धर्मालोकभेदयोरिति विशेषणविशेष्यभावापन्नयोर्मेयादित्ववारंदुरूपतासप्तातिरिक्त इत्यर्थः कत्वयापश्यास्तु तमेव सम्प्रति
तिवास्तां अत्र सदैवेत्तत्साध्यमेव धर्मसामान्यविरोधात् अत्रत्वेतत्साध्यमेव दीधितिसंदर्भो विरोधात् तावच्छेदकमतस्येवेति तितयावच्छेदकसा-
र्यतारतसाध्यमनवृत्तित्वयानवच्छेदकत्वेनतेनदृष्टान्त आदिवारवारणायेतिभावः नन्वनन्दितावच्छेदकमतलक्षणावच्छेदकसाध्यवत्व
मिवारेवारणायेत्यत आह तथाचेतितादृशेतितावच्छेदकमतत्वेनतदर्थः अत्र सर्वत्रेतितावच्छेदकमतघटकानां सर्वेषामवच्छेद्या
प्यमानवत्तित्वं भेदाणाम्हत्तानादितिभावः तदृशानेतितावच्छेदकमतमतानाज्ञानेनमर्थः नत्ववच्छेदकत्वमत्राननतिरिक्तहृत्तितमात्रेनतम
नवृत्तित्वमपि तत्त्वानिवेशे तथा च तावदमतमतत्वे वताद्दशामतर त्व सावच्छेदकत्वयात्समवायनवैत्तथाच्छिघटयातज्ज्ञानादेवानुमि
तिरूपपाद्येत्वशकोमत आह एवमिति नियमादित्यनेन चेतादृश नियमे मानाभावः निर्विकल्पकोत्तरं घटादिविशेष्यबुद्धिर्वा एवं
पतस्यावश्यकत्वात्तवनताहृशनियमेपिकथं तद्वारांसामग्रीसत्वेतादृशबुद्धेर्वारत्वादिति वाच्यं घटादिप्रकारकत्वानेयतादिवि

४२

एम·

रोधकत्वानभ्युपगमे तन्नयात तदंशे नासा मयूरभावादेर्ज्ञानाद्दृशबुद्धिकारणासंभवप्रयुक्तिसंभवदोषकत्वस्यास्य निरवच्छिन्नप्रकारतया वैत्याः
दित्वाने ज्ञातिहज्ञित्वविशिष्टकिंचिद्धर्मप्रकारत्वानिरूपितविषयतयावैत्यादेस्तत्र हेतुः। निरवच्छिन्नत्वं विहायप्रकारतानात्वच्छेदकसं
बंधकिंचिद्धर्मप्रकारत्वानिरूपितत्वं निवेशनीयं घटत्ववानिति धर्मितावच्छेदकतया घटत्वस्याविषयकघटत्वप्रकारकेघटत्वसमूच्चयेवि
शेषकत्वानौचित्येन घटत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानापत्तेः ज्ञातिहज्ञित्वप्रकारतानवच्छेदकसंबंधभूतविषयतयाति
वशात्तद्घटत्वविनिर्विकल्पकोत्तरं घटांशे निरवच्छिन्नप्रकारतात्वत्ताज्ञानापत्तिश्चाप्येतेषामेवरपि स्यादतः प्रकारत्वे ज्ञानसंडेपा
धूमत्वत्वज्ञितत्वविशिष्टेतिवाच्ये तेन नतत्रव्याप्तिचारणपत्तिरिप्राकुंच्याधिकमनत्रमत्कातो दूषणं स्यत्परंपरोत्सादितयाचनाहू
शोधदत्वेनतत्साध्यावच्छेदकत्वेगुरुशरीरयोरवच्छेदकतापेन्नयेलघुशरीरमेधमत्वात्मोकत्वस्यैरवच्छेदकत्वमुचितमितिभावः। वे
शेषदर्शनेत्वेनवह्निव्याप्तिव्याप्यत्वप्रकारेणतद्भानाभावतन्नानिश्चयत्वेन लाघवादरः लाघवादरम्मूलकमर्थविशेषणा
नयान्तरस्यानवलंबेनेव्याप्तिज्ञानासंभवेनतादृशनिश्चयासंभवं व्याप्तिनिश्चयेवह्निव्याप्तिनिश्चयेव्याप्यभावेनिवह्निव्याप्यभावे
मर्थः वार्थविशेषणात्तयामनन्तत्वस्य स्वरूपसंबंधरूपवह्निव्याप्यवत्त्वेनसंभवतीत्याशयेनाहव्याप्तिरिक्तेहिज्ञित्वमिति व्याप्त
तत्वेनतावच्छिन्नेनतद्व्याप्याप्यत्वमनवच्छेदकत्वेनयाचार्थविशेषणतयाप्रामाण्यत्वस्यानवच्छेदकतयाप्रमात्वेनाप्र

नरत्वेवह्निव्याप्तिव्याप्यत्वस्यापि वह्निव्याप्यावच्छेदकत्वग्रहासंभवेनानन्तरत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्तिनिश्चयासंभवादनन्तरत्वस्यव
ह्निव्याप्यभावव्यावर्त्तकत्वासंभव इतिवत्तुलार्थः अनन्तरत्वस्येति अनन्तरत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्तिनिश्चये तेनानादितत्वावा
च्छेदत्वसंभवमर्थः अवच्छेदकत्वेनिप्रकाशयानि तत्कव्याप्तिरूपावच्छेदकत्वविषयीकरणासंभवेपि अवच्छेदकतापन्न। नितत्क व्या
प्तिरूपावच्छेदकतायाः भाने भानसंभवे विषयीकारणासंभवे इति यावत् संभवादिति यथाश्रुते तन्नयाप्रागेव निरूपितं तन्नैवमनुमिता
वपि व्याप्तिसंसर्गकज्ञानहेतुतायामेननाह शतरव्याप्यत्वज्ञानस्याकारीसासंभवेन रूपेण साध्यानुमितिस्थयोग्यत्वनिषेधः संगत
इत्यत आह अनुमितौ तत्रिविज्ञानस्यैव निरवकारेण व्याप्तिसंसर्गकज्ञानत्वावच्छेदः हेतुत्वेपीति। अनुमं वानुरोधेन तच्छेदवसिद्धान्ता
दितिभावः अनन्तरत्वेनत्वावच्छिन्ने: व्याप्यशङ्काद्विति नयायव्यव रूपेण साध्यानुमितिप्रयोजकत्वनिषेधासंगतिरिति भावः अनुमाने यामिणत
सपक्षार्थविशेषणत्वेनैव पः व्याप्तिज्ञानत्वेन स्पाद्नुमानाभावस्यानवच्छेदेनतयाऽवोत्तानुमाने सन् तत्र पक्षधर्मविशेषणत्वमनुमितनुमितस
प्रयोगित्वनिषेधप्रयोजकतयोक्तेनेदमाकं व्यावस्याप्रयतनोपाशयः अस्तु प्रागमेतिवस्तुतो निरिकत्वमेवेति भावः नदेवाह धर्मे
तिवित्लपेति अभावमात्रस्याधिकरणे रूपत्वसंभवात् पदिवातुगतत्वं हेत्वधिकरणेनानिर्वाहादभावमात्रस्यनाधिकरणरूप
त्वेनेदमज्ञानेपिन्दव्याप्तिमिति भावः लिङ्गत्वेपीत्यस्यासाकांक्षत्वज्ञानतयानद्याप्यत्वस्यासन्तुष्टेरावान्त्रा शङ्कयाशयेनाहतदव्यापकत्वस्येति

न्वी१

८५

राम॰

नैवयथोभिमितेस्तसमानाधिकरणलघुव्याप्यतावच्छेदकांतरघटितत्वेन व्याप्यतानवच्छेदकत्वादितिभावः इदमुपलक्षणं वै
यर्थ्येपि धूमत्वादेर्वह्निव्याप्तिमद्व्याप्यत्वाद्याकारकपरामर्शाद्यनुमानं संभवतीत्यपि बोध्यं अत्र मतान्त
रस्य समालोकमतं दूषयति अनवच्छेदकत्वेपि वह्निव्याप्यतानवच्छेदकत्वेपि तत्र तत्र समानतन्त्रे । अवच्छेदकत्वेति । व्याप्यतावच्छे
दकत्वे तथा च अनुमितित्वस्यानुमितिं प्रति धीतो गुरुरपि तत्समानाधिकरणलघुव्याप्यतावच्छेदकांतरघटितत्वाभावाद्व्याप्यतावे
च्छेदकत्वे बाधकाभावः । नीलधूमत्वादेरपि व्याप्यतावच्छेदकत्वमतेपि वत्र । धिकोक्तेर्बुधादिनिग्रहात्तथा चापमालोकोक्तधूमो वे नादे
धूमत्वेनोक्तमतत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकस्य निरुक्तपात्रदोष इति भावः व्याख्यो पाधूमत्वेदिति व्याप्यतावच्छेदकेत्यादि ननु एवं मतए
व यो वह्निव्याप्यवान् नीलादित्येव व्याप्यतावच्छेदे नव्याप्तिग्रहस्तु पगम्यशाब्दपरामर्शजानुमितौ पौरव्यभिचारस्य वारितत्वात्कथमत्र दूषण
त्वे चैव व्यभिचारोद्भावनमत आह दोषितो व्याख्येरिति व्याख्या यान्त्या व्याप्तिनिर्णयमात्रे अग्रहादिति एवं च व्याप्तेरिमादित्यत्र यत्र व्या
प्तेर्व्याप्यवच्छेदकत्वेनाग्रहादित्येवार्थः अन्यथा वह्निमान्नचनतदानीं व्याप्यवच्छेदे नेमादित्रितिरिक्तत्वादित्यर्थमत्वेऽत्र सत्त्वादित्यभा
वात् चरमव्यापकतांशघटितव्याप्तेर्भेदः आद्यव्यापकतांशघटितव्याप्तिभेदः धूमसमानेति विनिगमनाविरहादित्यादि । आ
लोकाघटितत्वेनेति इदं च धूमत्वादिविशिष्टसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्याशयेन अवच्छेदकलाघवमिति व्याप्यतावच्छेदके सकाक

नयेन रूपेण व्याप्तिप्रकारकत्वं स्वलघुत्वादिति भावः उक्तलाघवेनात्र वह्नेः स्वत्वाद्येन व्याप्तिग्रहविषयमात्रज्ञाने धूमाभावत्वादिप्रकारकज्ञानादनु
मित्यापत्तेः परामर्शव्याप्तिग्रहविशेष्यत्वेति प्रकृते च शाब्दपरामर्शस्थले च व्याप्तिग्रहविशेषमात्रे हेतुरिति अत एव मो वा न्हैत्वा पदत्वे ज्ञानमहिमादे
र्दूषणवानपि मेति ज्ञानानादनुमितिनिवारणाय मात्रपदनिवेशः अथ प्रमेयं वाच्यमनया व्याप्तिमिति ज्ञानसहितात् प्रमेयवान्निति ज्ञानादनुमित्यनुप
पत्तिः तन्मात्रवृत्तित्वस्य तादृशतादात्म्येन रूपेण यादृशरूपेणैव व्याप्तिग्रहविशेष्यत्वं पक्षः प्रसिद्ध इति चेन्न स्वव्यापकव्याप्तिप्रकारतानि
रूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तित्वरूपत्वेनाद्येऽपि तत्प्रत्युत मीमांसकेः केवलान्वय्यनुमानानुदयप्रसङ्गात् व्याप्तिग्रह
विशेष्यतावच्छेदकत्वमेव तादृशमिति नवीनैरुक्तं नच द्वितीये तथापि स धूमो वह्निव्याप्य इत्यादिज्ञानसहितात् ह्रदो धूमवान् वह्निमानित्यादिज्ञानाद
नुमित्यनुपपत्तेः विशिष्टस्यानतिरिक्ततया धूमतादात्म्यकल्पनात् विशिष्टधूमत्वादेः तद्रूपानाक्रान्ततया रूपवत्तु व्याप्तिग्रहविषयतादृशरूपेण
कारणात् स्पष्टशाब्दपरामर्शसाधारण्येन मीमांसकमतेऽन्यथासिद्धत्वमात्रे कार्यत्वेनैवकल्प्येनालाघवमस्तीत्यवच्छेदकलाघवमतिं चिन्तारम
णोदूषणानस्मात्पदं गवि मीमांसामाने तिव्याख्यायां तेषां मीमांसकानां वादे आप्यतावच्छेदेनेति समानाधिकरणेन विशेष्यते धूमवत्त्वसामा
नाधिकरण्येनानुमित्यापत्तेः समवादिति भावः अत्र व्याप्तिस्थले सर्वत्र तत्त्वरूपावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वादिव्याप्तिमत्तया ज्ञानेनानुमि
तेः स्वीकारादिति वह्निमान् रामि हापि वाच्यं तत्कालमसे वकिं प्रयोजनमत आह स्वावच्छिन्नत्वं च धूमसमानाधिकरणवह्नि

व्याप्यं सर्वमित्यादावपि तत्रोक्ते निर्वह्निव्याप्यं सर्वमित्यादौ सत्यर्थः सामानाधिकरण्ये तिः एकधर्मावच्छिन्नदुभयसंबन्धरूपसामानाधि
करण्ये सत्यर्थः इत्यभावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वावगाहनेनानुमितावविषयमानातिप्रसंगः अन्यथा व्योमसंयोगो कर्तव्यस्मते नाहंशावगाह
नासंभवश्च इत्याशयेनाह दृश्यत्वसामानाधिकरण्येनेत्युक्तावगाहनेनानुमितावित्येव घनतयाद्रव्यत्वे पि वह्निव्याप्तिसामानाधिकर
ण्यावगाहनसमक्रान्तमित्याशयेनाह अतिप्रसंगइति उक्तद्रव्यं वह्निव्याप्यमिति ज्ञानसहितद्रव्यवान्पर्वतमिति ज्ञानादनुमितिप्र
संगइत्यर्थः अवच्छेदकत्वेति व्याप्यतावच्छेदकत्वेनार्थः उक्तप्रमेये किं स्यात्तत्र न मतम् आह अन्यथेति वह्निव्याप्यमित्यादौ इदंत्वव्या
प्तिस्वविषयमात्रवृत्तित्वरूपाया अन्तर्निवेशितत्वे न तत्पावच्छेदकत्वेन धर्मालोकान्तेन तन्त्रादिसंग्रहाय स्वरूपसंबन्धरूपा
वच्छेदकत्वपरित्यागः तादृशः व्याप्तिग्रहविषयमात्रवृत्तिः भासते ज्ञानविषयतायां सामानाधिकरण्येन तद्रूपमात्रभानेधूमत्व
भानेपिन क्षतिः धूमत्वेन धूमत्वे अनवगाहनादिति तन्मते मतएवावगाहनादिति भावः अत्र तादृशो धर्मः स्वसमवेतपर्याप्तरूपत्वे घ
त्वेनिरूपणत्वात्तस्य तज्ज्ञानात् तादृशो धर्मः इत्यस्य समवायेन पूर्वनिवेशस्य तत्स्वरूपेण नवोदोषान्तरमाह दीधितौवह्निव्याप्यमिति इदमुपलक्षणं धूमो
मद्वृत्तिर्व्याप्योधूमवान्पर्वत इति शाब्दसंग्रहस्यापि दृष्टव्यत्वालोपो अनवगाहनादिति च्यपदार्थत्वेनाहंकारादिविरहेणावाक्या
र्थत्वाच्चेत्याशयः वक्ष्यमाणप्रकारेण दौर्बल्येदोषासंभवादाह वक्ष्यमाणेति एवं चोत्तेत्तामितास्यत्र्येति चकारघटितपाठः प्रामादिकः

तिधेयंप्रकारताशालीतिप्रकारतापर्याप्तिशालीत्यर्थः तथाच यादृशीप्रकारता व्याप्तिप्रकारतावद्विकानाहृशप्रकारताकपक्षधर्मताज्ञान
हेतुत्वंपर्यवसन्नंतेनसाध्यसव्याप्तिर्वह्निव्याप्योमित्ज्ञानसहितात्दुक्तज्ञानाज्जातिप्रसंगः परिचिववह्निमान्नाद्देष्यादेवेतस्यवह्निमान्नाद्देषादयो
मेर्यलदायथाश्रुतमेवसम्यक्त्वत्रैवेकारघटितपाठोपेसमीचीनस्त्विधेयंव्याप्तेरितिघटकत्वस्यभेदावदितत्वाद्दितिभावः स्वव
भमितितथाचधूमोवह्निव्याप्यइत्याद्विज्ञानकालीनधूमवान्पर्वतइत्याद्विज्ञानान्नुशादृशपरामर्शोस्वत्त्वानुमितत्त्वपपत्तिरितिभावः नेतास
इतितथाचधूमोवह्निव्याप्यःसमानाधिकरणश्चासर्वनेइतिज्ञानात्राग्नुमितिप्रसङ्गइतिभावः तद्दवदन्याववृत्तित्वरूपेति अत्र तरपक्षधम
समानाधिकरणावह्नित्वस्यसाध्यतावच्छेदकतानुसरणंवह्नित्वमात्रस्यतथात्वेधूमत्वस्यव्याप्यतावच्छेदकत्वे प्रकारत्वनिवेशादित्यवे
धेव्यासेनतथाज्ञानेव्याप्तिविषयकोक्तज्ञानेव्याप्यत्वभानांशेसत्त्वत्रव्याप्तिचारवीविरोधिधीविषयत्वेनव्याप्तेर्निवेशात्सामिप्रायेणाह
हेतुसमानाधिकरणोभावादीतिस्त्वाहेतिस्थानाच्छानरीतिप्रसङ्गमाहेत्यर्थः धूमसमानाधिकरणोभावादि व्याप्तिविषयकोक्तज्ञानादनुमितावि
ष्टरूपसत्त्वात्तत्रानुमितिप्रसंगाभावादितिभावः व्यतिरेकिणीवह्न्यादिसाध्यकेव्याप्तिग्रहविषयेति व्याप्तिग्रहविशेष्यमर्थः वह्न्यादिसाध्यके।
सध्यान्सानसंगीकृत्य परमतेवह्न्यादिसमानाधिकरणस्यैव व्याप्तिग्रहविशेष्यतयावह्निसमानाधिकरणस्याधारणासमानाधिकर णम्.
णात्वस्यतन्मात्रवृत्तित्वाभावादितिभावः केवलान्वयीतिनसाध्यकेत्यर्थः व्याप्तिपक्षेपीतितथाचतादृशधूमत्वादिरूपव्याप्तिग्रहवि

शेषानसमवमाश्रिमात्रवृत्तितयासमानाधिकरणाभावसामानतन्मात्रवृत्तित्वमितिभावः वाच्यमादिनयावप्रमेयत्वसाध्यकानावच्छिन्नहेतु
कत्वानुमाने एवसमानाधिकरणात्यन्ताभावावच्छिन्नप्रमेयत्वसमानाधिकरणद्वित्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेर्विशेषमात्रवृत्तित्वेन
याप्रमेयत्वव्याप्यामिसादिज्ञानादनुमितिसाधारण्येऽपर्याप्तेरिति भावः कनुव्यभिचारज्ञानकालेऽनुमितिवारणायेत्यादि शेषणानुस
णामावकरणकतयानन्तरं प्रत्यक्षमनश्चाप्रत्यक्षे तो व्यभिचारग्रहानन्तरं यावद्व्यभिचारस्य हेम एवमग्रेतिवं धकान्वयस्य हेतुमितिविशेषप
त्तिरिसम्पाविष्टमवनकानन्तरं विशेषणानुसरणमाहरणकमितिभावः स्थलकालमादायानिग्रसङ्गादहृत्यात्मापंकालोत्रक्रमद्वित
च्यमादिविशिष्टेसत्त्वात्प्रमेयत्वविषयधर्मिमात्रेत्यादेरपि प्रयुक्तत्वेनिश्चायाभावेत्यादिधेयतादृशयोगितेत्यादेः ध्यर्थः पूर्वोक्तदोषपूर्वोक्ता
तिप्रसङ्गः दोषितावच्छेदकतानवच्छिन्नत्वस्यसमानाधिकरणविशिष्टस्यावशेषमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकत्वसंबंधेनव्याप्तिस्तद्वि
शिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वेनानुगमइतिवाच्यं तत्संबंधत्वेनासामान्यतत्वेनावच्छेदकगौरवात्स्वसमानाधिकरण
विशिष्टत्वप्रकारीभूतधर्मव्यापकविशेषणताकसंबंधेनपक्षधर्मताज्ञानविशिष्टव्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वेविनिगमकाभावाच्च ने
वव्याप्तित्वेन हेतुत्वेन तु पक्षधर्मताज्ञानत्वेनेत्यसंगतमतन्त्राहव्याप्यत्वापक्षधर्मेनेतीतितुपात्तेऽपि संततमेकोऽग्रे याः पक्षधर्म
तेत्यादि भाष्यं पक्षधर्मताज्ञानत्वेनेतीति यावदवच्छिन्नावच्छेदनानुगतत्वाद्वेतिचकारेणाशङ्काप्रामाण्येसंग्रहस्त्रमुच्चयः व्याख्या

४५

यांशेकस्यांतस्मुक्तदोषः न यावत्समानाधिकरणत्वसमानकालीनेच्छाविषयसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वं तथा सत्यननुगम इति भावः
त्वत्वाननुगमसुक्तायत्वेन ताननुगमसप्याह एवमिति तत्तत्सत्तेति तत्संसर्गस्तु वोध्य इत्यर्थः। अन्योन्याश्रयादिति स्वविच्छास्य प्रत्यक्षाने
स्यस्तु त्वसाधनताज्ञानजन्यत्वे ज्ञानाधीनतात्वेस्तु त्वसाधनतज्ञानजन्यत्व ज्ञानस्य च स्वत्वेच्छाजन्यत्वज्ञानाधीनतादिति भावः इ
तिग्राहमेति अत्र व्यभिचारसंयागालापस्तु त्वसाधनतत्वं यद्विषयकेच्छाजन्यसाधनताज्ञानसत्त्वएवोच्छेसमाइच्छेमात्रेतिर्वा ह्यस्तुत्वे
भावसाधनत्वसुपात्तरूपविषयकेति अत्रापि एवौत्क्रष्टयोग्ययोगादन्यसार्थकसाधनतामात्रेतित्वसाधनतांशस्सने
न व्यभिचार इति तत्संयादनाय मात्रपदं किंचिसादि एवौत्कायस्य तेस्तु त्वेच्छाहेतुतायाव्यभिचारवारणाय स्तुत्वेच्छाविशिष्टेति
स्तुत्वसाधनताज्ञानाविशेषणांशवैत्ता द्वितीयस्थलेस्तु त्वसाधनताज्ञानहेतुतायाव्यभिचारवारणाय घटत्वावच्छिन्नेच्छायादेवंसत्ते
एकधर्मावच्छिन्नफलसाधनताज्ञानादपरधर्मप्रकारकेच्छावारणाय योयदनावच्छेदकघटत्वादौ विशेषः मचेतजन्यतावच्छेदककोटौ तस्य निवेशनेनोत्क्रव्यभिचारवारणायमवेन परस्परजन्यतावच्छेदककोटौ यस्य निवेशः प्र लहतिवादस्तयोः
कार्यतावच्छेदकयोर्व्याप्यव्यापकभावस्तयोरेव फलजनने परस्परसहकारितामिति निषेधसप्रसंगाविकत्पानतिर्वाहाद्योक्तरी
त्यानिवेशस्य सफलत्वारएककालेतिएकक्षणोत्पत्यर्थः अयमेव मणिकृतेच्छा च तुर्थक्षणोत्पन्नत्वं यातिमद्वितीयक्षणोत्पत्रस्तुत्वसाधनता

१०

एम०

तावन्नमो पायेच्छायां व्यभिचारे दुर्वार एवेति चेत्तत्र तत्पूर्वे इच्छाया एतेनाभावेनोपाये इच्छानुदयात् तदुपादानक्रियाविहिताज्ञानां तेन तत्साध्या
पित्ताभमेतमभवेन एककृताणां कष्टे देवे नैकान्म वृत्तित्वसंबंधेन स्वत्वविशिष्टस्वत्वसाधनत्वान्नेष्टसाधनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टत्वा
विकरणाधिकरणा व्यवहितोत्तरत्वगोत्पत्तिकत्वसंबंधेन वैशिष्ट्यस्य तदभावपक्षत्वान्नावच्छेदकत्वे निवेशे तेन व्यभिचारवारणात् स
मवच्छिन्नं तत्तु एककालीनमात्रसाधारणानां व्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशेन यथाश्रुतेऽपि न दोषः एवं च तत्साभावेच्छा तत्साधनतोज्ञाना
दीनामपि हेतुत्वं बोध्यमिति संक्षेपः आहुरिति अत्र प्रागभावेन लाघवरूपः प्रकर्षो लभ्यते आहुरित्यनेन वास्तवत्वेऽपि तत्सम्बन्ध्याये
च्छापाघटितोपनामिका कारकत्वेऽपि वस्तुभवे नेष्टसाधनत्वे स्वसविषयकज्ञानस्य तेच्छायां प्रकारत्वे मानाभावः अन्ये एवमिच्छा
णां शक्तत्वं तस्येच्छायां स्वजनककृत्यादिकारकप्रकारकत्वनियमस्येष्टसाधनत्वमादाय व्यभिचारप्रदर्शनस्य संगतिः स्व
धनत्वेनेच्छाविषये इष्टसाधनत्वं गृहीतमिति पुत्रेष्ट्यादावपि तस्मिन्नपि पुरुषादृष्टस्थितिर्नास्तीति साध्यमितीष्टं प्रकारतानिरूपि
ताहशेतित्वममसमानाधिकरणेमादौ नार्थः व्यभिचारेणानन्वयात् स्वत्वमिति हेतुत्वासंभवात् तस्मात् पूर्वमर्थेऽपि च पूर्वोत्तरतो
उक्तरूपेण हेतुत्वं सामान्येनाव्यवहितेच्छा साध्यत्वं साध्यत्वेनादेरूपव्याप्तेः प्रकारतेऽत्र व्यापकत्वेनोक्तस्य संभवत्वं
नान्येच्छाहेतुत्वेति निष्कृष्टो व्यभिचारकत्वमपेक्षमाणो धर्मः कारणतावच्छेदकतेऽपि न्यूनतायाः शयनादिसामान्यधर्मेऽपि

अयं ह्यावश्रीति तेन यावत्सामानाधिकरण्यविषयत्वस्य विशिष्याभिवेशात्रगौरवमिति भावः एकस्मैवेति कारणतावच्छेदकामित्यनुषज्य
तेनैव तोन ह्यास्त्विति संदेहेनाप्यसंदिग्धव्यभिचारकत्वात्कथं जनकतावच्छेदकत्वमिति वाच्यं तावद्धानस्योत्रैजकत्वपजनस्य
तेव्यभिचारसंदेहस्याकिंचित्करत्वात् अतएवासन्निकृष्टादिहेतुकेविशिष्टपरामर्शसंदेहे न व्यभिचारसंदेहोप्याकिंचित्करः तस्यापि एक
तेनाभिमतत्वे यापिकस्य हेतुकारणतावच्छेदकस्यापिनानात्वमिति नाना तेन कारणतावच्छेदकस्यैवानादित्वे नाभ्युपगते नैनाप्यनानात्वे
गतिः पहानस्याशीतप्रवेशस्मभ्युपगते नैनोपत्राद्वपंतस्येतस्य कारणतावच्छेदकस्यैतत्प्रथ्ये इति ध्येयं कारणतावसम्भगादिति मापकतावच्छे
दकभेदेन व्यापकत्वस्याभेदादिति भावः अत्यसिद्धत्वादिति सामानाधिकरण्यसिद्धेरिति भावः धूमत्वविशिष्टेऽसंदिग्धेऽपि धूमव्यापक
आलोकत्वावच्छेदेन इत्यादि ज्ञानवारणाय विशिष्टधूमत्वादिनिवेशः आवश्यक इति ज्ञानमिति शेषः गत्वेनैव तेनापि एवकारेण सामा
नाधिकरण्यावगाहित्वव्यवच्छेदः नत्वेवं वह्निर्धूमव्यापकोऽधूमत्वावच्छेदेन इत्यादि भ्रमस्यापि नित्यं संभवेत्त्वं पर्यवसन्नं तथा च ज्ञाने
हृद्यस्यावच्छेदेन तत्तद्धर्मावच्छिन्नहेतुत्वे आह तानन्त्य इति अपि हेतुत्वे इति तथा चैकाद्यवच्छिन्न इति भावः अवच्छेदकतानागात्वान्मसंभवात्तदभावेऽपि न
हानिरित्याशयेनाह तत्त्वापीति स्वरूपकथनमिति इदं चेत् हि शेषका हन्निन्दकारकज्ञानस्यान्तर्हि तत्तत्ते न प्रतिबंधकत्वस्य गणपा
वेतेनास्मगमनादिनोग[illegible]ददमिव्यापित्वात् तदनुरूपमेतत्कार्यत्वेऽविवारणा याह अवच्छेदात्तादिष्वापिज्ञानस्यैव निषेधाच्छेदेऽविष

न्याय॰१

यत्वं सामानाधिकरण्यांशाविति तु कल्पेन। किं चैतस्या मासो कल्पेन हेतुत्वं ज्ञानीयविषयितया हेतुतावच्छेदकत्वेन व्याप्ते
पक्षधर्मतावत्वात्संभवादिति उभयत्वानुगमकत्वमीमांसायां दिति भावः व्यभिचारेणेति तथा च मन्मते व्यभिचारेणापत्नुगतत्वे
ना व्याप्तिनिवेशनप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैकरूपेणाहेतुत्वेनालाघवेन बोद्धरूपेणानुगतरूपेणाहेतुत्वेन सर्वानन्तोत्ता
च वह्न्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवस्फुटमेवेति भावः नन्वनुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकसहचारेण सामान्यतो
कार्यकारणभावः स्फुटमेवेति ... नन्वनुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे व्यभिचारेणानादिरूपेणानुगमो न संभवतीत्यत आह स्वेति
रूपेणेन तत्र व्याप्तिज्ञानं व्यभिचारज्ञानेन प्रतिबन्धकत्वाद्व्यापकेन विरोधिवत्प्रतिबन्धकत्वेन हेत्वाभासज्ञानं न हेतुरित्यनुभवात्
प्रतिबन्धकत्वेनैकरूपेणानुगमकत्वाद्धि पक्षधर्मताज्ञानसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वे मीमांसकमते व्यभिचारज्ञान
नगौरवमतत्याह स्वमते निश्चितसाध्याभावेनमेति व्यभिचारज्ञानस्य वृत्तित्वज्ञानस्य साधारणहेतुतावच्छेदकोति
मितिहेतुः अनुमितिहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यत्र केवलान्वयिग्रन्थस्यादित्याच मीमांसकमते साध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारक
पक्षधर्मताज्ञानत्वेन लघुशरीरेणैक हेतुत्वेनालाघवं मीमांसकमते एवोक्तं हेतुतावच्छेदकघटकतया गुरुरूपेणानन्तहेतुत्वे
ज्ञानत्वेन साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेन हेतुत्वे गौरवं व्याप्त्याप्रतिबन्धकीभूतमितिमीमांसकमतमेव सम्यगिति भावः उत्तरोत्तरः एतदेव नाह

भा॰टी॰

णेतदवच्छेदेन तादृशेति व्याप्तिव्याप्यलिङ्गकेत्यर्थः अनुमितिमत्वात् अनुमितिमत्वात्तादृशेति उक्तानुमानस्येत्यर्थः अनुकूलतर्केति व्यभिचारानी
मत्तो ह्रियादिलिङ्गकपरामर्शाभावे स्यात् अत्राऽतादृशानुमित्यभाववान् स्यात् इत्याकारकानुकूलतर्केत्यर्थः धर्म्मान्तरघटितेत्यपरामर्श
हेतुत्वे धर्म्मान्तरघटितत्वरूपगौरवस्य धर्म्मान्तरघटितत्वादितिभावः उक्तक्रमेण कारणतानिर्णयं विना साक्षात्क्रमेण तत्र स्यान्निर्णये धर्मं
चैतन्यः तत्संभावनेन उक्तगौरवसंभावनेन वा नियततेति अनुगततायुक्तविशेषाधिमादिरूपत्वेनैककस्य लाघवज्ञानस्य संपन्नत्वे तथा
च लाघवज्ञानविरहविशिष्टगौरवसंभावनस्य वकारणताग्रहप्रतिबंधकत्वादेऽदृष्टतादिस्थलेऽनुगततायुक्तविशेषरूपान्तराभावेन
दंडत्वादेर्लाघवज्ञानसत्वात्तेन रूपेण कारणताविलम्ब इतिभावः गौरवमाधितसंभावनमपि आपाद्यते प्रतिबंधकतयानत्वा
क्रियते लाघवज्ञानरूपोत्तेजकसत्त्वादितिभावः निर्वेतेति अनुगततायुक्तविशेषरूपान्तरस्यैवमादिन परामर्शत्वेनेति परामर्शत्वे ला
घवज्ञानासत्वादितिभावः गौरवं न संभावनं स्वीक्रियत इति प्रतिबंधकत्वाभावतन्त्र्येत्यादि नियतेति अनुगततायुक्तविशेषत्वादि ।
अननुगतत्वादित्युक्तत्वाच्चेनापि दूषयन्ति तथाच वाचिकाहृदशरूपान्तराभावेन परामर्शत्वे लाघवज्ञानसत्वेन गौरवसंभावनस्या
प्रतिबंधकतया परामर्शत्वेन कारणतानिर्णये न किंचिद्बाधकमितिभावः अकिंचित्करमिति व्यभिचारसंशयप्रतिबंधकता
यामेव लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वादिमाशयः फलेनेचासंनिकृष्टइत्यादिफलं अनुमितित्वपदेकमित्यादिरं देवदीधितो आनुमि

94

२५०

साध्यसमसत्ताकाभावप्रतियोगितासवेप्रतीकधारणां अथवा प्रतीकमध्येनैवानुमितेर्केसादेर्व्यभिचारमिदं तद्धिशिष्टस्यं नशेषं प्रतीक
धारणां अवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यभिप्रायेणाह उक्तस्थल इति उक्तानुमान इत्यर्थः पक्षतेति नित्यपरिमाणवत्तावच्छेदेन स्पर्शस्या
धासिद्धेः निरवयवद्रव्यत्वासिद्धेः प्रकारतयैव तिनयाचेनियमप्रकारकग्रहस्यैवानुमितिहेतुत्वे गिनयात्र संसर्गकग्रहात् किं विलक्षणे इति भावः
नद्वृत्तस्य भवादिति नयाचनियतपरिमाणाणत्वनिरवयवद्रव्यानवहत्त्वी सद्धिमितात्मकस्य प्रकारतया सहचारग्रहस्यसंभवेऽपि नापि
माणावत्वव्यापकत्वस्य व्यापकतावच्छेदकनिरवद्रव्यत्वत्वघटितस्य ज्ञाप्यप्रसिद्ध्या तदनुमितिसंभवेन प्रकारतया नियमग्रहेऽसंभ
वमेवेत्यादिरित्यर्थः एतेन प्रकारतया नियमग्रहस्येव सहचारग्रहस्याप्यसंभवः संसर्गतयाग्रहस्तु संभवोऽपि तद्योरुक्तव्याप्तेर्नियमग्र
हासंभवेऽपि वाभिधानमसंगतमित्याशंकापि निरस्ता नानेनुमित्यपरिमाणावत्वव्यापकतावच्छेदकेननिरवयवद्रव्यत्वत्वपोरखंडशःप्रसि
द्धो निरवयवद्रव्यत्वेनेनित्यपरिमाणवत्वव्यापकाभिमतानुमित्यात्मकः प्रकारतया नियमग्रहोऽपि संभवत्येवेत्यत आह वस्तुतस्त्विति नियमत्वे
नियतव्याप्यत्वेनोपस्थितस्यानियतत्वप्रयुक्तस्य पक्षाधारत्वेन तदाश्रयत्वाभावेनेत्यर्थः एकेनापादेनावस्यसमानाधिकरणस्य व्याप्यत्वाभावो
स्वत्वनाय निपतत्वधर्मे नैवमपि पक्षसाधारणानिमादेर्व्याप्तौ व्यभिचारे दुर्वार एवेमत आह तथापि निःकाचामितिनतथा च व्यापारघटितहेतौ
भोवाक्त्वव्यभिचार इति भावः व्यापकत्वेपत्वपक्षेतिसामानाधिकरण्यपस्वेत्विनापीतिशेषः हारत्वमितिसामानाधिकरण्यपस्वेतरिमोदि

९५

क्.५

भा॰टी॰

नन्वेवमुपनयेऽप्यापारप्रवक्तिहेतुमत्तेनोक्तत्वात्सोऽव्यभिचारे इत्यत आह नयाचेति स्वसमवहितत्वादेरिति स्वमुपनयः न्नन्यपनयेऽव्यापा
रद्वाराप्रमाजननकत्वरूपप्रमाकरणत्वोपगमेतस्येंद्रियादिवत्प्रमाणांतरत्वेनव्यापारगमकत्वात्प्रचेदुर्वारे इत्यत आह दोषेति प्रमांवेता
त्वमेवेतिप्रत्यक्षाद्यन्तर्भावेनात्यमेवेत्यर्थः एवकारेणव्यापारद्वाराप्रमाजननकत्वमवच्छेद्यं दोषालोकादीनामप्रामाण्यमापन्नमित्यर्थः
अत्र यद्यप्यसंप्रमाजनकत्वोपाद्वितीयव्यापारव्यानुसारेण प्रमात्वे ज्ञातस्य पदसाधारणमित्यादिना निष्प्रयोजनत्वात् पद्याघटकत्वमेव
संप्रमार्थः शेषं पूर्ववदिति भावः अज्ञानाभावादपीति अत्र यावद्दोषाद्यभावादि ज्ञानजन्यत्वं बोध्यमिति काचित्ज्ञानत्वेन साधितमिति भावः लाघवे
तिनानाव्यक्तिकल्पनाविरहप्रयुक्तलाघवेनेत्यर्थः अनुमानादिकमेवेति अनुमानेन तदभेदवारणं तस्मात्प्रत्यक्षत्वनिधर्मवत्वात्
व्यतिरेकेनादृष्टवद्विशिष्टाकारकं आदिना सत्ताकापरिग्रहः साधयतीति प्रत्यक्षत्वं प्रतिज्ञानहेतुप्रकारणात् वक्तव्यनापेक्षया विशि
ष्टज्ञानस्य कारणत्वकल्पनेनलाघवादिति भावः ननु हि विशेषणज्ञानादिरितिकिंतु केवलोपनीतभानेऽव्याप्तेः लिंगज्ञानादिज्ञानमेवेति शेषः एतेन
ति प्रमाणांतरेत्यर्थः किंचिद्विशेषणत्वेनाप्रकारतानवच्छिन्नविशेषणताविषयताशालित्वेनेहेतुत्वे विशिष्टबुद्धित्वमितिहेतुतावच्छेदकं धारावाहि
कोच्छेदः। बाधादौतिमतेत्रदंडेत्यादिमत्वादिति दंडोऽप्यचेत्यत्र इति विशिष्टबुद्धानुपपत्तिरितिशेषः तत्रप्रलोभत ज्ञानविशिष्टवेत्रेतरमि
त्याविशेषणत्वेनदंडोऽपास्यतिरूपकारणामत्वादितिभावः मात्रेनातितथाचफलीभूतज्ञानविशेष्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्र

९६

१७०

दवि २

कारतान्नविशेषणाविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वं मात्रपदार्थो नर्गेनसमवायीभ्रमज्ञानविशेष्ये तदनिष्ठविशेष्यतानिरूपितनस्था
विप्रकारतायां निवशेषप्रयोजनाभावाद्धिमासंसर्गाद्यर्थः अथैवमपि व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यघटकतया पर्वते पिवह्नि
भ्रमत्वात्पर्वते वह्निविशिष्टबुद्धेस्तु पर्वतिगितिचत्र्याप्तिघटकसामानाधिकरण्येन योगादिसंबंधएववह्निविशेषणतानन्तु पर्वते
धीत्वाशयात् विशिष्टेतातिनयाचविशेषदर्शनसामग्र्या प्रतिबंधात्रसंशयानसेमात्रेरतिभावः घटाभावाभावविशेषणतेवेनो
पस्थितस्यापि घटाभावस्यग्रहाघायनेरणेसमवायत्वमित्याशयेनव्याचष्टेभावस्यप्रतियोगिनइतिविशेषणतानाचहेतुतायां स्वात्
प्तनिवेशेपुनस्तभावादर्हाप्तुपीस्तेति दीधितौतवपार्पोतितयाचनवेवमपापिस्वंतत्रविशेषणतानानेकत्वमिति पमितिवह्निमद
भेदाद्येयहसंभवेवा किमनुमानेनेति तदुक्तमेवेतिभावः व्याप्त्योपांसारूप्यज्ञानन्तु साधारणधर्मवज्ज्ञानन्तु असंसर्गाग्रहोपलक्षो
नतस्यायोजकं असंसर्गग्रहप्रतिबंधकमितियावन्रक्तिविहा असंसर्गग्रहसामग्र्यमसत्वस्थलेदोषविधयादोषत्वेनतूपनीतभान
नतया असंसंशयस्यासंनिकृष्टकोटिशएवोपनीतभानत्वसंनिकृष्टप्रमितेकोटिश तुतोकिंकत्वमेवतत्प्रयोजकसंनिकर्षादिस
त्वान्नचैवंप्रमितकोटिसाहाव्यारोमापिप्रमामात्रापत्तिरितिवाच्यं दोषसत्वात्प्रतिबंधकत्वादितिवत्वादितिकेचित् अत्र
परेतु संशयस्यासंनिकृष्टप्रमितकोटिशेपितेलोकिकत्वं दूरत्वादिदोषविशेषाभावस्यापितत्प्रयोजकत्वात् अन्यथाप्रमितकोटिपरपा

५६

मा॰ टी॰

श्री

६२

मित्युक्तं तत्र न केचिदिति मनसानुमानस्य सामान्यापत्तेः न च दोषो ऽत्रैव मनुमानवसायस्य व्यवसायस्य इमे वेति वाच्यं दोषान्तरतया व्यवसायस्य इमे वेपुत्रकत्वान्तरं न च क
थं तर्हि स्थाणुर्वा पुरुषो वायमिति वा विशेषसंज्ञितो वा च्युतो कि कल्पनानिरूप केस्यात् तादृशसंशयादाह संशयस्यो विमावर्दिजनकानि वदंति
न कृतत्वेन विशेष्यता तत्वेन तत्त्वेनिश्चयेनापि सामग्र्यन्तरं मिति विशिष्यात् तत्कृतत्वेन भानं घटितमित्यादिः कल्पनात् इतितथा च व्यवसाय
मप्युक्तानुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्याशयः दोषितावनुमायेति तथा च पर्वतो वह्निमानिति विशिष्यागृहीतार्थ्यात्मे तत्त्वेनोपनीततमानमे
व चेति योप्यत्रेमाद्विनियमे बाधकाभावेन तद्धीत्यादिमुक्तोक्तदूषणागमस्याप्रमितिमित्याशयः व्याख्यायामानस्यादितितथा चतदम्बे
मनुमितिमर्थ्यमनुपनीतमानरूपपरामर्शविशेषमुपपद्यतितोहशानियमाभावेनमुक्तो कृष्णमपि संगतमेवेति भावः मानेयधा
नेन चेदं नमिदं स्तुरभीत्यादिवृद्धेरेवोपगमे यथि नियमोपगमेप्यनुमानप्रामाण्यसिद्धिर्देशधितो धीरास्वितितदुपनीतमानात्मक
धीरेवानुमितिकार्यकारणं तत्र नर्थः व्याख्यायाने कामितितथाचसामानाधिकरण्यात्मकव्याप्तिप्रमत्वेन तथा हेतुतावच्छेदनेन सांध
प्रसक्तविनापि नियमप्रत्वेवाधकाभाव इति भावः च्यग्र इति तथा च संयोगस्यलेकम्प्रहेतो रभावादेव न सामानाधिकारण्यात्मक
व्याप्तिप्रमत्वसंभव इति भावः च्यभाव साधनाभिप्रायेणाह विरोषणानपेक्षितसर्वेति सर्वेच्छा प्रेरमप्रसक्तलोपपादनायेतत्यर्थः तद्दना
देरे पात्तिसामानाधिकरणात्मकव्याप्तिप्रमत्वे तथा हेतुतापि च्यभावे पीत्यार्थः मनं तत्तरमाह हेत्वित्यादिनाके चिदिसंते मा एतन्मतेन

९४

१७०

दनादेरपीसंस्पर्शतादृशोद्भूततायाः ज्ञानताभावेपीतार्थइतिध्येयंकेचित्तुदिङ्मात्रसंस्पर्शमात्रेसंयोगादिप्रत्यक्षत्वेतथाहेतुत्वसम्बन्धमात्रतयागदना
देरपीतिमित्रंयासंगतिश्चदोषितोसाक्षात्प्रसंक्तेविनाशःसंभवादित्यादिरन्तुक्तोरेणायाचेष्टसाध्यप्रत्यक्षंविनेष्यादिगमात्रतारितिदं अ
बपमासीदिसादेरनयाहृदत्वादितिभावः दर्शनमेवेतिएवकारेणज्ञानविशेषणासम्बरणाव्यवच्छेदः तथाहेतुत्वसमर्थवेत्तेहि
तत्त्वादाहवस्तुतइतिज्ञानस्यैवाविशेषणाज्ञानस्येवदोषितोतदंशेविशेषणाशेतथाचमूलेसन्निकर्षपदस्योक्तिकसन्निकर्षपरमि

११

तिभावः कोऽप्यापांशुरागादीतिरूपवानघटइत्याद्याकारकेत्यादिः आधेयत्वेनेतितथाचाधेयताविषयतानिरूपितद्रव्यत्वप्र
कारताकबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षेतद्व्यवहिरिन्द्रियसंयोगोहेतुरितिफलितमितिभावः मात्राभावादितितथाचघटवृत्तेवद्रिमात्रनिष्ठत
ज्ञानत्वकतानेस्यकार्यतावच्छेदकतानोकानतथानोत्कारणातयानत्रिणसंभवइतिरूपद्रव्याधारत्वस्येतितथाचेतत्केमेचा
धारत्वविषयतानिरूपितद्रव्यप्रकारताकबहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षेतरद्रव्येबहिरिन्द्रियसंयोगोहेतुरितिभावः आधेयत्वेनेतिसम्बन्धमक स्य
रूपंद्वितीयेआधारत्वेनेतिबोध्याविशेषणत्वेपीति। अभेदेनेत्यादेः नान्वयिः नसमुच्चयविशेषणतानुपपत्तिः नेकमितिनिरूपकभेदादिति
शेषः नेतिवाममिः नसंग्रहः साक्षादित्यस्मादिप्रमुख्योविशेषणनिष्ठविशेषणतानिरूपितप्रकारत्वंविहायमुख्यविशेष्यतानिरूपितन
प्रकारत्वाविवक्षणास्यमयोत्तनमितपर्थः ननुतन्तापाइतितन्त्रावदभिन्नस्पदंपदार्थस्यमुख्यविशेष्यतयातत्राप्रकारतापात्तेना

मा.टी.

50

थः२

वह्न्यप्रमुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेष्यतानिरूपितत्वविशिष्टंदत्तावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितत्वाभावादिति भावः। इत्यर्थः इति भावः [illegible] एतेनास्तु
ख्यविशेष्य इति शेषः वारणमिति। धूमवान् निर्जलत्वात् इत्यनेकधर्मितावच्छेदकत्वादिति भावः। कस्यचिदित्यत इत्यतो न व्यभिचार इति शेषः
तत्ताकारानुपनीतेनेति तन्नत्वं च तत्तत्प्रकारकत्वं तच्छून्यप्रयोगानन्तरेकत्वं वा इदं च प्रत्यविशेषणं। आद्ये पत्र्यवेसाद्यनुमुख्यवि
शेष्यानिष्ठविशेष्यतानिरूपितताधारत्वसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यप्रकारतानवच्छिन्नत्वं तत्रैव प्रसक्तं इत्यर्थः। संयोगः। नद्रव्यवहि
रिन्द्रियसंयोगः। आनीतत्वादीति आदिना भविष्यत्परिग्रहः तेन दण्डत्वं भविष्यत्तीनादेर्न व्यभिचारः नत्विति तत्पर्याप्त
त्वानेसंपन्नं तथा वह्न्यन्तरपर्याप्तत्वान्वयप्रकारकतावच्छेदकाग्रहस्य प्रसिद्धानन्तरं तत्कार्यतावच्छेदकमिति भावः। दीधितौ प्र
सक्तान्नवच्छेदकत्वादिति आर्थसमाजग्रस्तत्वात् निमित्तान्तरविरहेऽपि तच्छून्यप्रयोगस्तु पहितेन संगमिता न व्यभिचार इति
भावः। आत्मयोग्यप्रयुक्त इति तथा चनार्थसमाजग्रस्तत्वेन बोध्यप्रसक्तिमिता न व्यभिचार इति भावः। न किंचिदिति तस्य कार्यता
वच्छेदकत्वाक्रांतत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु तच्छून्यप्रयोगानन्तरोपगाद्रव्यप्रकारकग्रहस्य प्रसिद्धोक्तकार्यकारणभावग्र
हासंभव इत्यत्र तन्नामपर्यवचेतिसंगसंयुक्तवांछप्रमायां इति शेषः। अहेतुत्वात् व्यभिचारात् [illegible] अहेतुत्वादि
तेनेतरं व्यभिचार इतीति शेषः। तस्य चोपनीतभाने [illegible] तन्मते त्वगसंयुक्तघटादेरपि त्वक्संयुक्तवांछप्रमायां आपितावोपनीतभा

८

१०४

१५०

नासिद्धिशंकापि निरस्ता पक्षहेतुत्वादिमंतोक्तिः तस्य चतनादृश्यसंयोगस्य तत्संयोगस्य वृत्तित्वया लौकिकप्रत्यक्षाहेतुत्वादित्यर्थः अथ यथा च घटा
दे त्वक्संयोगस्य तावच्च लौकिकप्रत्यक्षहेतुतया तद्योषनीतभानासिद्धावपि चांद्रमसभायां न तदसिद्धिरित्याशयः तदिंद्रियग्रा
ह्यत्वमीति चांद्रमसभायाश्च न तत्वसिंद्रियग्रोन्मुखत्वं व्यभिचारस्य शैवहूलासो वत्तत्वेन चांद्रमसभायाव्यभिचारस्य शैवत्वात्तत्
चोपनीतभानमादाय तत्तद्वृत्तिवोरमिति वाच्यं तदिंद्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयत्वस्यैव तदिंद्रियग्राह्यत्वरूपत्वात् तदुक्ता
वपि इत्युक्तत्वात् व्यभिचाराभावेपि स्यादेतिस्थलं तरे व्यभिचारस्य मितादिं तदिंद्रियत्वादौ निपतत्तेवमितासोक्तहेतुता
नुपगमइत्येवार्थः अन्यथा एवमित्यस्य सावहितोक्त तदिंद्रियेत्यादिहेतुतानुपगमपरत्वेन हितार्थसौतत्व हि छवुद्धिमिस्याग्र
ग्रिमग्रंथासंगतिस्त वत्सावहितोक्तहेतुत्वेपि व्यभिचारप्रदर्शनादिति मामैतत्कंतविसंख्येशब्दसावधानहितोक्तहेतुतानुपग
मपरत्वाभावेपि पूर्वोक्तहेतुत्वेपि तेन व्यभिचारप्रदर्शने बाधकाभावेन तत्सूप्रसंगतेः एतदाशयेनैव व्याख्यातोप्यग्रेनेहिनास्यावि
त्यादिग्रंथेपु स्वविशेषइत्यादिनहिशिष्टबुद्धिरित्युक्तमिसंतेव त्वातिनचेवीमानतद्धसंगमनेपि एवमित्यस्यासावहितोवाग्राहि
तत्साधारणोक्तहेतुतानुपगमपरत्वेपु पमत्कं तु रीमानत्त्वसंगमने बाधकाभावे इति वाच्यं तथा सत्येवमित्यस्य सावहितोक्त
परत्वस्य सद्भिविरोधापत्तेरिति दिक् तदुपपादकं तावद्दृशा निश्चयाभावेपपादकं तदस्मरणादिति निंद्रस्मरणादित्यर्थः तथा चाविशेष

101

5

णा ज्ञानाभावेसेवक्कविज्ञातृशानिश्चयाभावोपपादकत्वमितिभावः अस्मरणादित्वाद्दर्शनादिमंनस्सहेत्वन्नसुपपादयतिसहकुरितेतिदंशाभा
वस्मरणोतिदेशाभावस्याविस्मरणोमर्थः कोदिह्यस्मरणास्थलइतिपावृताहैवं नदस्मारणादिमंतं नैनगादिमंतंचानयोघेनाक्तेतया
चविपरीतत्वोटिभासकसामग्री समवधानस्येवक्त्वविज्ञातृशानिश्चयाभावोपपादकत्वमितिभावः निश्चयः नायनोदेशीनेनिश्चयः नि
हेतितेंद्रियग्रास्येमादिनेमादिः समवायीति अपिनाऽव्याहितोक्तमादिंद्रियग्रासेमादिहेतुत्वपरिग्रहः नाहिशिष्टबुद्धेः वहिरि
द्रियजन्यद्रव्यविशिष्टबुद्धत्वाहशेनेद्रव्यप्रकारकेमर्थः अप्युपेत्येतिसंशयव्यभिचारवारणाय पर्येमानग्रलस्यापिनिश्चयत्वसाक्षात्येता
वच्छेदकत्वमंगीकृत्येत्यर्थः दीधितौ संभवादितिसर्वानुभवसिद्धत्वादिमर्थः आत्मायानिरूतैतिकार्यतावच्छेदककोटौनिश्चयत्वनिवेशप
गादिनेकल्पनइतिविशेषदर्शनकालेऽव्यवहितदेशेऽनुमितानात्मसंदंशइति वान्नुषनिश्चयस्यासर्वानुभवसिद्धत्वान्नत्वेरुभिचारेणानिश्च
यत्वस्यकार्यतावच्छेदकत्वासंभवादितिभावः अनुमत्वेरिनिविशेषदर्शनकालेनाहशनिश्चयस्यासर्वानुभवसिद्धत्वेविवादादितिभावः
तन्नमंतेतिसंयोगजेनातेमार्थः तत्रैश्चयेद्रव्यप्रकारकनिश्चयेनाहशसंयोगेतिमानसनिश्चयोत्पादकमनोऽपंद्रियसंयोगेमार्थः व्यभिचार
दितितत्रेघटमानमनिश्चयेघटमनः संयोगजन्मतस्याभावादितिभावः नाहशपरामर्षेतिव्याप्यवत्तापरामर्षेमर्थः अविहतयापीति अपिनाना
हशानुव्यवसायसाक्षिकत्वपरिग्रहः शाब्दबोधादेव्यभिचारमाशंकाह शाब्देति साधोतिाहेतोरित्यादिबाधकमितितथा चनाप्रयोजकम

102

१४०

तिभावः न चामेति तथा च ननु द्विषयविषयकत्वप्रकारतानिरूपितसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नसाक्षात्कारनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन प्रमात्वं प्रतीत
न्द्विषयनिष्ठलौकिकसंनिकर्षजन्यत्वसाध्ये तु न यत्नानुमितौ च साक्षात्कारत्वग्रह इति भावः उपनयस्येवेति तथा चोक्तसंबंधेन साक्षात्कारत्वाभावोऽस्त्विति न सा
क्षात्कारित्वग्रह इति भावः प्रत्यक्षाभावात्साक्षात्कारित्वग्रहाभावात् नानुमितौ लौकिकप्रत्यक्षहेतुसंनिकर्षजन्यत्वमात्रमनुमिताव
पर्यवसितम् आह परेषामिति अनतिरिक्तानुमानप्रमाणांगीकर्तॄणामिति व्यापितार्थ इति। एतन्मते प्रत्यक्षादितत्त्वलौकिकेति अलौकिकेत्यर्थः
कल्पत इति तथा चात्मानुमितौ लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वस्यासंभव एवेति भावः ननु सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषे सौरभं न पश्यामीति
ग्रहस्यैवाऽऽपत्तिर्भ्रमत्वमत आह दर्शितानामेति यदि सुरभि चन्दनमिति नैकविशिष्टज्ञानं किन्तु चन्दनमिति प्रत्यक्षं सुरभीमन्ति
तिरिति क्रमिकज्ञानद्वयं तदा सौरभत्वांशे साक्षात्कारत्वाभावेन सौरभं न पश्यामीत्यस्य न भ्रमात्मकत्वमत आह वा व्याख्यायां सुरभिमित
नकतयापीति अपि चन्दनं सुरभि च न जानामीत्यनुव्यवसायप्रग्रहः सिद्ध इति विशिष्टज्ञानस्यैव ग्रहणात् नानेकत्वादेति भावः अत एव
आपत्त्विति मननानुसारेणाह सौरभांशे इति अन्यत्रेति तथा च रूपे दर्शितरीत्या वस्तुत्वांशेऽपि साक्षात्कारित्वकल्पनमावश्यकमिति भावः
साक्षात्कारित्वमिति उपनयसंनिकर्षजन्यत्वं लिङ्गकानुमानेनेत्यादिः सिद्ध इति तथा च वस्तुनुमितावपि साक्षात्काराभावग्रहस्य भ्रम
त्वमेवेति भावः विशेषणतायां ज्ञानानुरोधादाह ज्ञानेनेति क्वचिदिति। आत्मानुमितौ। संभवत्यपीति। संनिकर्षसंबंधेन प्रमाणज्ञानत्वसंभवादिति भावः

मा.टी.

शांतेति। सांकर्यापत्त्या समप्रत्ययत्वाभिमत्वादित्यभिप्रायः तथाः अप्रसिद्धसाध्यकानुमितेः अर्थापत्तित्वोपगतेऽप्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानस्यार्था
पत्त्यामीत्यनुभवात् विरोधेनार्थापत्तित्वस्याग्रे दीधितिकृता व्यवस्थापनादित्याशयः तदभ्युपगमेऽपि अप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरनुमिति
त्वाभ्युपगमेऽपि अनुपपन्नमिति पर्वते नीलघटाद्यंशे सानेकधर्माभावादित्यभिप्रायः नन्वेतन्मिद्धान्तिमते वह्निमान् समत्वप्रकारकेच्छाविरहवि
शिष्टापारतिशेषः मानसत्वमिति वह्नेर्न्याहेः व्याप्तमिति अयथावत्प्रनुमितित्वप्रकारकेच्छाधीनत्वमनुमित्साकमानसेऽतिव्याप्तिवार
प्रसंगादित्यभिप्रायः गौरवमिति अनुमित्समानत्वव्याधिकरणत्वेन वैशादित्यभिप्रायः वह्न्यनुमितिर्जायतामित्येतदनुमितित्वप्रकारके
च्छाविरहविशिष्टवह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वं तन्मते पित्तव्याप्तिमाशयः अयथानुमितेर्मानसत्वेऽनुमितित्वप्र
कारकेच्छा वह्निमान् समत्वप्रकारकेच्छयोरभावद्वयमेकत्वेनैव शब्दवह्निमानसत्वावच्छिन्नप्रति विरोधिसामग्र्या एकमेव प्रतिबंध
कतंकल्प्यते इति नोक्तगौरवप्रसक्तानुमितौ प्रतिबंधकत्वांतरकल्पनेन लाघवमेवेति चेत् तथा समनुमितित्वप्रकारकेच्छादशायाम
समंतादनुमितिसामग्र्यां सत्यां चोक्तविरोधिसामग्र्या अनुमित्समानसापत्तेः न चोत्तेजिकायामनुमितित्वप्रकारकेच्छायामनुमिति
सामग्र्या वैशिष्ट्यन्निवेशात् नोक्तापत्तिरिति वाच्यं तथा सत्यनुमितेर्मानसत्वे एतादृशमहागौरवापत्तेः अनुमित्सनिविषयविशेषान्व
मितित्वप्रकारकेच्छा सत्यः नानुमितिरिति न विषयाविशेषानुमितिरिसत्यः जातेति शेषः तादृशानुमित्सत्वमेवोत्तेजकं अनुमितेर्मानसत्वमते प्युक्त

105

रा॥०

रीमामानसत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतापामनुमितिसामग्रीविशेषानुमितित्वे प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वसम्भवस्य कल्पनायां तत्सामान्यलाघवासंभव
इत्याद्युक्तं तच्चेति सिद्धान्तिमतरीतिशेषः। वा अनुमितित्वादृशमानसत्वप्रकारकेच्छासत्त्वे तत्र किं मानसत्वादृशानुमितित्वप्रकारकेच्छासत्त्वाच्च तत्र
जनकाभावे समादितादृशीतौ। अनुमितित्वमानसानुमितित्वमपसाधारणामित्यादितथा प्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं तु लैमिति लाघवेन
माह तथा च यथा च धा वा विशिष्टे सिद्धान्तिमते लाघवमनुमितेर्मानसत्वमते गौरवं न तु यावद्विषयविशेषेऽनुमितेर्मानसत्वे लाघवमिति हानि
मते गौरवमितस्यपमनेनोऽयोगिमाशयः यत्नुनोऽभयमतेनोऽस्मपत्रविषयविशेषे लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीकालेऽनुमितिसमानमानसं
कदपीनेत्येतत्ते किं तनुमितिरेव नत्वनुमितेर्मानसत्वमते तादृशसामग्र्याः प्रतिबध्यतावच्छेदकं विनिगमनाविरहेणानुमिति
त्वमानसत्वं बहुरूपयोरप्यनुमितिसंग्राहकत्वात्सिद्धान्तिमते तु मानसत्वसामान्येमिसंग्राहकतयानुमितित्वमेकमेव तित लाघवा
दिति नवीनैरुक्तं तेरसेनसमानविषये लौकिकप्रत्यक्षेच्छाविशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसामग्री प्रतिबंधकतायां तत्प्रतिबध्यतावच्छेद
कं सिद्धान्तिमते मानसत्वमनुमितित्वं च द्वयं च अनुमितेर्मानसत्वमते त्वत्रेच्छाया अनुत्तेजनतया मानसत्वमेवोभयसाधारणमेकमि
ति लाघवात्तन्न च सिद्धान्तिमतेऽपि लौकिकप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वमेवोभयसाधारणं प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति वाच्यं तथा सति लौकिकत्वप्रत्यक्षत्वयोः
प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण गुरुतरानेककार्यकारणभावापत्तेरिति कृत्स्नमस्येति धमेतपंपर

दि २

यावद्वृत्त्याप्यत्वपरामर्षे सोगानुमितिहेतुत्वादितिभावः प्रतियोगितावच्छेदकव्यापकतावघटकाभावनिष्ठसामानाधिकरण्यमित्यपेक्षया । प्रकृते
मितिपतिसाध्यसामानाधिकरण्यघटकाभावादिसंभवादितिनिर्विकल्पकोत्तरं सर्वसंबन्धिकपदार्थाभावाभावेन संबन्धिकपदार्थाभावेन सा
मान्येसंबन्धितावच्छेदकप्रकारकभानस्य प्रामाण्यानिर्वाहेतुत्वोपगमात्तस्यापि हेतुतावच्छेदकघटितत्वाद्वेति भावः व्यापकसामानाधिकरण्य
घटाभिमानासंभवस्याह साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्त्यभिमानासंभवमाह एवमिति न संभवतीति प्रतियोगिविशेषितानाभावेन तु भवसामान्ये प्रति
योगितावच्छेदकप्रकारकत्वानपेक्षणात्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य प्रामाण्यानिर्वाहेतुत्वोपगमादितिभावः ननु यदि तादृशज्ञान
स्यानुमित्यप्रयोजकत्वं परामर्षेतिविशिष्टसाध्यादिस्मरणेतिसाध्यादिपदार्थचेतनवयात्वनुमितिपरामर्षहेतुताविचारप्रपंचितमस्माभिःवह्न्य
मितिवत् । वह्न्यनुमितिमितिवत् । तत्सामान्ये पक्षप्रतिबन्धिकरूपेणहेतुत्वपक्षपिवा आवश्यकत्वमित्युक्तेनेहेतुत्वमित्यादौ साध्यहेतुत्ववोधकपर
समर्थितव्याप्तिज्ञानतया व्यवच्छेदकतावच्छेदकत्वमुक्तं तत्र एवास्वरसो वोध्यः संयोगादिसत्वादिस्यादौ निग्रसंगवारणाय हेत्वधिकरणावच्छे
दप्रतियोगिसामानाधिकरण्याभावरूपमेव प्रतियोगिसामानाधिकरण्यं वाच्यं तत्र गगनाभावस्यानस्त्वमित्याशयेनाह यावत्तः स्वत्वमिति
गगनादेरविविषयतादिनात्वाभावात्त्रिवादाह यत्र संबन्धेन निसंयोगादिनैसार्थ्यः टीधितोधर्ममात्रेतिपदेनसंबन्धेनयोयोहृत्तिमात्रेप्र
तीसार्थ्यःव्याख्योणगगनादीतिव्यापकतायाइत्यादिनयाचेतित्यामिव्यापकतयोत्कमशरीरत्वेनेतिशेषःव्याप्तिसानेवामितानमपिःप्र

106

धा८

एम.

तियोगिसामानाधिकरण्यासंभवः तस्य पृथक्त्वविशेषणतामतेदानेनिर्वचनादितिनिरवयवगगनाद्यभावसाधने हेतोः प्रतियोगिसामानाधिकरण्य
संभवाच्च विशेषणतान्तरदान मितिमिति भावः ह्यात्रैमत्वमितिनीतिनन्वविषयतादिना हाजिमतं गगनादेरपि व्यापकताघटकसंबंधेन वृत्तिमत्वा
लोचनादात्मादेर्व्यापकताघटकसंबंधत्वे व्याप्तिरिति वाच्यं व्यापकताघटकसंबंधेन संबंधितत्सामान्यवृत्तिमत्तेनाद्वेष्यान्नताव
न्नेवेति स्वकारेणोक्तविशेषणान्तरं नावच्छेदः संशयरूपस्याहिप्रथमनुमितेरितिहेतोः पितामाचषे संशयरूपनिषमेयत्वसाधि हेतुनतेदसा
धारणाधर्मवत्त्वसाधिकस्यामितिमवच्छिरपीमादिनन्वनुमानाहशेनि स्वघेविसाध्यसमानाधिकरणाहेतुमन्मात्रसापेक्षामानेनहेतुन्तेस्ववानु
मितिविरोधीतिनन्वाहतदानीमितिनाहशाने स्वयक्तोरसमर्थः नेनरूपेणा साध्यतासमानाधिकरणेनेन हेतोरिति शेषः संभवाद्धेतिसा
मग्रीनादितिभावः साश्लोतिभवद्वितिरसादिः विरोधितानंगीकारे तु विरोधितानंगीकारेणानाहशयग्रहकालेऽनुमितानावेछापघटौ नहेना
विनिममायीमादितानकालदतिभवन्मानेरतिशेषः साध्यदति निम्प्राप्रदस्तत्रान्वयः तत्कालीन इति प्रथमांतपाठः तदभ्रवज्ञानानुमिति
प्रथमांतो पृथ्व्याघट्टनानेप राजप्यतेज्ञानानीति तत्कालज्ञानेरवमयोपि विरोधि च्चनुमिति विरोधित्वत्थामनाच्छिमिति विरोधि हेतुः हेतुतावच्छेद
कावच्छिन्नेन हृप्य विशिष्टसत्ताहिमाटोसाध्याभावस्य हेतुसमानाधिकरणत्वेपि न क्षतिः वक्तामारारिमासंनयदिनिवेशादाहे
पावदभावइतित्ते दृष्टमेवेति एककारेणालंगोनिवेशावच्छेदः विवक्षादृष्टसाकमेणाफलमाहसौनेतिनाति व्याप्तिरिति यावत्ति व्याप्ति

क्ष१

107

वृत्तित्वघटकवत्सम्बन्धेनेतिभावः। विशेषणतया तत्तदभाववत्त्वादिना। दुर्ग्रहत्वमिति निरुक्तव्याप्तेरव्यापकत्वरूपमेव वाच्यमितिभावः। व्याहतेति व्यापकत्वा-
प्रवेशेन लघुत्वकरणेन दमित्यादि पर्वतीयपूर्वापरान्तर्भावार्थः। अत्यन्ताभावत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं साध्य-
प्रतियोगिकत्वं तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावेऽप्यर्थः। तत्र तात्पर्यवत्त्वं इत्यस्य वा एतादृशत्वकरणक इत्येवं चाभावे यो ति
साध्यप्रतियोगिकत्वस्य साध्याभिन्नप्रतियोगिताकनिरूपकत्वात्मकस्य निरूपकभेदेन भिन्नत्वादिति भावः। नन्वतिरिक्तेति तिरिक्तानिरुक्ताभावाभाव
निष्ठसाध्यसामान्यनिवेशनादत्यन्तप्रमेयसाध्यकेऽव्याप्तिः प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रसिद्धेः। एवं संयोगेन धूमादिसाध्यकवह्न्यादे-
र्व्यभिचारिणि तादृशपाषाणभाववत्सामान्ये तादात्म्यकसाध्याभावनिष्ठसाध्यप्रतियोगिकत्वाभाववत्त्वादिति वाच्यम्। अत्यन्ताभावनिष्ठ
साध्यसामान्यनिवेशनादत्यन्तसाध्यकतायां व्यभिचारिणि तादृशयावदभाववत्सामान्ये तादात्म्यकसाध्याभावनिष्ठसाध्यप्रतियोगिकत्वाभाव
वत्त्वादिति वाच्यमित्याशयः। कथं न व्याप्तिरित्यत आह तादात्म्येनेति। अत्र तत्संयोगादिना साध्यतायां न साध्यप्रतियोगिकत्वसन्निवेशादिति ना
दात्म्येन साध्यतायां हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वावच्छेदेन अत्यन्ताभावनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नत्वाद्यटितसाध्यप्रतियोगिकत्वाभावो निवेशनीयः। संयोगादिना साध्यतायां तु हेतुसमानाधिकरणसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रति-
योगिताकाभाववत्त्वावच्छेदेन संसर्गाभावनिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावो निवेशनीय इत्याशयः। प्रमेयत्वादिना साध्यत्व

क्तदोषतादवस्थ्यात् प्रथमे व्यापकत्वेनादिना देशितो प्रकाशितं गौरवमनुपपादयन्निति हेतिनिस्तादिदैवपर्यायमिति निखिलसमानाधिकरणाभावस्य पा
वच्छेदकत्वेनाकलितत्वादेव वारणादिति भावः नस्य तादृशबुद्धेर्दोषमूलत्वमेव यावत्स्मेवबुद्धेर्ग्रहमिति चानुपपत्तिरितिचेत्तिवकारोनेयोऽन्येन दुर्ग्रहत्वे
सर्वेषु दोषगौरवस्य देवाभ्यां तदवच्छेदकस्यानतिरिक्तत्वात् तत्पर्यवसानं यत्तु अस्माभ्यं हेतिसाध्यके ऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगि
वैयधिकरण्यमवश्यमन्याय्येनिवेशनीयं चयावत्त्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणत्वे हेतुमत्त्वं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदक
त्वे साध्यतावच्छेदकव्यापकतान्तानहेतुतावत्त्वादिनानिवेशनीयं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वे हेतोर्व्याप्तिर्व्याप्तिर्ला
नहेतुतावादिना वाच्येति न व्याप्तिज्ञाने हेतुतामते गौरवादिसत्त्वादिनोक्तगौरवसंभवेऽपि गौरवादिसत्त्वादिग्रन्थस्यानाकारेण साधारण्यानमस
गतेः किंतु गौरवादिमत्त्वस्य वक्तुर्बोध्यार्थं संबन्धप्रवेशे गौरवादिमत्त्वं प्रथमे गौरवान्तरस्य शंकोत्थापकादिसत्त्वादिग्रन्थस्य च्छिपि गौरवान्तरप्र
दर्शनं प्रमाणाभावेनेत्यादिग्रन्थस्य रमेवसमप्रगितितन्दसत्त्वे च गौरवान्तरसत्त्वे ऽप्याप्यत्वे साध्यके प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेश
ने तदभिप्रायेण गौरवादिसत्त्वादिग्रन्थस्योक्तरीत्या व्याख्याने दोषाभावात् अत एवानुपदं व्याख्यातमपि इदं तु व्याप्तिसंक्षिप्तमाप
रोधादिकमुक्तम् किंच भवन्मतेऽप्युक्तरीत्या निरुक्तगौरवज्ञानासंभवेन तत्प्रदर्शकतया व्यापकत्वादिसत्त्वादिग्रन्थव्याख्यानमप्रयोजकमेवेति दि
क् अस्मन्मते साध्याप्रतियोगिकत्वादिनापि ज्ञानहेतुतावादिमते साध्यमिति निगमव्याप्तेर्यावत्त्वादेरिव तत्त्वापि साधकतापासामान्या

१०९

५३

५२

वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशादुभयोस्तुल्यत्वमिति भावः। अयं पञ्चत्वमित्यभिमतः नाशापीनितेतथा च सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशस्यो
भयमतेतुल्यत्वतया आमित्वान्नेहेतुतामतेयावत्वादिनिवेशप्रयुक्तगौरवेणानसामान्यमिति भावः। साप्यत्वं सामान्यकेप्रतियोगित्वाधिकरणा
त्वावेशादहप्रतियोगितेतिसंबंधेन तया साध्यवद्यमत्वादिसामान्यानन्तरप्रवेशादहप्रकारतयेतिप्रयोगेतिपक्षत्वोमयाज्ञोसत्वंगीतादेवी
प्सासममित्याद्यनाभावेपिप्रयोगप्राप्यत्वं देवस्वर्गोत्पत्तिमयागादिव्यापकत्वबोधादिति भावः। ननु वालनीनापेन धूमवद्वत्वाभावप्रति
योगित्वस्यैव वह्न्यादौ सत्त्वेन कथं मत्वान्तरभावात्र यः किंचनतुदुपस्थापकपदाभावात् कथं तद्वद्बोध इत्यत आह अत्रेति अभाव
प्रतियोगित्वाकाशादेः प्रसिद्ध्यासंतताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद्यभावस्यैकस्यैकवीप्सार्थत्वे रवस्त्वाशाक्तेदयमनर्थकमितितुनाशं
कनीयं तादृशावच्छेदकत्वप्रतियोगिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वतयावच्छेदकत्वंसमनियतस्यतादृशावच्छेदकत्वेस्य गुरुत्वतया प्रतियो
गितानवच्छेदकत्वेनतद्वच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्ध्यातस्याविप्सार्थत्वासंभवात् ननु योगितावच्छेदकवह्नित्वे नवह्नित्वस्यानुयोगि
तात्वापत्त्यास्याकथं तत्रासंतताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाद्वयपदसत्त्वा इत्यत आह तत्र भवेतितादृशाभावेवाचीप्सार्थत्वप्रथमाभा
वेनउद्देश्येतिविधेयधर्मवद्वीप्सामानस्यापौनरुक्त्यादिति अन्वयः। अभावे पक्षद्वयः अनाकांक्षावेवित्वादिति भावः। अन्वितत्वपानयोगि
तयान्वितत्वेत्यर्थः वैविस्यादेतिवेवस्यानन्वयमान्नाविवेतिभावः। वह्न्यादावेवेतिवह्न्यादिनायस्थितत्वादिः केवलेत्यादि अन्वेतत्वमद्व्यानेरि

राम०

ति २ पत्रं २

ज्ञानोसाध्यकतंसमितेनहेतोरुदाहरणावाव्याप्यापकतामात्रवोधरस्य मितापेक्षातं वस्तुतन्मतद स्यापितास्थेकतमवपवग्रंथेव
स्यानीध्येयेयत्त्वुनामा ये पोर्भेदात्त्वया भावेनो हेतुपधमेवदा देस्ताहृत्याभाधादावच्च पासंभवेनपमाद साधमवसदादिसामानाधिक
रणाभावेनसामामान्नयान्पुसकतायमाचाधारीमात्वपवेधे संज्ञानः एवंयत्र बमद्दशप्युदाहरतो व्यापात्वेरूपाख्येनान्वयेनसमम
त्तुपयात्रिरितिनवीनेरुषरापुक्तंतदसरत्नामज्ञमो धच्यात्रिमुत्वा विशेषणतस्यकोमाध्येनरूपतयाव्यापकारणोपदाद्विवक्षुमात्र
वोधित्रेणावावस्यापोस्तुवेतपत्तेरंत्रात्तुवेतपत्तादरूपतयानामत्वाभावेनवाउहे स्यावावकपदसमानाधिगिकाफएववोष्या
यास्याधुतोयगमेनचोक्तासंगमभावात्स्वतएववएवमिताघपिमंदंयत्रपत्रेमाघ्युदाहरणास्योसाधुतातध्यमाधिकरणातव्या
पकत्वेसैववद्धावत्त्वयवोधोयगमेनसमस्युपपत्तिरितिनेयो ग्रामोग्रामोरसणीयइमाहेतोर्वाप्यापाग्रामोधर्मीलेननोहेतुरणात्वा
भः ग्रामसमानेतनाभावादेविधेयचहित्वात्त्वयः धायइच्छुजिसलानानीमान्द्रोधीप्यायाद्धप्रयोग्यथ्यलेनारखानाहीहेतुपक
रणाह्वात्तुपगमेपिनक्षतिः शोषपवैवतग्रामेःरदानीमादेवीप्यापग्रामकमेनेव्याधिकमेर्थलेननोहेतुशाविधेयपयोरलाभाद्दता
घुङ्ग्यानसादेवानिवकारङ्गमववनेनसमसमुच्चयः मात्रमितिचेन्नसाध्यकेतवदोवच्छेदवीप्सादौ नीमाध्येकतवसभवेविशिरध्य
केत्वमनुविनमिमसत्सौदाहरणे स्तिएतनोहेतुत्वाविधेयपयोः संसर्गमयोदयावाव्यापकतावैशिष्ठमेदोभासतेनवीप्सादिकंतनाम

ग्रामं २

१११

प्र

यत्राहेतुमितिनिर्वाणेनोक्तप्रकारेण ग्रहेऽयं रागानुषङ्गमादौ रागप्रयोगः स्वनिरूपितस्वत्वविशिष्टाभेदसंबन्धेन शक्तिघटकोनिरूढाभेद
स्य संसर्गमर्यादया भानासंभवात् अन्यत्र तत्पदार्थघटितव्यापकतावच्छेदकताभेदसंबन्धे मानाभावाद्व्यापकत्वस्य कारकत्वानुसं
धानानुमित्युपयोगितयोदाहरणस्यानुमित्युपयोगित्वाभावापत्तेश्चेति दिक्। अधिकमन्यत्रानुसंधेयम्। सर्वत्रैव कारस्याप्रयोगश्च
बच्छेद एवार्थ इति न तन्मतेऽनुसारेणाह अयोगेति लक्षणायेति एवकारस्येत्यादि। अथ यन्नाम नेकार्थत्वसंबन्धेनतादृशज्ञाने तत्र
दे तादृशे तन्मयापि न वृत्तिरिति भावः। कथमिति तथा च साध्याभावेऽपि व्यावच्छेदे नेतिमूलमनुपपन्नमिति भावः। मूलार्थ इति तन्याद्यन्वसा
धौ तादृशे मूलानुपपत्तिरिति भावः। यो प इति कथक संप्रदायानुरोधादिना द्वितीयोदाहरणस्यैवेति एवकारेण तादृशमानेऽवश्यमवाति
ता कारोदाहरणावच्छेदः। अन्यथा भवति धर्मवत्तिवृत्तिरित्यादेरुदाहरणाकारत्वप्रसंगादिति भावः। अर्थो वा चाह इतिलाघ
वानुरोधादिति भावः। अतिप्रसक्तत्वादिति समानप्रकारकत्वेन सर्वज्ञत्वसिद्धत्वादिति भावः। व्यभिचारादिति तेन मूलेनोक्तव्यभिचारं
दर्शयितुं व्याप्यत्वपरामर्शहेतुतावादी शंकते दर्शितेति वेद्याविशिष्टव्याप्यादेरिति पुरुषत्वस्य इत्यादि मीमांसादिवाक्यशेषात्तेषु वाच्याभाव
वदवृत्तित्वमित्यादिना व्यभिचारात् इति नन्वनुपपन्नमिदं इत्यादिना नस्यात् तादृशाभावे विशिष्टावगाहित्वादिति शेषबुद्धिकारणत्वा
व कथनं व्यभिचारस्य न व्यपदेशभयेनैव विशिष्टावगाहितेनकारणत्वविवक्षणान्व्यभिचारः। निर्वाच्यतयासतिव्यापकत्वपरामर्शहेतुताप्रसंगे

एप॰

व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य कारणतानवच्छेदकतया जनकज्ञानविशेषणतापूर्वं तस्य जनकज्ञाने विशेषणतया भानेऽपि न
क्षतिः परामर्शादृष्टतायत्तेरित्यत आह च पदं दोषपरिहारे शिष्टावगाहित्वे पक्षज्ञानजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टं न द्वितीयमित्यत आह एकतरांशे तत्प्रकारक
ज्ञानत्वमपि ज्ञानमनुमितौ विशेष्यतामात्रवृत्तित्वेन निरुपाधिमनोक्तदोषाभावात् दर्शितादिवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य विशिष्टबुद्धिकार
णतावच्छेदककोटौ प्रविष्टत्वात् पक्षे विशिष्टावगाहित्वस्य नानुमितिजनकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेऽपि निर्दिष्टकत्वमन्त
तिव्याप्तके तापरामर्शहेतुतामतेरिति शेषः व्याप्य नयपरामर्शहेतुतामतेऽपि ज्ञानान्तरस्य सोपस्थितेन साधर्म्यवत्तस्यानुमितौ प्रधान्येन भा
नस्यापत्तेरुक्तदोषोऽन्तेऽपि तच्छायाय ज्ञानवृत्तिकारणीभूतज्ञानस्य सपक्षे व्याप्यत्वे इति ज्ञानवृत्तिविशेषणः उपसर्जनस्याविशे
पसर्जनस्येत्यनुमितावविशिष्टाव्याप्यविशेष्यकपरामर्शात्साध्यविशेषकेवलानुमितित्वस्य घटनात् आशयः अन्यतरस्मिन्नितिबुद्धिस्थान
तदुभयान्यतरदित्यर्थः इति भावः साध्याभेदेनेति पक्षतावच्छेदके व्यभिचारवारणायेति तत्र विशेष्यत्वेन मुख्यविशेष्यत्वेन प
र्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्नेर्वह्नित्वविशेष्यतया भानेऽपि न क्षतिः अप्रयोजकत्वादिनिरूपितमुख्यत्वं तत्र वह्नेर्व्याप्योभयवैशि
ष्ट्यावगाहिज्ञानस्य व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य पर्वते वह्नेरित्यनुमितिजनकतया तत्र च वह्नेर्मुख्यविशेष्यतया भानाद्व्यभिचा
रापत्तेः केवलान्वयिस्थलादौ साध्यतावच्छेदकाभावप्रतियोगित्वाभावेन न तज्जन्यसाध्याननुमितिप्रसङ्गादिति भा

113

भा०टि

वसोनितद्ध्याह्नेनादिनेत्यादिहिंस्यादिसाधारणादितिहिंस्यादेर्व्याभिचारज्ञानदशायां धारणादित्यर्थः धूमसमानाधिकरणोनिधूम
त्वावच्छिन्नसमानाधिकरणोन्यर्थः एवमग्रेपि व्यत्वस्येति धूमत्वावच्छेद्यत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकाभावा
दृत्यस्येत्यर्थः विशेषाभावस्य सामान्याभावातिरिक्तत्वादिति भावः दोषस्येति एवं च मीमांसकमतनिरासेनैवेतिदाधितोमीमांसकमत
स्येति निरासोपस्मात्त्रेनोक्तदोषेनैवेत्यर्थः इति धियं तत्राविव्यापकतायरामर्षहेत्वात्मतेपिनाविति एवमिति शेषः व्यापकतावघटने
नितत्करणत्वाविकल्पग्रासेनेत्याह शब्दायकतायाएवस्वर्गकारणतानाघटकत्वादितिभावः तज्ज्ञानेमेवेति एवकारेण स्वर्गसाधनज्ञा
नत्वावच्छेदः एवं वह्नित्वमात्रेण व्यवहितत्वं एवं वह्नित्वमात्रेमात्रपदेनानन्यथासिद्धत्वस्यापि मांशस्य व्यवच्छेदः प्रमयार्थे घ्नेस
च यागेन बाधितेः यत्किंचित्स्वर्गाघव्यवहितत्वं एवं लं हात्रित्वस्यात्वस्यताप्तिति भावः नियमांशस्यापीति कल्पनीयत्वादेरित्यग्रिमेण
त्र प्र त्वत्त्वंकालं व्याप्यवहितत्वं एवं वह्नित्वं यहोत्रकालं विशेषरिति शेषः कल्पनाया इति पंचमी वेज्ञानस्य तन्मतापत्तेकानुमानस्या
व्यतयास्वत्वनात्यहं विनावैज्ञानकल्पनेन संभवतीत्यतः प्रकारान्तरमाह स्वरूपसंबंधेनेति नेदानीकेत्यर्थः नियततया वा व्यत्यय
कल्पनेनेति व्यापकं विना व्याप्यस्यानुपपत्तेरिति भावः व्यावृत्तिरिति अस्य सम्बन्धीनं चेत्स्वरूपसंबंधात्मकसाधनत्वस्याह शक्तिपत्र एवं
वह्नित्वव्यापकत्वावच्छेदकतया व्यंसकायहेतुत्वस्यैवदृष्टहेतुत्वमितिकेचित्तत्स्वर्गसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमे

२८

तियोगिताकाभावघटितमेवकारणतावाधिप्रत्ययेन बोध्यते तत्र स्वर्गसमानाधिकरणत्वोपलक्षितोवच्छिन्नाग्रयाविजातीयस्वर्गसम
नाधिकरणाभाव एव भासते प्रतियोगित्वप्रकारकबुद्धौ प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भानोपगमस्य सर्वसिद्धत्वात् अत एव व
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाभावानामिमाद्दो व्यापकतावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगिकोटावुपलक्षणतया भाने
प्युपपद्यमिति प्राहुः तदसत् एतादृशरीत्यनुसरणे व्यापकताज्ञानहेतुतामते पि एवं विकल्पदोषाभावप्रसंगेन एकोपपत्ते र्थविरोधापत्ते
रिति दिक्। इति श्रीमहादेवविरचितायां सर्वोपकारिण्यामभवानंदीयाख्यायां परामर्शग्रंथः। हेतुत्वमनुपपन्नमिति विशेषणानव
रूपपरिचायकताक्रांतेः ईदृशे येन तत्संयोगेनाग्रथापि हेतुताभावादिति भावः परिचायकत्वेति यदि चेयरत्स्यादि मूलेनेत्याक्षिप्तन्तत्र
त्वस्य परिचेयपरामर्शपरिचायकांतराभावे लिंगमेव परिचायकमित्यर्थकत्वादिति भावः अनुपपन्नामिति विशेषणान रूपप
रिचायकत्व एव विशिष्टप्रकारणताग्राहकप्रमाणेन विशेषणास्य हेतुताग्रहसंभवादित्याशयः आह परिचायकपदस्य विशेष
णोपलक्षणसाधारणत्वे न व्याख्यानमाह तत्पदत्यामिति तत्त्वं च व्यावर्तकांतरोपस्थितिद्वारा व्यावर्तकत्वं यथा काकवन्तो देवद
त्तगृहमित्यादावुत्तरणाद्युपस्थितिद्वारा गृहव्यावर्तकं काकवत्वादि विशेषणं चेति तत्त्वं च विशेष्यान्वयिनान्वयितेन व्यावर्तकत्वं
यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरंतीत्यादौ इष्टसाधनी ऋत्विक्षस्य व्यावर्तकमिष्टसाधनत्वे लोहितोष्णीषत्वमित्याह यदीत्यादितो वि

शेषुणात येति व्याख्यायां अज्ञनकत्वादिति अतो यद्यं प्रमन्यथासिद्धमिति शेषः लिंगमपीति अमथासिद्धमिति शेषः उद्दिश्येति लिंगज्ञ
ात्वेनार्थः तज्जनकत्वं अनुमितिजनकत्वं अनभिमतं चाचार्याणामभिमतं अमथापक्षतावच्छेदकादीनामनुमितिजनकत्वस्याचा
र्याभिमतत्वेव्यर्थविशेषणोपि सा ध्यस्यानुमितिजनकत्वस्यापि तुल्यपु॰ तदभिमतत्वेन साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यतया व्यभिचारवारणा
योंऽत्रविशेषणसमानकालत्वयेति व्यर्थस्यादिति भावः व्याप्तीति सामान्यमुखव्याप्तीत्यर्थः तथा च। धूमविशेषणकत्वे च हेतुसत्वेन। हेतुसत्वता
में न विशेषणात्वस्य विशेष्यान्वयिनान्वयित्वरूपतया धूमविशेष्ये पर्वते न्वयिनि वह्नेः समानकालीनत्वाधूमस्यान्वयित्वेन धूममादाय तत्समान
कालीनत्वावगाहित्वसत्वस्य भादिति भावः धूमसमानकालेति। धूमवान्वह्निमानितीत्यादिः इत्येवपाठ इति तथा च धूमवानित्यादीत्यादीत्येव
वक्तुमुचितमिति भावः आर्थेति। धूमसमानकालीनवह्निविषयत्वस्य धूमविशेषणकत्वप्रयोज्यत्वेनेत्यर्थः व्याख्यातं। मं च रमपठितमपि धू
मविशेषणकेति प्रथमं दर्शितं। अत एव। आर्थक्रमानुरोधादेव। धूमवान्वह्निमानित्याकारस्य तत्प्रयोज्यधूमसमानकालीनवह्निविषयत्व
स्यव धूमविशेषणकत्वप्रयोज्यत्वादेवेति यावत्। धूमवानित्यादीति विषयं तमिति शेषः तज्ज्ञानस्यापीतीति। तथा च ज्ञानस्य लिंगरूपवि
शेष्यान्वयिनाजन्यत्वेनान्वयित्वरूपविशेषणत्वं न तु कारणतावच्छेदकत्वमपीति लाभाये व साध्ये ज्ञायमानत्वविशेषणमिति भावः साध्ये
ति। न च पक्षतावच्छेदकमादाये व्यभिचारः कुतो नोक्त इति वाच्यं मतश्च पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिष्टमेवेति वक्ष्यमाणादि शाकदा
चिदिष्टापत्तेः संभवात् धूमजन्यानुमितेर्धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्याकारकतया तादृशाकाराभावेन धूमजन्यत्वाभावस्य स्फुटत्वादा

॥८

राम॰

हा। अनिसकुरत्वार्थमिति यथाश्रुतस्येति मूले विशेष्यविषये इति पाठस्तत्र सप्तम्यर्थो विषयत्वं। स च वृत्त्यन्वयी तथा च विशेष्यरूपो यो वि
षयस्तन्निष्ठविषयकत्वं यथाश्रुतोऽर्थ इति भावः सत्वादीति तथा च व्यभिचार इति भावः आचष्ट इति मूले विशेष्यविषये विशेषणासमानकालयेति
तिं योजनासमर्थस्य निरूपितत्वं विशेषणतावान्वयीत्याशयेनेत्यादिः विशेष्य इति विशेष्यतानिरूपितविशेषणतापन्नमित्यर्थः विशेष्ये यदे
ति विशेषणतानिरूपितवर्त्तनिष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणतेत्यर्थः क्वाप्यभावादिति इदमुपलक्षणं। यत्रैव विशेषणतापन्नस्य स्वस्यापि समा
नकालीनत्वे न संभवासने यथा मिसाधयिषया साध्यस्य हेतुत्वेन तत्र स्वजन्यत्वमप्याष्टमेवेत्यपि द्रष्टव्यं यद्धूमस्य पक्षे विशेषणत्वं न तद्धूमसमा
नकालीनत्वस्यैव साध्यविषयत्वमित्यर्थः दर्शयितुमिति। तथा सत्येव पक्षतावच्छेदककोटौ कालीनत्वप्रतियोगितया धूमसमानमादाय वि
शेष्यविशेषणतावच्छेदनेत्यादिवक्ष्यमाणविवक्षायां यथाश्रुतस्य मुख्यविशे+ या व्यावृत्तिसंगतेरिति भावः तदानीमित्यादि। धूमकाली
नो धूमवान्पर्वतः पक्ष इत्यर्थः मुख्यविशेष्यविशेषणतावच्छेदेनेत्यादिवक्ष्यमाणविवक्षायां विशेषणत्वस्य रक्षणाय धूमवानिति पक्ष
विशेषणं। साध्यतावच्छेदककोटावपि कालीनत्वप्रतियोगितया धूमभानमादाय धूमवान्पर्वतो धूमकालीनवह्निमानित्यानुमितौ
व्यभिचारवारणाय वक्ष्यमाणविवक्षा वश्यकीति सूचनाय धूमकालीनवह्नित्वेन साध्यता। तथा च दीधितौ तदानीमित्यादिना तदानीं धू
मवान्पर्वतो वह्निमान् धूमवान्पर्वतो धूमकालीनवह्निमानिति स्थलद्वयमुक्तं वेदितव्यं। पक्षविशेषणीभूतेति। साध्यविशेषणीभूत
स्यापि कालस्य परंपरया पक्षविशेषणत्वात् द्वितीयस्थलसंग्रहः। यत्किंचिदित्यादि यत्किंचिन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितविशेषणतायत्नस्य
कालीनत्वप्रतियोगितया भानविवक्षायामपीत्यर्थः अत्र तदानीमित्यादिनोक्तस्थले। दोष इति। व्यभिचार इत्यर्थः तथा चैतादृशविवक्ष

यामुख्यविशेष्यविशेषणत्वरूपायथाश्रुतार्थसहितयापर्वतो धूमकालीनवह्निमानिति व्यवहितोक्तस्थले व्यभिचारवारणेऽपि न व्यवहितोक्ततदानी
मित्यादिस्थले व्यभिचारो दुर्वार इति भावः। उक्तस्थले धूमस्य कालरूपविशेष्ये विशेषणतापन्नत्वादाह मुख्यविशेष्यार्थकमिति। तदर्थमेव। मुख्यवि
शेष्यार्थकविशेष्यपदसार्थक्यार्थमेव तदानीमित्यादीति शेषः। विशेष्ये। मुख्यविशेष्ये। एवमग्रेऽपि। विशेषणमिति। तथा च व्यभिचारस्तदवस्थ
एवेति भावः। विवक्षितमिति। तथा च मुख्यविशेष्यतानिरूपितविशेषणत्वावच्छिन्नकालीनत्वप्रतियोगितया पक्षविशेषणतानतच्छलितं
हेतोर्निविष्टं पक्षविशेषणतालाभाय हेतौ विशेषणपदमिति भावः। स्वातन्त्र्येणैवेति कालपारतन्त्र्येणैवेत्यर्थः। एवकारेण मुख्यविशेष्यपारतन्त्र्य
वच्छेदः एकविशिष्टेऽपरवैशिष्ट्यमितिरीत्या धर्मितावच्छेदकद्वयविषयकज्ञानस्यैकत्र द्वयमितिरीत्या तादृशज्ञानवैलक्षण्येन विशिष्टस्य वैशिष्ट्य
मितिरीत्या प्रकारतावच्छेदकद्वयविषयकज्ञानस्य तत्र विशेष्ये विशेषणमितिरीत्या तादृशज्ञानवैलक्षण्येन च क्रमेण यत्र यद्धर्मितावच्छेद
कत्वं यत्प्रकारतावच्छेदकत्वं च यस्य यद्धर्मिविशेषणतापन्नस्य तत्र तस्य तद्धर्मिपारतन्त्र्येणाविशेषणतया तदानीमित्यादिनोक्तस्थलद्वये पक्ष
तावच्छेदके साध्यतावच्छेदके च वह्निधर्मितावच्छेदके पर्वतप्रकारतावच्छेदके काले धूमः प्रकारः साध्यस्य वह्नेर्धर्मितावच्छेदकः प
क्षस्य पर्वतस्य प्रकारतावच्छेदक इति वह्निधर्मितावच्छेदकस्य पर्वतप्रकारतावच्छेदकस्य कालविशेषणापन्नधूमस्य वह्नौ पर्वते च काल
रूपधर्मिपारतन्त्र्येण भानस्यावश्यकतया कालविशेषणत्वावच्छेदेन कालीनत्वप्रतियोगितया धूमस्य भानमावश्यकमित्याशयः। यथाश्रुते
विशेषणे विशेषणतापन्नस्यैवेत्यादिदीधितिग्रन्थात् कालपारतन्त्र्येणैव धूमस्य भानलाभेन स्वातन्त्र्येणैवेत्यस्यासंगत्यापत्तेः। न चैवमपि धूम
स्य कालपारतन्त्र्येण भाने धूमस्य स्वातन्त्र्येणैव भानमित्युक्तिरसंगतैव कालपारतन्त्र्यस्य स्वातन्त्र्यशरीरार्थत्वाभावेन स्वातन्त्र्येणैवेत्यस्यका

लपारतंत्र्ये गौणोवेति व्याख्यानस्यासंभवादिति वाच्यं। स्वातंत्र्यस्य पारतंत्र्याभावरूपतया प्रकृते ऽपि धूमभाने पारतंत्र्ये सामान्याभावरूपस्य तस्यासं
भवेपि मुख्यविशेष्यपारतंत्र्याभावरूपस्वातंत्र्याभिप्रायेणैव स्वातंत्र्येणैवेत्युक्तेः संगमनीयत्वात् वस्तुतस्तु। स्वातंत्र्येणैवेत्यस्य मुख्यविशेष्यतानि
रूपितविशेषणतानवच्छेदकेनैवेत्यर्थः एवकारेण तादृशविशेषणतावच्छेदकव्यवच्छेदः विशेषणेविशेषणतानापन्नस्यैवेत्यादि ग्रंथादेवकारबले
न तादृशविशेषणतानवच्छेदेन धूमस्य भानलाभादिति यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयमिति संप्रदायः वस्तुतस्तु यद्धूमेत्यादि। धूमध्वंसस्य
हेतुतयातीतधूमस्य साध्यघटकत्वेन तस्यैव पक्षघटकतालाभापत्तदानीमित्युक्तमिति भावः तदानीं धूमवानिति। अत्र तदानीमिति धूमवि
शेषणं अतीत ~~धूमवान्पर्वतोधू~~ तं च तदर्थः पक्षविशेषणीभूतेति पक्षं परपापक्षविशेषणीभूतेत्यर्थः कालरूपे। साध्यघटककालरूपे। तथा च
दीधितौ तदानीमित्यादिनातीतधूमकालीनवन्हिमान् धूमध्वंसादित्येकमेव स्थलमुक्तं शेषं पूर्ववदिति सारं। व्यत्यासेनेति तथा सत्येवोपदर्शिता
र्थलाभसंभवादिति भावः दीधितौ धूमकालीनेति। धूमवान्पर्वत इत्यादि। व्याख्यायां। विधेयतावच्छेदकेति। विधेयतावच्छेदकता
पर्याप्त्यधिकरणेत्यर्थः भासत एवेति तथा च यद्धर्मविशिष्ट इत्यस्योपादानेपि व्यभिचारो दुर्वार इति भावः मुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वेन
विषयतेति तथा च यद्धर्मसमानकालीनत्वविषयतानिरूपितविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्नविषयतायां यद्धर्मावच्छिन्नमुख्यवि
शेष्यतानिरूपितत्वं निवेशनीयमिति नोक्तस्थले व्यभिचार इति भावः एतदेवोपपादयति। उद्देश्यविधेयभावेति। विषयमात्रानन्नुभवादिति।
उद्देश्यतावच्छेदकघटकविशेषणानां मुख्यविशेष्ये एकत्र द्वयमितिरीत्यैव भानोपगमेन विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्या भानानंगीकारादिति
भावः अत एव तादृशविशेषणानां परस्परं विशिष्टवैशिष्ट्यमितिरीत्या भानेनोक्तस्थले व्यभिचारवारणाय विशेष्यतायां मुख्यत्वनिवेशः अ

119

६०

मा० टी०

विषयत्वादिति प्रकृते वन्हेः पक्षतावच्छेदकत्वेन पर्वतांशे विषयतातादृश एव धूमसमानकालीनत्वस्य विषयत्वादितिभावः विषयतावच्छेदेनेति।
विवक्षितमिति स्यात्तु प्रसंगेनान्वयः नदोषः। न व्यभिचारः साध्यीकृत इति आलोकस्य हेतूकृत इति शेषः धूमवानपमिति। कालीनत्वसंबंधे
नेति शेषः अत्रापि। द्वितीयकल्पेपि। एतस्य व्यभिचार इत्यनेनान्वयः। परस्परविशिष्ट इति। मुख्यविशेष्य इति शेषः। मानांगीकार इति। अन्यथा
कांचनमयः पर्वतोवन्हिमानित्यादावाश्रयासिद्धेर्दोषत्वानुपपत्तिः निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वादिति भावः व्यभिचारस्य धूमवा
नयमित्याद्युक्तस्थले व्यभिचारः नचाश्रयासिद्धेर्दोषत्वानुपपत्त्या पर्वतत्वादेः कांचनमयत्वधर्मितावच्छेदकत्वानुरोधेनाश्रयासिद्धिस्थलेति
थाः मानांगीकारे प्युक्तस्थले धूमवानयमित्यादौ तथा मानं नांगीक्रियते अननुभवात्तत्तथा च नोक्तरीत्या व्यभिचार इत्यत आह उद्देश्यतेति वि
शेषणापदादेर्धर्मितावच्छेदकाद्यर्थत्वाभावादिति भावः सामान्यतो विलक्षणात्वस्य सर्वसाधारणत्वादाह। दीधितौ। तच्चेति। असिद्धिवारकस्य
वैयर्थ्यमाशंक्याह व्याख्यायां तद्धर्म इति एकस्मिन्धर्म इत्यर्थः अखंडत्वात्। समानकालीनत्वग्रहजन्यत्वाभावासमनेपत्येन तद्भिन्नत्वात्। अ
सिद्धत्वादिति। वन्हिरूपैकस्मिन्धर्मे धूमसमानकालीनत्वावगाहिनि धूमसमानकालीनत्वग्रहजन्यत्वादिति भावः हेत्वंतरे तोव। प्रथमद्वि
तीयकल्पयोर्व्याख्यानहेतुनैवमनेनैव हेतुना सर्वत्र लिंगजन्यत्वानुमानं स्वीकर्वतां मतमाह केचिदिति। समानकालीनत्वेति। समानकाली
नत्वविषयतानाघटितधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतानवच्छेदकमित्यर्थः। नादृशत्वान्नेः यद्धर्मसमानकालीनत्वविषयताकाधार इति नेः
वन्हिमानिति। पर्वतोवन्हिमानिति शेषः नन्वेवमेकस्मिन्निति यद्धर्मेति च व्यर्थं धूमकालीनेंधनवान्पर्वतोवन्हिमानित्याद्युक्तानुमितौ च
संबंधविधया सा ध्यांशे लिंगसमानकालीनत्वविषयतायास्समानकालीनत्वग्रहजन्यतानवच्छेदकत्वादेव हेतुत्वसिद्धेरभावादित्याशंकामिष्टा

120

रामं०

पत्यापरिहरति। इत्थं चेतित्याहुरिति। अस्वरसबीजं चैकस्मिन्नित्यस्य यद्धर्मेत्यस्य चाविवक्षितत्वे दीधितौ तदुपादानासंगतिः ननु पक्षत्रयेपि धू
मवान्पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ हेतुत्वसिद्धिः तत्रसाध्यांशे लिंगसमानकालीनत्वस्याप्रकारत्वादत आहा इदं चेति। अप्रकारत्वादिति। अन्यथा धू
मी पर्वतो वह्निमानित्याकारः स्यादिति भावः वह्निनिष्ठेति इदं च धूमकालीनत्वान्वितं। व्यापकताघटकसंबंधेनैव साध्यस्य पक्षे प्रकारत्वादाह
धूमस्य वेति एवमिति अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावितिशेषः व्याख्यातमितिपक्षतावच्छेदकस्य पक्षतावच्छेदकताघटकसंबंधेन पक्षेऽ
वच्छिन्नत्वसंबंधेन च साध्ये प्रकारत्वं पक्षविशेषणतावच्छेदेनैव पक्षतावच्छेदकस्यावच्छिन्नत्वसंबंधेन साध्ये प्रकारत्वात्तत्र पक्षता
वच्छेदकीपसाध्यवानित्याकार इति भावः प्राहुरिति धूमस्य वन्हौ प्रकारत्वेपि धूमी पर्वतो वह्निमानित्याकाराभावसमर्थनं प्रकर्षः उपदर्शितरी
त्यैवोपपत्तौ पक्षतयारतं अंशालिंगस्य पक्षतावच्छेदकस्य च साध्ये प्रकारतान्तरकल्पने मानाभावश्चास्वरसबीजं समानकालीनत्वावगाहीति विशेषणे
पापामेकत्र द्रूपमितिविषयत्तोयेपाविशिष्टवैशिष्ट्यमिश्र पापक्षतावच्छेदकावगाह्यनुमितेरुपलक्षणतया तदवगाह्यनुमितिविलक्ष
णापाद्यायां विशिष्टवैशिष्ट्यमितिविषयताद्वितीयेति विषयताशालिबोधे च विशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनत्वं विधेये भासत इत्याशयः
दीधितौ। कापिनेति। तथा च पक्षतावच्छेदकस्य सर्वत्रोपलक्षणतयैव भानमाचार्यमत इति भावः व्याख्यायां भानांगीकारादिति अन्यथात
त्रासंकीर्णावाधस्य दोषत्वं सर्वसम्मतं न स्यादिति भावः नवीननयेत्विति तीतिनुकारेणाचार्यमतव्यवच्छेदः तथा च नवीनमत एव तत्र बाधस्य
दोषत्वं नत्वाचार्यमत इति तन्मते गंधप्रागभावकालीनत्वस्य गंधे भानानंगीकारान्न व्यभिचार इति भावः तत्रेति। नवीनमतेपीत्यादि। तदवच्छि
न्नत्वं। तादृशकालावच्छिन्नत्वं पक्षस्य भासत इत्यनेनान्वयः नतु तत्कालीनत्वं। नतु तादृशकालकालीनत्वं। भासते। साध्ये संसर्गतया भासते।

121

भा०टी०

61

नन्वेवं गंधप्रागभावकालरूपपक्षतावच्छेदकमादाय व्यभिचाराभावेपि तदेकदेशगंधप्रागभावमादाय व्यभिचारोस्त्येव गंधप्रा
गभावकालावच्छिन्नत्वाभानेन गंधप्रागभावकालीनत्वभानादत आह अवच्छिन्नत्वं त्विति तादृशकालावच्छिन्नत्वं त्वित्यर्थः तद्वृत्तित्वं। तादृश
कालवृत्तित्वं। गंधप्रागभावं गंधप्रागभावमपि विवक्षायामपीति। अपिना पक्षद्वयपरिग्रहः अत्राद्यविवक्षाद्वये गंधप्रागभावमादाय न व्यभिचा
रप्रसक्तिः कालविशेषणतायास्तु गंधप्रागभावस्य कालीनत्वप्रतियोगितया भानेन मुख्यविशेष्यविशेषणत्वावच्छेदेन कालीनत्वप्रतियो
गितयाऽभानात् गंधप्रागभावविशिष्टे गंधप्रागभावकालीनत्वानवगाहित्वाच्चेति तृतीयविवक्षापुरस्कारेणाव्यभिचारो वारित इति ध्येयं। न
व्यभिचार इति। तत्कालीनत्वतत्कालावच्छिन्नत्वयोर्भेदेनोक्तानुमितौ तत्कालावच्छिन्नत्वावगाहित्वेपि तत्कालीनत्वानवगाहितया हेतुत्वस
त्वादिति भावः व्यभिचार एवेति घटजन्यत्वाभावादिति भावः न विवक्षितमिति। अभावप्रतियोगिकोटावित्यादि। ननु पक्षधर्मसमानकालीन
त्वग्रहाजन्यत्वाविवक्षणेन्यलिंगकायां धूमकालीनवह्निमान् साध्यकानुमितौ धूमकालीनत्वज्ञानजन्यायां कालिकसंबंधेन धूमप्रकार
कज्ञानाजन्यायां धूमाजन्यायां व्यभिचार इत्यत आह धूमकालीनेनेति। कालिकसंबंधेनेत्यादि इदं च विशेषणाविशेषणास्य विशेषणाघटि
तसंबंधेन विशेष्ये भाननियमेन वह्निविशेषणकालविशेषणाधूमस्य कालघटितेन कालिकसंबंधेन वह्नौ विशेषणत्वमित्याशयेन। यथा
श्रुतेऽसंगतेः नन्वेकस्मिन् धर्म इत्यस्याविवक्षणे धूमकालीनघटवान्पर्वतो वह्निमानिति धूमलिंगकानुमितावुक्तरीत्या कालिकसंबंधेन धू
मप्रकारकज्ञानजन्यत्वेन हेतुत्वसिद्ध्या धूमजन्यत्वं न सिद्ध्येदत आह। धूमकालीनघटवानिति। इत्यादाविवेति। अत्र एकस्मिन् धर्म इत्युपादाने
पि तद्घटितहेतुत्वसिद्धेः सत्वेन हेत्वंतरानुसरणस्यावश्यकत्वादिति भावः। हेत्वंतरेणैव। प्रथमद्वितीयकल्पोक्तहेतुनैव। प्रागुक्तमेणेति। पूर्वोक्त

122

राम०

केचित्त्विति मतानुसारेण कालिकसंबंधेन यद्धर्मप्रकारकज्ञानजन्यतानवच्छेदकत्वस्य यद्धर्मसमानकालीनत्वावगाहितायामिति विशेषणे नेत्यर्थः। आहु
रित्यस्वरसोद्भावनं तद्बीजं च एकस्मिन् धर्म इत्यस्य समानकालत्वस्य चाविवक्षणे दीधितौ तदुपादानमसंगतं विशेषणविशेषणस्येत्याद्युक्तनियमे
मानाभावः हेत्वंतरानुसारेण गौरवं पूर्वोक्तकेचित्त्विति मतस्य पूर्वप्रदर्शितास्वरसेन दुष्टतया तदनुसरणानौचित्यं चेति मतुबर्थः संबंधो। विशे
ष्यं मुख्यविशेष्यं पुरुषः। दुर्वचमिति तथा च दंडस्य मुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वाभावेन प्रथमद्वितीयकल्पे हेत्वभावान्न तादृशशाब्दबुद्धौ तत्क
ल्पे व्यभिचार इति भावः तथापीत्यादि। यद्यपि मतुबर्थसंबंधमादायैवोक्तस्थले व्यभिचारसंभवस्तथापि दंडमादायापि व्यभिचारप्रदर्श
नायेदं तत्रेति तत्र दंडस्य मुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ननु पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमितावितादृ
शशाब्दबोधेपि गमने दंडसमानकालीनत्वभाने मानाभाव इत्यत आह तत्रेति। भासते। असति बाधके ऽवश्यं भासते। तिलकी कर्म कुर्वीते
त्यादौ तादृशश्रुत्यनैः क्लृप्तत्वादित्याशयः एतेन गंगास्नायी स्वर्गीत्यादौ गंगास्नानादिसमानकालीनत्वबाधेनाभानात्तादृशनियमोऽसिद्धः घटचि
द्वानेपि प्रकृतासिद्धेः न च तत्रैकत्रद्वयमिति रीत्यैव बोधो न तु विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति रीत्येति न दोष इति वाच्यं तथा सति तादृशवाक्यजन्यबोध
स्य निर्धर्मितावच्छेदकतयाऽप्रतिबंधकत्वेन तदनंतरं गंगास्नायी न स्वर्गीति बोधापत्तेरित्याशंकापि निरस्ता। मतांतरमाह। दीधितौ तुल्यन्याय
तयेत्यादिना। उपमितौ तथा भाने मानाभावादाह। व्याख्यायां संभवतीति स्मृतावितिन च तत्र समानकालीनत्वज्ञानजन्यतयाहित्वसत्त्वात्स्वरभक
ल्पेन व्यभिचार इति वाच्यं कालोपाधिविधया जनकतामादाय सिद्धिवारणाय समवायसंबंधावच्छिन्नतादृशज्ञाननिष्ठजनकताया विवक्षि
तत्वेन संस्कारसंबंधेन तत्र तत्स्य जनकत्वेपि हेतुसत्त्वानपायात् दीधितौ वदंतीति अत्रोपनीतभाने तद्ज्ञानं न सकलसिद्धं शाब्दबोधे तु तत्सकलेसि

123

भा०टी०

६८

ऽनुमितितुल्यन्यायत्वाभावोऽस्वरसः व्याख्यायां कालीनत्वावगाहीति विरोधिज्ञानाभावेन तदवगाहनेबाधकाभावादितिभावः व्यभिचारः मूलोक्त

व्यभिचारोद्दुरुद्धरः अतीतत्वाग्रहपर्यंतानुधावलफलमाह अतीतत्वादीति वस्तुतस्तु दीधितावतीतत्वावग्रह इति वन्ह्याधिकरणाका

लवृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वाद्यग्रह इत्यर्थः धूमेवन्ह्यधिकरणाकालवृत्ति ध्वंसप्रतियोगित्वादिग्रहे वन्हौ धूमाधिकरणाकालावृत्तित्वमपितुल्यवित्ति

वेद्यतयाभासतेतथा चतादृशातीतत्वादिग्रहे दशायांबाधवशादेववन्हौ धूमाधिकरणाकालवृत्तित्वरूप धूमकालीनत्वावगाहिन्यनु

मितिर्नोत्पद्यत इत्यतीतत्वाद्यग्रहपर्यंतानुधावनमितिध्येयं व्याख्यायांप्रकारांतरं प्रकारांतरं वदतामतं वर्त्तमानकालेतिप्रकृतवुत्त्यवच्छि

न्नक्षरोतप्यर्थः इत्याकारकानुमितिं प्रति इत्याकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति अतएवतादृशाकारकानुमितित्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वादे

वव्यभिचारात् व्यभिचारप्रसंगात् तदनुमताआचार्यानु[illegible]: मतानचवर्त्तमानधूमकालीनत्वावगाह्यनु

मितित्वेस्य धूमकार्यतावच्छेदकतयानोक्तव्यभिचारप्रसंगइति वाच्यं तथासतिअतीतधूमकालीनत्वमासकाभावेनतदवगाह्यनुमिते

रनुत्पत्त्याव्यभिचाराभावेन वर्त्तमानत्वविशेषणस्यानर्थकत्वमित्याशयात् अतएवउक्तकार्यकारणभावानुसारादेवतादृशेलिंगजन्यत्वे

स्यविशेष्यतावच्छिदकात्मकलिंगजन्यत्वस्यतेनविशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वस्यप्रयोजकत्वस्यवक्ष्यमाणत्वान्नासंगतिर्व्यभिचारइति

वर्त्तमानधूमकालीनत्वावगाहित्वेहेतोः सत्वादितिभावः विशेषणाभितीतितथाचोक्तस्थलेधूमस्यविशेष्यतावच्छेदकत्वाभावान्नव्य

भिचारइतिभावः अनुमितिः अतीतलिंगसमानकालीनत्वावगाह्यनुमितिः नचोक्तरीत्यातादृशानुमितौतद्भासकाभावान्नतद्भानसंभवइतिवाच्यं

राम०

असंसर्गाग्रहादिघटितसामग्र्याएवतद्भासकमित्याशयात् प्रयोजकसत्वेप्रमात्मकपरीमर्षादपिक्वचिद्भ्रमात्मकानुमितेरिष्टत्वात् धर्मांत

१२४

ना२

125

रेतुक्तौ सिसाधयिषयासाध्यलिंगकानुमितौ हेतुत्वसिद्धिरित्यत आह तद्धर्मनिरूपितेत्यादिना निरूपितांतं स्वरूपकथनं ननु विवक्षितं प्रयोज
नाभावात् लाभायेति अन्यथा पर्वतो धूमकालीनधूमवद्वह्निमानित्याकारिकायामन्यलिंगानुमितौ धूमादिजन्यायां व्यभिचारादित्याश
यः अंतरपदमिति स्वनिरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकतया स्वस्याभानेनांतरपदात्तादृशाभानलाभ इति भावः पक्षतावच्छेदकमात्रेति मा
त्रपदेनलिंगाद्यवच्छेदः तादृशांशेशाधर्मेति वर्त्तमानतद्धर्मेत्यर्थः साध्यांशेभानादिति तत्र वधूमकालीनत्वरूपधर्मांतरवैशिष्ट्यावगाहित्वा
दिति शेषः वह्नित्वाजन्यतायां व्यभिचारस्सनेत्यर्थः प्रतिज्ञायाः मूलोक्तप्रतिज्ञायाघमिति ज्ञापमानविशेषणाजन्येति साध्याविशेष
णांशवत्त्वे सति तन्मते विशेष्यतावच्छेदकार्थकत्वेन विशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वस्य प्रतिपाद्यमिति भावः दीधितौ सूच
नायेति तथा च हेतौ न तत्प्रवेश इति भावः न चोक्तप्रयोजकत्वसूचनमेव निष्फलमिति वाच्यं तल्लिंगकानुमितेस्तल्लिंगाजन्यत्वे तत्का
लीनत्वविषयकतानियामकाभावेन तद्विषयकतानियमो न स्यादिति विषयपरिशोधकतर्कसूचनस्यैव प्रयोजकत्वसूचनफला
त्वात् व्याख्यायां तदनुमतं आचार्यानुमतं कालीनत्वविषयकतानियामकाभावेन तद्विषयकतानियमो न स्यादिति विषयपरिशोध
कनुमतं हेतुविशेषणेति वर्त्तमानेत्यादितद्विशेषणेत्यर्थः ननु परामृश्यमानत्वेन्यपरामर्शाजनकत्वेपि लिंगत्वेन परामर्शजनकता
मादाय परामर्शस्य व्यापारता संभवतीत्यत आह फलजनकतेति फलव्यापारौ प्रतिकरणस्यैकरूपेणैव कारणत्वमिति नियमादिति भावः
दीधितौ विरोधाभावादिति तादृशनियमे मानाभावात् चक्षुरादौ व्यभिचारादौ व्यभिचाराच्चेति भावः लिंगत्वेनैवेति एवकारेणैवकारणा
त्वमिति नियमादिति भावः दीधितौ विरोधाभावादिति तादृशनियमे मानाभावात् चक्षुरादौ व्यभिचाराच्चेति भावः लिंगत्वेनैव एवकारेणा

मतं५

परामर्षस्यावच्छेदकत्वेव्यवच्छेदः व्याख्यायां परामृष्यमाणलिंगत्वेनैवेति एवकारेणाऽशुद्धलिंगत्वव्यवच्छेदः लिंगस्य विशेषणात्वं स्वविशेष्य
परामर्षान्वयिनाकारेणात्वेनान्वयित्वं इति दृष्टव्यमिति इदं मुपलक्षणां वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वतः प्रमेयं चेति परामर्षविशेषस्यविष
यतावच्छेदकं पत्प्रमेयत्वं तदवच्छिन्नत्वं वस्तुमात्रस्यैवेत्यपि दृष्टव्यं परामर्षविषयत्वं तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वं कश्चिदितिउक्तरी
त्यासर्वत्र वस्तुमात्रस्यैव परामर्षविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वसंभवे प्रमेयपक्षकादिपर्यंतानुधावनमफलमित्यस्वारसः अत्र वस्तुमा
त्रस्यैवानुमितिहेतुत्वे हेतुत्वं अनुमिति हेतुत्वं अनुमितिहेतुत्वं दीधितावन्वयव्यतिरेकादीति तत्सहकृत प्रत्याक्षादीत्यर्थः आदिनानुमा
नादि परिग्रहः व्याख्यायां तादृशीति लिंगविशिष्टेत्यर्थः एवोक्तेति विशिष्टस्य कारणात्वं तन्मते परामर्षमित्यादीत्यर्थः इष्टापत्तिरितिपराम
ष्यमाणलिंगत्वेन हेतुत्वेति हेतौ वस्तुमात्रस्यैवाहेतुत्वादतीतादिलिंगकानुमितिस्तन्नेष्यत एवेति न तत्र व्यभिचार इति हृदयं विषय
त्वोक्तावितिन्न्चाननुगमः स्वविषयतावच्छेदकधर्मत्वसंबंधेन तादृशपरामर्षवत्वे तात्पर्यात् विषयताविशेषः व्याप्तिविशिष्टपक्षध
र्मत्वविषयताविशेषः अतिप्रसंगः प्रमेयत्वादिना ज्ञातादनुमित्यापत्तिरूपो चि प्रसंगः विनिगमनाविरहः तादृशविषयताविशेषसंबं
धेन लिंगविशिष्टत्वेन ज्ञानविशिष्टत्वेन वा हेतुत्वमित्याकारकः नस्यादित्तितथा चलिंगस्य हेतुत्वं दुर्वारमितिभावः दीधितौ नातिप्रसंगोति
अतिप्रसंगश्च परामर्षश्चान्यकालेऽनुमित्यापत्तिरूपो बोध्यः ननु परामर्षस्य हेतुत्वेऽतीतादिलिंगस्थलेप्यनुमितिस्यादत आह व्याख्यायां
हविषयस्यैतिपरामर्षविषयस्य लिंगस्येत्यर्थः तदानीलिंगस्यातीतत्वादिदशायांसर्वसिद्धत्वादितितथा चेष्टापत्तिरिति भावः संयुक्तेतिसं
योगोयलक्षितनक्षितेत्यर्थः लाघवात् शरीरलाघवात् उपस्थितिलाघवमाह आवश्यकत्वाच्चेति संयोगहेतुत्वं संयोगहेतुत्वमेव दीधितौ

126

राम०

व्यवधानमिति अन्यथासिद्धिरित्यर्थः व्याख्यायां नत्विति चक्षुराद्यभावकाले सामान्यसामग्र्यभावादेव फलाभावोपपत्तेरिति भावः इंद्रियादि
वदेव लिंगस्यापि हेतुत्वं स्यादेवं तत्राह दीधितौ नचेति व्याख्यायां संभवेपीति लौकिकप्रत्यक्षस्य विषयजन्यत्वादिति भावः तदेव तदसंभ
वमेव ग्रह। इति सतिसप्तमी अन्तीद्दि पस्यापीति लिंगस्येति शेषः परामर्श इति अनुमित्यात्मक इत्यादि अस्मन्मते तु लिंगपरामर्षहेतुतावाघस्य न
तेनु कापि कारणानां कार्यतायां चा इच्छादिसमकार्येषु ज्ञानादिसमकारणानां यथासंख्यमन्वय इत्याशयेनाह इच्छेत्यादि इत्येवंरूपेति कालिक
देशिकरूपेत्यर्थः व्यापकतैवेति एवकारोवधारणे एतेन समवायस्य कार्यताकारणताघटकत्वेन घटभिन्नवन्हि अन्यो इति अत्र भिन्नांतशून्या
नयोः कर्मधारयः एकेति वन्हिशून्यैकेत्यर्थः अपरेति वन्हिशून्यापरेत्यर्थः उपात्तमिति इदमुपलक्षणं वन्हिशून्यत्वाघटितो हेतुरप्रसिद्ध इति तदू
रित उपात्त इत्यपि द्रष्टव्यं अन्यत्रापि। अन्यसाध्यकेपि ननु लाघवात्साध्यवद्भिन्नभेद एव सर्वत्र वर्त्तमानो हेतुरस्त्वित्यत आह साध्यवद्भिन्नांत
रस्येति साध्यवद्भिन्नभेदस्येत्यर्थः क्वचिन्नयेव पाठः नित्यसाध्यके साध्यात्मकाभावस्य वर्त्तमानत्वसंभवादाह सर्वत्रेति तत्। साध्यवद्भिन्न
भेदरूपं लिंगं नोक्तमिति। घटभेदविशिष्टघटभिन्नवन्हिभून्यभेदरूपविशिष्टभेदस्य चातिरिक्ततया तस्य सर्वत्र वर्त्तमानत्वसंभवत्येवेति ह
दयं वाधके नैवेति धूमप्रागभावादेर्लिंगत्वस्येति शेषः पदापत्तेरित्यादि अत्रायमाशयः धूमप्रागभावसमानाधिकरणात्यंताभावप्रतियोगितानव
च्छेदकवन्हित्वावछिन्नवन्हेर्धूमप्रागभावोत्तरकालावछिन्नसंयोगसंबंधेन पदधिकरणांतद्वृत्तिर्धूमप्रागभाव इत्यादिव्याप्तिज्ञानादनाग
तधूमस्थलेनुमितिः एवं च तादृशानुमितौ धूमप्रागभावोत्तरकालावछिन्नसंयोगसंबंधेन वर्त्तमानवन्हिर्न भासितुमर्हतीति तादृशसंबंधे
न वर्त्तमानवन्हेरवृत्तेः व्याप्तिज्ञाने साध्याधिकरणत्वं येन संबंधेन गृह्यते तेन संबंधेनैवानुमितौ साध्यभानं नियमेन च संयोगसंबंधेन वर्त्तमा

भा०टी०

64

नवन्हेर्नानुमानसंभवोपि आचार्यमते सर्वत्रानुमितौ हेतुकालावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यस्य भानमेव हेतुसमानकालीनसाध्यभा
नपदार्थः तथा च धूमप्रागभावलिंगकानुमितौ धूमप्रागभावोत्तरकालावच्छिन्नसंयोगसंबंधेनानागतवन्हेरेव भानं न तु वर्त्तमानवन्हेः
एवं धूमध्वंसादावपि बोध्यमिति अव्यभिचरितत्वरूपं साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपं व्याप्तिसत्वेन। निरुक्तव्याप्तिसत्वेन। तस्या व्याप्यतावच्छेद
काघटितत्वादित्याशयः। नियतसामानाधिकरण्यस्य उक्तरूपेण पतत्वे सति सामानाधिकरण्यपदे। दीधितौ सव्यापकेत्यादि। केवलान्वयिन्य
व्याप्यपत्या साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति सामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वासंभवादिति भावः व्याख्यायां समनियतत्वेनेति इदं च धूमसंयोगोत्प
त्तेरेव संयोगेन धूमोत्पत्तिः एवं च पर्वतादौ संयोगेन धूमोत्पत्या धूमप्रागभावोपि वर्त्तत इत्याशयेन बोध्यं। यथाश्रुते संयोगेन धूमवति प
र्वतादौ धूमाववृत्ति धूमप्रागभावस्यासत्वेन धूमतत्प्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वयोः समनियतत्वेनासंगत्यापत्तेः सं
सुखीन एव। समीचीन एव वा। नाभ्युपगमवाद इति यावत् धूमप्रागभावस्यापि तद्व्याप्तित्वेन व्याप्यत्वादाह हरीधितौ नवेति। व्याख्यायां
।धूमप्रागभावत्वमिति। ननु द्रव्यत्वादौ साध्ये घटप्रागभावत्वादिकं व्याप्यतावच्छेदकमेव घटादेः स्वप्रागभावानधिकरणेऽपि भूतला
दौ संयोगादिना वृत्तितया घटतत्प्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वयोः समनियतत्वादिति तदसत् उक्तरीत्या भूतलादावपि
घटप्रागभावसंभवात्। वस्तुतस्तु। पर्वतादौ संयोगेन धूमोत्पत्तिप्रत्ययेन धूमावयवे धूमस्य समवायेनोत्पत्तौ धूमावयवपर्वतादिसंयो
गेनावच्छेदकतया पर्वतादौ संयोगेन धूमोत्पत्तिरविकलैव एवं च घटप्रागभावत्वादिकं व्याप्यतावच्छेदकमेवेत्यपि सम्यक् सं
योगेन चक्रादावेव घटाद्युत्पत्या भूतलादौ घटप्रागभावासंभवात् पश्चात् समवायेन धूमहेतुकास्थलाभिप्रायेणासमनियतत्वादि

मव ७ 130 पो ६ को ४ राम०

पवसंपु को २

धानं। केचित्तु संबंधभेदेनोत्पत्तिभेदात्संमवायेनोत्पत्तिराघक्षणासंबंधरूपा संयोगेनोत्पत्तिस्तु द्वितीयक्षणासंबंधरूपेवेति प्राहुः अन्यत
त्वयमूहं सुधीभिरिति दिक्। अस्ति हसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्य जलत्वनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदके तज्जलवत्पर्यंताभाव
प्रयोगितात्वाघभाववद्वृत्तित्वाभावादाह यत्किंचिदिति भवतीति एवं च दीधितौ लघुगुरूसाधारणास्येत्यनंतरं पारिभाषिकस्येति शेषः इति
२ + प्रतियोगितात्वस्येति· वस्तुतः प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वस्येति बोध्यं एवमग्रेपि· दीधितौ· अतिरिक्तत्वादिति। धूमसमानाधिकरणाभाव +
+ प्रतियोगित्वत्वाघवच्छिन्नाभावादन्यत्वादित्यर्थः तस्य न्यूनवृत्तित्वादिति भावः। व्याख्यायां अतिरिक्तवृत्तितयेति· नीलधूमनिष्ठ प्रतियो +
+ गितावृत्तित्वादिति भावः। तथा यद्धर्मविशिष्टेत्यादि· वस्तुतः प्रतियोगितात्वमित्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यनिष्ठत्यत्र साध्य +
घु७ + तावच्छेदकनिष्ठत्वं बोध्यं २ मते नेति एतन्मते लघुगुरूसाधारणस्य पादे गुरुधर्मस्यावच्छेदकतांगीकारे योत्यर्थः उक्तरीत्योपपत्तौ
गुरूधर्मावच्छेदकत्वानुसरणमफलमित्यसरसादाह वह्नवह्नीतिधूमप्रागभावत्वादेर्व्याप्यतावच्छेदकत्वव्युदासइति धूमप्रागभाववत्
विशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्य वह्निनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वाभाव
वद्वृत्तित्वादिति भावः तदाशंकाग्रथेत्यादिनालिंगस्य हेतुत्वाशंका। परामर्षत्वे। लिंगपरामर्षत्वे। संभवादिति। तथा च घटत्वावच्छिन्नं प्र
तिदंडाघवच्छिन्नकालत्वादिनैव हेतुत्वसंभवे घटत्वाघवच्छिन्नं प्रतिदंडत्वादिनापि हेतुत्वविलयप्रसंगादित्याशयः धूमकालइति
तथा च धूमकालावच्छिन्नसंयोगसंबंधेन वह्निव्यापकतत्ताज्ञानकालएव धूमकालावच्छिन्नसंयोगसंबंधेन वह्निविधेयकानुमिति र्भव
वतीत्याशयः एतत्कालेति धूमकालेत्यर्थः एवमग्रेपि। तत्कालीनवत्मूर्थिनइति। एतेन इतियत्तेनमूलेयद्धूमकालीनवत्मूनुमानोपपादं

127

भा०टी०

ननु तत्रानुमितेर्लिंगजन्यत्वापत्त्या पञ्चं तदनभ्युपगमात् नापि विधेयेन हेतुः पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वभानस्य शाब्दबोधादौ दृष्टत्वात् तस्य पक्ष
तायस्त्वयं लिंगस्य हेतुः पक्षतावच्छेदकत्वानभ्युपगमादित्याशंकापि निरस्ता धूमकालीनवह्न्यर्थिनः पर्वते प्रवृत्त्युपपत्तेरुपपादनस्यावश्यकत्वा
त् केचित्तु नानालिंगादेकाकारानुमित्युत्पत्तौ व्यभिचारेण धूमपरामर्शादेर्धूमकालावच्छिन्नसंयोगसंबंधेन धूमवान्पर्वतो वह्निमा
नित्यनुमितौ तेन संबंधेन पर्वतो वह्निमानित्यनुमितावेव वा हेतुत्वं वाच्यं एवमन्यत्रापि लिंगस्य परं न हेतुत्वमुक्तमुक्तेरित्याश
येन मूलेन तदुपपादनमिति प्राहुरित्यादिक् व्याप्तिज्ञानासंभव इति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहनस्यानुभवतत्त्वस्य वा विशेषणतावच्छेदकप्र
कारकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया स्मरणात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिप्रकारकज्ञानाजन्यत्वादिति भावः करणमिति करणजन्यत्वे सति
फलजनकव्यापारजनकस्य फलजनकत्वानियमादिति भावः फलेतीति तथा च मानाभावे नानुमित्यजनके प्रत्यक्षात्मकपरामर्शजन
के लिंगेंद्रियसंयोगादौ व्यभिचारयावोक्तनियमो सिद्ध इति भावः येन रूपेणेत्यादिः अत्र येन रूपेण द्वारद्वारिणोः फलजनकत्वं तेन रू
पेणानुत्योरन्योन्यं कार्यकारणभाव इति नियमोभिप्रेतस्तत्रांशद्वयं द्वारस्य येन रूपेण फलजनकत्वं तेन रूपेण द्वारिकार्यत्वमित्येकः
द्वारिणा येन रूपेण फलजनकत्वं तेन रूपेण द्वारकारणत्वमित्यपरः तत्र करणतेत्यंतेन द्वितीयांशलाभः व्यापारेत्यंतेन च प्रथमां
शलाभ इति ध्येयं अनुमितिकरणतेति प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्य लानुरोधेनेत्यादिः व्याप्तिविशिष्टस्मृतीति व्याप्तिविशिष्टस्मृतित्वाव
च्छिन्नेत्यर्थः दीधितौ स्मृतिहेतुत्वमिति व्याप्तिस्मृतित्वावच्छिन्नं प्रत्येव व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वादिति भावः व्याख्यायां परामर्शेति। अनुभवा
त्मकेत्यादि। दीधितावनुमितिहेतुत्वमिति। प्रत्यक्षाद्यात्मकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभिचारादिति भावः व्याप्तिविषयकेति व्याप्तिवि

128

राम०

षयकज्ञानत्वव्याप्तिविषयकस्मृतित्वाभ्यामित्यर्थः। विशिष्टविषयकत्वाभ्यां वा। व्याप्तिविशिष्टविषयकज्ञानत्वव्याप्तिविशिष्टविषयक
स्मृतित्वाभ्यां वा। वाशब्दो नास्त्यां व्याख्यायां। उद्बुद्धेरिति। स्फुरपति। जन्यप्रत्यक्षं तत्त्वावच्छिन्नं। चाक्षुषादिकं वेति। तत्त्वावच्छिन्नादिकं वेत्यर्थः
अत्र विकल्पस्य सामान्यविशेषभावेन व्यवस्थितो द्रष्टव्यः एवमग्रेपि हेतुनेतिनतु तेन रूपेणानयोः परस्परं कार्यकारणभाव इति शेषः एवमग्रेपि य
थायोगं बोध्यं। तत्र फले। तद्धर्मावच्छिन्नफले। दीधितौ। जन्यत्वविशेषितेनेत्यादि। तथा च तत्तन्नियमे चरमांशनिर्वाहेपि प्रथमांशानिर्वा
हात् क्षतिरेवेति भावः। व्याख्यायां निश्चयत्वेन लक्षणेति पंचमीतत्पुरुषः। एवमग्रेपि। दीधितौ व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्येत्यादि। अत्र व्याप्त्यं
शे संशयात्मकपरामर्शस्यापि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितया तदंशेपि निश्चयत्वनिवेशः न च व्याप्तिप्रकारकनिश्चयोत्तरं तस्यानुत्प
त्यात्तत्पूर्वं तदभावेन कथं तस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमिति वाच्यं व्याप्तिप्रकारकनिश्चयोत्तरमपि व्याप्तिव्याप्यभावोभयप्रकारके
च्छाधीनस्य व्याप्त्यंशे संशयात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वसंभवात् अत एव निश्चयत्वे नेति लिंगांशाभिप्रायं नतु व्या
प्त्यंशाभिप्रायमित्यपि निरस्तं संकोचे मानाभावादुक्तरीत्या तन्निवेशस्यावश्यकत्वाच्च। व्याप्त्यंशे संशयसाधारणपरस्य संशयसाधार
णेनेत्यादिग्रंथस्य लिंगांशे निविष्टादनुमितिजनकतावच्छेदकनिश्चयत्वाद्धेलक्षणप्रवृत्त्यकत्वस्य स्वारसिकत्वाच्च। व्याख्यायां। मूलस्व
रससिद्धत्वादिति। मूलं च तदनंतरं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे वान्हतीयलिंगपरामर्श इति प्रागुक्तं बोध्यं अत्र मूलस्वरससिद्धत्वादित्यनेना
नुमितिलक्षणोक्तरीत्या युक्तिसिद्धं व्यापकविशेष्यविशिष्टपक्षमितिविषयतावगाहिपरामर्शस्यैव जनकत्वं दीधितिकाराभिप्रेतमिति
सूचितं एतेनपदिचेत्युक्तमादीधितिकारस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताया एव जनकतावच्छेदकत्वमभिमतं विशेष्यविशेषणामिति वि

131

८५

रामः

भा०टी० षयता शालिपरामर्शसत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिपरामर्शकल्पयित्वा स्वरूपाविलंबेनानुमितिस्वीकारान्नत्रैते फलापलापः प्रयुक्तं चैतत्तथा 132
सति व्याप्यंशे निश्चयत्वनिवेशेन लाघवात् अत एव वक्ष्यमाणाविलंबकल्पनागौरवमपि न दोषायेति नवीनानामुक्तिर्निरस्ता। व्याप्तिविशिष्टेत्यादिदीधि
तिविरोधात् पूर्वोक्तमनुमत्यां तन्निवेशस्यैतत्वाप्यावश्यकत्वाच्च अत एवात एवेत्यादिकमपि संदर्भमेवेति दिक् हेतुतावच्छेदकादेरिति आदिना सा
ध्यतावच्छेदकपरिग्रहः हेतुतावच्छेदकादेरननुगमादाह अभावस्य चेति गौरवं। अन्यस्मिन्नफलाननुगुणात्मनिवेशप्रयुक्तगौरवं। ननु दंडत्वं
न कार्यत्वव्याप्यो जातिविशेषः हस्तादितो घटानुदयप्रसंगात् नापि पृथ्वीत्वव्याप्यो हस्तादिसाधारणाः स्वावेगवत्पयः पवनप्रेरितचक्रादुदयानु
दयप्रसंगादत आह प्रकृष्टमहत्वेति असरेणुवारणाय प्रकृष्टेति। गृहादिवारणाय वेगवदिति। तादृशेति उक्तरूपाक्रांतेत्यर्थः दंडेति। कोमल
त्यादि तत्तु अभिरूपकारी विरहयवकुत इत्यत आह। तत्र चैकेति। उभयमते हृढदंडत्वेन दंडत्वेन च हेतुतावादिमते यो भिन्नजनकत्वेनाभ्यसु
पृथ्वीयकेत्वेन। तथात्वं घटजनकत्वं एकं। दंडहस्तादिसाधारणं। कारणतेति। घटकारणतेत्यर्थः तेन। विशेष्यनिवेशेन। ननु यत्र मिलितकोमल
दंडत्रयाद्युमे घटस्याचोत्पत्तिस्तत्रैक दंडाद्यपितदापत्तिस्तस्याप्युक्तजनकाभावच्छेदकाक्रांतत्वादत आह यत्रेति क्षुद्रेति कोमलेत्यर्थः ननु
मिप्रयोजकौ वैजात्यात्मकावयवसंयोगविशेषए व परंपरया संबंधेन घटजनकतावच्छेदकः तथा च सोवर्णावेणवादि दंडहस्तजलवायुयंत्रेष्व
नुगतमेव दंडत्वं यत्र च बहुभिः कोमलदंडैस्तत्कथमापतितत्रतेषां तत्कालीनान्योन्यावयवसंयोगेषु पितादृशी जातिरस्त्येवेति नानुपपत्तिः एवं चो
क्तविशेषहेतुताकल्पनमनर्थकमत आह। इतिस्वयमूह्यमिति। इत्यादिस्वयं बोध्यमित्यर्थः अयमाशयः उक्तविशेषहेतुत्वाकल्पने कोमलदं
डैः परस्परासंबद्धैरपि भ्रमणमुत्पाद द्वारा घटोत्पादापत्तिः कारणतावच्छेदकावलीरूपस्य सत्त्वे एव कार्योत्पत्तिनियामकतयातेषां यदाकदाचित्ताद

राम०

इदमिति-अन्यथासि [illegible]या ५

ग्रसंयोगविशेषवत्वात् यतेनादिपदग्राह्यंमूर्त्तत्वमेवदंडजलादिसाधारणं घटजनकतावच्छेदकं अतिप्रसंगाभंगात्सहकारिविशेषविरहान्निवं
धनएवेतिनमोक्तंपरास्तंअसंताजनकव्यावृत्तोक्तरूपेणकारणत्वेसंभवतितत्साधारणरूपेणकारणतायाअन्याय्यत्वादिति।दंडचक्रसंयोगेवै
जात्यंस्वीकृत्यविजातीयसंयोगवत्वरूपदंडत्वंघटजनकतावच्छेदकमितिमतंदूषयतिएवमितिअन्यत्रापि।ग्रात्युवोधादावपिव्यापाराभावेनेति
तत्रत्यपक्षकपरामर्षस्यानियतस्यैवव्यापारत्वादितिभावः इदमितिअन्यथा-तत्सत्वात धूमव्याप्तिज्ञानकार्यतावच्छेदकसत्वात् तथाचत
त्रस्वजन्यपरामर्षसंबंधेनधूमव्याप्तिज्ञानाभावेनव्यभिचारइतिभावः [illegible]व्याप्तिधीत्वादीनामनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वं।उक्तमिति
शेषः निविष्टत्त्वेतिइदंचान्यत्रक्लृप्तेत्यस्यावश्यक्लृप्तेत्यर्थानुसारेण।यथाश्रुतानुसारेणाह।स्वातंत्र्येणेति।तथाचषष्ठीपमन्यथासिद्धिरि
तिभावः तदनभ्युपगमेतु।नित्यस्येतिव्याप्तेरनभ्युपगमेतु।वाच्यमिति।व्याप्तिधीत्वादिनाकारणत्वानुरोधादित्यादि।वस्तुतस्तुकार्यत्वावच्छि
न्नकारणतावच्छेदकादृष्टत्वव्यापककालत्वेनकार्यत्वावच्छिन्नंप्रतिकारणत्वानुरोधेनतदवश्यंवाच्यमिति ध्येयं करणत्वं।अनुमिति
करणत्वं।मात्रस्यैवेति।आत्ममनस्संयोगद्वारेतिशेषः दीधितौमनोसाधारणकारणाकज्ञानेति।मनोसाधारणकारणाकत्वंचमनोनिष्ठक
रणताकजन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नजन्यत्वं।ज्ञानत्वनिवेशान्मनोसाधारणकारणाकचिकीर्षासुखादिमुदासः व्याख्यायां।प्रत्यक्षकरणा
स्यैवेति।मनसइतिशेषः इदंचमानसप्रत्यक्षाभिप्रायेणचाक्षुषादौचक्षुरादेरपिकरणत्वादितिध्येयं लाघवादाह।आत्ममनःसंयोगे
तितत्रत्यपरामर्षोत्रेरीतिस्वसामानाधिकरण्यपत्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसंबंधेनतत्तल्लिंगकपरामर्षविशिष्टेत्यर्थः नष्टातिरितिअनुमितित्वा
वच्छिन्नकरणेनैवनिर्वाहादितिभावः अनुमितिमात्रकरणेनैवनिर्वाहाभिप्रायेणमहाव्वन्हिव्याप्तिज्ञानत्वेनेत्यादि।दीधितौ।बदंतीति।अ

नि१

133

134

67

मा०टी० त्वज्ञानत्वेनानेकज्ञानकरणत्वेगौरवेणालाघवान्मनस्त्वेनकरणत्वमेवोचितमित्यस्वरसः पल्लवितेनेतिपल्लवश्च जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नेमन
सस्सामान्यकरणत्तयेवनिर्वहेऽनुमितित्वावच्छिन्नेनमनस्त्वेनापिकरणत्वंतच्छिन्नमकरणकत्वानुपपत्त्याउक्तसामान्यकरणतयेवतदुप
पत्तेः नापिकार्यमात्रवृत्तिजातेःकार्यतावच्छेदकत्वनियमानुपपत्त्याताद्दशनियमेमानाभावात् नाप्यनुमितित्वावच्छिन्नस्याकस्मिकतापत्त्या
विशेषसामग्रीणांनियामकत्वस्यावश्यंवाच्यतयातैनैवतदापत्तिवारणात्। अन्यथामनसःसर्वदासत्वेनसर्वदैवानुमितित्वावच्छि
न्नोर्दुर्वारत्वात् स्मान्मनःसाधारणकरणमेवप्रमावैजात्यंचप्रमाणभेदइतिवक्तृतस्तुमनसोप्यतिरिक्तस्याभावेनानुमितित्वाद्यवच्छि
न्नेज्ञानत्वेनैवात्मत्वेनैववाकरणत्वंतदपिवामास्तु अन्यज्ञानत्वावच्छिन्न एवरूपयोतेनरूपेणकरणतयानुमितित्वावच्छिन्नेपिनि
र्वाहादित्यादिकंबोध्यमितिदिक् इतिश्रीमन्महादेवविरचितायांसर्वोपकारिण्यांभवानंदीव्याख्यायांलिंगकरणताग्रंथव्याख्या। अत्र
तच्चानुमानमित्यादिमूले। केवलान्वयिसाध्यकेति। वाच्यत्वादिसाध्यकघटत्वादिहेतोरित्यर्थः। तुरीयतापत्तिरिति। अयमाशयः मू
लेकेवलव्यतिरेकिसिद्धान्तलक्षणोनिरूपयिष्यत्यादिनाआचार्यमतानुसारेणव्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वंकेवलव्यतिरेकि
लक्षणमुक्तंतत्रैतद्दृष्टान्तेनोभयसहचारगृहीतव्याप्तिकत्वमन्वयव्यतिरेकिलक्षणमपिसूचितं। व्याप्तिश्चोभयत्रापिअन्वयव्याप्तिर्ग्री
ह्या। आचार्यैर्व्यतिरेकसहचारेणाप्यन्वयव्याप्तेरेवग्रहांगीकारात् अग्रेन्वयइत्यादिनागृहीतव्याप्तिभेदान्तयोर्भेदइतिस्वाभिप्रायाविष्करणान
गृहीतव्यतिरेकव्याप्तिमात्रकत्वंगृहीतोभयव्याप्तिकत्वंचतयोर्लक्षणंसूचितं। एवंचात्रकेवलान्वयिहेतोरेवग्रामश्रुतकेवलान्वयित्वेनविभागेऽक राम०
स्यद्रूपएवोक्तहेतोस्तुरीयतापत्तिःतस्यकेवलान्वयित्वाभावात्। उक्तलक्षणद्वयानाक्रान्तत्वाच्चेति। एतेनान्वयव्यतिरेकिलक्षणोपिआद्यकेवला

न्वयिलक्षणानुसारेणाव्यतिरेकिपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वयाग्रहीतान्वयित्वे सति व्यतिरेकप्रतियोगित्वमेवान्वयव्यतिरेकिलक्षणं एवं चोक्तहेतोरन्वयव्य
तिरेकित्वे पि वान्तर्भावसंभवेन कथं तुरीयतापत्तिरिति शंकानिरस्ता केवलव्यतिरेक्यादाविति आदिनान्वयव्यतिरेकिपरिग्रहः तादृशहेतोरिति केव
लव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिसाधकव्यतिरेकिहेतोरित्यर्थः तुरीयतायत्तिरित्यनुषज्यते अयमाशयः केवलव्यतिरेक्यादिहेतोरेव केवलव्यतिरेकित्वादि
नाविभागे इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् वह्निमान् धूमादित्यादेः साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिमात्रग्रहे ऽन्वयसहचारमात्रग्रहदशायां चतुरी
यत्रिः केवलान्वयित्वाभावादुपदर्शितलक्षणाद्वयानाक्रान्तत्वाच्चेति आहेति मूलस्थकेवलान्वय्यादिपदानां प्रमेयत्वपक्षके चास्तित्वसाध्यसा
न्वयव्यतिरेकित्वमित्यग्रिममूलोक्तीनां केवलान्वयिसाध्यकादिपरतामाहेत्यर्थः तत्रेतीति तथा च तेष्वित्यनेनाधाया मध्ये इत्यनेन निर्धारणसप्तमीयं
नत्वाधारसप्तमीति सूचनेन चरमाया अनुपपत्तेरभावइति भावः आह। असद्विपक्षत्वस्यैवार्थमाह। अत्यन्ताभावेतीति अत्यन्ताभावाप्रतियोगि
साध्यकत्वं चात्यन्ताभावाप्रतियोगिविधेयकानुमितिकरणत्वं। एवमग्रेपि नन्वेवं प्रमेयत्वादेरपि व्यतिरेकभ्रमदशायां तत्साध्यकहेतोः केवलान्व
यित्वापत्तिरित्याशंक्येष्टापत्याय परिहरति उक्तं चेति केवलान्वयित्वमेव। केवलान्वयित्वमिष्टमेव। मूलनीतेति उपदर्शितकेवलान्वयिलक्षणा
नुसारेण मूलकृता केवलव्यतिरेक्यादेर्लक्षणाप्रणयनादिति भावः अगृहीतान्वयमिति नगृहीतोन्वयो हेतुसहचारो यत्र तादृशमित्यर्थः व्यति
रेकिभेदप्रतियोगितावच्छेदकं। तत्साध्यकं। तद्विधेयकानुमितिकरणं। अन्वयव्यतिरेकिवारणाय। अन्वयव्यतिरेकिणीति व्याप्तिवारणाय। एवम
ग्रेपि। केवलान्वयीति। प्रमेयत्वादेर्व्यतिरेकित्वभ्रमकालेपि केवलान्वयित्वोपगमादिति भावः अत्र तत्कालावच्छिन्नप्रकृतहेतुसाध्यसहचारनि
श्चयाभाववत्तत्पुरुषीयव्यतिरेकिसाध्यकानुमितिकरणं तत्कालीनतत्पुरुषीयकेवलव्यतिरेकीति लक्षणानिष्कर्षो बोध्यः अत्र कालान्तरावच्छेदेन

135

त४ त५

म०टी० दृशनिश्चयाभावमात्रायान्वयव्यतिरेकिण्यपतिव्याप्तिवारणाय भावेऽवच्छिन्नांतं विशेषणं घटपटादिसहचारनिश्चयकाले हेतुसाध्ययोः सहचार
निश्चयाभावकाले व्याप्तिवारणाय पक्षे हेतु साध्येति। अन्यहेतुसाध्यसहचारनिश्चयमात्रकालेऽव्याप्तिवारणाय प्रकृतेति हेतुसाध्यविशेषणं। केवलान्वयि
साध्यसाधनयोर्निश्चयकाले व्याप्तिवारणाय सहचारेति। प्रकृतहेतुसाध्यसहचारसंशयकालेऽव्याप्तिवारणाय निश्चयेति। तादृशनिश्चयाभावस
सद्दशत्तनयाता दृशनिश्चयकालेपि सत्वादतिव्याप्तिवारणाय तादृशनिश्चयाभावकालीनत्वं विहाय तादृशनिश्चयाभाववत्तस्वरूपीयत्वमनुमिति
विशेषणं। गृहीतान्वयमिति अत्रानुकरीत्या लक्षणार्थो बोध्यः प्रयुक्तमितिमत्रान्वयसहचारज्ञानमात्रं व्याप्तिज्ञानं तत्र केवलान्वयित्वं यत्र व्य
तिरेकसहचारज्ञानमात्राद्व्याप्तिग्रहस्तत्र केवलव्यतिरेकित्वं यत्रोभयसहचारज्ञानाद्व्याप्तिग्रहस्तत्रान्वयव्यतिरेकित्वमित्याशयः दृशाविशे
षात् अन्वयसहचारमात्रज्ञानदशायां व्यतिरेकिणि। केवलव्यतिरेकिणि तल्लक्षणं। केवलव्यतिरेकिलक्षणं। नन्वुक्तस्थले व्याप्तिग्रहात्पू
र्वमन्वयसहचारस्याग्रहान्नाव्याप्तिः तल्लक्षणेऽगृहीतान्वयमित्यस्य गृहीतान्वयसहचारमित्यर्थकरणादत आह व्याप्तिग्रहस्येवेति व्याप
कसमानाधिकरणरूपान्वयव्याप्तिग्रहस्येवेत्यर्थः अन्वयग्रहेति अन्वयसहचारग्रहेत्यर्थः तादृशान्वयव्याप्तेरन्वयसहचारघटितत्वादि
ति भावः तन्मते। व्याप्तिग्राहकसहचारभेदात्केवलान्वय्यादिभेदवादाचार्यमते मान्यास्तु व्यतिरेकिग्रंथे गृहीतसहचारभेदात्तद्गृहीतव्याप्तिभे
दाद्वा केवलान्वय्यादिभेद इति कल्पद्वयं मूलकाराभिप्रेतं तत्राद्यकल्पे वह्निसाध्यकधूमादेरपि अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकस्य केवलान्वयि
तया तत्रात्यंताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वरूपं मूलोक्तकेवलान्वयिलक्षणमव्याप्तमतस्तत्कल्पानुसारेण मूलानुक्तमपि लक्षणान्तरमन्वयसहचा
रादिघटितमूह्यमित्यपि प्रायेणाह व्याप्तिग्राहकेत्यादीति दीधितिग्रंथमवतारयंति दीधितौ भेदादिति ल्यब्लोपे पंचमी व्याप्तिग्राहकसहचारविशे

136

68

रामं०

षमंतर्भाव्य भेदे विभजनमित्यर्थः एवमग्रेपि व्याख्यायां नन्वेति अत्र द्वितीयसहचारशब्दार्थो व्यतिरेकसहचारः सहचारमात्रं वा आद्ये दूषणमाह

प्रमेयत्वादाविति द्वितीयमाशंक्य निषेधति नचेत्यादि इत्यर्थ इति तथा चात्र व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वस्य निर्विषयतयाऽन्वयव्यतिरे

कसहचारज्ञानयोरेव स्वातंत्र्येण तत्प्रयोजनकतयाऽभावे हेतुसहचारज्ञानस्य चारितार्थ्यात्वान्नोक्तदोष इत्यभिमानः अव्यापकत्वादिति प्रमे

यत्वादावसंभववारणायेति शेषः तत्र साध्यकेति अत्र साध्यपदं हेतुपदं च साध्यताहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरं तेन वह्निधूमव्याप्तिग्रा

हकालोकज्ञानविषयसहचारत्वस्य द्रव्यत्वद्रव्यत्वावच्छिन्नसहचारसाधारण्येपि न दोषः तादृशेति प्रकृतव्याप्तिग्राहकेत्यर्थः अन्वयेतीति

तथा चान्वयसहचारत्वेन व्यापकत्वविवक्षणान्न दोष इति भावः भावव्यावृत्ताभावत्वेन साध्यतायां हेतुतायां च समवायस्य संयोगस्य च साध्य

ताहेतुताघटकत्वासंभावादाह भावाभावेति अभावत्वरूपेति न चावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशान्नैव दोषः संभवतीति वाच्यं महानसीयो धू

मो महानसीयवह्निसहचरित इत्यादिसहचारज्ञानस्यापि धूमो वह्निव्याप्य इत्यादिव्याप्तिज्ञानजनकतया तथा निवेशासंभवात् साध्यतावच्छे

दकहेतुतावच्छेदकसंबंधानुधावनमिति विनिगमनाविरहादुभयानुधावनमित्याशयः तेनान्यतरानुधावनेनैवाक्तस्थलेति व्याप्तिवारणा

संभवेपि न क्षतिः जन्यज्ञानविषयत्वमव्याप्यवृत्तीत्याशयेनाह अयं जन्यज्ञानेत्यादि इत्यादाविति व्यतिरेकिणीति शेषः एवमग्रेपि सहचा

रत्वादिति अतिव्याप्तिरत इति शेषः एवमग्रेपि यद्यपि अधिकरणाविशेष्यव्यभिचारधीविरोधितयान्वयव्याप्तिग्राहकतयैव व्यतिरेकसहचार

स्योपयोगित्वेन तत्कूटकव्याप्तिकस्य च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटिततया नोक्तस्थले व्यतिरेकित्वसंभवः तादृशव्यतिरेकसहचाराप्रसिद्धेरस

प्यापि भ्रमरूपव्यतिरेकसहचारग्रहाधीनज्ञानविषयव्याप्तिकतया व्यतिरेकित्वसंभवो बोध्यः लक्षणेनेति तथा च तत्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतव्या

137

१२

वच्छेदकत्वविवक्षणान्नासंभव इति भावः। घटादिव्याप्यवगाहिसमूहालंबनात्मकप्रकृतव्याप्तिग्रहमादायासंभवतादवस्थ्यादिति चेन्न। प्रकृतव्याप्तिविषयतांतःपाति

म०टी० प्तिग्रहजनकज्ञानविषयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तत्कालीनतत्पुरुषीयकेवलान्वयित्वमित्यादिरीत्या लक्षणं कर्तव्यमिति भावः
व्याप्ताविति। ग्राहकत्वादित्यग्रिमेणान्वयः। सहचारस्यापीति। अपिनान्वयसहचारसमुच्चयः तथा चान्वयसहचारस्यापि विशेषणात् तथैव प्रकृतव्याप्ति
ग्रहकतया तादृशव्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशो नात्र संभवतीति सूचितं तेन चात्र तादृशजनकतानिवेशेनासंभवशंकितशं
कानिराकृता। तत्र चाभावे प्रमेयत्वसहचारे च। तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वमिति। तत्तद्विषयकप्रतीत्यविषयो यस्तत्त्वमित्यर्थः स्वाविषयक
कप्रतीत्यविषयतात्कत्वमिति यावत्। स्वं सहचारः यौर्या व्याप्तिः इत्येवास्त्विति एवकारेण सहचारद्वयोपादानव्यवच्छेदः स दोषः। अतिव्याप्त्यापत्तिरू
पदोषः। व्याप्तिग्राहकत्वमिति। नन्वत्रोपदर्शितरीत्या व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशासंभवेन घटादिसहचारे प्रकृतव्याप्तिग्राहकसमूहालं
बनज्ञानविषयसहचारत्वाक्रांते प्रकृतव्याप्तिघटकत्वाभावेनासंभवः न च विषयतातेन ज्ञाननिष्ठप्रकृतव्याप्तिग्रहजनकतायां विषयतया
विषयतावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकताविवक्षणेन घटादिसहचारज्ञानजन्यतायाश्चातथात्वेनादोषात् अत्र साक्षात्परंपरासाधारण
जनकतानिवेशात् तेन व्यतिरेकसहचारज्ञानस्याधिकरणाविशेषीय व्यभिचारशंकानिवृत्तिद्वारा व्यापकताग्रहोपयोगित्वेपि व्याप्तिग्रहाजन
कतया व्यतिरेकिण्यपि व्याप्तिरिति शंकाया नावकाशः वस्तुतस्तु व्याप्तिग्राहकत्वं न जनकतागर्भं किंतु व्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वं प्रयोजकत्वं च
स्वरूपसंबंधात्मकं प्रतीतिसिद्धं घटादिसहचारज्ञानस्य च न प्रकृतव्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वं तथा प्रतीत्यभावात् व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य
च व्यभिचारशंकानिरासद्वारा व्यापकत्वांशे तत्प्रयोजकत्वं अन्वयसहचारज्ञानस्य च साध्यसामानाधिकरण्यवृत्तिहेतुतावच्छेदकांशे तत्प्र राम०
योजकत्वमिति न कोपि दोष इति सारं। तत्पदेति। सहचारपदरूपेत्यर्थः प्रकृते चेति। व्यतिरेकसहचारस्येति शेषः। उभयव्याप्तिग्रह इति। अन्व

यव्याप्तिज्ञानेव्यतिरेकसहचारस्यैवव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानेप्यन्वयसहचारस्योपयोगइत्याशयः। इदंचोभयव्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वमभ्युपेत्योक्तं
वस्तुतस्त्वाचार्यमतेन्वयव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुरितिध्येयं। व्याप्तिप्रत्यक्षासंभवेनेतिप्राचांयेनरूपेण यस्यपक्षोपनयस्तेनरूपेणानस्यतत्रोप
नीतभानोपगमादितिभावः। यथाकथंचिदितिप्रत्यक्षानुमित्यादिसाधारणेनेत्यर्थः। व्याप्तिग्रहेति। प्रकृतेत्यादि। एवमग्रेपि। अनुमित्यात्मकेत्या
दिः। अनुमित्यात्मकप्रकृतव्याप्तिग्रहनिष्ठायाप्रकृतव्याप्तिविग्रनिरूपितव्याप्तिज्ञानद्वाराप्रकृतव्याप्तिनिरूपितसहचारज्ञानजन्यतायाः प्रकृतव्या
प्तिविषयतातः। याति प्रकृतव्याप्तिविषयतावच्छिन्नत्वात्तादृशसहचारज्ञानस्यप्रकृतव्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वाच्चेतिभावः। अव्याप्तिरितिविशे
षाज्ञानत्वेनव्याप्तिग्राहकत्वविवक्षणेव्यापकत्वप्रवेशोव्यर्थइत्याशयः। अत्रेदंबोध्यं व्यतिरेकसहचारज्ञानस्यान्वयव्याप्तिज्ञानेस्वतंत्रान्व
स्या१ यव्यतिरेकाभ्यांतत्रैवजनकत्वंनतत्करीत्यापरंपरयेतिमतमवलंब्यसाक्षाद्व्याप्तिग्रहजनकत्वमेवलक्षणेनिवेशनीयंनतत्करीत्यासा
क्षात्परंपरासाधारणंतत्तन्नवाव्याप्तिग्रहप्रयोजकत्वात्मकंव्याप्तिग्राहकत्वंनिवेश्यंतथाचनाव्याप्तिः। व्याप्तिनिरूपितसहचारज्ञानस्य
जन१ व्याप्तिनिरूपितव्याप्तिज्ञानकत्वेपिअनुमित्यात्मकप्रकृतव्याप्तिग्रहाजनकत्वात्। शेषंपूर्ववदिति। तन्मते। गृहीतव्याप्तिभेदेनकेवला
न्वय्यादिभेदवादिचिंतामणिकारमते। प्रकृतहेत्वित्यादि। नन्वत्रवह्निनिरूपितधूमनिष्ठव्याप्तिघटनिरूपिततद्व्याप्यनिष्ठव्याप्त्योः
समूहालंबनदशायांकेवलान्वयिनिधर्मेऽव्याप्तिः तत्रवह्निसाध्यकधूमहेतुकानुमितिजनकज्ञानविषयव्याप्तित्वस्यघटनिरूपि
तव्याप्तावपिसत्त्वेनतत्रवह्निनिरूपितव्याप्तित्वाभावात् नचतादृशानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितज्ञाननिष्ठजनकतायांविषयतावच्छे
दकत्वविवक्षणान्नदोषइतिवाच्यं समूहालंबनवह्निघटोभयानुमितिजनकतावच्छेदकत्वस्यघटनिरूपितव्याप्तावनपायादितिचेन्नता

ज्ञाननिष्ठकारणतायां विषयतयाऽवच्छेदकत्वस्य विवक्षणात् समूहालंबनस्थले पटव्याप्तौ मा दृशानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित २

70

त५ स्थ५

मं०टी० दृशानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितताद्दृशजनकतावच्छेदकत्वाभावान्न दोषावकाशः अत्र लक्षणे लक्ष्ये च पूर्ववदनुमितौ तत्कालीन
त्वं तत्पुरुषीयत्वं च निवेशनीयं जनकत्वं च फलोपधायकत्वरूपं निवेशनीयं तेन ताद्दृशानुमितित्वावच्छिन्नस्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्व
स्य व्यतिरेकव्याप्तौ सत्त्वेऽपि न केवलान्वयिन्यव्याप्तिः यथाश्रुते न उक्तदोषतादवस्थ्यात् इह प्रथमद्वितीये चेति। व्याप्तित्वेतीति। नन्वत्र व्याप्ति 140
स्थाने लाघवेन व्याप्तिघटकीभूतव्यापकत्वस्यैव निवेशनमुचितं न तु साध्यसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेरिति चेन्न एवं व्यापकत्वपदे
न यदि हेत्वधिकरणावृत्तित्वादिघटितव्यापकत्वमुच्यते तदा व्यापकपदप्रकृतसाध्यपदोपादानवैयर्थ्यं तादृशव्यापकत्वसमानाधिकरण
व्यापकत्वकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् व्यतिरेकव्याप्तिघटकव्यापकत्वस्य लक्षणाघटकत्वात् अन्वयव्यतिरेकिसाधारणव्याप्तिश्च यदि च साध्याभा
वाधिकरणावृत्तित्वादिघटितव्यापकत्वमुच्यते तदाऽसंभव इति तादृशव्याप्तित्वव्यापकत्वमेव प्रकृतसाध्यव्याप्तित्वेन निवेशितं न चैवमपि
तादृशज्ञानविषयव्याप्तित्वे तत्र साध्यनिरूपितव्याप्तित्वविवक्षणे व्यापकत्वोपादानवैयर्थ्यं व्यतिरेकव्याप्तेः साध्यनिरूपितत्वाभावा
त् अन्वयव्यतिरेकिसाधारणव्याप्तिश्च साध्याभावनिष्ठव्याप्तिविवक्षणे त्वसंभव इति वाच्यं तादृशानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपिततादृश
जनकतावच्छेदकीभूता या पक्षविषयतानिरूपितहेतुविषयतानिरूपितविषयता तन्निरूपकत्वेन व्याप्तिद्वयनिवेशात् व्याप्तिस्थाने
व्यापकत्वविवक्षणे तु उभयव्यापकतयोरनुगमासंभवेन तद्दोषतादवस्थ्यापत्तेः न चैवं तादृशज्ञानविषयीभूताभावादेः तादृशनिरू
पकत्वाभावादेव वारणे व्याप्तित्वनिवेशो नर्थक इति वाच्यं तादृशज्ञानविषयीभूतसामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वस्य तन्निरूपकत्वेन तद्वा राम०
रणायैव व्याप्तित्वनिवेशात् अत एवाभावादावित्युक्तं न चैवमपि तादृशजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमेव तादृशविषयतायां

ज२

निवेश्यतां विशिष्टविषयताया अतिरिक्तत्वात् वृत्तित्वविषयतायाश्चातथात्वान्न दोष इति वाच्यं इष्टापत्तेः तादृशनिवेशे वैलाभाये वव्या
प्तित्वोपादानादितिरिक्त नास्ति व्याप्तिरिति एतेन व्यापकत्वनिवेशव्यावृत्तिस्थलं नोदर्शिताः। तत्र व्याप्तिपदं अत्र व्याप्तिरिति अयमाश
यः यत्र वन्ह्यभावव्याप्यवन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमान् ह्रद इत्याकारके या वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नेव धूमे
भावनिरूपितान्वयव्याप्त्यवगाहिना वन्हिसामग्र्यभाववान् ह्रदो वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिना परामर्षे
णा ह्रदो वन्ह्यभाववानिति वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नलिंगकान्वयिनी वन्हिसामग्र्यभावलिंगक व्यतिरेकिणापनु
मितिर्जनिता तत्र वन्ह्यभावसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितोक्तजनकतावच्छेदकतावत् पर्याप्त्यधिकरणा व्यतिरेकव्या
प्तौ वन्ह्यभावीयत्वाभावाद् वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नेन्वयिन्यव्याप्तिः एतेन तादृशव्यतिरेकव्याप्तौ तत्कालीनवन्ह्यभा
वानुमितिफलोपधायकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् कथमन्वयिन्यव्याप्तिरिति शंका निरस्ता हेतौ प्रकृतपदव्याव
र्तिमाह इति। अयमाशयः यद्यपि वन्हेः साध्येतद्धूमत्वेनोक्तरीत्या वन्हिमान् धूमादित्यादावेव तद्घटितत्वादिना धूमादेर्व्यति
रेकितादशायां तद्व्यावृत्तिः संभवति तथापि प्रकृतहेतुकत्वं यत्र स्वसामानाधिकरण्यस्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसंबं
धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविशिष्टत्वं तद्व्यावृत्तिर्नोक्तस्थले संभवति तत्र व्याप्तेरनिवेशोपि तत्र तद्धूमीय
व्यतिरेकव्याप्तौ धूमत्वावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानविशिष्टत्वरूपप्रकृतहेतुकत्वसमानाधिकरणानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्य
तानिरूपितजनकतानवच्छेदकत्वेनैव वारणात् वन्ह्यभावसाध्यकोक्तस्थले च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यताया वन्हिव्यापकीभूताभावप्र

श्री

71

म०टी०

142

तियोगित्वावच्छिन्नवह्निसामग्र्यभावलिंगकानुमितित्वावच्छिन्नायावह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानविशि
ष्टानुमितित्वावच्छिन्नतया व्याप्तेरभिवेशेन वारणात्तन्निवेशे तु व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यतायावह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावच्छि
न्नं वैवह्न्यभावनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानविशिष्टानुमितित्वं न जन्यतावच्छेदकं किं किंतु वह्निसामग्र्यभावनिष्ठवह्न्यभावनिरूपितभि
रूक्त[illegible] व्यतिरेकव्याप्तिपक्षधर्मत्वज्ञानविशिष्टानुमितित्वमेवेति भवति वारणमिति निरुक्तविशिष्टप्रकृतहेतुकत्वस्याव्याप्त्यनु
रोधेन स्थलान्तरमनुक्तमिति एतेन वह्निमान् धूमादित्यादेः केवलान्वय्यनुमानस्येव तत्प्रयुक्तित्वादिना धूमादेर्व्यतिरेकिणो दशायां सं
ग्रहाय प्रकृतहेतुकत्वस्यावश्यमुपादेयतया तद्व्यावृत्तिस्थलान्तरानुसरणमनौचित्यमिति नवीनोद्भावितं दूषणमपास्तं उक्ताभिप्राये
णस्थलान्तरानुसरणस्यावश्यकत्वात् तस्याः व्याप्तेः हेतुतावच्छेदकीभूतव्यतिरेकव्याप्तेः। प्रकृतहेतुकेति। व्याप्तिघटितनिरुक्तविशिष्ट
प्रकृतहेतुकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकतायाः पर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् एवमग्रेऽपि। तादृशेति। हेतुतावच्छे
दकेत्यर्थः एवमग्रेऽपि न व्यतिरिक्तेति। अयमाशयः प्रकृतसाध्यकत्वानुपादाने यत्र गंधत्वव्याप्यपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमज्जलमिति
परामर्शेण प्रकृतहेतौ निर्गंधत्वान्वयव्याप्त्यवगाहिना स्नेहादौ पृथिवीत्वाभावव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिना निर्गंधस्यान्वय्यनुमितिः पृथिवीत्वा
भावस्य च व्यतिरेक्यनुमितिर्जनिता तत्र पृथिवीत्वाभावानुमितित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणव्याप्तित्वाक्रान्ते निर्गंध
त्वनिरूपितव्याप्तित्वाभावाद्व्याप्तिस्तदुपादाने तु हेतुतावच्छेदकव्यतिरेकव्याप्तौ निर्गंधत्वानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकता
वच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरिति। तस्याः हेतुतावच्छेदकव्याप्तेः प्रकृतत्वादिति स्नेहादिपृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियो

राम०

त्रि०५

143

गिमत्वेन भयसाधारण्यापादित्यर्थः स्नेहाभावादेरिव पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वाभावस्यापि पृथिवीत्वव्यापकाभावत्वे न ताद्
श व्याप्तिघटकत्वादिति भावः रूपेणेति तत्तीयार्थो ऽवच्छिन्नत्वं एवमग्रेऽपि अनुमित्यौपयिकी अनुमित्यौपयिकव्यतिरेकव्याप्तिघटिका हेतुतावच्
छेदिका हेतुतावच्छेदकव्यतिरेकव्याप्तिघटिका अनयोः पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वाभाववत्त्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकत्व
स्नेहाभाववत्त्वावच्छिन्नपृथिवीत्वव्यापकत्वयोः भेदादिति। व्यापकतावच्छेदकभेदेनेत्यादितथा च व्यापकताभेदान्न घटितव्याप्तेर
पि भेदेन न तस्या एकत्वमिति भावः अयमाशयः अत्र व्यापकत्वं न तद्वन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमात्रं विशेष्यभयाभावादिकमादाय अप्र
सिद्धेः नापि तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमात्रं प्रमेयत्वादिकमादाय गन्धाभावस्यापि पृथिवीत्वव्यापकतया उक्तहेतो
र्व्यभिचारित्वप्रसंगात् किंतु तद्वन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्नेहाभावत्वादिमत्त्वरूपव्यापकतावच्छेदकविशेषरूपघटितमे
वतद्घटकमिति हेतुतावच्छेदकव्याप्तेर्नैक्यं संभवतीति ननु व्यापकताघटकाभावे वैशिष्ट्यव्याप्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वविशेषणे उक्तदोषाभावेन व्यापकतावच्छेदकरूपाघटितमेव व्यापकत्वं निवेशनीयमिति व्यापकताभेदाभावेन हेतुतावच्छेदकव्याप्ते
रैक्यात् लोकरीत्या प्रकृतसाध्ये तत्स्य व्यावृत्तिप्रदर्शनं विरुद्धमत आह किं चेति। एवं उक्तहेतुतावच्छेदकव्याप्तेरैक्ये ऽनुत्पत्यसङ्गत्योः तिशेषः व्या
तेरपीति प्रकृतयति शेषः कथमिति प्रकृतकत्वोपादानेनेति शेषः निरासङ्ग इति तथा च तत्र प्रकृतहेतुकत्वस्य व्यावृत्तिप्रदर्शनं विरुद्धमिति
भावः जलं निर्गन्धमित्यादेः प्रकृतहेतुकपदव्यावर्त्यत्वव्यवच्छेदस्य स्फुटप्रतिपत्त्यर्थमेह हेतुतावच्छेदिका चेत्यनितित्वर्थः अनुकारार्थव्याव
छेदार्थकः यो ऽनुपपत्तिः तथा च जलं निर्गन्धमिति ग्रन्थस्य प्रकृतसाध्यपदव्यावृत्तप्रदर्शकतया न तत्प्रदर्शनविरोध इति भावः मतान्तरमाह

हेतु २ ने २

72

म०टी०

अत एवेति उक्तरीत्या जलत्वं निर्गंधमित्यत्र प्रकृतसाध्यपद व्यावृत्त्यसंभवादेवेत्यर्थः क्वचिदत्रेत्येवपाठः। स्थानांतरं। वन्हे वह्नित्वे न साध्यत्व
इत्यादिना पूर्वमुक्तस्थलांतरं। प्रकृते वजलत्वं निर्गंधमित्यत्र चायोग्यत्वादिति। नोक्तदोष इति शेषः तथा च वारितोपि पुनर्वार्यत इति न्यायेन ज
लत्वं निर्गंधमित्यस्य प्रकृतसाध्यकपदेन वारणमिति भावः केचिदिति उक्तरीत्या जलत्वं निर्गंधमितिग्रंथसंगमनेनादृशग्रंथास्वारस्यमेवा स्व
रसः रूपेणेति अवच्छिन्न व्यापकताघटितत्वं तृतीयार्थो व्याप्यान्वयी एव मग्रेपि। प्रकृतसाध्यघटितत्वाभावादिति सावधारणा। अव्याप्ति
निरास इति। जलत्वं निर्गंधमित्यादावित्यादि तथा च जलत्वं निर्गंधमित्यादौ प्रकृतसाध्येत्यस्य व्यावृत्तिसंभवेन प्रकृतसाध्येत्यस्य व्यावृत्ति प्रदर्श
नं विरुद्धमिति प्रथमदोषो न संभवतीति भावः व्याप्तेः हेतुतावच्छेदकव्यतिरेकव्याप्तेः अनवगमादिति। वह्निसामग्र्यभाववत्त्वादिनैव व्याप्तेर
वगमादिति भावः नाव्याप्तिरिति तथा च वन्ह्यभाववानित्यादावुक्तरीत्या प्रकृतहेतुकपदव्यावृत्तिसंभवेन कथमुक्ताव्याप्तिनिरास इ
ति द्वितीयदोषो न संभवतीति भावः तदवगमेतु। हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्त्वेन हेतुतावच्छेदकव्यतिरेकव्याप्तेरवगमेतु। व्या
तिरेकित्वमेव। अन्वयव्यतिरेकित्वमेव। तथा च तदानस्यालक्ष्यत्वादेव नाव्याप्तिरिति भावः उक्तक्रमेणा। पृथिवीत्वव्यापकेत्यादि र
भेदादित्यंतोक्तक्रमेणा। व्याप्तेः तादृशव्यापकताघटितव्यतिरेकव्याप्तेः। कुत इति स्नेहाभावत्वाद्यवच्छिन्नव्यापकताघटितव्यतिरे
कव्याप्तेरेव प्रकृते हेतुतावच्छेदकत्वादिति भावः तथा च तस्या व्याप्तेः प्रकृतेहेतुकानुमित्यौपयिकत्वेनेत्याद्युक्तमसंगतमित्याशयः
ननु हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटितव्यतिरेकव्याप्तेरेव प्रकृते हेतुतावच्छेदकत्वांगीकारान्न दोष इत्य
त आह यथायथेति नादृशेति निरुक्तव्यापकताघटितव्यतिरेकव्याप्तेरित्यर्थः प्रयासः तादृशव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकत्वांगीकारः अभि

१४४

राम०

कृष्णेतिमादृशव्याप्तिरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटितव्यतिरेकव्याप्तेरेवहेतुतावच्छेदकत्वादितिभावः
तदप्रवेशः अग्निवर्द्धमानतादृशतादृशोत्तरोत्तरव्याप्तिरूपहेतुतावच्छेदकस्य पूर्वव्यतिरेकव्यापकताघटितव्यतिरेकव्याप्तेरेवहेतुतावच्छे
दकत्वादितिभावः तदप्रवेशः अग्निवर्द्धमानतादृशतादृशोत्तरोत्तरव्याप्तिरूपहेतुतावच्छेदकस्य पूर्वपूर्वव्यतिरेकव्याप्तावप्रवेशः अग्नि
वर्द्धमानताद्यातादृशोत्तरोत्तरव्याप्तिरूपहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावत्वावच्छिन्नव्यापकताघटितव्याप्तेरेवहेतुतावच्छेदकत्वा
दितिभावः तथा च व्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकत्वं कुत इति दोषानिवृत्तिरेवेत्याशयः हेतुतेति। प्रकृतेत्यादिः व्याप्तिपूर्वपूर्वव्याप्तिः तत्प्र
दर्शने। प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकत्वाभावप्रदर्शने। ग्रंथविरोधइति। हेतुतावच्छेदिकेत्यस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदिकेत्यर्थकतया
पूर्वव्याप्तेः प्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वाभावादितिभावः ननु यथाश्रुतार्थेन ग्रंथविरोधः तस्यापि हेतुतावच्छेदकत्वसंभवात् आ
ह पृथिवीत्वेति तथात्वेति प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकत्वाभावेत्यर्थः अयमाशयः जलं निर्गंधमित्यादौ प्रकृतहेतुकत्वेन व्याव
त्यसंभवो यथा दकप्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकत्वप्रदर्शनायेव हेतुतावच्छेदिकेत्युक्तं तस्य च प्रकृतहेतुतावच्छेदिकेत्यर्थकत्व
एवतत्प्रदर्शकत्वमिति यथाश्रुतार्थमादाय न तद्ग्रंथविरोधपरिहारसंभव इति व्यापकतेति। उक्तरीत्या विशिष्टाभावादिघटना
दितिभावः उक्तव्यावृत्तीति प्रकृतसाध्यपदव्यावृत्तीत्यर्थः तथासति। व्यापकत्वस्य व्यापकतावच्छेदकामिश्रितत्वे सति अव्याप्तेः
प्रकृतहेतुकत्वोपादानेप्यव्याप्तेः तथा न्वयं केम व्याप्तिनिरासइत्युक्तदोषानिवृत्तिरेवेत्याशयः दिमितिदिनार्थस्तुविशिष्टाभ
याभावादिकमादाय व्यभिचारिचारितापत्तिप्रसंगवारणाय साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेद

७३

१५

म०टी०

कसेवव्यतिरेकव्याप्तित्वंवाव्याप्तिर्व्यतिरेकव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकदेभेभिन्नतयानैकत्वसंभवइत्यादि।भेदादेवेति।केवलान्वयादीत्या
दिः।वक्ष्यमाणेति इतरव्यापकेत्यादिनावक्ष्यमाणेत्यर्थः इतरव्यापकत्वं।इतरत्वावच्छिन्नव्यापकत्वं।इतरसमानाधिकरणेति।इत
रत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणेत्यर्थः।असंभवीति।पृथिवीत्वाभावादेःसामान्यतइतरत्वावच्छिन्नाधिकरणायपृथिव्यादिनिष्ठाभावप्र
तियोगित्वादितिभावः।तथा।इतरत्वावच्छिन्नव्यापकताघटितोक्तरूपेण।लिंगेतिव्यतिरेकीत्यादिःअहेतुत्वात्‌हेतुत्वासंभवात्‌ननु
क्तरीत्याइतरत्वावच्छिन्नव्यापकघटितोक्तरूपेणहेतुत्वासंभवेपियत्किंचिदितरव्यापकत्वघटितरूपेणव्यतिरेकिलिंगज्ञानस्यहे
तुत्वंसंभवत्येवपृथिवीत्वाभावादेरपियत्किंचिदितरव्यापकत्वसंभवादतआहइतरेतियत्किंचिदितरव्यापकत्वंचेत्यर्थः अनु
गतानतिप्रसक्तमितिशेषः।दुर्वचमितियत्किंचिदित्यनेनतत्तत्व्यक्तिविशेषपरिग्रहेऽननुगमःतत्सामान्यपरिग्रहेतिप्रसक्ति
रितिभावः।अव्याप्तिरिति।हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुज्ञानस्यावश्यकत्वादितिभावः अभावेति।अभावप्रतियोगित्वरूपहेतुता
वच्छेदकावच्छिन्नहेतोरित्यर्थः तदर्थमेवउक्ताव्याप्तिवारणार्थमेव।लिंगेतिलिंगतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकमित्यादिःउपात्त
मितितथाचाभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितंप्रकृतपक्षविषयतानिरूपितयद्रूपावच्छिन्नविषयतासामान्यंतत्पक्षकत
त्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतसाध्यानुमितिजनकतानवच्छेदकंतद्रूपावच्छिन्नंतत्पक्षकतत्कालीनतत्पुरुषीयप्रकृतसाध्यकके
वलान्वयीतिपर्यवसितंअभावप्रतियोगित्वेनहेतुतास्थलेऽभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपिताभावप्रतियोगित्वावच्छिन्नविशे
ष्यतानतादृशानुमितिजनकतावच्छेदिकेतिनतत्राव्याप्तिरितिभावः तथालिंगज्ञानस्यअभावप्रतियोगित्वप्रकारतानिरूपितलिंग

146

राम०

तावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वस्य हेतुत्वेपि हेतुतावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः न तल्लिंगतावच्छेदकावच्छिन्नेतेन रूपेण साध्यताघंकेव
वलान्वयिमव्याप्तिः तादृशेति अभावप्रतियोगित्वेन लिंगज्ञानस्य प्रकृतसाध्यकानुमितिहेतुत्वाभावादित्यर्थः प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानवि
षयसहचारत्वव्यापकोभयसहचारत्वकत्वमित्युक्तौ तादृशज्ञानविषयसहचारत्ववति प्रसक्तौ त्येकसहचारेउभयसहचारत्वाभा
वेनासंभवः स्यादित्याशयेनाह प्रकृतेत्यादि तदुभयं केवलव्यतिरेकित्वान्वयव्यतिरेकित्वोभयं बोध्यमिति एतल्लिंगकेपि प
र्वतादृशितरीत्या बोध्यः तुरीयतापत्तिरिति तत्र व्यतिरेकसहचारव्याप्त्योरप्रसिद्धत्वादिति भावः सदितिवस्तुगत्या व्यतिरेकसहचार
व्याप्तिमतदित्यर्थः केचित्तु लक्षणेसहचारव्याप्तिविषयतानिवेशान्नोक्तदोष इत्याहुः शब्दाश्रयत्वमिति प्राचीनैराकाशपदाश
क्यस्यापि शब्दाश्रयत्वस्याकाशपदजन्यज्ञानविषयत्वोपगमादिति भावः अभिधानेपि साध्यशून्यत्वेननिश्चितत्वरूपविपक्षत्व
संभवेन विरोधासंभवादाह यथाकथंचिदिति विपक्षत्वस्य साध्यशून्यत्वरूपत्वे विरोधः संभवत्येवेत्याशयः कथमिति असतो
विपक्षत्वेन विरोधासंभवादिति भावः अभिधानेविपक्षत्वसिद्धेः स्फुटतया नभिधानेतामुपपादयति तथाचेति तस्य अनभि
हितत्वेनाभिमतस्य प्रमाणान्तराभावात् प्रमाणान्तराभावादपि विपक्षादिपदेनानभिधाने शब्दप्रमाणस्यासंभवएवानुमानादिक
मपि नास्तीति भावः यथाश्रुते प्रमाणाभावमात्रस्यैवापेक्षणीयत्वेनासंगत्यापत्तेः तस्य अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन
पव्यावृत्तत्वस्य गगनादेरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे गगनादौ तत्संगतमत आह गगनवदिति गगनवद्वादेरित्यर्थः ग
गनवद्भेदस्य गगनवदादिभेदस्य अप्रसिद्धिरिति अतो गगनादेरन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवादिति शेषः व्याव

तत्वमिति। निरुक्तमित्यादिः। यतः। गगनादेः। तथा केवलान्वयि। वृत्तिमत्वे सत्यत्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेरेव वक्तव्यत्वा
दित्याशयः। तस्य। स्वरूपसंबंधावच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य। अभावादिति। स्वरूपसंबंधेन गगनादिमतोऽप्रसिद्धेरिति भा
वः। तत्र लक्षणे। यत्त्वमिति तत्रेत्यादिग्रंथस्येत्यनुषज्यते वाच्यमिति शेषः। अप्रसिद्धि· लक्षणासंभवः। अभावादीति आदिना प्रतियो
गिपरिग्रहः। तत्तत्स्वरूपेति तत्तत्प्रतियोगिस्वरूपेत्यर्थः। परंपरेति स्वाश्रयप्रतियोगिवृत्तित्वेत्यर्थः। अनुगमः। अननुगतप्रतियोगिस्वरूप
प्रतियोगित्वानुगमाऽन्यत इति। तादृशपरंपरायाः संबंधत्वस्य सर्वसिद्धत्वाभावादिति भावः। दीधितौ। अभ्युपगमवाद इति। तादृशवि
रोधाभ्युपगमेनोक्तिरित्यर्थः। तादृशविरोधानभ्युपगमेपि न तस्य केवलान्वयित्वसंभवः ऽत्यपि प्रायेण। वस्तुतस्त्विति तथा मूले म
तले [illegible] त्यादिमूलग्रंथमिति भावः। तेन न पंचम्यनुपपत्तिः। तस्मात्तदृशगुणानाशस्य। व्याख्यायां। परंपरेति स्वप्रतियोगिसमवायेत्याश्र
यत्वेत्यर्थः। असिद्धमिति। तथा च न तस्य केवलान्वयित्वमिति भावः। लभ्यत इति। अभावाभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगित्वात्मकभाव
त्वान्वयादिति भावः। एतावता च। एतावता उक्तव्यापकतालाभेनु अभावाभावस्यैवेति तथा च भावत्वात्मकप्रतियोगित्वे अभावा
भाभावेतरावृत्तित्वात्मकाभावाभावत्वव्याप्यत्वलाभादाकाशस्याभावत्वसिद्धिरित्याशयः। भावत्वादितीति तथा च तादात्म्यमेवा
नुकूलतर्क इति भावः। साध्याविशेष इति तथा च सिद्धसाधनमिति भावः। स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगित्वस्य हेतुत्वे आचार्यसंमति
रनुपपन्नेत्यत आह तद्व्यवहारेति प्रतियोगित्वव्यवहारेत्यर्थः। तथात्वात् अत्यंताभावाभावत्वात्। स्यापि प्रागभावादेः। अपितरथेति प्रति
म्येवेत्यादिमूलार्थेत्यर्थः। समनियतेति घटत्वादिलघुधर्मेत्यादिः। गुरुधर्माणां कंबुग्रीवादिमत्त्वादिरूपाणां अन्योन्येति कंबुग्रीवा

-148

राम०

वीभा४

त२

अतिरिक्तेति अत्यक्तेत्यर्थः ४

दिमदीत्यादि प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभाववत्वमिति व्यवस्थापयनाय मिश्रमतं दूषयितुं शंकते दीधितावयेति साधारणा
प्रतियोगिकः एतस्य चाभावइत्यनेनान्वयः व्याख्यायां प्रतियोगिमत्तेति प्रतियोग्यादिमत्तेत्यर्थः एवमग्रेपि अभाववत्तेति प्रतियोग्यभाव
वत्तेत्यर्थः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वादिकल्पनामित्याशंक्याह तथा चेति क्लृप्तेति प्रतिबंधादिप्रयोजक
तया क्लृप्तेत्यर्थः प्रतियोगिविषयताकेनैव तादृशज्ञानेनैव तदुपपत्तौ प्रतिबंधाद्युपपत्तौ प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधे इति शेषः
कल्पितइति गौरवादिति भावः परस्परस्येत्यादिग्रंथं आहुः सर्वेषामिति तादृशे भावाभाववत्ता व्यवहारे च मानाभावइति तेषां
सर्वेषां स्वाभावाभाववत्वानुपपत्तिरिति यस्य तेनुपपत्तिस्तद्भावस्यैव स्यैककेवलान्वयित्वं दुर्वारमिति प्रतियोगिसंबंधवत्वं
प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधवत्वं धीविषयः प्रतिबंधादिप्रयोजकप्रकारताश्रयः उक्तविषयत्वाभावे हेतुमाह तत्रेत्यादिना त
त्र प्रतियोगिमत्ताज्ञाने संबंधस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्य संबंधविधयैवेति एवकारेण प्रकारत्वव्यवच्छेदः क्वचि
त्संबंधसंबंधस्यापि विधादोस्ति तदा तादृशसंबंधस्य तादृशविषयत्वं न संभवस्य दंततत्संबंधाभानादत आह तत्रेति एवकारोव
धारणोभानात् भानोपगमात् एवंचशंकोपपादकएवायं ग्रंथः तत्रोक्तविषयत्वाभावे हेतुस्तत्तस्य प्रकारतयाननुभवएवसंच
स्फुटतयानोक्त इति उपर्यव बोध्यः तर्हि प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधस्याभावाभावत्वानंगीकारे हि संबंधेति प्रतियोगितावच
च्छेदकसंबंधेत्यर्थः ज्ञान इति सति सप्तमी तेनापि संबंधस्याभावत्वांगीकर्त्रापि संबंधेति प्रतियोगिपोतावच्छेदकसंबंधेत्यर्थः
एवमग्रेपि अत्र तथेति परस्परवत्ताधी प्रतिबंधकत्वे सतीति परस्पराभावव्यवहारजनकत्वाभाववत्वेनोपीत्यर्थः अभाववत्वं अभावा

149

अभावः ६   ति २   ति ५

भ०टी०

भावत्वं आहेति प्रतिबंदिमुखेनेत्यादि तत्प्रतियोगितेति अभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधतावच्छेदकीभूतेत्यर्थः क्वचिच्च प्रतियो-
गितावच्छेदकीभूतेत्येव पाठः सोऽप्यवच्छेदकतावच्छेदकस्याप्यवच्छेदकत्वाभिप्रायेण संगमनीयः अनुगमइति प्रतियोगितावच्-
छेदकसंबंधत्वेनेत्यादि दीधितावनतीति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधमात्रेऽभावाभावत्ववारणायेत्यर्थः अत्रेष्टापत्तिमाशंक्याह
व्याख्यायां समवायेनेति अविरोधादिति तथा चाभावविरोधिन एवाभावाभावतया प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधमात्रस्यातथात्वा-
न्नेष्टापत्तिसंभवतीति भावः प्राचां स्वत्वस्याननुगतत्वादाह दीधितौ व्यधिकरणेति व्याख्यायां एतदनुरोधात् उक्तप्रसंगवारणा-
नुरोधात् प्रतियोगिविशिष्टेति प्रतियोगिनिरूपितेत्यर्थः एवमग्नेपि अभावाभावः तदत्यंताभावेति सप्तमीतत्पुरुषेणानस्मि-
न्नतइति अभावविलयेत्यर्थः यद्वा सः पूर्वोक्तः अत्यंताभावः नद्यति अभावरूपस्तस्य विलयेत्यर्थः क्वचिन्नद्धप्यभावेत्येव पाठः
दीधितौ तदभावविलोपेति व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावस्याभावविलोपेत्यर्थः प्रतियोगिविशिष्टतत्संबंधाप्रसिद्धेरित्याश-
यः भवतामित्युक्तेः प्रयोजनमाह व्याख्यायां स्वमतेन्विति अभावत्वेति अभावाभावत्वेत्यर्थः व्यधिकरणेति प्रतियोगिविशिष्ट-
व्यधिकरणसंबंधाप्रसिद्ध्यादिः संदर्भेति प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधमात्रस्याभावाभावत्वसंदर्भेत्यर्थः विरुद्धमिति संबं-
धमात्रस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंदर्भे सत्येव तत्संगतेरिति भावः वस्तुतस्तु प्रतियोगिनिरूपितसंबंधस्यैव प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वादौ सर्वत्र प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधव्यधिकरणत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ सर्वेषां प्रतियोगितावच्-
छेदकसंबंधेन प्रतियोग्यधिकरणत्वनिवेशोऽनुपपन्नः एवं घटो नास्तीत्यादौ संयोगादेः प्रतियोगिनिरूपितत्वाभानानुपप-

150

५८

राम०

ति: अत एव प्राचां विशेषणरूपेण संबन्धत्वानुपगमोऽपीत्येवद्दूषणं सारं [illegible] ननु
पूर्वपक्षे लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासंभवस्योक्ततया सिद्धान्ते लक्ष्यप्रदर्शनमेवोचितं न तु लक्षणाभिधानमिति लक्षणाभित्याद्यनुपपन्न
मत आह पूर्वोक्तेति प्रसिद्धेति आकाशाभावादीत्यादितिदिति पूर्वोक्तेत्यर्थः विशेषणेति वृत्तिमत्त्वादिविशेषणेत्यर्थः विशेषणादि
नेत्यादिना प्रमेयत्वस्यानुगतत्वमेवस्यान्न परिग्रहः भाववत्तीत्यस्य भाववत्त्वेन प्रतीतत्वमर्थो वाच्यः इह तु भ्रमरूपैव प्रतीतिरस्ती
त्याशयेनाशंकते नचेत्या प्रत्यये भ्रमात्मकप्रत्यये तथा सति आकाशस्याकाशाभावाभाववत्त्वमस्तु अन्यथा भ्रमस्य कल्पनागौरवमप्र
अन्यथा यद्वत्त्वेन प्रत्यये यदसत्त्वप्रत्ययस्तस्य तदभाववत्त्वे पटवत्त्वेनेति घटविरुद्धेत्यादि: घटवति घटासत्त्वप्रतीपटस्यापि घटाभाव
त्वप्रसंगादिति पाठः अप्रसक्तेनेमेयमप्रसक्तप्रत्यये घटविरोधांशे भ्रमात्मकप्रत्यये साक्षात्संबन्धं स्वरूपसंबन्धं अभिप्रेति केवलान्वयि
तावच्छेदकमित्यादि आहेति विषयतायाः स्वनियामकत्वेन अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे ज्ञानस्य विषयतात्मकसाक्षात्संबन्धे
न केवलान्वयित्वासंभवादित्याशयं विषयत्वस्य स्वरूपसंबन्धात्मकत्वे ज्ञाननिष्ठकविषयतानिरूपित[illegible]त्वासंभवादौ विषयतेति
न [illegible] नु व्यधिकरणसंबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यधिकरणसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य प्र
तियोग्यसामानाधिकरण्याभावेन कथं व्यधिकरणेत्यादिकमुक्तमत आह आकाशाभाववच्चेति इत्यभिप्रेत्येति तथा च स्वंडशः पारिभा
षिकं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यं निर्वक्तव्यं तच्चोक्ताभावेप्यस्तीति भावः तादृशाभावान्तरेति न च सर्वस्यैवाभावस्य तत्र लक्षणा
वृत्तित्वविशिष्टस्वाभावरूपप्र॰तियोगिसमानाधिकरणतया तादृशाभावाप्रसिद्धिरेवेति वाच्यं [illegible]

|5|

प४

त्वस्य समवायादेस्सत्त्वेन व्यधिकरण ५
ह ५

याद्दशप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन याद्दशप्रतियोगिताश्रयाधिकरणं ॥ ० ॥ वृत्तित्वमभावस्य तादृशसंबंधावच्छिन्नतादृशप्रतियोगिताभावाश्रयस्य तादृशसंबंधेन केवलान्वयित्वमिति ॥ १

म०टी०

शयात् तद्वैयधिकरण्यादीति ॥ नादात्म्यसंबंधघटितवैयधिकरण्यादीत्यर्थः आदिना वृत्तिमत्त्वपरिग्रहः केवलान्वयित्वव्यर्थमिति घटादेर्घटत्वादिना न केवलान्वयित्वं किंतु मेयत्वादिनेति नियमोपयत्तये वक्ष्यमाणरीत्या वृत्तात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव केवलान्वयित्वरूपत्वादिति भावः तथैव अननुगतत्वप्रयुक्तमेव दूषयति गुणोतीति न च घटादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेनागगनाद्यभावस्य केवलान्वयितापत्तिसंभवे एतावत्यंशे तानुसरणमफलमिति वाच्यं विशिष्टाभावो विशेष[illegible]यणस्य विशेष्यस्य चाभावरूपस्तदुभयसंबंधाभावरूपो वेति मतानुसारेणोक्तापत्त्यसंभवात् तेनैवेति रूपेणेति शेषः अनवच्छेदकं तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं द्वितीयेति वृत्तिमत्त्वेत्यादिकल्पेत्यर्थः प्रथमकल्पे प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्योभयाभावघटिततया वक्ष्यमाणापत्त्यसंभवादिति भावः प्रतियोगीति प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्यादिर्यथाश्रुतस्यैव उभयाभावघटितस्यैव उभयत्वाधिकरणस्य उभयत्वावच्छिन्नस्य उभयत्वेतितभावयत्किंचिदधिकरणे तादृशधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वं विवक्षितमिति भावः विशिष्येति सिसाधयिषाविरहविशिष्टेत्यर्थः अर्थं साध्यसिद्धिविरोधीति मूलार्थः वहुव्रीहावुत्तरपदे पुल्लिंगत्वानुपपत्तेः कप्रत्ययापत्तेश्चेत्याशयः ~~[illegible]~~ तथा चेति घटे प्रमेयत्वं न वेति संशयस्येति शेषः अनुमानांगतेति प्रमेयत्वमित्यादिनामूले उक्तेति शेषः न च तेन मूलेन प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यैवानुमानांगत्वमुक्तं न तु घटे प्रमेयत्वं न वेत्यस्येति वाच्यं प्रमेयत्वमित्यादिमूलस्यापि घटे प्रमेयत्वं न वेत्यत्रैव तात्पर्यात् यथाश्रुतस्य

76 कः

152

ग्रमं०

इमत्नीयं प्रकृते तु केवलान्वय्यनुमानेन सिद्धैवेति केवलान्वयिनि-अत्र साध्यं न वेति संशयस्यैव साध्यसिद्धिविरोधित्वेन मूले उक्तत्वादिति ८

न ५ न ८

साध्यसंदेहत्वाभावेन पूर्वपक्षेऽनुपक्रांतत्वेन चासंगत्यापत्तेरित्याशयात् वस्तुगत्या प्रमेयत्वाभावस्याप्रसिद्ध्या कोटित्वासंभवादाह प्रमेयत्व
प्रकारेणेति अर्थभेदव्यवच्छेद्यभेदोऽपि भेदमात्रेति इदं च मात्रपदं तदन्तर्भावेन याऽप्रसिद्धिप्रायेण तदनंतर्भावेऽपि विशेषणविशेष्यभावभेदस्य विशि
ष्टाभिधानेनार्थभेदव्यवच्छेदलाभाभिप्रायेणावेति ध्येयं इत्याकारके त्वलौकिकसंशयेऽपि विरुद्धोभयेति कोटिद्वयविशेष्यकत्वेन
त्वादिसंशयत्वेति कोटिविशेष्यकस्यापि संशयस्य सर्वैरुपगमादिति भावः प्रमेयत्वप्रकारेणेति प्रतियोगितासंबंधेन अत्र समनुपपत्त्येत्या
दि किं नाहत्यमिति तथा च प्रमेयो न वेति संशयस्य एवाहरणोपपत्तिरिति भावः एतादृशेति साध्यविशेष्यकेत्यर्थः प्रमेयत्वाभाववृत्तीति कोटिता
वच्छेदकरूपेण कोटिप्रकारकबुद्धौ तद्रूपेण कोटिप्रसिद्ध्यावश्यकत्वादिति भावः तदभावेति तादृशप्रसिद्धभावेत्यर्थः वस्तुतस्तु प्रमेयत्व
मित्यादि मूलस्याप्याधेयत्वावच्छिन्नत्वरूपप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नघटत्वनिष्ठाभावावगाहित्वेऽपि घटे प्रमेयत्वं न वेति संशये तात्पर्य
मिति भावः तत्र साधानमिति यथाश्रुतेन पक्षनिष्ठेत्यादिना बाधकमानाभावो लभ्यते तद्भेदेन पूर्वोपस्थितपक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रति
योगित्वज्ञानपरामर्षतदभावस्यैव लाभादिति भावः प्रतियोगित्वज्ञानविरोधीति तथा च नञो व्यत्यासेन तदर्थस्य विरोधिनो ज्ञानानु
योगितयान्वय इति भावः यथाश्रुतार्थे साध्यसिद्धिजनकत्वरूपं पक्षनिष्ठेतीति तथा चाभावार्थकनञो व्यत्यासेन तदर्थ [illegible]
~~धिनो ज्ञानानुयोगितयान्वय इति भावः यथाश्रुतार्थे साध्यसिद्धिजनकत्वरूपं पक्षनिष्ठेतीति तथा चाभावार्थकनञो व्य~~
[illegible] स्याभावस्य ज्ञानानुयोगितयान्वय इति भावः दीधितौ साध्यसाधकत्वेनेति यथाश्रुतार्थकमनुवादः व्याख्यायां कल्प
द्वय एवेति यद्यपि द्वितीयकल्पे कर्मधारय एव सम्यक् न तु तत्पुरुषस्तथाप्यभावपदवैयर्थ्यापत्त्या तत्रापि तत्पुरुषो वलंबित इति ध्ये

153

म॰टी॰ यं तदभावस्यापि पर्वतो वन्ह्यभाववानिति निश्चयाभावस्यापि व्यतिरेकग्राहकस्येति व्यतिरेकविकलवदित्यादिमूलस्थो त्यादिग्रंथे
ति मूले त्यादित्त्वदिति धूमाभावाभाववदित्यर्थः तथात्वात् व्यतिरेकव्याप्तिग्रह प्रतिबंधकत्वात् विपक्षपदेनेति मूले ही धितौ चेत्या
दिः व्यतिरेकविपक्षएवव्यापकत्वेनाभिमत हेत्वभावाभाववानेवच्या इति इदमुपलक्षणादीधितौ हेतुशब्देनव्याप्यत्वाभिमतः साध्या
भावो वाच्यः इत्यपि द्रष्टव्यं तद्व्यतिरेकस्यैवेति साध्य हेतुरूपस्य साध्याभाववहेत्वभावयोर्व्यतिरेकस्यैवेत्यर्थः एक एवेति न चैवं व्य
भिचारस्य हेत्वाभासत्वानुपपत्तिः तज्ज्ञानदशायामपि निर्धर्मितावच्छेदकव्याप्तिग्रह सम्भवादिति वाच्यं स धर्मितावच्छेदकव्या
प्तिग्रह प्रतिबंधकतयैवोपपत्तेः व्यभिचाराद्यन्यतमत्वस्यैव हेत्वाभासत्वरूपत्वाच्च ननु पक्षता यालिंगभेदेन हेतुताभेदान्नसि
द्धधूमलिंगके ह्यालोकपरामर्शकाले धूमपरामर्शासत्त्वे धूमलिंगकेच्छां विशिष्य सिषाधयिषाभावरूपकारणावला धूमलिंगकानुमि
तिरेतन्मते तु वीराधः धूमपरामर्शसत्त्वे सिद्धिसत्त्वे धूमलिंगकेच्छासत्त्वे धूमलिंगकानुमितिजनकतावच्छेदकवन्ह्यभाववदवृत्ति
त्वावच्छिन्नवत्तानिर्णयत्वाक्रान्तस्योक्तस्थलेपि सत्वात् लिंगभेदेन परामर्शहेतुताभेदवादिनश्च धूमपरामर्शत्वावच्छिन्न
स्य धूमलिंगकानुमितिजनकस्योक्तस्थलेऽसत्वान्नोक्तापत्तिरिति चेन्न यतन्मते च वक्ष्यमाणादिशा पक्षताहेतुत्वस्यैवाभाव
त् ननु निर्णयत्वं निर्वचनानुरोधेन लिंगभेदेन परामर्शहेतुताभेदश्री वृषपकः अन्यथा वन्हिव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावाप्रकारकत्वे
सति व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वस्य निर्णयत्वेव वन्हिव्याप्य धूमवान्नवेति संशयावारणादिति चेन्न उक्तसंशयेपि व्याप्यत्वावच्छि
न्नाभावप्रकारकत्वोपगमेनतद्वारणात् तदवच्छिन्नप्रतिबंधकस्य व्याप्यवत्तानिश्चयस्यापूर्वमसत्वात् यत्र च पूर्वं तत्प्रतिबंध

154

राम॰

१५५

५१

कोऽव्याप्यवृत्तानिश्चयोऽस्ति तत्र तत्संशयस्य व्याप्यनिश्चयत्वोपगमेन तदुत्तरमनुमितिरिष्टैव वस्तुतस्तत्र पर्यावृत्ते संशयत्वाव
मानसत्वव्याप्यजातिविशिष्टनिरूपितत्वस्य संशयकोटिविषयतायामेवोपगमेन संशयत्वविशिष्टनिरूपितत्वस्य पक्षविषयतानि
रूपितव्याप्यविषयतायां निवेशात्सामंजस्येन निर्णायत्वनिर्वचनानुरोधेन परामर्शस्य लिंगभेदेन हेतुताभेद आवश्यक इति तत्त्व
यत्तु धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावघटिताप्रामाण्यज्ञानस्योत्तेजकत्वानुरोधेन तदभावसहकारितानुरोधेन वा लिंगभेदेन परामर्श
कारणताभेद आवश्यक इति तदसत् तत्तद्विषयतासंबंधेन तत्तदप्रामाण्यग्रहविशिष्टधूमादिप्रकारताभेदकूटविशिष्ट
त्वस्य कारणतावच्छेदकव्याप्यविषयतायां निवेशेनादोषात् आलोकादिविषयतया धूमत्वाद्यवच्छिन्ना[illegible]भावघटिता
प्रामाण्यग्रहेऽस्वातंत्र्येणाभानेऽपि तादृशाप्रामाण्यग्रहविशिष्टधूमादिप्रकारताभेदस्य तदानीं मालोकादिपरामर्शे आलोका
दिविषयतायां सत्त्वात् तदानीं तस्मादनुमित्युपपत्तेरिति दिक् अधिकमन्यत्र मत्कृतौ द्रष्टव्यं व्याप्तिर्भेदादिति वह्न्यभाववद्
संयुक्तत्वादिविशिष्टधूमादेः कालिकादिसंबंधेन हेतुमत्ताग्रहादनुमितिवारणाय वह्न्यभाववत्संयुक्तत्वादिविशिष्टनिष्ठ
संयोगाद्यवच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वादिनैव हेतुतावच्छेदकत्वादिति भावः नन्वाकाशमवृत्तीति ज्ञानकाले पक्षधर्मता
ज्ञानविरहादेव नानुमित्यापत्तिरतस्त्राह अवृत्तित्वज्ञानस्येति वृत्तित्वसंबंधकेति आधेयतासंयोगादिसंबंधावच्छिन्नसंसर्गके
त्यर्थः तदानीमवृत्तित्वज्ञानकाले विवादेति तथा च नेष्टापत्तिरिति भावः वृत्तिमत्त्वमिति नन्वेवं घटत्ववान् घटपटोभयत्वादित्या
दौ पर्याप्तिसंबंधेन हेतुतायामतिव्याप्तिः साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशे च पर्याप्तिसंबंधघटितदभावान्न दोष इति चेन्न उ

ती

म०टी०

भयत्नादेः प्रत्येकमेवपर्याप्तिः प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मः परंनतदवच्छेदइति घटत्वाभाववति पटे पर्याप्तिसंबंधेनतादृशोभयत्वसावृत्ति
त्वेनातिव्याप्त्यसंभवात् अथ यथा साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशे प्यतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् व्यभिचारज्ञानेति अ समानप्रकारकत्वे
त्यादिः पर्याप्त्यादिरूपेति अ अस हानसीय [illegible] वह्निभिन्नवह्निमान् धूमादित्यादावतिप्रसंगवारणाय यानवच्छेदकेत्यनेन यादृश
धर्मावच्छेदेनसाध्यतावच्छेदकतापर्या [illegible]
[illegible] भिन्नादृशधर्मावच्छेदेनावच्छेदकतापर्याप्त्यभावइत्यस्यावश्यंवाच्यतयातत्परिग्रहायादिपदोपाद
नं एतेनव्यभिचारलक्षणेपि महानसीयवह्न्यभावमादायातिप्रसंगवारणाय पर्याप्त्यनुसरणमावश्यकं एवं साध्याभावव
दवृत्तित्वरूपव्याप्तावपितन्निवेशनमन्यथातादृशाभावमादायाव्याप्तेः तथा च व्यापकताघटितव्याप्तेः कथं पर्याप्तिनिवेशे
नविषयाविरोधविरहोद्भावनमितिशंकापिप्रत्युक्ता उक्तरीत्या पर्याप्तिनिवेशस्य व्यापकताघटितव्याप्तावेवसत्वात् भानादि
तिव्यापकताज्ञान इत्यादिनानु उक्तसमूहालंबनव्यभिचारज्ञानविरोधिता निवेशे गौरवेणात घटितत्वेन साध्याभाववद्वृत्ति
त्वरूपव्यभिचारज्ञानमुपादायतद्विरोधित्वेनजनकत्वोक्तौ कथंतस्याकिंचित्करत्वमत आह तद्घटितत्वेनेति तादृशेति साध्या
भाववद्वृत्तित्वेत्यर्थः नगौरवादिकमिति आदिनाविषयविरोधाभावपरिग्रहः तद्घटितत्वेनसमूहालंबनव्यभिचारज्ञानमुपादा
यतद्विरोधित्वेनजनकत्वोक्तौ [illegible] वपिगौरवादेरभावादितिभावः घटज्ञानत्वादिनेति अतिलाघवादित्यादितदेवस्थयोक्तिक
त्वमेवज्ञानादिमानितीतिपघ पिवह्न्यादिसाध्यकएववह्नित्वत्वादिनावह्न्यादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहेवह्न्यादिमा

राम०

सेव १

नित्यानुमितेरयोगःसंभवत्तथापिव्यतिरेकिणिसाध्याभाववदवृत्तित्वधीःकेवलान्वयिनिचव्यापकसामानाधिकरण्यधी
रनुमितिहेतुरित्युक्तौवह्न्यादिमानित्यनुमितेरयोगोनसंभवतीतिकेवलान्वयिनोविषयतयाज्ञानस्यसाध्यतानुसरणंनचैव
मपिवाच्यत्वादिसाध्यत्वानुसरणमेवोचितमितिवाच्यंवाच्यत्वत्वादेरखंडधर्मत्वाभावेनस्वरूपतस्तद्भानेनतदवच्छिन्न
साध्यत्वानुसरणस्याप्यसंभवात्पदपावच्छिन्नस्येतिनिर्धर्मितावच्छेदककव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्यव्यभिचारज्ञानाप्र
तिवध्यतयानुमित्यहेतुत्वादितिप्रसंगश्चेतिभावःप्रसंगादितिअथज्ञानादिमानित्यनुमितौज्ञानत्वत्वादिनाव्यापक
तावच्छेदकत्वग्रहस्येवहेतुत्वंननुजातित्वादिनेतिनोक्तप्रसंगइतिचेन्नतथासतिज्ञानत्ववत्वानित्याद्यनुमितेर्विलोपा
पत्तेःयत्तुयत्रज्ञानत्वादिकंस्वरूपतस्सामानाधिकरण्यनिरूपकतावच्छेदकतयाभासतेतत्रज्ञानादिमानित्यनुमिति
र्यत्रचज्ञानत्वत्वादिनातत्रज्ञानत्ववत्वानित्याद्यनुमितिरितिनोक्तप्रसंगइतितन्नतथासतिहेतुसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितानवच्छेदकानुभवत्वव्यापकगुणत्वव्याप्यजातिमज्ज्ञानसमानाधिकरणाहेतुमानयमित्यादिज्ञानादपिज्ञानवानित्या
द्यनुमितिप्रसंगात्त्वन्मतेतन्मतेप्रतियोगितावधर्मिकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वघटितोभयाभावज्ञानस्यानुमितिहेतुतयानज्ञ
ज्ञानत्वादेर्यथाभानंतथानुमित्युक्तावुक्तप्र[struck out]मगोनेतिध्येयंज्ञानादिवेतिअनुमितिरित्यग्रिमेणा
न्वयःतदानींवह्न्यादिसाध्यस्यव्यतिरेकित्वग्रहकालेकथमितितदानींसाध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानासंभवादितिभावःननुअभा
वप्रतियोगितानवच्छेदकंप्रमेयत्वमितिग्रहेपिसंबंधविधयाप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहिसाध्याभाववदवृ

157

गि १

त्वं
तावि २

79

तृ४

म०टी०

158

त्तित्वज्ञानं भ्रमात्मकं संभवत्येव समानप्रकारकग्रहस्यैव विरोधित्वादिति चेदत्र वदंति स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेनाभा
वाभाववत्त्वमेव केवलान्वयितावच्छेदकत्वं तज्ज्ञानदशायां च न साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य भ्रमात्मकज्ञानसंभवः अभावप्रमेयत्वावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन प्रमेयत्वस्य प्रकारत्वे समानसंविसंवेद्यतया प्रमेयत्वत्वेपि स्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंबंधेनाभावस्या
पि प्रकारत्वात् एवं च केवलान्वयित्वरूपानुपसंहारित्वस्य ज्ञानमन्वयव्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधीति तस्य हेत्वाभासत्वमप्युपपन्नमिति
केचित्तु वाच्यत्वत्वावच्छिन्नस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वाभाववस्याभावत्वावच्छे
देन ग्रहदशायां वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य न भ्रमात्मकज्ञानसंभवः समानप्रकारकविरोधिग्रहसत्त्वात् न च तादृशप्रतियोगि
कत्वाप्रसिद्धिरिति वाच्यं विषयतानिष्ठस्याभावनिष्ठस्य च स्वप्रतियोगिकत्वस्यैक[illegible]जातीयतया स्वरूपसंबंधेन वाच्यत्वत्वाव
च्छिन्नप्रकारकज्ञानादिनिष्ठवाच्यत्वादिविषयतायामेव तत्प्रसिद्धिसंभवादित्याहुः घटादिवृत्तित्वानुमितिरिति परे प्रमेयत्व
मित्याद्याकारकसाध्यविशेष्यकानुमित्यभिप्रायेणेदं प्रमेयत्वादेरितीत्यतिव्याप्तिश्च[illegible] प्रमेयत्वपक्षकघटादिवृत्तित्वानुमितिरेव
तत्रेति भावः सहचारस्थलाभावादिति न च साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञाने सहचारज्ञानानपेक्षणात्कथमेतदिति वाच्यं
तत्र साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशकल्पाभिप्रायेणेतस्योक्तत्वात् परोक्षज्ञाने तत्र इति धर्मव्यापकत्वग्रहे तत्र इति त्वग्रहानियमा
दाहग्राहकत्वैति सिद्धसाधनादिति हेतुग्रहकाल एव साध्यग्रहादिति भावः अत्यंताभावघटितसाध्याभाववद[illegible]द्वृत्तित्वापेक्षया
प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशेनान्योन्याभावघटितसाध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवमित्याशयेनाह साध्यवदन्येति इदमे

राम०

तृ२

५४ हेतुतायाः स्फुटतया व्यतिरेकव्याप्तिग्रहजन्यज्ञानस्यानुमितित्व ५४

६२ ६४

153

वकेवलान्वयित्वज्ञानकालेनुमित्यनंगीकाररूपमेवतां अनुमितिमवंतीतिग्राह्याभावावगाहित्वादिति भावः विषयविरोधाभाववद्वृ
त्तिसमानप्रकारकत्वाभावादिति भावः धूमाभावाभावत्वेनेति समानसंवित्संवेद्यत्वेनायीत्यादिप्रमित्यंतरत्वइति व्यतिरेकव्याप्ति
ग्रहेतिशेषः तत्र प्रमाणांतरे व्यतिरेकेनीति व्यतिरेकेत्यादीत्यर्थः ननु तत्रानुमितित्वानुभवोविवादग्रस्त इत्यत आह दीधितौ क्वमे
ति साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहस्य बलाघवेनानुमितित्वाभ्युपगमे व्याख्यायां तथात्वे व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनाधियोनुमितित्वाभ्युपगमस्य
तयानुमितित्वाभावेन तादृशानुभवेन विवादग्रस्तत्वमिति भावः मिनोतीति त्वमस्तकेअनुमितित्वानुभवेतितस्य च प्रकृतेऽभावादिति
भावः ननु तत्करणस्यापीत्यपि ना व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनाविजातीयाधीः समुच्चितास्याश्च प्रमित्यंतरत्वं ननु प्रमाणांतरत्वमिति
तत्करणमपि प्रमाणांतरमित्यसंगतमत आह भावप्रधान इति भावप्रधानोपीत्यर्थः तथा च भावप्रत्ययात्प्रमाणांतरपदस्य प्र
मित्यंतरार्थकतया करणास्तुत्यात्प्रमाकरणांतरपरतया नासंगतिरिति भावः शब्दानुमानेतिशाब्दानुमितिसामग्रीमिलनइ
त्यर्थः यथा परस्परप्रतिबंधेनेति यथा केवलशाब्दानुमितिसामग्रीमिलनेशाब्दसामग्र्यानुमितिप्रतिबंधेन शाब्दानुमित्साविशि
ष्टानुमितिसामग्रीमिलनेनुमितिसामग्र्याशाब्दप्रतिबंधेन शाब्दानुमित्युभयरूपज्ञानाभावस्तथा प्रकृते केवलानुमित्यर्थी
पत्तिसामग्रीमिलने लघ्वनुमितिसामग्र्यार्थापत्तिप्रतिबंधेनानुमित्यर्थापत्तीच्छाविशिष्टार्थापत्तिसामग्रीमिलनेऽर्थापत्तिसामग्र्यानुमि
तिप्रतिबंधेनानुमित्यर्थापत्त्युभयरूपज्ञानाभावइत्याखंडलार्थः यथास्मतेशाब्दानुमानसमाहारेणाद्वयोद्योत्यात्प्रकृतेनुमित्युप
त्याचासंगत्यापत्तेरितिध्येयं पक्षताजन्यस्य तन्मात्रस्यानुमितित्वमिति लौकिकप्रत्यक्षेविषयस्पहेतुतयापक्षताप्रत्यक्षस्याप्य

त्यं१ प्रति३
न२

द्वि २   नं१

म०टी०   160

नुमितित्वापत्तिरिति भावः अभ्युपेयत इति तथा च पक्षताया लौकिकप्रत्यक्षाभावेन पक्षताजन्यत्वमादाय पक्षताप्रत्यक्षस्यानुमितित्वाप
त्तिरिति भावः अभ्युपगम्येति पक्षताया अनुमितिहेतुत्वमित्यादिना घवादाह व्याप्यत्वमिति वृत्तिमत्त्वे सतीति शेषः नातःऽवृत्तावित्या
दि पूर्वोक्तसंगतिः अप्रसिद्धेति ननु हेतुतावच्छेदकसंबंधसामान्येन साध्याभाववदनुयोगिकत्वहेतुतावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिक
त्वोभयाभावविवक्षणान्नाप्रसिद्धिरिति चेन्न एतन्स्यसाधनभेदेन भिन्नत्वात् सामान्यत्वस्य व्यापकत्वात् तस्मिन् स्य दुर्वचनत्वा
व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया गुरुत्वाच्च एतेन हेतुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तितासामान्ये
साध्याभाववद्वृत्तिरूपित्वाभावविवक्षणान्नोक्ताप्रसिद्धिरित्यपि परास्तं उक्तदोषापत्तेः वृत्तेरिति तथा च प्रसिद्धानुमाने व्याप्ति
रिति भावः दैशिकविशेषणतानाविशेषेणेति प्रसिद्धानुमानाभिप्रायेणेदं विरोधितानियामकसंबंधेनैव वृत्तित्वं विवक्षितं वि
रोधितानियामकत्वस्य साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकत्वमर्थः तेन विरोधितानियामकसमवायसंबंधेनेत्याद्यग्रिमग्रं
थसंगतिः अभावाभावस्यापीति अपिनाभावसमुच्चयः स्वमते दीधितिकृन्मते वृत्तित्वादिति तथा च नोक्ताव्याप्तिः तत्र हेतुभूत
■सत्त्वाभावाधिकरणजात्यादौ तादृशदैशिकविशेषणतया वृत्तित्वस्यान्यत्राप्रसिद्धसाध्याभावे जात्यभावाभावरूपेऽभावसत्त्वा
दिति भावः एतेन स्वाधिकरणेत्यादेर्व्याप्तिरूपत्वं अहुरित्यस्यासोद्भावनं तद्बीजं च कालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताका
काशाभावानामत्वादित्यादावात्मत्वाद्यधिकरणाविरोधितानियामककालिकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धाऽव्याप्तिरिति वृत्तिमिति
तथा चाभावीयस्वरूपसंबंधेनैव स्वाधिकरणवृत्तित्वं वाच्यं जात्यभावाभावात्सत्ताभावादित्यादौ च सत्ताभावाधिकरणजात्यादावभा

राम०

१६१

वीयस्वरूपसंबंधेनवृत्तेः प्रसिद्धानोक्ता व्याप्तिरितिभावः अंगीकुर्वतीति अत्रापुक्तस्थलेआत्मत्वाद्यधिकरणोभावीयस्व
रूपसंबंधेनसाध्याभावस्याकाशाभावस्य वृत्त्याऽव्याप्तिरित्यस्वरसः नीलेत्यादिननुसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यस्यसाध्याभाव
ववृत्तितानवच्छेदकमित्वमर्थः तथाचात्रनीलासमवेतत्वविशिष्टगोत्वत्वस्यसाध्याभाववन्नीलगोवृत्तितानवच्छेदकत्वान्नाव्या
प्तिरितिचेन्नविशिष्टाभूतगोत्वत्वस्यनीलगोवृत्तितावच्छेदकत्वेविशिष्टस्यानतिरेकेणाविशेषणांतरविशिष्टस्यापितदनवच्छेद
कत्वासंभवेनोक्तव्याप्तेर्दुष्परिहरत्वात् अतएव द्रव्यंगुणकर्मान्यत्वेसतिसत्वादित्यस्योपेक्षातत्रस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेन
गुणकर्मान्यत्वविशिष्टमात्रस्यसाध्याभाववद्वृत्तितानवच्छेदकतयातदायेवविशिष्टसत्वस्यव्याप्यत्वोपपादनसंभवान्
नवप्रकृतेपिस्वाश्रयसमवेतत्वसंबंधेननीलासमवेतत्वविशिष्टमात्रमादायविशिष्टगोत्वस्यव्याप्यत्वोपपादनसंभवतीति
वाच्यंतस्यद्रव्यत्वादिनिष्ठसाध्याभाववद्गगनादिवृत्तितावच्छेदकत्वेनतदादायव्याप्यत्वोपपादनासंभवादितिदिक् तथासाध्याभाव
वद्वृत्तित्वभ्रमएवानुमितिः अत्रेदंदूषणंउक्तपुर्व्याविह्न्याद्यनुमितौवह्न्यभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्याप्तिज्ञानस्यहेतुत्वेपिकेवलान्व
यिनिविशेषदर्शनदशायांतज्ज्ञानासंभवेनव्याप्यकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैवहेतुत्वमुचितंपक्षकेवलान्वयिनिसाध्य
भाववद्वृत्तित्वज्ञानंभ्रमरूपंव्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानंप्रमारूपंतत्रलाघवादाद्यज्ञानमेवहेतुः केवलान्वयित्वविशेष
दर्शनदशायांकेवलान्वय्यनुमितिखंडनमेवकेवलान्वयिखंडनमितितदसत् एवंसत्यव्याप्यवृत्तित्वखंडनस्याप्यापत्तेः संयोगि

४१ ।

मं०टी

ष्य२ सै६ त४

द्रव्यत्वादिन्यादौ संयोगाभाववद्वृत्तित्वज्ञानं भ्रमरूपं संयोगवदन्यावृत्तित्वज्ञानं प्रमारूपं तत्र लाघवेनाग्रस्यैव हेतुत्वं अव्याप्यवृत्तित्व
विशेषदर्शनदशायाम व्याप्यवृत्त्यनुमितिखंडनमेवाव्यावृत्तित्वखंडनमित्यस्यापि मुवचत्वादिति दिक् अधिकमस्मत्कृतन्यायकौ
स्तुभे द्रष्टव्यं। इति महादेवविरचितायां भवानंदीव्याख्यायां सर्वोपकारिण्यां केवलान्वयिग्रंथव्याख्यानं वेतीति। नत्वा च तत्वेन
सानैयायिकस्येत्यर्थः व्याप्तेरिति साध्याप्रसिद्धेरिति पक्षे हेतुसाध्यसहचारग्रहः। पृथिवीत्वेतरभेदसहचारग्रहः। नन्वावश्यकसाध्य
प्रसिद्ध्यधीनहेतुसाध्यसहचारग्रहाधीनहेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिग्रहसंभवेन तत्पाते नैदुर्ज्ञेयत्वमत आह साध्यप्रसिद्धिमा
त्रेणैवेति साध्यप्रसिद्ध्यधीनसाध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिग्रहमात्रेणैवेत्यर्थः मात्रपदेन साध्यप्रसिद्ध्यधीनहेतुसाध्यसहचारग्रहाधी
नहेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिग्रहव्यवच्छेदः एवकारोवधारणे कृतार्थत्वाद्धेतिर्यत्किंचिदन्वयव्याप्तिग्रहादेवानुमितिसंभवे
लाघवेन साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिग्रह एवोक्तेत्याशयः वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुसाध्यसहचारग्रहं विनापि योपरुधर्मावच्छिन्नाभावव्याप
काभावप्रतियोगितावच्छेदकयद्धर्मवान्सतद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकतद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणावृत्तितद्धर्मवानिति सामान्य
व्याप्त्यायक्षधर्मतावलाद्धेतुसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तेरनुमितिसंभवान्नदुर्ज्ञेयत्वमत आह। साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैवेति। मात्रपदेनप
क्षधर्मताबलव्यवच्छेदः [illegible]षपूर्ववदिति ध्येयं दुर्ज्ञेयत्वादित्यंतेनानुमेयव्याप्तिरूपसाध्याप्रसिद्धिकृत[illegible]नाकथंचिन्नप्रसिद्धौत्वाह साध्यप्रसि
द्धौति। अनुमेयव्याप्तिरूपसाध्यप्रसिद्धौ इत्यर्थः कृतार्थत्वाद्[illegible] इत्यंतेनानुमेयव्याप्तिरूपसाध्याप्रसिद्धिकृतानाकथंचिन्नप्रसिद्धौत्वाह साध्य[illegible]

ल२ नो४

162

राम०

न्वेतितथाचव्याप्त्यनुमानवैयर्थ्यमितिभावइत्यपिवदंति । व्याप्तिग्राहकत्वात् । व्याप्तिग्रहे हेतुतायाः पूर्वं दूषितत्वात् । उक्तक्रमेण । पृथि
वीत्वमित्याद्युक्तक्रमेण । हेतुतावच्छेदकेति हेतुतावच्छेदकपृथिवीवृत्तित्वघटितधर्मविशिष्टपृथिवीवृत्तित्वस्योदाहरणादस्मा
दादितिभावः । तच्छंकेतिव्यभिचारशंकेत्यर्थः । तत्संशयात् । अन्याधिकरणांतर्भावेन व्यभिचारसंशयसंभवात् । अस्त्येवेतितथाचत
दधिकरणांतर्भावेनव्यभिचारसंशयनिवर्तकतयैवसहचारग्रहस्यव्याप्तिग्रहोपयोग इति भावः । तथा । व्याप्तिग्राहकः । प्रकारांतरेणा
। साधनवत्त्वातिरिक्तरूपेण । प्रकारांतरेण चासाध्याभाववत्त्वातिरिक्तरूपेण च । व्यभिचारत्वाग्रहात् व्यभिचारग्रहत्वाभावात् । तद्विरोधी
उपदर्शितव्यभिचारज्ञानविरोधि । तत्प्रयोजनं । यच्छब्दादिप्रयोजनं । तथानुभवेपि । व्यतिरेकुदाहरणादप्यन्वयव्याप्त्यनुभवेपि
। अन्यादृशी । सांप्रतिकी । नास्त्येवेति । अन्यथा कस्यापि कदापि पराजयएव न स्यादिति भावः । पुनरिति । साधनाभावइति शेषः । तद्वारणा
। संयोगाभाववारणाय । संदर्भेति प्रक्षालनाद्धीति न्यायेनोभयत्रैव प्रतियोगिवैयधिकरण्योपादानस्यानौचित्यादिति भावः । अत्र साधनाभावत्वे
न साधनाभावस्य व्यापकत्वं व्यापकत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेप्यवश्यं वाच्यं । अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्यासंभवान्वयेकेरित्या द
वतिप्रसंगापत्तेः । एवं च द्रव्यभिन्नत्वसंयोगवदन्यत्वादित्यत्र संयोगवद्भेदात्मकस्य संयोगवदन्यत्वाभावत्वावच्छिन्नाभावस्य द्रव्ये सत्वे
न संयोगवदन्यत्वाभावत्वेन संयोगवदन्यत्वा[struck]भावस्य द्रव्यभिन्नत्वाभावव्यापकत्वसंभवेन तस्य संयोगत्वेन व्याप
कत्वाभावेपि क्षत्यभावेन मैं तन्निष्पत्तये व्यापकत्वस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वमनुचितमित्यस्वरसादाहाऽऽहुरिति अत्रा
न्योन्याभावघटितव्यापकत्वमेव निविष्टं एवं च तस्य संयोगाभावे सत्त्वेन साधनाभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेशनीयमिति व्याख्या

तुराशयः। यद्वाभावाभावसाधारणविशेषणतया अस्वीकारे व्यापकतावच्छेदकसम्बन्धस्य साध्याभाववन्निष्ठत्वं संबंधविशेषानियंत्रितमेव वाच्यं एवं च
वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभावादिमत्यपि कालिकादिसंबंधेन धूमाद्यभावाभावस्य सत्वेन धूमाद्यभावादेर्व्यापकत्वासंभवेनाव्याप्त्यापत्त्या व्यापकतायां
प्रतियोगिवैयधिकरण्यं अवश्यं निवेशनीयमिति। एवं साध्याभावसाधनाभावयोः प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशे। तत्र व्यतिरेकित्वाभावे महापटोत्प
त्तिकाले तंतावारंभकसंयोगानुकूलक्रियासत्वेन द्व्यारंभकसंयोगनाशकक्रियोत्पत्तिर्न भवति क्रियावति क्रियांतरानुत्पत्तेरत आह खंडपटेति। खंडप
टस्यावस्थिततंतुसंयोगैरेवोत्पत्त्या तत्पाककाले न तंतावारंभकसंयोगानुकूलक्रियानास्तीति नोक्तदोष इत्याशयः। द्व्यणुकेति। खंडपटात्मके स्यादिः एवमग्रेपि। एतत्त
संयोगासमानाधिकरणसंयोगाभावे साध्ये विभागासमानाधिकरणविभागाभावस्य व्यतिरेकित्वाभिधानं तंत्वभिन्नत्वादित्यादिनिभावः। एवंविधेति। द्विक्षण
मात्रस्थायिखंडपटात्मके इत्यर्थः। अत्र तादृशद्व्यणुकानंगीकुर्वतामेव मानाशयं वर्णयंति। यत्र यत्तंत्वारंभकसंयोगकाले एकतंतौ क्रिया ततस्तयोर्विभागः ततस्तं
तुद्वयसंयोगनाशः तत्र विभागोत्पत्तिकाले खंडपटोत्पत्तेः प्रामाणिकत्वे तस्य खंडपटस्य द्विक्षणमात्रस्थायिता संभाविता तत्रैव मानं न पश्यामः उत्पत्तिक्षणे द्वि
द्व्यसंयोगाभावे न द्वितीयक्षणे तत्प्रत्यक्षासंभवात् तृतीयक्षणे च तस्यैव नाशेन प्रत्यक्षासंभवः विषयस्य कार्यकालवृत्तितया प्रत्यक्षहेतुत्वात्। न च तत्साम
ग्रीलिंगकानुमानमेव मानमिति वाच्यं। फलसंदेहेन तत्सामग्र्या अप्यसिद्धत्वेन तदसंभवात्। न च तंतुतत्संयोगादिघटितसामग्री प्रत्यक्षसिद्धैवेति वाच्यं। वि
जातीयसंयोगस्यैव द्रव्यजनकतया तादृशवैजात्यस्य फलाभावेनानंगीकारसंभवेन फलानिश्चये तत्सामग्र्याः प्रत्यक्षत्वासंभवादिति। मतद्वस्वरसोद्भाव
नं तद्बीजं च यत्र महापटनाशकाले तदारंभककतिपयसंयोगावर्तितेतेषु द्व्यारंभकतावच्छेदिका जातिरवश्यमंगीकार्या अन्यथा तद्धस्तुतंतुषु पूर्वं महापटो
त्पत्तिरेव न स्यात् तथा च खंडपटोत्पत्तिसामग्री प्रत्यक्षसिद्धेति तत्र खंडपटोत्पत्तिपूर्वकालीनैकतंतुक्रियया खंडपटोत्पत्तिकाले तंतुद्वयविभागेन द्वितीयक्ष

165

क्षणे च तत्संयोगनाशेन तद्वं उपदर्श्यते तृतीयक्षणे नाशावश्यक इति द्विक्षणमात्रस्थायिद्रव्यस्याप्रामाणिकतया तदङ्गीकारस्यावश्यक इति। न चैवं तत्रेत्या
दिग्रन्थासंगतिर्व्याख्यातानोद्धृतेवेति कथमेतत् इत्युक्तदोषोस्त्येवेति वाच्यं। तादृशद्रव्याङ्गीकारेपि तत्रेत्यादिग्रन्थस्तत्र विभागाभावे साध्ये सः संगाभावो हेतु
र्व्यतिरेकव्यापितस्य सद्धेतुत्वादित्याख्येय इति व्याख्यातुस्तात्पर्यान्तयनात्। न व्यास्तु तत्र तादृशद्रव्यावृत्तिसंयोगाभावे इति व्याख्यायां तादृशद्रव्याङ्गीकारेपि
न दोष इत्याहुः। इत्यादीति। आदिना प्रतियोगित्वे अभावावगाहित्वादेः परिग्रहः। तज्ज्ञानस्य। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य। तथात्वे। व्यतिरेकिण्यनुमितिहेतुत्वे। वह्नि
त्वरूपेण। वह्नित्वरूपेणैव। धूमं प्रतीति शेषः। धूमाभावेति। अप्रसिद्धेत्यादिः। तदीयो। निश्चयीयो। अवश्यंभाव इति। चकुमुचित इति वचनविपरिणतेनान्व
यः। दीधितावभावाविति। व्यापकाभावेनेत्यादिमूलीयाभावावित्यर्थः। रूपांतरेण व्याप्याभावसिद्धिनिरासायाह यद्रूपावच्छिन्नमिति। व्याख्यायां पूर्वोक्तत्वादि
ति। सिद्धांतलक्षणोक्तत्वादित्यर्थः। एवं। येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभाववत्ताज्ञानस्य हेतुत्वे। दीधितौ व्यापकत्वविशिष्टेति। व्यापक
तावच्छेदके त्यर्थः। तेन व्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावलाभः। एतेन यथाश्रुते व्यापकत्वसहितवह्नित्वावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानस्य हेतुत्वाला
भेन वह्नित्वादेर्व्यापकतानवच्छेदकत्वग्रहेपि द्रव्यत्वादिना वह्न्यादेर्धूमादिव्यापकत्वग्रहे धूमव्यापकवह्न्यभाववानिति ज्ञानेन धूमाद्यभावसिद्धिप्रसं
ग इति निरस्तं। नन्वत्र व्यापकतावच्छेदकत्वं वह्नित्वादावुपलक्षणं विशेषणं वा। नाद्यः प्रतियोगितावच्छेदके कस्यचिदुपलक्षणतयाभानानुपगमात्
नांत्यः गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवादिति चेन्न। प्रतियोगिताप्रकारक
ज्ञानस्थले प्रतियोगितावच्छेदके उपलक्षणतयाभानस्य व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक इत्यादौ सर्वसिद्धतया प्रकृते वह्नित्वावच्छिन्न
प्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतियोगिताप्रकारकस्य हेतुत्वोपगमेन आद्यकल्पे बाधकाभावात्। वस्तुतस्तु लाघवेन प्रतियोगितासंसर्गकज्ञानहेतुत्वे

भ.टी.

व्यक ४

83

पिनक्षति: पूर्वं गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया व्यवस्थापनेन व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टवह्नित्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसंभवेन द्वितीयक
ल्पस्यसम्यक्त्वात् इति। व्याख्यायां अप्रसिद्धावपीति· धूमादिव्यापकत्वावच्छिन्नस्य प्रमेयत्वादेः स्वरूपसंबंधेन केवलान्वयित्वादितिभावः। तादृशवह्नि
सामग्रीति· धूमव्यापकवह्निसामग्रीत्यर्थः। तादृशपरामर्शानंतरजत्वादिकमिति· अव्यवहितोत्तरत्वादिसंबंधेन तादृशपरामर्शत्वादिकमित्यर्थः। पक्षवि
शेष्यकानुमितित्वस्य· पक्षविशेष्यसाध्यप्रकारकानुमितित्वस्य। कार्यतेति· परामर्शेत्यादिः। अनुपस्थितस्यापीति· धूमाभावस्येतिशेषः। बोध्य इति· इदमुपल
क्षणं। एवं उक्तो धूमाभावधीसत्वे विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या धूमाभावप्रकारकधीरपि बोध्या। अवच्छेदकत्वेनैव· व्यापकतावच्छेदकत्वेनैव· एवकारे
णवह्नित्वादेर्व्यवच्छेदः। तदभाववत्ताज्ञानं· व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानं प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गकमितिशेषः· एवंच व्यापकतावच्छेद
कत्वविशेषणमेतन्मते· दीधितौ व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानित्यस्य प्रतियोगितासंबंधेन व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नोभयाभाववा
नित्यर्थो बोध्यः। अंगग्राहिकयेति तथाच व्यापकतावच्छेदकमुपलक्षणीकृत्य प्रतियोगिताप्रकारकज्ञानमेव हेतुरितिभावः। इत्यादिकमिति· आदिना पूर्वोक्तरी
त्या गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे धूमव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतियोगितासंसर्गकस्य हेतुत्वमेवोचितं लाघवात् न तूक्त
रीत्या प्रतियोगिताप्रकारकमित्यादिपरिग्रहः। तादृश इति अन्वयव्यतिरेकव्यापकताग्रहनियतविषयताक इत्यर्थः अत्रेतरत्वादिना साध्याभावाद्यवगाहित्वा
नसाधारण्याय प्रतियोगित्वरूपाभावत्वस्यैव व्यतिरेकव्यापकतायां निवेशनीयतया प्रतियोगित्वस्वरूपाभावत्वस्य साध्याभावव्यापकतात्मकप्रतियोगित्वा
भावस्य च वारणायाद्यं· साध्यतावच्छेदकत्वादिवारणाय द्वितीयं। नव्यास्तु· अभावत्वादिविषयकत्वं उभयव्याप्तिज्ञानानुगमकं इत्येतत्स्फोरणायोभयव्यापकताव
च्छेदकत्वेन तादृशपदार्थोपादानमित्याहुः। दीधितौ अन्वयिनि ताद्रूप्येणेति [?] इत आरभ्य वह्नेरित्यंतमेको ग्रंथः। व्याख्यायां वैलक्षण्यसादिति· विलक्षणविषयताकत्वा

166

दित्यर्थः। धूमीयमभावत्वमिति· अभावत्वे धूमीयत्ववैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्येन बोध्यं तथा च धूमीयाभावत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितित्वमन्वयव्या
प्तिज्ञानजन्यतावच्छेदकमिति भावः। प्रत्यक्षत्वेनेति· धूमाभाववदिति प्राथमिकप्रत्यक्षं यथा न धूमीयाभावत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि विशेषणतावच्छेदक
प्रकारकज्ञानाभावात् तथेयमनुमितिरपीत्यर्थः। भासत इति· तथा चैकत्र द्वयमिति न्यायेन धूमाभावत्वोभयप्रकारकानुमितित्वं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यताव
च्छेदकमिति भावः। स्मृतावितिः सत्यामिति शेषः। तथैव· व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितावेव। व्यभिचार इति· अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य व्यभिचार इत्यर्थः तादृ
शानुमितेरपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयसत्वेन धूमीयाभावत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वादिति भावः। कल्पे मते। धूमाभावस्वरूपेण· धूमी
याभावत्वरूपेण। धूमाभावस्यैवेति· एवकारो भिन्नक्रमे तथा च धूमीयाभावत्वरूपेणैव एवकारेणैकत्र द्वयमिति रीत्या धूमाभावत्वोभयरूपव्यवच्छेदः अत्र
ताहशजिज्ञासाकालेपि व्यतिरेक्युदाहरं प्रदर्शितप्रयोगः सर्वसिद्धोऽसंगत इत्यत्र तात्पर्यं तेन ताहशजिज्ञासाकालेऽन्वय्युदाहरणप्रयोग एव कर्तव्यः एकत्र
द्वयमिति रीत्या धूमाभावत्वोभयरूपेण धूमाभावजिज्ञासाकाले एव व्यतिरेक्युदाहरणप्रयोगः कर्तव्य इत्युक्तौ प्रकृतासंगतिरिति तत्त्वं काथा अनवकाशः। साध्यी
येति· साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नीयेत्यर्थः। अनंतर जत्वादिकं अव्यवहितोत्तरत्वादिसंबंधेनान्वयव्याप्तिज्ञानादिविशिष्टत्वं। प्रमाणसत्वे अर्थसमाजग्रस्तस्या
पि कार्यतावच्छेदकत्वोपगमादाह· अन्वयव्याप्तेरपीति· अपिना व्यतिरेकव्याप्तिसमुच्चयः। तत्तद्व्यक्तित्वेनैव चेति· सर्वस्यैवक्षणस्यातीतव्याप्तिज्ञानध्वंसाधिकर
णतया तद्ध्वंसानधिकरणत्वघटिताव्यवहितोत्तरत्वस्याप्रसिद्धात् तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्र व्याप्तिज्ञाननिवेशस्यावश्यकत्वे तस्यैव तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वमुचितमि
त्याशयः। अन्वयव्यतिरेकयोः अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमित्योः। वैलक्षण्येति· विलक्षणविषयतेत्यर्थः। सत्येवेति· वैलक्षण्यसत्वे तस्यैव कार्यताव
च्छेदकत्वेन व्यभिचाराप्रसक्तेरिति भावः। नियामकाभावेपीति· अपिनान्व यव्याप्तेरपीत्यादिपूर्वमतास्वरससमुच्चयः नवीनमतानां तत्तद्स्वरसदुष्टत्वे व्यभिचा
रनिरासोपायः कइति वाच्यं अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यानुमितित्वं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यार्थापत्तित्वं जन्यतावच्छेदकमिति दीधितिकृतोऽभिप्रायादिति दिक्॥ इतिमहा

श्लो० ५००० .

भ. टी.

८२

देवविरचितसर्वोपकारिण्यां भवानंदीव्याख्यायां व्यतिरेकिग्रंथव्याख्या ॥ ॥ अनुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधं तत्र स्वार्थानुमानं निरूप्य परार्थानुमानं
निरूपयति मूले तत्रानुमानं परार्थमिति अनुमाननिष्ठस्वार्थपरार्थत्वे स्वार्थपरार्थानुमितिकरणत्वे अनुमितिनिष्ठं स्वार्थत्वं चानुमितित्वव्याप्यो जाति
विशेषः तथाहि स्वार्थानुमितित्वं च प्रामाण्यज्ञानानास्कंदितपरामर्शत्वेन जनकता परार्थानुमितौ च न तेन रूपेण जनकता वाक्यप्रयोज्यत्वेनाप्रामाण्य
ज्ञानास्कंदितादपि न्यायप्रयोज्यपरामर्शात्तादृशानुमित्युत्पत्तेः किंतु न्यायप्रयोज्यविजातीयपरामर्शत्वेन एवं च स्वार्थपरार्थानुमित्योर्विभिन्नसामग्रीप्रयो
ज्यत्वेन तादृशसामग्रीप्रयोज्यतावच्छेदकजातिद्वयस्यावश्यकत्वमिति दिक् । मूलोक्तानुमितिचरमकारणेत्यादिन्यायलक्षणस्याग्रे तत्रेत्यादिना दूष्य
त्वात्स्वयं लक्षणांतरमाह दीधितिकृत् उचितेत्यादि । व्याख्यायां व्युत्क्रमेणेति धूमात्सर्वतो वह्निमानित्यादिरीत्येत्यर्थः । न त्वानुपूर्वीनिष्ठमुचितत्वं कथकसंप्र
दायसिद्धत्वं तच्च प्रतिज्ञोत्तरहेतुर्हेतूत्तरमुदाहरणमित्यादिरीत्या वाच्यं एवं च घटमानयेत्यादिवाक्यवारकविशेष्यदलवैयर्थ्यमत आह तत्त्वं चेति उचितत्वं चे
त्यर्थः । कथकसंप्रदायाविरुद्धत्वमिति कथकसंप्रदायसिद्धत्वस्य तत्त्वे उचितानुपूर्वीकत्वस्य प्रतिज्ञोत्तरहेतूत्तरोदाहरणोत्तरोपनयनोत्तरनिगमनत्व
पर्यवसानेन तस्य निगममात्रनिष्ठतया ऽसंभवापत्तेरिति भावः । इत्यादीति आदिना विभिन्नपुरुषीयप्रतिज्ञादेः एकदिने प्रतिज्ञादिनांतरे हेत्वादिकमित्या
देः परिग्रहः । तादृशेति कथकसंप्रदायेत्यर्थः तथा चोचितानुपूर्वीकत्वं व्युत्क्रमाद्युक्ततत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नभेदकूटवत्त्वरूपमिति भावः । तदर्थश्चेति अत्र तद
विशेषणदलसहितविशेष्यदलपरामर्शः अन्यथा प्रतिज्ञानंतरमित्यादिविशेष्यदलमात्रार्थत्वे व्युत्क्रमोक्तस्थलस्य तेनैव वारणे विशेषणदलवैयर्थ्यापत्तेः व
स्तुतस्तु विशेष्यदलमात्रपरामर्शेपि न क्षतिः व्युत्क्रमोक्तस्थलस्य तेन वारणेपि पूर्वोक्तविभिन्नपुरुषीयप्रतिज्ञादिस्थलवारणाय विशेषणदलसार्थक्यादिति
इत्यादीति आदिना उदाहरणानंतरमुपनय इत्यादिपरिग्रहः तथा च विलक्षणविशिष्टविषयताश्रयत्वं तदर्थ इत्याशयः अन्यथा रीते दुर्वचत्वादसंगत्यापत्ते
रितिध्येयं । एतावन्मात्रेति उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिसमुदायत्वमात्रेत्यर्थः मात्रपदेन पंचकव्यवच्छेदः । उचितानुपूर्वीको यः प्रतिज्ञादिपंचकसमुदायस्तत्त्वमि

168

नद

तिविग्रहे पंचकसमुदायस्यैकत्वादिप्रत्येकसमुदायानतिरिक्तत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यमत आह। उचितानुपूर्वीकाणीत्यादि। नन्वे
वमप्युक्तदोषतादवस्थ्यमेव तादृशपंचकसमुदायत्वस्यैकत्वादिसमुदायेपि स्वरूपसंबंधेन सत्वादत आह न्यायत्वस्येतिप
र्याप्तिमितिनयाच पंचपर्याप्तसमुदायत्वलाभाय समुदायपदं तेन तादृशप्रतिज्ञादिपंचपर्याप्तसमुदायत्वं न्यायत्वस्मरणमतो
नोक्तदोषइतिभावः। ननु श्रोत्रियसैकपाककसंप्रदायादिसंभवमिति। नयुक्तं न्यायाभिज्ञस्य कथकतयाऽन्योन्याश्रयात्। किंतु प्रति
लोमरंहेतुस्तदनंतरमुदाहरणमित्यादिघटितानुपूर्वीविशेषत्वं। मीमांसकमते उदाहरणांतस्त्र्यवयवको न्यायः बौद्धनये उदा
हरणोपनयरूपद्व्यवयवकः प्राचीननैयायिकनये द्व्यावयवकः तदुदाहरणाय पंचकेति समुदायपदं पंचत्वस्य पर्याप्तिस्वव
नायप्रतिज्ञादिनिस्वरूपकथनेन न्यायोक्तानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नत्वे सति प्रतिज्ञादिपंचत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं फलितमिति त
दसत्। वादकथाभिज्ञस्य कथकतयाऽन्योन्याश्रयाभावात्। किंलिंगादिकमप्यसत्घटितत्वस्य दुर्वचत्वात्तद्भिन्नतद्विषयकप्रती
त्यविषयत्वं प्रत्येकं प्रतिज्ञाद्यानुपूर्व्यास्तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वेन विशिष्टानुपूर्वीविशेषस्य तद्विषयकप्रतीत्यविषय
त्वानुपपत्तेः विशेष्यवत्तेविशिष्टाभावाद्यनभ्युपगमात् नद्वेतदभिप्रेत्याह। ध्येयमिति। इत्थं च प्रतिज्ञात्वादेर्न्यायत्वाघटितत्वे

169

टी०

१

चतुरासीनेनेति विचारातिरिक्तस्थलीयेत्यर्थः तादृशवाक्यं पर्वतोवन्हिमानित्यादिवाक्यपंचकंघटितइतिन्यायइति शेषः अव्याप्तिरिति
नत्रसाध्यादिबोधकवन्ह्यादिशब्दावच्छिन्नत्वाभावादितिभावः। तादृशेति पर्वतोद्रव्यवानित्यादृशेत्यर्थः। अनुवादत्वेनेति निगमनस्य
त्यादिः तत्र छन्दैः पक्षे हेतुसंबंधेन प्रतीयादितस्य साध्यस्य पुनस्तेशे वशाब्दैः पक्षे हेतुसंबंधेन साध्यप्रतिपादनस्य प्रयोज्यत्वे
नानुवादत्वनिष्क्रयस्य साध्ये बाधि तत्वज्ञानोपयिकस्य निगमने सर्वसिद्धत्वादितिभावः। तत्र छन्दविशेषेति प्रतिज्ञादिस्थसा
ध्यादिबोधकशब्दविशेषेत्यर्थः पूर्वोक्तांतन्याचायमित्याद्युपनयघटितेन्यायेः व्याप्तिं निरस्यति नचैवमिति अप्रसाधकत्वेनेति अयं हेतु
रसाधकः। व्यभिचारित्वादित्यादीत्यर्थः। उदाहरणेति वैयर्थ्येनेत्यादि चतुरवयवस्यैवेति तथाच तत्र चतुष्कघटितमेवन्यायत्वं
निर्वाच्यमितिभावः। यत्तु एवंसति तत्रैव समयबंधादिना यत्र पंचावयववाक्यप्रयोगस्तत्राव्याप्तिः अतिव्याप्तिश्चतत्र चतुष्कघटिते
हृषयोर्न्यादनंतहृसत। तथासति पर्वतोवन्हिमानित्यादौ यत्र समयबंधादिनाद्यवयवप्रयोगस्तत्राव्याप्तिस्तत्रसपंचत्वातिव्या
प्तेश्चप्रसंगात्। न च तादृशसमयबंधस्यासांप्रदायिकत्वान्नदोषइति वाच्यं प्रकृतेपि तुल्यत्वात्। केचित्तु चिंतामणिकारमते स्वकर्तव्य
निर्वाहायासाधकतास्थलीयन्यायेपि उदाहरणप्रयोगस्यावश्यकतया तत्रापि पंचावयवस्यैवन्यायत्वं अत एवानुक्तोदाहरणास्थले

170

गम०

पितादृशयोरप्यन्वयानाकांक्षयेतीति हेतुत्वतीयत्व स्फुटार्थीधितिरपि संगतइत्याहुः अन्वयसंभवेपीति एकत्रद्वयमितिन्यायेनेत्या
दि इतिन्यायेनेति इत्यादिकन्यायेनेत्यर्थः। तादृशान्वयस्यानुगुणानां स्वपरार्थत्वादृसंबंधः समत्वात्स्यादित्ति उद्देश्यविधेययोरिति उद्दे
श्यपयोर्विधेययोश्चेत्यर्थः मतोद्देश्यपयोः परस्परमनन्वयोन तादृशान्वयत्वम्प्रइति वाच्यं परार्थत्वबीजस्याभ्येन तत्रापि तादृशान्वय
नास्यतीति। अन्तोद्देश्यपयोरितिवस्तुस्थितिमनुरुध्योक्तं मत्कृते चविधेययोरित्येव विवक्षितमिति ध्येयं। यद्वा उद्देश्यविधेययोरिति उद्दे
श्ये विधेययोरित्यर्थः॥ उद्देश्यइति स्वरूपकथनं। विशिष्येकेति भूतुवन्हित्वावच्छिन्नतज्ज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नत्वा वाच्छिन्नयोरवच्छेद्या
वच्छेदकभावापन्नविषयितारूपसंबंधाभावेन विधेयभेदवाक्यभेदस्य सर्वसिद्धत्वेनचैकवाक्यत्वासंभवादिति भावः। अन्वयबो
धोस्त्विति नचोद्देश्यतावच्छेदकवन्हेरेवात्र विधेयत्वेन कथं युक्तान्वयबोधसंभव इतिवाच्यं। इदंवानरकहंडवानित्यादाविवप्रकृ
ते विधेयांशे तज्ज्ञानत्वाद्यात्मरूपाधिकावगाहिनोन्वयबोधस्य संभवात्। तादृशबोधे। वन्हिमत्पर्वतोद्देश्यकबोधे। आनुपूर्व्यवच्छि
न्नेति इदंवोद्देश्यवाचकपदेनान्वितं। नयामकस्वादितिनीलोघटः सुंदरइत्यादाविवघटोनीलः सुंदरइत्यादेर्नीलाभिन्नघटोद्देश्य
कबोधानुदयेनोद्देश्यतावच्छेदकवाचकपदस्योद्देश्यपदपूर्ववर्तित्वस्यापेक्षणादिति भावः। आनुपूर्व्या एवेति एककारेणवन्हिमा

२

टी०

न्पर्वत इत्याद्यानुपूर्व्यविच्छेदः। इहापीति प्रतिज्ञास्थलेपीत्यर्थः चरमश्रुतस्यापि वह्निमत्पदस्य योजनया पूर्वप्रतिसंधानेन वह्नि-
मत्पर्वतोद्देश्यकनिगमनार्थशाब्दबोध इति शेषः तत्र उपनये। अत्र च। प्रतिज्ञास्थले च तादृशतात्पर्याभावादिति नन्वत्रापि वह्नि-
मत्पर्वतोद्देश्यकनिगमनार्थविधेयकशाब्दबोधरूपफलानुरोधेन तादृशतात्पर्यकल्पनात्तादृशतात्पर्याभावोऽसिद्ध एवेति चेन्मै-
वं तथा सति प्रतिज्ञाजन्यस्य पर्वतोद्देश्यकवह्निविधेयकबोधस्यैवानुपपत्तिः तत्र पर्वतो वह्निमानित्यनुसंधानेनैवानुपूर्वीभिदा प्र-
तिज्ञाद्वयापत्तिः अत एव निगमनेऽयं पदस्यानुषंगपक्ष एव समंजसः अतोऽनुषंगपक्षे एकवाक्यतया वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतो-
द्देश्यकबोधानुरोधेन केवलोपनयजन्यपर्वतोद्देश्यकतादृशहेतुमत्ताबोधानुरोधेन चानुपूर्वीभेदेन उपनयद्वयापत्तेः आसत्त्य-
भावेनापीति अपिना पूर्वोक्तनिराकांक्षत्वप्रयोजकानुपूर्वीविशेषविरहस्य समुच्चयः। अत एव। आसत्त्यभावसूचनार्थमेव वाक्या-
नुसंधाने चेतितयावता सत्त्यभाव इत्याशयः। मूलार्थः। प्रतिज्ञादिपंचवाक्येत्यादि मूलार्थः एवमग्रेपि। तत्रापि अव्यवहितोत्तै-
कवाक्यत्वेपि। लक्षरायेति धूमव्यापकवह्न्यादिविशिष्टधूमाद्वह्निमान्पर्वत इत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नैवंविधपदानुसंधानस्येति पाठः एवंवि-
धेति उद्देश्यबोधकेत्यर्थः हेतुत्वादिति पूर्वोपरस्थितिरीत्योद्देश्यतावच्छेदकबोधकपदस्योद्देश्यबोधकपदपूर्ववर्त्तित्वस्यापेक्षितत्वा-

172

राम०

द्वि२

दितिभावः। अन्वयेति चकारस्याश्रवणादित्यनेनेतरं योजनया श्रवणाद्वेति लाभः। चैत्रः परमः सुंदर इत्यादाविव चैत्रः सुंदरः परम इत्या
दौ परमसौंदर्यविधेयकबोधानुदयेन विधेयतावच्छेदकबोधकपदस्य विधेयबोधकपदपूर्ववर्तित्वस्यापेक्षणेन वन्हिमान् धूमवानि 173
त्यानुपूर्व्यवच्छिन्नविधेयपदानुसंधानस्य तादृशबोधे हेतुत्वादिति भावः। ननु फलानुरोधाद्योजनया तत्तदानुपूर्व्यवच्छिन्नतत्तत्पदानु
संधानस्य कल्पनान्नोक्तदोष इत्युक्तेत्वाह। किंचेति। अर्थविवक्षयेति संभवन्त्यर्थसाधुत्वेनासंयोगाहकतया पयोगस्यानौचित्यादि
तिभावः कथमन्यनेति यस्य न स्वजने प्रीतिः कुतस्तस्य परजने इतिन्यायादिति भावः। अत एव। उदाहरणस्यैकवाक्यत्वाभावादे
वद्वयर्थान्तरमाह। तादृशेति तदभावेनापीतिरूपिणोदाहरणे एकवाक्यत्वाभावस्य समुच्चयः। असंभवाद्वेति तादृशबोधस्येति
विभक्तिविपरिणामेनानुषज्यते। आधिकमुक्तं परामर्शयितुं यो न्यायकौस्तुभे चास्माभिः। एतत्। प्रतिज्ञाहेत्वोरेकवाक्यत्वं। अनन्वया
दिति। तथा च धूमत्वानतात्पर्यत्वेन पर्वते वन्हिविधेयतावच्छेदकं किंतु लाघवत्तानाधीनानुमितौ महानसीयत्वादिवद्भासत इति भावः
तथान्वयबोध एवेति धूमत्वानतात्पर्यत्वविधेयतावच्छेदकताकवन्हिविधेयकबोध एवेत्यर्थः। तादृशपदेति उक्तानुपूर्व्यवच्छिन्न
पदेत्यर्थः हेतुत्वादिति विधेयतावच्छेदकबोधकपदस्यैव विधेयबोधकपदपूर्ववर्तित्वस्यापेक्षणादिति भावः। अत एव धूमादित्यस्य

टी०

विधेयतावच्छेदकतयानन्वयादेवानन्वेमपि धूमत्वानवच्छिन्नव्याप्यत्वस्य विधेयवन्हिविधेयवन्हिविधेयतयान्वयेन वन्हिद्वारा परंपरया पर्वतेव
न्हिविधेयतावच्छेदकतयोक्तपदार्थानुसंधानहेतुत्वमावश्यकमत आह तथाचेति। अत्र तथा च तस्य विशेषणतान्तरितविधेयतावच्छेदकत्व
मिति पाठे तदर्थः धूमव्यापकवन्हेरपि वन्ह्यावन्वयबोधसंभवादिति सर्वमाकुलमित्यादिकं बोध्यमिति पाठः तथाचेमस्य धूमत्वानवच्छिन्नव्याप्य
त्वस्य वन्ह्यावन्वये बोध्य इत्यर्थः तस्य धूमत्वानवच्छिन्नव्याप्यत्वस्य विशेषणतान्तरितेति वन्हेरपि विशेषणताघटकेत्यर्थः। परंपरयेति यावत्। इति परि
तिः इति तत्राप्युक्तपदार्थानुसंधानं यद्यपेक्षितमित्यर्थः तदेति उदाहरणघटकवन्हिपदार्थस्येति शेषः वन्हौ प्रतीता घटकवन्हिपदा
र्थविधेयवन्हौ अन्वयबोधसंभवादिति कुत इत्याकांक्षायामाह धूमत्वानवच्छिन्नव्याप्यत्वस्यैवकपमस्यागमकत्वमित्याकांक्षायामाह धूमव्या
पकवन्हेरपि तत्रान्वयस्योचितत्वादुदाहरणानामिति न्यायस्याप्याकांक्षाविरहमूलकत्वादिति भावः। सर्वमाकुलमिति अयमाशयः परि
परंपरयाविधेयतावच्छेदकस्यान्वयेपि तद्बोधकपदस्य विधेयबोधकपदपूर्ववर्त्तित्वाये द्वारतो न यपर्वतो धूमत्वानवच्छिन्नव्याप्यवन्हिमानिति बो
धे धूमाद्वन्हिमानित्यानुपूर्व्यवच्छिन्नपदानुसंधानस्य हेतुतया तदभावेन प्रतीता हेत्वोर्नैकत्वावाच्यत्वमित्युक्तेन तदा धूमव्यापकवन्हेरपि प
रंपरया विधेयतावच्छेदकत्वेन तद्बोधकोदाहरणघटकवन्हिपदस्य विधेयबोधकप्रतिज्ञास्थवन्हिबोधकवन्हिपदपूर्ववर्त्तित्वस्यापेक्षणा

राम०

पक्षापर्वतरूपादावभिन्नधूमव्यापकवह्निमद्वह्निमानिति बोधे पर्वतो यो यो धूमवान् स वह्निमान् वह्निमानित्यानुपूर्व्यवच्छिन्नपदानुसंधान
रूपहेतुत्वावच्छेदकतया तदभावेनोच्चरितत्वावच्छिन्नत्वात्तद्बोधो न स्यादिति साक्षात्प्रतिबन्धे यत्तावच्छेदकतयान्वयबोध एव तत्तदानुपूर्व्यवच्छि
न्नपदानुसंधानस्य हेतुत्वमुपेयमिति प्रतिज्ञाहेत्वोरेकवाक्यत्वे बाधकाभावः। इदं च हेत्वापदजन्यपदार्थोपस्थितिरेवासत्तिरित्याश
येन अन्यथासत्त्वभावेन धूमव्यापकवह्नेर्वह्न्यायन्वयासंभवादसंगत्यापत्तेरिति। नन्वेवमुदाहरणावयवांतरयोस्तु न संभवेत्स्या
दिह्यादिति विरोधः इत्यत आह इत्याहिकमिति उदाहरणांतु न केनापीति प्राचीनप्रवादमात्रानुरोधेनायातत्तः तत्पूर्वमुक्तं निर्भ
रस्तत्रैवेतिभावः। वस्तुतस्तु कुमइत्याकांक्षावशादिह्यमवह्निः किंज्ञानज्ञाप्यइत्याकांक्षावशादित्यपर्थः। वह्नित्वावच्छिन्नेनन्वयादिति
न यथाचाकांक्षाविरहाद्धूमज्ञानज्ञाप्यत्वस्य विधेयतावच्छेदकतया न पर्वतेन्वय इति भावः। नन्वाकांक्षावशादुद्देशविशेषणतान
यातदन्वये पर्वतेतद्द्वाराविधेयतावच्छेदकतया तस्याकांक्षाविरहे ऽप्यन्वये बाधकाभाव इत्यत आह तथा चेति। विशेषणतांतरि
तेति आकांक्षाविरहे ऽपि विशेषणताद्वाराविधेयतावच्छेदकतया पर्वते तस्यान्वयबोध इत्यर्थः इति यदीति मुच्यत इति शेषः। वह्नौ उ
पनयप्रतिज्ञाघटकाभ्यां वह्निपदार्थे वह्नौ। अन्वयबोधसंभवात्। अन्वयबोधापत्तेः आकांक्षाविरहस्याविशिष्टत्वादिति

175

४

प्रि॰

दी॰ ५०

भावः । नन्वत्रैवापत्तिरत आह सर्वमाकुलमिति तथा सति उदाहरणां तु न केनापीति सिद्धांतस्य गुणामिनोऽन्यापादिव्यापकस्य च भंगप्रसंगाद्
ति भावः । नन्वेवं कुत इति साध्यव्यापकाकांक्षापानन्तिवर्तकहेतुवाक्यप्रयोगे यावद्वह्नित्वावच्छिन्नस्यैव विशेषणतया धूमज्ञानज्ञाप्यत्वस्या 176
न्वयबोधोऽस्तु आकांक्षाविरहे तु पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्यत्वविशिष्टवह्निवैशिष्ट्यावगाहिबोधस्तु न संभवतीति प्रतिज्ञाहेत्वोरेकवाक्यता
नुपपत्तिरेवेत्यत आह इत्यादिकमिति पर्वतो वह्निव्यापकाकांक्षायामेव हेतुवाक्यप्रयोगेण वह्नावेव तदन्वये न तादृशाकांक्षानिवृत्तिसंभ
वेन पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमानिति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्यैवाकांक्षितत्वेन तादृशबोधपरत्वादिति हि कु॰ वह्नित्वरूपेण वह्नित्वरू
पेणैव एवकारेण धूमज्ञानज्ञाप्यत्वव्यवच्छेदः अर्थान्तरत्वादीति तदुक्तेर्धूमज्ञानज्ञाप्यत्वरूपेण वह्निमत्त्वमसिद्धिपादकत्वादिति भावः ।
इत्युक्तमिति । अत इति शेषः योजनयापीति अपिरेवधारणार्थे तादृशोऽपि पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमानित्याकारकेऽसपर्यवसः इत्यनुक्तिरिति उक्त
रीत्या योजनां विनैव निर्वाहितत्वानुसरणात्केवलान्निरपर्यकः योजनानुसरणे पूर्वोपदर्शितरीत्यानुपूर्वमिदं नित्यापत्तिरिति स्वरसः ।
अन्वय इति प्रतिज्ञाहेत्वोरित्यस्येत्यादिः अननुषंगपक्षे आकांक्षासत्त्वेनान्वयबोधसंभवमाह तत्रेति तादृशेति धूमज्ञानज्ञाप्यत्वस राम॰
र्पः । न चेति अननुषंगपक्षेपीति शेषः । तदुक्तेर्जिवह्नित्वव्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यत्वसर्पः । एवमग्रेऽपि पर्वतत्वं तन्मात्रं न हि शेषतां वह्नि

भानस्थले दंडवान्नरः दंडवानितिवदन्वयबोधांगीकर्त्रापि उद्देश्यतावच्छेदककोटावधिकम्

व्याप्यधूमज्ञानजन्यव्याप्यवन्हिमत्वरूपं विशेषणं पूर्वरीत्यैव विधेयतावच्छेदकतयाऽन्वितमेव वाच्यमिति तन्न याच विधेयतावच्छेदकतया
नदन्वयएवोक्तानुपूर्वीज्ञानस्य हेतुर्न यानदभावेपिनोक्तबोधानुपपत्तिरिति भावः तत्र पर्वतत्वस्य उद्देश्यतेति तन्न याच विधेयतावच्छे
दककोट्यावधिकं भानेरक्तदंडवान् दंडवानितिवदन्वयबोधानंगीकारेणोक्तरीत्यापि न निर्वाह इति भावः। एतेन नतु तदन्व
यबोधजनकत्वं तदानुपूर्वीविरहेणावन्हिमतीति पर्वत इति शेषः। तादृशोदाहरणोति धूमव्यापकवन्हिमद्धूमवद्भिन्नधूमज्ञा
नजन्यव्याप्यवन्हिमति पर्वत इत्यर्थः। उपनयार्थस्य वन्हिव्याप्यधूमवत् पर्वतस्येत्यर्थः। तादृशोपनये इति वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्व
ताभिन्नधूमव्यापकवन्हिमद्धूमवद्भिन्नधूमज्ञानजन्यव्याप्यवन्हिमत्पर्वत इत्यर्थः। निगमनार्थस्य वन्हिव्याप्यधूमज्ञानजन्यव्याप्यवन्हि
मत इत्यर्थः। अनादेयमिति प्रथमबोधे धूमाद्वन्हिमान्पर्वतः यो यो धूमवान्सोग्निमान् इत्यानुपूर्व्या द्वितीये यो यो धूमवान्सोग्नि
मान् धूमाद्वन्हिमान्पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवानयमित्यानुपूर्व्या तृतीये वन्हिव्याप्यधूमवान् यो यो धूमवान्सोग्निमान् धूमाद्व
न्हिमान्पर्वतस्तस्माद्वन्हिमानित्यानुपूर्व्या हेतुतया तद्विरहे एतादृशोदाहरणो वन्हिमत्पदस्य धूमवत्पदपूर्वत्वविरहेणाकांक्षारीत्यान्वय
बोधासंभवादिति भावः॥ इयरांतरमाह चैत्रः पचतीत्यादाविति व्यतिरेकमुदाहरणोति पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इत्यादौ इत्यर्थः। अ

176

टी॰ 5

संभवमिति। उक्तरीत्या तन्नद्दानुपूर्वशविरहेण वक्ष्यमाणानुपपत्त्याश्चेत्यर्थः। अ०

संभवात् उक्तरीत्या पंचानामवयवानामेकवाक्यतयान्वयासंभवात् तामेवानुपपत्तिमाह आख्यातार्थोद्देश्यतावच्छेदकनयेनेति आ
ख्यातार्थस्योद्देश्यतावच्छेदकनयेत्यर्थः। तर्हि पंचानामवयवानामेकवाक्यतयान्वयबोधकत्वाभावे। विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वेति
विशिष्टैकार्थबोधजनकत्वेत्यर्थः। तात्पर्यकत्वमिति तादृशविशिष्टार्थबोधेच्छाप्रयोज्यत्वमित्यर्थः। आद्यैवेति एवकारेण तादृश
बोधजनकत्वव्यवच्छेदः। तथा व्यवहारः पंचानामवयवानामेकवाक्यताव्यवहारः। न त्वावता तादृशबोधो मानसउदीच्यएव तत्परत्वं चेह
धूमवत्त्वाहिवाक्यस्य वह्न्याद्यनुमितिपरत्वं तन्मात्रप्रयोजकाकांक्षोत्थापकतया बोधमिति भावः। चरमेति अनुमितीत्यादि। ननूपनये
नैवं व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शितमाकुदाहरणस्य न व्याप्तिप्रदर्शकत्वमत आह उपनयेनेति तदभिप्रायेणेति वस्तुत उपनयस्य
वक्तव्यमित्याशयः। तथा च उदाहरणोपनययोरेव तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वपर्यवसाने च तादृशोतिपंचावयवेत्यर्थः। परा
मर्शविषयाबाधितत्वेतिप्राचां परार्थानुमितिजनकस्यान्यायप्रयोज्यपरामर्शस्य न्यायबोधितव्याप्तिपक्षधर्मत्वाबाधितत्वासत्प्र
तिपक्षितत्वविशिष्टलिंगविषयकत्वमित्यभिप्रायः। तथात्वे परामर्शविषययदार्थस्य यानुकूल्यं तन्नैवं प्रतिज्ञाहेत्वोर्नतदा
नुकूल्यं संभवतीति तयोः परामर्शविषयानुपस्थापकत्वादत आह आनुकूल्यं चेति तथात्वं तदानुकूल्यं। अवयवेति प्रतिज्ञाद्यवय

ना४

178

रामं०

वेत्यर्थः। द्वितीये त्वा एतेनेत्यादिमूलं द्वितीये त्वा। तस्यापि अवयवस्यापि। इदं च सत्संतं च उदासीनेनेति। न्यायानंतर्गतप्रतिज्ञादिसमाना
नुपूर्वीकेत्यर्थः। एतावन्मात्रं च सत्यंतमात्रं च। लक्षणं। न्यायांतर्गतानुमितिसमूहानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकवाक्यादि
रूपप्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वरूपं तादृशेति रूढलक्षणाक्रांतेत्यर्थः। इदं चैकदेशविशेषणं प्रतिज्ञैकदेश इत्यत्र। प्रतिज्ञाद्येकदेशेत्यर्थः।
अतिव्याप्तिरिति केवलविशेष्यविशिष्टभेदस्याव्याप्तिपूर्वपक्षग्रंथोक्तरीत्याप्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छेदेनाप्रसक्तत्वाद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नभे
दस्य चानभ्युपगमेन प्रतियोगितावच्छेदकेन सह भेदस्य विरोधेन न्यायांतर्गतत्वघटिततादृशप्रतिज्ञात्वादिरूपप्रतियोगितावा
च्छेद [illegible] कादिकरणे प्रतिज्ञाद्येकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदासत्वेन प्रति [illegible]
ज्ञाद्यन्यतमत्वसत्वादिति भावः। न्यायावयवत्वेति अवयवाघटकन्यायांतर्गतत्वेत्यर्थः। न्यायाव प्रतिज्ञाद्येकदेशे तदसत्वेन नोक्तरी
त्यातिव्याप्तिरिति भावः। अन्योन्याश्रयादिति अवयवलक्षणे अवयवत्वघटितप्रतिज्ञात्वादिप्रवेशादिति भावः। ननु तथैव ममापि वक्ष्य
माणप्रति ज्ञाद्यन्यतमत्वं नैकदेशे इत्यत आह एवमिति। सर्वत्रैव प्रतिज्ञादिपंचस्वेव। तादृशेति न्यायांतर्गतत्वेत्यर्थः। वस्तुतस्तु
तादृशप्रतिज्ञैकदेशे इति न्यायावयवतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाद्यंतर्गतपर्वतादिसाधकदेशमात्रे इति व्याप्यभावेपि निरुक्तलक्ष

घ॰ 6

रणात्क्रान्तेस्मरहृदोद्रव्यमित्यादिप्रतिज्ञैकदेशो हृदोद्रव्यमित्यादावतिव्याप्तिर्दुर्वारेति भावः। ननु तत्रव ह्यमाणरीत्यानाप्ति प्रसंग इत्य

त आह एवमितिशेषं पूर्ववत्। परमार्थतस्तु प्रतिज्ञात्वादिकमेवेति। एवकारेण प्रतिज्ञाघंस्पतमत्वव्यवच्छेदः। अतिव्याप्तेरिति

। तत्रापि प्रतिज्ञात्वस्य सत्वादिति भावः। न्यायावयवत्वघटितेति। तद्घटकसत्संतविशिष्टस्यार्थः। प्रतिज्ञादिति। प्रतिज्ञात्वादीत्यर्थः।

अन्योन्याश्रयादिति। अवयवत्वस्यो अवयवत्वघटितसत्संतनिवेशादिति भावः। ननु तथापि सत्संतस्यस्वातंत्र्येण निवेशो व्य

र्थः प्रतिज्ञाघंस्पतमत्वघटकप्रतिज्ञादावेव तन्निवेशो विरुपाद इत्यत आह। एवमिति। गौरवादिति। सत्संतस्यस्वातंत्र्येणानिवेशः

कृत इति शेष इति दिक्। अत्र केवलविशेष्यद्वव केवलविशेषणावस्थापि विशिष्टभेदो नोपेयत इति मतेनातिव्याप्तिरुक्ता तद्रूपग

मे अतिव्याप्तेरभावादाह एवमितीति यथाश्रुतमेव सम्यगीत्यपि प्रतिभाति। अपरे तु न्यासत्वाघमोन्याश्रयादित्यंत एकोग्रं

थ्यः। तथा चातिव्याप्तिवारणाय प्रतिज्ञात्वादिघटकन्यायांतर्गतत्वस्य न्यायावयवत्वरूपत्वे अन्योन्याश्रय इति भावः। ननु न्यासत्व

वृत्ति प्रतिज्ञात्वादिघटितान्यतमत्वनिवेशेन तद्घटकन्यायांतर्गतत्वं यथाश्रुतमेवेति नान्योन्याश्रय इत्यत आह एवमितीति प्राहुः।

। ।। अव्यासज्यवृत्तित्वेति निर्विघते व्यासज्यवृत्तित्वं यस्य तादृशसंबंधेन पर्याप्त्यतिरिक्तस्वरूपसंबंधेनेति यावत् तेन नकाल्प

186

रम॰

कादिसंबंधमादाय दोषः न्यायत्वस्य पर्याप्तिनिरिक्तस्वरूपसंबंधानभ्युपगमेन्वाह न्यायत्वप्रकारकेति भ्रममादायातिप्रसंगवा

रणाय प्रमेति प्रमात्वनिवेशे गौरवादाह न्यायत्वविशिष्टेति। ननु प्रतिज्ञादिसमानानुपूर्वीकोदासीनवाक्येन सह न्यायस्यानियत

समूहालंबनमादाय तत्र्या[illegible]विधोदासीनेति प्रसंगस्तत आह। नियतेति। नास्त्येवेति मानाभावादिति भावः। न्यायविषयतेति वि

हाय न्यायत्वविशिष्टनिरूपितविषयितोपादाने बीजमाह नचेति। यत्किंचिदिति। न्यायनिरूपितेति। त्याहि। अतिव्याप्तिरिति उदासीनवा

काविषयिताया अपि सर्वांशे प्रमेयवानित्यादिज्ञानविषयितामादाय तादृशव्यापकताश्रयत्वादिति भावः। असंभवइतिक

स्याप्रमितित्वादिविषयिताया न्यायविषयितासामान्यव्यापकत्वासंभवादिति भावः। तदेवोपपादयति प्रतिज्ञादीनामिति। अ

तिव्याप्तिरिति पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यात्मकतादृशरूपावच्छिन्नत्वस्य तत्र सत्वादिति भावः। अव्यासज्यवृत्तित्वे अनुमित्यनु

नानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वरूपत्वे। अतिव्याप्तिरिति तस्यापि तादृशजनकत्वाक्रांतत्वादिति भावः। व्यासज्यवृत्तित्वे च

तादृशशाब्दज्ञानजनकसमुदायत्वरूपत्वे वा असंभवइति प्रत्येकं समुदायभेदेपि समुदाये प्रत्येकभेदाभावादिति भावः। व्यास

ज्यवृत्तीति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नेसर्थः। एवमग्रेपि। अत एव उक्तभेदाभ्युपगमादेव। भेदसत्वादिति नचतादृशभेदाधिकर

दी॰ ७

करणतावच्छेदकप्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वावच्छिन्नभेदाधिकरणतावच्छेदकप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नत्वादिति व्याप्तिरस्त्येवेति वाच्यं भेदा
धिकरणतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्य तादृशावच्छेदकतापर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तिमत्त्वरूपस्य विवक्षितत्वात्। भेदानभ्युपग
मे त्विति तु शब्दोऽस्वरसे स च उक्तप्रतीत्यनुरोधेन तादृशभेदस्य विषयकत्वमिति प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छेदेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छि
न्नभेदानुपगमात् लाघवाच्चाह। वस्तुतस्त्विति प्रतियोगितावच्छेदकपर्याप्त्यधिकरणत्वं तत्पर्याप्त्यवच्छेदकावच्छिन्नपर्याप्तिम
त्त्वं तेन प्रत्येकातिरिक्तसमुदायाभावेन प्रत्येकस्य पर्याप्त्यधिकरणत्वेपि न क्षतिः। अथ प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्त्यधिकरण
त्वमिति पाठः स च पर्याप्त्यधिकरणत्वं पर्याप्त्यधिकरणवत्त्वमित्याशयेन संगमनीयः। अत्र तत्त्वमित्यनंतरं प्रतिज्ञात्वादिकं त्वि
त्येव स्वारसिकः पाठः। तत्त्वमित्यनंतरं च त्यादिसारमित्यंतः पाठः क्वचिद्दृश्यते तत्र तथापीत्यादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वं तद्वदव
च्छेदकत्वे च प्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वं तद्वदवच्छेदकवत्त्वं च बोध्यं तेन नासंगतिः। यद्यपि यद्धि प्रतिज्ञात्वसमानाधिकरणत्वे प्रति
ज्ञात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताकत्वं व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदानभ्युपगमाच्च प्रतिज्ञाद्येकदेशनिरासस्संपन्नं तेन सुवचं तदा
संभवस्तथापि यथाश्रुते तन्न भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे न न कोपि दोषः। एवं चायं पाठः प्रामादिक एवेत्यन्तानां मरणपरं

182

राम॰

नुपर्याप्तिघटितस्य तस्य प्रतियोगितावच्छेदकेऽनिवेशेनैव निर्वाहे विशेष्यदलवैयर्थ्यमिति न स्वारसिकं इति॥ वस्तुतस्तु सामा
नाधिकरण्यं यावत्त्वघटितं व्यापकत्वपर्यवसितं भेदघिशेषतामिति न कोपि दोष इति स्वारसिकत्वादयं पाठ इति ध्येयं॥ विशेष्य
मित्यस्य प्रतिज्ञाघटकतमत्वमित्यर्थः। व्यासज्यवृत्तीति अनुमितिसमानविषयकशाब्दबोधजनकवाक्यसमुदायत्वरूपमित्यर्थः।
कोपि। प्रतिज्ञाद्येकदेशातिव्याप्तितादवस्थ्यादिरूपः पूर्वोक्तदोषात्। प्रतिज्ञात्वादेर्व्यासज्यवृत्तित्व इत्याद्युक्तदोषात्। यत्तु पूर्वो
क्तलक्षणस्य गुरुतया लाघवात् द्वितीयलक्षणमिति तन्न द्वितीयलक्षणापेक्षया पूर्वोक्तस्यैव लघुत्वात्। यद्यपि स्मरहरो द्व्यं
रमेशो द्व्यं संयोगो गुणः मते गजो नील इत्यादिमतिशैकदेशो हरो द्व्यं मेशो द्व्यं योगो गुणः गजो नील इत्यादावतिव्याप्तेर्द्वि
तीयलक्षणमिति तदपि न प्रतिज्ञालक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिवारणाय स्वघटितवाक्यप्रतिपन्नस्वार्थकत्वरूपविशेषणाघ
टितत्वात् तत्र प्रतिज्ञाघटकतमत्वस्यैवाभावात्। केचित्तु प्रकृतानार्थपरवाक्यवारणाय प्रतिज्ञात्वस्य शाब्दबोधे वक्तृतात्पर्याधीनत्व
स्य निविष्टतया व्यासज्यवृत्तितया विधेयतापर्यवसन्नतया लाभेन एकदेशमात्रस्य तादृशार्थपरत्वाभावान्नोक्तस्यातिप्रसंग इत्याहुः। अ
परे तु तस्य प्रकृतानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दबोधजनकत्वाभावेन प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदसत्वेन प्रतिज्ञाघटकतमत्वाभा

वात्तत्रनाप्तिव्याप्तिः तस्यतादृशबोधजनकत्वेनस्यैवप्रतिज्ञात्वौचित्येनप्रतिज्ञात्वस्यैष्टत्वात् । अन्यथास्मरहशेतुव्याप्तिस्मादेः प्रति
ज्ञात्वेऽधिकोन्नादादिति स्यहायत्तेः । परस्यापिव्याप्तिबोधेभानांगीकर्तृमतेनत्राप्तिव्याप्तेरसंभवाच्चेतिप्राहुः । एतेनधूमाद्यालोकवा
न्पर्वतोवन्हिमान्धूमादित्यादिन्यायघटकप्रतिज्ञैकदेशेधूमादित्तिभागेऽतिव्याप्तिः तस्यापिहेतुप्रतिपादकविभक्तिविशिष्टार्थबोधकत्वरूप
हेतुत्वाक्रान्तत्वेनप्रतिज्ञाघटितमलसत्वादितिद्वितीयलक्षणानुसरणेनचतादृशविशिष्टार्थप्रकृतसाध्यान्वितत्वविशेषणात्प्रवे
शोस्तीतिनोक्तातिव्याप्तिरितिवाच्यं । तथापिधूमाद्वन्हिमतः सधर्मापर्वतोवन्हिमान्धूमादितिन्यायघटकप्रतिज्ञैकदेशेधूमादि
त्यादावतिव्याप्तेर्निगमनघटकतस्मादितिभागेऽतिव्याप्तेश्चद्वितीयलक्षणस्यापिसम्पन्नत्वात् । प्रकृतपक्षान्वितसाध्यविषयतानिरू
पितायाप्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविशेषणतानतद्वहिर्भूतविषयताशून्यधीजनकवाक्यत्वंपहेतुत्वस्यात्रप्रवेशेनोक्तातिव्या
प्तेरसंभवात् । तादृशविषयताबहिर्भूतव्याप्याद्विविषयताशालिधीजनकत्वेननिगमनघटकतस्मादितिभागस्यानिरासादि
ति । ननुप्रतिज्ञादिघटकत्वंस्वाविषयकप्रतीत्यविषयप्रतिज्ञादिकत्वंतच्चप्रतिज्ञादेरपीत्यसंभवइत्यतआह नहेतुघटकत्वं चेति । स्वस्य
। प्रतिज्ञादेः स्वघटकत्वकारणायस्वघटकत्वमयुक्तासंभववारणायविशेष्यंतद्विषयकेत्यादिरूपं । नचविशेष्येनैवैकदेशाति राम०

184

प्रसंगवारणायोसत्वंतेवैयर्थ्यमित्यावर्त्तकत्वादितिवाच्यं तया सति प्रतिज्ञाद्येकदेशग्रहेत्वाद्येकदेशघटितसमुदायस्यापि प्रतिज्ञाद्यघ
टकत्वे सतीत्यनेनैव वारणात उभयघटकेत्यादिविशेष्यदलवैयर्थ्यापत्तेः। न च सत्यंतोपादाने एवकृत्यं तत्साध्यविशेषमितिवाच्यं तादृ
शसमुदाये सत्यंताभावेन तद्दूषितप्रतिज्ञादिघटकत्वाभावेन तन्मात्रार्थकासंभवात्। न चैवमप्यव्यावर्त्तकतयास्वाविषयकेत्यादेर्वै
यर्थ्यमेवेतिवाच्यं अखंडाभावघटकतया तद्वैयर्थ्यपरिहारात्। निरुक्तघटकस्यास्वविषयकेत्यादिना निरुक्तप्रतिज्ञाद्यघटकत्व
कांतस्याभेदाभ्युपगमे इति अप्रयोजकसंभवादिति भावः। तदिति घटपटोभयत्वेत्यर्थः तदुभयेति घटभेदपटभेदोभयेत्यर्थः। तदिति
तादृशसमुदायत्वेत्यर्थः। तदुभयेति पर्वत इति भागवह्निमानिति भागोभयेत्यर्थः। सत्यंतेति प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सतीत्यस्यार्थः।
तथा च प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नस्य प्रतिज्ञाद्यघटकत्वासंभवः। पर्वत इत्यादिभागत्वावच्छिन्नस्य प्रतिज्ञादिघटकतया तद्रूपाव
च्छिन्नभेदकूटांतर्गततद्रूपत्वावच्छिन्नभेदेन तद्रूपत्वासामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या नातिप्रसंगोपि अत एव कूटपदं अस्य
प्येकभागत्वावच्छिन्नभेदः परभागत्वसामानाधिकरण्येनातिप्रसंगतादवस्थ्यापत्तेरिति भावः। प्रत्येकपर्याप्तिकमिति अ
यमाशयः। प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकं रूपं द्विविधं समुदितपर्याप्तिकं पर्वत इत्यादिवर्णसमुदायत्वरूपमेकं प्रत्येकपर्याप्तिकं

185

न्या० ९ ८

पकारादिवर्णान्वितमत्वादिरूपमपरं तत्र द्वितीयं ग्राह्यमिति । वर्णसमुदायभेदस्य समुदितपर्याप्तिकरूपावच्छिन्नभेदस्य । प्रत्येकमित्या
दिग्रन्थेनातिव्याप्तिसंभवात् कं तादृशभेदस्य प्रत्येकवर्णमादाय पर्वतइत्यादिभागस्य सामानाधिकरण्यमस्तीति सूचितं न समुदितः । न पर्व
त इत्यादिभागेऽतिव्याप्तिः । प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेर्लघुप्रतिज्ञाघटितत्वविशेषेणापि वारणासंभवेनोभयघटकमादिशावृत्ति
दानायाह प्रतिज्ञाघटकेति विशेष्यं उभयघटकेत्यादि । ननु उक्तसमुदायघटकभागद्वयस्य प्रत्येकमुभयघटकत्वाभावादतिव्या
प्तिर्दुष्परिहरैवेत्यत आह । अत्रेत्यादि । तदुभयाघटितत्वस्य तदुभयाविषयकप्रतीत्यविषयत्वाभावरूपत्वेन तत्पर्यवसायप्रवेशे गौ
रवादाह तदुभयाघटितत्वं वेति । अत्र चेति प्रतिज्ञाघटकोऽयोभागद्वयात्मकविषयत्वमपीति । उपादेयमिति पूर्वानुषंगेणान्वयः । प्रति
ज्ञेति प्रतिज्ञाहेतुसमुदायस्यापीत्यर्थः । अपिनाएकदेशसमुदायपरिग्रहः । वारणीयत्वेनेति तादृशविषयत्वस्य उपादानासंभ
वादित्यर्थः । ननु पाठ्यनेप्रतिज्ञादिकमादायापि तादृशसमुदायवारणासंभवे बाधकाभावादिति भावः । वैयर्थ्यादिति । वैयर्थ्येन
विशेष्यदलेत्यादिसमुदायार्थ इति । न चात्र पर्वतइतिभागत्वावच्छिन्नभेदकूटप्रमेयत्वादिसामानाधिकरण्यसत्वेन तद्रूपावच्छि
न्नत्वस्य तादृशैकदेशसत्वादतिव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यं । मायान्तर्गतत्वे सतीत्यनेन यद्रूपेण न्यायान्तर्गतत्वावच्छेदकत्वलाभेन तादृशभे

राम०

186

दकूटेन्यायांतर्गततावच्छेदकयद्रूपसामानाधिकरण्यस्य लाभेन प्रमेयत्वादेर्न्यायांतर्गततानवच्छेदकत्वज्ञानान्नतिप्रसंगात प्रतिज्ञादेर
पि स्वघटकभागद्वयघटितत्वादसंभववारणायोभयेतीति सत्येवाहनन्विति उभयं चेतीति एवं च शिथिलावुभयं चेत्यस्य विशिष्टैव
वक्तव्यमित्यग्रिमेणान्वयः। प्रतिसंधानभेदेन पदभेदे स्मानाभावइत्यस्वरसोद्वाहकेचिदितितत्र द्विष्ठेति। प्रतिज्ञादेकतानिरूपक
त्वात्मकप्रतिज्ञाघटकतावटकमित्यादिः अत्र च प्रतिज्ञाघटितंतत्र द्विष्ठापर्यस्य परिचायकं न तु नाड्यापत्तिनिवेशः विशिष्टापर्याप्तिया
दकत्वादिघटितप्रतिज्ञात्वाद्यपेक्षया प्रतिज्ञात्वेन तन्निवेशस्य शरीरे वेष्टनेन नासिकास्पर्शानुधावनतुल्यत्वात् किं तु वह्निमत्य
वनित्वादिनैव निवेशः एतल्लाभायैव तत्तदित्युक्तमिति ध्येयं। पूर्ववदिति तथा च न्यायांतर्गतत्वे सतीत्यत्रापि पक्षे विशिष्टमिति भावः
अत्रापीति इत्यस्वरसइत्यग्रिमेणान्वयः तत्रापीत्यपि नाम लीनावयवलक्षणे एतेनेत्यादिना पूर्वोक्तास्वरसः समुन्नीतः प
र्यवसानमिति नाहयोकदेशस्यैव प्रतिज्ञादिघटकत्वादिति भावः। घटितइति अवयवद्वयइति शेषः नाद्येति तत्रद्विष्ठपर्याप्तेर
र्थः अत्र च वदतीति दीधितिस्थदुक्तमुचितेत्यादि न्यायलक्षणं तावदन्यायत्वघटितं न्यायांतर्गतत्वे सतीत्यादिकमवयवलक्ष[illegible]
यां च न सम्यक्। वो द्वादिसंमतत्वावयवकादिन्यायेतद्वयस्वीकाराभेः तथा च यन्मते तन्मते लक्षणोक्तं संभवति कारादीधितिः प्राब्द

९

शे. 10

दिरिखुद्दाहरणोपनयमात्राद्यात्मकं वाक्यं मापोनवेत्यादिविप्रतिपत्तिविषयन्यायत्वादिस्वरूपनिर्वचनप्रस्तावे नैयायिकमात्राभिम
तन्यायत्वादिस्वरूपनिर्वचनेऽर्थान्तरं तस्मात् यादृशानुपूर्वीकवाक्यप्रयोज्यवाक्यार्थबुद्धित्वेन परार्थपरामर्शप्रयोजकत्वं तादृशानु
पूर्वीकवाक्यत्वं सर्वदर्शनसाधारणं न्यायलक्षणं यादृशानुपूर्वीकवाक्यप्रयोज्यवाक्यप्रयोज्यवाक्यार्थबुद्धित्वेन परार्थपरामर्श
प्रयोजकवाक्यार्थबुद्धिप्रयोजकत्वं तादृशानुपूर्वीकवाक्यत्वं च तादृशावयवलक्षणं मूलोक्तचरमेत्यादिनापि तदवयवलक्षणवाक्य
लक्ष्यं सम्पन्नं एतेनेत्यादिना शोधितिक्तो मूलोक्तलक्षणतादृशानामपि न सम्पन्नं द्विविधा ह्येकवाक्यता पदैकवाक्यता वाक्यैकवाक्य
ता च तत्र पदैकवाक्यत्वं प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनयोरेव न तूदाहरणोपनयस्यापि वाक्यैकवाक्यत्वं पञ्चानामवयवानां संभवत्येव
अत एव प्रतिज्ञादिपंचवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यत इति मूले वाक्यैकवाक्यतैवोक्ता न तु पदैकवाक्यतां वाक्ययो
रेकवाक्यतायां च न पदयोरिव तुल्यविभक्तिकत्वप्रयोजकत्वादिकं तन्त्रं किन्तु संगतिमात्रं अत एव मूले प्रत्यवयवमेकवाक्यतायै संग
तयः प्रदर्शिताः एवं च प्रतिज्ञादिपंचवाक्येष्विति मूलं नैयायिकरीत्या लक्षणासंगमनपरं न तु दर्शनान्तरीयानां तत्तत्संख्याकवाक्येष्वप
लक्षणेन सर्वदर्शनरीत्या लक्षणासंगमनोपलक्षकमिति दिक्। तादृशेति विजातीयशाब्दज्ञानजनकतावच्छेदकेत्यर्थः। तादृशो रामः

१४४

तिप्रतिज्ञादिजन्यतावच्छेदकेत्यर्थः एतत्स्वव्याघातिजातीपयद्दार्थैकदेशे जात्यैन्वयः। दीधितौ वाधकमिति प्रतिज्ञादिप्रयोज्यजाता
वित्यादितेनन्यायप्रयोज्यजातेः प्रतिज्ञादिप्रयोज्यजातिव्याप्यत्वेन तामादायवक्ष्यमाणसंकरस्यासंभवेपिनासंगतिः एवं वाच्य
येति मूलस्य प्रतिज्ञादिप्रयोज्यजातिस्वीकार इत्यर्थः। व्याख्यायां जातमय इतिन यावत्तत्रैव पंचजातीनां समावेशात्संकर इति भा
वः। इत्यभिप्रेत्येति तदभिधानमित्यग्रिमेणान्वयः। ननु पंचावयववाक्यादेकबोधाभावस्य दीधितिकारसंमतत्वेपितदधीनीक
त्वमूलकारोक्तसंकरोपपादकतया तद्बोधाभावकथनमनुचितमित्यस्वरसाद्धेतुत्वमापतयेत्याद्। इत्यभिप्रेत्येति एवं च एतत्क
ल्पेदीधितौ यं चेत्यनंतरं द्वित्र्यादिप्रयोज्यसत्वादिति पूरणीयं द्वित्र्यादीति च प्रथमकल्पेतादृशजातीनां समावेशस्थलं द्वितीय
कल्पेतादृशजातीनां परिहारस्थलं एतत्कल्पे च द्वित्र्याद्याद्यस्य स्वद्वित्र्यादिजन्यतावच्छेदिका इत्यर्थो बोध्यः द्वित्र्यादिपदं च तत
द्वित्र्यादिपरं पंचजातीनां परिहारस्थलं च एकैकजन्ये चेत्यनेनोक्तमिति ध्येयं न्यायजन्ये विलक्षणेति। इदं च वस्तुगतिमनुरु
ध्यन्यायप्रयोज्यजातेरप्रामाणिकतया तदभिधानं नेन तामादाय पूर्वसंकरानभिधानेनेदानीमसंकरोपपादकतया तदप्रा
माणिकत्वाभिधानमप्रामाणिकमिति शंकायानावकाशः सांकर्योपपादनायेति एवं च कदाचिदित्यस्य कुत्रचिदित्यर्थः। व्या

प्यव्यापकभावएवेति तया च परम्परव्यभिचरित्वाभावेन सांकर्यमेव न स्यादिति भावः। दीधितावाहुरिति निष्कृष्टैकजातीयत्वस्वीका
रे मुख्यसंकरपदार्थस्यागे नोक्तस्वरूपमेवास्वरसः। केचित्तु मूर्त्तत्वावच्छिन्नविशेषस्यादिनिर्वचनानुपपत्त्या घनजातिसिद्धिस्तदभिव्यंजक
धर्मान्तरावच्छेदकत्वेन तत एवानुगतव्यवहारोपपत्तेरित्यभिप्राय प्रतिज्ञादिप्रयोज्यजातौ मानाभाव इति भावः। अपचेतियदिनिर्वचना
न्यथानुपपत्त्यातल्लाघवेन वा जातिसिद्धिस्वीकारस्तदा पृथिवीजलोभयनिर्वचनादेकाजलतेजोत्वस्वरूपानिर्वचनाद्यपराजातिः
सिध्येदितिजातिसंकरप्रसंग इति भावइत्याहुः। दीधितौ नन्वित्यादि इदं सौत्रं वक्ष्यमाणानां मौलं च यथाश्रुतमप्यसंगतं मतुबादि
निरर्थकः मामार्थयोर्भेदान्वयतात्पर्यग्राहक इति प्राचीनमतावलंबनेन बोध्यं नेन पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतीतावयाः
पर्वतनिष्ठविशिष्टवह्निसंबंध्यभेदावगाहितयाप्यसत्तावच्छेदकविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यमानवगाहितया प्रकृ
तानुमितिजन्यत्वानतिरिक्तविषयकशाब्दबोधजनकतया चासंभव इति प्रांकायानावकाशः। अथ प्रतिज्ञाजन्यबोधे विभक्त्य
र्थसंख्यादेरपि विषयतया मूलत्वरूपानुपपन्नमेवेति चेन्न। पक्षे साध्यसंशयनिरासकत्वेन पक्षे साध्यवैशिष्ट्यबोधस्य
वाकांक्षितत्वेन विभक्तेः साधुतामात्रसंपादकत्वेन प्रतिज्ञाजन्यबोधे तात्पर्याभावेन विभक्त्यर्थसंख्यादेरविषयत्वात्॥ अ

स्येनतिरिक्तविषयकत्वस्याप्याविषयकत्वस्वरूपस्यैवविवक्षणीयत्वात्तयोरनुपपत्त्यभावाच्च। अधिकमुपरिष्टात् व्यक्तीभविष्य
तीति नयात्रप्रतिज्ञाहेत्वोरेकवाक्यतया बोधजनकत्वमादायहेत्ववयवेति व्याप्तिरिति वाच्यं तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि शा
ब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितज्ञाननिष्ठजनकतायां विषयितयावच्छेदकत्वविवक्षणेनादोषात्। ननु धूमवान्वह्निमान्धूमादित्या
दिन्यायस्थलीयोदाहरणोधूमादेः पक्षतावच्छेदकतयातिप्रसंगो दुर्वार इत्यत आह व्याख्यापोहेतोरिति। नासीति तयासति
पक्षतावच्छेदकहेतोरैक्येन सिद्धसाधनापत्तेरिति भावः। तत्रव्यतिरेकव्याप्तेरेवानुमितौपयिकत्वाद्युपगमेनासिद्धसाधनमि
त्याशयेनाह। सत्वेपिवेति। हेतोः पक्षतावच्छेदकत्वस्यसत्वेपिवेत्यर्थः। विधेयता[illegible]साशयेनाह। सत्वेपिवे[illegible]यामितिवि
वक्षितायां तत्र पक्षतावच्छेदके इतिशेषः। असाभादिति उदाहरणाप्रतीकादित्यादिनेनाभावादित्यर्थः पर्यवसन्नः तत्र धू
मवन्महानसत्वाद्यवच्छेदेनैव वह्नेर्विधेयत्वादिति भावः। ननु विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तत्र धूमवत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेनाति
प्रसंगोस्त्येवेत्यत आह पक्षेनेति पर्याप्तिरिति विषयस्य घटितत्वं तथा च पक्षतावच्छेदकत्वं धर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्व
रूपं विवक्षितमिति भावः। नातिव्याप्तिरिति तथा च पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इति व्यर्थमिति भावः। वह्नित्वावच्छिन्नवह्निविधेय

दी·

केतिवह्नित्वपर्याप्तावच्छेदकताकवह्निविधेयताके स्पर्थः। तेनयथाश्रुते नोक्तस्थले ऽतिप्रसंगाभंगाभावेपि नासंगतिः। ततश्च।
नाद्दृशाम्नायपदार्थघटितसम्बंधताद्ववभंगादिति नयाच विधेयत्वे साध्यतावच्छेदके विधेयतावच्छेदकतापर्याप्तिरत्र न विवक्षिते
ति भावः। तदभिप्रायेणोक्तिं नयाच विधेयतावच्छेदकतापर्याप्तिर्विवक्षितापि न यस्तावच्छेदकविशिष्टस्य स्वरूपेण सामित्वाति भावः।
उक्तरीत्या नद्विवक्षणामेव निरर्थकमिति स्वरसाद्दृष्टकं स्वादिति। ननु पर्वतो वह्निमान् वह्नेरित्यत्रापि नयेतिप्रसंगतादवस्थ्यं
नच साध्यहेत्वोरैकोसिद्धसाधनं सिसाधयिषयाम्नायप्रयोगसंभवात् तत्र स्वाहासाध्यस्येति। उदासीनं प्रतिज्ञासमानाकारे या न्याय५
नेतगतिं वाक्ये उदासीनस्याम्नायावयवत्वे नैव वारणात् तत्र न्यायदांतभाविनं न घाव्यतिद्दानायाहृम्नायांतरेति। इदं च साध्याद्विभेदेन
न्या४ वनतनत्शब्दविशेषघटितप्रतिज्ञादिभेदेन [illegible] पभेदद्दूति पूर्वं स्वोक्तमनुसरणापि गिरिरग्निमानिति प्रतिज्ञापरं तेनाम्नायांतर एव यत्वद्
तियथाश्रुतमसंगतं तत्र विशेष्याभावादेवानतिप्रसंगादिति ध्येयं कानवकाशः। वस्तुतो वक्ष्यमाणरीत्या वह्निसाध्यकोपनयेव
ह्निव्याप्यधूमसाध्यकानुमितिमाश्रयाविशेष्यत्वसत्वेन न स्पर तयाम्नायांतरे स्वादि पयाश्रुतमपि समर्गवेति ध्येयं। वारणा रामं०
येति। उदासीनस्याम्नायावयवत्वेन वारणाम्नायांतर्वैवतेरास्यैव नन्नत्र छ साध्यविशेषघटितार्थकप्रकारपदेनेति भावः। असंगत

तस्य पक्षाश्रुतार्थसंसर्गे बीजमाह तेनेति । जनकत्वस्य स्वरूपयोग्यत्वेपीति स्वरूपयोग्यतात्मकजनकत्वेपीत्यर्थः । क्वचित्तु स्वरूप
योग्यत्वेपीत्येव पाठः । यत्रेति उद्देश्यत्वस्येच्छाविषयत्वरूपत्वे इत्यादिनोद्देश्यः इच्छाविषयः । अप्राप्तेरिति । इदमुपलक्षणं क
द्वाचिदन्यपक्षसाध्यकानुमितेरपीच्छाविषयत्वसंभवेन तत्र रूपमात्राननिप्रसंगवारणासंभवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । प्रथमप्रकृतपदे
न तत्तच्छब्दविशेषघटितत्वं तत्तत्साध्यकत्वं च विवक्षितं । तत्राद्यविवक्षायाः फलमुक्तमेव द्वितीयविवक्षायाः फलं वक्तुमाह
प्रथमप्रकृतपदेति तत्तत्साध्यकार्थकप्रकृतपदेत्यर्थः । यत्किंचिदिति वन्हिसाध्यकेप्यर्थः । न्यायावयवत्वादिति इदमुपलक्ष
णं प्रकृतानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दबोधजनकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यं । तत्रैव वन्हिसाध्यकोपनयस्य । यत्किंचिदिति व
न्हिव्याप्यधूमसाध्यकेत्यर्थः । जनकत्वादिति प्रकृतन्यायावयवत्वादित्यपि द्रष्टव्यं । अथात्र हेत्वाद्यवयवकानामपि यत्किंचिद
नुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वसंभवेनोपनयपर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यमिति चेन्न । अनुमितौ प्रकृतत्व
मनिवेश्य तादृशशाब्दज्ञाने प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टविषयकत्वनिवेशेनापि हेत्वाद्यवयववारणासंभवात् । ननु
तथापि पक्षसाध्यभेदेन प्रतिज्ञात्वलक्षणस्याभेदाद्वन्हिसाध्यकोपनयवारणायैकत्रत्वस्य न प्रकृतपदद्वयसार्थक्यमिति

चेन्नलक्षणाद्वयेयप्रकृतहेतुपानिवेशसामर्थ्या एवशब्दानुगममनुरुध्यप्रतिज्ञालक्षणेप्रकृतपदद्वयमवश्यंदेयमेतावतैवतत्द्वय
सार्थक्यमित्याशयात्। वस्तुतस्तु एकत्रैवलक्षणेप्रकृत पदद्वयसार्थक्यमित्यत्रैवपदद्वयाभिनिवेशात्पर्वतपक्षकवह्निव्या
प्यधूमसाधककन्यायप्रतिज्ञालक्षणोन्यायेप्रकृतत्वाप्रवेशेवह्निसाधककन्यायोपनयेऽतिव्याप्तिरनुमितौप्रकृतत्वानिवेशेवह्नि
व्याप्यधूमव्याप्यवानयमितिप्रकृतन्यायोपनयएवातिव्याप्तिःस्यादितिप्रकृतपदद्वयव्यावृत्तिरेवसंपन्नात्तदुभयस्यप्रकृतपद
द्वयस्यसार्थक्यमितिस्फुटीकृतमितिशेषः। एतेनात्रप्रकृतद्वयंतत्साध्यपक्षकार्थकमितितस्यैवाभिधानमुचितंतथातद्वयस्याप्रति
ज्ञालक्षणोद्विधानिविष्टयोःसाध्यपक्षयोरभेदमात्रलाभायतथाचैत्यभिधानेसंदर्भविरोधोद्रावनंपरास्तं। प्रकृतद्वयेत
त्साध्यपक्षकार्थकत्वस्यस्फुटीकरणायैवद्विधानिविष्टयोःसाध्यपक्षयोरभेदस्यतथाचैतादृशैनाप्रतिपाद्यत्वात्। पक्षनिवेशस्य
फलंवक्तुंसाध्यनिवेशस्यपूर्वोक्तंफलमनुवदतितत्रेति। साध्येतिसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्येत्यर्थः। अन्यथावह्नेरपिवह्निव्याप्य
तयावक्ष्यमाणातिव्याप्तिवारणादेवस्यात्पक्षेतिपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षेत्यर्थः। अनुगतेवह्निसाधकपर्वतत्वावच्छिन्न
पक्षकसकलप्रतिज्ञासाधारणेतत्साध्यकेतितद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नपक्षकेत्यर्थः। इदमुपलक्षणंतद्धर्मावच्छि राम०

नै २

त्वहेतुकेऽप्यपि दुष्टत्वं स्फुटत्वान्नानुक्तं। एतेन याद्दृशो हेतुकेऽस्यापि वक्ष्यमुचितत्वे दृष्टमसंगतमिति दूषणं प्रत्युक्तं विशेष्येति प्रकृ
ताऽनुमित्यनपूर्वत्वात् इत्यर्थः। प्रकृतपक्षे प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षे प्रकृतसाध्येति प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
साध्येत्यर्थः तन्निर्वचनात् तस्य निर्वचनीयत्वात्। तादृशेति प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयतेत्यर्थः। विलक्षणेति
अनंतःपातीत्यर्थः अव्यापकेति यावत्। बाधितमिति प्रतिज्ञायामित्यादि। पक्षतावच्छेदकविषयतायास्तादृशाविलक्षणवि
षयतात्मिकायास्तत्र सत्त्वेन तद्घटितत्वाभावादिति भावः। तद्दृत्वेपि विशेष्यत्वेपि पक्षप्रवेशात् पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षप्र
वेशः। हेतुत्वप्रविष्टेति हेतोः पंचम्यर्थहेतुत्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः। अन्यथाव्यभिचारित्वापत्तेरिति भावः। यत्संबंधे हेतुः
संबंधोऽपि विषयत्वेनेत्यर्थोपि बोध्यः। अन्यथा प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकत्वस्यान्यूनविषयकत्वाभावेनातिप्रसंगासंभ
वादिति भावः। न्यायप्रयोगासंभवात् न्यायप्रयोगानभ्युपगमात् संभवे वा अभ्युपगमे वा। अतिव्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकप्र
वेशे पीत्यादिः। तथा च हेत्वन्यत्वविशेषणस्यावश्यकत्वेन पक्षतावच्छेदकप्रवेशस्य नोक्तव्याप्तिः संभवतीति भावः। अत्र
केचित् हेतुत्वं वह्निमद्धेतुरिति न्यायघटकवचनमवतीति प्रतिज्ञाहेत्वोः पौनरुक्त्यमतिहतत्वादिति सिसाधयिषयान्यायप्रयोगाभ्युप

टी॰ 14

गमेयस्तु तावच्छेदकमवेशस्य उक्तव्यावृत्तिस्संभवत्येवेति। नन्वेतद्यापि तत्वानज्ञाप्यत्वस्य पंचम्यार्थत्वेऽभिधेयं वन्हिमद्व्याप्यादौ हेतुत्व
यवजन्यबोधे वन्हेर्ज्ञानांशे प्रकारत्वेन तज्ज्ञाप्यत्वांशेऽनुमितौ तु वन्हेर्ज्ञाप्यत्वे प्रकारत्वमिति हेतोरभिधेयत्वेन तज्ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपहेतु
त्वयसूचकस्यानुमितिसमानविषयकधीजनकत्वाभावेन हेतुत्वव्यवच्छेदेऽतिव्याप्त्यसंभवात्। उक्तरीत्या हेतुत्वे वन्हिमद्व्याप्यादौ प्रतीतो हे
त्वोरेकारबोधजनकत्वाभावेन पौनरुक्त्यप्रतिहतत्वाभावाच्च। एतत्तत्त्वमूनविषयकत्वांशेऽतिप्रसक्तत्वात्। अवयवांतरसाधारण्या
त्तत्याव्याप्तिप्रसंगवारणाय विवक्षणीयं वाक्यत्वं तात्पर्यघटितमिति एतत्बोधजनकत्वं तत्र नास्तीति भावः। विवक्षणीये त्वित्य
ग्रेहोधितीकारेणोक्तादिः न तत्पर्यंतमित्यनुमितसमानतिरिक्तविषयकत्वात्मकत्वेनैकदेशार्थस्यार्थः। क्वचिदर्थस्यैव पाठः। ननु विशे
ष्यभेदेन प्रकारताभेदे उक्तस्थले ताद्दशविषयितावैलक्षण्यमप्यस्त्येवेत्यत आह घटादीति घटत्वप्रकारकेति घटत्वरूपेण नील
घटप्रकारकशाब्दबोधस्य तत्तत्वमनुमितिज्ञानाच्छादत्वरूपेणाघटसामान्यविषयके घटत्वमूलतत्वमितिज्ञानेन विषयितावैलक्षण्यस्यानुभ
वादिति भावः। विशेष्येति आलोकवान्हिरूपेत्यर्थः। ज्ञाप्यत्वप्रकारकेति ज्ञाप्यत्वत्वावच्छिन्नप्रकारकेत्यर्थः। यथाश्रुतेऽन्तिमा
दृष्टानतिरिक्तविषयकत्वानिवेशाद्दित्यर्थः। धूमवान्तेजस्वीतिनिरूपकभेदेनैव विषयताभेदात् इति भावः। निरूपकतावच्छेदकभेदे

196

राम॰

न विषयज्ञाभेदेनाहं धूमाद्वह्निमानिति। न च धूमादिति हेत्वाकाङ्क्षाया असंभवान्नैतादृशोऽन्वाय इति वाच्यं। पर्वतो वह्निमानित्युक्ते कु
त इत्याकांक्षायाः संभवात्। यत्त्वेवं सति धूमस्यालोकवानिति हेत्वधितिकारत्वेन संगतिरिति निरूपरोपस्थापनं नं दूषणं। एतन्हाशये
नैव तत्राद्विपदोपादानात्। वस्तुतस्तु अनन्तिप्रेक्षविषयकसंतादृशानुमितिनिरूपितविषयितावच्छेदकावच्छिन्नभिन्नविषयित्वा
भाववत्त्वं तथा च तत्र विषयभेदेऽपि विषयतावच्छेदकाभेदान्नासंगतिरिति। अभावादिति अबाधितत्वेनात्पर्यानवधारणादिति
भावः। तन्मते निष्पक्षः सतोनेन निगमनमिरासः। असंगत इति निगमनेन्यायावयवत्वसत्वादिति भावः। विशिष्टहेतुसंबंधस्या
बाधितत्वबोधोपयिकत्वं विवक्षितिरूर्वमिति तदनुवादस्य पक्षे साध्यवत्तानुवादस्य। तत्प्रयोजनं। तदनुवादप्रयोजनं तादृशा
ति अबाधितत्वादिस्पर्यः। तात्पर्यग्राहकतयेति। अभेदस्मृतीयाअन्वयश्चासत्तदोबोधोपयिकत्वमित्यत्र। तद्बोधेति अबाधित
त्वबोधेत्यर्थः। तदभिप्रायेणतादृशसाध्याभिप्रायेणानत्यानिपन्नेसाद्देत्यर्थः। असम्यापृथिवीत्यनेनपक्षांशकथनेस्मा
दिति तथा च पक्ष पृथिवीसाधुसाहरणामदभिनासंगतिरिति भावः। नन्वेवं निगमनं व्याहितस्य साध्यादिबोधकत्वाद्धितैषाद
हरणादेसाध्यंबोधनीयमितिनियममानाभावादिति भावः। उक्तं अवयवत्वं थ व्याख्याने उक्तेतथायनयत्रपृथिवीसाधुरा

197

दी॰

15

हरणाप्रदर्शनासंगतिरितिभावः । ननु अनतिरिक्तपदं व्यतिरेकीति अवयवांतरेप्रकृतार्थभानेपिबाधकाभावादित्यभावः । य
दिति । इदं च विशेषणं तथा च पदितरभेदाश्रयतावच्छेदकीभिन्नमितिपर्यवसितं तेनैवमुदाहरणस्य साध्याभावव्यापकत्वघ
टितव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यं । साध्यवत्त्वेहेतुघटितत्वप्रदर्शकत्वसंभवात् । अन्यथानन्वयसाहचर्यभेदबोध
नसामर्थ्येनानुपपन्नेसाहरनन्वयेपि उदाहरणैकदेशस्य व्याप्तितरभेदविषयकबोधजनकस्यवारणायैवानतिरिक्तपदमि
त्यत आह नयाचेतिनयालेति । अनुमित्यन्यूनविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वसंभवइत्यर्थः । नैनैवेति एवकारेणानतिरिक्तपदस्य
व्यवच्छेदः । तेनैकदेशावारणादित्याशयः । नैवेव्यतिरेक्युदाहरणैकदेशएव । नेनेति । मिश्राणामिति शेषः । नविरुद्धमहतिसत्वं
नस्यन्यायावयवत्वार्थकत्वेउदाहरणैकदेशस्यतेनैववारणेनचावयवांतरस्यानतिरिक्तपदेनैवव्युदासादन्यूनपदमधिकमित्या
शंक्यायायाधसवान्सोऽग्निमानित्युदाहरणैकदेशेऽग्निमानित्यत्राप्तिव्याप्तिवारकत्वादितिग्रंथेनमिश्राणामन्यूनपदव्यावृत्ति
रुक्तं । विरुद्धेनएवं घटपाकोगुरोर्द्रव्यकमाप्तिसेसतिसत्वादित्यत्रोदाहरणेयद्विप्रतिज्ञारूपएवशब्दोहदयांतीक्रियतेतदानत्राप्तिव्या
प्तिवारणार्थत्वादित्याहियंथेननत्रसामग्रीवशादुरात्वाघवगाहिनीवक्ष्यमाणानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वात्रांते

198

राम॰

स्वघ्नावगाह्यस्य पक्षे विषयाविषयाजनकतयाऽतिव्याप्तिवारणाय यावत्पदस्यावृत्तिदानं मिश्राणां विरुद्धेन तत्पस्य सत्वं तेनैव वार
णासंभवादित्याखंडलाशयः । अनतिरिक्तविषयकत्वं चानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वं च प्रतिज्ञायां साध्यतावच्छेदकवि
शिष्टसाध्यविशिष्टमात्रविषयकज्ञानजनकत्वं नास्ति पक्षविषयकज्ञानजनकत्वात् नोऽसंभववारणायाह पक्षविशेष्य
केति मात्रपदव्यावृत्तिमाह तेनेति । तदादेर्बुद्धिस्थत्वेनैव शक्तिरिति मते निगमनांतर्गतस्यान्यूनविषयकत्वाभावादेव तत्राना
तिव्याप्तिरत आह । हेत्ववयवेति अनतिरिक्तविषयकत्वान्ताद्दृशसाध्यविशिष्टमात्रविषयकत्वाभावात् । इत्थं च सत्यंतस्य व्याप
तगतत्वार्थकत्वेऽन्यूनविषयकत्वस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वार्थकत्वे च हेतुनिगमनयोरिति इत्साहित्यं येनानति
रिक्तपदव्यावृत्तिसंगतिरित्यर्थः । मिश्रैर्नच पक्षतावच्छेदकस्यावयवांतराप्रतिपाद्यत्वादन्यूनपदमात्रगर्भतयैव सम्यगिदं साध्यं
कथमन्यथा पित्रीस्तुदाहरणोक्तदोषाननुसेनतावन्मात्रगर्भस्य तुच्छत्वादिति निगमनेन तथैव व्यावृत्तिप्रदर्शनादिति भावः । संगति
मेवाह तेनेति । अन्यथा सत्यंतान्यूनविषयकत्वयोरभावादेवानतिप्रसंगेनादृशांशस्यासंगतिः स्यादिति भावः । विवक्षणी
येति न यथा यान्यूनविषयकत्वावच्छेदेनानतिरिक्तविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकत्वावच्छेदेन ताद्दृशसाध्य

टी० 16

विशिष्टमात्रविषयकत्वपर्यवसितं द्रष्टव्यार्थ इति भावः। इत्युदाहरणाद्वै इत्युदाहरणोक्तेर्यो पृथिवीतरभिन्नामि सत्त्र नाति
व्याप्तिरिति खंडश्लोनिरस्ता न्यूनविषयकत्वानतिरिक्तविषयकत्वयोरनुमत्वबाधे सत्वेपि निष्कर्षेणोक्तलक्ष्यार्थाभावादिति भा
वः। ननु पक्षपर्वतस्य दृष्टांतत्वं तत्र तद्धटितोदाहरणोक्तदोषः तिप्रसंगाइत्यत आह पक्षस्येति सिद्धसाधनभियेत्यादि। ननु सिसा
धयिषासत्वे सिद्धसाधनमकिंचित्करमनत आह सिसाधयिषयावेति अन्यथा सिसाधयिषयाव्याप्यप्रयोगे इत्युदाहरणोक्तेत्या
इतिइति न्यायस्थलीयपर्वतोदाहरणोक्तदोषाइत्यर्थः। एतेन मपि स्मरहरोऽव्ययमिति प्रतिज्ञैकदेशो हरोऽव्ययमिति भागेऽनित्या
प्यानायेपरिष्कारस्सम्भवतीति तन्न विवक्षितनताद्दृशबाधतात्पर्यकत्वाभावेनोक्तातिव्याप्तेरसंभवात्। परिष्कुर्वन्तीतिस्त्रोक्तो
दाहरणोक्तदोषौ नुमितिन्यूनविषयकाऽदिबाधतात्पर्यकत्वाभावे नैवानतिप्रसंगोपिष्कारान्तत्रान्यूनादिपदस्यावृत्तिरनासंग
तिः एवंच ग्रन्थे दीधितिकृताऽन्यूनविषयकत्वादिप्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकत्वादिरूपमेव निर्वाच्यं अन्यथा
यद्यपीत्यादिवक्ष्यमाणदोषप्रसंगात्। तथा चोक्तरीत्या परिष्कारासंभवेनैतमनेयमादियद्वानन्तुषंगो पूर्वोपदर्शितरीत्या
उपनयद्वयापत्तिरिति तदनुषंग एव सम्यगीत्याशयेनाह दीधितौ यदि चेति [illegible] न्यूनताभंगायानि

रामः

उदाहरणं चेत्यस्य स्वरस्तोऽत्र बोध्यः २

200

गमनेऽयमादिपदानुषंगश्चावश्यकइत्यत आह वाक्येति विशिष्येति समर्थहेतुसंबंधिप्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षेतरार्थः। व्या
ख्यांतेनैवैकवाक्यतानाधीनविशिष्टलाभेनैव अनुवादत्वस्य हानिरिति शेषः। बोधायपर्याप्ततेति न्यूनताभंगइति शेषः। नसद
तिं अयमादिपदस्यार्थः। अथैवं निगमनेऽयमादिपदानुषंगेऽपि वाक्यैकवाक्यतया शाब्दबोधमादायैव निगमनस्य न्यूनवि
षयकत्वानजनकत्वसंभवेनातिरिक्तपदव्यावृत्तिसंभवमेवेतितदित्यादिना स्थलांतरानुसरणमफलमिति चेन्न यत्रान्यूनान
तिरिक्तविषयकत्वानजनकत्वानेवयवांतरमपि भातं तत्रावयवांतरे अतिव्याप्तिवारणाय तादृशस्थाव्यवच्छिन्नजन्यतानिरू
पितजनकतावच्छेदकविषयताव्यूर्यासमुदायत्वस्य वाच्यतया निगमनेनातिरिक्तपदव्यावृत्तसंभवात्। एतेन प्रतिज्ञाहेत्वादि
जन्यबोधमादायैव हेत्ववयवादावेवानतिरिक्तपदव्यावृत्तिसंभवेन तदित्यादिना स्थलांतरानुसरणमफलमित्यपि निरस्तं। प
क्षइतिपक्षतावच्छेदकमनंतर्भाव्येत्यादिः। नैवमुदाहरणोपनयनातिरिक्तपदव्यावृत्तिसंभवेन तत्परित्यागे बीजाभाव इति वाच्यं व्या
तं अप्रेरणापक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविषयकत्वनिवेशेनापि तद्वारणासंभवेन तत्परित्यागात्। भानानेयत्वादिति महानसादि
स्वाध्याधिकरणानपाभानेऽपि पक्षे तादृशव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्ताबोधसंभवादिति भावः। उत्तरत्रेति अग्रे उदाहरणोपनययो

रित्यादेर्वारत्यायेत्यत्रान्वय इतिभावः। पक्षतावच्छेदकरूपेणेतिव स्य मात्रापुरस्कारेण तत्तद्व्यक्तिविशेषस्यावच्छेदकत्वादितिभावः। यथासंख्येने
तिन्यायाच पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षस्य दृष्टांततयापत्तौ पञ्चावयवसत्त्वे उदाहरणस्य साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतयापत्तौ
पञ्चावयवसत्त्वे उपनयतादृशतयापत्तिरित्यर्थः पर्यवसन्नः। कथमितिपक्षे साध्यनिश्चयदशायामेव तादृशदृष्टांतहेत्वोरसंभवादिति
भावः। ननु साध्यस्य हेतुत्वेऽत उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनोदाहरणस्य निराकांक्षतयाऽसंभवेन न्यायासंभव इत्यत आह। अ
त्रेत्यादि। असार्वत्रिकत्वादिति न्यायाच क्वचिद्दृष्टांतस्योदाहरणघटकत्वेपि यत्र तस्य न तत्र घटकत्वं तत्रोदाहरणोऽनिन्यायस्य सं
भवस्याशयः। एतेन पञ्चावयवे न्यग्रिमग्रंथे दृष्टांतस्योदाहरणघटकत्वेनास्मासंदर्भविरोध इति दूषणं परास्तं। तत्र उपनये। ननु पयो
गः साध्यस्य हेतुत्वोपयोगः। विवादग्रस्त इति अन्यथा हेतुत्वं वह्निमद्वृत्तित्वादेहेत्वयवेऽनिव्याप्तिस्यादिति भावः। उद्देश्यत्वस्य
छाविषयत्वरूप• तस्यानुद्देश्यीभूतायाः पर्वतत्वावच्छेदेनानुमितेरपि संग्राहकाया असंग्रह इत्यत आह उद्देश्यतायामिति। पर्वत
त्वाद्यवच्छेदकत्वस्य। पर्वतत्वादिपर्याप्तावच्छेदकत्वस्य अवयवैकदेश इति प्रतिज्ञैकदेश इत्यर्थः। यत्तु मरीत्यानादृशावयवत्वा
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयतावद्वर्णसमुदायत्वस्य वाक्यानयापि अवयवैकदेशेन न दुभावान्नातिव्याप्तिरिति दूष

रागोऽभावनैवेदं सत्तादृशसमुदायत्वस्य पर्याप्तिनिरसंबंधेनाभाववत्त्विकत्वयातत्पर्याप्त्यधिकरणत्वलाभार्थैवावच्छेदकांतोपादानं तेन
प्रतिज्ञैकदेशानिरासइत्यभिप्रायात् । केचित्तु स्वरूपतो हेत्वमित्यादिप्रतिज्ञैकदेशाभिप्राये रागोऽस्मिन्नित्याहुः । अवयवावच्छेदकमितिननु
यथाश्रुतस्यावयवत्वनिवेशोपि हेत्वंतरस्यबोधमादाय हेत्ववयवेऽनुषंगवहेऽनिगमने च व्यावृत्तिसंभवात्तत्परित्यागोऽनुचित
इतिचेन्नैवं ॥ तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नत्वादिविवक्षासत्त्वेन हेत्ववयवेऽननुषंगपक्षे चानिगमने व्याप्त्यसंभवात् । वस्तुतोऽत्रस्वाभ्या
वयवत्वपरिशेषे उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न निवेशनीयं प्रयोजनाभावात् घटितत्वं घटकत्वे सति स्वाघ्यांतर्गतत्वमेव स्वार्थं तात्पर्यमिति
पर्यवसन्नमित्याशयः । यत्तु प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेरन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दजनकत्वेनैवावच्छेदकत्वात्तथा चावयवा
नैसम्यंतस्यावयवावच्छेदकत्वाघटकत्वमुपेत्यानतिरिक्तपदव्यावृत्तिदानेसंदर्भविरुद्धमित्याशंकापिनिरस्तेति दिक् । दीधितावयवा
दीनि इदमुपलक्षणां उपनयादिनिगमनांतभागस्यैवपि द्रष्टव्यं । यत्तुपक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वोपनये पूर्वोक्तरीत्याऽहारस्य
वारणायपक्षतावच्छेदकेविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षायामवश्यकत्वेन तन्निरासस्संभवतीति दीधितिकृत
स्तदुपेक्षेतितदसत् । तथा सति तादृशोहाहरणोपेक्षायामव निर्बीजत्वापत्तेः । विवक्षांतरेणातन्निरासासंभवस्योपेक्षाबीजत्वे

टी॰ 18

साध्यतावच्छेदकेविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वविवक्षयायमाहितिगमनं तद्भागेऽव्याप्तिनिरासासंभवेनासंगत्यापत्तेः।

व्याख्यायांघटादेरपीति। अपिरवधारणे तेन घटादेरेवेत्यर्थः। भानसंभवादितिनयाचतादृशविषयतावच्छेदावतिरिक्तप्रसिद्धानाप्र

सिद्धिरितिभावः। व्युत्पत्तिवैशेनेति। अभेदेनस्वार्थविशेषणाकतद्धर्मावच्छिन्नान्वितबोधपरस्यसर्वपदस्यतद्धर्मव्यापकत्वसर्वत्वविबोध

कत्वव्युत्पत्तिवशादितिभावः। प्रागुक्तदोषः। अतिरिक्ताप्रसिद्ध्यसंगतिरूपोदोषः। प्रमेयत्वाभावस्यादि। प्रमेयत्वाभावत्वरूपकोटित्वाव

च्छेदकावच्छिन्नकोट्यप्रसिद्धेरित्यर्थः। सर्ववृत्तीति। प्रमेयत्वं प्रमेयत्वाभावोवासर्ववृत्तिनिरिक्ताकारकइत्यर्थः। यथाश्रुतेसाध्यसंश

यत्वाभावादसंगतेः। आधिके केवलान्वयिग्रंथोक्तरीत्याबाध्यं। भिन्नप्रकारकोपि साध्यविशेष्यकपक्षप्रकारकोपि। विलक्षणेति।

निरवच्छिन्नत्वतत्तद्धर्मावच्छिन्नत्वरूपवैलक्षण्यवदित्यर्थः। एवमग्रेपि। तादृशानामपि विलक्षणानां प्रकारत्वानि ध्रुमपि ततः। समव्याप्तत्वे

हेतुतत्तद्रूपेण। नाद्यव्यापकत्वस्येति। व्याप्तिघटकहेतुव्यापकत्वस्येत्यर्थः। हेतुसमानाधिकरणत्वस्यचेति। साध्यसमानाधि

करणत्वस्यापिबोध्यं। चकारेणैववाऽनत्समुच्चयः। क्वचित्साध्यसमानाधिकरणत्वस्यचेति पाठोस्ति सच समीचीन एवा [illegible] तत्त

द्रूपेण। हेतुव्यापकत्वहेतुसमानाधिकरणत्वतद्रूपेण हेतुसमानेनेति हेतुश्च गुणादिर्बोध्यः। इत्याहोद्देश्यादिप्रतीतिजन्यबोधे।

204 रम०

प्रकारत्वमिति। तत्रोपनयजन्यबोधेपीति शेषः। ननु तत्रापि प्रकृतहेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपविशिष्टस्यानुमित्य
प्रकारस्योपनयजन्यबोधे प्रकारत्वान्न समव्याप्तत्वमत आह तादृशविशिष्टेति। उपनयस्यापि हि तादृशत्वस्य हेतुव्यापकसाध्यसा
मानाधिकरण्यत्वस्यार्थः। मानाभावादिति। यद्यपि मानसत्वेपि विशिष्टव्याप्तिविशिष्टहेतोः पक्षतावच्छेदकत्वेनोपनयेति व्याप्तिर
स्येव न व्यापिवस्तुगतिमनुरुध्य योनरूक्तेन तदुपनयासंभवमभिप्रेत्यैवेदं। उपनयस्य चेति। तथा चैतादृशोपनयजन्यबोधप्रका
रतायाश्चेत्यर्थः। प्रमेयत्वस्य साध्यत्वोपगमादीत्याह द्रव्यत्वस्येति। ननु तत्राप्युक्तरीत्याभिन्नप्रकारकसंशयसंभवस्यैवेत्यत आ
ह तथाचेति। प्रकृतानुमितिसंबंधिविलक्षणताप्रकारताव्यापकप्रकारताप्रतियोगित्वरूपान्यूनविषयकत्वोत्तीर्णेनोक्तातिव्याप्ति
रत आह यद्वमिति। तदेवं न्यूनविषयकत्वमेव प्रमेयाद्युपत्त्वादिति। अत्र प्रमेयादिहेतुकत्वे यद्वेऽतिव्याप्तिसंगमनाय तत्र
न्यथा तादृशविषयताविलक्षणाविषयतान्यूनत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वाभावेनातिव्याप्त्यसंगतेः। द्रव्यत्वादाविति हेत्ववयव
इति शेषः। पक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वस्य पर्यायसार्थक्यं तथैव साध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वस्यापि तत्संभवतीत्याशयेनाह ति
नेति साध्यतावच्छेदकविशिष्टत्वस्य प्रवेशेनेत्यर्थः। रूपस्यापि रूपानतिरिक्तविषयकत्वस्यापि रक्षणमिति प्रातिस्विकाया मित्या

205

धी०

दिसंबंधाद्दत्तमित्यर्थः। अतः ताद्दृशानतिरिक्तविषयकत्व[illegible]रसृगालानुरोधान्नविशिष्यसाधीति अपिनासाध्यतावच्छेदकवि
शिष्टस्यसमुच्चयः। उक्तरसृगालानुरोधेनपक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्यतावच्छेदकविशिष्टयोः सार्थक्यमेवोपपादयति अन्ययेति
नयोरप्रवेशादित्यर्थः। व्याप्यविषयकत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वपक्षेनोक्तरीत्यानयोः सार्थक्यमितिसाध्यतावच्छेदकविशि
ष्टस्यव्यावृत्तिः प्रथमोक्तैवेतिपक्षतावच्छेदकविशिष्टस्यव्यावृत्तिंतस्यसाधारणीमाह ताद्दृशान्यतरस्मादितिघटादित्व
विशिष्टरूपघटान्यतरस्मादित्यर्थः। नचतच्छब्दस्यपूर्वोपस्थितपरामर्शकतयाकथमत्रपश्चादुपस्थितपरामर्शकत्वमिति
वाच्यं। तीर्थेनिशीथेगजसेतुबंधात्प्रतीपगामुत्तरतोस्यगंगांअयत्नबालव्यजनीबभूवुर्हंसानभोलंघनलोलपक्षाइत्यादौतत
च्छब्दस्यपश्चादुपस्थितगंगापरामर्शकत्वस्यापि स्तुत्यनिसिद्धत्वात्। अतएवतच्छब्दस्यक्वचित्पश्चादुपस्थितपरामर्शकत्वमपि
तीर्थेनिशीथेगजसेतुबंधादित्यादौतच्छब्देनपश्चादुपस्थितगंगापरामर्शदर्शनादितिसाहित्यदर्पणकारादिभिरप्युक्तं। अत्रे
दंबोध्यं तीर्थेनिशीथइत्यनेनहंसतीर्थप्रसिद्धगंगैकदेशास्यंविवक्षितंतत्रयासस्यैवहंसतीर्थेसमागतस्यराज्ञोहंसैर्बालव्यजनो
पचारसंपादनोचित्यस्यसंगतत्वेनिर्वहणीयत्वंचतच्छब्दस्यपश्चादुपस्थितहंसपरामर्शकत्वमावश्यकमितिसंप्रदायः। तच्छब्दस राम०

206

पूर्वोपस्थितविंध्यपरामर्शकत्वमुपेत्य तीर्थशब्दस्य हंसतीर्थपरत्वमुपेत्य विंध्योपि हंसतीर्थ इति व्याख्यानं तीर्थशब्दस्य कंतिचि
त्प्रसिद्धकरणातीर्थपरतया विंध्यीयकराति तीर्थं इति च व्याख्यानं तीर्थशब्दस्य सोपानपरं परापरतया विंध्यीयसोपानपरंपराया
मिति च॥ केषांचिद्व्याख्यानं त्वननिविततमसां प्रदर्शाधिकमस्माभिरसिकं चेस्मू पे स्पं॥ वस्तुतस्तु तद्दर्शनोपायविमर्शनार्थमियानद्वा
ली सहनं गतेन॥ तत्रैव हृद्गाक्किलपक्ष्मलाशीहासायशीमर्षपितुरभवसैंसारैन [illegible] दस्य पश्चादुपस्थित पक्ष्मलाक्ष्या हि पश
मर्शकत्वं विना निर्वाहो न संभवतीति स्फुटमेव तत्रापि यथा कथंचित् सर्वोपस्थितेरणुपगमे तु प्रकृते पितस्यास्तुवचलान्न कोपि
दोष इति॥ अत्र हेत्ववयवेनाहृत्याविषयताविलक्षणाविषयताश्रयत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वपर्येति प्रसंगसंपादनाय पक्षता
वच्छेदककोटौ नाहृत्यान्यतरस्मादित्यादिं घटान्यत्वविशिष्टेति वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्येन न अत्र सामानाधिकरण्यसंबंधेन रूपवति
घटत्वादेर्व्यभिचारवारणाय घटान्यत्वविशिष्टस्यान्तरत्वावच्छिन्ने विशेषणं विशेष्यांतिवेशेष्यरान्यत्वस्य सामानाधिकरण्यासत्त्वात्:
सामानाधिकरण्यसंबंधेन घटरूपादेः सत्त्वाद्व्यभिचार इति तन्निवेशः॥ न च तद्धारणाय रूपान्यत्वमपि दोषनिवेशाय वाच्यमिति वाच्यं
प्रकृतानतिव्याप्तिसंपादनायान्यतरत्वेन तन्निवेशात् धर्मिभेदेन वैयर्थ्यानिवकाशात्॥ अतिव्याप्तेः॥ अन्यतरत्वरूपेणापक्षेसा

२०७

तिव्याप्तिरित्याशंक्याह। पक्षांशइति। अतः पक्षेतेति। तथा चान्यतरत्वस्य प
क्षतानवच्छेदकत्वान्नेति॰

क्षे२

ध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वादिति भावः। पक्षे मुख्यविशेष्यतायाः अभावान्नातिव्याप्तिरिति भावः। इत्थमेवेति एतदाहित्वदंतीत्यंतमेकोग्रंथः
उक्तातिव्याप्तिवारणार्थमेवेत्यर्थः। प्रतीतिनियामकतत्तद्धेतुकसाध्यसिद्ध्याधिकव्याप्यविषयकत्वरूपाननतिरिक्तविषयकत्वनिवेशाप
क्षेपीत्यर्थः। अपिना तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वरूपाननतिरिक्तविषयकत्वपक्षसमुच्चयः। तत्पदं पक्षतावच्छेदक
विशिष्टपरं। वह्न्यभावारोपितस्य सार्थक्ये नेत्यमेवेत्यसंगतमित्यस्वरसादाह वदंतीति। विषयताशून्यत्वमिति। इदं च वह्न्यभावारो
प्यान्यविषयकत्वस्याप्युपलक्षणं। एवमग्रेपि। प्रागुक्तदोषेति मुख्यविशेष्यतानिवेशात् तादृशान्यतरस्यादिपाठेऽहेत्ववयवेऽतिव्या
प्तिनिरासः। पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकघटिताननतिरिक्तविषयकत्वनिवेशात् लोकरीत्या प्रतिज्ञायामसंभवइत्याशयः। त
स्यापर्वतो वह्निमानित्यादेः एवमग्रेपि वारणमिति तद्घटकप्रतिज्ञात्वे पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यप्रवेशात्। धूमात् लोकवानित्यादेः प
र्वतो वह्निमानित्यादेः प्रतिज्ञात्ववारणासंभवादिति भावः। तत्र पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यांशप्रविष्टमित्याशयेनाह तस्य प्रतिज्ञात्वेति ध
माद्यालोकवानित्यादिस्थलीयेत्यादिः। न्यायत्वेति उक्तस्थलीयेत्यादिः। एतदिति अतिव्याप्तिवारणानुरोधादित्यर्थः। विशेष्येति अ
न्यूनविषयकत्वेत्यर्थः। तदंतर्भाविनैव पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यांतर्भाविनैव। एवकारेण विशेष्यदलेतदंतर्भावव्यवच्छेदः। तत्रा

पर्यवसानात् पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यप्रवेशासार्थक्यात् । अत एव दीधितिकृता पक्षे प्रकृतपदव्यावृत्तिमुक्त्वैव साध्येन व्याप्तिरितीति
ध्येयं । अत्र वदंति साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकसाध्यप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकपक्षविशे
ष्यताकत्वमेवान्यूनविषयकत्वं निर्वाच्यं तथा च तेनैव सर्वसामंजस्ये निरुक्तानुमित्यनतिरिक्तविषयकत्वविशेषणांशवैयर्थ्यमेव तदुपा
दानीयार्थं पदघटितनिगमनादौ साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यवच्छेदकताकसाध्यप्रकारताशालिबोधाजनकत्वात् नैव तद्वारणासंभ
वादिति । केचित्तु । पर्याप्तिघटितोक्तार्थलाभार्थकतत्पाठपायस्यापायान्तरदूषकतया वाऽनतिरिक्तविषयकत्वस्य नवैयर्थ्यमि
त्याहुः । अपरे तु । पर्याप्तिघटितोक्तार्थस्य निष्कृष्टमात्रस्यानतिरिक्तविषयकत्वेपि पर्यवसानात् तात्पर्यरात इति वैयान
ननत्वैयर्थ्यमित्याहुः । हेतुभागे । हेतुत्वं तु भागे क्वचिन्नैव पाठः । अतिव्याप्तिरिति सत्यंतस्यावयवाघटकत्वात् यंतगतित्वपर
त्वे इदं यथाश्रुते तस्य न्यायावयवत्वाभावादसंगतेः । इदं पूर्वोक्तमननतिरिक्तविषयकत्वं कल्पेपीति । प्रकारान्तरेणोक्तमपि
पि । ननु तत्कल्पेपि विषयत्वस्याविषयविशेषे तन्नानास्वरूपत्वांगीकारे पूर्वोक्तमननतिरिक्तविषयकत्वं संभवत्येवेति प्रकारां
तरानुसरणमफलमत आह विषयेति । अंगीकृत्यापि अंगीकृत्य पूर्वोक्तानतिरिक्तविषयकत्वनिर्वचनसंभवेपि । तथा च तत्

दंगीकारे पूर्वोक्तप्रकारस्यासंभवे पि तदनंगीकारे तदसंभवेन प्रकारस्य प्रकारांतराद्दषकत्वेन वा प्रकारांतराश्रयणमिति भावः। प्रकृत
हेतुकापेति तं व्याचष्टे प्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका प्रकृतपक्षविशेष्यतानिरूपितप्रकृ
तहेतुविशेष्यतानिरूपिता यद्धर्मावच्छिन्नप्रकारतानद्धर्मावच्छिन्नाविषयकत्वमित्यर्थः पर्यवसन्नः। सच धर्मोन्वयिनि हेतुव्यापकसा
ध्यसामानाधिकरण्यत्वं व्यतिरेकिणि च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वं। तत्पदेन व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतुपरामर्शो
क्तिगमनवारणाय अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरेकतरोपादानेन्यतरव्याप्यवगाहित्विगमने। तिव्याप्तिरतस्तयोरनुगतरूपेणाप्रवेशः। पक्षतत
त्वयोरननुगमे तु प्रत्येकव्याप्यविषयकत्वं निवेश्यं। तत्र च नाप्येवौपयिकांतमुक्तं उदाहरणस्याव्याप्यबोधकत्वमतेतु अन्यूनविषयक
त्वदले नैव तदुद्धारणां बोध्यं। हेत्ववयवाघाकांक्षेति अन्यथा साध्यगमकहेतुलाभेन निराकांक्षत्वापत्तेरिति भावः। यत्तु इदं मसंगतं पर्वतध
र्मिकवह्निसिद्धौपयिकहेत्वाकांक्षानुपपत्तावपि वह्निव्याप्यालोकवत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवह्न्यनुमित्युपयुक्तहेत्वाकांक्षायां बाध
काभावात्। प्रकृतपक्षस्य प्रकृतसाध्यवत्त्वेकुत इत्याकांक्षायैव हेतुप्रयोगात्। परंतु वह्निव्याप्यालोकवत्पर्वतत्वेन पक्षत्वेन तद्रूपावच्छि
न्नेवान्हि संशयासंभवान्नायमेवनावतरणीयमतः सधर्मेत्युक्तमिति तन्न सत् तादृशालोकस्य पर्वतत्वविशिष्टविषयत्वेसिसाध

षियत्वान्वायप्रयोगानंगीकारेताहृशालोकविशिष्टेपि पर्वतेताहृशालोकवत्त्वस्याप्यर्थतोलाभेनप्रकृतपक्षेप्रकृतसाध्यगमकत्वा
भेनहेतुत्वविधानप्रयोजकाकांक्षानुपपत्तिसंभवात्। युक्तं चैतत्। अन्यथा परंत्वित्याद्विनाल्पवृक्षाया विशिष्टपर्वतेवन्हिसंशयानुपप
त्तेस्तद्वृक्षत्वगोचरसंशयस्यैवासंगत्यापत्तेः। अनुभवसाम्येन सर्वथैवतद्धेत्वास्यापिसंगतत्वाच्च। परंत्वित्यादिकमपि मंदं। जलत्वस्यलेसं
शयस्यावयपकत्वेपिवाह्नस्यलेसंशयस्यानावश्यकत्वादितिदिक्। अयंपक्षानुषंगइतितद्ननुषंगेपमित्यादिनिगमनांतस्य
स्यायावयव[illegible]कत्वादितिदिक्। अ[illegible] त्वाभावादिवैवारयोनतिरिक्तविषयकत्ववैयर्थ्यापत्तेरितिभावः। अयंपक्षानुषंगपक्ष
साधारण्येनानतिरिक्तविषयकत्वस्यव्याहतिमाह। पर्वतइत्यादिनानत। प्रकृतहेतुकेत्यादनतिरिक्तविषयकत्वंतत्रैवपर्वतोव
न्हिमान्वन्हेरित्याद्यावेव। एवंव्याप्यविषयकत्वरूपानतिरिक्तविषयकत्वनिवेशे। दीधितावेकदेति। एकत्वापप्रयोगकालइत्यर्थः।
उभयव्याप्तीति। अन्वयव्याप्तिद्वयस्यव्यतिरेकव्याप्तिद्वयस्यान्वयव्यतिरेकव्याप्तिद्वयस्यवोपन्यासोपीत्यर्थः। प्रथमोपन्यस्तव्या
प्तिज्ञानेनैवेष्टसिद्धेर्व्याप्त्यंतराकांक्षाविरहादितिभावः। अथैवमूलकारेणावस्यमारा अन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिबोधकोदाहर
राप्रयोजकाकांक्षाप्रयोजकावयवत्वरूपमन्वयव्यतिरेकिहेतुलक्षणमसंगतमितिचेन्नरातहृस्वरसेनैवयद्वेत्यादिनालक्षणां

२२

दी॰ मरस्यानुसरणीयत्वात्। व्याख्यायां चैत्रे चैत्रात्मकपक्षे। समवायेनेति शेषः। तथा च तादृशज्ञानजनकत्वोक्तयमिति तथास्त्वित्यनुष
ङ्गेनान्वयः तत्र तज्जन्यबोधे गोत्वस्य गोत्वस्वरूपसाध्यस्य समवायेनेति सा स्वात्मकार
त्वमित्यनुषङ्गेनान्वयः। वह्निमत एवेति प्रतिज्ञावाक्यादिति शेषः। अस्त्विति तथा च तत्रय धीपवर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वाद्व्या
प्तिरिति भावः। अमयेति वह्निवह्निमद्द्रुमयेत्यर्थः। अन्वय इति एवं च दीधितौ भासत इत्यनन्तरं ननु पर्वतत्वविशिष्टे वह्नेः संयोग इति
शेषः। ननु तस्य ज्ञाने बाधकाभाव इत्यत आह नामार्थयोरिति नच मतुपस्तात्पर्यग्राहकतया भेदान्वय इति वाच्यं। संभवत्पर्यसाधु
त्य५ त्वेनात्पर्यग्राहकत्वस्याप्रयोजकत्वमित्याशयात्। भासत इति तथा च भेदसाध्यकानुमितौ भेदस्य पक्षे विशेषणतया प्रकारत्वं प्रति
ज्ञायां तु क्वचिदाश्रयत्वस्य क्वचिद्व्याश्रयस्य इति तत्र स प्रतिज्ञायाम व्याप्तिरिति भावः। अत्रैवेति। अत्मूनपदेन प्रकृतानुमितिविधे
यत्वस्यानतिरिक्तपदेन तादृशविधेयताश्रूयत्वस्य विवक्षणेन साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नविधेयतानिरूपितपक्षतावच्छे
दकावच्छिन्नोद्देश्यताशालिवाक्यार्थज्ञानजनकोऽन्यायावयवः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षणनिष्कर्षः विधेयतोद्देश्यते प्रकारतावि राम॰
शेष्यताभिन्नविषयताविशेषरूप इति व्यक्तमेव हेतुत्वं तभागेनायमादिति गमनीतभागेन चजमस्य बोधस्य विधेयताव साध्यता

212

वच्छेदकेतरेणाधूमत्वानत्वाप्यत्वाद्धि नैवावच्छिद्यत इति न तत्रातिप्रसंगः न च तथापि घटो ज्ञात इमामिति प्रतीतावलन्धरास्य घटोद्भ
मिप्यत्रातिप्रसंगः तत्र दृश्यत्वनिरूपितविधेयतापा निरवच्छिन्नत्वेन साध्यतावच्छेदकेतरधर्मानवच्छिन्नत्वादि
तिवाच्यं न तत्र प्रकृतन्यायावयवयवत्वार्थकसत्वं नाभावादेवानतिप्रसंगात्। अनुमितिविषयत्वं धूमत्वानन्यज्ञानीयं धूमादि
तिन्यायस्थलीयहेत्ववयवेतिप्रसंगवारणाय प्रकृतनयत्वतावच्छेदकावच्छिन्नत्वमुद्देश्यताविशेषयांत तज्जन्यज्ञानोद्देश्यतानुना
नुमितिविषयत्वस्वरूपपसतावच्छेदकावच्छिन्नां तु मुद्धविषयतान्यावच्छिन्नेति तद्वारणं। यद्धि चैकपदार्थयोज्ञानविषयत्व
योर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वय इति नोक्तातिप्रसंग इति विभाव्यते तेन तत्प्राचीनमते जनकतामात्रस्यपंचम्यर्थतया वह्नितानजन
कताधूमज्ञानीयाधूमादित्यत्र हेत्ववयवेतिप्रसंगवारणायेतन्। वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरप्युद्देश्यविधेयभावेनान्वय
बोधानुपगमात्तत्रोपादेयमेव। एवं च वह्न्यादिसाध्यकप्रतिज्ञायां नोक्तरीत्या व्याप्तिः तज्जन्यबोधे वह्निमद्दादेः प्रकारत्वेपि विधेय
तापावच्छ्यादिधर्मएवागमात्धर्मिप्रसक्तेः पदान्तरलभ्यतया शब्देनाविधेयत्वात्। अत एव स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विशेष्यविशे
षणभावेनान्वयबोधाभावेपि स्वर्गमुद्दिश्य यागकरणिका भावना विधीयत इति मीमांसकात्रापि वदंतीत्यतदभिप्रायेणो

213

टी॰

वदीधितिकारेणापि यदि चेत्युक्तमिति। प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नाया इति। तादृशप्रतिज्ञाजन्यबोधानामपि अन्यतमत्वाक्रान्तत्वादिति भावः।
एतस्याः तावदन्यतमबोधजनकत्वरूपप्रतिज्ञात्वाक्रान्ततायाः। तत्र प्रकृतन्यायघटकप्रतिज्ञायां तस्यापि पक्षाद्याकाराणामयोग्यवह्निमानित्या
देरपि प्रकृतन्यायत्वेति प्रकृतन्यायावयवत्वेत्यर्थः। ननु तर्हि सत्यन्तघटकप्रतिज्ञायामेव यादृशपक्षसाध्यकत्वं निवेश्यतां न तु
विशेष्यदलेऽपीत्यत आह। सत्यन्तेति। अप्रवेशेनैवेति पाठः। विशेष्यदलेऽपीति शेषः। तस्य यादृशपक्षसाध्यकेत्यस्य सार्थक
त्वादिति। न्यायाच्च सत्यन्तेन दृप्रवेशादेव विशेष्यदलेऽन्तदुपादानमिति भावः। सत्यन्तेन तत्प्रवेशेऽपि विशेष्यदले तत्प्रवेशाभावश्य
कइत्याशयेनाह एवमिति। अतीव गौरवादिति। अत्र तादृशप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिर्न भवति तादृश्यानुपूर्व्याः प्रकृतन्यायानन्त
र्गतत्वेन सत्यन्तेन तद्वारणादित्याशयः। प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादाह निष्प्रयोजनत्वाच्चेति। न्यायाच्च गौरवं न प्रामाणिकमि
ति भावः। अत्र साध्यतावच्छेदकप्रवेशेऽपि इयं युक्तिर्द्रष्टव्या तुल्ययुक्त्या पर्वतो वह्निमानिति बोधानामन्यतमत्वेन लक्षणे साध्यप्रवेशे गौ
रवान्निष्प्रयोजनकत्वाच्च तस्य वक्तुमशक्यत्वात्। परं तु अतिव्याप्तिरूपदोषस्योत्कटतया तत्र तदभिधानमिति ध्येयम्। अतिव्याप्ते
रिति विशिष्टस्यानतिरिक्ततया हेतुत्वं सत्त्वादिति बोधस्यान्यतमत्वाक्रान्तत्वादिति भावः। अभिन्नत्वादिति। न्यायाच्च तत्र हेतुत्व पर्वत

214

रामः

न्यबोधस्यान्यतमबोधानंतर्गतत्वादेवनातिप्रसंगइतिभावः। ननुविशिष्टार्थस्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यरूपत्वेवह्निसाध्य
कपर्वते ज्ञायामव्याप्तिः तादृशसाध्यवद्रूपत्वे मैत्रः पचतीत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिरत आह विशिष्टार्थत्वेति। अनास्येतिनया
वन्मैत्रः पचतीत्यादौ तादृशसाध्यरूपो विशिष्टार्थोऽप्रसिद्धः पर्वतो वह्निमानित्यादौ तादृशसाध्यवद्रूपो न्यायघटकतिनोक्तदोषइति
भावः। एवं सिसाधयिषयाभावप्रयोगाश्रयेणानकस्यापि संशयस्येति भेदादिकोटिकसंशयस्यैवार्थः। तथाच्चेन तादृशीत्वादि
प्रतिज्ञायामव्याप्तिः तस्याः तावद्बुद्धनिवर्त्त्योपि इतरकोटिकभेदविशेष्यकसंशयाहित्वद्वभिन्नेतरभेदादिकोटिकसंशयानिवर्त्त
कबोधाजनकत्वादिति भावः। सामान्याभावेति तावदन्यतमत्ववह्निवर्त्त्व सामान्याभावेत्यर्थः। यत्तु तादृशबोधभेदकूटवद्भिन्न
त्वरूपान्यतमत्ववह्निवर्त्त्वसामान्याभावस्य गुरुत्वयातद्रूपेऽस्यन तद्विशिष्टार्थबोधानिवर्त्त्यत्वाभावकूटस्यैव लघुतयानिवेश्यो
चित्यमितितादृशत्वेतस्य लघुत्वेतद्घटितस्य लक्षणान्तरत्वेन तादृशसामान्याभावस्याखंडतयातद्घटितप्रकृतलक्षणोऽदोषात्।
यद्वासामान्याभावेतितादृशनिवर्त्त्यत्वाभावकूटवत्संशयानिवर्त्तकत्वसामान्याभावेत्यर्थः तेन तन्तद्विशिष्टार्थानिरूप्यत्वावच्छि
न्नप्रतिबंधकतानिवेशस्य वक्ष्यमाणरीत्यावश्यकत्वेनान्यतमत्वानिवेशेपि नदोषइति ध्येयं भेदाश्रयत्वेति भेदाश्रयत्वादी

215

री·

सर्थः। भेदकोटिकेति भेदादिकोटिकेत्यर्थः। भेदप्रकारकेति भेदादिप्रकारकेत्यर्थः। नेतरारोपेति नेतरारोपेत्यादीत्यर्थः। नन्वत्र लक्ष्ये

णे बोधानां तत्तद्व्यक्तित्वेन निवेशे न हेतुत्वं तन्मागादिजन्यबोधानामनिवेशात्तज्जनकहेतुत्वं तन्मागादावतिप्रसंगवारणायोपात्तमति

वर्त्तकांतं व्यर्थमत आह। अत्रेति बोधत्वादिनैवेति एवकारेण तत्तद्व्यक्तित्वव्यवच्छेदः। अन्यतमांतर्गततयेति पर्वतविशेष्यकाभे

दसंसर्गकवह्निमत्प्रकारकबोधत्वेनैव लक्ष्यतानिवेशादिति भावः। ताद्रूप्यस्यैव हेतुत्वे तज्जन्यबोधस्यैवान्यतमत्वघटकत्वा

दित्याह यत्ताद्रूप्यवह्निमत्प्रकारकबोधत्वेन वह्निधूमज्ञानत्वाद्यानवेति संशयं प्रतिनिवर्त्तकत्वाभावेन ताद्रूप्यसंशयनिवर्त्तकबो

धजनकहेतुत्वं तन्मागाद्वैनाति व्याप्तिरिति भावः। वैयर्थ्यमिति धूमादावालोकवन्निष्पादितहेतुत्वव्यवधानातिप्रसंगवारणाय हि। अन्यूनपदा

र्थोपादाने न च्यूनसंभवति नत्र प्रतिज्ञाजन्यविशिष्टार्थबोधत्वेन हेतुत्वं धूमीयं नवेति संशयं प्रतिनिवर्त्तकत्वाभावेन तादृशसंशयाति

वर्त्तकबोधजनकत्वस्य हेतुत्वव्यवच्छेदकत्वेनैवातिप्रसंगाभावादित्याशयः। बोधत्वेनेति। निष्प्रयत्नेनेत्यर्थः। अप्रामाण्यज्ञानास्कंदि

तबोधसाधारण्यस्य तादृशविशिष्टार्थबोधत्वस्य निवर्त्तकतानवच्छेदकत्वादाह। अप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितेति। तत्तायार्थोऽवच्छेदक

त्वं निवर्त्तकत्वान्वितं तेनाप्रामाण्यज्ञाननिरहितत्वे तेन पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायाः स्वाहशाविशिष्टार्थेति अप्रयत्नाव्यवच्छिन्ना निवर्त्यसं

216

राम०

217

वंधीवह्निमान्पर्वतेत्याद्याकारकैकदेशासंशयनिवर्त्तकबोधजनकत्वेपिनाव्याप्तिः। तादृशनिष्ठप्रत्ययस्यैकदेशसंशयानिवर्त्तकतायां
स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावेप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वेनतत्संशयस्यतादृशनिष्ठप्रकारत्वावच्छिन्नानिवर्त्यत्वाभावेना
करीत्याव्याप्त्यभावात्। अतएवाग्नेर्धूमादालोकवानित्यादौहेत्ववयवादतिप्रसंगवारणायान्यतमोबोधइतिवक्ष्यमाणोसंगच्छते
अन्यथातत्रहेतुज्ञप्त्यबोधनिवर्त्यहेतुत्वंधर्मोपनयेनेतिसंशयंप्रतिप्रतिज्ञाप्रतियायविशिष्टार्थविषयकनिष्ठप्रत्ययत्वेनानिवर्त्त
कतयानदसंगतेः। अव्याहतमितितथाचतादृशसंशयानिवर्त्तकबोधजनकत्वान्नहेत्वंतभागादतिप्रसंगइतिभावः। अतएव
उक्तार्थविवक्षयाहेव। निवर्त्तकत्वेनसिद्धिविधयानिवर्त्तकबोधजनकत्वेन। ननूक्तानुमितेस्तादृशबोधनिवर्त्यतयानोक्तासंभ
वइत्यतआहनादृशानुमितेरितिविशिष्टार्थबोधत्वावच्छिन्नेति। सिसाधयिषाकालीनबोधस्यानुमितेर्निवर्त्तकतयानादृशबो
धत्वेऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वासंभवादितिभावः। ननुअनिवर्त्तकत्वंप्रतिबंधरूपनिरुक्तफलानुपहितत्वंतच्चप्रतिज्ञाजन्य
बोधस्यसंभवतीतिनासंभवइत्यतआह अनिवर्त्तकत्वइत्यादि। तथाचनिरुक्तस्वरूपायोग्यत्वमेवानिवर्त्तकत्वंप्रकृतेविवक्षितं
यथाऽसंभववारणायसंशयपदंसार्थकमेवेतिभावः। प्रत्यक्षत्वनिवेशेनाप्युक्तदोषवारणासंभवइत्यतआह एवमिति।

टी. 25

घाद्बोधइतिविपरीतनिर्णयात्मकस्यापिप्रत्यक्षस्यादिति।एतदंनेनतादृशबोधाविवर्त्यत्वंप्रत्यक्षेऽव्याप्तेरदाहपेतिप्रतिज्ञाजन्यमुख्य
द्बोधस्यविपरीतनिर्णयात्मकस्यतादृशबोधानिवर्त्यतादृशप्रत्यक्षनिवर्त्तकत्वेनासंभवादितिभावः।प्रत्यक्षेतादृशबोधानिव
र्त्यत्वमेवविवक्षितंतादृशप्रत्यक्षमितिप्रतिबंधकतयेतिमतभेदेनचैतत्।तत्रसत्वादितिविशेषदर्शनकालीनबोधसाधारणता
दृशबोधत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपनिवर्त्तकतावच्छेदकत्वासंभवादित्याशयः।धूमादालोकवानित्यादि।एतदपिप्रायःपूर्वोक्तो
वेदितव्यः।तादृशेति।तादृशबोधानिवर्त्यस्येत्यर्थः।अप्रमितमोबोधइतीति।इदंचानूनाधिकविषयकत्वनिर्वचनेनानुधूमाद्वह्निमतःसधर्मा
पर्वतोवावह्निमानित्यादौहेतुत्वेनसमुदायेऽतिव्याप्तिः।तत्रवह्निधूमवत्तानव्याप्यानवेतिसंशयस्याप्यतमबोधनिवर्त्यत्वेनतदनिवर्त्त
संशयानिवर्त्तकबोधजनकत्वाभावात्।अतआह।धूमाद्वह्निमानितिधूमादालोकवानित्यादौप्रतिज्ञाजन्यबोधस्यालोकनिष्ठधूमसज्ञानतात्प
र्याविषयत्वाद्धिनयानादृशसंशयस्याप्यतमबोधानिवर्त्यत्वान्नातिव्याप्तिप्रसक्तिरितितस्यपरित्यागः।सत्यंतस्याप्यवयवत्वात्पंचकत्व
कल्पाभिप्रायेणाहकेवलहेतौवेति।नहेतुत्वेनसमुदायेऽतिनहेतुत्वेनसमुदायादिरित्यर्थः।आदिनाकेवलहेतुपरिग्रहः।नन्वेवमनतिरि
क्तविषयकत्वस्यानिवर्त्तकतापकस्यहेतुत्वेनभागादौपूर्वोक्तव्याप्त्यनिर्धारणात्तेनतादृशसमुदायजन्यतापात्तादृशाविशिष्टबोधि

218

राम०

यसबोधत्वावच्छिन्नायाः प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यविशिष्टार्थविषयकबोधत्वानवच्छिन्नत्वात् इत आह यत्समतानन्तरेत्यादि प्रविष्टतये
तिमयाचज्जन्यतावच्छेदकतापर्याप्तिर्न निविष्टेत्याशयः। अननुगमइति तत्पाद्यतादृशविशिष्टार्थबोधत्वावच्छिन्नजनकतानां
नानात्वेन तत्तदनुगमकरूपाभावेन चानुगतत्वस्य तेषां न संभवतीति भावः। एवमग्रेऽपीति वह्निमद्भिन्नदृश्यत्वादिपक्षसंतानां बोधाद्दल
ग्निमित्यानयसंस्याचेदं विशेष्यकबाह्निमद्भेदबोधत्वादिना बोधमात्रपलस्पराःकर्त्वं यंत्रस्यपर्याप्ति। भेदत्वं च तरभेदत्वं। हेतौ
मौदिगितिदिग् अर्थस्तु प्रतिज्ञावाक्यजन्यबोधीयाधाराविषयताभिन्नत्वविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वे सतिनत्वस्य
नमविषयताकत्वमतन्यानातिरिक्तविषयकत्वं वक्त्वंलाघवादिति। व्याख्याया। पूर्वविद्धितीति हेत्वंतभागस्वावनिप्रसंगवारणा
यानिवर्तकांतमित्यर्थः। निर्वर्तकांतमिति तन्मतेनिवर्तकांतोन्यूनपदार्थबोधः नैकस्यापीति न चान्यतमत्वेन बोधनिवेश्या
न्तद्देषइतिवाच्यं। तथासतितावदन्यतमबोधजनकत्वस्यैव सम्पत्तेः निवर्तकांतत्वे यर्थ्य स्फुटतरत्वात्। चैत्रः पचति पचतेनेत
रारीत्यादावुपनयासंभवात्प्रतिज्ञापिन संभवतीति तत्र न न्यूनत्वापत्तिरित्याह नमसंगतमित्याशंक्याह हेत्वीधितौ चैत्र इत्यादिना
मार्थ्योरिति सूत्रस्थं भंगं परिहरति व्याख्यायां प्रतिपादितेति। तिनत्प्रकारावच्छिन्नस्यैवेति अन्यथा वह्नित्वेन साध्यत्वेद्रव्यत्वा

टी· 26

प्यवानयामित्यस्याप्युपनयत्वापत्तेरिति भावः। उपनयोपदर्शनीयत्वादिति। तदुपनयेन प्रदर्शयितुं योग्यत्वादित्यर्थः। न चात्रया
कल्पितव्याप्यवानित्याद्याकारकोपनयेन याकर्तृत्वाद्यवच्छिन्नव्याप्याद्यप्रदर्शने बाधकाभाव इति वाच्यं। न सुरूपेषु पूर्वपदस्यालाक्ष
णिकत्वयात्पुरुषघटकपाकादिपदस्य पाकविषयकादित्वाश्रितिकनयाऽभेदेन पाकविषयकादिनाकृत्यादेर्लाभेऽपि पञ्चम्यादि
नाप्रतिपन्नस्य विषयित्वादिसंबंधेन पाकादिविशिष्टकृत्यादेः साध्यस्यालाभात्। न च नामित्यत्रापेक्षाप्रतिपत्तौ भविष्यति चेद्दन्ताहरे
ति प्रतिपत्तावपदिति प्रकारेणार्थः। नेतराशीतार्हेति। आदिना तस्मात्पचतीति निगमनपरिग्रहः। बहूनां पदार्थानां तत एव योग्य
तावत्वादेव। तत्संभवे परामर्शसंभवेन तद्वान्वेतीति केचित्तु तद्व्याप्यहेतुमानित्यत्र तच्छब्देन साध्यस्य परामर्शितत्वात्तत्र षष्ठीसमासे
साध्यसंबंधिव्याप्ययोरभेदान्वयबोधः। व्याप्तेः साध्यसाधीयत्वेन लभ्यत इति तद्व्याप्यवानित्यत्र तद्वान्वेतीत्याहुः। अन्ये तु तदुपनये
नितत्तीयात्पुरुषः। अन्यदीयव्याप्तेः प्रकृतसाध्यान्यनिरूपितव्याप्तेः इदमुपलक्षणं प्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेत्वन्यपक्षधर्मता
यादृश्यपि दूषणं तत्संभवेन प्रकृतहेतुप्रकृतसाध्यसिद्ध्योपयिकत्वासंभवेन तद्द्वये यां प्रकृतसाध्यप्रकृतसाध्यव्याप्यप्रकृतहेतु
भिन्नानां तत्परामर्शनीयत्वेन तच्छब्देन परामर्शनीयत्वे। अत्र वदन्ति चैत्रः पचति घटो नेतरार्शीत्याहैनव्यानामपि पाचकत्वव्याप्यवा

220

राम०

नत्वनितरत्वव्याप्यवानित्यादिकोपनयस्य सुवचनतया नानन्यगतिकतया न व्याप्यवानित्याद्युपनयांगीकारस्तुचितः। भावप्रत्ययस्य
एकपदार्थतावच्छेदकविशिष्टापरपदार्थतावच्छेदकबोधकतया विषयित्वादिना पाकविशिष्टकृतित्वावच्छिन्नाभसंभवात्
अयं पाचकत्वमित्यादितो विषयित्वादिना पाकविशिष्टकृ[illegible]पादित्वाभेपि तस्य प्रकृत्यर्थविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वेना
न्वयो न तु केवलस्येति पाचकत्वं हि पाककृतिव्याप्यत्वे लभ्येत न तु केवलपाककृतिव्याप्यत्वमिति चेत् किं चातः। तर्हि वन्हेः साध्ये प्रमे
यवन्हिव्याप्यवानित्युपनयोपि प्रसज्येतेति चेन्न तत्र प्रमेयपदं विनापि वन्हिपदप्रयोगसंभवेनाधिकप्रयोगे रानिग्रहः प्रहितु पा
चकपदप्रयोगं विनाप्रयोगासंभवाद्विशेषोपस्थापकत्वासंभवाच्चाधिकाभावात्। यद्वा पाककृतिव्याप्यवानितरभेदाभाववद्व्याप्य
वानित्यादिरेव तत्रोपनयः। कृत्यन्योन्याभावपदयोर्व्याप्यान्वयानुरोधेन लक्षणावत्पककृत्वे विषयित्वप्रतियोगित्वादिसंसर्गे
ण पाकेनरादिविशिष्टकृत्यन्योन्याभावादिसंबंधित्वलक्षणापूर्वपदं तात्पर्यमात्रग्राहकमिति सर्वसामंजस्यादिति। वन्हेः साध्य
इत्यादि। अत्र वन्हेः साध्यत्वे पर्वतस्य पक्षत्वेन प्रतिज्ञा न तु पर्वतो वन्हिमानित्याकारिका वन्हिमत्तस्य तादात्म्येन साध्यतापामेव तदाकारि
काप्रतिज्ञा। वस्तुतस्तु वन्हेः साध्ये पर्वतस्य पक्षत्वादिकापि न प्रतिज्ञा[illegible]विप्रतिपत्त्युपस्थितेकोटिद्वये सर्वनाम्ना साध्यनिर्देशा

221

दी.

स्यापरिच्छेदकत्वात्तथा च वह्न्यादिसाध्यकोऽनुमानप्रयोग एव नास्ति कुतः प्रतिज्ञा। न च वन्हौ साध्ये पर्वतो वन्हिमानित्याकारिका वन्हिसंबंध्य
भेदबोधिका प्रतिज्ञा संप्रदायसिद्धेति वाच्यं। संप्रदायस्य निर्युक्तिकत्वेनाश्रद्धेयत्वात्। एतेन च यादृग्बोध्याहिकं न प्रतिज्ञान्तरस्मरणो किंतु मू
लोक्तमेव वन्हिव्याप्यधूमवानयमित्युपनयो नास्त्येवेत्यभिप्रायवतां मतमाहेत्याखंडलार्थः। विप्रतिपत्तौ संशये चेति। अत्र वि
प्रतिपत्त्युत्तरसंशयस्य मानसत्वेन तत्रान्यस्यैव कोटित्वमिति शंकानिरासाय संशये चेत्युक्तं तथा च विप्रतिपत्त्युपस्थितस्यैव
तदुत्तरसंशये कोटित्वमुचितमित्याशयः। दीधितौ प्राहुरिति प्रशब्देन यथाश्रुतमूलतरस्वरसः प्रकर्षः सूचितः। आहुरित्यनेन सं
प्रदायपरित्यागरूपोऽस्वरसः सूचितः। वन्हौ साध्ये पर्वतो वन्हिमानिति प्रतिज्ञामभ्युपगम्यापि यथाश्रुतमूलतत्स्वरसतामुपगच्छ
तां मतमाहुरित्याख्यायां केचित्त्विति। मतुवर्थसंसर्गक इति पाठः संसर्गक एवेति पाठे संसर्गकोऽपीत्यर्थः। तेन संसर्गत्वप्रकारत्व
योरित्यस्य नासंगतिः। न च नामार्थयोर्भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात्कथं मतुवर्थस्य संसर्गत्वमिति वाच्यं। प्राचां नामार्थयोः प्रत्ययार्था
तिरिक्तभेदसंबंधेनैवान्वयस्याव्युत्पन्नतयाऽदोषात्। ननु मतुवर्थस्य प्रकारतयाभानस्यानुभवसिद्धत्वेन कथं संसर्गतया भानमत आ
हतात्पर्यभेदेनेति। विभक्त्यर्थस्याविभक्त्यर्थस्येव मतुवर्थस्यापीति शेषः। यथाश्रुते मतुवर्थस्य विभक्त्यर्थत्वाभावेनासंगतेः।

222

राम०

223

दृष्टांतत्वेनुनानुपपत्तिः॥प्राचीनैर्विभिन्नार्थस्य प्रकारतया संसर्गतया च भानस्योपगमात्॥ अप्येवमपि मतुवंतस्य नामतया प्रा
मतुवंतार्थप्रकारकभेदान्वयबोधसंभव इति चेन्न नामार्थत्वस्य प्रत्ययार्थातिरिक्तत्वरूपस्यात्र निवेशात्। यद्वा मतुवर्थस्य संबं
धिनोऽभेदेन प्रकारत्वं मतुवर्थतावच्छेदकसंबंधस्य संसर्गत्वमित्यदोषात्॥ इत्याहुरिति नामार्थयोर्भेदान्वयस्यैवाव्युत्पन्नतयो
क्तरीत्यसंभवः एवमनुमितो संयोगत्वेन संयोगस्य संसर्गत्वे शाब्दबोधे च मतुवर्थतावच्छेदकसंबंधत्वेनेति अनुमितो संयोगस्य सं
सर्ग एव शाब्दबोधे च प्रकारो येति चेन्नानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दबोधजनकत्वं वन्हिसाध्यकपर्वतो वन्हिमानिति प्र
तिज्ञावाक्ये इति पश्चाद्भुतमूलत्वस्य रत्ताप्युपगमेन संभवतीत्यस्वरसोत्र बोध्यः॥ अव्याप्तिरिति तत्र यत्नो यथा नात्मकस्य तादृश
शाब्दबोधजनकत्वस्याभावादिति भावः। हेधितेतोता दृशाकांक्षा योग्यतेति। अत्र सत्त्वापस्यैव लक्ष्यत्वमित्याशयेन योग्यतोपा
दानं अत्रेव इति सर्वत्रेप्सायाम्यांवादिनोः कथारंभे रागान्यतरस्यासत्त्वापत्वनियमेनायोग्येपि विप्रायस्वीकारस्याव श्यकतयायोग्य
तापदोपादानं व्यर्थमेवेति। व्याख्यार्थानत्वव्यर्थेति शाब्दप्रदस्यावयवपरत्वा शाब्दजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नार्यकत्वे शाब्दजन्यताव
च्छेदकजातिविशेषानुपस्थितत्वात स्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतात्वाभोनस्यादिति भावः॥ तथाचेति शाब्दबोधकपदयोर

२१०

पदर्शितात्कांश्चाद्रिमत्त्वप्रदर्शनार्थत्वेनेत्यर्थः। नत्वाद्यवाद्येति। यत्वत्रानतिरिक्तविषयकत्वांतर्भावेनावच्छेदकतापर्याप्तिसंभवेन त
दनिवेशान्निरुक्तान्यूनविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशमात्रेणोपपत्तौ व्याप्यत्वनिवेशप्रयोजनाभावेनोपदर्शितरीत्या व्याप्यपद
वैयर्थ्यमिहारोनयुक्त इत्तिन वीनैर्दूषणमुपेक्षितं नदसत्। तादृशजन्यतावच्छेदकघटकयावत्पदार्थस्यैव निवेशेनावच्छेदकताप
र्याप्तिनिवेशसंभवात् अन्यथा पूर्वोपदर्शितरीत्या सत्त्वं तस्यावयवाघटकन्यायांतर्गतत्वपरतया हेत्वंतभागादावतिव्याप्तेर्दुरुद्धर
त्वादित्ति दिक्। मध्यमपदेति। दृष्टान्तानुमितिविषयोविषयो यस्येतीत्यादि। समासविधायकानुशासनस्यानादिप्रयोगविषयक
त्वादाह समासाश्रयत्वादिनेति। आदिनाल्पस्वराश्रयतापरिग्रहः। तथाच विषयपदस्य समानविषयेलक्षणेति भावः। लाभा
दिति। अन्ययाव्याप्त्यादिसाधकप्रतिज्ञायाः अनुमितिविषयकशाब्दबोधाजनकत्वेनाव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। लिंगेति। अन्वयमुदा
हरणस्य लिंगविषयकत्वनियमादिति भावः। उक्तरीत्यापर्वतो वन्हिमानित्यादिप्रतिज्ञायाः अनुमितिसमानविषयकत्वाभावा
ल्लाघवाच्चाह ह्रिविधीतीयस्य विशेष्यकेतिपदसमुखविशेष्यकेत्यर्थः। तेनोक्तोदाहरणस्य पक्षविशेष्यकत्वेपिनक्षतिः। व्याख्या
यान्निगमनस्यापीति दृदमुपनयस्यांऽन्वयमुदाहरणस्यापि दूषणं। वन्हिमानित्यादावितिनिगमने अयं यद्दाननुषंगपक्षाभि

28

224

च५

गम०

प्रायेणोक्तं। गौरवादिति निष्प्रयोजनकत्वाच्चेति शेषः। ननु लिंगादिविषयकत्वोपादाने व्युदाहरणादिवारणाय निरुक्तविशेष्यकत्वम
वश्यं विवक्षणीयं तथा च निगमनादेरपि तेनैव वारणमित्युपनयमात्रमभिहितमत आह इतरेति निगमनेतरेत्यर्थः। पक्षोपदर्श
मानेति पक्षतावच्छेदकविशिष्टेत्यादिना वक्ष्यमाणेत्यर्थः। निरासादिति तथा च तद्विवक्षणस्यानावश्यकतयोपनयमात्राभिधा
नमसंगतमेवेति भावः। तथा विवक्षणेपि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविशेष्यकत्वविवक्षणेपि अयमाशयः प्रयोजनांतराभा
वेपि निगमनादिनिरासार्थमेव तद्विवक्षणीयं। यत्नुमेयो निर्धूमो निर्वन्हित्वादित्यादिव्यतिरेक्युदाहरणो गुरुणात्म्यत्वविशिष्टसत्ता
त्वं रूपनिष्ठाधारतानवच्छेदकं गुणनिष्ठाधारतानवच्छेदकत्वादित्यादौ यथा कर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वमिति दृष्टांतशब्दलिङ्गति
रेक्युदाहरणो चातिप्रसंगवारणाय तद्रूपविवक्षणीयमिति। तदसत्। पक्षादिभेदेन लक्षणस्याभिन्नतयोक्तस्थलेनतिवेशो
पि पर्वतो वन्हिमानित्यादौ तन्निवेशप्रयोजनाभावात्। ननु तथा विवक्षणेप्यनुषंगपक्षे निगमने निव्याप्तिसंभव एव यावहे
तुत्वं प्रमेयं ज्ञेयत्वादित्यादौ हेत्ववयवेपीति उपनयमात्राभिधानमसंगतमेवेत्यत आह अनुषंगपक्षसाधारण्याभिप्रायेणाप
प्याप्युत पक्षविशेष्यकत्वनिवेशाभिप्रायेणोवा ह यद्यपीति निगमनस्यापि। इदमुपलक्षणं हेत्ववयवस्यापि द्रष्टव्यं। विशेष्य

दी०

2a

कत्वं विशेष्यकबोधजनकत्वं इत्याद्यविति इदमुपलक्षणं धूमादिव्याप्यविशेषेपि द्रष्टव्यं नन्वेपनयांसर्वत्रेति उपनयइति शेषः नह्येति
उपनयेत्यर्थः। अंनन इति वस्तुमात्रस्यैव यत्किंचिद्व्याप्यतया व्याप्यसामान्याविषयकत्वं पक्षादिकमादाय संभवि प्रकृतसाध्यव्याप्य
त्वस्य लिंगत्वेपि साध्यतत्संबंधमादाय संभव इत्याशयः एवं चोतनइत्यस्य लिंगस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वरूपत्वे पीत्यर्थः। व्याप्यस्य।
प्रकृतसाध्यव्याप्यस्य। वाच्यमिति निष्यावपृथिवीत्वादिमत्तिताज्ञन्यशाब्दबोधस्य स्वरूपतः पृथिवीत्वप्रकारकतया लिंगतावच्छेद
कपृथिवीत्वत्वरूपेण पृ। थिवीत्वरूपलिंगाविषयकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। अव्यनयापिताद्रात्म्येन पृथिव्या हेतुत्वे उक्तमनि
र्तायामव्याप्तिर्दुर्वारा तत्र पृथिवीत्वस्य लिंगतावच्छेदकतयानेन रूपेणाय पृ। थिव्या आत्मकलिंगाविषयकशाब्दबोधजनकत्वात्। ननु लिं
गतावच्छेदकेत्यादेर्लिंगतावच्छेदकरूपेण लिंगाविशेष्यकत्वमित्यर्थकेनियामकतया व्याप्यत्वाघटकत्वमित्याशयेनाहेत्याद्यात
निराकांक्षत्वादिति + नयानन्देष इति तन्न दधि इत्यमित्यादिवक्ष्यमाणा शेषधिति ग्रंथासंगतेरिति चेन्न तात्पर्यस्य वक्ष्यमाण + इद
वानइदं वानित्याद्यावन्वयाबोधेन उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येनान्वयबोधस्याप्रसक्तत्वादिति भावः। व्यापकतावच्छेदकरूपेणेति अ
त्र तादृशावच्छेदकत्वमुपलक्षणं। शेषितो पृथिवीसाध्यक इति आहिनानवचने यं गंधवती त्यादि संग्रहः। व्याख्यापांपयायापांय

226

राम०

।पथ्यासंभवं। अन्वयमुपनयेनान्वयव्याप्तिविशेषितपक्षधर्मतायाः व्यतिरेकमुपनयेन व्यतिरेकव्याप्तिविशेषितपक्षधर्मतायाः प्रद-
र्शनादितिभावः। तन्मते। प्राचांमते। तादृशव्याप्तेः अन्वयव्यतिरेकव्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्चेति। एवं च हेतोः साध्याभावव्यापकेति
वस्तुगतिमनुरुध्योक्तं न तु तत्त्वेन प्रवेशाइति ध्येयं। ननु उक्तरीत्या प्राचांमतानुसारेणोपनयसमर्थनेपि इतरव्यापकीभूताभावप्रति-
योगी गंधवती चेयमित्याद्याकारकोपनयो गोकृते नवीनमते उक्तरीत्या निराकांक्षत्वेनोपनयासंभवो दुर्वार इत्याशयेन नवीनम-
तानुसारेणानन्तसमर्थनमाह हेत्विति। यद्विवेचसाध्यादिना। व्याख्यायामितरविशेषितेति विशेषणांतरानवच्छिन्नेत्यर्थः। उद्देश्यताव-
च्छेदकघटकेतरानवच्छिन्नेतियावत्। तेन हेतुविधेयहेतुत्वविशेषितहेतुविधेयान्वयस्याप्रसक्तत्वेपिनासंगतिः। यच्चेति-
याचेत्यादि। नानुपपत्तिरिति। उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविधेयतापर्याप्त्यधिकरणयोरैक्ये एवान्वयस्याप्रसक्त-
त्वादितिभावः। ननु पक्षविशेषणत्वेन लिंगाविषयत्वं यदि पक्षविशेषणतान्यलिंगाविषयताशून्यत्वेन तदा गंधवतीत्यादिप्रति-
ज्ञायामव्याप्तिः तदवस्थैव तत्र पक्षविशेषणतान्यस्य गंधत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वस्य गंधरूपलिंगविषयत्वस्य सत्वात्।
न च तत्र तादृशविशेष्यत्वस्य पक्षविशेषणत्वस्य चैक्यान्न दोष इति वाच्यं। तस्य निरवच्छिन्नत्वेन गंधत्वावच्छिन्नपक्षविशेष-

णतात्मकत्वासंभवात् । न च लिंगतावच्छेदकावच्छिन्नलिंगविषयत्वस्य पक्षविशेषणतात्मत्वविवक्षणान्नोक्तदोषः । तत्र तता
दृशविशेष्यत्वस्य गंधत्वानवच्छिन्नत्वादिति वाच्यं । तथापि सुरभिगंधवतीत्यादिप्रतिज्ञायां सौरभत्वप्रकारतानिरूपितगंधविशेष्य
तायां गंधत्वावच्छिन्नतया व्याप्तितादवस्थ्यात् । न च तत्र सावच्छिन्नतादृशविशेष्यतायां सावच्छिन्नपक्षविशेषणतात्मकत्वे बाध
काभावान्न दोष इति वाच्यं । तथापि धूमालोकवान्पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तेः । न च सा साक्षात्परंपरासाधारणपक्ष
विशेषणतात्मत्वनिवेशान्नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यं । अनुषंगपक्षे निगमनेतिव्याप्त्यापत्तेः सा साक्षात्पक्षविशेषणतात्मत्वस्यैव निवे
शनीयत्वात् । एवं हेतुत्वं वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादौ हेत्ववयवेति व्याप्तिरत आह पक्षतानवच्छेदकतयेति पक्षतावच्छेदकं घटकाना
मपि सर्वेषां पक्षतावच्छेदकत्वान्नोक्ताव्याप्तिरिति भावः । पूर्वोक्तदिशानुपपत्तेराह साध्यतानवच्छेदकतयेति । ननु पक्षतानवच्छे
दकतयेत्यस्य पक्षतावच्छेदकतान्यत्वमर्थः तत्र यथाभावच्छेदकताभेदनिवेशे उक्ताव्याप्तितादवस्थ्यं एकदेशनिष्ठावच्छेदकताभे
दनिवेशे पृथिवीतरेभ्यो भिद्यत इति प्रतिज्ञायामव्याप्तिः उभयसाधारणपक्षतावच्छेदकतात्वस्य दुर्वचत्वेन स्वाश्रयभेदस्य निवे
शासंभवात् । एवं साध्यतानवच्छेदकतयेत्यत्रापीत्यत आह । तथा चेति पक्षतावच्छेदकेति । पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितपक्ष

विधेयतापदस्यार्थः।साध्यतावच्छेदकेति साध्यतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितसाध्यविधेयतापदस्यार्थः।तथाच पक्षतावच्छेद
कप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वस्योभयपक्षतावच्छेदकतासाधारण पक्षतावच्छेदकतात्वस्य साध्यतावच्छे
दकनिष्ठप्रकारतानिरूपितसाध्यनिष्ठविशेष्यतानिरूपकत्वस्योभयसाध्यतावच्छेदकतासाधारणसाध्यतावच्छेदकतात्वस्य सु
वचतया न द्वयावच्छिन्नैकभेदनिवेशासंभवेन सर्वासामपि पक्षतावच्छेदकादिप्रकारतानां साध्यापरंपरया यावत्तादृशविशेष्यता
निरूपकत्वान्नोक्ताव्याप्तिः।निगमनादौ च पक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितपक्षविशेष्यताया निरवच्छिन्नतया विधेयप्रकारतानि
रूपितविशेष्यतायाश्च विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नतया परस्परं भिन्नतया विधेयघटकलिंगविषयतायास्तादृशविशेष्यत्व
निरूपकत्वान्नातिप्रसंग इति भावः।न चैवमादि।यद्यपीदं निगमने।निर्व्याप्यमिति इयं शंकैव नोदेति तथापि अयं पदानुषंग
पक्षे पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकत्वेनैव तद्धारणासंभवतीत्याशयेन शंकोत्थापनं सुघटः।व्यर्थमिति वह्निसामग्र्योक्ता
निर्व्याप्यहेतौ साध्यावच्छेदकघटितया लिंगविषयतायाः परंपरया पक्षविषयतानिरूपकत्वादेवाव्याप्त्यभावादिति भावः।तदसंग
हादिति न यथाच गंधवतीत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तितादवस्थ्यमिति भावः।अभिधेयमिति इदं च घटादिमात्रवृत्तिसर्वत्वव्यावृत्तये।

229

२ फ

२०

अवयवांतरे। प्रतिज्ञाभिन्नावयवमात्रे ऽतिव्याप्तेरिति निर्विकल्पकीयलिंगविषयताया एव पक्षविषयत्वानिरूपकत्वेनतत्
छून्यत्वस्य तज्जन्यबोधे सत्वादिति भावः। न चात्र लिंगस्यापि पक्षतया तद्विषयत्वस्य पक्षविषयत्वानिरूपकत्वेन प्रतिज्ञायामव्या
प्तिरपि संभवतीति साकं घंटो नेति वाच्यं। तत्र साध्यस्यापि पक्षतया पक्षात्मकलिंगविषयतायाः साध्यात्मकपक्षविषयतानिरूपक
त्वेनादोषात्। इदमुपलक्षणं अनुपसंहार्य्यपि हि साध्यकस्थलीयनिगमनेऽप्यतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या। तादृशेति पक्षतावच्छेदकप्र
कारके त्यर्थः। तादृशेति पक्षविशेषणतासाध्यविशेषणतासर्थः। विवादाध्यावादिभिन्नचके वक्तान्वयित्वापत्तेरिदं शाब्दविवादसंभ
वत्येवेति वाच्यं। तत्रापि प्रमाविषयत्वरूपप्रमेयत्वस्याविषयभेदभिन्नतया घटादिनिष्ठप्रमेयत्वपक्षकप्रतिज्ञाजन्यबोधे यपक्षध
र्मप्रमेयत्वविषयकत्वाभावेनाव्याप्तेरवारणात् इत्याशयात्। ननु विशेषणत्वेन लिंगविषयत्वं वाच्यमिति न दृष्टिः इत्यमित्याशयवान्व्याप्तिः
अत एव तादात्म्यस्याव्याप्यताघटकत्वेऽपि नादात्म्येन पक्षेऽप्यव्याप्तिरिहेतुकेति मूलतायां नाव्याप्तिरनस्याह। शेषितावतिव्यापकं चेति। पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादावुपनयमात्रस्य निरुक्तलिंगविषयताशालितयाऽतिव्याप्तिसंभवादाह व्याख्यायां निर्वह्निरित्यादि। ननु तादृशो
पनयविशेषेऽपि नातिव्याप्तिसंभवः। तत्र पक्षतावच्छेदकप्रकारकविषयतायाः स्वहनवच्छिन्नतया लिंगस्य विधेयकोटिनिविष्टत्वेन तत्

230

रा०

न्निष्ठविषयतानिरूपितविषयतया । स्वावच्छिन्नतया परस्परं भिन्नतया निरुक्तलिंगविषयताशालित्वादित्यत आह । अत्र कश्चपाव
वाग्नित्यादि । अन्वायमिति संपातायातं । क्वचित्तु तच्छून्यपदमेव पाठः । अन्वयं वदति । वह्न्यभाववान यो धूम अव्यापकवह्न्यभाववानयमिति बोधद्व
याभिप्रायकोऽयं ग्रंथः । तत्रोपनयस्य पक्षधर्मतामात्रप्रदर्शकत्वमते व्यापकत्वांशस्योपनयस्वारस्येन आद्यो बोधः । व्याप्तिविशिष्ट
पक्षधर्मताप्रदर्शकत्वमते द्वितीयो बोध इत्यभिप्रेत्य पाठः समंजस एवेति । स्वात्मकेति । न यावत्स्वप्रकारकविषयतायाः स्वानव
च्छिन्नतया तत्रोक्तरीत्या तयोर्भेदासंभवेन निरुक्तलिंगविषयताप्रसत्त्वेन न तत्रातिव्याप्तिसंभवस्तेवेति भावः । संभवादिति । न याव
त्तत्र निरुक्तलिंगविषयताप्रसत्त्वाभावान्नातिव्याप्तिसंभव इति भावः । ननु पर्वतो वह्निमानित्याद्युपनयमात्रे नातिव्याप्त्यसंभवेऽपि
पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैकास्म्यलीयान्वय्युपनये तिव्याप्तिसंभवेऽप्यतिरेक्युपनयपर्यन्तानुधावनमयुक्तमत आह धूमवानिति । न
नु तत्र व्याप्यत्वघटकतया लिंगविषयतायाः स्वात्मकपक्षतावच्छेदकप्रकारतानिरूपितपक्षात्मकाधिकरणनिष्ठविशेष्य
तानिरूपकत्वेन तादृशमुख्यविशेष्यतानिवेशेऽपि परंपरया तादृशप्रकारतानिरूपितपक्षमुख्यविशेष्यतानिरूपकत्वेन च निरु
क्तलिंगविषयताप्रसत्त्वेनातिव्याप्तिसंभवस्तेवेत्यत आह । अत एवेति । व्याप्यत्वघटकतया लिंगविषयतामादाय निरुक्तलिं

गविषयताभ्रमत्वाभावादिवेत्यर्थः। ननु त्वेतिधूमवान्वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयोपर्यंतः नातिव्याप्तिरिति। अयमाशयः। यद्युक्तरीत्या
तत्रत्योपनये ऽतिव्याप्तिसंभवस्तदा तत्रत्योदाहरणेऽप्यतिव्याप्तिसंभवेन तमुपेक्ष्योपनयपर्यंतानुसरणमसंगतं स्यात् साध्यानयस्य
~~पक्षस्य सामानाधिकरण्येन~~ तावच्छेदकप्रकारतानिरूपिताया पक्षमुख्यविशेष्यतायाः साक्षात्तदनिरूपकत्वमेव पक्षविशेषणतावेन लिंगविष
यत्वं तद्धूमत्वमेव चलनपक्षेऽपि विवेच्यं च तत्रत्योदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणाय तन्निवेशनं तत्रत्योपनयेऽप्यतिव्याप्तिवारणासंभवेन व्यति
रेक्युपनयविशेषानुधावनमावश्यकं। एवं चातिव्यापकं चेति ग्रंथो हेत्वोर्यत्परं पर्याय स्पष्टविशेषणात्वं गंधसमानकालीनरूपवतीत त्रं ५
रेभ्योभिद्यत इत्यादिन त्रत्यप्रतिज्ञाव्याप्युपलक्षकः इति। एतेनातिव्यापकं चोपनयस्येति ग्रंथो धूमवान्वह्निमानित्याद्युक्तोपनयपरत्वेव
अन्वय्युपनयपरतया ग्रंथसंगमनेऽव्यतिरेक्युपनयपरतया संगमनस्यावश्यकत्वात्। एवं च व्यतिरेक्युपनयपरतयायदतिव्याप्तिसंग
मनं केषांचिदभिमानेन तन्न ग्रंथेऽयमितिन वीनानां प्रलपितमपि परास्तं। उक्तरीत्यान्वय्युपनयपरतया ग्रंथस्य संगमनस्य प्रकृतेऽपि
दुष्करत्वात्। पक्षतावच्छेदकविधये साध्यादि। गंधवतीतरेभ्यो भिद्यते गंधात् गोत्वाभावो न साक्षाद्विमान् गोत्वाभावात् पर्वतो वह्निसाम
ग्रीमान् वन्हेः इत्यसंख्याविशिष्टपरिमाणावत्परिमाणात् पर्वतो वन्हिमान् वन्हिसंयोगादित्यादिक्रमेणोदाहरणानि देयानीति। उपनयदर्शी यामं०

नह्रदेनिर्धूमइत्यादिस्य लोके व्यतिरेकोदाहरणे ताद‍ृशवह्निमद्विरुद्धधूमादिविषयतायाः सत्त्वेनैवानतिप्रसंगादिति भावः। नन्वेवमपि लिं
गेसम्येतरसाधारण्यकामात्रसंपादकतया वैयर्थ्यमेवेत्यत आह लिंगेति। ताद‍ृशविषयतेति ताद‍ृशवैशिष्ट्यविषयतेत्यर्थः। नन्वेवंठक्तरी
त्यैव ताद‍ृशेति गंधवतीत्यादीत्यर्थः। यायइति पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयइत्यादिः। पर्वतइति इदं चलिंगविषयता
यां ताद‍ृशविषयतासमानाधिकरणान्वयरूपायैव पक्षविशेष्यकान्वयरूपायेचं यवतस्य पक्षतया साध्यवत्त्वेनानिश्चयेदृष्टान्तत्वासं
भवइत्यत आह सिसाधयिषेति। नन्ववच्छेदकत्वस्याननिरुक्तवृत्तित्वरूपतया निर्वचनं संभवत्येव न त्याच ताद‍ृशविषयत्वाव्यापकलिं
गविषयतानन्यत्वमेव लिंगाविषयकत्वमत आह किंचेति। अतिव्याप्तिरिति अयमाशयः। हेतोः पक्षधर्मतामात्रप्रदर्शकत्वोप
गेन प्राचीनमतप्रोक्ताकारकोपनयः नवीनमतेन स्वव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताप्रदर्शकत्वेन धूमव्यापकाभावप्रतियोगिधूमा
भाववानयमित्याकारकत्वात्। तत्र व्यापकांतमुपादाय स्वरांशे यस्य च तत्र लिंगविषयतायाः ताद‍ृशविषयताव्यापकत्वेन तद्व्या
पकलिंगविषयतानन्यत्वस्य तत्र सत्त्वाद् अतिप्रसंग इति। एतेन तत्र स्वविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः ताद‍ृशविषयत्वाव्यापकत्वान्न
दोषइति परास्तं। व्याप्यत्वावच्छिन्नलिंगविषयतायास्तत्रासत्त्वेनान्याद‍ृशलिंगविषयतायाश्च ताद‍ृशविषयताव्यापकत्वेनातिप्रसं

दी.

33

गस्यसंभवात्। धर्मपरेतीति भावप्रधानेत्यर्थः। साध्यहेत्वंतरीयेतिपाठः। अंतरीयेत्यस्य साध्यहेतोरन्वयेन साध्यांतरीयहेत्वंतरीयेत्यर्थः
क्वचित्साध्यांतरीयहेत्वंतरीयेत्येव पाठः। साध्यो यदि हेत्वंतरीयेति पाठस्तु न प्रामाणिकः। हेतुत्वभाववत्त्वमिति हेतुमदन्यत्वमपि द्रष्टव्यं तेन व्य
तिरेक्युदाहरणाद्विवारणमिति। यत्वं येन व्यधिमायास्य पक्षद्दितस्तत्र यद्यपि वीतव्युदाहरणावारणास्यनासंगतिः। प्रयोजनेत्विति तद्दे
त्यादिना हेतुभूतेत्यादेर्गमकत्वोपपि कल्पप्रदर्शनप्रयोजनेत्वित्यर्थः। ननु व्यतिरेक्युदाहरणस्य पक्षविशेष्यकत्वाभावादेव वारणासं
भवतीत्यत आह। इतीति तेनोक्तव्यतिरेक्युपन्यासादिपरिग्रहः। अंतरत्वं हि दिशितो हेतौ साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावगाहित्व
मुपादितं तेनोपनये तद्भावेन वारणासंभवात्। प्रकृतेति प्रमेयत्वादित्यर्थः। हेत्ववयवस्यानर्जुन्यबोधस्याउक्तेति पंचावयवं नामन्यता
दित्यर्थः। हेत्ववयवांतरस्यापीति धूमादित्यादेरपीत्यर्थः। न हेतुत्वेति मानाभावादिति भावः। वारणमितीति तथा च हेत्ववयवान्यत्व
विशेषणोपादानप्रयोजकत्वेन प्रमेयत्वादिति हेतावतिव्याप्त्यभिधानमसंगतमिति भावः। आह प्रमेयत्वादिति हेतोस्तादृग्बोध
जनकत्वमानमाह। अस्येवेति न याचतत्रातिव्याप्त्यभिधानं नासंगतमिति भावः। एतेन प्रमेयत्वादिति हेतोः हेतुत्वप्रकारकान्वय
बोधजनकत्वेन पक्षविशेष्यकत्वेनैव वारणो हेत्ववयवान्यत्वं व्यर्थमित्यवतारणा नास्यर्थप्रमवतां प्रमेयत्वादिहेतो वारणोपि

234

राम.

त्वाभावादेः पक्षत्वे हेतुत्वे च हेतावपि तस्याभिचाराणामेव तत्सार्थक्यमिति किं यद्वैयर्थ्यमिति हेत्वसंगं पराक्तं । अवतारणा स्योत्कोभि
व्याप्त्यनुपपत्तिपरत्वात् । संक्षेपेणाह ग्रंथस्य तदुपपत्तिपरत्वात् । एतदेव । नाहं शासुवर्थस्य प्रातिपदिकार्थविशेष्यत्वमेव । नियुक्ति
कमिति । तस्य प्रातिपदिकार्थविशेषणत्वेन प्रातिपदिकार्थस्य च प्रातिपदिकांतरार्थविशेषणत्वेनान्वयसंभवादिति भावः ॥ क्रि
येत्यादेः प्रकृतोपयोगित्वमभिप्रेत्याह यद्वेति । तथा च क्रियेत्यादिकमुक्तं । उक्तसुत्सर्गोपमानमाह प्रातिपदिकार्थयोरित्यादिना । विभक्त्य
र्थप्रकारेणोवा प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबंधेनेव । न पूर्वोक्तेति । तत्र विभक्त्यर्थोपस्थितेरभावेन विभक्त्यर्थस्य प्रकारत्वासंभवादिति भा
वः । न विरुद्धमिति । तादात्म्येन तथा दर्शनादिति भावः । विलक्षणसंबंधेनेति । वस्तुगत्या चैत्राद्यन्यानिरूपितस्वत्वीयायाविशेषता
तानत्संबंधेनेत्यर्थः । नेदमिति । यत्तत्रद्वयोरित्याद्येकस्येत्यंतस्यैकवाक्यतयानेदमित्यत्रेदमित्यधिकं । तदर्थोपि चिंत्य इति । तदसत् । संभे
दनान्यतरवैयर्थ्यमिति । न्यायेनेदंपदद्वयेनैकस्यैवबोधनादर्थस्य बोधनात् । विलक्षणसंबंधेन वस्तुगत्योभयानिरूपितस्वत्वीयाया
विशेषतातात्संबंधेन तदभावेति चैत्रीयस्वत्वाभावेत्यर्थः । तथापि । विभक्त्यर्थस्वत्वादेर्विशेष्यतानियमवादिनापि । अस्माकम
पि सुबर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यत्वास्वीकारेणामपि समानेति । तथा च प्रकृतेर्लक्षणया बोध इति भावः । न लक्षणेति विभक्त्यर्थ

त्वर

टी०

स्वत्वादेर्विशेष्यतानियमवादिमन इत्याद्यु। तथाच सुवर्णस्य ग्रहणस्य विशेष्यत्वास्वीकारे रागांतरलक्षणाकल्पने गौरवमिति भावः॥
चैत्रस्येदं वा। निरूपकतयास्वत्वं चैत्रादेरेवानवानुयोगितसम्बन्धाभावात्कथं प्रातिपदिकार्थसंसर्गाभावबोध इत्यत आह विभक्त्यर्थ
प्रकारे योवेति प्रकारीभूतविभक्त्यर्थसंबंधान्निरुक्तसंबंधेनैवेत्यर्थः। अनुभवेविवादसंभवादाहस्वत्वादेरिति। अनन्यवत्वस्य नियाम
कसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादेवा। स्वामित्वादिकमिति। आदिना भुक्ताजनतीत्यादे पूर्वकालीनत्वादि परिग्रहः। स्वत्वा
दिकमिति आदिनाउत्तरकालीनत्वादिपरिग्रहः। विभक्त्यार्थमिति आदिना स्वादिकसपरिग्रहः मत्संतरति। अयमाशयः स्वामि
त्वादेर्विभक्त्यार्थत्वे चैत्रादिधनादावपिनेदं चैत्रस्येत्यापत्तिः चैत्रादिनि सुस्वामित्वादेः प्रत्ययत्वादिना भावस्य तत्रसत्त्वात्। नि
रूपकत्वादेस्त्वनियामकतया च तत्संबंधावच्छिन्नाभावबोधासंभव इति स्वत्वादेस्तदर्थत्वे तु तस्या प्रत्ययतादिसंबंधेनाभावबोधसं
भव इति। मिश्रमतमाह दीधितौ हेतुविषयकेति। व्याख्यायां हेतुविषयकत्वेति हेतुविषयकज्ञानजनकत्वेत्यर्थः। हेतुविषय
कत्वादिति तथा चोदाहरणस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यत्वाभावेन तादृशरूपस्यत्वाकांक्षोदाहरणेतिव्याप्तिरिति भा
वः। तद्वारणाय उदाहरणावारणाय तत्र। गंधवतीत्याद्युक्तप्रतिज्ञायां। अत्र मिश्रानुयायिनः। प्रतिज्ञात्वस्य हेतुभेदान्न भेदः येन

34

236

राम०

येनावयवेन हेतुसाध्यपक्षेषु योयोगस्तेनैतद्भेदेनैवावयवतावच्छेदकभेदात् एवं च गंधवत्वप्रकारकेतरभेदसाधकस्यावयवप्रतिज्ञासा
धारणप्रतिज्ञात्वं न प्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्वनियतं पृथिवीत्वहेतुकतत्प्रतिज्ञायां तद्भावात् प्रकृतपदेन स्वसमभिव्याहृतहे
त्ववयवप्रतिपाद्यहेतोरभिधानादिति न गंधवतीत्याद्युक्तप्रतिज्ञायामव्याप्तिः हेतुत्वस्य तु हेतुभेदाद्भेदः अत एव हेतुभेदेन प्रति
ज्ञाभेदाभावेपि प्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्व नियमनावयवतावच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेर्नानाहेतुकहेत्ववयवादिसाधारणहेतुना
देरप्यतथात्वादिति न विनोक्तस्वरसोपि प्रकृतहेतुकः वस्तुतस्तु मिथोरपि प्रथमनोलिंगादिविषये पत्रेन तत्ख्यात्यासेन लिंगविषयक
ज्ञानजनकत्वनियतावयवामध्यमप्युक्तापत्त्यादितएवास्वरसान्नेत्याद्युदाहरणाद्यवयवचतुष्टयान्यत्वं पर्यवसितमिति केचित्तु वेरा
कल्पितमिति हेत्वाद्यवयवकेन्वत्तुष्टयान्यमायावयवक्षमेव लक्षणं निर्दोषमिति वदन्ति अव्यापकत्वादिति न यावन्नाद्वशाक्लिप्तासानु
पधायकप्रतिज्ञायामव्याप्तिरिति भावः नाद्य इत्यादि पोग्यतागाधाकाभिन्नेऽस्त्वात्केवलाश्रयस्यत्ववाक्यपदेनाप्यवारणात्तथा वाक्यपदं व्यर्थ
मित्युदाहरणातिव्याप्तिवारणाय वाक्यपदस्य सामायावयवार्थकं तेनास्थापनाहमुदाहरणाखीनेति प्रकृतत्वादिति यावन्न गंधवतीतरे
भ्यो भिद्यते गंधादित्याद्यिस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिरिति भावः इहेदानिं दृष्टमस्तीति तत्र योयो धूमवान् स वह्निमानिति सामानुदाहरणस्य

237

दी० लिंगाविषयकज्ञानजनकत्वादिति भावः। अभावहेतुकस्याप्यन्वय्युदाहरणस्य नलिंगाविषयकत्वमतो दीधितौ व्यतिरेकिणीति। व्याख्या
यां पक्षाश्रुतस्येति साध्यविषयकत्वरूपस्येत्यर्थः। तादृशोदाहरणाविशेषेवृत्त्यमाणसाध्यविषयकोदाहरणे। सर्वत्रैवेति। नचाचस्वरू
पासिद्धिरिति भावः। नचालेति निः स्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावत्वेत्यर्थः। नचाचेत्यादि। अत्र निःस्नेहत्वेत्यादिहेतुना जलत्वे साध्ये दृढ
त्वावच्छिन्नजलत्वस्य पक्षत्वं जलत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वे साध्यपक्षतावच्छेदकयोरैक्यापत्तेः। तत्र यत्र जलेन निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमावि
षयत्वं तदुदाहरणस्य जलत्वरूपलिंगाविषयकत्वान्नातिव्याप्तिसंभवतीति दृढत्वं साध्यीकृतं तत्र च जलत्वमेव पक्षतावच्छेदकं पक्षता
वच्छेदकसाध्ययोरैक्याभावात् दीधिताविदं दृढत्वमित्यत्र दृढमित्यस्य जलत्वमित्यर्थः। तत्रापि निरःसंसर्गाभाववाचकतया स्नेहाभावप्रकार
कप्रमाविषयत्वपर्यवसन्नं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वं जलान्यजलेपीति तदन्यत्वहेतोर्भागासिद्धिरिति जलान्यत्वेत्यादिहेतूक्तं।
तत्रान्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकं जलत्वं स्नेहवत्त्वमेव तत्तु जातिरूपं तथा च स्नेहवदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वमन्यत्वं हेतुः पर्यवसि
तः एवं च यत्र द्रव्यं तत्स्नेहवदन्यत्वप्रकारकप्रमाविषयमित्युदाहरणेऽतिव्याप्तिरिति साध्यवद्विशेष्यकत्वरूपसाध्यविषयकत्वं वि
वक्षणीयं तथा च नोक्तातिव्याप्तिरित्याखंडलार्थः। एतेन द्रव्यत्वे साध्ये निःस्नेहत्वेत्यादिहेतुः स्वरूपासिद्ध इति जलान्यत्वेत्यादिहेतूक्तमपि राम०

35 239

न्यसंगतइदंद्रव्यमित्यत्रापिद्रव्यत्वेनद्रव्यमात्रस्यैवपक्षतयापृथिव्यादौस्वरूपासिद्धिर्नाद्रव्यस्यादितिपक्षेनाचद्रव्यंपदर्थादितिस्नेहत्वप्रका
रकप्रमाविषयत्वाभावस्यातिरिक्ततयानिःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावोजलत्वमेवेतिप्रागुक्तमसंगतंअन्यथानुपपत्त्यापेनज
लान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्यापिजलत्वरूपतयापत्तेद्रव्यंतज्जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयद्रव्यत्वाद्वाहरणाद्याप्यसत्वप्रति
योगितावच्छेदकतयालिंगविषयकत्वेनैववारणसंभवात्त्रातिव्याप्त्यभिधानासंगतिरितिनवीनैरुक्तंतदुभयमपिपरास्तंवेदितव्यंवि
शेष्यतायामवच्छिन्नत्वनिवेशेनाप्युक्तोदाहरणवारणाद्दाहनेनेतिवह्निमत्सर्वतादितिसिसाधयिषयान्यायप्रयोगमुपेक्ष्येदंअत
एवतस्यविवादग्रस्ततयाहेतिकितैतदुपेक्ष्योक्तोदाहरणानुसरणं।ननुमुख्यविशेष्यतानिवेशोपिहेतुतंयमेयंप्रमेयत्वादित्यादि
स्थलीयहेत्वावतिव्याप्तिरस्त्येवेत्यतआहहेतुत्वमितिइत्यादिकेत्वितिसामान्येनपुंसकंसंप्रदायविरोधादितिज्ञापकत्वादिरूपहेतुत्वस्य
वयंचमप्यर्थतयाप्रतिज्ञाहेतोःपौनरुक्त्यापत्तिहनत्वादितिभावः।प्रकृतसाध्यस्येत्यादिअप्रमयापूर्वोपदर्शितार्थकलिंगविषयकत्वा
भावादेवातिव्याप्त्यप्रसक्तेरितिभावः।इदंचसंप्रदायमनुरुध्योक्तंवस्तुतस्तुतादृशन्यायप्रयोगोपिनक्षतिःपूर्वोपदर्शितरीत्यात्रहे
तुजन्यबोधेतानांशेप्रकृतसाध्यान्वयेनानिरुक्तलिंगविषयकत्वाभावादेवाननतिप्रसंगादितिध्येयं।ननुयत्रनिर्धूमत्वंतत्वेनसाध्यंहे

३६

प्र.

३६

पुष्प्रतनत्वस्य मव्यापकस्य माभाववान्नितिव्यतिरेक्युपनयेति व्याप्तिरत आह हेतोधितोपदर्शितत्वादित्यादिव्याख्यायामितरावयवानामिति निरु

क्तोदाहरणादीनामित्यर्थः। इदं वह्निहेतुत्वं वह्नेरित्यादौ हेतावतिव्याप्तमात्रं कल्प्ये लिंगिविषयकत्वस्य साध्यवद्विशेष्यकत्वात्मकत्वं

न संभवतीत्याशयेनाह हेतोधितो लिंगीत्यादिव्याख्यायां साध्यमनुपादेयमेवेति वैयर्थ्यादिति भावः। इदमुपलक्षणं साध्योपादाने

इदं वह्निहेतुत्वं वह्नेरित्यादौ प्रतिज्ञायामव्याप्तिस्तदनुपादाने च तादृशावहिर्भूतीदंत्वादिविषयकत्वसत्वान्नाव्याप्तिरित्यतोपि साध्यमनु

स्या ५

पादेयमित्यपि द्रष्टव्यं अखंडेति तत्र चा साध्यस्य खंड साध्य विषयत्वाघटकतया न वैयर्थ्यमिति भावः। साध्यविषयताया अखंडत्वेमाना

भावादत्यस्वरसादाह क्रमादिति॥ साध्यपदे नितरमेत्यादिं सामग्र्यादितिं इत्यादिनाप्रमीयमाणत्व परिग्रहः। उपदर्शितेति वह्निसाम

ग्रीमत्वादिरूपेत्यर्थः। तत्पदं च रमसाध्यपदे आद्य साध्यपदं तु चरमसाध्यपदसार्थकतायां खंडाभावस्य एकमिति न नद्वैयर्थ्यमपी

तिध्येयं॥ प्रागुक्तिरिति साध्यपदसार्थक्यप्रकर्षः। अस्वरसस्तु इदं वह्निहेतुत्वमित्युक्तप्रतिज्ञायामव्याप्तेः प्रसक्तलनाद्वितीत्यापे

न साध्यपदद्वयोरुपादाननैर्थक्यं चेति॥ रूपांतरं अनुमित्यनूनेत्यादिकं तस्यतादृशावयवनावच्छेदकरूपस्य। ननु गहीत

रूपांतरस्येव लक्षणत्वमास्तामत आह लक्षणाद्वेति यद्धर्मेत्यर्थः दोषाभावदिति लक्षणस्य लक्षणांतरानपवादकत्वादिति भावः॥

१४०

राम०

तद्दीपप्रयोजकत्वाद्व्याप्तिरिति। अव्याप्तिरित्यस्यैतेनान्वयः। नैयत्यमिति लिंगविषयकज्ञानजनकज्ञाने नैयत्यं चेति शेषः। अतिव्याप्तिर्वेति। अतिव्याप्ति

श्चेत्यर्थः। धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमानिति व्याप्तिस्थलीयाव्यवहितपरत्वं हेतुविभक्तिमत्त्वमात्रेणैव वारणासंभवादाह विवक्षणीयेति।

परंपरयेति मतुपर्थघटकाश्रयत्वसाध्यस्य विशेषणत्वादिति भावः। तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नं यत्पक्षनिरूपितं यत्स्वाभेदा

दिसंबंधावच्छिन्नपक्षविशेषणतानायन्नसंबंध्यादि निरूपितं साध्यविशेषणत्वं तादृशविशेषणताश्रयत्वं पर्यवसितोऽर्थः। सत्वादि

नित्यथाचोक्तस्थले हेतावव्याप्तिरिति भावः। पक्षतावच्छेदकेऽपीति तथा चोक्तस्थलेऽन्यतरत्वविशिष्टे घटे पक्षे घटत्वसत्त्वस्य तादृशवि

शेषणतासत्त्वेऽपि घटत्वरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टघटरूपपक्षनादृशविशेषणतायाअसत्त्वान्नाव्याप्तिरिति भावः। निवेशनेनेति

तुशब्दोऽस्वरससूचनाय। संबंधपूर्वकल्पे साध्यपदस्य पक्षेण पूर्वोपदर्शितेनेति द्वितीयकल्पानुसरणं। एतत्कल्पे पर्वतो वह्निमान्धूमवत्पर्व

तान्यत्वादित्यत्र हेतावव्याप्तिवारणाय तन्मात्रपर्यवसानानुसरणं चैतत्कल्पेऽपि तद्धेतुपक्षमुख्यविशेष्यतानिवेशनेनैवोक्ताव्याप्तिवारणसंभवा

दित्येतत्कल्पाश्रयणस्य निर्बीजत्वापत्तिरिति। जनकत्वज्ञापकत्वरूपहेतुत्वभेदेन स्थलद्वयमाह हेतीति धूमेनेत्यादि द्वंद्वादित्यादिना

। व्याख्यायां प्रकृतपदस्य। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकप्रकृतपदस्यानुद्धृतीयकल्पेऽन्यथासिद्धाहरणेऽपि साध्यविशेषणता

याः प्रकृतपक्षनिरूपितनिरुक्तसाध्यविशेषणतानात्मकतत्पर्याप्तिव्याप्तिसंभवेनव्यतिरेकित्वोपादानमनर्थकमतआह उभयेति
नथाच प्रथमकल्पेन व्युदाहरणे साध्याविषयकत्वेनैव तद्व्याप्तिवारणासंभवतीति कल्पद्वयसाधारण्येन प्रकृतसाध्यान्वये साध्यादिव्या
वृत्तिप्रदर्शनाय व्यतिरेकित्वोपादानमिति भावः अत्रभावसाध्यकव्यतिरेक्युदाहरणस्य उक्तरीत्या वारणेन तत्सत्त्वादिति ध्येयं। एता
वद्वितिहेतुत्वपक्षरूपपर्यन्तेत्यर्थः। व्यावृत्तिरिति विभक्तिपदस्य स्वरूपं हि। एवमग्रेऽपि वारणादिति। अन्वयपुनर्नयीयसाध्यविषयतायां तादृश
वह्निमत्त्वविषयतात्मकत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणं भावसाध्यकव्यतिरेक्युपनयीयायाः अभावप्रतियोगितया साध्यविषयताया
स्तादृशवह्निमत्त्वविषयतात्मकतया तादृशोपनयवारणादित्यपि द्रष्टव्यं। अग्रिमया निगमनेऽयं पदस्यानुषंगः। अनन्वयादिति। न याव
प्रकृतसाध्यान्वयेत्यादिनैवोक्तोपनयवारणे विभक्तिपदवैयर्थ्यमिति भावः। अनुषंगेति। निगमनेऽयं पदस्येत्यादिः। तन्निर्वचनं सा
ध्यविषयकत्वनिर्वचनं अग्रिमया। अननुषंगपक्षे पूर्वोपदर्शितेत्यादिक्रमेण तन्निर्वचने। तावतैवेति। एवकारेण साध्यपदस्य
वक्ष्यमाणरीत्या साध्यविशेषणपरत्वव्यवच्छेदः। वह्निमद्व्याप्तिमत्त्वेनोक्तोदाहरणेऽतिव्याप्तिरत आह प्रकृतपक्षेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्न
पक्षेत्यर्थः। अत एव द्वितीयविवक्षायां साध्यपदस्यापदार्थीति साध्यविशेषणपरत्वादेवा उपनयइतीदमुपलक्षणं पद्धतिसजा

नानीसुदाहरणोक्तानादिरूपसाध्यान्वितस्वार्थबोधकारकत्वात् विभक्तिमतीत्यपि दृष्टव्यं। कथमिति द्वितीयविवक्षायामित्याहि। प्रथ
मविवक्षायां साध्याविषयत्वेनैवोक्तातिव्याप्तिवारणोन हि लिंगिसंयातायातमित्यस्यसंगतेः। अनवकाशमिति उक्तोपनयेऽदृष्टान्त
र्थस्य साध्यस्योक्तोदाहरणोच्चमाध्यस्योपदर्शितसाध्यविशेष्यत्वाभावे न प्रकृतसाध्यान्वयेत्यादिनैवातिव्याप्तिवारणो हि लि
ङ्गिसंयातायातमित्यस्यसंगतेरितिभावः। वेयर्थ्यादितिचरमविवक्षायामनुपयं गच्छ्रीयत यातत्वस्य उपनयनिगमनयोरनु
न्वयेन साध्यान्वितस्वार्थबोधकपदशालित्वाभावेन दर्शितविभक्तिपदव्याप्त्यसंभवादितिभावः। यत्तु अनुपंगपक्षे उपनयस्य से
वयस्य बोधके दृष्टान्तस्य निगमनघटकीभूयसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वयोपनये विभक्तिपदव्याप्त्यसंभवतीति तन्निरंसंगुरुत्वा
दिरविभक्तित्वायेत्यादाहृतबोधेस्वजन्यत्वेनैव दीनेवृत धरणसंभवात्। क्वापीति चरमविवक्षायां प्रकृतसाध्यान्वयमात्र सा
ध्यपदस्योपदर्शितसाध्यविषयपरतया दृष्टमानातिरेकुदाहरणातिव्याप्तेरवारयादितिभावः। नादृशेति पर्वतभिन्नत्वप्र
कारके त्यर्थः। ज्ञानाभावस्येति तत्पुरुषो यनिश्चयाभावस्येत्यर्थः। एवमग्रेपि असंसर्गाग्रहणयावाधाभावमुद्र्या [illegible]
[illegible]दृष्टमुपलक्षणं तेपि अभावमुद्र्येत्यपि वोध्यं। दि प्रकारकज्ञानेत्यर्थः। नदृष्यमेव दृष्टान्तस्य सत्वार्थमेव। विषयतेति समवाय।

॰ दृष्टान्तोपस्थाप्यसाध्यस्योपदर्शितसाध्यविशेष्यत्वाभावेन प्रकृतसाध्यस्यादिनैवातिव्याप्तिवारणादितिभावः। प्रथमेति। तत्रसाध्यपदस्यो
पदर्शितसाध्यविशेष्यपरत्वाभावेन प्रकृत[illegible]

३८

येव

नुसरणोक्तज्ञानस्य समवायेन ज्ञानानभ्युपिकरणत्वेन दृष्टांतत्वासंभव इति भावः। विषयतेति विशेष्यतायाः अपि विषयतात्वेनैव संबंध
त्वं न तु विशेष्यतात्वेनेत्याशयः। उदाहरणे व्यतिरेक्युदाहरणे। अस्य उक्तव्यतिरेक्युदाहरणस्य। तथा सतीति प्रथमकल्पेपीति शे
षः। साध्येति निगमनस्य साध्येत्यर्थः। दीधितौ व्यतिरेक्युदाहरणादिति प्रथमकल्पीयसाध्याविषयकत्वरूपतया व्यतिरेक्यनुधावनं।
अतिव्याप्तिरिति प्रथमकल्पे साध्याविषयकत्वमध्ये हेतुत्वपदेन पंचम्यर्थविवक्षणेत्याशयः। न च प्रथमकल्पेपि हेतुत्वपदेन पंचम्य
र्थो न विवक्षणीयः किं तु ज्ञापकत्वादिकमेवेति नोक्ताव्याप्तिरिति वाच्यं। तथापि तादृशज्ञानाभाववज्ञाप्यज्ञानस्यैव दृष्टांतत्वेन तथा तादृशज्ञाना
भाववत्ज्ञानमिति दृष्टांततथात्वेन सुदाहरणेति प्रसंगावश्यकत्वात्। हेतुविभक्त्यर्थान्वययोग्यस्य साध्यस्य प्रतिज्ञास्थसाध्यबोधकपदो
पस्थाप्यतया अवयवांतरानुपस्थाप्यत्वादाह व्याख्यायां अवयवांतरस्येति। दीधितौ वक्तव्यमिति हेतुविभक्तिमत्त्वदलेनेत्यादिः।
विशेषणीयमित्यस्य विशेष्यं पूरयति। व्याख्यायां प्रकृतसाध्येत्यादि। ननु इदं न इंजादित्याद्युक्तव्यतिरेक्युदाहरणस्योदाहरणत्वेनै
व पररोचप्रकृतसाध्येत्यादिकमनर्थकमत आह यतत्रेति प्रकृतसाध्येत्यादिकमित्यर्थः। उपनयेति अयं नेदं इत्याद्युक्तावलीयव्य
तिरेक्युपनयहेतुत्वपक्षकोक्तव्यतिरेक्युपनये तत्पर्यः। तत्र प्रथमा विभक्तिमत्त्वात् नाह शो इंपदवत्वाद्यविशिष्टबोधादानमितिभा

श० 38 244 राम०

वः। पूर्वोक्तेति। इहेहेतुत्वं नत्वेन प्रमीयमाणत्वादिति तात्पर्यः। हेतुसंग्रहायेति तज्जन्यबोधस्य हेतुत्वरूपपक्षविशेषणत्वे नतत्वेन प्रमी
यमाणत्वरूपहेतुत्वात्मकसाध्यविषयकत्वेपि इदंत्वरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यत्वेन साध्याविषयकत्वात् संग्रह इति भावः।
ननु लाघवादुदाहरणान्यत्वमेव वाच्यमिति दोषइत्यत आह। किंचेति साध्याविषयकत्वस्य। वैयर्थ्यमुक्तमाशंकनेनचेति। ननु साध्या
विषयकत्वं ननु वन्हेः संबंधविशेषणत्वेन संबंधिनि संयोगेनाप्रकारतया न वन्हिमान् वन्हिसंबंधीति धीरत आह तेयात्वेवेति वन्हेः
संबंधिनि संयोगेन प्रकारत्वेवेत्यर्थः। निरूपितत्वस्यापि इदं च दृष्टांतविधयोक्तं। तेन संबंधेन वन्हेः संबंधिन्यप्रकारत्वयाप्रकृतानुप
पयोगात्। तथात्वेनेति पूर्वोपदर्शितत्वेत्यर्थः। सर्वग्रंथाविरोध इति। अयमाशयः। अननुषंगपक्षे निगमनोयन पर्यरेकवाक्यतया
न्वयेनावयवान्तरोपस्थापितेत्याहिनानिगमनस्यवारणासंभवात्सम्यगरीत्या साध्याविषयकत्वेन तद्वारणं अनुषंगपक्षेतुउ
दाहरणान्यत्वस्य निगमने सत्वेन पूर्वोपदर्शितेत्याहिरीत्या साध्याविषयकत्वेन तद्वारणं साधपिषवामायानुसरणस्य प्रय
मकल्पाभिप्रायकतया न दोषः। तन्वात्मेयं तत्पूर्वपक्षिवाततस्याभिधानइत्युदाहरणस्य तेनैव वारणादिति। अत्र गुरुचरणाइत्यस्य संदे
ह्मादनतेंतद्ध्रुजं च चैत्रः पचतिपाकत्वादित्याहि साध्यमग्नीमत्वाहित्यादेः पाकत्वस्याहि साध्यकप्रतिज्ञायाहेत्ववयवरूपावयवांतरोपस्थापितहे

घ॰ 39

तुल्यान्वितस्वार्थबोधकाख्यातविभक्तिमत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय साध्यादिविषयकत्वोपादानस्यावश्यकतया प्रथमदीधित्या साध्यादिविष
यकत्वनिर्वचनस्याननुषंगापत्तेरवानुषंगपक्षेपि संभवइत्यादिक मूलं हेतुत्वाश्रयेति हेतुत्वरूपो य आश्रयः पक्षस्तत्तु योगिके
त्यर्थः। हेतुत्वस्येति साध्यस्येति शेषः। हेतुत्वस्य तत्त्वेन प्रमीयमाणत्वरूपहेतुत्वस्य प्रकृतेनातीति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेतीत्यर्थः। प
क्षता इति शेषः। न व्याप्तिः नातिव्याप्तिः तस्य पक्षविशेषणत्वेनैव साध्यविषयकत्वादिति भावः। ननु पक्षतावच्छेदकरूपेण न
मेव तत्स्वरूपं दुर्वचमत आह। पक्षतावच्छेदकं चेति। तादृशेति साध्यबोधकेत्यर्थः। आह। दित्वस्वरसो भावनेन द्विजं चहाप्यत्वं ज्ञायते नैभि
धेयत्वादित्यादि ज्ञानसाध्यकहेतावव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकविधया प्रतीतायामिव पंचम्यर्थघटकतया के हेतौ पक्षविशेषणत्वेन
साध्यस्य विषयतासत्त्वादेवं घटो घटान्यत्ववान् घटान्यत्ववद्रूपान्यतरस्मादित्यादौ सामानाधिकरण्येन साध्यतायां हेतुतायां च पक्षे
घटे घटान्यत्वस्य साध्यस्य पूर्वोपदर्शितपक्षविशेषणत्वेन हेतावव्याप्तिरिति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकं प्रकृतपदमुपन्यस्यमेवेति।
पूर्वोक्तिसिद्धान्ते पक्षतावच्छेदकान्तररूपापरिचये दुर्ग्रहत्वादिकमित्यर्थः। विशेष्यकत्वस्य विशेष्यकबोधजनकत्वस्य पंचम्यर्थहेतुत्वविष
यकत्वादिति न च पंचम्यर्थहेतुत्वविशेष्यकत्वमप्यस्त्येवेति वाच्यं। मुख्यविशेष्यकत्वस्य विवक्षितत्वेनादोषात्। तस्याश्च तस्याः व्याख्यायाः ताम॰

248

पिनत्वादितिसिद्धंनलक्षणादित्यादिः। ननुनियामसंबंधेनव्यापकत्वस्यानभ्युपगमेप्याह किंचेति। नजयेतिहेत्वाहेर्हनान्नत्वादि
त्वादिह्येवंयेनेत्यादिः। संप्रदायस्थीमितिनतुसंप्रदायस्यातियुक्तिकत्वेनतद्धिग्राह्यः। किंचित्करइतिचेत्तत्रभूतलेघटस्येत्यादौघटसंबंधोभू
तलत्वमितिरित्याधन्वयावोधात्सुबर्थेसुबर्थान्वयस्यासुत्पन्नत्वतयाहेतुप्रतिज्ञयोरेकवाक्यतयान्वयासंभवेननादृशप्रतिज्ञायाःसं
प्रदायविरुद्धत्वात्। नचैवंप्रतिज्ञहानौचैत्रसाधनमित्यादौषष्ठ्यर्थस्वत्वेपंचम्यर्थजन्यत्वान्वयासंभवइतिवाच्यं। तत्रचैत्रपदस्ल
क्षणार्थचैत्रस्वत्वेपंचम्यर्थस्यषष्ठ्यर्थाश्रयत्वस्यसाधनेऽन्वयात्। अत्रवदंतिएवंसतिचैत्रःपचतीत्यादिप्रतिज्ञायामपिसंप्रदायवि
रोधः आत्मनिपचतीत्यादावात्मन्त्रन्तिः पाकस्मितिरित्याधन्वयाबोधेनआख्यातार्थेपिसुबर्थान्वयस्यासुत्पन्नत्वात्। किंचराजपु
रुषमानयेत्यादौराजानमानयेत्याधन्वयावोधेनप्रकृत्यर्थभिन्ननामार्थसुबर्थयोरन्वयस्याव्युत्पन्नत्वपापर्वतोवह्निमानित्यादिप्र
तिज्ञाव्युत्पत्तिवेतनत्रापिहेतुप्रतिज्ञयोरेकवाक्यतयान्वयासंभवात्। नचन्यायस्थलेतनव्युत्पत्तिसंकोचान्नदोषइतिवाच्यं। तर्हिसुब
र्थेसुबर्थान्वयव्युत्पत्तेरपितत्रसंकोचसंभवेनघटोदंडादित्यादिप्रतिज्ञायामपिदोषाभावात्। तस्मान्निर्युक्तिकस्यैवसंप्रदायस्य
विरोधमात्रंघटोदंडादित्यादिप्रतिज्ञानभ्युपगमेबीजंनान्यदिति। असाधकतेति। असाधकतासाधकस्यहेत्वाभासादिलिंगस्यासा

दी०

५०

धकताव्याप्ते रूमयसिद्धत्वादिति भावः। अन्यत्रापीति वन्हिसामग्र्यादाविति पर्थः। नत्सामग्र्यां तद्व्याप्यत्वस्याप्युभयत्वादिति सिद्धत्वा
दिति भावः। अतिव्याप्तेरिति न्यायाग्र्यानंतर्गते धूमादिस्थलाद्याविति साहि। आवश्यकत्वादिति उदाहरणस्य सामान्य गर्भत्विंग्रयोज्जनाभावः इति
शेषः। हिधितो व्याख्यातेति य यास्तुतार्थवन्हिसामग्रीत इस्ताद्याव व्याप्तापत्तेरिति भावः। व्याख्यायांसाध्येति ताद्दृशोपनयविशेषस्य तत्स्व

248

भावादिना धूमाभावादौ साध्यव्यतिरेकी धूमव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य भाववानयमित्याद्याकारको बोध्यः। ननु यो यो धूमवानि
त्याद्याकारस्कोव्यतिरेकु दाहरणविशेष एव कथं नोक्त इत्यत आह उदाहरणविशेषस्येति। एतस्य चतथात्वसंभवे नेत्यन्वयः। उदाहर
णविशेषस्येतस्य हृदो निर्धूमो निर्वन्हित्वादित्यस्य लोयोयो वाधूमवान्स वन्हिमानयथायोमन्नोबृटो हृदादिस्तथाद्याकारकोदाहरणस्येत्य
र्थः। तत्परे हेतुपंचम्यंतपदे तथात्वसंभवेन। हेतुपंचम्यंतत्वसंभवेन तदुदाहरणार्थस्य वशपंविव सरणियेनेति शेषः। वारणीयत्वादितिउ
दाहरणविशेषस्यास्यानुषञ्जते अवतारणोक्तस्येति तदर्थः पंचम्यंतत्वेनेवेति धूमादालोकाभावादि साध्यके धूमादालोकव्यापकाभावप्र
तियोगप्रार्धनाभाववानयमित्याद्युपनयेऽतिव्याप्तिवारणायोतपदं बोध्यं। हेतुत्वबोधकत्वेनेति अत्राप्युक्तो दृष्टबवारणायांतपदमि
ति ध्येयं। हेतुत्वपक्षकेति इतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्ततद्वानित्वविशिष्टमित्याद्याकारकोपनयद्स्त्यर्थः। विपक्षत्वमेवेतिरवका

राम०

रेणान्वरमंश्रूयमाणत्वव्यवच्छेदः। ननु द्रव्यं कर्मास्य सत्त्वाभाववान् गुणत्वाभावादित्यादौ योयो द्रव्यकर्मान्यसन्सगुणाः त्य यां हेत्वादि
त्यादिव्याप्तिरेव तु इह रसोऽतिव्याप्तिरतश्चाह हेतोर्विधानावेवमिति। यथाहेत्वादुत्पन्नो घट इति ■ दृष्टान्तश्शालिन रूपोदाहरणस्याससंप्रदायिक
त्वेनोक्तोदाहरणस्यासांप्रदायिकत्वादाह संभवेत्विति व्याख्यायां पंचम्यन्तादिति प्रत्ययग्रहणेऽप्यतन्तग्रहणात्यानुशासनसिद्धत्वा
दित्याशयः। वह्निमान् इतिनेन च धूमतस्त्याद्येव कुतो नोक्तमिति वाच्यं। किं स्वनाम वह्नुभ्यो ऽ ह्याहिभ्यः प्रमासंख्यपोरिसायनुशासने
कवाक्यान्यानियतविषयेन तस्मिन् विधायकेनानुशासनेन प्रमापदार्हैरेव तसिल्विधानेन धूमतस्त्याद्यसाधुत्वात। पंचम्यंतत्वासंभ
वादिति न सिद्धत्वः पंचम्यंतत्वाभावेन स्वघटकशब्दस्याग्रभावाकालीनपंचमीकत्वरूपपंचम्यंतत्वाभावादिति [illegible]
[illegible] भावः। तथा चेत्यादि एवं च स्वघटकसार्थकपदस्याग्रभावाकालीनपंचमीकत्वं पंचम्युत्तरसार्थक
पदाघटितत्वे सति पंचमीघटितत्वं वा पंचम्यंतत्वं वाच्यमित्याशयः। एतेन विशिष्टस्य तसिलोऽवाचकत्वेऽपि न द्रूटकवराणां नामिकासं
रको येरावाचकत्वसिद्धान्त सिल्लो व्य र्थविभागत्वेनोक्तदोषानुहत्तिरेवेत्यपास्तं। एवं च निरर्थकानयेतस्य सार्थकपदत्वाभावेनार्थ
वत्त्वेनैतस्य सार्थकपदत्वे नार्थविभागस्यैतस्य सार्थकपदस्यैतत्पर्यवेध्यः। पंचम्यास्तसिल्लिति सूत्रे पंचमीपदस्य बहुसंततयापंच

टी०

म्याः स्थाने तसिलि स्यर्थः एवं च यथाश्रुतमेव पंचम्यंतत्वेन नूक्तरीत्येष्याग्रायेनाहेरिधिनेत्यो पंचम्या हेरिति नानुपपन्नेति न चैवमपि तसिलः
पंचमीत्वाभावादनुपपत्तिरेवेति वाच्यं आद्यादित्वादिसाधारण्यानुरोधेनाद्यासाधारणस्यैव पंचमीत्वस्य निवेशात् अत्र वदंति उक्तरीतिरे
वसमीचीना न याहि। पंचम्यंतादेव तसिलं विधाय तसिलंतस्य तद्धितांतत्वेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति पंचमीलु
प्यते न तु तसिलः पंचम्यादिशब्दं तथा सति म्पसादेशो न तसिलि परे सर्वेभ्य इत्यत्रेव सर्वत इत्यत्राप्येकारप्रसंगात् स्त्रीलिंगसर्वशब्दात् सर
तस्तसिलि सर्वातदत्यापत्तेः अनेन सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावान्नोक्तापत्तिरिति वाच्यं विभक्तिमुपजीव्य पुंवद्भावप्रवृत्तेः भवतु वा तसि
लः पंचम्यादिशब्दं तथापि उक्तरीतिरेव श्रेयसी अन्यथा तसिलंतस्य कृत्तद्धितसमासाश्चेत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां सुब्लुप्तस्तौ सख्यामानुसं
धानिकप्रथमांतत्वेन पंचम्यंतत्वाभावादिति। तसिलादेः पंचम्या नादेशत्वपक्षे च न्हि प्रमातर स्याद्भावसाधकाप्रसापत्ता पंचम्याश्रंतत्वेन विवक्षू
रणीयमिति वक्तुं मतमत्राह केचिदिति हेतुत्वप्रतिपादकेतितं यथोक्तहेतौ लुप्तपंचम्या एव हेतुत्वप्रतिपादकत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः व्याख्या
यां तद्दर्शयामाहेति अनुपूर्वीयदर्शितरीत्या साध्यविषयकज्ञानजनकत्वनिवेशेनैवोक्ताव्याप्तिवारणासंभवेन अव्यत्यासेन इतरनैरपेक्ष्ये छंदस्तो
त्पादितत्वस्य मानाभावादिति शक्यात्तद्दर्शनकथनेनैजाभावादिति चेन्मैवं पूर्वोपदर्शितरीत्या साध्यविषयकज्ञानजनकत्वनिवेशे साध्यान्वितस्वार्थबो

250

राम०

धनत्वमात्रोपस्थितिजनकहेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वमित्यत्र पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञावारकहेतुत्वप्रतिपादके तस्य वैयर्थ्य
तादृशप्रतिज्ञायां निरुक्तसाध्यविषयकज्ञानजनकत्वाभावादेव वारणात् तस्य मातारीत्यनुसरणोचितस्यात्तादृशसाध्यविषयकज्ञा
नजनकत्वाभावेन वारणे हेतुत्वप्रतिपादके तस्य सार्थक्यमित्याशयेनैव श्लेषमाश्रित्यापार्थक्यनात्। विशिष्टेति तिन यात्र हेत्ववय
वस्य हेतुत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वाभावात्तासंभव इति भावः। अव्याप्तिरिति तस्य हेतुत्वेन प्रमीयमाणत्वरूपप्रकृतपर्यहेतुत्वविशि
ष्टमन्यपर्यायहेतुत्वविषयकज्ञानजनकत्वादिति भावः। तद्‌र्थत्वादिति तयाचोक्तस्थले प्रकृतपर्यहेतुत्वस्य हेतुविशिष्टहेतुत्वानात्मकत
यानाव्याप्तिरिति। जनकत्वादेवेति तथाच पूर्वोपदर्शितरीत्या साध्यविषयकज्ञानजनकत्वात् द्वितीयकल्पे उक्तोदाहरणेऽननुषंग
पक्षे निगमने चातिव्याप्तिरित्यतो यितत्वरित्यत्र तत्त्वसासेन तादृशज्ञानाजनकत्वमुक्तमिति। हृदयं तादृशोऽतिहेतुविशिष्टतत्पर्यं मु
ख्यविशेष्यतया हेतुत्वप्रतिपादकपदशालित्वोक्तावुक्तदोषाभावादाह रव्विमिति प्रतिज्ञायामिति इदमुपलक्षणं प्रकृतसाध्योपादि
जनकं न वैयर्थ्यमपि बोध्यं तन्न यवांतरोपस्थापितासाध्यविना हेतुत्वप्रतिपादकपदवत्त्वं वाच्यं प्रमेयत्वाद्धेतुत्ववतः सर्वमपि हेतुत्व
वात्प्रमेयत्वादित्यप्रतिज्ञावारणाय च साध्यविषयके त्यादीति नोक्तप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिरत आह। तत्स्थलीयोपनयेचेति। अतिव्या

टी०

मिरितितस्य निगमनाप्यन्वितहेतुत्वप्रतिपादकेदंपदवत्त्वादिति भावः। ननु तस्माद्वह्निमानित्यादेर्हेतुविशिष्टहेतुत्वविशिष्टसाध्यज्ञानज
नकत्वादेव नातिव्याप्तिरत आह। तत्रेति धूमवत्त्वेनेति पक्षस्येति शेषः। एवकारव्यवच्छेद्यमाह नत्विति सर्वनाम्नां प्रधानपरामर्शित्वादिति
भावः। तथा च तत्र धूमवद्विशिष्टहेतुत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वेऽपि धूमात्मकप्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविशिष्टज्ञानाजनकत्वमस्त्येवेति हृ
दयं। ननु प्रकृते तस्य सन्निवेशो न धूमवतोऽपि हेतुतया तद्विशिष्टहेतुत्वाविशिष्टज्ञानजनकत्वमेवेत्यत आह प्रकृतेत्साघेति अव्याप्तेरिति ध
र्मस्यापि हेतुतया तद्विशिष्टहेतुत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वादिति भावः। उक्तत्वात् उक्तप्रायत्वात्। तेन पूर्वमनुक्तावपि नासंगतिः। तथा प्र
कृतहेतुविशिष्टत्वादिकं आलोकादिति। स धर्मोऽतं निरुक्तहेतुत्वप्रतिपादकपद शालित्वरस्यायै। हेतुत्वं नेतरागीति प्रति [illegible]ज्ञास्थली
योपनयातिव्याप्तेराह विभक्तिमत्त्वमिति। नैनदिति। नोक्तदोषाद्युत्वर्थः। आलोकाद्वह्निमानित्यादौ निरुक्तजनकत्वात्कोऽतालोकादिति सुहेतु
त्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वमस्तीति न तादृशहेतुत्वाविशिष्टज्ञानाजनकत्वमिति नातिव्याप्तिरित्याशयः। अत्र नैतद्दोषाद्यत्वेन पंचम्यंत
पदत्यागे न जल्पाख्यासाभ्यामुदाहरणत्वं अनेन रूपेश्यरोऽनुधिकमप्रसेघूपत्रे शेषेऽप्येवेनिसूचितं। दृष्टान्तादिरिति। अत्र हेतुपंचम्यंतत्वं हेतुत्व
प्रतिपादकपदशालित्वमिति ग्रंथस्वारस्यामावस्ययोऽस्वरसो बोध्यः। एतत्त्वमिति। निरूपकत्वाद्धर्मत्वानियामकतयाऽभावप्रति

राम०

252

253

योगितानवच्छेदकत्वेनन अर्थान्वयानुरोधेनावधित्वमेव पंचम्यर्थ इत्याशयः। अवधिमत्त्व इति अवधित्वतुल्ये ऽवधित्वसमशरीरे इत्या
दि: मानाभाव इति॥ अयमाशयः। तादृशावधिमत्त्वे मानाभावेनावधितानिरूपकत्वमेव तत्त्वं तत्र दृष्टादेरवधितायामेवान्वयेन प
दार्थः पदार्थेनेति व्युत्पत्तिविरोधो निरूपकत्वस्य तज्ज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपतया ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वापेक्षया गौरवं चेति कथम
वधिमत्त्वे शक्तिरिति। इदंधितावच्छिन्नत्वमित्येतेन यावावधिमत्त्वनिरूपकत्वमेवावधित्वमित्यस्यापि विनिगमकाभावेन वक्तुं शक्यतयोभ
योरपि समकक्षत्वमेवेति भावः। व्याख्यायां शाब्दबोधादिव्यवहार इति कर्मधारयः। आदिना अन्वयप्रयोगपरिग्रहः। अवधित्वस्येति अवधि
त्वादेरित्यर्थः। शाकान्तरमिति एवं च व्याख्यातुर्दीधितौ भासत इत्यनन्तरमित्यपि वदन्तीति पाठो नाभिप्रेत इति ध्येयं। विभागावच्छिन्नगमन
मिति। पूर्वदेशविभागावच्छिन्नगमनमित्यर्थः। एतेनापगमनस्पन्दमात्रेण तु विभागावच्छिन्नगमनं तथा सत्यपगमनार्थकस्याप
पूर्वेणाधातोस्सजिपर्यायितापत्तेः धात्वर्थतावच्छेदकविभागरूपफलाश्रयतया वृक्षादेः कर्मत्वापत्त्या वृक्षमपैतीत्यादिप्रयोगप्रसं
गात् व्रजेनाप्युत्तरसंयोगावच्छिन्नस्पन्दे अपगमनं तथा सति वृक्षाद्भूमिं प्रयातीतिवत् भूमिमपैतीत्यादिप्रयोगप्रसंगादिति यन्नवीनैरुक्तं
तत्पराशस्तं भवन्मते पितस्पन्दस्यापि पर्यायितापत्तेः वृक्षमपैतीत्यादिप्रयोगप्रसंगस्य च विकसतेरवयवदलविभागावच्छिन्नस्पन्दत्वा

४३

दी०

चकतया छिदेरवयवसंयोगनाशावच्छिन्नस्पंदवाचकतया चंपकोद्दलं विकसति नंतु छिनत्ति न परमित्याद्यप्रयोगप्रसंगसमर्थीत्याद
वृत्तीयं नार्थस्याधात्वर्थघटकतयातद्वृत्तित्वेन तु यद्यपि नेधात्वर्थतावच्छेदकफलेतद्वृत्तित्वस्य निराकांक्षतयान्व॰ यासंभवादिरूपतुल्यस
माधानत्वात्तु त्र्यपलभ्यत्वं इति धात्वलभ्यत्व इत्यर्थः ननु पतेरपि विभागावच्छिन्नस्पंद एवार्थः अत एव क्रियानिमित्तस्य कारकतया वृक्षा
त्पततीत्यत्र वृक्षस्य विशेषणांशहेतुतया पतनक्रियायां कारकत्वं पर्णोत्तरसंयोगांशजनकतयैवतदवच्छिन्नगमनक्रियाकारकत्वं ग्रा
मादेरत आह अत्रेति जातिविशेष एवेति काभकत्वं चकार्थ इत्यादिप्रियवृक्षमध्यगमद्वारा क्रियान्वयित्वमेवेति न च सादेः कारकत्वानुपपत्तिरिति
निभावः न तत्प्रकारे रौरवेति तादृशजातिविशेषप्रकारे रौरवे सत्यर्थः न चैवानुभवादिति भावः अतएवेति पततु हेतुतादृशविभागादिकं स
र्वेमापनन यदि अवधित्वं तामवधिमत्त्वं चारवेउं तद्वाकिमपराद्धं हेतुनात्वहेतुमत्त्वाभ्यां यदि च हि सात्यततो साद्यौ विभागः प्रका
शतदाधूमादु द्विरिसाद्देहतुत्वानं पंचम्याः शाकाभिसंपि सुवचं तामनेजन्यतयाधूमपदार्थस्य धूमज्ञानस्यान्वयोक्तानस्य पंचम्यर्थस्यानुति
षयतयावच्छावित्वनेनसर्वसामंजस्यादितिमेघिलेरजोतत्वं एतद् भिप्राये रौरवएवं चहेतुमत्त्वेशक्ताव पीत्यस्यहीधितिकृतैववक्षमाणा
त्वानृायदि चैत्याहिकमपि मेदेविभागस्यापादानत्वघटकतयापादाने पंचमीविधायकसत्रस्वारस्येन विभागएवश्यके रौचित्यंनतुत्ता

254

राम०

नैरंतर्यएवव्याप्यत्वेनस्फुरणौचित्यात्अन्यथोक्तरीत्यानुसरणोल्लंघनायाअसंगतेः। यद्यपिविभागेशक्तिवादिनापिविभाग
दृक्षाद्यवधित्वस्यसंसर्गमर्यादयैवभानमुपेयंतथाचतत्रपंचमीशक्तिसाकारएवोचितइतिनव्यतमैरुक्तंतदपिनतथासतिसं
सर्गमात्रेशक्तिप्रसंगात्। यत्तुवक्ष्यारवैतीत्यादिमध्यमतांतरंभासतइत्यनंतरमित्यपिवदंतीतिपाठः। नत्रजनकतासंबंधस्य
वृत्त्यनियामकतयाकाशस्यतत्तिनह्यस्थादित्यत्रानुपपत्तिरस्वरसइतिनव्याः तदतीवमंदंहेतुत्वादिविस्तादिग्रंथविरोधायेन्द्रा
नीन्द्रत्वनियामकसंबंधस्यप्रतियोगितावच्छेदकतायाउपेयत्वात्। अन्यथाधूमहेतुकेपिनधूमादितिप्रयोगवारणस्याशक्य
त्वेनतदसंगतेः वृत्त्यनियामकसंबंधस्यप्रतियोगितानवच्छेदकत्वाभिप्रायेणाच ॐधिनिरूढंनेवद्राहोदहनात्वज्जनादित्याहेर्वे
ध्यमाणत्वात्। एतेनवदंतीत्यस्वरसबीजंचविनिगमकाभावेनज्ञानेपिशक्तिजनकत्वंचसंसर्गतयाभासतेअथजनकताया
वृत्त्यनियामकतयाधूमहेतुकेपिनधूमादितिप्रयोगापत्तिरितिचेतवृक्षावधिकपतनेपिनवृक्षादितिप्रयोगापत्तेस्तुल्यत्वादितिन
व्यमतानुयायिनांमाध्यानामप्युक्तिरमान्यैवेतिदिक् लाक्षणिकेतिंहेतुत्वाद्यवच्छिन्नादिः पंचम्यंतेनेति। धूमादित्यादिहेत्ववयवेधू
मादिपदस्यधूमज्ञानादित्वाक्षणिकत्वेनपंचम्यंतत्वेनचलक्षणासमन्वयइतिभावः नाद्यइतिबुद्धिस्थसार्थः ज्ञानेतिधूमादित्या

255

दी५

टी॰

नेत्यर्थः। तस्यैव बुद्धिस्थत्वादिति भावः। लाघवेन गौरवाभावेनेति। तत्पदेन शक्यैकहेतुत्वानुपस्थितिसंभवादिति भावः। प्रक्रांतवाचित्वा

त्। तात्पर्यविषयतयानिर्णीतपरामर्शकत्वात् तत्पदेन बुद्धिस्थस्य परामर्शस्य तात्पर्यविषयत्वेन निर्णयस्य सहकारित्वादिति या

वत्। अन्यथा सर्वस्यैव बुद्धिस्थतयेति प्रसंगादिति भावः। वह्निसामग्र्यादिति वह्नेः परामर्शसाध्याविशेषादिति भावः। इदमुपलक्षणं

धूमादेरित्यपि द्रष्टव्यं। अप्रक्रांतत्वेन तात्पर्यविषयतयाऽनिर्णीतेन परामर्शेनेति ज्ञानविशेषणतयेत्याहि। पूर्वप्रक्रांतेनेति तात्पर्यविषय

तयानिर्णीतेनेत्यर्थः। वह्नेरेवेति एवकारोऽवधारणे न तु इतरव्यवच्छेदे परामर्श ज्ञानविशेषणतया परामर्शः। एतेन तत्पदस्य प्रक्रां

तवाचित्वे ज्ञानस्यापि बोधानापत्तिरिति वह्नेरूपहेतुत्वानस्यैवाप्रक्रांतस्यात्र तत्पदेन परामर्श इति प्रक्रांतवाचित्वादित्यसंगतेः प्रसंग

तेन पूर्वप्रक्रांतवह्नेरेवेति एवं प्रक्रांतं पर्वतस्यापि तादात्म्येन हेतुत्वसंभवेन परामर्शसंभवादेवकारासंगतिरिति प्रक्रांतेन वथा

व्याप्यनिर्वाचनमूलिकामान्योक्तिरपि निरस्तां हेधितैः संप्रदायविरोधादिति हेत्वादेरसाधारणत्वप्रसंगेनैव कथायामुल्लेखः। अन्यथाः

वितानाचारिव्यनिग्रहस्यानापत्तेरिसाचार्यैरभिधानादिति भावः। संप्रदायानन्तुरोधिनां तथा प्रयोगो दुर्वारः। एवं च व्यमते पंचम्या

ज्ञानज्ञाप्यत्वलक्षणायाः व्यवस्थापनीयतया धूमादिपदे लक्षणाविरहात् व्याप्तिमत्त्वेऽस्वरसाद्यह वह्नितीति पंचम्यंतपदव्याख्यानं इति:

255

256

रा॰म॰

प्रतिज्ञायां निगमने च तत्र ज्ञानलक्षणाक्षसाध्यवाचकपदत्वात्। ननु पंचमीमाहाय निगमने तस्याप्याश्रुतहेतावित्यनुशासनत्व
त्वेन जनकत्वं स्वरूपसंबंधविशेषोऽस्तीति तत्पदार्थेन निगमनेन तत्रापि शाब्दत्वादिमिव हेतोः। मिश्राणां मतमाह यत्त्विति। व्याख्यायां हेतुत्वे
नं जनकत्वेन। अन्वयेति धूमज्ञाननिष्ठस्य पंचम्यर्थजनकत्वस्य निरूपकत्वादिति भावः। वह्निज्ञाने ज्ञानविषयवह्नेः। प्रतिज्ञास्थेति
निगमनस्येत्यपि द्रष्टव्यं। लक्षणेति। तिं तथा च लक्ष्यैकदेशज्ञाने धूमज्ञाननिष्ठजनकत्वान्वय इति भावः। तद्द्वारतायां प्रतिज्ञानिग
मनद्वारतायाः। ज्ञापकत्व इतीति। ननु सुप्विभक्त्योरनुशासनं विनानलक्षणेति व्युत्पत्तिविरोधेन कथं ज्ञापकत्वं ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणाव
श्यानुशासनवैयर्थ्यापत्ता नाद्यः व्युत्पत्तेरावश्यकत्वादिति चेन्न हेतावित्यनुशासनस्य हेतुपदस्य कार्यकारणभावज्ञाप्यज्ञाप
कभावार्थकत्वेन ताद्रूप्यव्युत्पत्तिविरोधविरहात्। वस्तुतस्तु। एकसुप्विभक्तेरनुशासनं विनाऽपरसुप्विभक्त्यर्थे न लक्षणेत्येव व्युत्पत्ति
रतो न दोषः। अत एवाग्रे पंचम्यानिरूपितत्वेन लक्षणां वक्ष्यति। ननु हेताविति सूत्रे हेतुपदे उभयत्र लक्षणां वाक्यभेदं चापेक्ष्य वह्नि
पदे ल[illegible]क्षणैवोचितेत्यत आह तत्र वह्निपदस्य मुख्यार्थकत्वे मणिकृत्संवादमाह दीधितौ अत एवेति। व्याख्यायां विप्रतिपत्तावि
ति वह्निपदस्येति शेषः। ज्ञाने ज्ञानविषयवह्नौ स्वार्थः। ननु मणिकृदुक्तिरभ्युपगमवादेन समर्थनीयेत्यत आह दीधितावत एवे

४५

प्र०

त्तियप्यासंभवमितिजन्येद्वत्यादिकत्वमजन्येच्छापकत्वमित्यर्थः। ननूपाध्यायग्रंथेद्रव्यगुणादिपदयोर्जन्यद्रव्यगुणादिपरद्रव्यगुणा
दिज्ञानेपुत्र लक्षणाऽव्याप्तकत्वमेव पंचम्यर्थः। नित्यद्रव्यादिज्ञानोत्पादिकत्वाभावे नैवज्ञापकतालाभ इत्याशयादप्यत आह। अत एवेति।
आरब्धायां लक्षणाविरहादेवेति लक्षणाविरहेणा पंचम्या ज्ञापकत्वलाभस्याकलनादेवेत्यर्थः। तेन पंचम्या ज्ञापकत्वे लक्षणाविरहइ
त्यस्मिन्ग्रंथस्वारस्यं। अनन्वयेतितथा च कुतो वाह्निमानित्यत: किंनिष्ठज्ञापकताकवह्निमत्तित्यन्वयबोधोनस्यादितिभावः। पूर्वोक्तेतिग्रंथा
न्तरयोः समानविषयकत्वनियमादिति भावः। न घुत्वादिति। अन्यथा गांगापांघोषइत्यादावपि बाधितार्थानुकूलत्वादाध्याहारेरोव
निर्वाहे लक्षणाकल्पनमपि न स्यादिति भावः। अत्रेमिश्रानुयायिनः। कुतः धूमादित्यनयोः प्रश्नोत्तरभावनिर्वाहानुरोधेन पंचम्या ज्ञापक
त्वार्थकत्वमावश्यकं तथा च प्रतिज्ञास्य साध्यपदस्य साध्यज्ञाने लक्षणायां मानाभावइति दीधितिकृदुक्तमसंगतं तथाहि तद्दृहंवन्हि
मदिति वाक्येन पर्वतं धूमाद्वन्हिमत्वेन तद्दृह इत्यस्याप्यतेतदावह्नि सहकृतेन कुत इति प्रश्नवाक्येन तु वन्हिपदज्ञानलक्षणासहकृ
तेन किंहेतुकज्ञानविषयवन्हिमदित्युक्तरूपतात्पर्यसंतितनधूमादित्युत्तरस्य तितेनोत्तरेण तद्दृहंवन्हिमदितिपूर्ववाक्यादिसहकृते
न धूमज्ञानज्ञाप्यवन्हिमदिदमितिप्रतिपाद्यः प्रत्येतीति शीघ्रमश्नोत्तरभावनिर्वाहे साध्यपदस्य साध्यज्ञाने लक्षणापां बाधक

258

१५०

भावइतिवदंति। पंचम्यांजनकत्वज्ञापकतार्थकतांदूषयति दीधितौ दाहहइत्यादि आख्यायंताभ्यां हेतुत्वज्ञापकत्वाभ्यां। तदभा
वोपिहेतुत्वाद्यभावोपिनैनैव। निरूपकत्वेनैव। नत्वत्रितिति निरूपकत्वस्यवह्निनियामकत्वेदहनवह्निहेतुतादाहहेतुरितिप्रतीत्यापत्तिः
दूस नियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेदहनवह्निहेतुतानदहनेइतिप्रतीत्यापत्तिः। ता[illegible]दृशहेतुत्वस्यदाहेनिरूप
कतयावृत्तेर्दहनेऽवृत्तेश्चेतिभावः। एकत्रैव। एकयैव। एकप्राभ्राजन्यत्वशक्ता। अयंघटः। तयैव। जन्यतायांनिरूपकतासंबंधेन
जन्याद्यभावएवं। अस्तुप्रतीतिविषयोस्तुतथाचभवतामपिदृष्ट नियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावश्यकत्वेन
जनकतादेः पंचम्यर्थतायांनोक्तदोषइत्याशयः। यद्वातथैवंदाहहेतोर्जलादिनिष्ठजनकतादेर्निरूपकतासंबंधेनाभावएवं। अ
स्तितिउक्तार्थेतथाचजन्यतादेः किंपंचम्यर्थतयेतिभावः। आधेयतयाघटान्वितदंडजन्यत्वेपंचमीशक्तोपरिभाषापदेतर
पंचमीत्वस्यार्थनिरूपितत्वाभावान्वये अप्रथमांतविशेष्यकबोधानुपपत्तिर्घटपदार्थघटवृत्तिजन्यत्वेदंडस्यनिरूपितत्वसंबं
धेनोक्तनिरूपितत्वाभावस्यचानन्वयेनामार्थयोरितिव्युत्पत्तिभंगइत्याशयेनाह। अत्रघटपदस्येत्यादि। पंचम्याः पंचमीद्व
यस्यतत्प्रकारस्य। अयंदंडाद्धिपंक्तेःप्रकारस्यजन्यत्वसामान्यवृत्तिजन्यतात्वावच्छिन्नस्यार्थः। जनकधात्वर्थइत्यादिगागनप

259

९६

दी०

रिमाणानिरूपितत्वेति वस्तुगत्यातस्मिन्ननिरूपितत्वेस्त्वर्थः उभयस्यैतद्रुभयत्वावच्छिन्नस्य उभयाभाववत्तत्सामान्यक गगनमिति।
उभयाभाववद्वृत्त्यन्यतावच्छिन्नवृत्तिसंबंधप्रतियोगीत्यर्थः संबंधश्च संबंधत्वेन जन्ययोग्यतरत्वातार्थः क्वचिज्जन्यतासामान्यकमिति
वः पाठः उभयाभाववज्जन्यसामान्यकं जन्यत्वमिति पाठस्तु प्रामादिकः अत्र गगनस्य जन्यतासामान्ये स्ववृत्तित्वस्य परिमाणानिरूपितत्वो
भयाभाववत्वमेव संबंधः एकस्यैव प्रकारभेदेन द्विधाभाने बाधकाभावात् नन्वेवं दाहो दहनादित्यादौ जनकतायाः पंचम्यर्थत्वेपि
जलपदस्य जलत्ववृत्तिजलत्वलक्षणया दाहेदहनहेतुताकः जलवृत्तित्वाभाववद्धेतुताकत्वेन बोधसंभवेनैवानुपपत्त्यभावे पंचम्या ज
नकत्वार्थकत्वस्यायोगोनुचितः नचजन्यत्वशक्तौ वा निर्वाहे लक्षणानुचितेति वाच्यं जलादेरजनकत्वभ्रमदशायां जन्यत्वशक्त्यैवा
निर्वाहेण लक्षणाया आवश्यकत्वादित्यत आह तं यत्नवितेनेति यत्र शक्तौ वा निर्वाहस्तत्र लक्षणावश्यकत्वेपि सर्वत्र त
न्नस्यावश्यकतया जन्यत्वशक्तौवोपपत्तौ लक्षणाया अन्याय्यत्वेन पंचम्या जनकत्वार्थकत्वस्यागत्यैवोचितमित्याशयः एतेन श
शविषाणां नास्तीति वाक्यवत् दाहो न पाथिमोऽस्मादित्यादि वाक्यमप्रमाणमेवैतादृशवाक्यस्य प्रामाण्यानुरोधेन लक्षणायाभीमां
उत्पादितनिरूपितत्वाभावबोधस्याप्यविरुद्धत्वमुपपादितमिति दाहो न जलादित्यादिवाक्यात् लक्षणाज्ञानभूम्यकालेपि अन्वयबोधस्यानु

रा०

260

माविकत्तयाजन्यत्वाभावबोधकता। पिनाहृशवाक्यस्योपगंतव्येतिनवीनोक्तं परास्तं। उक्तरीत्यैवनत्वाभाण्यापपत्तौतदनुपगमानौ
चित्यात्। नाहृशानुभवेविप्रतिपन्नंप्रतिजन्यत्वशक्तिभ्रमस्यापन्नासंभवाच्चेतिदिक्। तत्र अयं हृंडाहित्याघुनस्थले। संबंधेनैवेति।
नतीयार्थेविच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमभावान्वयिजन्यतायांपंचम्यर्थजन्यतायांअभावेनअभावसत्वेन। नाहृशेतिपंचम्यर्थस्य
र्थः। नाहृशेतिगगनपरिमाणेत्यर्थः। सममपीतितत्यान्वतस्यर्थसहिधान्वयेनगगनपरिमाणानिरूपितत्वाभावस्यजन्यत्वाभाव
वद्गगनमितिबोधइत्याशयः। ननुएकपदार्थस्यैकपदार्थद्वयमन्वयइत्यत आह इत्थमितिभावप्रत्ययार्थप्रकृत्यर्थस्य वारद्वय
मन्वयोपपद्यते अन्यथाइनरस्यत्वमित्वमभावः साकल्यंहुत्तिमत्त्वेति पंचसुभावप्रत्ययशतसाघटत्वमिखारो घटेतराहत्तित्वेसति
सकलघटवृत्तिम[illegible]दिसादिबोधानुपपत्तेस्तथेहापीतिभावः। तद्दंतीति अत्रभावप्रत्ययस्थले न्याया
नुपपत्त्याबारद्वयमन्वयोपगमेप्यत्रोक्तरीत्याबारद्वयमनभ्युपगम्यैवनिर्वाहेनतदभ्युपगमोनुचितइत्यस्वरसोबोध्यः। भूमादाली
केतिप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वस्थानेप्रकृतहेत्वन्वितस्वार्थबोधकत्वनिवेशेआलोकसामग्रीमत्वादित्यालोकवान्सर्वन
इत्यादौनातिप्रसंगइतितत्परीत्यागः। प्राथमिकस्य। प्राथमिकस्थलीयपंचम्याः प्रकृतसाध्येतिपंचम्याइत्यादिः बोधकत्वेपी

261

४०

टी०

तिप्रकृतसाध्यस्येति शेषः। प्रकृतपक्षेति। अत्र धूमाद्वह्निमत्तद्रूपाशेषपक्षतावच्छेदकवह्निमत्वस्यापि पक्षमानादुद्वमाणीयेपक्षता
वच्छेदकप्रवेशलाभाय प्रकृतेति। इत्यादेः। तत्स्थलीयधूमपदोत्तरपंचम्याः साध्यान्वितसार्थेति धूमज्ञानज्ञाप्यवह्नित्वेन वह्नेरेव साध्य
त्वादितिभावः॥ तादृशेति निरुक्तपदोपस्थापितार्थकं। प्रकृतसाध्येति साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्नसाध्येस्मर्यः। स्वा
र्थबोधकत्वाभावादिति धूमज्ञानज्ञाप्यवह्नित्वावच्छिन्ने धूमज्ञानज्ञाप्यत्वस्यानन्वयादितिभावः। तस्यैव धूमज्ञानज्ञाप्यवह्नित्वावच्छि
न्नस्यैव। तथात्वेपि तादृशवह्नेः प्रकृतसाध्यत्वेपि प्रकृतसाध्ये साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणावच्छिन्नसाध्ये। धूमज्ञानज्ञा
प्यवह्नित्वावच्छिन्नवह्नावितियावत् अनन्वयमेवोपपादयति तर्हीति विशिष्टेति अवच्छिन्ने इत्याद्येवेति एवकारेणास्वार्थबोधक
पदोपस्थापितत्वव्यवच्छेदः। वह्नेः साध्यीभूतवह्नेः। एकत्वात् पक्षतावच्छेदकवह्न्यभिन्नत्वात्। ननु एवं तदुपादानेपि कथं वारणमत
स्यैव वह्नेस्तादृशोपस्थापितत्वाक्रांतत्वादत आह। तत्पदेदत्तेत्विति। अतिव्याप्तेरनवकाशमेवोपपादयति धूमादित्यादिना प्रकृतप
क्षेति। किं तु साध्यवाचकवह्निपदजन्यैवोपस्थितिस्तादृशीतिभावः। तदाह पक्षतावच्छेदकवाचकवह्निपदमादाय प्रकृतपक्षेपि प
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः। अनुपादेयमेवेति उक्तस्थले वस्तुगत्या प्रकृतसाध्यात्मकस्यापि पक्षतावच्छेदकवह्नेः पक्षतावच्छेदकता

राम०

262

47

तं१

वच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितविशेषणतानाश्रयत्वेनातिप्रसंगाभावादित्याशयः नद्यलंस्वार्थबोधकपदोपस्थापितपदार्थे इति नो
तत्रस्वमिति गमने योगीति पर्वतो धूमाद्वह्निमानित्यादिस्थलीयतस्माद्धूमाद्वह्निमानित्यादिनिगमने योग्यत्यर्थः। व्याख्यायां त्वप्रत्ययार्थ
इति एतद्व्यवहितोत्तरमेव नदंतं यत्प्रमेयपदमिति पाठः। नदंतमित्यस्य त्वप्रत्ययांतमित्यर्थः त्वप्रत्ययार्थ इत्यनंतरं त्वप्रत्यय
श्चेत्यादिविधानादित्यंतपाठस्तु प्रामादिकः संपातायातः एतन्न्यूनत्वोविभक्तित्वस्याप्रवेशेन तदुपपादनप्रसंगस्यैवाभावात्
त्वप्रत्ययस्यादिशः प्राप्ताभावेन विभक्तित्वविधानायोगाच्चेति ध्येयं। कर्मधारतस्यामुख्य कर्मधारतस्य। अत्र येगोत्वादेर्व्युत्पादिति
पंचम्यंतनतत्पदमात्रायनिगमनेनातिप्रसंगवारणायत्वात्प्रसक्तिकपदमित्यादि पूर्वोक्तरीत्यावोध्यमितिभावः। केचित्तु त्वविभ
क्तित्वनिवेशोपितात्पर्यत्वेन भूतलं रूपवत्साध्यकघटः शुक्ल इति प्रतिज्ञास्थलीयतस्मात्शुक्ल इति निगमनेनातिव्याप्तिः तस्यापि
निरुक्तसाध्यान्वितस्वार्थैकत्वबोधकप्रथमाविभक्त्यंतशुक्लपदवत्त्वात् तद्गुणात्मकशुक्लशब्दस्य गुणिलाक्षणिकत्वाच्चेति पंच
मीपदोपादानमित्याहुः तन्नासत् प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितविशेषणतावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य
धर्मीयविशेष्यतानिरूपितस्वार्थविषयताप्रयोजकत्वं बोधकांतार्थः एवं च बोधकांतमेव पंचमीपदार्थः पंचमीत्वं न निवेश्यं

दी०

व्याप्त्यतिप्रसंगाभावेन प्रयोजनाभावादिति प्राहुः इति लिंगिकज्ञानविषयस्य॰ हेतुत्वेनावगतज्ञानविषयस्य॰ तद्व्याप्तीति॰ ज्ञानव्याप्ती
त्यर्थः॥ अतिव्याप्तमिति॰ निगमनत्वस्य पंचम्यंतत्वपदनियतत्वात् तन्नास्त्रिणाकयं चम्पादिपदघटितत्वनियतत्वाद्वेति भावः॥ विशिष्टमि
ति॰ एवं चोक्तरीत्या पंचम्यंतेन तत्पदेन लक्षणाविरहान्नातिप्रसंगः इत्याशयः तादृशेति उक्तनियतेत्यर्थः तत्प्रतिज्ञात्वादिकमिति धूमाद्या
लोकवान्पर्वत इत्यादिप्रतिज्ञात्वादिकमित्यर्थः॥ पूर्ववदिति साध्यादिभेदेन प्रतिज्ञादेर्भेदात् तत्साध्यकादिप्रतिज्ञात्वादेरप्यवयवता
वच्छेदकत्वादित्याशयः॥ विरुद्धमिति हेतुपदार्थस्यैव व्याप्यत्वप्रदर्शनौचित्यादिति भावः॥ आप्रायेनेति मूलोक्तलक्षणं दूषयितु
मिति शेषः॥ व्याप्यवदिति तथा च धूमादित्यादिहेतोः पंचम्यंतत्वाद्यघटितपदत्वाभावेनासंभवान्मूलोक्तलक्षणं दुष्टमिति भावः॥
नस्यादिति न च पंचम्याजन्यज्ञानविषयत्वरूपव्याप्यतार्थकत्वेपि जन्यैकदेशजन्यत्वे धूमादेरन्वयात् साम्यमिति वाच्यं चैत्रस्य नप्ते
त्यादाविव ससंबंधिके पदार्थैकदेशे पदार्थान्वयस्वीकारेपि निष्प्रतियोगिके तदस्वीकारात्॥ सत्वादिति॥ तथा चोक्तस्यत्वा
नुरोधेन ससंबंधिक इव पक्षे साध्यानुरोधेन सविषयेपि पदार्थैकदेशे पदार्थान्वयस्वीकारो न दोषाय इति भावः॥ आश्रयमिति धूमा
दित्यादिस्यादित्यंतेनोक्तमाश्रयमित्यर्थः॥ यदवच्छिन्नज्ञानस्य पदवच्छिन्नविषयकज्ञानस्य पंचम्येति शेषः॥ हेतुत्वं ज्ञानजनकत्वं

264

राम०

धूमज्ञानस्य। धूमत्वावच्छिन्नज्ञानस्य। धूमज्ञानज्ञानस्यैव। धूमज्ञानत्वावच्छिन्नज्ञानस्यैव। एवकारेण।

प्रतिपाद्यते बोध्यते तस्यैव। तदवच्छिन्नस्यैव धूमत्वावच्छिन्नज्ञानव्यवच्छेदः। [illegible] धूमज्ञानस्यैवेति एवकारेण। धूमस्य व्यवच्छेदः। न हेतुविशेषदर्शनं धूमस्येति हेतुपदप्रतिपाद्येति हेतुपदजन्योपस्थितिमुख्यविशेष्येत्यर्थः। व्याप्यत्वदर्शने। व्याप्यत्वप्रदर्शने। यद्धर्मविशिष्टस्य व्याप्यत्वादिनियममनुपेत्य यदवच्छिन्नज्ञानस्य त्वादिनियमोपगमे इति फलितार्थो बोध्यः। न प्रतिपाद्येति हेतुपदप्रतिपाद्येत्यर्थः। विषयतावच्छेदकत्वादिनियमः यथार्थधूमज्ञानज्ञानस्य ज्ञानजनकत्वरूपहेतुत्वान्वये विशेषणधूमज्ञानस्यैव तद्विशेषणधूमस्यान्वयात् विशिष्टान्वयस्यौत्सर्गिकत्वादिति भावः। तस्यापि धूमस्यापि तदुपदर्शनेति व्याप्यत्वेनोपदर्शने इत्यर्थः। न च तादृशीधितौ यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगे पि धूमादेरित्यत्रापि धूमादेरि त्यनंतरं योजने न तादृशप्रयोगे धूमादेरपि व्याप्यत्वेनोपदर्शनप्रसंग इत्यर्थ इत्याशयः। अप्रयोजकत्व इति यदवच्छिन्नज्ञानस्य त्वादिनियमस्य तत्वादितया व्यभिचारेण न तादृशनियमः प्रामाणिक इत्याशयः। मन्मत इति यद्धर्मविशिष्टस्य व्याप्यत्वादिनियमो नीकर्तुन्न व्यस्य मत इत्यर्थः। एतेन यथार्थधूमज्ञानादित्यादिस्थले धूमादेर्ज्ञापकज्ञानविषयताबोधादाकांक्षासंभवे तादृशनियममनभ्युपगम्य व्याप्यत्वोपदर्शनस्य नवीनमते पि दुरपवादत्वेति नवीनो क्तेः परास्तं। तथा सति सर्वत्र यद्रूपेण तादृशनियमाभ्युपगमस्त त्

दी०

न रोधेन तद्ग्रहणस्य दुर्वारतापत्तेः तस्यैव धूमज्ञानस्यैव तद्भावात् धूमज्ञानस्य हेतुत्वेनान्वयसंभवे तदनुपपत्त्यभावात् तत्रेति धूम
ज्ञानादिस्थलेऽपि सर्वः धूमज्ञानज्ञानस्य हेतुत्वालाभेनेति शेषः ॥ विषयतावच्छेदकत्वलाभादिति ॥ न चास्तु तत्र धूमज्ञाने तन्निष्ठामकव्याप्त्यादौ

५५ 266

जिज्ञासानुपपत्तिरिति भावः ॥ तदुपपत्तिः व्याप्त्युपदर्शनोपपत्तिः धूमज्ञानज्ञानस्य हेतुत्वलाभादिति भावः ॥ तत्रेति अस्यैव विवरणं धू
मज्ञानादिस्थलेऽपीति एवं धूमज्ञानस्य व्याप्यत्वेनास्यैतदनुपपत्त्या धूमज्ञानादिस्थले ज्ञानज्ञानत्वस्य स्वीकारे नवक्ष्यमाणापत्तिरत आह
धूमस्यैवेति ॥ तदुपदर्शनानुपपत्तिरिति परंपरावच्छिन्नज्ञानस्यत्वादिति यस्मांगीकर्तुमतद्रूपस्यादिः ननु यत्र पंचम्याज्ञाप्यत्वमेव नास्त्यर्थत

तीप

त्र नवीनमते ज्ञानज्ञाप्यत्वलक्षणासंभवोऽत्यत आह पंचम्यास्त्विति निरूढेति तथा च धूमादिपदोत्तरपंचम्याः सर्वत्र ज्ञानज्ञाप्यत्व एवाभिहिता
त्पर्यसत्त्वान्न दोष इति भावः ॥ निरूढलक्षणेति ज्ञानज्ञानस्यादिं प्रत्विति विनिगमकाभावादिति भावः ॥ ननु वं चैत्रे घटज्ञानमित्या

ज्ञान ३

दावपि ज्ञानत्वेन बोधापत्तिरत आह समभिव्याहारेति पंचम्यास समभिव्याहारस्य नियामकत्वान्नातिप्रसंग इति भावः ॥ समानेति ज्ञा
नज्ञाप्यत्वेन निरूढलक्षणांगीकारेऽपि सर्वत्र पंचम्यांतद्बोधकत्वेन समभिव्याहारविशेषस्य नियामकत्वमावश्यकं वाच्यमिति भावः ॥
लाघवादिति तथा च लाघवमेव विनिगमकमिति भावः ॥ प्राहुरिति पूर्वमतोक्तदूषणानवकाशादेव प्रकर्षः ॥ हेतुपदप्रतिपाद्यमि

राम०

नस्यापीसाधुकरीसाधूमत्त्वानादित्यत्रधूमादेर्व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसंगात्स्वरूपदोषानुद्धारेणानचज्ञानपदस्यैवस्वार्थशंकानवतारात्
वाद्धुरित्यत्रास्वरसोबोध्यः। द्रुतरेतिअन्यतादृशाबोधानुपधायकप्रतिज्ञायामव्याप्तिः बोधकत्वेस्वरूपयोग्यत्वानिवेशेपिउदाहर
णोऽतिव्याप्तिः। उदाहरणाबोध्यार्थप्रविष्टसाध्यादेः प्रतिज्ञाजन्यबोधे इतरान्वितत्वादिति चेन्न। ससंतस्यस्वाघटकपदांशादि
मत्पदघटितत्वेसतीत्यर्थकत्वेनादोषात्। इदं च सत्संतं च। द्वितीयेतिस्वीयमिसादिजनकत्वेसतीत्यंतमित्यर्थः। तृतीयेति अंसप
दघटत्वस्वादिबोधाजनकान्यत्वेचसतीत्यंतमित्यर्थः। अवयवांतरेति हेतूपनयादीत्यर्थः। अंसपदाभावादिति ननतादृशत्वमित्यग्रि
मेणान्विनंतादृशत्वंतादृशबोधजनकत्वात्। नेयंहेतूपनयनिगमनानांवारणाय द्वितीयसत्यंतेनेत्यादि। अतिप्रसक्त्वान अंसपदेपि
व्यापसज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदसत्वादिति भावः। नचैवमुसत्तेरिति अंसपदसमभिव्याहृतभेदबोधकपदघटितेचैत्रस्य ○ पुत्र
भिन्नोयंपुत्रइत्यादौभेदानुयोगिनितदीयत्वंभेदप्रतियोगिनितदीयत्वंचासत्त्वेपिसिद्धं अन्यथाऽप्रसिद्ध्यापत्तेः मैत्रीयांशस्यपुत्रभि
न्नचैत्रीयांशस्यपुत्रेपितादृशप्रयोगापत्तेरितिभावः। स्वीयांत्यभिन्नेतिस्वीयत्वंस्वघटकत्वंतथाचस्वघटकपदांशपदभिन्नंयत्स्व
घटकपदंतद्घटितविशेष्यकबोधजनकत्वेसतीत्यर्थः। स्वघटकपदांशत्वंचकालिकसंबंधेनस्वघटकपदवद् ○ ध्वंसप्रतियोगित्वं

नच स्वघटकपदत्वं तद्ध्वंसप्रतियोगित्वस्यैव स्वघटकांशपदभिन्नत्वं निवेशनीयं लाघवादिति वाच्यं तद्घटितस्य जन्यसंसर्गस्यान्तरत्वेन प्रकृ
तेऽपि प्रयासं निवेशो वैयर्थ्यात्। उपनयादिघटकस्य पदमात्रस्य कालिकसंबंधेन यत्किंचित्स्वघटकध्वंसप्रतियोगित्वात् पदध्वंसप्रतियोगि
त्वासंभवेन न तत्रातिव्याप्तिरतः स्वघटके त्वंशस्य विशेषणापदविशेषणं। स्वीयपदभिन्नस्वघटकार्थकमिति शेषः। न चानुषंगपक्षे उपनयस्था
यिपदस्यापि स्वघटकत्वानपायान्न निगमनवारणमिति वाच्यं। एतल्लक्षणस्यानुषंगपक्षाभिप्रायकत्वेनादोषात्। उपनयादेरपि ता
दृशपदार्थविशेषणकान्वयबोधजनकत्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यपदं मुख्यविशेष्यपरं। स्वीयपदनं संस्वीयांशपदभिन्नेदं
च एतावन्मात्रं च। दृष्टान्तविनिहेतुत्ववयववद्वृत्तिशेषः। तस्य स्वीयांशपंचमीरूपपदार्थहेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वेन तन्निगमनलाभा
वान्नातिप्रसंगः पक्षाद्वैविभक्तं तत्पदार्थेति तस्यान्वयबोधवाक्यत्वादिति भावः। प्रकृते तु नञ्द्वयगर्भलक्षणे तु पंचम्यर्थस्यैवेति हेतुत्व
स्येति शेषः। तत्वेनेतीति तत्त्वेनेत्यस्य हेतुत्वेनेत्यर्थकत्वादिति भावः। तदर्थेति स्वीयानंशपदार्थेत्यर्थः। अप्रसिद्धिरिति तथा च तादृशबोध
जनकभिन्नत्वस्याप्रसिद्धौ प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या असंभव इति भावः। आनियामिका। अप्रयोजिका। बोधाजनकपदेनेति। तथा च यदवयवजन्यबोध
विशेष्यतायां स्वीयांशपदजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वाभावस्तद्भिन्नत्वं तृतीयसंतार्थः पर्यवसन्नः। तादृशविशेष्यतायां च मुख्यत्वं नि

वैयर्थ्यं नातो भिन्नहेतुव्याप्यधूमवत्त्वादिप्रकारतानिरूपितधूमवत्त्वादिविशेष्यतायां तादृशधूमवत्त्वादिपक्षजन्योपस्थितिप्रयोज्यत्वे पुनर्यादृशविति
प्रसंगः। न च तादृशविशेष्यतायां तादृश्योपस्थितिप्रयोज्यत्वमेव सम्यक् तं न च तद्घटकगर्भतयेति वाच्यं। अनुयोगिनिरूपितत्वनिवेशेना

269

ननुगमात्। अंशतः पक्षत्वस्य वैयर्थ्यापातात् तत्स्थलस्मरणान्तरत्वेन प्रकृतेन तस्यानिवेशाच्च। अत एव बुद्धिस्थितनियामिकेति नञ्
भूमः। अग्नेश्च बोधजनकपदेनेति के चित् अग्निबोधजनकान्येति पाठोऽत्र सम्प्रामाणिकः। तस्याप्यसंभवमुक्तदोषदुष्टत्वात्। तत्रान
न्वितेति स्वघटकपदार्थाकांक्षादिमत्पदार्थघटितं यद्यत्वं तद्भिन्नत्वस्य सम्पर्कः तद्घटितत्वात् तस्य संतार्थत्वात्। ननु अग्निमत्संतेयपद्यात्स्वत्वस्य प्रति
योगिकोटौ निवेशः कृतः तथा च अयमसंतेन स्वत्वस्य प्रतियोगिकोटौ निवेशो निष्फलतानकतया नादृश इत्याह अस्य चेति अग्निमत्सं
ते स्वत्वस्य प्रतियोगिकोटौ निवेशस्य चैयर्थ्यं। हिंसितत्वाच्चान्यत्रापि स्वत्वस्य तद्व्यक्तिनिवेशात् तात्पर्यमस्येति भावः। अत एवास्य पदस्व
त्वस्यानुयोगिनि स्वत्वघटितत्वेननुगमं परिहरति अंशत पक्षत्वं चेति। स्थलकालमाहात्म्यप्रसिद्धिनिबंधनासंभववारणायाह स्मरणो
त्पत्तिके त्यादि सन्निपर्यंतमन्नवस्तु गतिमनुरुध्यान्तं स्मरणाहमीत्येव विवक्षितं ऽन्यथा निवेशप्रयोजनाभावात्। वस्तुतस्तु कालिकसं
बंधेन स्वीयपदस्व हन्य ध्वंसप्रतियोगिपदे स्वादिकालिकसंबंधेन स्वीयपदध्वंसव■स्पदे स्वादिवासम्यक् स्मरणत्वाघनिवेशनातिला

१०

51

घत्वादित्यतिध्येयं॥ तद्धारयतीति हित्वादिवारयतीत्यर्थः॥ तद्धारयंतं दाहरणावारयंतं। हेतुवयत्वादित्यपि दृष्टस्य शक्तिमत्त्वरूपनयांत्यपदार्थप्रसिद्ध
भावादित्याशयः॥ बोध्यमिति॥ अंशेत्यपदत्वलघटकपदस्यापि विभक्त्यंतरूपत्वादिति भावः॥ यथाश्रुतेतिविभक्त्यंतरूपपदार्थघटितेत्यर्थः॥ अति
व्याप्तिरिति॥ तयोरंशयोर्भूतसुभिन्नार्थमतुप्पदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वादिति भावः॥ ननु तस्माद्धूम्रिमानित्यादिनिगमनस्य विभक्त्यंत
रूपांत्यपदात्मकमतुप्भिन्नपदार्थविशेष्यकबोधजनकत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिसंभव इत्यत आह नेत्यादिघटनेति। अयमत्र संक्षेपः
स्वीयांत्यपदभिन्नपदे स्वस्य कालिकसंबंधेन स्वघटकपदवृत्त्यध्वंसप्रतियोगिपदभिन्नस्वघटकपदेत्यर्थः। तत्र पदत्रयमपि विभक्त्यंतरू
पं। आद्यं प्रथमपदस्य तथात्वे पुपनयनिगमनयोः स्वघटकसुपदवृत्त्यध्वंसप्रतियोगिपदभिन्नस्वघटके हं मतुप्पदार्थविशेष्यकान्व
यबोधजनकत्वेनातिव्याप्त्यापत्तेः। द्वितीयपदस्य तथात्वे इदं मतुप्पदयोर्वर्णसमुदायात्मकतया न हीयपूर्ववर्णेन तादृश्यविभक्त्यंतपदव
दृत्यध्वंसाप्रतियोगित्वेनांत्यपदत्वाभावादुक्तेनातिव्याप्तिः। तस्य विभक्त्यंतरूपत्वे तु विभक्त्यव्यवहितपूर्ववर्णस्य तादृशध्वंसप्रतियोगितया
नातिव्याप्तिः। एवं च तृतीयपदस्य तथात्वे तस्माद्भिघनः इत्यत्र तादृशध्वंसप्रतियोगिविभक्त्यंतपदं भिद् धातुरूपं तद्भिन्ना[illegible]न पदार्थवि
शेष्यकबोधजनकतयातिव्याप्तिः स्यादिति तद्वारणाय तादृशांत्यत्वं एवं च हेत्वादिघटितौ पदं विभक्त्यंतमित्यत्र परपदं द्वितीयसत्त्वं घटकसकलप

270

रामः

दपदपरं तेन निगमनहृत्यत्र निगमनमात्रोपादानं च तृतीयपदेन याव्यत्वं निगमनमात्रेऽतिव्याप्तिवारकं प्रथमद्वितीययोरुपनयेतिव्या
प्तावपि निगमनेऽव्याप्तिर्माभूत् सर्वसाधारण्येन उपनयस्य तु न सर्वसाधारण्यं तृतीये तत्रातिव्याप्तेरभावात् । तत्र प्रथमद्वितीययोरुप
नयस्याप्यस्य पदवत्त्वदूषणं तत्र पदस्य तथात्वे च हेतोः श्रोपलक्षकं । एतेन स्वघटकविभक्त्यन्तपदमध्ये पदं यमित्यस्य कोऽर्थः स्वघटकवि
भक्त्यन्तपदप्रागभावासमानकालीनविभक्त्यन्तपदमिति चेत् उपनयस्येदमादिपदस्य विभक्तिरूपपदप्रागभावसमानकालीनतया त
स्यापि तत्त्वं निर्वाहाय प्रथमविभक्त्यन्तत्वविशेषणमस्तु चरमं विभक्त्यन्तत्वविशेषणमनर्थकं । न च यमित्यत्र हि अत्रनं सत्वं स्वीय
विभक्त्यन्तपदप्रागभावसमानकालीनत्वपर्यवसितं । भिन्नभिन्नत्वनिवेशस्य व्यर्थत्वात् । एवं च तस्मात् दूषणहृत्यादिनिगमनस्या
ख्यानपदस्यानन्तरत्वमेव नास्तीति किमनेन स्वघटेविभक्त्यन्तत्वनिवेशेनेति दूषणं परास्तं अशरीरत्वासामंजस्यात् । एतत्स्वरूपासमू
लान्तु रोधेन स्वातन्त्र्येणाहीयधिकारीय तथा तन्मते च प्रागभावासत्वेन तत्कृतनिर्वचनस्यानो विल्पाप्ते सर्वं सुस्थं । वस्तुतः दत्ता
दिव दृष्यमाणारिसाऽनुशासनवैयर्थ्याभावादाह यदि चेति वैयर्थ्यमिति अव्ययस्य निर्विभक्तिकत्वेऽव्ययात्तासुपो भावेन तल्लोपा
नुशासनं व्यर्थं स्यादिति भावः । वाक्यमिति उक्तातिप्रसंगवारणायेवेत्याहि । साधुनामात्रं । तन्मात्रार्थमात्रपदेनार्थबोधककलख

टी०

वच्छेदः पदकार्येति समासादीत्यर्थः। विभक्त्यन्तस्य विभक्त्यन्तेन सह समासविधानेनाव्ययस्य विभक्तिमत्त्वेन ज्ञू समासाद्यनुपपत्तेरितिभा
वः। अर्थबोधकत्वस्यावच्छेदकमेव सुबुत्पत्तिनिर्हेति। अव्ययोत्तरविभक्तिकल्पने गौरवे तु लाघवान्नैवान्तिविभक्तिकत्वमेवयुक्तमिति मनसि
कृत्य तथा सति ठक्कारी त्यांनु[illegible]शासनवैयर्थ्यापत्तिरितिनतुदूरति। वस्तुतस्तु विभक्त्यर्थ इति कर्मत्वादावित्यर्थः। लाक्षणिकत्वेतिलक्ष
णामूलतात्पर्यग्राहकेत्यर्थः। अस्मद्यास्त्वः पश्यतीत्यादौ दर्शनेस्वर्गकर्मतान्वयबोधोनस्यात्कर्मत्वोपस्थापकान्तराभावादितिभावः॥
नन्वेवमव्ययानांसविभक्तिकत्वमेवास्तुकर्मत्वबोधकविभक्तिलोपविधायकतयानुशासनसार्थक्यस्यतथापिसंभवादतआहअथ
मीतितथाचानुशासनसार्थक्यस्योभयथासंभवेपितेषांसविभक्तिकत्वेविभक्तिकल्पनागौरवमधिकमितिलाघवेनतेषांविभक्तिरा
हित्यमेवसम्यगितिभावः। लक्षणापत्तिरितितथाचतत्रापिलोपानुशासनस्यतात्पर्यग्राहकतयालक्षणयैवनिर्वाहेदधिपद
स्यनिर्विभक्तिकत्वापत्तिरितिभावः। धात्वर्थेतिअत्राभेदान्वयिकसंबंधेनेतिनतुनिविष्टंसोमपाकइत्यादौलुप्तविभक्त्यनुसंधानेनैव
पाकबोधइत्याशयः। अन्यथादधिपदस्यैवदधिकर्मकेलक्षणायांमुस्पत्तिविरोधाभावेनदधिपदस्यनिविभक्तिकत्वस्यानुपपत्ता
पत्तेरितितिध्येयंअसमुत्पन्नेरितितथाचदधिपदार्थकर्मत्वस्यदर्शनान्वयासंभवेनसविभक्तिकत्वमावश्यकमितिभावः। इहापि

राम०

अखण्डेपि तथात्वात् उक्तपुरुषासविभक्तिकत्वं नन्विहाप्युक्तयुक्त्यापत्तिविरोधेन सविभक्तिकत्वमावश्यकमत आह इष्टेति। न च प्रयोगसाधु-
त्वार्थं समासघटितपदकार्यार्थं चाव्ययस्य सविभक्तिकत्वमावश्यकमिति वाच्यं। उक्तानुशासनसत्वे निर्विभक्तिकत्वेपि प्रयोगसाधुतासं-
पादकत्वमुक्तपदकार्यसंपादकत्वं चेत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् न च तत्सुखादिविधायकानुशासनबलात् पिपदकार्यनिर्वाहात् एवं च अ-
व्ययस्य निर्विभक्तिकत्वेप्यनुशासनवैयर्थ्यपरिहारादिकं विशेष्यकत्वाभ्युपगमात् विशेष्यकबोधजनकत्वात् तेन यावत्स्वलक्ष्यत्वे विभक्त्यंत-
पदप्रवेशे नाव्ययस्यातत्यात्वेनोक्तस्य लेशव्याप्तिर्दुर्वारेति भावः। ननु लक्षणस्याव्ययपदघटितविभक्त्यंताव्ययान्यतरघटितमिति न स्वरूपा-
मेयदुरूहत्वादाव्याप्तिः तथापि धर्मिकल्पनातः इति न्यायेन निर्विभक्तिकत्वे लाघवादत आह नवेति एकत्वानुभवादिति तत्र यावदव्य-
यस्य सविभक्तिकत्वे न तस्मान्नेतरराशीति निगमनेऽतिप्रसंगो दुर्वार एवेति भावः। विशेषणतावित्यतो रपि सार्थकत्वस्य मतान्तरे
भिरंगीकारादाह एवकारेतितदर्थश्च तत्रार्थे अंकुरविशेषः इति हेत्वाविति शेषः वज्रलेपादि इति हेतुभेदेनावयवभेदान्त दंकुरहेतु-
कनिगमनत्वस्यावयवतावच्छेदकतया तत्तदवच्छेदेन ताहशबोधजनकत्वादिति भावः। अंशे भिन्नमिथस्यास्या धारणात्वेपि अंशे
पदार्थविशेष्यकत्वमेव बोधे लभ्यते न तु क्रमंत्वपदार्थअंशे सपदार्थान्वितत्वमत आह यद्वेति विवक्षितमिति तत्र यावत्ताद्दशावि-

टी०

53

मत्तांतत्वस्याप्यपेऽसत्वेन तस्मान्नेतराणीतिनिगमनेनातिव्याप्तिरिति भावः। न प्रतिज्ञेनितव्याचनत्वोक्ता[illegible]प्तिर्नेत्याशयः। ननु मुख्यविशे
ष्यतानिवेशेपि तस्याः प्रकारतान्यविशेष्यत्वादिरूपतया तस्मान्नेतराणीतिनिगमनेऽतिव्याप्तिरेव तज्जन्यबोधे न जर्यभेदस्य मुख्यविशे
ष्यत्वादत आह सार्थेनितत्रिंस्यमिति। चेतावीजं च पर्वतकालीनालोकवान्पर्वतो वन्हिमानित्याद्यप्रतिज्ञायामव्याप्तिरेवेति। प्रकृतपक्षान्वितेत्या
दि। प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकं प्रतिज्ञास्यवन्त्यादिपदं तदुपस्थापितार्थविषयादित्याह। अन्वितः स्वार्थो हि तत्त्ववयवार्थस्तद्बोधजनकत्वा
देत्ववयवेत्तत्स्वरूपासमन्वयः बोधकत्वाभावादिति। उपनयार्थस्य प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितत्वाभावादिति भावः।
निगमनमात्रायैवेतितत्पार्थोपनयेस्वार्थबोधकपदोपस्थापितपदमात्रव्याहृत्तिसंभवेपि प्रकृतपक्षस्वार्थबोधकपदोपस्थापित
पदयोर्व्यावृत्तिदानाय निगमनमात्रमुक्तमिति भावः। तत्र हि निगमने हि यत्तुइतरान्वितस्वार्थबोधकत्वं निगमनवत्प्रतिज्ञोपनययोर
पितत्पापिविशेषणतयान्वितत्वनिवेशनेन तद्वारणसंभवान्निगमनमात्रकथनमिति। तत्र त्रिंशत्संसमुदितप्रतिज्ञार्थस्येतरानन्वितत्व
मप्रतिज्ञायामतिव्याप्त्यप्रसक्तेः। इदानीमेव विशेषणतयान्वितत्वनिवेशो प्रमेयत्वमित्याद्यग्रिमग्रंथानुत्थानापत्तेश्च। गर्भमेवेति एव
कारेणास्वार्थबोधकपदोपस्थापितपदव्यव[illegible]च्छेदः। तदन्वितेति विसुगत्येत्यादिः। नन्वेवमपि पक्षस्येवोक्तरूपेणास्वार्थबोधकपदोप

274

रा०

स्थापितत पातदन्वितस्वार्थबोधकत्वान्नि गमनेतिव्याप्तिरेवेत्यत आह तत्पदहाने इति स्वार्थबोधकपदोपस्थापितपदहानेनेत्य
र्थः। तादृशेति प्रकृतपदोपस्थाप्यान्वितस्वार्थबोधकपदजन्योपस्थितीत्यर्थः। तद्द्वयेति तादृशोपस्थापितार्थान्वयेत्यर्थः। तत्र यत्राऽन्व
यांशे। अत एव तात्पर्यविषयतादृशवह्निपदार्थप्रतियोग्यन्वितत्वात्। तत्र विशिष्टप्रतिज्ञार्थे। अनन्वयादिति उक्तपंचम्यर्थस्येत्यादिः। वह्निमान् धूमादित्यादौ
स्रोके मुनिकन्याय परतयायोजनेनापि प्रमेयत्वमित्यादिग्रंथविरोधपरिहारसंभवादाह किं चेति प्रतिज्ञार्थे विशिष्टप्रतिज्ञार्थे अ
न्वयाभावेनापीति अपिना प्रकारतयाऽन्वयाभावसमुच्चयः। अन्यत्र प्रकारतयान्वयविवक्षणे गौरवं च धूमाद्यारीत्यादौ मुनिकन्या
यानुसरणं विनैव निर्वाहे तदनुसरणमप्यनुचितमित्यस्वरसादाह वस्तुतोऽपीति। पक्षतावच्छेदकरूपमात्रेणेति तत्पक्षतावच्छेद
केऽन्वयावच्छेदकतापक्षतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणपर्याप्तिकावच्छेदकतारूपाविवक्षणीयेत्याशयः। यत्रोपनयार्थेनतद्धी
यकेवलान्वयं पदार्थे निश्चयसमं केवलान्वयपदार्थेनैव वा समम् अन्वयबोधतात्पर्ये यानि गमनं प्रयुक्तं तत्रोक्तान्वयोऽस्त्येवेत्यत आह भावेवेति
दृष्टान्ततुरितिगोत्वं तादृशपक्षान्वययोग्यत्वस्य दुर्वचत्वं चास्वरसः। एतदस्वरसेनैव उक्तरीत्योपनयातिव्याप्तिरूपास्वरसादेवेत्यर्थः। अ
त्रेत्यादि इदं च तादृशबोधघटितलक्षणाक्रमानुसारेणैतत्प्रत्ययमं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधाङ्गीकारेण विरोधशंकावकाशः। तृतीयद्वितितृतीय

त्वमपिगगनानाक्रमेरौवर्तेनतस्यवस्तुगत्याद्वितीयत्वेपिनासंगतिः तान्। त्रीन्बोधान् आदाय क्रमेणैकैकमादाय अत एवंनिगमन
स्यस्वार्थबोधजनकत्वेनातिव्याप्तेरेवउक्तमितिशेषः। नचस्वैकदेशार्थहेतुत्वस्यापिस्वार्थत्वेनतद्विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकेनिगम
नेतिव्याप्तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यं। स्वपदस्यन्यायावयवत्वविशिष्टपरतयाऽदोषात्। विशिष्टबोधजनकत्वेनस्वार्थविशिष्टबोधत्वावच्छि
न्नजनकत्वेनकथमितिनिगमनार्थोपस्थितेरपिस्वार्थविशिष्टबोधत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतामादायातिप्रसंगवारणायवि
शिष्टवैशिष्ट्यबोधत्वावच्छिन्ननिरूपितजनकत्वस्यनिवेशनतयाऽसंभवइतिभावः। तज्जनकत्वेतितयावोक्तधर्मावच्छिन्ननिरूपित
त्वानिवेशात्स्वार्थविशिष्टबोधत्वावच्छिन्ननिरूपितविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकतामादायैवलक्षणासंगमनमितिभावः। अतिप्र
संगस्यचवक्ष्यमाणरीत्यानिगमनातिप्रसंगस्यचवारणादिति। नचतथापिनिगमनार्थविशिष्टोपनयार्थवैशिष्ट्यबोधस्यापिनिगम
नार्थविशिष्टबोधतयाऽतिप्रसंगोदुर्वारएवेतिवाच्यं। बोधेस्वतात्पर्यविषयत्वस्यापिनिवेशनीयतयाऽदोषात्। स्वन्याया[illegible]वयव
विशेषणत्वेऽतिप्रसंगवारणासंभवादाह स्वार्थविशिष्टबोधस्येति। निगमनस्यापिविशिष्टबोधजनकत्वैकदेशविशिष्टज्ञान
जनकतयाऽतिप्रसंगात्। स्वार्थेतिन्यायावयवत्वविशिष्टार्थपरं। अतिव्याप्तिरिति तद्वारणायविशिष्टबोधजनकत्वमुक्तमितिभावः।

नच द्वितीयशाब्दबोधस्यापि विशिष्टबोधजनकतोक्तहेयतादवस्थ्यमेवेति वाच्यं स्वार्थविशिष्टबोधविशेषणतास्य विशिष्टबोधजन
कत्वस्य स्वार्थविशिष्टविशिष्टबोधजनकत्व एव पर्यवसानात्। उदाहरणस्यैवेति एवकारेणान्वयव्यतिरेकस्यैकवाक्यता
विरहव्यवच्छेदः नाव्याप्तिरिति उदाहरणस्यैकवाक्यताविरहान्नाव्याप्तिरन्वयव्यतिरेकस्यैकवाक्यताविरहाभावान्नातिव्याप्तिरिति
भावः। इदं चोदाहरणत्वं च। अग्रेऽपि द्वितीयलक्षणेऽपि नचात्र विशेषलक्षणाद्यस्यान्वयव्यतिरेकोदाहरणेऽतिव्याप्तिस्तस्य
लक्षणाननुगमान्न्यूनतेति वाच्यं अन्वयव्यतिरेकोदाहरणस्यानंगीकारात् अत एव पूर्वं द्विविधिनिरूक्तानेव नैकदेशमयव्याप्तु
पन्यासोऽपि सुसंगत इतरेति। निगमनार्थविशेषणस्य स्वार्थविशेष्यकबोधजनकत्वाद्युपनयलक्षणासंगतिः स्वार्थविशेष्यकेति
विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यमात्रान्न लक्षणाभेदः। पूर्ववदिति प्रतिज्ञाद्यतिव्याप्तिवारणाय स्वार्थविशेष्यकत्वं बोधविशे
षणं तस्याः प्रतिज्ञायाः विशिष्टस्यानतिरिक्ततया विशिष्टे प्रतिज्ञार्थे पर्यवसिते परं परस्या हेत्वर्थस्य विशेषणत्वाद्दाहसाम्यादिति
नातिव्याप्तिरिति तथा च स्वाभिन्नोपस्यापितार्थप्रकारतानिरूपितस्वार्थमुख्यविशेष्यताकबोधजनकत्वं स्वार्थमुख्यविशे
ष्यतानिरूपितस्वभिन्नोपस्थापितार्थप्रकारताकबोधजनकत्वमित्युपनयलक्षणद्वयं स्वभिन्नावयवार्थीयमुख्यविशेष्य

तान्निरूपितस्वार्थप्रकारताकबोधजनकत्वं निगमनलक्षणं पर्यवसितं। पूर्वं हेतुलक्षणस्य प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्र प्रति
ज्ञायमानेति व्याप्तिनिराकरणप्रस्तावे। अभवानां यामवयवे विशेषमथाव्लयानया। अर्धापयं तु निशंकं बुधाद्वोधिमस्तुतां।। १।। इति श्री
पुराणतामकरमहादेवविरचितायां भवानंदीव्याख्यायां सर्वोपकारिण्यामवयवग्रंथव्याख्या समाप्ता।। श्री पदिकरः अंगांसहकारि
तियावत्। अहेतोरिति स्वज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयवत्त्वविशेषणव्यावर्त्त्यत्वरूपो यो हेतुसंबंधाश्रयस्यैव ताद्वि। स्मात स्वादिति
एकसंबंधित्वज्ञानस्यापरसंबंधिस्मारकत्वादिति भावः।। तत्त्वनिर्णयवादिविजययोरिति इदं च कथाभेदेन वादकथायां निग्रहस्थानो
स्तत्त्वनिर्णयात् जल्पकथायां वादिनो विजयात् जयस्तु प्रतिवादिनोयमुत्कर्षः इति मध्यस्थादिसमवेतज्ञानमेव एककार्यकारित्व
मिति पाठः एककार्यत्वमिति पाठस्तु प्रामादिकः तस्य एकप्रयोज्यत्वात्मकतया संगतिलक्षणे व्याख्यातत्वेन प्रकृते ऽसंगतेः उभयस्या
पीति। न च उभयस्याप्यत्वस्य तत्त्वेपि न स्मृतिहिनिवार्यं हेतुसेपारणामजक्षपत्वे तत्र च स्वरूपमाराय याप्रुतलक्षणानित्याप्तेर्वाधितादिदुष्टहेतु
ष्वव्याप्तेरुपधेयसंकरेपीत्यादिग्रंथासंगतेः दुष्टहेतुसामान्यलक्षणत्वे च तेषां साहित्यात द्विभागासंगतेः। स्मृतिः स्वरूपमाराणलक्षणानुपपत्तिः। व्या
धितो। यथाश्रुतमिति ज्ञायमानस्य व्यभिचारादेः प्रतिबंधकत्वमाश्रित्य केचित् नित्यादिना दुष्टहेतुलक्षणस्योपवर्णनीयत्वाद्यथाश्रुत त्वोत्को

त्तीनां ननु केवलव्यभिचारादिज्ञानस्याविरोधितया व्यभिचरिताद्धेतुज्ञानस्यैव विरोधित्वेन पक्षधर्मतायामुक्तस्यापि दुष्टहेतुलक्षणत्वं संभवमिति चेन्न
तत्राह व्याख्यायां बाधादिस्थल इति बाधव्यभिचारादिज्ञानत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं ननु बाधितव्यभिचरिताद्धेतुज्ञानत्वेन यत्रोक्तय यथाश्रुतस्य व्यभि
चारादिस्थले दुष्टहेतुलक्षणस्य संभवेऽपि बाधादिस्थले तन्न संभवतीत्येवाशयेनोक्तमिति यथाश्रुतलक्षणस्य न दुष्टहेतुलक्षणत्वं संभवतीत्याश
यः। लाघवे न समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्यैव व्यभिचारादिज्ञानस्य विरोधितया न केवलव्यभिचारादिज्ञानस्य विरोधितापत्तिरिति हृदयः।
उपधेयस्यादिमं यार्थः। तद्दुष्टत्वं हि व्यभिचाररूपदोषविशिष्टहेतुलक्षणाभिप्रायेण यायासव्यभिचारलक्षणस्य विरुद्धहेतावतिव्याप्ति
रितानस्याश्वसमाधानपरः एवं च दोषाणामेवलक्ष्यतया अतिव्याप्तिविरह इति न दुष्टत्वनाम्ब पमिति भावः। तेषां दोषाणां असंकीर्ण
त्वेति भिन्नत्वेत्यर्थः। उचितमिति अन्यथा तेषामभिन्नत्वे विरोधलक्षणस्य व्यभिचारे व्यभिचारलक्षणस्य च विरोधे गमनतया अतिव्या
प्त्यापत्तेरिति भावः। तेषामेव दुष्टहेतूनामेव असांकर्यस्य भेदस्य वक्तव्यतयेति वक्तुं योग्यतयेत्यर्थः। तथा सत्येव व्यभिचाररूपदो
षविशिष्टहेतुलक्षणस्य विरोधरूपदोषविशिष्टहेतौ विरोधरूपदोषविशिष्टहेतुलक्षणस्य च व्यभिचाररूपदोषविशिष्टहेतावति
व्याप्तिवारणसंभवादिति भावः। तन्मांकर्यमपीति दुष्टहेतूनामभिन्नत्वमपीत्यर्थः। अपिरवधारणार्थो भिन्नकमेस्यादित्यनंतरयो

वृ

श-

५०

न्यः॥ न चाव्यतत्सांकर्यं दोषः स्यादेवेति पर्यवसितं ॥ अयमाशयः दुष्टहेतूनामसांकर्येण कथने दोषाणामसांकर्येण कथनेऽपि व्यभिचारिहेतु
लक्षणस्य विरुद्धहेतावतिव्याप्तिवारणासंभवेन उपधेयसंकरेपीत्यादिग्रंथस्यासंगतत्वापत्तिरेतद्ग्रंथस्यातिव्याप्तिवारणमा
त्रफलकत्वादिति ॥ उपदर्शितरीत्या उपधेये त्यादिग्रंथस्य दुष्टहेत्वभिप्रायकत्वात्सेभवत्यप्रमेवास्वरसं हृदि निधायाह केचित्विति ॥
कारणपरत्वमिति अनुमितिपदस्योत्पत्त्यादिहेतुविशेषेति प्रवृत्तानुमितीति पर्यवसितं अन्यथानुमितिसामान्यप्रतिबंधकत्वाप्रसिद्ध्यासंभ
वापत्तेरिति भावः ॥ लक्षणादृष्टयमिति ॥ लक्ष्यतावच्छेदकभेदादिति भावः ॥ बाधवादित्रिप्रकृतानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपकसंबंधि
त्वेन लक्षणायामेकलक्षणाकल्पने लाघवादिति भावः ॥ कारणत्वादाविति [illegible] आदिना ज्ञानादिपरिग्र
हः ॥ कार्यधियेति वह्नित्यपूर्वक्षणावृत्तित्वरूपतया न स्वतादृश क्षणरूपतया तस्य घटत्वरूपत्वमित्यादिज्ञानरूपका लोपाधिरूपतया
कारणत्वस्य कारणतावच्छेदकत्वरूपतयानुमितिनिष्ठकार्यतानिरूपिकाया घटज्ञानाद्यात्मकहेतुविषयकपरामर्शनिष्ठकारणतो
तायां न दवच्छेदकघटज्ञानाद्यात्मकतया वा तत्कारणीभूताभावप्रतियोगीयथार्थज्ञानविषयेघटाभावादावपि प्रकृतानुमितावयं हे
यदतिव्यवहारापत्तिरिति भावः ॥ यथाश्रुते कारणत्वकारणाप्रसिद्ध्याऽसंगत्यापातादिति ध्येयं ॥ पाकर्येति संबंधित्वस्य कारणत्वा

तथाच कारणत्वस्यानियतत्व ४

280

रा४०

दावनुपायादाह संबंधिविधया निरूपकत्वेति संबंधिविधया साक्षात्कारजनकसाक्षात्कारविषयत्वेत्यर्थः। तेन संबंधित्वस्याव्याप्तावर्ज
कत्वेपि न क्षतिः प्रापकमिति न व्याप्यसंबंधिनिरूपकपदाभ्यामनुमित्यर्थलाभ इति भावः। कारणताघटकेति कारणत्वादि तद्घटकेत्य
र्थः। संबंधित्वादीति निरूपकपदाभ्यामनेनार्थलाभेन यद्यपि कथंचित्संबंधित्वलाभेन कारणत्वादिनत् घटकस्य ग्रहणत्वादिपदा
र्थानामपि कार्यतासंबंधित्वमस्त्येवेत्याशयः। अनुमितेः अनुमितिपदात् तस्यापि कारणत्वादिनत् घटकपदार्थस्यापि। एतदनु
मितौ। प्रकृतानुमितौ। अयं उक्तज्ञानविषयः व्यवहारायत्तिरिति उक्तरीत्या लाघवाभावादावपि तादृशज्ञानविषयत्वसत्त्वादिति भावः।
अनुमितित्वकारणयोः संबंधिविधया निरूपकत्वमुपपादयति अनुमितीत्यादि। अनुमितिसामान्येति। अनुमितिपदस्येत्यादिरित्य
संभवेति अनुमितिसामान्यप्रतिबंधकत्वाप्रसिद्धेरिति भावः। अनुमितिविशेषेति साध्यव्याप्यहेतुमानित्याद्याकारकानुमितेरित्यर्थः। उक्त
रूपेति अनुमितिनिष्ठकार्यतेत्यादिरूपार्थकरणप्रयासद्वयेत्यर्थः। अनुचितेति उक्तगुरुरूपेण लक्षणकल्पनमपेक्ष्य लघुनातादृशा
नुमितित्वेन लक्षणपालाघवादिति भावः। वस्तुतस्तु सामान्यरूपेण विशेषबोधस्य तात्पर्यसहकृतशब्दैरेवोपपत्तेः सामान्यशब्दस्य
विशेषपरत्वेन लक्षणापि नेति न दोषः चितं न तुल्यलक्षणायोग्यार्थानुसरणमिति ध्येयं। ननु लिंगोपधानांगीकर्तृमते तादृशानुमितिसंभ

टी० 282

वेपि तद्धर्मं गीकृत्य मणिकारमते तादृशानुमितिर्न संभवति। नच मणिकारमतेपि साध्यव्याप्यहेतुव्याप्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमांश्च पक्ष इ
त्याकारकपरामर्शेण पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्यवांश्चेत्याकारकानुमितिसंभवत्येव। इति चिन्तावच्छेदकाकारं तं तादृशाकारपरमेवेति वा
च्यं। साध्यव्याप्यहेतुमत्तज्ज्ञानस्य सिद्धिविषयाप्रतिबंधकस्य सत्वे तादृशानुमितेरप्यसंभवादतआह साध्यव्याप्येति। तादृशानुमितिः पक्ष
स्साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्यवांश्चेत्याकारकानुमितिः। संभवतीति मणिकारमतेपीत्यादिः। अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धेरेवानुमितिप्रतिबं
धकत्वादिति भावः। नच सर्वस्य सर्वदोत्कटेच्छाविरहेणानुमितौ मानाभावेन यत्र विषयेऽनुत्कटेच्छा तत्रानुमितिर्नोत्पद्यतां तत्र त्वदुक्तदोषः व्याप्तिरिति
वाच्यं। एतद्दूषणस्य देववदंतीत्यस्यावश्यमाराध्यत्वात्। एतद्दोषसमशीलदोषस्याप्येसादिनापि तत्समाधास्यमानत्वेनैतद्दोषस्याप्यपर्यनः
समाधास्यमानत्वात्। एतेन साध्यव्याप्यत्वादिकं लिंगोपधानमताभिप्रायेणोक्तं मणिकारमते सर्वत्र तादृशानुमित्यसंभवेनासामञ्जस्यापत्तेः
अत एव पक्षः साध्यसाध्यवान् साध्यवांश्चेति समूहालंबनानुमितिर्नोत्पद्यतेति यत्तेनैकदुक्तं यद्यपि विरोधितो साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्षः साध्य
वानित्याकारानुमितिपरं वेति पाठः क्वचित् द्वितीयपक्षपदशून्यः पाठो लेखककरदोषात् तथात्वे ऽशतो बाधाद्यसंभवाद्धेत्वन्तरमिति परैरुक्तं तदु
भयमपि प्रयुक्तं। उक्तरीत्या सर्वसामञ्जस्यात् लिंगोपधानमतेनुमितेस्साध्यव्याप्यतायाद्याकारनियमेन तन्मताभिप्रायकत्वे आकारान्तरस्या

राम०

व्यावर्तकत्वापत्ते रन्वयस्यैव मध्यस्थपदस्य देहलीदीपकन्यायेनोभयत्रान्वयसंभवेन द्वितीयपदस्य वैयर्थ्यं च । न च हेतुतेति तद्धेतु
पदं तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नतद्धेतुपरं स्वमतेऽपि तेन तस्मिन्नेव हेतावेकरूपेणाव्यभिचारस्येह विरूपान्तरेणापरामर्षहेतुमित्युक्ते हेतावपि न
व्यभिचारः तद्धेताविति सप्तम्यर्थो विशेष्यत्वं प्रतिबध्यानुदयादिति कश्चिदप्रसिद्धेरित्याद्यादिति भावः । यत्र विषयविशेषे । एतन्ता
दृश्यानुमितेः साध्यव्याप्यहेतुमात्रस्य हेत्वादियुक्तानुमितेः अप्रसिद्धिः कदाप्यनुमानाद् सुतरामिति अव्याप्तिरित्यनुषज्यते न तदभावं धर्मिता
वच्छेदकीभूय न तद्ज्ञानबुद्धेरनाहार्यायाश्चानुदयेन तादृश्यानुमितेरप्रसिद्धत्वादिति भावः । पूर्वं संभवदुक्तिकायाश्चानुमितेरप्रसिद्धेरुक्तादृशा
नीमसंभवदुक्तिकायाश्चेति सुतरामित्युक्तं । मेयत्वप्रतियोगिकत्वस्येति । मेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्येत्यर्थः मेयत्वभेदाद्यप्र
सिद्धस्येति शेषः । अप्राभावस्य इतिमनुसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियो
गिताघटिततया तत्तज्ज्ञानस्य प्रतियोगितांशेनदुभयविषयकव्यभिचारत्वात् तस्यैव प्रतिबंधकतया मेयाद्यैमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
त्वस्याप्रसिद्धावपि साध्यतावच्छेदकस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताप्रसिद्ध्या तादृशाभावानुपपत्तिः न च मेयत्वत्वा
वच्छिन्नप्रतियोगितांशे स्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वस्य भ्रमः संभवत्येवेति वाच्यं । तथापि लाघवेन प्रतियोगितासंसर्गकत्वाभिज्ञानस्यैवानुमि

तिहेतुतयातत्प्रकारकत्वस्य भिचारित्वात्तात्पतिबध्यत्वात्। न च तादृशप्रतियोगितारूपसंबंधांशएव स्वरूपसंबंधावच्छिन्नत्वस्याप्रमाण्युपेय
इति वाच्यं संबंधांशे तत्प्रकारकत्वघटितत्रमत्वस्यासंभवाद्वितिचेन्मैवं। स्वरूपसंबंधावच्छिन्नमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितारूपवैत्तानि
कविशिष्टसंबंधेनाभावांशे मेयत्वप्रकारकत्रमत्वस्याऽसंभवस्याभावान्न च वैत्तानिकविशिष्टस्य संबंधातत्वस्य कोऽर्थ इति वाच्यं स्वरूपसंबंधावच्छि
न्नमेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितधीविषयतावच्छिन्नपर्याप्तिकतादृशधीविषयतावत्पदार्थनिष्ठसंसर्गविधविषयत्वस्य तदर्थत्वात्
तादृशविषयत्वे मेयत्वेन सह भावस्य संबंधत्वाभावेन तादृशतानस्य प्रमत्वं संपाद्य। अत एव न जनतादृशविषयण्यांशे हि तेनो वह्निर्नि
रती स्याद्धैर्य्यात्स्वात्रोक्तरीत्यैवोपपत्तिः कृतेतिसंप्रदायः। नवीनास्तु स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबं
धेन साध्यतावच्छेदकवत्वमेवाभावस्यान्यव्याप्तिघटकं लाघवात्तथा च तादृशसंबंधेनाभावांशे साध्यतावच्छेदकप्रकारकत्वभिचारित्वा
नस्य व्याप्तिग्रहविरोधितया घटत्वादेः प्रसिद्धेन तादृशसंबंधेन मेयत्ववत्वादेरभावांशेऽप्रमात्मक एव तादृशोऽग्रह इति न किंचिदनुपपन्न
मित्याहुः॥ तन्न्विंसंयुतातिस्समवायेनैव स्वरूपतः प्रकारतया वह्न्यादिसाध्यकेऽभावे तत्संबंधेन वह्नित्वादेः स्वरूपतः प्रकारत्वासंभ
वेन पर्वतो वह्निमान् इत्याद्यनुमितेर्दुरूपपादत्वात्। तत्संबंधेन। तत्संबंधेनापि। साध्यविधिविषयकेति साध्यादिमात्रविषयकेत्यर्थः। अ

यादृक्केनित्तस्यप्रागत्तिवंधकतावच्छेदकानाक्रांतत्वादितिभावः॥ साध्यसाध्यादि। ननुविशिष्टस्यानतिरिक्ततयात्मविषयकत्वंदुःशकंपदार्थ
प्रसिद्ध्यानाहार्यविशिष्टस्यप्रसिद्धत्वमेवेत्यतआह तत्प्रविषयेतिविवक्षणीयंतिवक्ष्यमाणरीत्येत्यादि। अनतिरिक्तवृत्तित्वाभावा
दितितथाचविशिष्टस्याप्रसिद्धत्वमेवेतिभावः। माम्मास्तुदोषितोहेत्वाभासत्वापत्तिरितिएतदनंतरंसाध्यादेरपीत्यपियोजनीयःस
त्वासंभवापत्तिसमुच्चायकः तथाचसाध्यादेःप्रत्येकंहेत्वाभासत्वापत्तिः एवंचवक्ष्यमाणरीत्याप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसं
गवारणायतादृशज्ञानविषयांतरघटितत्वविशेषणस्यावश्यकतयाव्यभिचारादेस्तादृशज्ञानविषयांतरसाध्यादिघटितत्वेनताव
च्छेदकताभावेनासंभवापत्तिरित्याशयः एवंचपक्षेकमितस्यतनप्रसक्तित्वादिनोपपर्यः ननुसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासपर्यः तथा
सतितस्यतादृशज्ञानविषयांतरसाध्यतावच्छेदकादिघटितत्वेनहेत्वाभासत्वापत्त्यसंगत्यापत्तेः। एतेनसाध्यादेर्दोषत्वेनकापिक्षतिः
नचतथासतिअत्रहेतौसाध्यंदोषइत्यादिव्यवहारःस्यादितिवाच्यं॥ संबंधस्यफलबलकल्प्यतयाप्रकृतेतादृशव्यवहाराभावेनहेतौसं
बंधाकल्पनादेवतादृशव्यवहारवारणासंभवादितिप्रत्युक्तंतथाप्यसंभवापत्तिसत्वात्। साध्यादेर्हेत्वाभासत्वापत्तेर्व्यभिचारादावसंभ
वापत्तेश्चवारणार्थमाद्यंकंतेश्रयेतिविशिष्येतिसाध्याभाववद्वृत्तित्वादिविशिष्टसाधनादौसपर्यः तथाचयादृशविशिष्टविषयक

285

द्वी०

44

त्वं पक्ष्यार्थज्ञानस्यानुमितिप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वमेव लक्षणमिति भावः। ज्ञानं। ज्ञातसामान्यं। तद्घटकं। विशिष्टघटकं। प्रत्येकं
साध्याद्विनिविशिष्टत्वं नत्वाद्यप्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्ति। ननु पूर्वोक्तहेत्वाभासलक्षणस्य संभवाद्यप्रसिद्धिविरहेपि भ्रमत्वविषयविशिष्टेऽतिव्याप्तिवा
रणाय यथार्थपदं सार्थकमत आह भ्रमेति। तथा च विशेषणतावच्छेदकीभूतपर्याप्तप्रकारताप्रतियोगित्वसंबंधान्तरेणाविशिष्टवैशि
ष्ट्यबोधसाधारणतया विशिष्टबुद्धित्वविशेषणतावच्छेदकतादृशधर्मसंबंधेन पर्याप्तप्रकारताप्रतियोगित्वमेव तथात्वं न भ्रमे इति भाव इति
प्राहुः। कुर्वन्तीति मिश्रा इत्यादिशेषः तथा च दुष्टहेतुलक्षणत्वं। उचितमिति प्रथमस्य दुष्टहेतुलक्षणत्वे तदनुरोधेनाग्रिमहेत्वाभास
पदस्य दुष्टहेतुपरत्वमेव वाच्यं एवं मंत्स्यपोऽर्हति दोषलक्षणपरत्वे तदनुरोधेन तस्य हेतुदोषपरत्वं वाच्यं तच्च न संभवति सद्धेतुदुष्टत्वापत्तेरित्यापा
दितत्र यथाश्रुतमेव दुष्टहेतुलक्षणपरत्वमुचितमिति भावः॥ एतावतैव दुष्टहेतुलक्षणतयैव। अत एव। पक्ष्यार्थपदं तथा पाठे तज्ज्ञायमान
सत्प्रतिपक्षादितत्तीव्रलक्षणस्याद्यप्रतिपाठानुसारेणोक्तार्थः। वस्तुतस्तादृशपाठो नास्तीत्याशयः। द्विधिर्तीज्ञायमानव्यभिचारादेरिति ननु ज्ञाय
मानव्यभिचारादेः केन रूपेणाप्रतिबंधकत्वानवच्छिन्नज्ञायमानसाध्याभाववद्वृत्तिहेतुत्वादिनेति चान्यन्नाप्रसिद्धिनैनरूपेणाघटाघटवगाहिज्ञानमहृत्वा
यामनुमित्याद्यतोरिति चेन्न एतन्मतेनानाहार्याप्रमाणव्याप्यानुमितिविरहत्वात् मात्रमात्रसुवृत्तार्थायर्थमनेज्ञानस्यज्ञायमानालंगस्यवानुमितिहे

286

राम०

तुल्यत्वज्ञानस्य ज्ञापमानस्य व्यभिचारादेर्ग्राह्यानुमितिप्रतिबंधकत्वमित्याशयेनैतल्लक्षणस्य ज्ञानेच दृष्टांतासिद्धिः। लिंगज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेपि
विशेषकारणतानवच्छेदकं प्रमाणमसति बाधके विशेषणस्यापि कारणत्वं गृह्णातीति नियमेन ज्ञापमानलिंगस्याप्यनुमितिहेतुत्वमित्या
शयसिद्धांतोक्तेः। एवं चोक्तभ्रमदशायां विषयासत्वेपि तादृशज्ञानादेवानुमितिप्रतिबंधः। एवं च ज्ञापमानत्वे विशेष्यविशेषणाभावाय
त्र धूमाभाववद्वह्निमानिति विशिष्टवैशिष्ट्यविपर्यासितज्ञानविषयत्वं तेन तत्तान्नानो विशिष्टेन तेन ज्ञानत्वेन व्यभिचारादेः प्रतिबंधकत्वात्तया
चानुमितिप्रतिबंधकतायाः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वसंघटनादृशविशिष्टान्वेतेन संबंधेन तादृशज्ञानवत्त्वं वा तादृशविषयतापर्याप्त्यधि
करणत्वं हेत्वाभासलक्षणं तत्प्रकारकप्रमाविषयत्वं च दुष्टहेतुत्वं तेन तीव्रलक्षणेपि बोध्यमिति प्राहुः। व्याख्यातः। प्रकारकत्वस्येति विषय
कत्वस्य पर्याप्तत्वेन वह्निर्धूमव्यभिचारीत्यादिभ्रमविषये धूमादावतिप्रसंग इतीति भावः। प्रकारकत्वस्य पर्याप्त्यन्वितेन तत्प्रकारतानिरूपितत्ववि
शेष्यत्वस्य लाभेन नतत्रातिप्रसंगः। ननु सद्धेतावपि कालिकादिसंबंधेन प्रसिद्धव्यभिचारादिसत्वेन तत्प्रकारकयथार्थज्ञानविषयत्वस्या
तिप्रसंग इत्यत आह अत्र चेति। विशिष्यस्येति व्यभिचारादेरिति शेषः। प्रत्युक्तमिति धूमव्याप्यस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकवह्नित्वाना
क्रांततयानहेतुयोगिकैकज्ञानविषयत्वाद्धेतुत्वव्यवहारानियामकत्वादिति भावः। ननु वाद्दूर्धनप्रभववह्नेः सादाक्रांततयान हेतुयोगि

२१०

कोक्तसंबंधस्य दुष्टत्वव्यवहारानियामकत्वे यत्तत्रापि तेन व्याप्तिर्दुर्वारेत्यत आह । एतस्येति । एकज्ञानविषयत्वादिसंबंधस्येत्यर्थः । संबंधता
पि । दुष्टत्वव्यवहारनियामकसंबंधतापि प्रकृते नेति । प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्यानुयोगितावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । धर्मान्तरेति धर्मान्तरस्यानु
योगितावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः । दुष्टत्वप्रतीतिकत्वादेव तस्य तादृशसंबंधत्वस्याहंतमत आह नेनेति । नद्धत्वेति यत्किंचिद्धर्मत्वेनेत्यर्थः । न यावद्ध
मस्य वस्तुसाधकतया तस्य न व्यवहारनियामकसंबंधत्वमिति भावः । ननन्वेति । तत्रादिदृष्टप्रमेयवन्हित्वविशिष्टेतया चतस्यैवानुयोगिता
वच्छेदकतया तद्वच्छिन्नानुयोगिकस्य तस्य तादृशसंबंधत्वाभावेन यथार्थज्ञानविषयत्वाभावान्न तत्रापि व्याप्तिरिति भावः । सद्धेताविष
इतिप्रथमेति । ननु तादृशसाध्यहेतुकानुमितिप्रतिबंधकस्य विशिष्टस्यैव तत्त्वे साध्यहेतोर्दोषत्वेन सद्धेतौ तस्याप्रसिद्ध्या प्रमासंभवः ।
कश्चिदप्रसिद्धस्यैवास्मत्प्रमांगीकारादिति चेन्न पर्वतेपक्षे वन्हिसाध्ये धूमो दुष्ट इत्याद्याकारकज्ञाने ऽनुमितिप्रतिबंधकत्वस्य दोषत्वघटकत्वाने
यानुमितित्वेन हृदादिपक्षकवन्हिसाध्यकानुमित्यादेर्भावेन तत्प्रमासंभवात् । सामान्येन यस्य मिति । सद्धेतुष्वितिइत्यादिन्यायस्यानभ्युपगमे
मात्रिमहेत्वाभासपदस्य दोषदुष्टहेतूभयपरत्वासंभवादित्याशयः । प्राहुरितीति स्वोक्तरीत्या दोषपदस्य गौरवमेवास्वरसः । स च स्फुट एवात्रो
क्त इति ध्येयं । तद्वत्त्वादिति बाधादिज्ञाने चेति चकारो न योज्यः । तथा च बाधादिज्ञानमेव तद्वत्त्वाद्युल्लेखेत्यर्थः । साध्याभावविषयकत्वस्यानतिरि

288

केवलनिलरूपावच्छेदकत्वाभावात्तेनैवसादिनातिप्रसंगाभिधानमसंगतमतस्तद्दोषमाह विशिष्टेत्यादिनान्वनित्वाभावादिति हृदत्वा
दिनाप्रमेयत्वादिनावधूमाभावविशिष्टहृदादिविषयकज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वादिति भावः। धूमाभाववद्विशिष्टहृदत्वादिनाघटादिवि
षयकज्ञानस्यापि प्रतिबंधकतयाधूमाभाववद्विशिष्टहृदादिविषयतायाः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादाह
कोटिनिविष्टत्वमितितस्याप्रपिहृदत्वावच्छिन्नविषयतात्वादिनाकोटिनिविष्टत्वमस्त्येवेतिनदोषइतिभावः। इष्टापत्ताविति इष्टापत्ता
वभ्युपगम्यमानायामपीत्यर्थः। तेनपूर्वोक्तिरित्यत्रहेतौ साध्यदोषः स्यादितिव्यवहारायत्वादिष्टापत्त्यसंभवेपिनक्षतिः हेत्वंतरं। अ
तिप्रसंगं येनसंबंधेनेत्यादि। यत्संबंधावच्छिन्नधर्मितावद्धत्वं ज्ञाननिष्ठप्रतिबंधकतायाविषयतयावच्छेदकमित्यर्थः। तेनसमूहालं
बनमादायनदोषः। स्वरूपसंबंधेनैवआधेयत्वावच्छिन्नविशेष्यतानयैवारव्यमग्रेपि। असत्त्वादितिआभाववनिष्ठाधेयतानिरूपितभाववन्निष्ठा
धेयतायाभेदेनवन्ह्यभाववत्त्वाधेयतानोधूमवत्त्वाधेयतायावैलक्षण्यादितिभावः। पक्षविशेष्यकेत्युक्तमितिइदमुपलक्षणं। सा
ध्यंविहायसाध्याभावानुधावनमित्यपि इदंसंधूमवत्तितावेति। एवंतद्वन्हिविशेष्यतानोधूमवत्त्वविशेष्यतानायाश्चवैलक्षण्या
दितिभावः। वस्तुतस्तुसमानप्रकारकत्वेनैवज्ञानस्यप्रतिबंधकतयापक्षप्रकारकत्वममादायदोषासंभवात्पक्षविशेष्यकेत्युक्तमिति

289

ध्येयं संभवत्येवेति वस्तुभावनिराधेयतायाः हेतुत्वाभावस्य हेतुविशिष्टाधेयतायाश्चावैलक्षण्यादिति भावः। प्रसिद्धमेव वह्निमान्धूमादित्यादौ
विपर्ययः अर्थपर्यवसितेत्यपि शब्देन यथाश्रुतस्याप्रसिद्धिः यत्नेनैतस्य समुच्चयः दोषः अतिप्रसंगः इदं यत्र विशेष्यके निश्चयेन यत्र विशे
षणाभावव्यभिचारसाध्याभावस्याप्रकारत्वेन दोषासंभवादिति भावः। ठक्कुरोक्तस्यैव सामंजस्यं यत्प्रकारत्वेनेत्यत्र पर्यवसितानुसरणात् दोषानुत्थितत्वस्य
स्वरसादाहुः केचिदिति। तत्र अबाधितव्यभिचारिणि पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्न्यभाववत्त्वरूपेरतोऽसिद्धमुपलक्षणं हृदत्वादिनापि यादि
विषयिणीत्यपि द्रष्टव्यं। ननु वह्निनिर्वाहितेऽकृतानेऽसत्त्वादिति भावः। अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितासाधारणास्यविशिष्टविषयत्वस्य प्र
तिबंधकतानतिरिक्तवृत्तित्वासंभवादाहृत्य चेति। अप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टेति इदं च प्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टतानाहार्यत्वादि
रप्युपलक्षकं। वस्तुतस्त्वाहार्यत्वानास्थानयोरेकतरमिति न्यायेनाप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितत्वापि पमेन पूर्वोपस्थितविरोधिकोटिविषयक
त्वेन नियमतः संशयरूपतया बाधत्वाश्रुतमेव सम्यक् एवमन्तेऽपि तत्त्वे वह्निः कपिसंयोगेन व्याप्यादित्यादौ साध्याभाववत्त्व इति व्याप्तिः अ
संभववारणायाप्रामाण्यज्ञानाभावादेरिव व्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावस्यापि लक्षणे निवेशादिति चेन्न व्याप्यवृत्तित्वेन विरोधिनिश्चयस्यैव प्र
तिबंधकत्वेनात्र विशिष्टाप्रसिद्ध्याऽतिव्याप्त्यभावात् केचित्तु नाहार्यविषयताया विरोधिविषयतायां विशेषणेनन्द्वारणामित्याहुः। अपरे

तुतत्र कपिसंयोगाभाववद्वृत्तित्वादिकं दोषएव तन्न्यायावनं तु तस्य संप्रदायविरोधादेव न क्रियत इत्याहुः। ननु प्रमेयमेकत्र वृत्तिमन्निरूपितत्वाच स्य
भाववान् वृत्तेः जातिमान् वस्तुत्वभाववान् वृत्तेर्जातिमद्भाववानित्यादिज्ञान साधारणं तादृशनिश्चयत्वं न प्रतिबंधकतानतिरिक्तवृत्ती
त्वेन त्वाह किंच लक्षणाविषयता ग्राह्यिति तेन विलक्षणाविषयताभिवेशेन क्षतिः असंभवः। हृदविशेष्यके निहृदविशेष्यतानिरूपकेन
र्थः। हृदं चवव्रभावप्रकारत्वान्विते। वन्हभावप्रकारत्वादीति। नचैतादृशवैलक्षण्यस्यकस्यविषयतानिष्ठत्वं स्वस्य स्वानिष्ठत्वादितिवाच्यं
भावप्रधाननिर्देशानुतादृश्येन स्वस्य स्वनिष्ठत्वाप्रयोजकत्वाभावादिति प्रकृतपक्षे कपक्षेऽन साध्यकप्रकृते न हेतुकानुमितिप्रतिबंधकत्व
स्यैवनिवेशादिति भावः। व्यभिचारज्ञानत्वादेरेवव्यभिचारविषयकज्ञानत्वादेरेव एवकारेण व्यभिचारविषयत्वादिव्यवच्छेदः। भ्रमेपि
सत्वादिति न तत्र चतादृशबाधविषयकत्वस्याभावादिति दोषः। नव्याववबाधविषयत्वस्यानुमितिनिष्ठत्वेन संभवतीति भावः। विषयकत्वस्यैव
विषयकत्वस्यापि असंभवादिति यथार्थेनैव लक्षणादिति भावः। इदमुपलक्षणं भ्रमनिर्णीतिभिन्नवन्हिमत्वस्यापि तन्मात्रेऽसंभवेन मिश्रप
त्वादिविवक्षायां यथार्थैरपि संभव इत्यपि बोध्यं। तेनेत्यादि व्याख्यानेनेति शेषमाह स्वरूपासिद्धीति उक्त स्थलेषु मा भावस्वरूपवत्त्वमकेत्या
दि। ज्ञानेनापीति प्रमात्मकज्ञानेनापीत्यर्थः। वन्हिव्याप्यपर्वतेधूमप्रत्यक्षस्यापि सत्वादिति भावः। विशिष्यसत्वे पर्यन्तेति इदमुपल

दी०

६२

स्यरणोऽन्यमपर्यन्तस्यापि दृष्टव्यं परपृष्ठे पादि। एवं च हेतौ दुष्टत्वं पारिभाषिकमेवेति ध्येयं। नन्वेवं विशेषणीयं चेत्यादिकमसंगतं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभि
चारादिज्ञानस्य स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावादेवानतिप्रसंगादत आह इत्थं चेति यथाश्रुते तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशा
भिप्राये तादृशनिष्कर्षेत्तत्र इदमेवेति भावः। नवीनास्तु हेत्वाभासनिष्कर्षस्यावश्यकतया विशेषणीयं चेत्यादि ग्रन्थस्य संगतिरित्याहुः। नियत
तसमूहालंबनानभ्युपगमेऽपि विशेषणीयं चेत्यादिकं तदभ्युपगमे तु तन्निष्कर्षे विशिष्टान्तरस्यापि न विशेषणीयमिति दीधितिकृतो व्याख्याया
अविरोधिविषयताप्रयुक्तस्य स्यानिवेशेनोदासीनपदार्थघटितत्वाभिप्रायस्येवेत्यस्य रसादाहुः केचित्त्विति। न चापि वेति उक्तानतिरिक्तवृत्तित्वरूपत्व
र्यः। इदं चावच्छेदकविशेषणं। तत्र प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारे। व्यभिचार इति तिनामिति व्याप्तिरिति शेषः। ननु प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिहेतु
दोषत्वेन संग्राह्यत्वविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् नीलधूमत्वादिव्याप्यतावच्छेदकत्वेपि नीलधूमादिस्तु द्वावनेनैव प्रमेयव्यभिचाराद्युद्भाव
नेकेवलं तादृशनिग्रहो भवति शब्दाधिक्यादित्यत आह तत्र वदन्ति प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावित्यस्य व्यभिचारादिविशिष्टप्रमेयत्वादिवैशि
ष्ट्यस्येत्यर्थः। अत [illegible] विप्रमेयत्वादिविशिष्टे सव्यभिचारादाविति पाठः। एवं च येन ज्ञानेन शुद्धवह्नित्वावच्छेदेन धूमाद्यभावकूटमिति वंध
माद्यभावकूटाभिवह्नित्वावच्छेदेन प्रमेयत्वादिकं गृहीतं तादृशज्ञानीयविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः प्रकृतानुमितिप्रतिबंधकतानति

राम०

62

292

रिक्तवृत्तित्वापातात् तत्र तादृशावच्छेदेऽतिव्याप्तिरिति पर्यवसानात्रानुपपत्तिरिति। अव्याप्तिरिति ननु अनुमितेरनाहार्यत्वनियमेनात्र धूमत्वाभि
वारिवह्निमान् पर्वतो धूमवानत्र धूमव्याप्यवह्निमानिति समूहालंबनानुमितेरप्रसिद्ध्या तादृशानुमितिप्रतिबंधकताघटितलक्षणस्य नाव्याप्ति
संभव इति चेन्न तथाप्यनुमितिपदस्यानुमितित्वकारणतान्यतरपरत्वे प्रथमकल्पे व्याप्तेर्दुर्वचत्वात्। यद्धर्मत्वमिति इदं च प्रतियोगिकोऽयं स्व
त्वनिवेशे सत्वनाय अन्यथानुयोगितास्वत्वनिवेशे व्यभिचारादेः स्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतासामान्यावच्छेदकस्वाविषयकत्वनिवेशे विषयाप्रसि
द्ध्याऽसंभवापत्तेरिति ध्येयं। प्रसिद्धमिति तथा च प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारावच्छिन्नाव्यभिचारनिष्ठप्रत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकतैव न स्वाश्र
के व्यभिचारोऽप्यवच्छेदक इति तादृशं च यद्धर्मत्वं तद्दंतर्गतप्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारघटितत्वस्यात्राभावान्नोक्तातिव्याप्तिरिति भावः उ
क्तेति धूमाभाववत्तादृशविशिष्टपक्षात्मकव्यभिचारघटितत्वस्यापनात् व्याप्तिरिति अयमाशयः प्रकृते धूमाभाववत्तादृशविशिष्टपक्षात्म
कबाधावच्छिन्नाबाधनिष्ठप्रत्वावच्छिन्नाव्यभिचारनिष्ठप्रत्वावच्छिन्नाच प्रतिबंधकतानिरूपकबाधस्वाविषयत्वे योक्तप्रतिबंधकताद्युपाननि
रिक्तवृत्तित्वात् तथा च प्रतिबंधकतासामान्यांतर्गतता यादृशबाधायाः प्रतिबंधकताया व्यभिचारो नावच्छेदकः अतिरिक्तवृत्तित्वात् नापि धू
माभाववत्पर्वतात्मकबाधः तत्र एव नाप्युक्तबाधः तस्य स्वाविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावादिति तादृशं यद्धर्मत्वं तद्दंतर्गतो नोक्तबाधः किं

१३

श०　63

तुप्रमेयत्वादिविशिष्टेऽन्वाधय्यवतद्घटितत्वस्पोऽन्वाधेसत्वान्नाव्याप्तिरिति। सामान्यलक्षणव्यापकत्वपर्यवसानेनतन्निवेशोगौरवादृश्च
स्तुतस्मिन्निति। यथाकथंचित्साजात्यस्यातिप्रसक्तत्वादाह सजातीयं चेति। आभासतावच्छेदकेति हेत्वाभासविभाजकरूपेणर्थः। अत्राभासता　294
वच्छेदकत्वं व्यभिचारत्वादीनां परिचायकतयोक्तं ननु तद्रूपिनिविष्टं एतेवाभासतावच्छेदकत्वस्य प्रागत्तत्वात्हि रसमसंगतमिति तद्रूपवत्तां प्रयुक्ते।
नादृशेति। उक्तान्वाधघटकेमर्थः वाधेति उक्तान्वाधेत्यर्थः इतीतिनाव्याप्तिरिसस्यानुषंगेणान्वयः। पूर्याभाववत्तादृशविशिष्टयसाध्यकवर्ध
स्वस्वसमानजातीयतादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकांतरं यत्तादृशविशिष्टयसवत्त्वि साध्याभावाप्रमकवाधांतरेनद्घटितत्वान्नाव्याप्तिरित्याश
यः। अत्रेदं बोध्यं अत्र स्वस्वमनुयोगीत्येवनिविष्टं अतएवात्रयघटत्वमिति नोक्तं साजात्यतियामकं व्यभिचारत्वादिकमपि साजात्यघटि
विशिष्टोतरघटितत्वेन घटितमेवोपादेयं तेन प्रमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वविरहेपि हेत्वाभासविभाजकव्यभिचारत्वादिना
तत्सजातीयाप्रसिद्ध्यातस्यस्वपदेनोपादानस्याशक्यतयानतत्राप्यव्याप्तिः। अथैवं यद्विषयकनिश्चयस्यविरोधिविषयताप्रयुक्तोभया
भावदृति वत्पमाणत्वस्तोविशेषविषयताप्रयुक्तपदेवैयर्थ्यं तत्रापि प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिप्रसंगवारणायैतादृशीति स्वु
सरणीयतयोदासीनघटादेस्तादृशरूपेणासजातीयाप्रसिद्धेवतत्रातिप्रसंगवारणासंभवादिति चेन्नतत्रात्रचरंतीमतेन सूत्रणीयास्वरस　राम०

एतद्घटकस्यापि निवेशेनानुपपत्त्यभावात्। वस्तुतस्तु तादृशज्ञानविरोधित्वमिति निष्कृष्टतल्लक्षणे विशिष्यान्तराघटितत्वं न निवेश्य
मिति वक्ष्यते। एतेन च स्वप्रमाणत्वम् एको विरोधिविषयताप्रयुक्तपदस्योक्तरीत्यावैयर्थ्यपरिहाराय अत्र स्वत्वं प्रतियोगिकोटौ निवेशनीयं
स्वसजातीयविशिष्यान्तराघटितं यद्घटितत्वं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वस्य विवक्षयाऽनुयोगिनि स्वत्वानन्तर्भावेनोदासीनघटादिपदार्थेऽति
प्रसङ्गवारणाय यत्नस्सार्थकमित्युपेयं। अथैवं व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादेः स्वसजातीयाप्रसिद्ध्या तस्य स्वपदेनोपादातुमशक्यत
या मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरेव स्वपदेनोपादेयतया तस्मिंश्च तत्रातिप्रसंगः, न च मेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादेरपि स्वसजाती
याप्रसिद्ध्या कथं स्वपदेनोपादानमिति वाच्यं। विशिष्यान्तराघटितत्वाघटितव्यभिचारादिविभाजकघटितसामान्यस्य तद्दृष्टकव्यभिचार
व प्रसिद्धेरिति चेन्न। विशिष्यान्तराघटितत्वेनाघटितस्य साध्यसाधनग्रहाविरोधित्वान्न निरुक्तविषयतासंबन्धेन व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वानि
रुक्तवह्निमत्त्वादिरूपस्य व्यभिचारादिविभाजकस्यानन्तर्भावेन तादृशरूपस्य व्यभिचारविशिष्टमेयत्वादिमेयत्वादिविशिष्टव्यभिचारादिसा
धारणतया तस्य स्वपदेनोपादानसंभवेन तत्र तत्रातिप्रसंगात्। एवं च व्यभिचारादिघटितबाधादावपि विशिष्यान्तराघटितत्वाघटितव्य
भिचारत्वादिमत्त्वेन तद्दृष्टकव्यभिचारादेर्व्यभिचारत्वादिना तत्सजातीयतया तत्संग्रहानुपपत्तितादवस्थ्याद्वस्तुतस्त्वत्र मादिनोक्तप्रकारेः

295

टी० 64

संगततया चेन्निनवीनैमस्मिन्प्रोक्तदूषणोपरास्तं उक्तरीत्या सर्वसामंजस्यात्‌। नन्वेवं व्यभिचाराद्यसंभवः। तत्र तादृशस्वसमानजातीया
प्रसिद्धेरतस्साहचर्याच्चेत्याहिन्नाप्तमिति व्यभिचारांतरस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धेरिति भावः। अप्रसिद्ध्या व्यभिचाराद्येतरमाद्यपलक्षणा
गमनेऽप्यसंभव इति तादृशस्वसमानजातीयाप्रसिद्धेरिति भावः। अथैवं वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्न
साध्यके वह्निसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकधूमत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिवह्निरूपव्यभिचारेऽव्याप्तिस्तस्यातादृशस्वसजातीय
व्यभिचारांतरघटितत्वादिति चेन्न। लघुधूमत्वसमनियतोक्तधूमत्वरूपसाध्यतावच्छेदकस्य गुरुतया अभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनता
दृशव्यभिचारासिद्धेः। तत्र धूमत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तिवह्नेरेव व्यभिचारत्वांगीकारात्‌। एतेन नीलोपेतस्य भाववानिलाद्यैव वह्निमद्देतन्त्व
रूपस्वजातीयविशिष्टांतरघटितेवह्निमद्देन नीलादिरूपवाधे व्याप्यादद्दमसंगतमिति मान्योक्तदूषणोपरास्तं तत्र वह्निमद्देनत्वरूपस्य
ववाधत्वांगीकारात्‌। नचैवं धूमव्यभिचारिवह्निमान्पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादावपि धूमाभाववत्पर्वतो हेरेव वाधत्वांगीकारसंभवेन धूमा
भाववत्तादृशविशिष्टपक्षात्मकवाधेऽव्याप्त्यसंभवेन तदुद्धारणायासोऽनुचित इति वाच्यं तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन तादृशवाधस्यावि
शिष्टपक्षकानुमित्यविरोधितया पर्वतत्वावच्छेदेन तादृशवाधस्यैव विशिष्टपक्षप्रसिद्ध्या वाधत्वांगीकारासंभवेनोक्तविशिष्टपक्षात्मक

296

राम०

बाधस्यैव लक्ष्यत्वांगीकारस्यावश्यकत्वात् । केचित्तु तादृशावच्छेदकमित्यस्यैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबंध्यतानिरूपितप्रतिबंधकतावच्छेदक
मित्यर्थः । तेन बाधाव्याप्तिरिति प्राहुः । एवं विशिष्टान्तराघटितत्वनिवेशः । एवं साध्याभाववद्वृत्तिसाधनमात्रस्य हेत्वाभासत्वे । यादृशपक्षेय
मिति यद्धर्मावच्छिन्नोपाध्यर्थकमित्यादिना स्याद्वितीयोऽतिनच पारिभाषिकमेव हेतुदोषत्वमिति वाच्यं । संभवतो योगार्थस्य त्यागायोगात् । इ
ष्टं च निपतनसमूहालंबनानुपगमेनानतिप्रसक्तवृत्तिसंघटितमेवलक्षणं तासम्यगित्याशयेन तेन तदुपगमे यद्रूपावच्छिन्नत्वेनोपस्थि
तस्य पक्षतेसायुक्तस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वघटितलक्षणस्य मतेऽपि हेतुदोषत्वस्य पारिभाषिकत्वस्यावश्यकतया नासंगतिः । संत
त्यमानत्वेति निश्चयाभावरोगावंतु: यत्किंचिद्विशेषणोपलक्षकं विशिष्टधूमत्वेनास्यवह्निजन्यतावच्छेदकत्वे जात्यविशिष्टेनेत्यर्थः इत्यस्यापि । तत्र
वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकस्थले प्रापार्थकत्वमेवेति निष्कृष्टत्वानन्तु यद्यपार्थकं तन्तु निग्रहस्थानं विशेषणमेवेति
भावः । अत एवाप्रार्थकत्वनिरासार्थमेव । केचित्तु पक्षादरसंग्रहाशयेनैव स्वसंमतं मतमाह निर्वह्निरिति हेत्वाभास एवेति । अत्र न
व्याप्यतत्रापार्थकस्वरूपं निग्रहस्थानदोषेणतत्ततु प्रामयोः कुर्पिग्रह सोऽपि हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारो न स्यादित्याशयः । अत एव तत्र हेत्वाभासत्वा
देवापर्वतोग्निमानित्युक्तस्य न तस्य समर्थीलत्वादिति भावः । वस्तुमात्रोपाति पक्षविषयकनिश्चयस्यैवोपाहेयत्वाद्यर्थः । तेन पक्षसाध्यसाधनानामपि द

त्वाद्यपि लक्ष्यतेति वेश्या नीलत्वाहि नासिद्ध्यंतव क्ष्यमाणाप्रकारेणाऽप्रपरईति सिद्धंतव क्ष्यमाणाप्रकारस्यापि वक्ष्यमाणारीत्या दुष्टत्वमे
वास्वरसः ताद्रूप्येति विरोधिविषयकत्वोप्यर्थः अन्नयद्विषयकनिश्चयनिष्ठविरोधिताविषयिता याऽजभयाभावव्याप्यत्वं स्वाश्रयतादृशा
निश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वाहि संबंधेन तादृशासंबंधेन त्वाभावैव तदुत्तरमनुमितावित्युक्तं एवं च विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्च
याव्यवहितोत्तरानुमितित्वाहि व्यापकत्वात्तादृशोभयाभावइति पर्यवसितमिमाशयेनाहतयावेति। हृदो निर्वह्निरिति निश्चयेति त्वाहि
व्यापकत्वात्तादृशोभयाभावइति पर्यवसितमिमाशयेनाहतयावेति। हृद इदमुपलक्षणं पर्वतपक्षकस्थलेनिर्वह्निः पर्वतोवह्निमाप
त्याद्यौपर्वतो निर्वह्निरित्याहि निश्चयाव्यवहितोत्तरतादृशज्ञानेन निर्वह्निपर्वतत्वविशिष्टवत्त्वावगाहित्वाभाववति याभावादुभयाभावनियम
इत्यपि द्रष्टव्यं। तत्र विरोधिविषयकयद्विषयकनिश्चयेतादृशज्ञानेन वह्निव्याप्यधूमवान्वह्निमानित्याकारकानाहार्यमानसज्ञाने
रावमन्येपि इत्यवगाहित्वेनित्याकारकपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वघटितोभयावगाहित्वेत्यर्थः। संशयानंतरमिति तादृशज्ञानर
त्वस्यानुषंगः तादृशावगाहित्वेति हृदो वह्निमानित्यवगाहित्वघटितोभयावगाहित्वेत्यर्थः। तादृशबाधादीति बाधादिज्ञानव्यवहितो
त्तरेतादृशज्ञानेनतथावगाहित्वादृश्यवहितेति तेपूर्वकालीनेनतादृशज्ञानेनतथावगाहित्वादुत्तरेतीति भावः। पांखोपीत इतीतियीतत्वव्या

प्यपशंखत्ववान् शंखः पीत इत्याकारके पर्यः। मैनेत्यादि वस्तुमात्राहीनाहआहार्यत्वं चेति। नन्वेवं मानसपदं व्यर्थं प्रत्यक्षसामा
न्यनिवेशेपि शंखः पीत इति चाक्षुषस्यापि यविशेषजन्यत्वेनाहार्यत्वात् दोषाविशेषानवकाशादत आह दोषविशेषेति। मानसप्र
मजनकस्येति शंखे पीतत्वादि चाक्षुषप्रमजनकानेतदोषाणां प्रवेशे गौरवादिति भावः। मतविरोधं परिहरति इत्यपेति।। साध्या
प्रसिद्धेति साध्याप्रसिद्धिसंग्रहाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टइति बाधप्रतिरोधसंग्रहाय साध्यवैशिष्ट्येतीति भावः। सव्यभिचारे
ति सव्यभिचारसंग्रहाय साध्यतावच्छेदकेत्यादि व्याप्तिविशिष्टोक्तं साधनाप्रसिद्धिसंग्रहाय हेतुतावच्छेदकविशिष्टेति स्वरूपासि
द्धिसंग्रहाय विशिष्टहेतुमत्वेनेति भावः स्वरूपासिद्धाविति नान्यतिव्याप्तिनाविरोधपरिग्रहः व्याप्तिघटकसाध्यसामानाधिकरण्य
शो याद्दानस्यात्तत्संग्रहाय पोजनकत्वादिति भावः। इत्यपीति नेति। अत्र ताहृशनिश्चयापाभवहितोत्तरत्वस्याप्रवेशो नाहार्यताहृशा
वगाहित्वाभावमलद्भ्याभावरसुकोनिर्वह्नि? पर्वतो वह्निमानित्यादि स्थलीयबाधाद्यवच्छिन्नस्तत्र नाहार्यताहृशावगाहित्वाभाव
सिद्धेरतत्सत्त्वारिपाराः एवं प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यताघाप्याभयवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावोपिनोक्तः (किंतु पक्ष गवगाहित्वद्वय)
मुक्तं। अन्येवमपि याहृशहेत्वाभासनिश्चयाव्यवहितोत्तरमताह) यत्र प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यतघाप्याभयवैशिष्ट्यावगाहि

टी०

66

स्वमप्रसिद्धं तत्र वा बाधादेरसंग्रहापत्तेः किंतु पृथगवगाहित्वद्वयमुक्तं । अथैवमपि यादृशहेत्वाभासनिष्ठप्रायत्वविशिष्टोत्तरमनाहार्यमान
सज्ञानमप्रसिद्धं तत्राव्याप्तिर्दुर्वारैवेति चेन्न तत्र तस्यालक्ष्यत्वात् । वस्तुतस्तु स्वयमप्यस्वरसात्र तद्वदितीत्यनेन सूचनीयास्वरसमध्ये बोध्य इति
ध्येयं केचित्तु यादृशविषयकनिष्ठप्रयोज्यत्वस्वव्यापकत्वेनावगाहित्वद्वयानाहार्यमानसज्ञानत्वे तन्नेतयाभावो वाच्यस्तथा च नोक्तदोष इत्याहुः
अपरे तु लौकिकेन स्वबाधनिष्ठप्रयोज्यत्वरलौकिकत्तयात्तानात्वप्तमनिसति लौकिकसन्निकर्षदोषविशेषजन्येतरयरं तेन शंखो न पीतो हं
न गौर इत्यादि बाधनिष्ठप्रयोज्यत्वरं शंखः पीतो हं गौर इत्यादिदोषजन्यज्ञानोत्पन्नावपि न क्षतिः न वा यद् हेत्वाभासनिष्ठप्रयोज्यतरंनानाहार्यमान
सोत्पत्तिसत्त्वाव्याप्तिरित्याहुः । आश्रयासिद्ध्यादावितिस्वादिना साध्याप्रसिद्ध्यादिपरिग्रहः । नादृशालानेतितत्पायवपक्षतावच्छेदकाव
वच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयत्वादेरभावो निवेशनीय इति भावः । अन्वयसाधारणेति तस्या एव व्याप्तिपक्ष
धर्मिसिद्ध्यभिमानः स्वप्न्यगासंगतिरिति तस्याव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टवैधर्म्यावगाहित्वस्यान्वयव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि
त्वपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वेतत्त्वावच्छिन्नाभावो निवेशनीय इति भावः । दीधितौ वाहार्यज्ञाने यदेतिनवत्वा
देरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां तादृशावगाहित्वप्रसिद्धिरनाहार्यज्ञानेऽपि संभवतीति वाच्यं । निर्विकल्पत्वे रित्याहो निरर्थयपक्षतावच्छेदके भावेव

300

रा१०

वन्ह्यादेर्विरोधप्रतियोगितायामपसंबंधेनावच्छेदकत्वं तयातदालंबनादेरप्याप्रसिद्धिरूपमहासंभवात। ननु विरोधिविषयत्वाविशेषेऽपि निर्वन्हि
र्वन्हिमानित्यादेर्नकोहेत्वाभासः स्यात् तत्र हि निर्वन्हिः निर्वन्हिरूपबाधस्य वन्हिमान्निर्वन्हिरूपाश्रयासिद्धेश्चानवकाशत्वं संभवति नाद्वि
ययकनिश्चयस्याविरोधिविषयत्वाप्रसिद्धेः आद्येत्वस्यस्वधर्मितावच्छेदकत्वाभावात् द्वितीये आहार्यज्ञानस्याविरोधित्वादित्यत आह आ
ख्यायां निर्वन्हिः पर्वतइत्यादि। सएव निर्वन्हिपर्वतस्तथा सएव निर्वन्हिहृदएव। इत्यर्थेति। न वेदमसंगतं धर्मितावच्छेदकभेदादिति
वाच्यं। समानविशेष्यत्वेनैव ग्राह्याभावादिग्रहस्य प्रतिबंधकत्वमित्याशयात्। भ्रमयातिर्वन्हिः पर्वतो वान्हिमानित्यादावप्रतिबंधकता ए
तेन निर्वन्हिर्वन्हिमानित्यादौ हृदत्वादिविशिष्टे बस्वभावस्य हेतुत्वेऽपि वस्तुमात्रस्य वृत्तेः पक्षत्वस्वीकारे तु चिंतः। तत्र हेतुत्वव्यवहाराभावान्नतप्र
मितेतुल्यं प्रकृतेऽपि धर्मितावच्छेदकभेदादिति दूषणोद्धारवनं निरस्तं निर्वन्हि हृदादौ हृदो वन्हिमानित्यादिस्थले हेतुत्वस्य सर्वानुमतत्वेन तत्र
तयावस्तुमात्रे हेतुत्वस्याकुत्राप्यक्लृप्तत्वात्। वैयर्थ्येण गुरयोतित्याप्येनतुल्यत्वाभावाच्च। सः वन्हिमत्पर्वतः। निर्वन्हित्वावच्छिन्नेति निर्वन्हि
त्वघटितधर्मावच्छिन्नेत्यर्थः। ननु वन्हिमत्पर्वत इत्याश्रयासिद्धिस्थानस्य पर्वतो निर्वन्हिरित्यस्य ग्रह विरोधित्वेपि निर्वन्हित्वेत्यर्थः। ननु वन्हिम
त्पर्वतरूपबाधस्थानस्य पर्वतो वन्हिमत्व ग्रह विरोधित्वेपि निर्वन्हिर्वन्हिमानित्यगाहित्वाभावान्न विरोधित्वविषयताप्रयुक्तः आपत्ता

टी० 67

नस्य वह्निमत्तांशस्य महाविरोधित्वात् द्वितीयस्तानस्य पर्वतो निर्वह्नित्वांशस्य महाविरोधित्वादित्यत आह निर्वह्निर्वह्निमानित्यत्रेति ॥ निर्वह्नित्वमहि
मत्त्वांशयोः तद्रूपयोः अत्र तद्रूपद्वयस्य पक्षे परस्पराश्रयासिद्धौ बाधे वान्वयाबोधः तादृशेति वह्निमत्त्वनिरूपणार्थः ॥ तादृशेति निर्वह्निपर्वतेत्यर्थः
सत्त्वादिति तयोर्यत्किंचिदेकदेशविरोधे नैव तादृशविशिष्टावगाहित्वाभावस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं अन्यथा ह्रदो वह्निमान् निर्वह्निः पर्वतो व
ह्निमानित्यत्राप्यनिर्वाहादिति भावः ॥ ननु वस्तुमात्रनिष्ठस्यापि विरोधिविषयत्वमस्य वस्तुमात्रस्यैव केनचित्सह विरोधित्वादत आह ग्रा
ह्याभावेति तस्य विरोधिविषयत्वेऽस्य साध्यस्य विरोधित्वान विषयत्वेन साध्यनिष्ठस्य पर्याप्तत्वविरोधिविषयताया नैव पूर्वोक्तविरोधिविष
यकत्वाभावात् न द्वारेणासिद्ध्याशयेनाह व्याप्यत्वाभावे सतीति नीलघटादाविति तस्य पक्षवृत्तित्वेऽपि यत्तद्रूपेणोपाधितोऽशक्यत्वादिति भावः ॥ स्वरूपसंबं
धविशेष इति स च द्वयोर्व्यतिरेक इत्यग्निमान्वयीत त्रमानमाद्यभवति हीति ॥ स्वरूपकथनमात्रमिति मात्रपदेन व्यावर्तकत्वस्य व्यवच्छेदः ॥ न त्वाव
तादृशप्रयुक्तत्वलाभायैवेतदिति भावः ॥ याद्रूप्यकेति यादृशविषयतापर्याप्त्यधिकरणेत्यर्थः ॥ निष्ठस्येति विरोधिविषयतानिरूपितं निरूपि
तत्वं च बोध्यम् ॥ विरोधीति वस्तुगत्या विरोधी यो हेत्वाभासस्तन्निष्ठेत्यर्थः ॥ यत्किंचिज्ज्ञान इति इदमपि स्वरूपकथनमात्रं घटादिनिष्ठतादृश
वगाहित्वाभावस्य स्वतःसिद्धतया किंचिदप्रयुक्तत्वेनार्थत एव तल्लाभात् तादृशावगाहित्वाभावः तादृशोभयाभावः तथा च यादृशविषय

302

राम०

तापर्याप्तविकरणानिरूपणीयविरोधिनिरूपितविषयतायास्तादृशप्रयुक्तत्वाश्रयस्तादृशोभयाभावस्तादृशविषयत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वं हे
तुदोषत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः। यत्तु ह्रदो वह्न्यभाववानित्याद्यनिरूप्यानन्तरोत्पन्नघटादिज्ञानेन तादृशानिरूप्यत्वेऽपि ह्रदत्वादिविशिष्टनिरूपितवि
षयताप्रयुक्तस्तादृशोभयाभावोऽस्त्येव वह्न्यभावादिविशिष्टह्रदादिविषयताया वह्न्यादेः तत्तयानिह्रदत्वादिविशिष्टविषयताया अपिप्र
योजकत्वात्तत्तया बाधाघायकदेशे ह्रदत्वादिविशिष्टे इति व्याप्तिरिति यच्छिष्यकानिरूप्यायावहितोत्तरक्षणोत्पाद्यमानसत्तानसामान्ये विरोधि
विषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं निवेश्यं तथा सति ह्रदादिनिरूप्यानन्तरोत्पन्नतादृशज्ञानसामान्यान्तर्गतह्रदत्वादिनिरूप्यानन्तरजाते ह्र
दो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांश्चेत्याकारकज्ञाने विरोधिविषयताप्रयुक्ततादृशोभयाभावासत्त्वान्नातिव्याप्तिः। एवं च तद्वत्तरमिलाद्वे
स्वरूपकथनमात्रमिति नवीनैरुक्तं। तत्र सत्ता वह्न्यभाववद्ध्रदादिनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताया एव प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन ता
दृशोभयाभावप्रयोजकत्वात्। अन्यथा विशिष्टान्तराघटितत्वमपि विशेषणमत्र नदेयं। प्रमेयत्ववह्निघटितविशिष्टनिरूपितादृशविषय
ताया स्तादृशोभयाभावाप्रयोजकत्वात् वह्न्यभाववद्ध्रदादिनिरूप्यानन्तरं ह्रदो वह्निमत्प्रमेयव्याप्यवगाहिनादृशज्ञानेन जायते किंतु घटा
दाविव तादृशज्ञानं जायते तन्निष्ठस्तादृशोभयाभावश्च वह्न्यभाववद्ध्रदादिनिरूपितादृशविषयताप्रयुक्त इति वह्न्यभाववद्ध्रदादौ लक्षणास

मन्वयः वह्निमत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिनिषेधविषयताप्रयुक्तश्चेत्तन्निश्चयानंतरोत्पन्नघटादिज्ञाने आह व्यर्थज्ञानानिषेधतादृशावगाहित्व
योर्व्यतिरेकइत्यादि वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ लक्षणासमन्वयः । न च तादृशावगाहिज्ञानाभावस्य विरोधिविषयताशालिज्ञानप्रयुक्तो
न यातादृशावगाहित्वाभावे विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं कथमिति वाच्यं प्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावस्य स्वाश्रयाव्यवहितपूर्ववर्त्तिनि
षप्रतिबंधकतावच्छेदकधर्मप्रयुक्तत्वात् । न च तादृशबोधेशिष्टावगाहित्वयोः प्रत्येकाभावस्यैव तत्प्रयुक्तत्वेन तन्मयाभावइति वाच्यं तत्प्रयुक्तप्र
त्येकाभावप्रयुक्तोभयाभावस्य सुतरां तत्प्रयुक्तत्वात् । विरोधिविषयत्वेति विरोधिनिषेधविषयतेत्यर्थः तस्य लक्षणांतरत्वेन यथासंनिवेशो
न वैयर्थ्यमत आह किंचेति किंचिदिति छायास्येत्यादि न नु तस्य छायाविरहप्रयुक्तत्वेऽपि पर्वतत्वविशिष्टवह्न्यभावत्वविशिष्टवह्न्यभाववैशिष्ट्यावगा
हित्वरूपव्यापकव्यतिरेकस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वेन तत्प्रयुक्तस्य सुतरां विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वमिति नाव्याप्तिरत आह तत्प्रयुक्त
त्वाप्रवेशेनेति तत्प्रयुक्तलाघवेनेत्यर्थः तथा च लाघवादेव लक्षणांतरप्रतायनमित्याशयः । तथैव । तथासतीत्याद्युक्तरीत्यैवेने
नवच्छिन्नमात्रालक्षणत्वामंतरवच्छिन्नमात्रालक्षणतास्यैव तथासतीत्यादिनोक्तत्वात् यावच्छिन्नमात्रालक्षणतास्य तथासतीत्यादिनानुक्तत्वेऽपि न
स्मृतिः एतेनात्राभावाधिकरणतायामेव विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं निवेश्यते तथा चाभावाभेदेपि तदधिकरणतानामधिकरणाभेद

राम०

304

नभिन्नतया विशेषितानन्तं तत्तत्प्रकारताकेन तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावाधिकरणतायां विनिगमनाविरहेण पूर्वं ज्ञानीयविरोधिविष

यतायास्त्रापि प्रयोजकत्वकल्पनात्वाम्मिति नवीनैरुक्तं तदपि परास्तं तथासत्यधिकरणभेदभिन्नानन्ताधिकरणतानां स्वरूपतो निवेशे महा

गौरवप्रसंगात् तद्विषयकज्ञानमिति तत्सामान्यमपि पर्यवसन्नेन पूर्वोक्तघटादिविषयकसमूहालंबनस्याविरोधिविषयकत्वेपि तद्घटादावति

प्रसंगः तथात्वात् अविरोधित्वात् अनुमितजनकज्ञानविषयविषयकज्ञानत्वेन तज्ज्ञानीयकोटिशिरोवेष्टनेन तन्निष्पादयावतां स्वपत्तेश्चाह निर्वह्निरि

त्वादिः लक्षणासमन्वय इति इदमुपलक्षणं एवं निर्वह्नित्वाभाववद्धीविषयपर्वतरूपायाः सिद्धावपि निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानिति तद्वि

षयकसाध्यलक्षणाविषयको निर्वह्निः पर्वत इति ग्रहस्तद्विरोधी वानिर्वह्नित्वाभाववान् पर्वत इति ग्रहः तद्विषयत्वात् लक्षणासमन्वयपर

त्वमपि बोध्यं तादृशावगाहित्वावच्छिन्नविषयतेति अत्रावच्छिन्नत्वमवच्छेदकतानिरूपकत्वमवच्छेदकत्वं वानतिरिक्तवृत्तित्वं तेन ता

दृशावगाहित्वव्यापकविषयतेति बोध्यं तादृशविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतेत्युक्तौ निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानिति सा हि तादृशाहार्यता

नंतर्गतपर्वतो वह्निमानिति सादिविषयतैव तादृशीनमनाहार्यताभीयाज्ञानस्वरूपविषयताया ज्ञानभेदेन भेदात् तत्स्वाश्रयप्रतिबध्य

तावच्छेदकत्वं अनाहार्यज्ञानमात्रवृत्तिविषयताया एव बाधादिप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् इति तदवच्छिन्नप्रतिबध्यताप्रसिद्धानन्या

305

र्दं

२१० 69

त्वीयहेतौः व्याप्तिरितितादृशविषयतासमानाकारविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतेत्युक्तेसमानाकारत्वंचतन्निरूपकातिरिक्तानिरूपकत्वंनचसर्व
मनिसंप्रमेयत्वादित्याहेतन्निरूपकातिरिक्ताप्रसिद्धेरितिवाच्यंतन्निरूपकतावच्छेदकाभिन्नानिरूपकतानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्यतदर्थत्वात्। एवंचतत्राना 306
हार्यज्ञानीयवत्वेनोवह्निमानित्यादिविषयतायाअपितादृशविषयतासमानाकारत्वेनतदवच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितलक्षणस्यासत्त्वस्यतस्यसत्त्वीय
हेतौसत्त्वान्नाव्याप्तिः विषयतासंबंधेनेतिनकामिनीजिज्ञासीयविषयतयानादृशप्रतिबंधकतावच्छेदकेकामिनीजिज्ञासेतिनाव्याप्तिरितिवाच्यंत
त्रकामिनीभिन्नत्वेनकामिनीभिन्नविषयतायाअवच्छिन्नयाःप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेनास्याश्चतादृशविषयतासमानाकारत्वाभावात् विषयताव
च्छिन्नविषयतेतिविषयताव्यापकविषयतेत्यर्थः। समानाकारत्वाभावादितिहृदहेवह्निमानित्यादिविषयताव्यापकत्वस्यहृदहोघटवानितिवि
षयतायामभावादित्यर्थः। समानाकारिकायाइतिहृदहेवह्निमानितिविषयताव्यापकहृदहेतिविषयतासमानाकारिकायाइत्यर्थः। रासभाद्य
वितिरासभेतादृशप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वाद्बाधादेकदेशेचतादृशावच्छेदकतायाव्याप्यधिकरणत्वाभावान्नाव्याप्तिरित्याशयः। ननुवह्न्य
भावत्वादिनाघटाघटवत्तादिनाबाधोऽपिप्रतिबंधकत्वेनवह्न्यभावत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहृदत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वमेवता राम०
दृशप्रतिबंधकतावच्छेदकंननुविषयतंयाकन्यभाववद्धृदादिकमित्यसंभवः। नचावच्छेदकत्वस्याननुगतिरिक्तवृत्तित्वरूपस्यविवक्षणान्नदोषइति

साध्यं। तथा सति साध्यवत्त्वस्य स्वविषयतासंबंधेन सिसाधयिषाकालीनसाध्यनिश्चयावच्छिन्नतयातिरिक्तत्वमिति येन सिद्धसाधनस्य दुष्ट-
सप्रतिबंधकत्वं चेत्पाद्यग्निमत्त्वयाः संगतेरिति चेन्न। समानविषयकत्वेनैव प्रतिबंधकतया बाधाभावत्वादिनाघटावगाहितानस्यैव प्रति-
बंधकत्वमित्याशयात्। अथ वा पूर्वोपदर्शितरीत्या पदार्थावच्छिन्नत्वेनोपस्थिते धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताज्ञानत्वेन निरुक्तप्रतिबंधकता-
याः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणं तद्धर्मावच्छिन्ने तत्प्रकारावच्छिन्नत्वस्य तद्घटितत्वात्पर्यात्। अत एवात्र विशिष्टांतराघ-
टितत्वमपि न निर्विषयप्रयोजनाभावात्। ग्राह्याभावमुद्दिश्येति ग्राह्याभावतद्व्याप्यावगाहित्वान्यतरमुद्दिश्येत्यर्थः। तेन सत्प्रतिपक्षसंग्रहः।
यत्तु ग्राह्याभावत्वादेरननुगतत्वाद्दुर्वचत्वाच्चेयमिदमिति तदसत् व्याख्यातैवैतस्याः स्वरसत्वेन व्यभिचारत्वाभावात्। अलं सत्प्रतिपक्षतासमन्वयः। तत्स्व-
लीयव्यभिचारेऽप्याप्रिग्रहविरोधित्वरूपव्यभिचारत्वसत्प्रतिपक्षतासमन्वयः। अस्मिन्मते स्वरसमाह अत्र चेत्यादिना लक्ष्यत्वेनाभिमतयोश्चैतत्सम-
शीलस्य तस्यापि लक्ष्यत्वेन तन्नामाभिर्दुर्वचत्वेति भावः। तत्रापि दोषमाह तत्र चेति पर्वतो नामवानित्यादावित्यर्थः। निर्वह्निर्वह्निमानित्यादा-
विति आदिनापूर्वोक्तस्य वह्निमान्निर्वह्निरित्यस्य परिग्रहः। तत्रापि वह्निमत्त्वविशिष्टेऽहंत्वविशिष्टे यो निर्वह्नित्वग्रहो वह्निमानयं निर्व-
ह्निरिति ग्रहस्तत्समानविषयकोऽयं निर्वह्निरिति ग्रहस्तद्विरोधी वा यन्निर्वह्नित्वाभाववानिति ग्रहः इति तत्र बाधत्वसत्प्रतिपक्षसमन्वयो बोध्यः

307

दी० 70

हेतुस्तत्रैवनिरुक्तस्यातिप्रसंगादित्यग्रिमेणान्वयः लक्ष्यतो निवेशादिति निर्वह्निर्वह्निमानित्याद्यनुरोधादिति भावः। पर्वतीयमिति इदंत्वाव
च्छेदेनायं गृह्योबोध्यः। एवमग्रेपि। अयं वह्न्यभाववानिति अयंपदेत्व सामानाधिकरण्येन अतिप्रसंगादिति सामानाधिकरण्येन गृह्य
स्यावच्छेदकावच्छेदेन गृह्यविरोधित्वादिति भावः। ननु हेत्वाभासत्वस्य रास्यय पक्षतावच्छेदकादिभेदेन भिन्नतया निर्वह्निर्वह्निमानित्यादा ३०४
वेवेदंत्वघटितं तत्रासंभवेति नोक्तदोष इत्यत आह किंचेति निर्वह्निः पर्वत इति निर्वह्निपर्वतत्वावच्छिन्न इत्यर्थः। तादृश्येति पक्षतावच्छेदक
निष्ठत्यर्थः। तद्विषयइति निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिग्रहविषय इत्यर्थः तादृश्यावच्छेदकतात्वभिन्नं यन्नद्विषयतानवच्छेदकं तादृ
शयतानवच्छेदकमेयत्वादिसत्त्वेन तद्विषयाप्रसिद्धिनिर्वचनोक्तसर्वमनित्यं प्रकथनदोषाभावेन तत्सुयेत्यदोषांतरमाहुरतयासतोति त्व
हुक्तरीत्या तादृश्यावच्छेदकस भिन्नमित्यादिरीत्यानतुक्तरीत्या स्य लक्षणं वा गीकारान्न दोषः निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ न कोपि हे
त्वाभासो गीक्रियते यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतुकानुमितिः प्रामाणिकी तादृशहेतुदोषारम्भलक्ष्याः प्रकृतस्यलेवानुमि
तेरलीकतया हेतुदोषानंगीकारे पक्षाप्रसिद्ध्यभावात् पर्वतान्यः पर्वत इत्याद्यसिद्धिग्रंथ मतांतरानुसारेणाश्रयासिद्ध्यादेः पक्षदोषत्वानु
रोधेन निर्घर्मितावच्छेदकतानं प्रत्यपि विरोधित्वमित्यादिरीत्या कथं चिन्त्ये यइत्यत आह एवमिति। दुर्वचमिति इदमुपलक्षणं अन्यथा राम०

भावघटनादिपरिष्कारेऽपि न्यायैवनिर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादौ हेतुदोषानुपगमे यद्विषयो येनेत्यादिप्रयासस्तु तोनानलनलक्षणास्यैव स
म्पादकत्वादित्यपि दूषणं। अननुगमात्। अननुगमप्रसंगात्।। तथाच परिष्कृतं यथाश्रुतं च यद्विषयत्वेनेत्यादिलक्षणं तु दुष्टमिति ता
त्पर्यं। एतद्दोषेति। आदिना यत्र विषयविशेषे साध्यतद्व्याप्ययोः पक्षे समूहालंबनप्रसिद्धं तत्रान्यदोषे व्याप्तिरित्यस्य परिग्रहः
अंकुरमात्रेति मात्रपदं यावदर्थकं सद्धेतौ न ह्यंकुरमात्रस्यापि रूपैकस्यापि दोषिति पुरुषस्येति शेषः। असाधारणपमात्रेति तत्र दोषा
न्तराभावादिति भावः। तेनेत्यादिव्याख्यानात् दोषाद्याह अत्र चेति अनंतेति। कृत्स्ने नेतिनेनाति आभिप्राययोजकस्यापि विशिष्टभिन्नभेदस्य ना
मः। ननु तत्कस्यचित् दोषमात्रविषयकसमूहालंबनबुद्धिविषयत्वरूपमेवास्तु तत्कथं निर्वेद्यतामानावतात्युक्तदोषासंभवादत आ
ह ध्येयमिति तादृशबुद्धेः सार्वत्रिकत्वात् अतिव्याप्तिविशेषानसंभवतीति भावः। अत्रेदं बोध्यं। अत्र दोषपदं यत्तज्ज्ञानं निमित्तमपि तादृशान्यतम
विषयतानिरूपकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वरूपान्यतमत्वमेव तु हेत्वाभासः साधर्मे धूमो दुष्ट इत्यादौ धूमादिपदसमभिव्याहृतसाधनपदस्य
धूमादिहेतुकानुमितिरर्थः तत्र च हृदवह्निहृदत्वावच्छिन्नोद्देश्यकपक्षतावच्छेदकरूपसमानाधिकरणतास्यवान्निरूपितवह्निसाध्यवच्छिन्नविधेयताक
रूपपक्षतार्थस्यवान्वयः साधनपदोत्तरसाम्यप्राप्तस्वस्वकारणीयविषयतान्यतरावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकताना

309

टी०

नातिरिक्तवृत्तित्वमर्थः दुष्टइत्येतद्दूरकदोषपदार्थैकदेशविषयतायां तस्य च तथा च ह्रदादिवृत्तिह्रदत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकवस्त्वादि
तिवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकधूमादिहेतुकानुमितित्वकारणीयविषयताव्यतिरेकावच्छिन्नप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबंधकतानतिरिक्त
वृत्तित्वादिविषयतानिरूपकत्वपर्याप्त्यधिकरणत्वात् यो धूमादिः स एव यं बाधः यत्र च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावनुमितिरप्रसि
द्धा तत्र वानुमित्यर्थकसाधनाद्युपरंजितताद्रूप्यव्यवहारेणासिद्धेवेति तत्र नानुपपत्तिः। एतेन तावद्रूप्यतमत्वमितरभेदानुमापकमेव
ननु दोषपदस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तथा सति निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्टः स्याद्धेतुदोषपदस्य ताद्रूप्यतमवच्छेदकं तत्र निर्व
ह्नित्वविशिष्टवह्निसाधनत्वस्यानन्वितार्थकत्वप्रसंगात् अप्रसिद्धा तस्य त्वेवं त्वपि निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यकवह्न्यनुमितिप्रयो
जकत्वार्थकत्वासंभवादित्यादि नवीनोक्तं परास्तमिति। अत्र वदन्ति केचित् लिङ्गमनेनैव दुष्टमपि न युक्तं मूलविरोधात् किं तु यद्विषयत्वेने
त्यादिमूलोक्तमेव सम्यक् न च तदुक्तदोषदुष्टमिति वाच्यं। वक्ष्यमाणरीत्या उक्तदोषाभावात् तथा हि। यद्विषयकत्वेनेत्यादिमूलेनानुमितिप
देन पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिपरमपि तु कथायां वादिनो मध्यस्थस्य वा जायमाना या लिङ्गसाधकमित्यनुमितिस्तत्परं कथायां तु हेत्वा
भासानामसाधकत्वव्याप्यतया उभयवादिसंप्रतिपन्नतयामेव प्रवर्तनीदोषाणामसाधकत्वव्याप्यत्वं साधयितुं चैवं वाक्यप्रवर्तनीयं

310

राम०

त्पक्षेण मणावेवस्वपक्षं तथा चानुमितिपदेनास्मल्लिंगसाधकमित्याकारकयाकालीनानुमितिरुपगम्यते तादृग्यानुमितौ प्रतिबंधकतालिं
गविरोधव्यंजकहेतुदोषप्रकारकं ज्ञानं ज्ञानाभावलिंगाविषयसमव्याप्त्यर्थवता लिंगविशेष्यकयद्विशिष्टप्रकारकज्ञानत्वेनालिंगविशेष्य
ककयाकालीनसाधकत्वानुमितिप्रतिबंधकत्वं सविशिष्टो हेत्वाभास इत्यर्थो लाभात् । भवति च कयाकालीनानुमितेः पूर्वं दोषा
णामसाधकत्वसाध्यत्वाभ्युपगमेन दोषवत्ताबुद्धिस्तत्प्रतिबंधिकामसाधकत्वं पुनरनुमितिजनकत्वमभिन्नजन्यज्ञानविषयत्वमि
त्यसाधकता यावत्स्यात् । नन्वेवं कयाकालीनायामपि लिंगसाधकमित्यनुमितावसाधकत्वस्य तद्व्याप्यत्वेन गृहीतस्य धर्मांतरस्य बा
लिंगविशेष्यकबुद्धिविरोधित्वाभावादिति तत्र व्याप्तिरिति चेन्न । समयबंधबाकेयेन येन संसर्गेणासाधकत्वव्याप्यत्वमवगतं तेन सं
सर्गेणाग्रहणं तद्धेतुसंसर्गत्वस्यापि लिंगपदेन लाभात्समयबंधविषयश्च व्याप्यतावच्छेदकसंसर्गविरोधिविषयकोऽन्यायश्च हेत्वा
णां न वा न्यायेन संसर्गेण दोषाद्धेतरः कोऽपि हेतौ संसृज्यत इति निश्चायकव्याप्तिप्रसंगः सत्प्रतिपक्षे बाधविरहविशिष्टः साध्याभावव्याप्यवत्ता
निश्चय एव न्यायसंसर्गेण ग्रहीते हेतौ संसृज्यत इति निश्चय एव दोषः पाक्षेप्रतिबंधः वा दलादिसाद्धौ व्याले ऽनित्यसहज्ञानाभावेन घटादि
वानित्यत्वग्रहे रागविशिष्टघटादिव्याप्तत्वमेवाभासस्तस्यैवग्रहीतौ न्यायसंसर्गः पक्षहासत्प्रतिपक्षासाधारण्याभ्यां विशिष्टं नन्वत्र

टी०

साधकमितिसमयबंधवाकोमकालगार्भमसाधकत्वमाप्यवं। तत्रावतारमित्यनित्यपदेशावेतो। कुहोवह्निमानित्यत्रनिर्वह्निहृदस्यसाध्यसंस
र्गेराहेतुसंसृष्टत्वेकेवलहृदेपितयाविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात्। अतोनुमितिप्रतिबंधकतानविषयत्वमुक्तं। नचैवमपिकत्वतत्वानतु
गमोदुर्वारइतिवाच्यं। लिंगविशेष्यककपाकालीनसाधकत्वमनुमितिप्रतिबंधकतावच्छेदकलिंगविशेष्यतानिरूपितविशिष्टप्रकारता
निरूपकतापर्याप्त्यधिकरणंहेत्वाभासइत्यनुगमादितिग्रंथं। मूलग्रंथं। तद्विरोधितयेतिनाहशाव्यवस्थापनाविरोधितयेत्यर्थः। सद्धे
तोरेवहृष्टगाविशेषे: साधारणासत्प्रतिपक्षयोर्दुष्टत्वाहित्वादिप्रयात्मकतानयोरनित्यदोषत्वलाभेनतदुद्धारप्रसक्तिरितिभावः
व्याप्तिरत्वासुः। नयोरवविनिर्णयदोषत्वमितिस्वमतेतन्मूलंव्याख्यातुकामः अदुष्टदुष्टत्वमितिनदुष्टेसमवायियस्यतद्दुष्टंतन्नतनदुष्टंबत
त्वमित्यर्थः। असमवेतदुष्टत्वमितिघटादौव्यभिचारवारणाय। असमवेतोतं। प्रागभावेव्यभिचारवारणायदुष्टत्वसमुपात्तं। अत्रलक्ष्यतापि
नितयोरित्यादिकथामितिसाध्यवदन्यवृत्तित्वादिरूपवास्तवासाधारण्यादेस्तत्राभावादितिभावः। तत्र असाधारण्यादि असाधारणादीतिक्र
दिनासत्प्रतिपक्षपरपरिग्रहः पक्षमात्रवृत्तित्वादीति। आदिनाविरोधिपरामर्शकालीनत्वपरिग्रहः। निमित्तकमितितयावगोरास्तत्रा
साधारण्यादिस्वपदेचाहमिभावः। व्याप्तत्वइति यद्यपिमूलेसाध्यमिकस्यदृष्टाविशेषस्यप्रथमंव्याख्यानमेवोचितंतथापिअभास

312

311

हे०

त्वादित्यत्रान्वयानुरोधेन चरमोक्तस्यापि हेतोरित्यस्य व्याख्यानानंतरमिदं व्याख्यातं। ये मिश्राः तन्मतं दूषयति विशेषे हेतोर्दुष्टतामंगीकुर्व
तोमेयामसाधारण्यादि साधारण्यप्रलक्षणतास्यान्यया व्याख्यानं। आश्रयतया वेति विषयताश्रयतान्यतरसंबंधेनेत्यर्थः। तद्दूषयति
त्यैतेन द्वितीयलक्षणार्थं परिष्कृत्यानुमितिकारणीभूताभाववत्प्रतियोगित्वादि प्रथमलक्षणार्थं परिष्करोति हेत्वधिकरणेति तत्प्रकारकप्रमिति
लक्षणार्थः। लक्षणयोरर्थः। अत्र प्रथमतः प्रथमलक्षणमुपेक्ष्य लाघवात् द्वितीयलक्षणं परिष्कृतमिति ध्येयं। आश्रयत्वं हि तोपस्थि
तविषयत्वस्यतच्छेदेन परामर्शत्वमनिरासायव्यावर्षो व्याख्याया। तद्धिता। वन्हेरेवेति। एककारेणाकेवलान्वयधर्मव्यभिचारव्यवच्छेदः। यरंपरे
तिरक्तता नविषयत्वादेरित्यर्थः। असौ निर्वाधित इति व्यवहारादिति भावः। ननु वन्हिव्यभिचारिदृश्यत्वस्याप्रकृतधूमहेतुकानुमितिप्रतिबं
धकतानवच्छेदकतयाकथं धूमेति प्रसंगइत्यत आह हेत्वाविति संबंधभिचारेति। यादृशविशिष्टविषयकत्वेन ज्ञानस्य यद्धेतुकानुमिति
प्रतिबंधकत्वं तत्र तस्यैव लक्षणत्वपर्यवसानात् स्वाभाविकत्वप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकनिविष्टहेतुत्वस्यैव संबंधत्वसंभ
वादिति भावः। वन्ह्यभाववद्वृत्तित्वं तन्मात्रं। व्यभिचार इति विषयतासंबंधेन प्रतिबंधकतावच्छेदकपर्याप्तिस्साध्याभाववद्वृत्तित्व एव
स्वीकारादिति भावः। वन्हिव्यभिचारित्वं वन्हिव्यभिचारित्वमेव प्रकारः। प्रकारतासंबंधेन ज्ञानवृत्तिप्रतिबंधकतावच्छेदकेन धर्म इति। अतो भा

313

दी.
73

१३

तिप्रसंग इति दोषः साधारण्यादीनामिति। अत्र दीधितौ व्याख्यानुसारेण साधारण्यादीनां पारम्पर्यातिप्रसंगतात्पर्येणेतमेको ग्रंथः। साधारण्या
दिविषयत्वस्यैव तत्तत्प्रकारतासंबंधेन साधारण्यादिरित्यर्थः इत्याहुरिति। एतत्स्य समानाव्यभिचारि प्रकारकमेयत्वादौ तत्रान्वयः सद्धे
तौ। समानाधिकरणत्वाभावादिति स्वघटीयसद्धेतौ व्यभिचारविषयत्वसत्त्वादिति प्रकारतासंबंधेन तत्र न तत्प्रमेयत्वादिहेतुकानुमितिप्रतिबंध
कतावच्छेदकं समानव्यभिचारित्वं विषयतया तद्वत्त्वसत्त्वादित्यर्थः। उक्तरीत्या एतेनोऽप्रकृतस्य अनिविष्टत्वादिति भावः। केचित्तु साधारण्या
दीनामवच्छेदकत्वादिसंगतमेकोग्रंथः साध्यादीनामपरोग्रंथः तत्र प्रकारतायाः संबंधत्वानुपगमेनाथ तस्यासत्त्वोपगमेनापर इत्याहुः दीधि
धितावतिप्रसंजकत्वादिति धर्मोवान्हिव्यभिचारीत्यादिप्रमाने व्यभिचारविषयत्वादेसाद्दशस्याप्रविषयत्वसंबंधेन धूमादावपि
सत्त्वादिति भावः। मनुभवतामिवास्माकमपि साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यादिर्दोषः न दुष्टत्वमेनकेनापि संबंधेन तत्र नत्राह विरोधीति आश्वयांत्र
प्रतिबंधकत्वादिति साध्यप्रकृतत्वस्यानिविष्टत्वादिति भावः। न दुष्टविषयहेतोः स्वविषयहेतोः स्वविरोधिसामग्रीकालीनोल्लिंगपरामर्शः प्रति
बंधकीभूतेत्यस्य विरोधिविशेषणतामेवोनरत्वाय तत्त्वविरोधित्वस्य प्रतिबंधकतारूपत्वादनन्वय इत्याह। अत्र प्रतिबंधकीभूतायेनासेव विरोधि
सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वेन व्यावर्तनायेति अस्य या सामग्री प्रतिबाध्यं कदापि नस्यादिति भावः। इत्येरो बेतिरएव कापेरा सामग्री

314

राम०

त्वभ्यवच्छेदः न संभवतीति मानाभावादित्यभावः ॥ एवं च दीधितौ विशेषणतोऽत्र न प्रतिबंधके स्वन्वयः प्रतिकूलतर्को बाधको न तथा वा विशे
षिसामग्र्या सत्वे च । दीधितौ इति सामग्र्याः कार्यव्याप्यत्वादिति भावः ॥ यादि चेत्यनेन सूचितमस्वरसमाह वस्तुत इति अप्रामाण्यासंजनेनाऽप्र
प्रामाण्यग्रहं । प्रतिबंध इति पाठः प्रतिबंधक इति पाठस्तु विशेष्यसाकांक्षत्वाद् दुष्टः स्वार्थकप्रत्ययानुसरणात्तूपपादनीयः स्थलीयेति सा
ध्यनीयेत्यर्थः । अतिव्याप्तिरिति लक्ष्यत्वोपगमेऽपि च बाधस्याप्यनित्यदोषत्वापत्तिरिति भावः । अव्याप्तिरिति नवस्य जकाल्पमादाय काशी
नन्वोक्ते नायं दोष इति वाच्यं तथा सति साध्यनिष्ठ्येन निरूपितता इष्टा या मयि सत्त्वेति पक्षितत्वप्रसंगात् । विषयस्यैव प्रतिबंधकतावच्छे
दकत्वमाद्यमिति मिश्राः ॥ केचित्तु अनंतरं दूषयतीति दीधितौ यद्यपीति तद्रूपत्वमेवेत्यनेन विषयस्यावच्छेदकत्वं च्छेदः । व्याख्यायां वन्हयभावव्याप्या
देरिति अभिधानादनापत्तिर्धर्मितापरिग्रहः । तस्य च वन्हयभावव्याप्यादेश्चात्र धर्मे । दीधितौ तज्ज्ञानस्येति एकज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः । विषयज्ञा
याज्ञानरूपत्वात्तज्ज्ञानरूपत्वं व्याख्यायां तादृशेति विरोधिव्याप्यादीत्यर्थः । दीधितौ समूहालंबनतयेति । निरंतरपरामर्शद्वये सत्यपि प
क्षेऽनास्पदे तथाश्रय इति केचित् तावत्तु तत्रापि विरोधिव्याप्यादि प्रकृतहेतुविषयकैकैकज्ञानसत्वात् प्रतिपक्षोऽस्त्येवेति रूपेयं व्याख्या
यामतभेदेन । प्राचीनमतेन । नादर्शोऽति समूहालंबनेत्यर्थः । विशिष्टस्वभावत्वापर्वतस्याप्रसिद्धत्वादाह वस्वभावस्येति धर्मवत्तित्वा

315

७४

टी०

दिति पाठे धूमपर्वतेनवानित्वादिति पाठे पर्वतोपादानं वस्तुगतिमनुरुध्य दृष्टांतप्रदर्शकतया बोध्य पादनीयं सर्वत्रैवैतेन सन्निता र्थविशदप्रति
हृदइति पथाकथंचिदिति तेन बन्हौ तत्ज्ञानरूपसंबंधेनेन सुज्ञानसंबंधविकल्पमावकाशइति पथाकथंचिदिति तेन बन्हौ तत्ज्ञानरूपसं
बंधेने सुज्ञानसंबंध विकल्पमवकाशइतिवाच्यं पर्योते संभवतां यावच्छिकल्पानामेव दुष्टत्वप्रदर्शनस्य सांप्रदायिकत्वात्तथाहि शेषोतिति अन्यथा
दृष्टासंबंधावगाहित्वेनेत्यस्य पादृशासंबंधावच्छिन्नप्रकारत्वेनेत्यर्थः। विशेषणतानिरूपिता या यावच्छिन्नत्वं व्यभिचारविषयतायां तस्याभ्युपगमः। व्य
भिचारविषयतया। व्यभिचारप्रकारतया: अत्रापि तन्निरूपिता या यावच्छिन्नत्वं सच प्रतिबंधकत्वेन्वितः इति प्रतिपरामर्शस्यतादृशीयवस्य
भावव्याप्यधूमत्ववत्तापरामर्शस्य प्रतिबंधकत्वादित्यनेनान्वयः धूमत्वस्येति निरूपितत्वेषष्ठ्यर्थः तस्य समवायितायामन्वयः समवायितया
समवायसंबंधावच्छिन्नप्रकारतयान्ताया याऽवच्छिन्नत्वं तस्य प्रतिबंधकत्वेन्वयः। तादृशेति वन्ह्यभावव्याप्यत्वस्यार्थः। इति घितो सद्धेता वि
तिन व्याप्तविरोधिपरामर्शस्य कालेपि धूमादौ तादृशधूमत्वादि सत्वान्न तादृशासाध्याभावादिसत्वाद्व्याप्तिव्याप्तिरिति भावः। व्याख्यायां।
संबंधकल्पनादिति विशेषदर्शिनापाश्चिन इति व्यवहाराभावादिति भावः। न च वाकल्पनात्तज्ञानस्य संबंधत्वाकल्पनात् सत्प्रतिप
क्षे पर्वतो वन्ह्यभाववान् हृदत्वादित्यत्र। अव्याप्तिरिति वन्ह्यभावव्याप्य हृदत्वस्य प्रतिबंधकतावच्छेदकसमवायेन धूमादावसत्वादिति भा

74 316

राम०

वः पर्वतो वह्न्यभाववान् प्रमत्वादित्यत्रोक्तरीत्यालक्ष्यतासत्वेनासंभवाभावाद्व्याप्तिरित्युक्तं स्वरूपसंबंधेन सत्वादित्तिस्वरूपसंबंधेनैव सर्वदा
सत्वादित्यर्थः। ज्ञानसंबंधेनासत्वादिति यावत्। पि अनुयापिन इति अत्र धूमादावपि केषांचिद्दोषैर्दृष्टिर्नो बाधित इति व्यवहारस्य सत्वाद्भ्र
धूममात्रायत अतिव्याप्तिर्दुरुद्धरा न च बाधित इति व्यवहर्तॄणां विशेषदर्शित्वमिति ताद्धसात्प्रतियाच्छिन्न इति व्यवहर्तॄणामपि तत्या
त्वस्य सुवचत्वात्। एतेन मिथ्यापर्यन्तानिमित्तकव्यवहारमात्रायैवल स्वरानिरकुल्लमिति मामाभोक्तमपमान्यमेव मिथ्यापर्यन्तानामेवा
भिमुखत्वं न तु हीधीति कारादीनामित्यस्य प्राप्यन्तिरीयत्वादित्यस्वरसः। बाधादीति अग्रेपि लौकिकस्यापणुरयमत्स क्षोदः यादाह उप
नीत पानेति। नारमिति। नारस्य स्पृष्टास्थि सस्नेहं सवासा जलमाविशेत्। अलमत्र पुरीषाग्निष्वनिगतं त्वस्पृश्यस्मृतमित्येवं रूपा अशुचित्वबो
धकागमस्यार्थः। व्याप्तिग्राहकत्वेनेति शारीरत्वं अशुचित्वबोधकत्वेनाज्ञातत्वप्राण्यङ्गत्वं अशुचित्वसहचारगतं हेतुजं अशुचित्वनिरूपितव्याप्तिग्रहात्त
तः अशुचित्वव्याप्यप्राण्यङ्गत्ववन्नरशिरः कपालमिति परामर्शस्ततः अशुचित्वानुमितिरिति क्रमेण अशुचित्वबोधकवेदस्य अनुमितेः ए
जीव्यतात ज्ञातीयसंबंधाद्रत्वेनागमस्यात्याचोपजीव्यजातीयागमत्वात् व्यभिचारत्वानाधिक्यमेव भवति अतोन तत्र व्याप्तिनिश्चया
नवानुमितिरित्याशयः। अलौकिकप्रत्यक्षं प्रति आनुमानिकबाधादीति निश्चयस्य प्रतिबंधकत्वादाह लौकिकप्रत्यक्षमिति। दूषितावच

317

टी०

न्यायासिद्धत्वादिति बाधादिबुद्धेः शाब्दधीविरोधित्वकल्पने गौरवेण लौकिकबाधादिबुद्धित्वस्य लौकिकयोग्यताज्ञाने शाब्दबोधोदयेन व्या
प्यताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वावश्यकत्वेन यादृशबाधादिनिश्चयकालेन शाब्दबोधस्तत्र योग्यताज्ञानविरहेणैव शाब्दबोधानुत्पादनिर्वाहा
दिति भावः॥ तदभावो न तत्र हेतुरिति। अ यद्वा बाधादिनिश्चयस्य शाब्दबोधाविरोधित्वे बाधादिनिश्चययोग्यताज्ञानयोरेकतरसत्त्वे प्रविरोधेन तदु
त्पाद्बोधापत्तिः एवं योग्यतासंशययोत्तरमपि बाधादिमति संभवतीति तदुत्तरं शाब्दबोधापत्तिर्दुर्वारेति चेन्न। अनयोरेकतरं वाच्यं विरुद्धार्थ
ग्राहकत्वादिति न्यायेन एकतरत्राप्रामाण्यग्रहनियमात् बाधादिनिश्चये योग्यताविशेषजन्योपनीतभानोदयाद्धि शेषपदमित्याशये
नाह व्याख्यायां। दोषविशेषेति। न त्वेनेत्यत्र नञ्छेदेनाव्यवहितपूर्वोपस्थितहेतुपरामर्शः संगच्छते तोऽप्राप्तेतद्भावनिश्चयाभाव
त्वादिनेति। न यायद उपनीतभाने बाधादिनिश्चयाभावस्य हेतुत्वे च न नियमः। नियमांगीकारसंभवः तथा वोक्तनियमांगीकारेपि न स
तिरित्याशयेनोक्तस्य पदस्याधिकत्वस्याप्युक्तस्य दुर्वारमित्याशयः। लक्षणापदस्य लक्षणावाक्यपरत्वे लक्षणापत्तेराहतत्वमिति वि
ति। इदं सव्यभिचारोपीत्यादिवाक्यं। ननु सामान्यधर्मज्ञानस्यैव तादृशजिज्ञासाजनकत्वेपि तदर्थं लक्षणाप्रसयायेक्षासिवेतिन
तल्लक्षणाप्रत्ययमित्यसंगतमत आह लक्षणानात्मकेति सव्यभिचारपदबोध्यत्वादिरूपेत्यर्थः प्रकारान्तरेणापत्तिलक्षणाप्रसयापेक्षा

318

राम०

विनैवात इति सामान्यलक्षणोक्तार्थः यदि गृहे विशेषलक्षणोपयि गृहेऽनुमानाधिकत्वयोर्विभागाद्दोषत्वमेवासिद्धमतस्त्राह हान्त्र
न्ययेमिन योर्विभागाद्दोषत्वइत्यर्थः। न्यूनाधिकत्वेनियमासंभवमिदृषो ध्यो उभयं साध्यतदभावोभयं त्र याद्दकोसुयमप्रत्नि त्राप
दकासिद्धत्वमित्यर्थः। साधारणधर्मवद्धर्मितानत्वेनैवेति। यथा संशयं प्रति साधारण्यविशिष्टधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन हेतुता न थाको
द्युपस्थितिं प्रत्यपि हेतुत्वेत्यर्थः। इति मतावष्टंभेन इति निबंधकारमतानुसारेणाश्रयमादाय। यदि संशयं प्रत्येवोक्तरूपेण हेतुता न
तु कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति। समानानुभवसाधारणीयथाकथं चित्कोटिद्वयोपस्थितिरेव संशयं जनयतीति मतानुसारेणोक्तलक्षणं तां न
दा कोटिद्वयोपस्थापकपक्षवैयर्थ्यरूपमाराधर्मितावच्छेदकानिध्याप्यर्थ मिणिराय इत्यावच्छिन्नवत्ताज्ञानं संशयजनकेन इत्यावच्छिन्नता
र्थके साध्यसंदेहजनकपक्षधर्मताज्ञानविषयत्वमिति मिलक्षणोऽभावात्। यदि च संशयं प्रति उक्तरूपेण हेतुत्वं कोटिद्वयोपस्थितिं प्रति
साधारण्यविशिष्टधर्मज्ञानत्वेनेति मतानुसारेणोक्तलक्षणांतदा पक्षधर्मताज्ञाननिवेशवैयर्थ्यम् इत्यावच्छिन्नताज्ञानत्वेन साध्यसंदेहज
नककोटिद्वयोपस्थितिं प्रति जनकत्वं इत्यावच्छिन्नत्वायार्थके साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकज्ञानविषयत्वेवरूपमाराध
र्मिण्यतिव्याप्तेरभावात्। न: कोटिद्वयोपस्थितिसंशयं च प्रति उक्तरूपेण हेतुत्वमिति निबंधकारमतानुसारेणोक्तलक्षणमिति। यथा

रा० 76

स्मृते कोटिद्वयोपस्थापकं संदिग्धादिव्याख्यानाभावे तल्लाभाय। कोटिद्वयोपस्थितेः संशयजनकत्वलाभाय। तल्लाभप्रयोजनं वा प्रयतत येनादि
शिष्टैनो संशयं यथा चैतत्साख्यानात्तल्लाभस्तथानुपदं व्यक्तीभविष्यति। कोटिमित्यन्वेन तद्व्याख्यानं विनैव शाब्दजं तेनाप्यपूर्वकस्याधानुनोपस्थि
तायामुपस्थितिक्रियायां जनकतानार्थस्याभेदेनान्वयमहिम्नैव कोटिद्वयोपस्थितेः संशयजनकतालाभसंभवेन तल्लाभायैतद्व्याख्यान
मनुचितं तद्व्याख्यानं तथात्वर्थस्य च क्रियाविशेषणान्वयः स्वमध्यास्तोके यावद्द्वि प्रयोगापत्तेरिति वाच्यं। संचारोरति मंदिरावधी साहि प्रयो
गदर्शनेन स्तोकं पाकद्वि प्रयोगस्यापि तत्त्वात्तन्मतेन वापि क्रियाविशेषणेन समासाभावात्स्तोकं रौति साध्वीति वाच्यं। स्तोकं न प्रासत्वात्पंचमि
तिप्रयोगदर्शनेन तादृशसमासोपपत्तिरिति [illegible] सामर्थ्यात् क्रियाविशेषणेन समासस्यापराभासंभवात् नवेद मुक्तप्रयोगस्य का गतिरिति
वाच्यं अत्र स्तोके स स्पृतमिति दृष्टेर्नविशेषणलाभस्सविशेषणेत्यादिना [illegible] लाभेन विशेषस्तोकत्ववाधेन तन्मते स्तोकत्वपर्यवसानात्। प्रकृते नैव
विशेष्यो साध्यसंदेहजनकत्ववाधाभावेनोक्तन्यायाविषयतया कोटिद्वयोपस्थितेः संशयजनकत्वस्य लाभासंभवात्। एतेनोक्तास्वरसादेव
साध्यसंदेहेत्याद्यग्रिमग्रंथावतारणाकेषांचित्पराश्तंतस्यैवासंभवात्तत्प्रागिमव्याख्यानेपि द्वयलब्धापत्तितासखीत्प्राध्वन्त्स्याद्वावाच्छाद
नेवासंप्रयोज्यत्वलाभमप्यूह्नेऽस्पष्टदूषणविधेयभावमहिम्ना साध्यसंदेहजनकत्वे कोटिद्वयोपस्थितिप्रयोज्यत्वलाभेन स्पष्टद्वारकत्वाद्

३५० रा०

321

स्यासंभवेन तत्पर्यवसानादिति भावः। साध्यासंदेहजनकेत्यादि। तद्द्वारकतत्फलजनकत्वस्य तत्फलजनकतज्ज्ञानकत्वे पर्यवसानादिति भावः।
लाभेऽद्देश्यविधेयभावमद्दिष्टोद्देश्यविधेयपदार्थमात्रमेव लाभे। द्वारत्वघटकेस्येति। द्वारत्वस्य फलजनकत्वस्य घटितत्वादिति भावः। वैयर्थ्य
मिति। उक्तरीत्यैव विवक्षितार्थलाभे तन्निवेशे प्रयोजनाभावादिति भावः। द्वारत्वाघटकस्येति पाठे लाभः। तस्य द्वारत्वघटकतया लाभः इत्य
र्थः। तज्ज्ञाने सति तज्जन्यफलजनकत्वं समकद्वारत्वलाभे द्वारि व्यापितत्फलजनकतद्द्वारजनकत्वस्य लाभादिति भावः। साध्यसंदेहज
नकत्वस्येति। साध्यसंदेहजनकपदार्थस्यानुपात्तस्येत्यर्थः। वैयर्थ्यमिति। द्वारत्वलाभादेव विवक्षितार्थलाभादिति भावः। संबंधिदर्शनविधे
यत्तिरस्कसंबंधिज्ञानस्यापरसंबंधिस्मारकत्वादिति भावः। संबंधान्तरेणापि संयोगादिनापि। द्व्यणुकादिवारणाय। वक्ष्यमाणद्व्यणुकाद्य
तिप्रसंगवारणाय प्रत्यादिनास्याप्यविरुद्धयोः साधारण्यमममाहाय वक्ष्यमाणातिप्रसंगपरिग्रहः। नाह्येति साध्यसंदेहजनकपर्थः। इदं वन
नकांतोपादानेपि राजनतिवक्ष्या या अभावरूपकत्वमिति सव्वनायकोद्युपस्थितिजनकत्वमेवात्र विवक्षितं जनकांतस्यानुपादानादिति भा
यं। संबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैवेति। न चैवमपि निःपत्वनिस्यत्वाभावविषयकत्वविशिष्टज्ञानवत्त्वज्ञानस्यैव तेन रूपेणात्र जनक
त्वादिति व्याप्तिरेवेति वाच्यं। ज्ञानादावतिव्याप्तिवारणाय यद्वि। शिष्टवज्ज्ञानत्वेन जनकतापाविवक्षणीयतया संबंधितावच्छेदकप्रकार

टी०

77

कत्वानत्वेनजनकत्वेपितेनरूपेणाजनकत्वात्प्राप्तिव्याप्तिविरहात्व्याप्यात्‌ अतएवसंबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैवेत्येवकारेणानेनरूपे
णाकस्यापित्वव्यवच्छेदः अग्रेवक्तेनरूपेणाजनकत्वविवक्षणादितिवसंगच्छते तादृशोतिनियतत्वनिरूपित्वाभावविषयकेत्यर्थः अतिव्याप्तिरितिन
चात्मवृत्तितादृशज्ञानत्वप्रकारकज्ञानत्वेनजनकत्वेपितादृशज्ञानवत्त्वात्तानत्वेनाजनकतयाकथमतिव्याप्तिरितिवाच्यं आधेयत्वाधारत्वयोरनु
त्यविनिवेशतयात्मवृत्तितादृशज्ञानत्वस्यैवतादृशज्ञानवत्त्वात्तानात्मकत्वात्। अतिव्याप्तिस्थलसंकोचमसहिष्णुराह वस्तुतस्त्विति। साधारण
धर्मवद्धर्मितानत्वादिनेति आदिनाअसाधारणधर्मवद्धर्मितानत्वादिपरिग्रहः साध्यसंदेहजनकेति साध्यसंदेहजनकतावच्छेदकोयः
कोटिद्वयोपस्थितिनिरोधधर्मः अव्यवहितोत्तरत्वादिसंबंधेनसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानविशिष्टकोटिद्वयोपस्थितित्वादिरूपस्तदवच्छिन्नम
त्येवेत्यर्थः। एतेनयथाकथंचित्कोटिद्वयोपस्थितौव्यभिचारेणकोटिद्वयोपस्थितित्वमपिवासाधारणधर्मदर्शनादिजन्यायांतत्रव्यभिचारेणसाध्यसं
देहजनककोटिद्वयोपस्थितित्वमपिनजन्यतावच्छेदकमितितदवच्छिन्नत्वमेवेतिकथमुक्तमितिशंकानवकाशः तेनरूपेणाजनकत्वेनिसाधारण
धर्मवद्धर्मिज्ञानत्वादिनाजनकतेत्यर्थः पक्षतिप्रसिद्धप्रमाज्ञानत्वेनजनकतेतियावत्। लक्षणेप्रत्येकरूपेणाजनकत्वनिवेशेव्यावृत्त्यंतरमाह अत
एवसाध्यसंदेहजनकतावच्छेदकत्वेनजन्यतावच्छेदकानुगमः कृतः असंभवएवस्यादिति। अयमाशयः तेनरूपेणाजनकत्वस्यतादृशोपस्थिति

322

रा०म०

निरुद्धधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकजनकतात्मकस्य जनकांतस्यागेनादृष्टजनकतावच्छेदकत्वेन जन्यतावच्छेदकानुगमासंबंधेनाविवक्षितत्वात्सं
भवेन कोटिद्वयोपस्थितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपकं जनकतात्मकं तेन रूपेणाजनकत्वविवक्षणीयं तथा चासंभवः कोटिद्वयोपस्थितित्व
स्य जन्यतानवच्छेदकत्वेन तस्य तदनात्मकतया तदप्रसिद्धेरिति इदं चेति एवकारेणाजन्यत्वजनकत्वयोरवच्छेदकनिवेशव्यवच्छेदः। इयं आ
ग्रयेत्याद्दिनोक्तन्तयोपस्थितेरिति अत्र तत्कोटिद्वयोपस्थितित्वस्य साध्यसंदेहजनकतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः यथाश्रुते साधारणधर्मवद्धर्मि
ज्ञानात्मकसमव्यालंबनसंबंधिज्ञानजन्यतत्कोटिद्वयोपस्थितेः साध्यसंदेहजनकत्वेनासंगत्यापत्तेरिति ध्येयं आत्मत्वप्रत्यक्षज्ञानस्येति कोटिद्वयोपस्थिति
द्वारेति शेषः तादृशज्ञानजन्यकोटिद्वयोपस्थितेः साधारणधर्मवद्धर्मिदर्शनजन्यत्वादित्यभिमानः। अतिव्याप्तिः उक्तातिव्याप्तिः। मेनसंबंधेनेति
सव्यभिचारता घटकसंबंधेन साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैव संशयहेतुत्वादिति आशयः नातिप्रसंग इति तादृशज्ञानस्य साधारणधर्मवद्धर्मि
दर्शनात्मकतया तज्जन्योपस्थितेः संशयाजनकत्वादिति भावः। ननु साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानहेतुतायां धर्मितावच्छेदकाप्रवेशात्कथं
तत्रातिप्रसंगः न च धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिज्ञानस्यापि संशयहेतुतया तमादायैव तत्रातिप्रसंग इति वाच्यं। संशयनिष्ठयसा
धारणविशिष्टवैशिष्ट्यमिति बोधकमविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयहेतुतयैवोपपत्तौ तस्यामानाभावात् न च तादृश्यैव तत्राति

घ्रा० 78 324

प्रसंग इति वा यो संशयत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशेनापि तदिति प्रसंगवारणासंभवान्न आह स्यात्तु तादृशेति इ
निश्चात्मरूपेति एवकारेणाभावांशे साधारणत्वव्युदासः अपमितिज्ञानहेतुत्वमवच्छेदः तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानहेतुता
यामेव धर्मितावच्छेदकप्रवेशस्यावश्यकत्वतया तामादायैव नत्राति प्रसंगः सुघट इति भावः। इदमुपलक्षणं वक्ष्यमाणरीत्या त्रिविधसंशयस्य
वारणेन इदंत्वावच्छिन्नधर्मिकसंशयं प्रति इदंत्वप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुतया तामादायाव्याप्त्यतिप्रसंगः सुघट इति द्रष्टव्यं विवक्षणीयमिति के
वलप्रकारधर्मताज्ञानविषयस्य स्यादिति प्रसक्तेन तयात ज्ञानविशेष्यतात यास्वातन्त्र्येण विवक्षणीयं संशयजनकत्वमादायेत्यर्थः प्रकारधर्मता
ज्ञान इत्यादिकोटिद्वयोपस्थितावेव संशयजनकत्वप्रवेशादिति भावः। प्रसंगस्यापत्तेरिति उपस्थापकोन्मार्गेण नकोऽनस्यापि मार्गेण नता इत्या
धर्मिताज्ञानात्मकप्रकारधर्मताज्ञानस्य संशयजनकत्वोपपादनस्यासंगतेरिति भावः। न चोपस्थापकोतोपादानेऽपि तत्राति प्रसंग एवेति वाच्यं।
रि तदुपादाने उपस्थितिस्याधर्मितापदूपावच्छिन्नवत्ताज्ञानत्वेन संशयजनकतावच्छेदककोटिद्वयोपस्थितिनिष्ठधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपताय
कैतावच्छिन्नजनकताघटितत्वस्य लाभात्प्राति प्रसंग इति वाच्यं परस्परव्यभिचारेण संशयत्वावच्छिन्ने साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वा
दिना हेतुत्वात्। अत्रेदमवधेयम् जनकोपस्थापकोपस्थापकं प्रकारधर्मतायद्धर्मेति त्रिनयमपि निरुक्तजनकताघटितलक्षणलाभायैव न राम

रजनकतानतद्रूपावच्छिन्नत्वस्यलाभेनतत्रातिप्रसंगाविरहात्।नचतद्रूपहानेपितेनरूपेणासंशयप्रत्ययविनातद्लाभात्तल्लाभं
विनाप्रत्येकंतत्प्रावर्ण्यस्याव्यावर्त्तनात्।एवंचद्विविधितौप्रत्येकंतत्त्वाघटितस्यलक्षितरस्यतद्रूपोपलक्षकंएवंसाधारणधर्म्यतत्त्रोपाच्चस्यास्य
लत्वंयस्यतद्धारणायेतिनिरुक्तजनकताघटितलक्षणलाभात्साधारणापरमितिविशेषदर्शनादिरूपमिममर्थंप्रत्यस्वारस्यादाहत्याप्यत्वानिश्च
येति।नन्वसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्यैवसंशयजनकतायोग्यत्वात्कथंतदुत्तीर्णतादृशायांतन्निष्ठनिरवेत्यतआहद्वयंत्वेति।तद्वत्त्वादि
तियद्विशेषयोरितिमायानान्तानाद्रूपासंशयत्वावच्छिन्नस्याव।स्मिकत्वापत्तेरितिभावः।तद्रूपावच्छिन्नवत्त्वेतिसाधारणधर्मावच्छिन्नहेतुमत्त्वेसपि।
धर्म्यन्तरस्यपरिग्रहइतिभ्रमस्यापत्त्याव्याप्तिनिश्चयेपिधर्म्यन्तरविशेषस्यसंशयपौपधायकत्वानयायाहसंगतेरितिभावः।अथयेवता
दृशजनकत्वासंभवएवानुस्वमनेनहसंभवेपियन्मतेतत्संभवस्तन्मतेनानुसरणीयमतआहअन्ययेतिमतान्तरानुसरणाद्स्यार्थःसंशया
कतयेतिश्रमस्याःसाधारणाव्याप्यतेरितिभावः।सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेतिअसाधारणस्येत्यनुषज्यते।सत्प्रतिपक्षितभविष्य
वेतिपक्षगतानंतुहेतुसंभेदकृतसत्प्रतिपक्षांतरवैलक्षण्यसत्त्वनायेदेत्याशयः।गगनादिस्याद्दृष्टावितिअत्रलक्ष्यत्वसंपादनयेऽवलिदि
त्वनुधावनेअत्रलक्ष्यत्वंचैतद्वादिमतेःसाधारणस्यसत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेनसत्प्रतिपक्षस्यचसाध्याभावव्याप्यवत्त्वस्वरूपत्वादितिभावःत

325

रा०

त्पदेति कोटिद्वयोपस्थापकपदेत्यर्थः । अतिप्रसंगेति निरवयवमतांतरानुसरणोपि निस्तारः स्वमते चानस्य सम्यक्तिपक्षांतर्भावाभावेना
साधारणत्वेन तत्र शब्दत्वादाविति प्रसंग इति भावः । तदानीमनित्यत्वसाधनादशायां साधारणस्य तद्घटकसाध्याभावसहचरितत्वस्य तद्
हेति साधारण्यघटकसाध्याभावसहचरितत्वस्य निश्चयात्मकत्वहेत्यर्थः ॥ ननु पक्षधर्मतायदेशोपादानेपि तत्रातिप्रसंग एवेत्यत आ
ह ध्येयमिति उक्ततमेन तत्रातिसाधारणेतीति अत्रावयेति तस्यानुकावकारयथेत्यर्थः स्यादतः साध्यस्य एवं निर्देशः असिद्धिपरिग्र
ह इति एतयोर्वतारेण घटेयसत्वस्य संशयजनकासाधारणशब्दत्वव्युत्पत्तिज्ञानस्य च निरास इति भावः । दीधितौ तावदसाधारण्यापत्तिरिती
असाधारण्यपदाद्यसव्यभिचारत्वापत्तिरित्यर्थः । यद्वा सव्यभिचारत्वेनाक्रांतत्वे साधारण्यानुपसंहारित्वयोरसंभवेन यदि शे
षादसाधारण्यापत्तिरित्यर्थः । व्याख्यायामव्याप्तिः हृदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्न्यादिरूपसाधारणाव्याप्तिः । तत्कालांतरीयपक्षत्व
विशिष्टहृदधर्मताज्ञानमादाय स्वरूपयोग्यत्वस्य इदानीमपि सत्वात् व्याप्तिरिति वाच्यं । तथापि यत्र कदापि न पक्षताप्रत्यन्तहेतौ तद्धर्म
ताज्ञानं वा न कदापि तत्र साधारणाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । न तत्र स्वरूपयोग्यताया अप्यसंभवात् मन्मते तु प्रकृतपक्षस्य पक्षत्वविवक्षणा
त्तु मिमम मन्मते तु अतिप्रसंगवारणाय धर्मेतरत्वादिनिवेशे तद्वैयर्थ्यापि यत्साधारणधर्मवत्ताज्ञानं कुत्रापि यद्) बाधकाले पक्षताभंगेपि न क्षतिः पक्षत्व रा४०

स्यैवाविवक्षणादिति भावः। ननु स्वरूपासम्बन्धपदेन तेनैव सम्बन्धेन यत्साधारणधर्मवत्ताज्ञाने कुत्रापि धर्मिणि संशयो न जातस्तत्राव्याप्तिर
त एवेति वाच्यं तादृशोपमानाभावात्। ननु प्रकृतलक्षणे संशयजनकत्वस्योपस्थितिविषयतया प्रागुक्तत्वेन पक्षधर्मताज्ञानेऽसंशया
यजनकत्वं निवेश्य धर्मिणीत्यादि निष्कर्षः। संयत इत्यत आह सन्देहजनकमिति। निष्कृष्य-रूपस्थितिविशेषणतया परित्यागेन प
क्षधर्मताज्ञानविशेषणतामनुपेत्य टीकायां धर्मिणीत्यादिकं च व्यमारोपितम्। अस्वरसान्तरपि। तल्लक्षणे तानि प्रागुक्तोपस्थितिजनकत्वघटि
तलक्षणे तत्पर्यः विरोधादिति इदानीमेवोपस्थितिजनकत्वपरित्यागादिति भावः। तादृशावच्छिन्नत्वेति तादृशावच्छेदककोटिप्रविष्टधर्मी
यवृत्तित्वे तत्पर्यः यद्यपि साध्यसहचरितत्वमात्रमापि न प्रसंगवारणायैवावच्छेदकतापर्याप्तिविवक्षणोऽवश्यमुचितं तथापि पक्षदूषणाव
च्छिन्नवत्ताज्ञानत्वेन जनकत्वोक्तावपि तथाविवक्षणाभावस्य कमित्याशयेनेदं टीकायां धिताबुकत्वादिति। अन्ये चापदर्शितरीत्या जनकतां
नादिपक्षतत्त्वैव्याहत्ये येन तद्विवक्षणस्यावश्यकतया कथं तत्सोक्ता अतिप्रसंगवारणाय कृत्वमिति चेन्न प्रयोजनान्तरानुरोधेनावश्यकस्या
पि फलान्तरसत्त्वे बाधकाभावात्। अत एव गौरवमुक्तवादिति। ननु वाच्यत्वादिति न यथैव तद्विवक्षणस्य फलान्तरानुरोधेनावश्यकस्ये
क्तातिप्रसंगवारकत्वमपि न स्यात् तदनुरोधेनैव तद्विवक्षणमिति तात्पर्यात्। एतेनासाधारण्यादिमात्राया संभवापत्त्या पक्षदूषणावच्छेदकत्व

327

दी०

80

ज्ञाताज्ञातत्वेनेत्यादिविवक्षायाञ्च सम्भवेन वह्निसहचरितत्वमादायातिप्रसंगवारणस्यावश्यकतया पर्याप्तिविवक्षाप्रयोजनकत्वेऽपि तज्ज
शिखायाख्यायोपपद्यत्यादिनोक्तदोषवारणेति सर्वसमंजसं व्याख्यानमाख्यायो। पक्षधर्मतापदस्येति प्रकृतपक्षधर्मतापरत्वपदस्येत्यर्थः। विष
यतायाइतिविषयतावच्छेदकत्वस्यापि वोध्यं। नहुरित साध्यस्येत्यर्थः। नन्वत्र धर्मीतितत्तज्ज्ञानत्वेनेत्यर्थः। अननुगमादितितत्तद्घटितानन्तव्यभिचार्य
वेतिभावः। प्रसंगादितिसाध्याभावस्याप्रामाण्यमावाघटकत्वादितिभावः। दीधितौ कोट्युपस्थितिरूपस्येति न हि कोट्युपस्थितिः स्मृतित्वेनज्ञ
निकाकोटिस्मृतित्वेन जनकत्वे गौरवमित्याशयः इति मिश्रा अभिधानादितिभावः। पक्षधर्मतापदस्य प्रकृतपक्षधर्मतापरत्वे स्फुरयति माख्याया
सविषयकमितीत्यादिना। उभयत्रैवाप्रमाप्रमयोरपि। साधारणोति प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितेत्यर्थः। तद्विषयीभूतेति सविषयकत्वा
नुमितिविषयीभूतेत्यर्थः। ज्ञानेषयादितानो। तत्रेति यत्किंचिद्रूपितत्वेति शेषः। ताद्दृशेति सविषयकत्वरूपसाध्यसंदेहजनकेत्यर्थः। तदनुमि
तीतिसविषयकत्वानुमितावित्यर्थः। ताद्दृशेति प्रामाण्याप्रामाण्यसहचरितेत्यर्थः। अतत्याख्यानात् ताद्दृशोपस्थित्युपजनकत्वात् अयमाशयः
तद्दृश्यानिश्चयोत्तरं तद्दृश्यसंशये तद्दृश्यनिश्चयधर्मिकतद्दृश्यघटितप्रामाण्यसंशयहेतुतायाः प्राचांसम्मततया सविषयकत्वानुमिता
त्मकनिश्चयोत्तरसविषयकत्वसंदेहे ताद्दृशानुमितिधर्मिकसविषयकत्वघटितप्रामाण्यसंशयस्य हेतुतया ताद्दृशानुमितिर्हि नि

329

राम०

यानाद्यज्ञानत्वज्ञानस्यैव तथात्वं ननु घटज्ञानमादाय पक्षवृत्तय प्रवृत्तिनयानाद्यज्ञानत्वज्ञानस्य तस्य घटादिनिष्ठप्रकारोऽयं घटादिसंश
ये घटादिनिष्ठप्रयधर्मिकघटत्वादिघटितप्रामाण्यसंशयस्य हेतुतया घटसंदेहजनकत्वोपपत्तितिजनकत्वादिति । ननु तत्रापि प्रसंग इति ।
ननु घटादिज्ञानं सविषयकं ज्ञानत्वादित्यत्रैककोटिस्पर्शितिप्रसंगवारणायापि सविषयकज्ञानत्वं न सविषयकं ज्ञानत्वादित्यत्र सविषयकत्वतान
त्वयप्रकृतपक्षवृत्तिनयानाद्यज्ञानत्वज्ञानस्य प्रामाण्यसंशयद्वाराविषयसंशयजनकत्वेन तथात्वादिति प्रसंगो दुर्वार इति चेन्नापक्ष
धर्मितावच्छेदकाज्ञानस्य समानविशेष्यकत्वप्रत्यासत्त्यनवच्छिन्नमात्रोपरितिजनकमात्राविवक्षणीतात्पर्यमिति नाद्यज्ञानत्वज्ञाननिश्चयाः
प्रामाण्यसंशयात्मककोटिद्वयोपरितिजनकमात्राप्रत्येतदवच्छिन्नत्वेनाविवक्षितत्वात् वस्तुतस्तु पक्षधर्मतावच्छेदकाज्ञानमहिम्नापि पक्षधर्मताज्ञाननि
श्चयोपस्थितिनिष्ठासमानविशेष्यकत्वेन साध्यसंशयजनकत्वे लभ्यते प्रकृतपक्षवृत्तिनानैयत्वेनवातल्लभ्यनेनाद्यज्ञानत्वज्ञानस्य पक्षधर्मता
ज्ञाननिश्चयप्रामाण्यसंशयद्वाराविषयसंशयजनकत्वं वनताद्यप्रकृते सविषयकत्वज्ञानविशेष्यकस्यताद्यज्ञानत्वज्ञानस्य सविषय
कत्वसंदेहसमानविशेष्यकत्वेपि सविषयकत्वज्ञानस्य पक्षवृत्तिताविषयकत्वेपि पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्याद्यज्ञानविशेष्यकस्यताद्यज्ञ
ज्ञानत्वज्ञानस्य पर्वतो धूमवान्नवेति साध्यसंशयासमानविशेष्यकत्वात् एतस्य प्रकृतपक्षवृत्तित्वाविषयकत्वाच्च साधारणधर्मद्धि

टी०

८।

नादृशज्ञानस्य कोट्युपस्थितिद्वारा संशयजनकत्वं च तादृशमिति लक्षणसमन्वयः । एतेन ज्ञानपक्षकानुमितिप्रामाण्यसंशयजनकज्ञानत्व
ज्ञानस्य न तथात्वेन जनकत्वमन्यगतस्याप्रमात्वस्यापि विषयसंपादकत्वादिति मिश्रमपक्षिकापि व्याख्यातेति ध्येयं । मतभेदेनेति साधारणा
दिधर्मवत्ताज्ञानं संशयहेतुः यथा कर्पूरविल्वकोट्युपस्थितिस्तु विशेषणज्ञानतया प्रयुज्यते । एकं मते साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानमजन्यकोट्यु
पस्थितित्वेनैव संशयहेतुतेति द्वितीयं कोट्युपस्थितिगर्भलक्षणोपयोगिमतमिति भावः । ननु साधारणधर्मवत्तादर्शनविधया जनकत्व
मादायैव लक्षणस्यैतज्ञानत्वेऽतिप्रसंगः कथं वारणीय इत्यत आह । उभयमतेपीति । कदाचिदिति साधारणधर्मवत्तादर्शनदशायामित्यर्थः
प्रतिबंधकताय साधारणेति । अप्रामाण्यज्ञानविरहविशिष्टविरोधिनिश्चयाभावस्य विशिष्याभावसंपादनद्वारा विशिष्टविरोधिनिश्चय
स्य प्रतिबंधकताविघटने तात्पर्यं । ननु तथापि विशेषणज्ञानमुद्रया प्रामाण्यसंशयात्मककोट्युपस्थितेस्तादृशसंशयहेतुतया कथमु
क्तातिव्याप्तिवारणमुभयमतेपीति चेन्न तादृशसंशयजनकतावच्छेदककोटिद्वयोपस्थितित्वनिष्ठधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छे
दकीभूता या किंचिद्धर्मावच्छिन्नविषयतानिरूपितविषयता तदवच्छेदकं प्रकृतत्वस्योक्तरीत्या विवक्षणे नातिप्रसंगात् । अत्र मिश्रानुमानिनोऽभि
यिलाः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामप्रामाण्यसंशयस्यापि स्वातंत्र्येण विषयसंशयहेतुत्वं तु अपरे । अप्रामाण्यसंशयानुविधानं नियमादि

३३०

रामः

द्रोधिनिकारोऽंशत्वसहैव यत्र विरोधिनिश्चयेऽप्रामाण्यनिश्चयस्तत्रापि विषयसंशयप्रसंगात् ।। न विषयत्वादिसाधारणधर्मव
त्त्वज्ञानमात्रस्य स्वरूपयोग्यकारणान्तरवत्त्वात् । अप्रामाण्यनिश्चयस्य तदितरकोटिस्पर्शिहेतुविरोधित्वाभ्युपगमे मानाभावात् । न चाप्रामा
ण्यसंशयस्य स्थाने अप्रेरणेन कल्पितानविषयत्वादिसाधारणधर्मवज्ज्ञानादिस्वरूपयोग्यकारणमेव रवण्डेन तदपि संशया
दुर्वार इति वाच्यं । विरोधिनिश्चयानुत्तरसंशयप्रमेयविरोधिनिश्चयाभावस्य साधारणादिधर्मवज्ज्ञानस्य च कारणत्वाभ्युपगमेन वि
रोधिनिश्चयोत्तरसंशये त्वप्रामाण्यसंशयस्य तादृश्येरणेन कल्पनास्वीकारेण च क्षतस्याभावात् । अत एव समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रति
पत्तेश्चोपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्चेति सूत्रावयवभागः समानधर्मोपपत्तेः साधारणधर्मवज्ज्ञानमनेकधर्मोपपत्तेरसमानप्रवि
प्रत्यक्षरूपावर्तमानस्य धर्मस्य ज्ञानं विप्रतिपत्तेरुपलब्धेर्भावकोटिनिश्चयस्यानुपलब्धेरभावकोटिनिश्चयस्याव्यवस्थायाः प्रामाण्य
शंकेति संशयकारणपंचकमहर्षिरिति प्राचामाशिकव्याख्यानमपास्तं इति । अत्रोच्यते एतद्दोषभयेनैव हि विधितिरूतानातिप्रसंगवाकापीत्तु
र्कं तत्पात्र शंकायोग्यनेन भवत्व प्रामाण्यशंकास्थाने अप्रेरणाविषयसंशयजनिकानयापि न क्षतिः ।। न हि तत्र साधारणधर्मवज्ज्ञा
नजन्यत्वादिकमपि तत्र प्रविष्टं प्रयोजनाभावात् विप्रतिपत्त्यादिजनितप्राप्यप्रामाण्यशंकया विषयसंशयोत्पादात् । एवं च धर्मिणि

331

टी०

82

यद्रूपावच्छिन्नत्वज्ञाताज्ञातत्वेन तादृशोपस्थितिजनकत्वं तद्रूपावच्छिन्नत्वमिति प्रागुक्तनिष्कृष्टलक्षणेऽतिप्रसंगाभावात् यस्य धर्मितापरस्य
न यत्तु तत्र यस्य धर्मितापरत्वं मिश्रोक्तं युक्तमिति सूचितं। साधारणेत्यादिग्रंथमतेनानराभिप्रायेणानुक्त एव वाक्ये रथ्यक्तत्वादित्युक्तमिति हि कदी
धितौ हेतुत्वपक्ष इति कोऽयुपस्थितिः। दूरेत्यादिव्याख्यायां साधारण एव साधारणधर्मदर्शनहेतुतायामेवान्तर्भावात् व्याप्यसंशय
हेतुतायामन्तर्भावात्। मयापि चैतत्तत्पर्यायाधिकारे एवोक्तं। व्याप्याभावत्वाभावादेवेति व्याप्यतदभावप्रकारकज्ञानत्वेन प्रकारतायाएवत्र
व्यप्रकारतातापदर्शनत्वादिति भावः। धर्मितावच्छेदकविशिष्टइति। अन्वयधर्मितावच्छेदकपदं साधारण्यादेर्यद्धर्मितावच्छेदकं तत्परं। तद्ज्ञाता
नमिति पाठः। तत्पदं साधारण्यादिपरं। क्वचित् तद्रूपविशिष्टस्य ज्ञाताज्ञातमिति पाठस्तत्र प्रयोजकः। क्वचित् तद्रूपज्ञाताज्ञातमिति पाठः। कोटिद्वयोपस्थि
तिद्वारेति शेषः। एवमग्रेऽपि साध्याभावसहचरितत्वमिति नवविशिष्टसाधारण्येव तत्पर्यालोचनं यमेनदिति वाच्यं। अन्येषु सहचर्यावच्छिन्नप्र
कारकज्ञानत्वेनैव साधारणधर्मदर्शनस्य हेतुत्वं। अस्मत्पक्षे व्याप्यतदभावयोः प्रत्येकमुभयकोटिसाहचर्याभावेन व्याप्यसंशयस्य साधारणधर्म
दर्शनान्तर्भावानुपपत्तेरित्यपास्तं। तदभावादेव साध्याभावसाहचर्याभावादेवाप्यर्थकोऽनुव्याप्यवत्तासंशयस्य पृथक्कारणत्वेनैवाप्रिरेवेति ए
वकारेण व्याप्याभाववत्त्वव्यवच्छेदः। व्याप्यसंशयस्य व्याप्याभाववत्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया धर्मितावच्छेदकविशिष्टतद्ज्ञाताज्ञातत्वं साध्यसंशय

332

राम०

जनकत्वादिति भावः। वस्तुतस्तु। तथापीत्यादिकं साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयोपस्थितिजनकत्वमत
मात्वेऽप्यभ्रमप्रयाति प्रसंगवारणाय जनकतावच्छेदकविवक्षणात्स्यादवच्छेदकतया यद्रूपवत्तज्ज्ञानत्वेन जनकताविवक्षणे तोः संभवः स्यादेवं
वत्तत्त्वकोद्बुद्धुपस्थितिं प्रति तन्न संबंधितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुतया प्रत्येकसाहचर्यविज्ञानत्वेन हेतुतया साध्याभावसहच
रितत्वेन तयोरुक्तं। न चोक्तं। प्रत्यगीत्युक्तं। येऽत्विति द्वयंद्वयं नमेकं मतं। दंडचक्रादिवदिति परस्परसहकारित्वमिति दोषः॥ अत्र समुद्रयान
स्यापकसंशयापत्तिरेवास्वरसः॥ ननु साधारण्यानभावविधिर्मितावच्छेदकवत्ता साध्यसहचरितत्वमपि तथैतित साहैयैव व्याप्तेति व्या
प्तिसंभव इति प्रत्यगीत्युक्तमेवानवयपद्रूपं तथा तदवच्छिन्नत्वस्या वाच्यत्वात् द्वैष इति वाच्यं साधारणो पद्रूपं न गतासाधारण्या
भावेन तद्वैलक्षण्यासंभवात्। न च यत्किंचित्संदेहजनकत्वमिति वाच्यत्वे दोष इति वाच्यं यत्किंचित्त्वस्य दुर्वचत्वात् किंचित्संबंधितावच्छेदकप्र
कारकज्ञानविधया जनकतामतमात्वेऽव्यवस्थापत्या संदर्भविरोधः रहरौ साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयापत्त्योरेकरूपेणाजनकताम
संधेयेनत्त्वलक्षणाप्रणयनेन भिन्नरूपेणाजनकतामालंब्यसिद्धांतप्रणयनादत आह वस्तुतस्त्वित्यादिरित्युत्ताविति पार्थक्यमिति शेषः॥
उभयावच्छिन्नवत्तेति धर्मिणकत्वस्याविवक्षणेन व्याप्यतरभावयोः प्रत्येकमुभयाभावेपि प्रत्येकं प्रत्येकसत्वादिव साधारण्यं तं भवित्त

टी.

८३

83

मवादित्याशयः। न च यासाध्यसंदेहजनकतावच्छेदकं संशयप्रसंगादिति। तथा च साधारण्यांतर्भावेनोक्तरीत्या न तिव्याप्तिसंभव इति भावः॥

यत्तु धर्मितावच्छेदकत्वापि व स्वरूपोपि तु यथावच्छिन्नत्वमेकत्रैव निवेश्यं तेषां विशेष्यविशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् पि तु प्रत्येकं साधारणाधि

करण्यावच्छिन्नत्वं प्रत्येकं निवेश्य कारणताद्वयमेव कल्प्यते धूमसहचरितवह्निमत्त्वाज्ञानधूमाभावसहचरितवह्निमत्त्वाज्ञानयोः परस्परस

हकारित्वान्न कोटिद्वयसहचरितविभिन्नधर्मवत्ताज्ञानात् संशयप्रसंगः धूमसहचरितवह्निमान्न वा धूमाभावसहचरितवह्निमानिति ज्ञान

द्वयादिलोपि संशयः स्वीक्रियत इति तत्र विभिन्नहेतुत्वे साहचर्यधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिधर्माणां घटिप्रव्याप्तिवेशे कोटिद्वयसहचरि

तधर्मवत्ताज्ञानयोः परस्परसहकारिणोः द्वयोरपि विभिन्नधर्मवत्ताज्ञानात्संशयापत्तेर्दुर्वारतया तादृशधर्माणां विशिष्यनिवेशनीयतया

कारणतानंत्यापत्तेः। व्याप्तिमात्रे यत्वादिसाधारण्यांतर्भाविलिसादिग्धं यात् पृथक्कारणतामते व्याप्यसंशयस्य प्रत्येकं व्याप्यतानत्वप्रा

व्याभाववत्तानत्वाभ्यां हेतुना त्वभ्यते अन्यथा व्याप्यसंशयत्वेन हेतुत्वे व्याप्याभावव्याप्यापि कारणतावच्छेदकोटौ निवेशनव्याप्यतद्भावे

नातिव्याप्तिसंभवादिति भ्रमेणाप्यकं तेन नवैवमितिरत्नंप्रत्येकं ज्ञानद्वयात्संशयानुपगमे। पृथक्कारणतापक्षे इति शेषः संशयप्रसंगादिति

गम०

न त्वप्रत्येकं संशयप्रत्येकं स्वरूपेणाहेतुत्वादिति भावः। भ्रमं निराकरोति अत एवेति। प्रत्येकं हेतुत्वे उक्तातिप्रसंगादेव। व्याप्यसंशयत्वेनैकव्याप्यसावधि

334

न्नप्रकारताकसंशयत्वेनैव। एवकारेण प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकत्वे ः व्याप्यसंशयस्य एतत्प्रकारकतानाकादिभिः। अंगीकारादिति। एवंच प
रेतुमते प्रयुक्तातिप्रसंगोप्यस्वरसः सूचितः। अत एव व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारताकसंशयत्वेन हेतुत्वादेव व्याप्यसंशयात्। व्याप्याभावाभा
वत्वेन व्याप्यप्रकारकसंशयात्। ननु साधारणांतर्भावेन निरुक्तोभयावच्छिन्नवत्तावगाहित्वस्य जनकतावच्छेदकत्वेपि तद्घटकसाध्यसामा
नाधिकरण्यमात्रप्रकारकव्याप्यतिव्याप्तिसंभवेन पृथगीसयुक्तमेव। न च यद्रूपेणावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशान्न दोष इति वाच्यं। तत्र यासति साध्य
व्याप्याभावोभयप्रकारकज्ञानत्वरूपव्याप्यसंशयत्वेन यत्प्रकारतातामतेपि व्याप्याव्याप्याभावोभयप्र वत्वानभिषिक्तेनावच्छेदकत्वस्य प
र्याप्तानस्य व्याप्यासत्वेनातिव्याप्यभावात् संगतिरिति चेन्न। एतन्मतस्य प्रकारतास्थानिवेशप्रकारमतानुसारित्वेन संशयत्वमव्याप्यवृत्तिमानतिवि
षयताविशेषो वेति तन्मताग्रयरोन व्याप्याभावविषयतायाः कारतावच्छेदककोटावनिवेशात्। वस्तुतस्तु। व्याप्यतदभावोभयप्रकार
कज्ञानत्वरूपव्याप्यवत्तासंशयत्वेन हेतुत्वेपि न क्षतिः। पूर्वोपदर्शितरीत्या वस्तुमात्रारीत्या च प्रकारतायां सव्यभिचारता घटकसंबंधा
वच्छिन्नत्वस्यावश्यं निवेशेन नाहृदसंयोगसंबंधावच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वस्य व्याप्यत्वरूपत्वसंभवात् यद्वा अविर
द्धसाध्यसामानाधिकरण्यसाध्याभावसामानाधिकरण्ययोरेकस्याः प्रकारतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिसंभवेपि विरुद्धव्याप्यत्वव्याप्यम।

335

५४

टी०

वत्वयोः तद्संभवेन तयोः प्रत्येकमेव साध्यत्वेति व्याप्यत्वेपि प्रकारतावच्छेदकतायां पर्याप्तिसंभवादिति दिक् ॥ न वा तासु साध्यसंदेहे स्यादिपक्षा
श्रुतमत्वेऽक्त पक्षतायां पक्षधर्मताज्ञानस्य कोटिद्वयोपस्थितिजनकत्वं साध्यसंदेहजनकत्वं वल्लभ्येत । तत्र च निश्चयत्वादिसाध्यकज्ञानादिहेतौ च स्प
मारणां निव्याप्तिर्वल्लेपि प्रतीतेव तन्निश्चयत्व तदभावविषयकज्ञानत्वानयमित्यादिज्ञानस्य निश्चयत्वतदभावो घटस्थापकत्वात् धर्मितावच्छेदकवि
शिष्टधर्मिज्ञानविधयाताहशविशिष्टधर्मिकसंदेहजनकत्वान्न च तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यसंशयं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकप
क्षताज्ञानत्वेन हेतुतानतत्वमितिसुक्तो नायं दोषः निश्चयत्वतदभावविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यसंशयं प्रति ताहशज्ञानत्वाव
च्छिन्नविशेष्यकज्ञानवत्ताज्ञानत्वेन धर्मिज्ञानमुद्रया हेतुत्वादिदं त्वादिमात्रस्य ताहशधर्मिज्ञानजन्यसाध्यसंशयधर्मितावच्छेदकत्वविर
हेणानन्यदिनतद्धर्ममुपादाय तदूषणासंभवादिति वाच्यं । एवं सति कोटिद्वयोपस्थितिनिवेशो व्यर्थादित्यतोऽर्थ इति का रोमलमनया वाच्य
साध्यसंदेहे त्यादिना जनकतत्वाश्रितिमाहापत्ययोत्यादिना । न च निश्चयत्वा घुपस्थितिं प्रति तत्संबंधिज्ञानादिज्ञानत्वेनैव हेतुतानतुताहशज्ञा
नादिमत्ताज्ञानत्वेन एवं च पक्षधर्मतापदस्वारसेन यद्धर्माज्ञानत्वेन कोटिद्वयोपस्थितिहेतुत्वं तत्त्वमित्येतादृशलक्षणापर्यवसानस्य दर्शनीयत
यानेतद्दूषणासंभव इति वाच्यं । संबंधिस्मृतेः संबंधिमत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुतानतु तद्विषयकज्ञानत्वेनेति मतानुसारेणोक्तलक्षणात् ॥ राम०

84 336

अन्यथासाधारण्यादिरूपसंबंधघटितविषयहेतुमत्ताज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिंप्रतिसंबंधिज्ञानमुद्रयैवहेतुतयानाहार्यसंबंधविशिष्ट
हेतुज्ञानत्वेनैवतद्धेतुतायास्संभवप्रसंगात्। अतएवसंबंधिज्ञानस्यतद्भावाज्ञानत्वेननहेतुता अपितुतज्ज्ञानत्वेनैवेतिनिष्कर्षम
नमात्वंव्यपक्षधर्मतापदपरित्यागेनसिद्धांतलक्षणांवक्ष्यति। अथयत्रनिष्पन्नतद्भाववसहचरितप्रमेयत्वादिमत्तानिश्चयस्तत्रतद्भावविषय
कज्ञानवभावावगाहमानात्मप्रत्यक्षत्वेनातत्रनिष्पन्नमित्वाभावीयपरिस्थितिस्तत्रनाहार्योपस्थितिः साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यतयासंश
यजनकत्वानाहार्योपस्थितिजनकमित्यत्वतद्भावविषयकज्ञानत्वमाज्ञानमाहार्यत्वानाहार्यत्वनिश्चायिरिवः साध्यसंदेहजनकोपस्थितित्वा
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकं पञ्चम्यानन्वंतत्वसिद्धौ वासंभवः। साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावपि संदे
हजनकतानिवेशस्यानैर्युक्तिकत्वात्। नचसाध्यसंदेहजनकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नायाउपस्थितेर्निष्ठजन्यतानिवेशान्नदोषः अभि
चारवारणायसाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योपस्थितौनतुमतावच्छेदकतयाजातिविशेषकल्पनानावस्याएवजातेर्लाघवेनसंदेहजनका
तायामप्यवच्छेदकत्वादितिवाच्यं परस्परसांकर्येणसाधारणासाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यतावच्छेदकतयाजातिकल्पनस्यासंभवात् सा
धारणधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्योपस्थितित्वस्यैवसंशयजनकतावच्छेदकत्वात् नाहार्यधर्मस्यवताहार्यधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्यताघटितत्वेनन

८५

टी० ८५

ज्ञप्यतानवच्छेदकत्वात्। वस्तुतस्तु संशयं प्रति कोटिद्वयोपस्थितेरुपस्थितिविषयेनैव हेतुता न तु तादृशधर्मिताज्ञानजन्योपस्थितित्वावच्छिन्नेनापि। तादृश
धर्मिताज्ञानजन्योपस्थितिमात्रसत्वे तादृशधर्मिताज्ञानस्य च सत्वे साधारण्यसंबंधेन तादृशधर्मिताज्ञानविरहादेव न संशयापत्तिः। अथ यत्र कोटिद्वयोप
स्थितेर्विशेषणताज्ञानादिमुद्रयैव संशयापादिहेतुताया लक्ष्यत्वात् संशयस्य तत्त्वात् तेऽरणान्तु तु वमेवाप्रामाणिकमेवं च संशयजनकता
वच्छेदकधर्मस्य तादृशधर्मिताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वं गुरुतरपराहतमेवेति चेन्नैवम्। व्यापारनिवेशे करणजन्यतावच्छेदकमेव तन्निरूपकत्व
जनकतावच्छेदकमितिमतेनेदं लक्षणं। एवं च व्यभिचारवारणाय तादृशधर्मिताज्ञानजन्यतावच्छेदकं वक्तव्यमिति तेषां संदेहजनकतावच्छेदक
पक्षधर्मत्वं वाच्यम्। अतएव उक्तविवक्षयैव सर्वानुपपत्तिवारणासंभवात्। कोटिद्वयव्याप्यवत्त्वं नास्य ग्राहकमिति तादृशधर्मितावच्छेदकेत्यादिना। कोटिद्वय
व्यापकत्वानिवेशे साध्यसंदेहजनकत्वेऽपि पक्षधर्मताज्ञानविशेषणतापन्नतत्वेन तथाविधं यं पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयं प्रति पर्वतीय
मितिज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया हेतुत्वाज्जातिविषयो माते वह्निव्याप्यवत्त्वेनेत्याद्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। न च कोटिद्वयोपस्थापकत्वनिवे
शेऽपि धूमवान् पर्वतो वह्निवत्त्वाभावसमानाधिकरणाप्रमेयत्ववान् इत्येतादृशज्ञानस्य साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतया तद्विषयीभू
तप्रमेयत्वव्याप्तिरिति वाच्यं। तादृशकोटिद्वयोपस्थितिजनकतायां प्रकारतात्वेनावच्छेदकीभूतायां धर्मिविशेष्यतानिरूपितप्रकारताज्ञानहा

339

राम०

339

अप्यत्वनिर्विषयात् । तादृशज्ञाने हेतुतायां च धर्मितावच्छेदकीभूतधूमप्रकारतायां धर्मितावच्छेदकतात्वेनैवावच्छेदककोटिनिविष्टतया
ऽतिप्रसंगविरहात् । कोटिद्वयोपस्थापकेऽस्य प्रयोजकतात्वेनैवावच्छेदककोटि) तां तरं च राध्यतां केचित्तु तन्मतमाहुः । प्रतिपक्षेति ।
वह्निव्याप्यधूमवान् वह्न्यभाववद्व्याप्यपाषाणमयश्चायं पर्वत इत्येतादृशपरामर्शयोर्हेतुतावच्छेदकविरोधिपरामर्शसंवलनदशा
यां पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयोत्पत्तेः तथाविधसंशये तादृशपरामर्शयोर्हेतुता स्यात् तथा च साध्यसंदेहजनकीभूतवह्निव्याप्यधू
मवान्पर्वत इत्येतादृशज्ञानविषये धर्मे तिव्याप्तिवारणायेत्यर्थः । ननु कोट्युपस्थितिनिवेशेऽपि तत्रातिव्याप्तिरेव साधारणधर्मवद्धर्मि
ज्ञानादितादृशज्ञानस्यापि कोट्युपस्थितिद्वारैव संशयजनकत्वादित्याशंकां कोटिद्वयोपस्थापकत्वाभावकथनेन निराचष्टे हेत्वित्या
दि । अथ साध्यसंदेहजनकोभयकोट्युपस्थापकयत्सधर्मताज्ञानमित्यस्य साध्यसंदेहजनकसाध्यतदभावविषयककोट्युपस्थितिज
नकतावच्छेदकधर्मिविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वं तच्च धूमे व्यक्तमेव तादृशपरामर्शद्वयजन्यसमूहालम्बनकोटिद्वयोप
स्थितिजनकतायां धूमवत्ताज्ञानेऽपि सत्त्वात् कोटिद्वयोपस्थितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशान्न संभवति साधारणध
र्मवत्ताज्ञानस्यापि तत्कोट्युपस्थितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुतया तज्जनकतायाश्रयापि कोटिद्वयो

टी० 80

पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यत्वानिरूपितत्वात् नित्यत्वनित्यत्वाभावविषयकज्ञानवानयमित्याहार्यज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावपि कोटिद्व
यविषयतायाःप्रकारत्वनिवेशेन पूर्वोक्तातिप्रसंगविरहात् जनकतानिवेशवैयर्थ्यमिति चेन्न। साध्यसंदेहजनकवृत्तिसाध्यपक्षवृत्तित्वा
वच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायां तादृशसाध्याभावे पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायां चावच्छेदकीभूतायाःप्रकारता
त्वाद्यन्यतमत्वनिवेशेनानुपपत्त्यभावात् तथाहि साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य तत्कोटिसाहचर्यावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वेनप्र
त्येकं तत्कोटिषु पक्षवृत्तित्वज्ञानधारास्वीकारेऽपि कोटिद्वयसाहचर्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानीयहेतुप्रकारतायाः साध्यसाहचर्यावच्छिन्नत्वेन
साध्याभावसाहचर्यावच्छिन्नत्वेन च तादृशजनकतावच्छेदकत्वमक्षतमेव। नित्यत्वतदभावविषयकज्ञानवानित्याकारकेऽपि नित्यत्व
विषयकत्वावच्छिन्नत्वेन तदभावविषयकत्वावच्छिन्नत्वेन च ज्ञानादिप्रकारतायां नित्यत्वे पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां नित्य
त्वाभावे पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायां च जनकतायामवच्छेदकत्वमक्षतमेवेति जनकांतसार्थक्यं वह्निव्याप्यधूमवान् वह्न्यभा
वव्याप्यपाषाणमयत्ववांश्च पर्वत इत्याहार्यायां पाषाणमयत्वप्रकारतैव वह्न्यभावे पक्षवृत्तित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका
न तु धूमप्रकारतेति नातिप्रसंगः अयं वह्निमद्वृत्तिर्वह्न्यभाववद्वृत्तिश्च धूमवान्पक्ष इत्येतादृशज्ञानीयधूमप्रकारतामादाय नातिप्रसंगो

340

341

दुर्वरिरावव‍ह्निमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवन्नुपस्थितेर्वन्ह्यभाववद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवन्ह्यभावोपस्थितेश्च सहकारेणासंदेहजनकता
वद्वृत्त्यभाववद्वृत्तिजधर्मवत्ताज्ञानजन्यवन्ह्यभावोपस्थितेरपि वन्हिमद्वृत्तिधर्मवत्ताज्ञानजन्यवन्ह्युपस्थिति सहकारेणासंदेहजनकत्वान्न
तादृशज्ञानीयधूमप्रकारतायामपि वन्हिसाहचर्यावच्छिन्नत्वेन साध्यसंदेहजनकवन्ह्युपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वान्न वन्ह्यभाववद्वृ
त्तित्वावच्छिन्नत्वेन वन्तथाविधवन्ह्यभावोपस्थितिजनकतावच्छेदकत्वाद्यनिवेशे साध्यसंदेहजनकतावच्छेदकीभूतः साध्योपस्थितिनिरू
पो धर्मस्तद्रूपावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतायां तद्रूपावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकीभूततादृश्यधर्मावच्छिन्नोपस्थितिनिष्ठजन्यतानि
रूपितजनकतायां यावच्छेदकीभूता या प्रकारता तद्घटितत्वस्य निवेशनात् नतद्रूपावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकत्वं च तद्रूपावच्छिन्नविरहप्रयुक्तप्र
त्वोपधायकत्वाभाववत्त्वावच्छिन्नकत्वे वन्हिसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमवत्ताज्ञानत्वावच्छिन्ननिरूपितजन्यतावच्छेदकीभूततादृशज्ञा
नाश्ववन्हित्वेतरसाध्योपस्थितित्वरूपसाध्यसंदेहजनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नसहकारितावच्छेदकं वन्ह्यभावसमानाधिकरणधर्मवत्ता
ज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूततादृशज्ञानाश्ववन्हित्वेतरसाध्याभावोपस्थितित्वमेव न तु वन्ह्यभाववद्वृत्तिधूमवत्ताज्ञानजन्यतावच्छेदकीभूततत्ता
दृशज्ञानाश्ववन्हित्वेतरसाध्याभावोपस्थितित्वं वन्हिसाहचर्यविशिष्टधूमवत्ताज्ञानं विनापि वन्हिमद्वृत्तित्वेन यद्धूमवत्ताज्ञानं तद्धूमकोपपु

७

दी०

87

स्थितिसहकृततयावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वविशिष्टधूमवत्ताज्ञानाद्वह्नितोन्नरजन्मको युपस्थितिसाध्यसंशयजनकादित्तिनन्तद्धूमितिलिङ्गज्ञानाद्व
ह्नितोन्नरसाध्यायस्थितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितान्तद्धूमाववच्छिन्नत्वज्ञानाव्यवहितोत्तरसाध्याभावोपस्थितित्वावच्छिन्नजन्यतानि
रूपितांवजनकतामादायोक्तातिप्रसंगइति। कश्चित्तु वस्तुस्वमतेसत्प्रतिपक्षस्थलेसंशयानुत्पादएव। पक्षधर्मताग्रहप्रयोजन
मात्रहदमित्याह्निनापक्षधर्मताग्रहानुपादानेनाहशकोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकविषयताप्रपत्रमर्थः स्यात्तथाचनित्यत्वनरस्मा
वसमानाधिकरणगुणत्ववदिदंद्वगुणकमित्येताहशद्वगुणकधर्मिकनित्यत्वसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतानविषयतामादाय
नित्यत्वसाधकस्यसंसङ्कोनोद्वगुणकस्यापि सव्यभिचारत्वापत्तिरतः पक्षधर्मतोपादानमितिसर्वार्थः। नाहवाज्ञानस्यापिपक्षधर्मताज्ञानतया
नातिप्रसंगो भ्रमइतितु नाशंकनीयं। पक्षधर्मतापदोपादानेनोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतायाः पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान
दाश्रयत्वलाभात् द्वगुणकस्यचानयाज्ञातपक्षतायाः प्रविशस्यानिष्ठयोजनकत्वात्पक्षपदं धर्मिपरतयाव्याख्येयं पक्षश्चइमितिधर्मित्वंमु
ख्यविशेष्यत्वेन यावन्नाहशजनकतावच्छेदकीभूतायामुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतान्ताश्रयत्वमितिफलितार्थः। तेनवह्निकस्य
भावसहचरितप्रमेयत्ववान्पर्वत इत्येताहशज्ञानीयप्रकारतामादायव्यभिचारसाध्ये वन्ह्यादेर्न्नव्यभिचारित्वप्रसंगः। नचैवमिति एवंपक्ष

342

सम०

नायाश्चाप्रवेशेः बाधादितिश्चादिपदार्थसिद्धिपरिग्रहः।पक्षताप्रवेशेबाधावतारदशायांसंदिग्धसाध्यकत्वरूपपक्षतायाश्चासिद्धावता
रदशायांचपक्षधर्मताज्ञानस्यासंभवान्नातिव्याप्तिरितिभावः।सपक्षविपक्षयोरनन्वयसत्वेदोषांतरावतारदशायांसव्यभिचारित्वोपगमेस्य
तविरहस्यापिप्रवेशोनःस्वरूपलक्षणस्यलक्ष्यत्वमेवेतिनातिव्याप्तिरित्याहइयत्त्वादितिअन्यथापक्षतायांपक्षधर्मताज्ञानस्यचविशेषदर्शनोपगमे।
बाधासिद्धयोरितिहेतोःधर्मवान्वह्नेरित्यादौहेतुदोषस्युःसाध्यभावनिश्चयदशायांपक्षतायाश्चाभावेनचव्याप्यभावनिश्चयदशायांचपक्षधर्मताज्ञा
नविरहेणासाधारण्यानुपपत्तिः साधारण्यस्यचनिश्चयेपत्वेनान्वयव्यापत्तेरयोगात्तथाचपक्षतायानिवेशएवनास्तिपक्षधर्मताज्ञानस्यचोपक्ष
क्षणातयेवनिवेशइतिप्रकृतितात्पर्यः।उक्तलक्षणेसाधारण्यमपिनोपेयतस्यवासिद्धिसंकीर्णत्वात्साधारणोऽप्यनिश्चयदोषाक्रान्तिरितिव्याप्तिनिरस्य
तिअसिद्धेत्यादिनाधर्मितावच्छेदकसाध्यसंदेहजनकं।तज्जनककोटिद्वयोपस्थितिजनकंतथाचसाध्यसंदेहजनककोट्युपस्थापकतावच्छेद
कीभूतायाधर्मिविशेष्यतानिरूपितप्रकारतातदवच्छेदकतायत्पर्याप्ताधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वंतत्त्वमितिसमुदायार्थः।व्याप्यसंशयस्येति।वह्नि
व्याप्यधूमवान्नवापर्वतइत्यादिसंशयोवह्निमान्नवापर्वतइत्यादिसंशयंप्रतिकोट्युपस्थितिद्वारास्वातंत्र्येणहेतुरितिमतेवह्न्यादिसंदेहजनक
कोट्युपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतोक्तसंशयात्मकज्ञानीयधूमादिप्रकारतावच्छेदकीभूतवह्न्यादिव्याप्तिविशिष्टधूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्य

343

दी०

88

धूमादौ सत्वादिति व्याप्तिरिति निश्चयनिरूपितत्वं प्रकारतायां निश्चयवृत्तित्वं वा जनकतायां विशेषणमुपगंतव्यमित्यर्थः। साध्यसंदेहस्य व्या
पकसंशयं प्रति न स्वतंत्रहेतुत्वा अपि तु धूमतदभाववोर्वह्नितदभावसहचरितत्वयोः साधारणधर्मदर्शनमुद्रयैव धूमाभावादौ स्वभावा
दि सामानाधिकरण्यानवगाहिनो वह्निव्याप्यधूमवान्न वेत्यादिसंशयान्न भवत्येव वह्न्यादिसंदेह इति मते कोटिद्वयसहचरितत्वमेव तादृशप्र
कारतावच्छेदकं तदवच्छिन्नत्वस्य सद्धेतावसत्वेनातिव्याप्त्यनवकाशात् मूलगीति। अथ साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञाने व्याप्यसंदेहस्यांतर्भावेपि
तादृशासिद्धत्वातिव्याप्तिः संभवत्येव तादृशसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतव्याप्यसंशयीयधूमीयप्रकारतायां वह्न्यभाव
सामानाधिकरण्यस्यानवच्छेदकत्वात् वह्निसामानाधिकरण्यस्य च तादृशप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात्। न च साध्यसंदेहजन
ककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूता ये ये धर्मास्तद्धर्मवत्त्वस्य विवक्षणान्नातिप्रसंगः वह्न्यभावसामा
नाधिकरण्यस्यापि यावद्धर्मान्तर्गतत्वादिति वाच्यं तथा सति असाधारण्यादेरपि तादृशधर्मतया साधारणादेरपि तादृशयावद्धर्मवत्त्वा
भावात् असंभवापत्तेः व्याप्याभावत्वस्यापि तादृशधर्मतया व्याप्यतदभावेन व्याप्यवत्तासंशयस्य व्यापकसंशयं प्रति स्वातंत्र्येण हेतुत्वेप्य
तिव्याप्त्यभावेन एतयोः गतिसुगमेरसंगत्यापत्तेश्चेति चेन्मैवं। यत्किंचित्साध्यसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतायामवच्छेदिकायां माधर्मितावच्छे

344

राम०

दकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकारतानवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं सव्यभिचारत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात्। साधारण्यांश
भावि साधारण्यादिविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकीभूतत्वनादृशीप्रकारतासाध्याभावसामानाधि
करण्यावच्छिन्नापितदवच्छेदकत्वाभावान्न व्याप्यत्वादावतिप्रसंगः। यत्किंचित्संशयनिवेशादसाधारण्यादेः। साधारण्यादावसत्त्वेपि न क्षतिः।
स्वांशे राहेतुतामते व्याप्यसंशयस्य व्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु व्याप्याभावप्रकारकत्वमपि तत्र निवेशनीयं व्याप्यवत्तानिश्च
यदृशायां तस्य प्रतिबंधकत्वादेव संशयापत्त्यभावादिति व्याप्याभावत्वावच्छिन्नप्रकारतायास्तादृशजनकतावच्छेदकतया व्याप्याभाव
त्वस्य व्याप्येऽसत्त्वेपि न तत्रातिव्याप्तेरसंभवः। अप्रामाण्यनिश्चयानाक्रांतात् ततः संशयानुत्पत्तिस्तु तदभावविशिष्टव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन
हेतुत्वादुपपत्त्याप्रामाण्यसंदेहाक्रांतात्तु ततो भवत्येव संशयः स्वराविलंवेनन वापि तत्र संशयातज्ज्ञानयद्रूपाप्रामाण्यत्वानघ्रूत्वनिश्च
यपरत्वाद्व्याप्तिप्रसंगवारणं सुकरमिति विवेचनमिति ननु प्रकारतायां धीष्माश्रयताद्वैरवं पूर्वोपदर्शितरीत्या साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानादेस्सा
ध्यसामानाधिकरण्यसाध्याभावसामानाधिकरण्योभयावच्छिन्नकत्ताज्ञानत्वादिनैव हेतुतया तत्तत्कोट्युपस्थितिं प्रति तत्तत्कोटिसाहचर्या
वच्छिन्नप्रकारताया लिंगज्ञानत्वादिना हेतुत्वाभावेन तद्दानलक्षणस्यासाधारणमनुपचिनेयात्। किंचित्संवदुर्वचमित्यादि दूषणाक्रांतत्वाद्ना

345

टी०

दर्शनीयमिति निरुक्तं विस्तरेणाह हेतावच्छेदकेनेत्यादि हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः राज्ञस्साधारण्याज्ञानविषयत्वेन व्यभिचारः तदभावे विज्ञेयत्वानन्तरूपहेतुपक्षा
हेत्वंतरानुसरणास्पदत्वमिति मतम् आह संबंधांतरेणेति विषयतानिरूपितेनेत्यर्थः । नित्यद्रव्यत्वे इदमुपलक्षणं अनित्यद्रव्यत्वनित्यत्वोपस्था
पकत्वाभावादित्यपि द्रष्टव्यं इति भागस्येति नित्यत्वानित्यत्वाभावोभयघटितस्य मतविषयसमुदायस्येत्यर्थः । दीधितौ न तु यस्य पक्षेऽपीति कोटि
द्वयोपस्थापकत्वेऽपीत्यर्थः अपि न वास्यायां पूरणेन नानास्थामुपपादयति न वेति · व्याख्यायामेकरूपेणेति नाद्यपाद्यानिरूपसमानाभावादित्या
शयः प्रतियाद्यनिमित्तत्वावच्छेदकतया घटना संबंधेन नित्यत्वतदभावसहचारिनविप्रतिपत्तिमत्त्वस्यानासंशयजनककोटिद्वयोपस्थितिसंभवे
त्राभिप्रायमिति दुर्बोधमेवेति भावः तदुत्तराननस्य विप्रतिपत्तिमत्तानानस्यपजनकत्वेऽपि नाद्यपायोपस्थितिजनकत्वेऽपि साधारण्यमेवेति सर्वमनित्यं प्रमे
यत्वादित्यादेरिति शेषः इत्यादिविशेषसर्वत्वावच्छेदेन साध्यसंदेहदशायां अनुपसंहारित्वमिति तथा च यदा सर्वत्र साध्यसंदेहो नास्ति तदा प्रमेयत्वरू
पहेतौ साध्यसहचरितत्वसाध्याभावसहचरितत्वयोर्निर्णयसंभवेन तस्य साध्यसंशयजनकतया सर्वत्र साध्यसंदेहकालेऽपि तज्जननयोग्यतया
त्वेन पृथगसमन्वय इति भावः सद्धेतुरूपत्वेति सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादिरूपहेत्वर्थः इत्थं साधारण्यसंशयप्रयोजकत्वाद्यः संगृह्यते संगृहीतः अ
सद्धेतुरूपत्वेति धर्मिस्थापद इत्यावच्छिन्नत्वात् तत्तानन्यत्वेन तदूपावच्छिन्नत्वविवक्षयोन सद्धेतोर्वारणमित्याशयः लाघवेनेमिति विशेष्यता

राम०

निरूपितप्रकारतानिरूपितसाधारण्यादिप्रकारतायाविशेष्यत्वेविशेषणतापितिवोधसाधारण्याः प्राग्रीरगौरवेणाधर्मिविशेष्यतानि
रूपितसाधारण्यप्रावच्छिन्नप्रकारतायाविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतायाः शरीरलाघवेनजनकतावच्छेदककोटौनिवेशादितिभावः नसंदेह
निविशिष्टवैशिष्ट्यबोधविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यहेतुतयासंदेहात्मकसहचारज्ञानस्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधानात्मकत्वा
दितिभावः ननुसंग्राहकलाघवेनविशेष्यविशेषणतामितिविषयतायाएवजनकतावच्छेदकत्वमास्तामतआहकिंचेति ननुकथंसाधा
रणात्मनेस्वोत्तरमेवैकोपुयस्यापकंननुसेवंधिदृष्टानेविधेयत्वतस्माद्दृष्टाहिकमिति संघायाज्ञाननदृष्टांसाधारण्यादिव्यभिचार
णायतज्ज्ञानजनकयोग्यतायाविवक्षितत्वस्यावश्यकमेवतावाच्यायासोनिरर्थकः साधारण्यपंघेत्तोः निश्चयत्वाभिवेशेऽनुज्ञेके ःमामास्पति
श्चयत्वानिवेशोगौरवंचेत्याशयः तद्व्याप्त्यत्वस्यनिश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य वाक्यत्वादितिनद्धटनाश्रेनद्धटभिन्नोयमितिव्यम
विषयत्वस्यनद्धटे संभवेनतद्विषयघटोत्तरव्यावृत्तत्वसंदेहेसत्वादितिभावः तद्व्याप्यत्वेतिनिश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वेत्यर्थः निश्चयेति
साध्यवत्त्वेननिश्चयेत्यर्थः कालान्तरेप्रवर्ते तथाघटत्वेन तन्निश्चयेघटत्वनिष्ठत्वं नद्धटेनीतिनव्यावतद्धटभिन्नोयमितिनिश्चमेघटत्वेननि
श्चयविषयतानद्धटेसीतिभावः तद्धटभिन्नोयमितिनमेपिदृष्टत्वेनद्धटव्यावृत्तत्वस्यमामावाहाहरदृष्टत्वावच्छिन्नदृतिघटभेदृग्नहेपिघटत्वा

347

६०

दी०
90

भावाग्रहे स्तानिरूपितसाध्याभाववद्वृत्तित्वकविपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानसंभवाद्धेतुत्वेनेति तथा च निरूपितसाध्यवद्भिन्नत्वस्यापि विपक्षत्वरूपत
यात्तद्ग्रहासंभव एवेति भावः तथा निरुक्तस्य पक्षत्वात्तत्तन्निरुक्तस्य पक्षत्वेपि अपक्षपदं इत्वादित्वात्सह एवापि अन्येनापि वक्ष्यमाणामिति
यः निश्चितसाध्यवत्त्वाभावत्वादिनापीति आदिना निश्चितसाध्याभाववत्त्वात्तत्वादेः परिग्रहः अप्रयोजकत्वाद्येवेति आदिना पक्षत्वे धर्मितो
व्यावृत्तो ज्ञायमानत्वविशेषानुसरणप्रयासस्य परिग्रहः तस्येदं तस्य रूपदोषः असाधारण्यरूपदोषः इदमेव प्रमाणात्मकपक्षधर्मताज्ञानमे
व ज्ञानस्यैवेतिपक्षत्वेन तात्पर्यदितिदोषः हेत्वाधितो स्वरूपतः इति ज्ञानस्येति दोषः तथा च तद्भावव्याप्यत्वाप्रकारकज्ञानस्य स्वरूपार्थः विरोधइति
परस्परं प्रतिबध्यबन्धकभावरूपत्वार्थः व्याख्यायेणानाहत्यास्यासंदेहप्रयोजकस्य साधनानां प्रमादिनां असाधारणत्वापत्तिरिति विष
क प्रतियोगित्वात्तदोत्तत्वादीति भावः अत्र तत्साध्यतदभावसहचरितेत्यादि रूपेणार्थः तस्य इदं तस्य व्याप्यत्वस्यैवेति एवकारेणोपाधिव
च्छेदः उभयोपाधिज्ञानानां संदेहानुदयादिति भावः तत्तद्विशेषेति विरुद्धेत्यादिना तत्तत्पर्युः अयमेव निरुक्तप्रतियोगित्वस्यैव संदेहप्रयोज
कतया साध्यमूलत्वेति सद्धेतुमात्रस्यासाधारणत्वापत्तिरूपः तदेव साध्यसंदेहप्रयोजकरूपमेव विकल्पेति विशेषणत्वेन यत्तच्छानाव्याप्ति
त्यादि इत्यादि वारणाय इत्याह वक्ष्यति प्रसंगवारणाय अप्रयोजकव्याप्तिरूपः तदृशेति दूषकं विशिष्टसत्वादित्याह वक्ष्यति प्रसंगरूपदोषेण पर्यः तथा

रामः

348

यन्निरूपकहेतुतावच्छेदकत्वस्याविवक्षणात्तुल्यव्याप्तिकानां ताद्वस्थ्यमिति भावः ननु निरूपकहेतुतावच्छेदकत्वमेव विवक्षणीयं तथा च नोक्तातिव्याप्ति
संयोगेन वोक्ताव्याप्तिरत आह अन्यथेति तादृशधूमविवक्षणे नोक्तातिप्रसंगोक्ताव्याप्त्योर्वारणादित्यर्थः पर्वतेनितथापि धूमवान् वह्नेरित्यादावति
द्विसाधारण्याव्याप्तिः साधारण्याव्याप्तिस्तु सामान्यस्यादेव अयमाशयः स्वावच्छिन्नाधिकरणतानाघटितसाधारण्यविवक्षणे तत्समत्वावच्छिन्न
हेतुकस्थले द्रव्यत्वावच्छिन्नहेतुकेऽप्यव्याप्तिस्तेषु यन्निरूपकहेतुतावच्छेदकत्वविवक्षणेऽप्रयोजकव्याप्तिपरिहारेऽपि द्वितीयाव्याप्तिर्दुरुद्धरैवेति यथा
श्रुते स्वावच्छिन्नाधिकरणतानाघटितेऽपि द्रव्यत्वावच्छिन्नहेतुकाव्याप्तेः सत्त्वेनासंगत्यापत्तेरिति ध्येयं दीधितावपलक्षणात्त्वरति यद्यपि विशेषणता
त्वपक्षेऽप्ययं दोषस्तुल्यो भवति उद्देश्यसिद्धिः साध्यत्वादिस्याद्दैवपक्षे साध्यसंदेहदशायां समभिव्याहारवं हरति यामकं पक्षे गगनादिव्यावृत्तस्वरूपम
साधारणं तस्यानुगतस्य व्याप्तिनिरूपकत्वाभावमपि मतत्वात् न चैतत्कालीननिरूपितसाध्यतद्भाववद्वृत्तित्वरूपासाधारणत्वस्य तदानीं साधा
वान्नहेतुपरिष्कारः निरूपितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वरूपेणोभासाधारण्यविभजनेन तस्यैवानुगतासाधारण्यरूपत्वात्तथापि उपलक्षणात्व
पक्षेऽप्यनन्वयस्यासंभवान्नानुपपत्तिः यत्तु साधारण्यविशेषणत्व साधारण्यस्य मुपलक्षणाभिमतेन कोऽपि दोषविनिर्मुक्तघटितरूपावच्छिन्नपर
वाक्ये चकालविशेषो निरूपये यदावच्छिन्नसाध्यतदभावनिरूपणादेवं इत्याकारिकाकारेणान्वयपर्यवसानात् साध्यतदभावनिरूपः विषयवत्तिस्य

सामान्याभावभिन्नत्वापि तत्कालीननिश्चयविषयवृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य लाभः नैवोक्तरीत्योक्तातिव्याप्तेर्नतादृश्यां असाधारण्यानुग
मोपि तद्दृनिसहेन तावच्छिन्नाभिधानेवस्यर्थ्यजानीयेत इत्समंतसंसाध्यसंदेहप्रयोजकेत्पक्षत्वस्यानुगमापत्तेः असाधारण्यापत्तौ तादृश्या
यामिति ध्येयं अतः त्वाहिन्याहि पक्षे साध्यनिश्चयदशायामित्यर्थः अतिव्याप्तिरिति सव्यभिचारित्वापत्तिरित्यर्थः साध्यसंदेहजनकीभूत
तानविषयीभूतासाधारण्यपकालीननिश्चयविषयसाध्यवद्व्यावृत्तत्वविशिष्टनिश्चयविषयसाध्याभावव्यावृत्तत्वस्य नहानत्रसत्वादिति भावः
ददंतु वोध्ये स्वमते संशयप्रयोजकरूपमुपलक्षणमेव अतो महानसादौ तत्सत्वादिव्याप्तितादृश्यायां नाव्याप्तिः असाधारण्यस्य सर्वदैव तत्पक्षिनाति
प्रसंगोपीति व्याख्यायां एतन्मते परे तु मते व्याहृत्याहेरिति निरासन्मतद्वितीयः दोषितावाहुरिति अनित्यहेत्वादिनमिमस्य व्याख्यानोक्तासंश
ति एवं साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वेन संशयप्रयोजकं साध्यवद्व्यावृत्तत्वादिधर्ममेव तावुद्दिश्य सार्व्वा साध्यादिविशिष्टबुद्धेरनुदयात् अन्यथासत्वाति पक्षे संश
यापत्तेरिति स्वरससीजं यत्तु विशिष्टबुद्धेनत्कोटिमप्राहृत्वाद्वच्छिन्नप्रकारकत्वानमत्वेवं प्रकारताया उपगम्यमानाया मपि तत्र विपरीतकोटिप
व्यावृत्तत्वावच्छिन्नप्रकारकत्वानस्यानिजकतया सम्मति पक्षस्थलेपि संशयस्य घटतया न साध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्य संशयप्रयोजकत्वानुप
पत्तिरिति तन्निर्मित्संस्मनितपक्षेच परामर्शद्वाभावस्य संशयोत्तरमेव साध्यसंशयादि स्यात्स्वबहुप्रमाणत्वात् व्याख्यायामेवमिति अनित्यत्वेऽसाधार ण०

तिशेषः घटाकाशमतरत्वमपीति साधारणमित्यनुषज्यते। विरुद्धमिति तयोः साध्यवद्वृत्तित्वरूपविरोधानाक्रान्तत्वादिति भावः प्रमेयत्वस्य गग
नाकाशान्यतरत्वस्य च नाशात्मनहेतुतायां लगतावाप्येऽस्यांकोडुंगैय्याख्यातेवमल्लेकथ्यिनाद्विति न विरुद्धत्वादिति मूले निरुद्धमिमपि वहति
द्वाधिनाधिदं चेति तयोर्विरुद्धत्वोक्तीनितरनाम्नहत्वाभिधानं वेत्यर्थः यत्रत्वायां हृषवज्ञानं व्यवच्छेदत्वे नेतिहृष्टरामित्यप्यमेग्ध्रान्वयः अनुचितमिति
तिहृषवज्ञानव्यवच्छेदकत्वे पि विभावकत्वेन बाधकाभावादिति भावः स्वतंत्रेच्छाया नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वादिति पस्य मलत्तेनैव हेतुमाप्यान्याराहश्र
भिमानहृतिस्यापि साधारण्यादेरपि। विरोधित्वमितीति अत्र विरोधित्वं फलानुसाराद्वैयत्यंतेनत्र्यभिचारहाहानस्यव्याप्तितान एव विरोधितयाता
संगतिः लिंगे गोपहितत्वे लैंगिकभानमाश्रित्यासेगतिपरिहारस्व सन्। मणिकारेणानहृताश्व यरणात् अतंतेनीलितयाव विरोधिसंबंधस्या
पलहृणात यानिवेशोननुविशेषणात येति सवकमव्याहृत्तियदमित्या ग्रयः साध्यवद्वृत्ताव पिद्राही ऽनित्यः शावृत्वादित्यादौ निश्चित साध्य
तद्भाववद्वावृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य लाभाद् मन्तव्याचेति साध्यवद्वृत्तित्वमिति स्वमते। मणिकारमते साध्यवद्वृत्तित्वस्य विरोधरूपत्वेनपा
नासाधारणत्वपत्वमतेत्यन्मतानुसारेणाहसाध्यत्वापकीभ नेतिविरोधितावपेहितिन्द्वहेत्वद्धिमानुभमादित्वाद्दोस्त्वरूपासिद्ध्यात्मकानुमितिविरो
धिसंबंधवत्तोधमारेवीरणायेत्यर्थः व्यारव्यापामव्याप्तितिनत्रवन्हरयहृत्तित्वाद्दिति भावः न त्वस्त्वरयासिद्धेरेव दोषत्वाभ्युपगमेनाहसाध्या

टी॰ ९२

प्रसिद्ध्याद्यवृत्तिविवक्षणीयेतिवाधादिवारणायेत्यादि॥ त्वाभावेतियथाश्रुतपक्षधर्मत्वघटितेन तस्याप्रसिद्धेरिति भावः इत्थं च समं तस्यता
दृशाविरोधित्वार्थकत्वेच असिद्धिमध्यगतआश्रयासिद्धावेवमेवेश इति अन्यथा तस्य सत्त्वेनानाक्रान्तनयाऽव्याप्त्यापत्तेरिति भावः निरुक्त
सत्त्वं नाघेतिधर्मिविशेषणतोऽविंत्यनुमितिविरोधिविशेषणाभिसाध्येनाहृदोषितोऽसिद्धिसंकीर्णेति आश्रयांशविषयादयस्तिसाध्यव्याप्यत्व
दइत्यादिधूमाभाववद्वृत्तित्वादेरिति सप्रमपर्यवसितवह्नितस्याति सत्त्वेतस्यातिशेषः सत्त्वादितिधर्मिविशेषणतात्वेवन्ह्यादौ पक्षे हेतुमत्तात्वा
नविरोधित्वस्यविरोधितानविषयत्वात्मकस्यसत्त्वेनसत्त्वेतस्यासत्त्वे प्रसंग इति भावः विरोधस्य पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रति या
गित्वरूपविरोधस्य अनुपपन्न इति तस्य प्रतिरोधात्मकत्वेहेत्वाभासानां चतुष्ट्वनयेच त्वाभावादिति भावः विशेषणेति साध्यसाधनत्वेनाभिमत
न्यत्वरूपविरोधविशेषणतासर्थः इत्याशयेनइतिमणिकारमतावायेनतेनाग्नेववह्निमान्वह्निमानूद्रव्यत्वादित्यादौसाध्यवद्वृत्तित्वस्यासाधारणत्वरूपता
याः स्वयं वाच्यत्वादिदमसंगतमितिनिरस्तं मतभेदेनोभयोपपत्तेः विरुद्धसंकीर्णेति शाब्दानित्यः शब्दत्वादित्यादावित्यर्थः नदपरइति विरोधिवि
शेषणतामितिशेषः एवंचासाधारणरूपस्यतादृशस्वाव्याप्यतादृशत्वाताव्याप्तेरिति भावः वारणादिति तस्य निरुक्तप्रतियोगित्वरूपतयाप्यहेतुता
घटकतानविरोधित्वादिति भावः वारणादिति तस्य साध्यवद्वृत्तित्वरूपतया निरुक्तविरुद्धान्यत्वाभावादिति भावः साध्यव्यापकीभूतेति नयायतस्य

352

राम॰

पक्षवृत्तित्वाविशेषितत्वादृशामतियोगित्वरूपतयोस्तत्प्रकारकद्वये सतीदृक्पक्षत्वाज्ञोकरणासंभव इति भावः न चैवं न स्वहेत्वाभासत्वेन स्यादित्यत आ
ह तद्वेति मतांतरमाह इत्थं चेति असाधारणस्यासंभवभयेनोक्तरूपद्वयान्यतररूपत्वासंभवे चेत्यर्थः निविष्टेनेति एतज्ज्ञानं च न साध्यसा
धनसामानाधिकरण्यसामान्यग्रहविरोधीति ध्येयं अभिप्राय इतिन याचनासंभव इति भावः न च व्याप्तिवृत्तिपदस्यानुमितिविरोधित्वेन धीप
लक्षणत्वसंचकतायाउक्तत्वेनासाधारण्येधीर्णतादृशायामतिव्याप्तिरत आह अव्याप्तिपदं चेति तस्य विशेषणत्वे धूमवान् रासभादि
त्यत्रोक्तासाध्यसिद्धिर्वारसत आह रासभादाविति ननु तादृशाधिकरणताकत्वस्य कालिकाव्याप्यवृत्तित्वेन यात इत्यायोगाद् भावसमानाधिकरण्येन
स्यसत्त्वमत आह नादृशेति केचित्तु निष्ठत्वे सति इतरसाधारण्याभावस्तादृशाधिकरणताकत्वस्याव्याप्यवृत्तित्वे संयोगेन हेतुवच्छि
न्नहेतुके साधारणे इदं दृश्यसाधारण्यादृश्यायामव्याप्तिमुद्धारस्तव सेवोध्यः लाघवादिदृह साध्यव्यापकीभूतेति मणिमंत्रादौ हेतोः पक्षवृत्तित्वानंत
भवितप्रतिरोधस्यापक्षत्वासंभवादिति भावः प्रथमस्य पक्षवृत्तित्वविशेषितस्य· द्वितीयस्य तदविशेषितस्य· उभयत्रापि उभयस्वरूपत्वे
पि· लाभात् विवक्षणात्· एवमग्रेपि आद्यस्येति संग्रहसंभवाद्विपक्षिमेणान्वयः विरोधिविषयतया· व्याप्त्यभावतद्व्याप्यत्रातानामन्य
तरविषयता· अत एव पक्षवृत्तित्वाविशेषितत्वादृशामतियोगित्वस्यासाधारणपरत्वादेव· उक्तरीत्यैवोपपत्तौ विरोधितावच्छेदकविवक्षणे

दी.

93

गौरवमित्यस्वरसादाहाहुरिति शब्देऽनित्यइत्युक्तौ वकारप्रवेशेनाक्षमः स्यादतस्तदुपेक्ष्याह अनित्यः शब्द इति· अत्र शब्दे पक्षे अनित्यत्वं साध्यं बोध्यं।
तत्र शब्दत्वेऽभिप्रायस्य सत्त्वं तत्त्वाविशिष्टहेतौ विशिष्टपक्षवृत्तित्वगर्भविरोधित्वमेवार्थः अत्र तु न हेतुसंबंधितया विरोधित्वविवक्षा नैव वा
धादिवारणमिति वदन्ति तत्रेत्यत्र निरुक्तसंबंधपदेति व्याख्यायां विशिष्टेत्यत्र हेतुतावच्छेदकविशिष्टेत्यर्थः विरोधित्वाभावादिति हेतुविशिष्टहे
तुतावच्छेदकाभावस्यैव साधनाप्रसिद्धत्वादिति भावः अशक्यत्वादिति प्रमेयत्वात्मकजलत्वादेः संबंधित्वेन बाधस्याविरोधित्वादिति भावः स्वहेतु
तावच्छेदकविशिष्टहेतुसंबंधितयाविरोधित्वविवक्षणे असंग्रह इति विशिष्टहेतुसंबंधितया विरोधित्वादिति भावः अहेतुत्वमिति हेतुता
वच्छेदकावच्छिन्नव्यभिचारस्यैव दोषत्वादिति भावः बाधस्य अनित्यत्वाभावविशिष्टघटत्वात्मकबाधस्य· न हेतुकतत्साध्यके नित्य हेतुतावच्छेदका
वच्छिन्नहेतुकत्वस्याव्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यकत्वमर्थः तेन भिन्नरूपेणानुहेतुकतत्साध्यकानुमितौ व्यभिचारस्याविरोधित्वेऽपि नासंभवः हेतुसंबं
धितया हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुसंबंधितया· नायं दोष इति घटत्वमनित्यं घटत्वादित्यादौ बाधाप्रसिद्धिरूपो दोषो नेत्यर्थः तत्रानित्यत्वाभाव
वद्घटत्वाद्यात्मकं बाधादेरनुमितिसामान्यान्तर्गततया घटत्वादिभिन्नपक्षकानुमितावविरोधित्वादिति भावः अत्र नापत्तिरुक्ता दोषानं
रमस्तीति स्वचितं तत्र स्वरूपासिद्धेरनेनैव वारणसंभवे पर्यन्ता दवानुमितिसामान्यविरोधित्वाभावादेव पक्षत्वेति यत्रितबाधादिवारणे हेतुसं

354

राम०

355

बंधितयेत्यस्यैव पर्य्यर्थः चनच साध्याप्रसिद्धिवारणायतत्सार्थक्यं · तदुपादाने पिकांचनमयवह्निमान्वह्नेरित्यादौ साध्याप्रसिद्धेरवारणात्
पक्षविशेषसाध्यगहाविरोधित्वविवक्षणे तत्र पक्षे साध्याप्रसिद्धिवारणासंभवतीति तद्दलं नन्यासति सत्येनस्यैव तथात्वेऽपि हीनो
क्तार्थकत्वादेरेतासर्वसाधर्म्यस्यहेतुसंबंधितयाविरोधित्वादिविवक्षणात्स्यातिगौरवम्। एतन्न यान्तौ विन्यासात् न च साध्यानि याहृमित्वरूप
व्याप्यत्वासिद्धिवारणायतत्सार्थक्यमितिवाच्यं तत्रापि हेतुनिष्ठावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वासिद्धिवारणासंभवस्य तुष्यत्वाहिति अभिप्रे
त्येति साध्यत्वमुपेक्ष्येति शेषः एवं चेति उक्तरीत्यानुमितिसामान्यं प्रति विरोधित्वाभावप्रसंगेऽपि पर्य्यः वारणादिति तद्विरोधितायाः पक्षेति
यत्किंचित्त्वेन तस्यासत्वादनुमितिसामान्याविरोधित्वादिति भावः नदेयमिति पक्षतु हेतुनिष्ठावृत्तित्वरूपव्याप्यत्वासिद्धिवारणायैव तद्दयमि
ति तद्दलं तत्यासमुक्तरीत्या तेनैव सामान्यस्यहेतुसंबंधितयाविरोधित्वादिविवक्षणात्स्यान्योन्यविवक्षितमित्याशयात् विरोधित्वेरतिक्तानु
त्पत्तिनेयत्स्यस्य विरोधित्वनिवेशेच गौरवमिति भावः पक्षाक्रान्तसत्त्वेनावृत्त्यासिद्धादिनामवारणात्स्वरूपासिद्धिसंकीर्णत्वमपि वारा
त्वामिष्टाहशीघितौतादृशोत्वादिः व्याप्तिग्रहविरोधित्वमेवेपिनस्वरूपासिद्धेरनैनैववारणसत्वेनवैयर्थ्यमितिवाच्यं एतत्स्वाभताम
र्थकतयैवतत्सार्थक्यात् व्याख्यायां परिष्करणीयमिति अनुपसंहारि गंथप्रयोषइत्यादिः तथाच साध्याप्रसिद्ध्यादिवारणायाविरोधि

दी० ९५

नद्रत्वं तत्समूहालंबनात्मकत्वानाविधव्याप्तिज्ञानमादायात्यंताभावादित्यर्थवत्साध्यव्यभिचारांशसंग्रहः विशिष्टव्याप्यभावस्यापि व्यभिचा
रत्ववांतर्भावो विशकलितयोरेवाव्यभिचारसाधारणाधिकरण्योर्ज्ञानं वोपाद्देयमिति न कोपि दोष इति भावः असिद्धिरेवेति एवकारेणासाधा
रणप्यवच्छेदः तस्य विशिष्टसाधनग्रहविरोधित्वेन व्यभिचारत्वासंभवादिति भावः अत्रैतन्मते साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वात्मकवि
रोधस्य सत्त्वमिति पक्षीयाव्यापकतया दोषत्वे न व्याप्तिग्रहविरोधित्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति ध्येयं यथाऽसंगतिः स्मृतिविरुद्धे सपक्षव्याप्तित्वाभा
वादिति भावः व्यभिचारस्यैवेति असाधकत्वाभाववति सद्धेतौ पक्षवृत्तित्वादिसत्त्वादिति भावः हेत्वाभासांतरे इति असिद्धादित्यर्थः विशेषणा
ति पक्षवृत्तित्वस्वरूपविशेषणेत्यर्थः स्वरूपासिद्धादेरप्यसाधकत्वतया व्यभिचाराभावादिति भावः वक्ष्यमाणरीत्या एवं चेत्यादि नेत्यादि वृत्तिमत्वे
पक्षाविरोधित्वं वृत्तिमत्त्वपक्षाविरोधित्वरूपत्वं आवतः हेत्वाभासमात्रव्याप्यपि मुखमिति असदेवयासाय; सद्धेतौ साध्यव्यापकतयास्यंताभावे
नातिव्याप्त्यभावेन हेत्वाभासपदं वयर्थमतो वह्निमान् गगनादित्यत्र साध्यनिश्चयाभावदशायामसाधारणाभाववसाध्यविशिष्टविरोधाद् जितेः
वस्यतिव्याप्तिवारकतया नस्य सार्थक्यं वा यतं तद्वत् स्पष्टयाश्रुतार्थकत्वेन संभवति तस्यापि दुष्टहेतुत्वस्य हेत्वाभासत्वानन्तस्य वृत्तिमत्वार्थकत्व
मुपेक्ष्य तद्द्वारेणात्रैव साध्यनिश्चयदशायामसाधारणेऽव्याप्तिरिति हेत्वाभासपदस्य वृत्तिमत्वपक्षाविरोधितपवत्वार्थकत्वं वा श्रमितिशङ्क्

राम०

356

नन्वत्र व्याप्तिरावश्यकीति नन्वपरतया मन्वप्ति वृत्तिमत्वग्रहाविरोधिरूपत्वस्यान्वपरतया-इति धीनो वृत्तिमत्वं वृत्तिमत्वग्रहाविरोधिरूपत्वं-व्या
रव्यायां दृशाविशेषः पक्षे साध्यतदभावानिश्चयदशायां साध्यविरुद्धयोः शाकेनित्यः पाकृत्वात्तिमः पाकृः पाकृत्वादित्यनयोः अव्याप्ति
नितत्रत्वमेतत्सत्यतद्व्याभावादितिभावः अविरोधित्वादिति सयानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वादितिभावः। साध्यवद्याव नन्वस्यैव साध्यव
द्यावगतत्वादेरेव तथ्यात्वेन-व्याप्तिग्रहविरोधित्वेन-साध्यतानितथ्याच समानविषयत्वेनैव विरोधितयासाधारणस्याभयग्रहविरोधितं
असाधारणस्य सहचारानिश्चयविघटकतयापरं परयोभयग्रहविरोधित्वमित्येनत्वग्रहरावकर्त्तुरिहदयमिति भावः विरुद्धव्यभिचारस्य हेत्वाभा
सपरस्पस्वरूपासिद्धिरिति आधेयत्वाधारत्वयोस्तत्त्वपविशिवेष्ठत्वरदं-नदभावे त्वाहव्याप्यत्वासिद्धेर्वैतिनत्वेवं वृत्तिमविधेसाध्यतदभावव
द्याव मैत्वस्याभिवहेत्वाभासतापत्तिरनग्रहदीधितौसाध्यतदभाववद्धावगतत्वमपीतिव्याख्यायांस्वरूपसतः वृत्तिमत्वाभावव्याप्यत्वेनागृहीत
स्यविरोधित्वाभावादितिग्तासाभावानवगाहित्वादितिभावः साध्यत्वे-तित्रृत्तिमत्वाभावव्याप्यत्वेमर्थः नयात्वात्-वृत्तिमत्पग्रहविरोधित्वात्तत्व
दासइतिनथ्याचनत्वोक्तौ त्वाव्याप्तिद्वयग्रहविरोधित्वेपिनक्षतिरितिभाव-ननुसाध्याद्व्याप्यत्वयघत्रसाध्यादिग्रहस्यावतित्वेसतिसा
ध्यादिमद्वृत्तित्वंनदृष्टितौयस्यामेदः साध्यवन्मात्रेसाहेरपिनाहश्यव्याप्यर्थकत्वाहन ग्रहदीधितौव्यापकेति। इहप्रथमलक्षणेभेदइति

357

टी.

रहेत्वनुपसंहारेऽव्याख्यायां असाधारणा इति अस्यसाधारणे चेतीशेषः नन्वेदंयमितिसाध्यसाधनभेदेनसव्यभिचारत्वस्यभेदादिति भावः अ
व्याप्तिरितिसाध्यतदभाववव्याप्तिश्चयत्वाभावादिति भावः उपादेयमितिनव्यावृत्तसाध्यकपहेतुकमसाधारण्यमप्रसिद्धं तत्रापिसाधारणेन
न्साध्यकहेत्वंतरघटितासाधारण्यस्यप्रसिद्ध्यानाव्याप्तिः नत्साध्यकासाधारण्याभावकालावच्छिन्नस्वरूपविशेषणाभावापत्तिविशिष्टाभा
वात्मकताहशव्याप्तिद्वयमूलत्वान्नोक्तासाधारण्यव्याप्तिरयीतिभावः एकस्मिन्हेताविति एतस्यासाधारण्यावतारदृष्टान्तपर्याप्तिरिति प्र
व्याप्तेरितिनसाहेत्वंतरेतत्साध्यकासाधारण्यसत्त्वेनविशेषणाभावायच्छिन्नाभावात्मकताहशव्याप्तिद्वयमूलत्वसत्त्वादिति भावः
दृष्टान्तांतरमाहरणमिति स्यादिति नैवोपपत्तिः तथासत्ययमिदानीमेतत्पुरुषस्य सव्यभिचार इति व्यवहारापत्तेः तत्र साधकेनानुमानेविष
यविशेषणत्वसंभवेन विरोधादेरित्यादिना लक्षणान्तरदर्शनमनुचितमत आह असाधकेनेति अस्यपोतिहस्तिमत्स्यहाविरोधिरूपत्व
त्वपरत्वतयेत्यर्थः शेषद्वयेति प्रथमं हेत्वाभासत्वाज्ञानबाधविरुद्धसंकीर्णासाधारणाव्याप्तिरूपदोषद्वयेत्यर्थः एकव्यक्तिकपक्षकेति
एतद्रूपवानागतादिसाहित्यमर्थः एकव्यक्तिकपिपक्षेति एतद्रूपभिन्नरागतादित्यादित्यर्थः सर्वेति असाधारणाद्यसाधारण असंगतासाधारणवेति
नस्यपक्षानिरिति साध्याभावव्यत्यासाहेतित्वादिति भावः पर्याप्तान्तःसंख्याघेइति कर्मधारयस्यलघुत्वेन पुरःस्फूर्तिकतयाचसाध्यवत्ता

358

राम०

सइपक्षातिरिक्तपक्षस्य कर्मधारयलभ्योऽर्थ इत्यर्थः स्वरूपासिद्ध्यादिष्वदृष्टेऽसमवानुकर्षेदित्यादाविन्यर्थः साधारण्यादावितिआदिनाघयोऽसि
द्धः शाब्दत्वादित्यादिस्वरूपासिद्धिसंकीर्णासाधारण्यपरिग्रहः विरुद्धे वेतिनिमः पाठः शाब्दत्वादित्यादाविन्यर्थः नहीयपिक्तत्वेति अनुमित्सोप
यिकत्वेत्यर्थः स्वरूपसतस्सपक्षसत्त्वादेरनुमित्यजनकत्वादितिभावः न यावद्वेति अनुमितिजनकत्वरूपेत्यर्थः अवाप्तिनत्वादेस्सत्यमसतएवा
नुमितिजनकत्वादितिभावः अतिव्याप्तिश्चेति व्यभिचारलक्षणास्येत्यादिसव्यभिचारस्य हेतुस्य योगित्वरूपतयानादेरशासंबंधाभावभूयत्वस्य सव्य
भिचारत्वलक्षणत्वेनादृशासंबंधाभावेन स्वव्यभिचारलक्षणत्वादितिभावः ननु सपक्षसत्त्वादेर्ज्ञानमपितानुमितेर्जनकं मानाभावादित्यसंभवना
दवस्थं तत्रैवानुपपत्तेः बाधितत्वादेरपि न यावत्त्वेनोपस्थितिव्याप्तिर्दुर्वारैव तत आह अत्रवेत्यादिनोक्तेऽपि ध्वस्ति सपक्षसत्त्वादेरनुमित्यौपयिक
त्वादबाधितत्वादेश्चानयोस्त्वादितिभावः व्याहतत्वादितिआदिनानिश्चितसाध्याभाववद्वावृत्तत्वपरिग्रहः सपक्षेवेतिअयसपक्षव्यावृत्तत्वेऽ
नुमित्यौपयिकसपक्षसत्त्वसंबंधाभावत्वेऽपिसपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यजनकाभावात्कथमेतदितिचेन्न तत्रापिसपक्षव्याहततोशाब
द्धेनतदुपगमेबाधकाभावात् केचित्तु नन्वत्रासाधारण्येऽव्याप्तिस्तस्य सपक्षव्यावृत्तत्वघटितत्वेन यासाध्यवद्भिन्नत्वरूपत्वविरोधित्वादित आह
सपक्षेति पक्षव्यावृत्तत्वस्यैवानिवेशस्तत्र स पक्षस्यानिश्चितसाध्यवत्त्वं विपक्षपदं च सपक्षान्यपरं तेनेन विपक्षव्यावृत्तत्वं न विपक्षितं न स्यानुमितेः

दी०

पयिकसंबंधाभावत्वविरहात् नचैवंनिश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वेनविरुद्धेतिव्याप्तिरनिवार्या तस्यापितद्रूपत्वात् नचैवंविरुद्धव्याप्तेतिविशेषणांशवैयर्थ्यं
हेत्वन्तरगोविरोधकत्वस्याकल्पनात्· पक्षइतिपक्षांतर्भाविनेत्यर्थः तस्यअसाधारणस्यतज्ज्ञानविरोधित्वेसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वं
साध्यवद्व्यावृत्तत्वात्मकसामान्याभावज्ञानमेवसाध्यसामानाधिकरण्यसामान्यज्ञानविरोधिनतुतद्विशेषाभावात्मकसपक्षव्यावृत्तत्वज्ञानमपी
तिभावइत्याहुः अस्येतुसपक्षविपक्षव्यावृत्तस्येतिनिश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वस्येत्यर्थः असाधारणस्येतिप्राचांमतइत्यादिपक्षे· पक्ष
वृत्तेरेव· नतस्येतिनोक्तासाधारणस्येत्यर्थः तथाचसुतरांसपक्षव्यावृत्तत्वस्यतज्ज्ञानविरोधित्वमतोनतत्राव्याप्तिरित्याशयः तेनसपक्षव्यावृत्तत्व
मात्रस्येवानुमित्यौपयिकरूपसंबंधाभावत्वात्उभयव्यावृत्तत्वाभिधानस्यनासंगतिरित्याहुः अत्रेदंबोध्यंनिश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वरूपसपक्षसत्त्वज्ञा
नस्यानुमितिजनकत्वेनिश्चितसाध्यवद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यघटकंकेसपक्षसत्त्वस्यनिश्चयघटितत्वे· साधारण्यपिनिश्चयघटितत्वेन यास्येवासा
धारणस्यानुमित्यौपयिकसंबंधाभावत्वनिर्वाहात् ननुसपक्षसत्त्वंनिश्चयाघटितमसाधारण्यंतुनिश्चयघटितमित्यर्धजरतीयंतथासत्त्वसाधा
रणस्यतादृशाभावत्वानिर्वाहात्युक्तेरनुभवस्यचानुरूपत्वेऽर्धजरतीयेमानाभावाच्च एतेनात्रपक्षपदविशिष्टविपक्षत्वेनानुमितिजनकत्वात्इष्या
वच्छिन्नाभावोऽवश्यंविवक्षणीयः अन्यथासपक्षसत्त्वात्रैष्टित्वावच्छिन्नाभावमादायातिप्रसंगापातात् एवंचनिश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छि

गम०

न्नाभावांशे प्रवेशः निरुक्तयोः शङ्कानस्यानुमित्यहेतुतया तद्घटितत्वाद् व्याप्तिविशिष्टविषयतावत्त्वेनानुमितिजनकत्वाभावात् येन केनापि रूपेण
पक्षतया अयनिरूपितविषयतावत्त्वेन जनकतायां तद्घटितावच्छिन्नाभावविषयकत्वाद्यवच्छिन्नाभाववारणाय शब्दमेवेति द्वयोरपि शङ्कासमा
धानमिति तिन्नीनानामुक्तार्थजरतीयाभिमानमूलकमिति यत्सत्त्वे अन्वयव्यतिरेकाभ्यां निरुक्तयघटितसपक्षसत्त्वज्ञानमेवानुमितिजनकमि
ति प्राचीनमते नैतल्लक्षणाकरणात् स्वपक्षेपाक्षेपस्य अत्र यत्र्ये ऽनियसंसर्गस्यभेदनिवेशेनातिप्रसंगाभावात् न्नेति दिक्। निरुक्तरूपासाधारणप
स्य घटत्वजनिरूपायेन संज्ञात्वाद् हेतुसाध्ये साहित्यत्वादिस्वरूपस्यतिभावप्रधाननिर्देशेन शब्दत्वत्वादिरूपस्य तत्पर्यः। घटत्वमितादृशेतिकर्मधारयो
यं घटत्वजनिघटत्वरूपावभित्वयपक्षत्वजतत्पर्यः इत्याद्युक्तरसइति आदिनाकृते यमवाप्तेन्देशित्वम् साधारणो ऽव्याप्तिः न्नूहन्नेवनेनियतसाध्याभावव
त्संयुक्तत्वस्य वक्ष्यावभावादित्यस्य परिग्रहः पूर्वोक्तेति पूर्वपक्षोक्तेत्यर्थः एतस्यापि कथने इत्यादिसिद्धान्तोक्तस्यापि नानुमितिरित्याशतो एतदत्तामेपी
त्याशुक्तेरीत्यादि। तथा च हेतुकताभावे विभाजकत्वमपि नेसंभवति दूषकस्यैव विभाजकत्वनियमादिति भावः तदितिताद्दृश्यनियमेमानाभा
वादिति भावः तथा च दूषकत्वाभावे विभाजक) विभाजकेति। तस्य पूर्वोक्तलहरायन्य। जातमभिप्रायेणोक्तवचनं ननु पूर्वोक्तलक्षणमेवान्याभि
हितानीतितन्नेयांत्यागहत्वनआह किंचेति। तत्र दृष्ट्येतायन्त्र दूताने पोत्यादि हेतोरेता। आह। तत्र दूषकोद्धारमाह। मतभेद इति अयमाशयः यथ

361

दी०

-67

न्मते घटवल्लक्षणोत्तमन्मतेन तत्र नाव्याप्तिसंभावना । तत्र साधारणपदार्थः संशायकतामते आद्यलक्षणं व्याप्तिग्रहविरोधितामते चानुमितिविरोधि
त्वघटिते द्वितीये तेन संशयप्रयोजकस्य सपक्षवृत्तित्वघटितसाधारण्यस्य विपक्षव्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यस्य च विरहे ऽपि द्वितीयलक्षणाक्रान्ते
विरुद्धे तेनोताद्यलक्षणाव्याप्तिः एवमाद्यदोषलक्षणस्य विपक्षवृत्तित्वे सपक्षसत्त्वे तत्त्वेन वाव्याप्तिः एवं द्वितीयदोषलक्षणस्य सपक्षविपक्षवृत्ति
त्वेन द्यासत्त्वे च नाव्याप्तिः एवं एकतरत्वलक्षणे ऽप्येतरस्य नाभिव्याप्तिसंभावनापीति पक्षधर्मताज्ञानेति पक्षधर्मताज्ञानपदस्यार्थः परित्यागेबीजमि
ति असपक्षत्वेन घटको नित्यमनस्त्वादिस्थले धर्मिवारणाय तत्तु पक्षस्यावश्यकत्वेन तत्परित्यागासंभवादिति भावः पक्षधर्मतेति धर्मिविषय
कत्वेदुपस्थितिजनकतावच्छेदकघटकत्वस्यावच्छेदकार्थः तथा चेदं घटत्वं नित्यमनस्त्वादिस्थले धर्मिविषयकत्वस्य कोट्युपस्थितिजनकतावच्छे
दकघटकताभावेनातिव्याप्त्यभावेन पक्षधर्मताज्ञानपदं परित्यक्तमिति भावः एवं कोट्युपस्थितिं प्रति साधारणधर्मताज्ञानत्वमात्रेण हेतुत्वे संशया
पत्तिरिति साधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानस्य सर्वत्र कोट्युपस्थितिं प्रति विभिन्नरूपेण हेतुत्वकरणफलव्यापारैक्यस्यैकरूपेण हेतुत्वनियमेन कोट्युपस्थि
तिद्वारा हेतुत्वासंभवादिति भावः संशयजनककोटिमितत्याद्यंशस्थले संशयापत्तिवारणासंभवात् स्वाप्तिरुक्तिनेति भावः संशयहेतुत्वेनेति
न्यथा कोट्युपस्थितेर्दूरत्वस्यासंभवादिति भावः अर्थतइति करणस्य फलव्यापारैक्यस्यैकरूपेण हेतुत्वनियमादिति भावः एवं साध्यसंदेहजनै रा०

362

कत्वाघटितलक्षणाकरणे-ऽपस्थापकेऽपस्थापकतावच्छेदकज्ञानत्वादिमति प्रकरणाप्राप्तमिति प्रकरणावधानात् सामान्यतावृस्यवि
शेषपरतयाप्राप्तमित्यर्थः तथा चोपपूर्वः स्याद्धातुः साध्यसंदेहजनकोपस्थितिपर इति भावः काशिनाथीति अपि ना साधारणादिधर्मज्ञानका
रिता समुच्चयः तथा च साधारणादिधर्मज्ञानजन्यातज्जन्याद्योपस्थितिसंदेहहेतुः विशेषणतानादिविधयाज्ञत्वेहेतुतयैवनिर्वाहेनाह धर्मको
ट्युपस्थितित्वेन हेतुत्वाकल्पने लाघवादित्याशयः कश्चित् साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानवत्त्वात्मनि कश्चित् नाहशज्ञानवत्त्वात्मनि संशयद्वयेति
द्वितीयसंशयपूर्वं एकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य साक्षात्सत्त्वे कोटिद्वयोपस्थितिसामग्र्या कोट्युपस्थितिद्वारा तस्य सत्त्वादिति भावः तस्यादिति द्वि
तीयसंशयोत्पादकाले नाद्यकोपस्थितिर्नष्टादिति भावः तस्य साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संशयपूर्वकाले प्रथमसंशयोत्पत्तिकाल इति भावः न
ष्टत्वादिति द्वितीयसंशयोत्पादकाले नाद्यकोपस्थितिर्नष्टादिति भावः लेकिनाशादिति स्वजन्योपस्थित्येत्यादि तु पनायकस्य साधारणधर्मवत्ता
ज्ञानस्य सत्त्वेन संशये साधारणधर्मवत्ताभावे बाधकाभावादित्याशयेनाह सैवायात्मकस्येति तस्येति साधारणधर्मवत्ताज्ञानस्य संदेहस्यैव
तिकोट्युपस्थित्यात्मकेत्यादि साधारणधर्मज्ञानजन्यत्वेनेत्यत्रान्वयः परे त्विति साक्षादिति समवायेनेत्यर्थः कोट्युपस्थितिद्वारकत्वेना
पारद्वारैवहेतुत्वस्यौचित्येन साक्षाद्धेतुत्वं न सम्भवतीत्याशयेनाह पूर्वकल्पेपि संदेहं प्रत्येवेत्यादि नोक्तकल्पेपि विशिष्टज्ञानत्वेन विशिष्टधर्मता

९८

दी॰ ९८

नचैवं तज्ज्ञानमिति साधारण्यादिधर्मज्ञानजन्योयं यः। न तथात्वात् संशयजनकत्वात् अन्यथा एकेनापि रूपेण तज्ज्ञानजनकोऽनुपस्थितेर्हेतुत्वे ताद्रूप्ये

ति साधारण्यविशिष्टधर्मज्ञानात्मको यः। तज्जन्यत्वात् साधारण्यधर्मज्ञानजन्यत्वात् तथोपपत्तिः उक्तरूपसाधारण्यात्विकसंशयोपपत्तिः त

थापि नैः ताद्रूप्यधर्मज्ञानत्वेन तज्जन्यतातादृशधर्मज्ञानजन्या। ताद्रूप्येति उक्तधर्मज्ञानत्वेनोक्तधर्मतामजन्यत्वं यः। एतत्सूत्रपत्रे त्यादि। तथा च सम

वान्यार्थवैनोवादिमात्रवेति संशयधर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविषयतापर्यवसिताद्यसिद्धविशेषणकथमनवाप्तिर्विशिष्टवृत्तिज्ञानस्य हेतुत्वे तथाप

त्वादिमतिप्रमाण्यवलिसाधिवारणाय धर्मितावच्छेदकविशिष्टेत्युक्तमिति भावः। ननु साध्यसंदेहजनकत्वोक्तावनुपस्थितिजनकत्वघटितमप्रसिद्धसं

गतिरसत्प्रायहेतुत्वादिति। न तथापि साहचर्यतानानयेत्तरोगादितस्मिन्ननुपपत्त्यमनस्तथा हेतुदृष्टसंस्कारविशिष्टवस्तुनि पूर्वलिङ्गरोगेतिनदर्शनं साहच

र्यज्ञानानयेत्स्वयमपि यथाहि प्रतिपत्तसंगादित्वेति न चावैतादृशाति प्रसंगवारणाय स्वस्वेतरपक्षविनिश्चितधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यमात्रनिरूपित

साध्यसंशयजनकतावच्छेदकप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं पूर्वलिङ्गलक्षणं वाच्यं। तत्र तादृशानां साहचर्यज्ञानानामेव स्वरोगेसारण्यादिधुहे

तुतावच्छेदकसामान्याप्रसंभवोऽपि तदुपपत्तेस्तथाप्युक्तविशिष्टस्येति साहित्यलिङ्गरोगान्तरप्रसारायतनमात्रव्यापकमिति भावः। विरुद्धेत्यादि लक्षणानेनासम्भा

व्यत्यादि मूलस्यानत्यन्तलक्षणं प्रतीकधारणमनुचितमननं संगमयतिनिश्चयेनेति भ्रमः। भ्रम एव। ननु वस्तुगत्या दुष्टत्वमित्याशयः। दीधितौ

364

राम॰

एककोटिव्याप्यस्यैवेति स्वारसिकसामानाधिकरण्येनैककोटिव्याप्यतया गृहीतस्यैवेत्यर्थः एककोटिमत्त्वावच्छिन्नस्यापि स्वारसिकत्वाग्रहे त्वपरकोटिमत्त्व
निश्चयेन गृहीतस्यापि धर्मस्य कारणं बुद्धेरिति निश्चयमितिरीत्या हि विशेषदर्शनतया विरोधिदर्शनतया; संशयविरोधित्वादिति स्वारसिकत्वाभावा
ववद्वृत्तिः। कारादिमानपमितिनिश्चयस्य स्वारसिकत्वरतिवरादिमानपमितिनिश्चयपरस्पराणां नवेति संशयानुदयादिति भावः स्यापको अथ
मलक्षणं कोट्युपस्थितिजनकतावच्छेदकलक्षणं एककोट्यसाधारणेति पाठः एकैकनिष्ठासाधारणविशेषणं कोट्यसाधारणत्वस्य मध्यको
ट्यसाधारणत्वस्य कोट्युपस्थितौ उभयकोट्युपस्थितौ साधारणतेति कोट्युपस्थापकासाधारणाभिन्नेत्यर्थः असाधारणस्यैव साधारण
त्वेन ज्ञाने संशयहेतुत्वापत्तेरिति नाद्य इति साधारणधर्मवत्ताज्ञानजन्येति इत्थं कोट्युपस्थितिद्वारा नाद्य साधर्म्यवत्ताज्ञाने संशय
जनकं तस्य कोट्युपस्थितिं प्रति जनकत्वानुगतत्वं धर्मिताज्ञानत्वेन निरूपयितुं शक्यतानुसारेणावश्यकत्वान्नाद्य इत्याशयः धर्मिताज्ञानजन्येत्येव विवक्षितं न चैवमेव
युक्तत्वात् अन्तरङ्गत्वानुपपत्तेः आह साधर्म्यज्ञानजन्येत्येव इत्यपि न नु एककोटिव्याप्यैककोटिमत्त्वावच्छिन्नयोर्भेदे वैककोटिव्याप्यस्यैवेति भेदग्रहो टिप्पण्यां
पत्तिरुपपत्तिरनन्याइतव्याप्येति तुल्यकक्षत्वमपेक्षितत्वाद्यत्र तयोर्भेदग्रहो नियामकः तयोर्भेदे ग्रहदर्शनपुरस्सरं तुल्यकक्षत्वमुपपादयति न कोय
भावाभावत्वेनेत्यादिना असमासमानप्रज्ञानेति तथा च तुल्यमुक्तानपि समानासमानसंशयोत्तरमेव तत्तत्कोटिमत्त्वव्यक्तित्वविशिष्टवत्ताज्ञाना संशयाः।

365

दी.

११

स्वीक्रियत इति नैककोटिविशेषदर्शनस्यापरकोटिविशेषदर्शनप्रतिबंधकतायामुत्तेजकत्वं अप्रामाण्यज्ञानानेजनकतयैव निर्वाहादिति भावः
नुमतेत्यप्रामाण्यज्ञानानास्कंदितात् साधारणधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानात् संशयोत्पादे ममत्रासाधारणधर्मविशिष्टधर्मिज्ञानत्वेनैव कारणतानाकल्पनेऽप्रामा
ण्यशंकानुप्रतिबंधकतायामुत्तेजकत्वप्रयोजनाभावः नजनकतावच्छेदककोटिनिविष्टानेनिरुक्तसाधारणधर्मबुद्धेर्जनकत्वे येन प्रमेयप्रतिबंधकतावच्छे
दककरूपेणैव जनकतावसंगत्यापि परास्ते एकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येवैकजनकत्वायास्त्वनुपगमाद्वैतिवेदकबाधकाभावीनाप्रामाण्यं संशयानंतरसं
शयस्यैवासाधारणधर्मदर्शनानंतरसंशयस्यापि तानविषयत्वात् साधारणधर्मदर्शनजन्यत्वस्यैवोपगमेनासाधारणधर्मवत्ताबुद्धेः सं
शयजनकत्वे मानाभावत्वाशयात् अत्रैव मयि येषां मते हेतुनिष्ठासाधारण्यादिर्गोत्वरसंस्कारेधर्मितिहेतुमत्तातानं वसंशयजनकं प
हाष्क्षिमपूर्वं तत्तीयप्रकारेणानह्यतिनिरस्कंतेषां मते तद्रातीमसाधारणज्ञानमपेक्ष्य तत्प्रतिबंधकाभावेन संशयउपपद्यत एवेति चेत्तत्रेषां
मते विशेषदर्शनस्यापि व्याप्यत्वाद्यंशसंस्कारसहकृतपक्षधर्मताज्ञानिष्ठायस्त्ररूपस्यैव प्रतिबंधकत्वोपगमेनोक्तरीत्योपपत्त्यसंभवात् द्विधि
तोयेन येनेत्यादिपक्षधर्मावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यादिमत्तानिष्ठ्यपस्तद्धर्मावच्छिन्नवद्यावत्त्वमित्यर्थः व्याख्यायां निरूपयति उद्देश्यपबो
धकपदसमभिव्याहृतेत्यर्थः यावदर्थकत्वात्तथिष्यगनम्यावत्सार्थकत्वात् धर्मितावच्छेदकामिश्रितेति साध्यनिष्ठपविशेषणां साध्य रा०

३६६

वत्वोद्देश्यतेतिसाध्यवत्त्वस्योद्देश्यतेत्यर्थः दीधितौ सामान्यतः साध्यवत्त्वावच्छेदेनेत्यस्य व्याख्यायां उक्तस्थले शब्दोऽनित्यः नित्यो वा शब्दत्वादित्या
दावेव सकलसाध्यकस्थले सर्वासां साध्यनिष्ठप्रकारताप्रसिद्धौ असाधारण्यमिति शब्दोऽनित्यत्वादित्यादावित्यपि रूपेत्येव सारं विशेषणस्य· तन्मते युक्तित्वादिर
पं असाधारण्यमिति शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावित्यादि· चकारे दीधितौ नैयायिकयद्वेत्यस्य व्याख्यायां असाधारण्यलक्षणस्य· न हि धर्मावच्छिन्नविशे
ष्यकसाध्यनिष्ठप्रकारतानिरूपकधर्मावच्छिन्नव्याप्तत्वमित्याद्यसाधारण्यलक्षणस्य॥ एतस्य विशेषणस्य व्यावृत्तिमभिनिरासादित्यस्ते तेनेनान्वयः
न कंचिदिति नीतिसामान्यलक्षणस्य दोषः यस्मात् असाधारण्यमित्यत्र हेतौ प्रतीयमानेऽपि हेतुपक्षस्येति तन्मते पीति साधारण्याभावविशिष्टस्य [illegible] पांतरी
य व्याप्तिग्रहस्यात्र सत्त्वेन विशिष्टाभावादिति भावः अत्रैव पत्नावितिश्राधे सर्वासां साध्यनिष्ठ प्रथमपक्षीयप्रत्यमहेत्वात्पकमितिशेषः हे
त्वान्तरं एकेन व्याप्तिज्ञानव्यवहितोत्तरहेतुभिन्नहेतुं आहेति येन येन रूपेण विशेषणरूपाविव स्वरूपात्स्यादिदमुपलक्षणं सामान्यलक्षणे हेतुमुक्ता
विशेषलक्षणेऽपि येन येनेत्यत्र विशेषणरूपाविवक्षणोद्देश्यमाह· तथापि तद्वक्ष्यं साध्यवदीतीतिन्यायावानित्यत्वादिव्याप्यवत्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसा
ध्यादिनिष्ठप्रकारताशालीनानित्यत्वादिव्याप्यवत्त्वावच्छिन्नव्याप्तत्वाभावात् तथाहि सामान्यलक्षणे विशेषलक्षणे चाव्याप्तिविशेषणस्याविवक्षणी
न हि वस्तुतोऽनुविशिष्य व्याप्तिज्ञानात् [illegible] हेत्वप्रयोजकत्वेति भावः तस्यायामके ति उक्तरूपासाधारण्यमेवार्थः तद्वृत्तित्वानित्यत्वाप्रसिद्धिर्व्याप्यवत्स्ति

367

१८०

टी॰

पाविशेषरूपेरोविरतिव्याप्ति यद्वाभावस्यविशेषणतासाहेत्वद्धितीयेत्विपाहिनोक्तेयाभावाहितिभावः नस्य व्याप्यवत्ताहिव्यासज्जविशेषरूपस्य
अनभिधानेत्विति व्याप्यवत्ताहिव्यासज्जसकलविशेषरूपसाधारणानुगतस्याभावाहितिभावः नास्माकमितितयाव यद्यद्धर्मधर्मितावच्छेदकीभू
त्यसाध्याहितिस्थियकालीनतद्धर्मावच्छिन्नसाध्यत्वतानेसंशयः तादृशनिश्चयकालीनतत्तद्धर्मावच्छिन्नव्याहेतत्त्वरूपमननुगतमेवासाधारणमि
तिभावः स्थिरत्वस्यापितद्रूपसाधारण्यस्यापि अतिप्रसंगाः साधारण्यातिप्रसंगः इदमेवसंशयप्रयोजकसाध्यतदभावसहचरितत्वमाहिकमेव हृय
कनेतितथाचनस्यहेतुदोषतासंभवोहेत्वाधानसामान्यलक्षणानाक्रांतत्वेवेतिभावः अन्यत्रानुपाप्यत्वविरुद्धत्वनिश्चयाभावकालोनु सामानाधिक
रणस्येति अव्याप्तावितिपनेनाभिप्रेतः अन्वनितादृशाविरोधित्वार्थकेविरुद्धासत्वमितिशेषः विरोधान्यत्वस्यसाधनेसाध्यासामानाधिकरण्य
रूपविरोधान्यत्वस्य उद्देश्यसिद्धौ उक्तव्याप्तिनिरासे अवतित्वाहेत्वेति आहि नासाध्यसाधनयो रसिद्धिपरिग्रहः नयोक्तं अपदार्थव्याख्यानमुक्तं
पक्षवृत्तित्वेतिहेतावित्यादि अविरोधित्वार्थकत्वेतदर्थकस्यसत्प्रतिपक्षस्याविरोधिविशेषणात्वे फलानुत्पत्तिनैवसत्प्रतिविरोधित्वमित्याशयेनव्यभिचारता
नाहेः साध्याहेतुमितिविरोधित्वमितिप्राचांमतेनवाहदीधितौनयावेसाहिव्याख्यायां नत्ततनैवेतीतिन्यायोपदर्शनार्थकविरोधासत्वविशिष्ट
पक्षहेतुकेपक्षतसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधिरूपवत्त्वमितिपर्यवसितोऽर्थः असाधारणेऽपि निश्चितसाध्यतदभावव्यावृत्तत्वादेस्तितितस्य

१८०

368

विरोधविषयकत्वेन पक्षे वह्निहेतुमितिविरोधित्वाभावेन सुतरां तद्धेत्वानुमितिसामान्यविरोधित्वाभाव इति भावः । दीधितौ साध्येति हेतुनिष्ठमित्यादि
नुनिरुक्तासाधारण्यस्य सत्प्रतिपक्षविधया दोषत्वं न यावत्साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इति ज्ञानं सत्प्रतिपक्षविधयानुमितिवि
रोधीत्यसाधारण्यस्यापि धर्मिविशेषनियंत्रितप्रतिबंधकतावत्त्वेन कथं तादृशानुमितिसामान्यविरोधित्वमत आह व्याप्यत्वं तु पावेति सत्प्रति
पक्षमुद्रयातादृशाभावव्याप्यवत्तातन्विधया । तासाधारण्यमिति न यावद्धेतौ तादृशप्रतियोगित्वज्ञानमेव तादृशप्रतियोगिहेतुमान्पक्ष इत्याकारकज्ञा
नं हेतुकत्साध्यकानुमितिसामान्यप्रतिबंधकमिति मतेऽन्यदेहमत एवासाधारण्यः सत्प्रतिपक्षोऽव्यापकइति प्रवाद इति भावः । अथवा हेतौ तादृश
प्रतियोगित्वग्रहे कुत्रापि धर्मिणि न हेतुकपक्षे तत्साध्यकानुमित्यनुदयस्यानुभवसिद्धत्वेन मणिकारमतेऽत्राप्यापेनैव तद्धेतुकत्वानुमितिभावः पक्ष
पि अत्र अम इति वक्ष्यमाणरीत्या सत्प्रतिपक्षमुद्रया दोषत्वं वक्ष्यति तथापि इदं तेषां सत्प्रतिपक्षमुद्रया दोषत्वाभावेपि न क्षतिरित्याशयेन उक्तं
व्याप्रतिबंधकत्वमनुपेत्येदमुक्तं अत एव नासाधारण्यमित्यत्रासाधारण्यमिति व्यभिचारितावच्छेदकत्वमपि व्यक्तं मतान्तराभिप्रायकं तथा संगमनीयः दीधितौ
धर्मिविशेषितत्वादिति न दूषकसाध्यानुमितिं प्रत्येव विरोधित्वादित्यर्थः ननु तादृशौ न प्रकृतहेतुकसाध्यानुमितिसामान्यविरोधिनौ व्याख्यायां स
र्वदावितिअन्यदिना काशाभावव्याप्यवत्त्वसंपादितमहः विरोधित्वादिति आकाशाभाववत्त्वग्राहित्वनियमे कुत्रापि धर्मिणि अनुमित्यनुदयस्यानुभ

दी॰ 101

वसिद्धत्वादिति भावः तद्धारत्तामिति साध्यसामानाधिकरण्यस्य साध्यवत्त्वघटितत्वादिति भावः ग्राह्याभावानवगाहितया विरोधित्वादित्याशया
भावावगाहितया विरोधित्वाभावादित्यर्थः नाद्यत्वविरोधित्वस्य सधर्मितावच्छेदककज्ञाननिरूपितत्वमियमेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य साध्य
वत्त्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकतया तत्र नाद्यांशविरोधित्वासंभवादिति भावः ग्राह्याभावानवगाहितयाऽविरोधित्वादित्यर्थस्तु नादरणीयः साध्यसा
मानाधिकरण्यस्य साध्यवत्त्वघटिततया ज्ञाताबाधादेर्ग्राह्याभावानवगाहित्वासंभवात् अनुमितिविरोधित्वं आकाशानुमितिविरोधित्वं तथा च तत्
साध्यानुमितौ सामान्याविरोधित्वमिति भावः बाधस्य बाधादेः बाधादिविषये निशेषः धर्मितावच्छेदकेति समानधर्मितावच्छेदकतयैव बाधादेः
प्रतिबंधकत्वादिति भावः नन्वेवमनुमेयबाधादिकालेऽनुभवसिद्धस्य घट आकाशवानित्यनुमित्यनुदयस्य कथं निर्वाहः इत्यत आह आद्ये वेति तथाभा
वात् प्रतिबंधकत्वात् तथा चाकाशाभावव्याप्यसत्त्ववान् घट इत्यादिनिश्चयकाले एव नाद्यत्वानुमित्यनुदयान् नतु तत्समानकालीनोक्तबाधादिस
त्वेऽपीति भावः उक्तबाधस्यापि उक्तबाधादिरपि तत्र घट आकाशवानित्याद्यनुमितौ प्रतिबंधकत्वमिति अनुभवबलादित्याहि तत्रैव समानधर्मिता
वच्छेदकत्वं तत्रेति भावः मान्यास्तु पूर्वेनुकारोऽप्येवाकारप्रमात्मस्यायोज्ञबाधादेस्सार्वत्वानवच्छिन्नविशेष्यताकाकाशानुमितिविरोधित्वे
मानाभावात् उक्तबाधादितानकालेऽहं सर्वत्ववाहित्वाद्यवच्छेदेन धर्मिद्धर्मिनाहेवे ह मानाकाशवदिसाद्यनुमितिप्रतिबंधोपपत्तेः तथाचविरोध्यल्लाभा रामः

376

वादिवेषोक्तबाधादिवारणमित्याहुः परे त्वित्यादि अत्रोपलक्षणत्वपसंकोचेनोयपक्षोसंकोचानौचित्यं वास्तवसमः रातेनेनयत्केचित्साध्यानुमितिसामा
न्येत्यादेः प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधित्वं वाच्यमित्याशयः नचैवं तदुक्तासाधारणे पक्षऽसिद्धमितिवाच्यं नित्यत्वव्यापकीभू
ताभावप्रतियोगित्वविशिष्टशब्दत्वादेः प्रकृतपक्षेऽपक्षहृद्दतायां ममहेतुतानेनानुमितेरप्रत्यूहत्वात यद्यद्धर्मविशिष्टेविवे प्रकृतहेतोर्व्यापनेनत्रत्
त्रानुमितिविरोधित्वं तु निष्प्रत्यूहं निरुक्तविशिष्टशब्दत्वादेः सत्त्वद्धर्मविशिष्टत्वकालेऽप्यहेतुनापि तत्र प्रकृतसाध्यानुमितेरित्युक्तमंमदृपिपयात्तं
किंच पक्षवृत्तित्वस्य पक्षवृत्तित्वनिष्ठव्याप्तिविरोधित्वार्थकत्वे नैव स्वरूपासिद्धिसंकीर्णासाधारण्यादिसंग्रहे यद्यद्धर्मवृत्तित्वमित्याद्यर्थकरणं वैयर्थ्यं
प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिसामान्यविरोधित्वविशेषणेनैव सकलबाधादिवारणसंभवात् न चैवं हि दोषस्तापहेतोर्दृशार्थेन करणं सम्प्रा
र्थकरणं तु विशेषणाभावापक्षाभिप्रायेणेति वाच्यं तथा सति विशेषणापहे यद्यद्धर्मविशिष्टत्वमित्यादिना प्रकृतसाध्यानुमितेरित्यंतेन तदुपपा
दनीयसंगतेरिति दिक् विरोधितानविषयतावच्छेदकमेति समूहालंबनज्ञानमादाय अतिप्रसंगवारणाय विरोधित्वेन साधारणावच्छेदकत्वपर्यंत
स्य विवक्षणीयत्वादिति भावः तादृशे तादृशपर्याप्त्यधिकरणत्वस्य र्थः न तु मणिमंत्रादिस्यायेन तादृशप्रतियोगिज्ञानस्यैव विरोधितया न सं
भवः अत एव पूर्वमुक्तं सत्प्रतिपक्षस्य दुष्टयानासाधारणे दोषहीनीत्यनाह साध्येति पक्षस्यैवेत्येवकारेण तादृशप्रतियोगित्वमात्रस्यवच्छेदः

371

टी०

नयत्वात्तत्तादृश्यपर्याप्त्यधिकरणत्वात् मणिमतं त्वाहुरित्यायेन विरोधिनेमानाभावेन सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेत्यस्याग्निमद्दीधितिग्रंथस्वारस्य
नवसत्प्रतिपक्षमुद्रयैवासाधारणपक्षदोषत्वादिति भावः जलह्रदात्मके बाधेनादृश्याबाधस्थले नहेकदेशोवन्ह्यभाव इतिशेषः सव्यभिचार
त्वस्फुरणानियामितयत्वेतु पक्षाशुनर्मवसत्प्रकनतुनस्यमहानसादिविशेष्यकानुमितिविरोधितानवच्छेदकत्वान्नहेयपरस्पपक्षाह पर्वत
मितितन्नद्भूमिविशेष्यकप्रमेतितन्नद्भूमिविशेष्यकानुमितिप्रतिबंधकप्रमेत्यर्थः ननु पक्षेकंचिद्देशोसर्वस्यैवतानस्यप्रमात्वान्नहृदावर्जकं स
र्वदेशेप्रमात्वेचननिरुक्तव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशालित्ववान् घट इत्यादिज्ञानेपीत्यसाधारणोः पक्षमिरनन्यआह प्रमात्वं चेति ननु वन्ह्यभा
ववान् जलह्रद इतिज्ञानस्यापि रूक्षप्रमात्ववत्तयावन्ह्यभाववेति प्रसंगस्तेहवस्थायत्वेन्यतश्राह वन्ह्यभाववन्महानसमितिमहानसस्यापि पक्ष
द्भूमितगतत्वादिति भावः वन्ह्यभाववद्देशे महानसे वन्ह्यभाववत्तांशे नप्रमात्वमितिप्रनेनवन्ह्यभावेऽकातिव्याप्तिरिति दोषः एवमपिनि
रुक्तप्रमात्वनिवेशेपिवाधे वाधस्थले वन्ह्यभाव इतिशेषः सत्वादिति अयमत्र वन्हिविरहस्य हेतौ महानसवृत्तित्वेज्ञायते महानसधर्मिका
नुमितिप्रतिबंधकप्रमाविषयतावच्छेदकत्वं नवन्ह्यभावेति वन्ह्यभाववन्महानसमितिज्ञानस्य वन्हिविरहस्य हेतौ महानसवृत्तित्वांशानि
रिक्तांशेमहानसेवन्ह्यभाववत्तांशेप्रमत्वमप्रत्यत्वाभावादिति चेन्मैवं निरुक्तव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशालित्ववान् घट इति ज्ञानस्यापि प्र

राम०

152

372

कृत्वे घटत्वप्रतियोगित्वांशभानमिति। किंचाशेषघटे शाब्दत्ववत्त्वांशेऽप्रमात्वप्रसंगः प्रमात्वाभावेनासाधारण्यपक्षे व्याप्त्या यन्नाधेयत्वमाधारत्वं चैकमेव संबंधभेदेन तस्या
धेयत्वाधारत्वव्यवहारजनकत्वमिति मतमाश्रित्य हेतौ साध्यवत्प्रतियोगित्वांशभानमिति चिन्त्यमस्य तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपत्वयाधेयत्वाधारत्वयो
स्यापि तन्निवेशनत्वं चागौरवात् तदवाभिः परिहरणीयामेवं च तत्र पक्षेऽपि बाधेऽव्याप्तिव्याप्तिर्दुर्वारैवाशंक्यात् एतेन अनुमितिव्याप्तिमसंगे
न तिष्ठिन्विषयत्वेनेति निविशेषाय तत्पक्षतापादितमपर्यः सः। नव्या मितिविषः अतएव पक्षविशेषनियंत्रितानुकलक्षणाकरणात्। अत एव घटपक्षकसं
मिघटपक्षकस्य शाब्दत्वस्यानासाधारण्यं किंतु शाब्दपक्षकस्यैवेत्यर्थः न चाव्यतिरेकानुमितिविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदककोटिनिवि
ष्टत्वमात्रस्य व्यभिचारत्वे घटपक्षकस्यापि शाब्दत्वस्यासाधारण्यं स्यादिति भावः तद्बुद्धिमितिपूर्वतद्बुद्धिकारणव्यभिचारदिति शेषः सद्दोषः
सद्दोषोऽभवेत्येव। तथा च पक्षविशेषनियंत्रितानुकलक्षणाकरणात्तत्रोक्तरीत्या व्याप्तिरिति नैतदुक्तलक्षणाकरणीयं किंतु धर्मिविशेषघटित
निरुक्तनिविषयत्वमात्रमेव लक्षणानुचितमिति हृदयं ननु घटत्वनिष्ठतानवच्छिन्नायां दोषत्वे तद्व्यानवच्छिन्नायामप्योषत्वापत्तिरत आह असा
धारणपक्षस्येति तथा च तत्र व्यापत्तिरिति भावः एवं सति दोषत्वस्योक्तरीत्या धर्मिविशेषनियंत्रितत्वोपगमेन नाव्याप्तिरिति विशेषमात्रस्य पक्ष
लक्षणाकरणादस्यत्रेति कन्दैरिति शेषः पक्षनियंत्रितेति अन्ये वालक्षणसमन्वितं साधारणोतत्व्यवहारविषये अतिव्याप्तेरिति पद्धृमिनिवेशनेऽति

373

१०३

103

दी०

त्वां च नेन तद्धर्मिकरूपे च दोषस्य इति सीकर्तुं तत्त्वसाधारणस्याप्यनित्यदोषत्वेन तदानीमलक्ष्यत्वेन तत्र नाशङ्कावकाश इति पश्चात्तदुद्भावनहेतुसत्त्वादिति भा
वः अन्यमतेन तद्धर्मिरूपे च दोषत्वं नीकारेण पक्षनियंत्रितो नामलक्ष्यकर्तुमभिमते· अनेन साधारणस्यानित्यदोषत्वेन तदानीमपि तस्य
लक्ष्यत्वमिति सूचितं· प्रतिबंधकतावच्छेदकतया· समर्थ्यासाधिकरणतया नात्रातिव्याप्तिरिति तस्य तदानीमपि लक्ष्यत्वात् गङ्गेशलक्षणसत्त्वा

374

देवेति भावः अत्र पूर्वमव्याप्तेरिति अत्र चन्नाव्याप्तिप्रसंगो धीति पाठः स च सांप्रदायिकस्तु ये ह्यः उक्तरीत्या तन्ते अप्रमाणमिति वे सोऽप्रमाणाद्दिदत्तौ ना
तिव्याप्तिरित्याशयेनाह व्यक्तिविरहादित्यन्नेति पञ्चिडे वाधे· निश्चिव्याधस्थले· नन्वेकदेशे वन्ह्यभावे इति शेषः शेषं पूर्ववत् उक्तरीत्यातानेप
(प्रा) आशयपक्षानुसारेणासिद्धांतयति अत्रत्र यद्यदर्शनादिना सन्दिग्धपक्षमुद्द्याः साधारण्यस्य हेत्वाभासत्वस्यापि नन्तुर्यांकने नचैवमिति
एतावन्मात्रेणेति मात्रपदेन पक्षधर्मताज्ञानव्यवच्छेदः कुत्रापीति तावन्मात्रज्ञानस्य सम्पत्तिपक्षेन याप्रतिबंधकत्वासंभवेन मणिमंत्राद्दिन्यायेन
वप्रतिबंधकत्वादिति हृदयं मणिमंत्राद्दिन्यायेन विरोधित्वमानाभावात्क्वचिद्दोषत्वमतआह शाब्दत्वहेतुकेति हेतुत्वादित्तिन याच मत्र कारणापि
रह अनुपसंहारित्वानुमित्यनुत्पादेन सत्त्वसाधारणस्य प्रयुक्त इति भावः नन्वेवमसाधारणस्य दोषत्वेऽपि वन तावन्मात्रज्ञानस्य सम्पत्तिपक्षेन याप्रति
बंधकत्वेन मणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकत्वमानाभावेन वदोषत्वस्यासंभवात् आह नन्विति नीतितत्त्वस्य पक्षव्रतितात्पर्य·

राम०

तत्रशाब्दत्वे: साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव: साध्याभावव्याप्तिज्ञानस्यैवपर्यवसानादित्यतयाचसत्प्रतिपक्षमुद्रयाः सा
धारण्यं दोष इति भावः ननु तदभावव्याप्तिविशिष्टपक्षताज्ञानस्यैव सत्प्रतिपक्षतया पक्षवृत्तितापन्नकालीन तादृशप्रतियोगित्वज्ञानेकथं
सत्प्रतिपक्षतापर्यवसानमत आह पक्षधर्मतेति व्याप्तिज्ञानस्य साध्याभावव्याप्तिज्ञानस्य एवं पक्षधर्मताग्रहयतो विशिष्टज्ञानप्रतिबंधक
तामनावलंबेनतु तदवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणविशिष्टाप्रसिद्धेश्च नापत्तिरित्याशयः विशिष्टस्य ग्राह्यत्वेनेति न च यद्रूपधर्मताज्ञानकाली
नव्याप्तिज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानकालीनपक्षधर्मताज्ञानस्यापि विनिगमकाभावेन प्रतिबंधकत्वेन यापक्षधर्मतायाश्चापि तदवच्छेदकत्वान्
थमेतदितिवाच्यं जनकत्वप्रतिबंधकत्वयोरेकत्रासंभवेनानुमितिजनकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य तस्य प्रतिबंधकत्वासंभवस्यैव विनिगम
कत्वात् असंगतिरिति तच्छेदेन विभाजकतावच्छेदकोपलक्षितेन रूपेण परामर्शनीय तत्राद्यविभाजकतावच्छेदकोपलक्षितपरामर्शसाध्य
रणपाक्षाधारण्ययोर्द्वयकत्वानुपयोगी सपक्षवृत्तित्वविपक्षव्यावृत्तत्वघटिततया हेत्वाभासत्वविरहात्तत्वासंगतिरित्याशयः विपक्ष
वृत्तित्वादिति विपक्षवृत्तित्वस्य व्याप्त्यवच्छिन्नत्वमर्थः अत्रांतेनेतितच्छेदस्यैवाविधि अनुमितिविरोधित्वेनेति तथा च तच्छेदेन तृतीयविभाजकता
वच्छेदकोपलक्षितपरामर्श इति भावः तादृशावच्छेदकस्योपलक्षणस्य प्रदर्शनामाह विपक्षेति विपक्षेगतस्य विशेषणानन्वितज्ञानस्यानु

दी०

भिन्नप्रतिबंधकत्वाद्इसंगतिनाईवस्याः इति भावः ननु मूलस्यैवकारासंगतिः स्वरूपासिद्ध्यादिनापि तादात्म्यविरोधित्वात् आह एवकारेणे

ति तेनैवेत्येवकारेणेत्यर्थः अनुगमकरूपे द्वितीयविभाजकतावच्छेदके रूपे स्वावच्छिन्नप्रतिबंधकज्ञानप्रकारतावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकत्वेनया

बोधयितुं विरोधितावच्छेदकत्वेन प्रतिपाद्येति यावत् व्याख्यायामनुगमकरूपस्येति द्वितीयविभाजकतावच्छेदकस्येत्यर्थः एवं च मूलेऽप्र

त्येकमेवेत्यस्य हेतुद्वयविषयकप्रतीत्वविषयावच्छिन्नमेव न तत्त्वानुगतरूपावच्छिन्नमित्यर्थ इति ध्येयं मूलेऽनतीयलक्षणानंतरमेवमेनासाधा

रणस्येति साधारणादिप्रायाभिप्रायेण तृतीयादिः प्रकृतलक्षणस्य तृतीयलक्षणस्य उभयेति साध्यतदभावोभयेत्यर्थः इति मूलं

सपक्षपदत्यात् व्यापकत्वाभिप्रायेण व्याप्तिनिरासकत्वमित्यादिना व्याप्तिरिति तन्मूलं न युक्तं वैपरीत्य साधारणस्य सपक्षेति पक्षोऽव्यापकत्वेऽपि

अव्याप्तेः अव्याप्तिनाशस्यात् अव्यापकतयेत्यतिव्यापकतयेत्यस्य मूलस्य न युक्तत्वेति तादृशासाधारणस्येति शेषः व्याप्तिगतहेतिसा

ध्यतदभावव्याप्तिरिति व्याप्येत्यर्थः आवेदितत्वादिति पूर्वपक्षग्रंथेनेति दूषणग्रंथेनेत्यादिना वाचेतं तस्मात्तादृशासाधारणस्याभिप्रायकत्वमव

लंब्याप्तिनिरासप्रतीयादकत्वमनुचितमिति भावः तादृशस्य तादृशासाधारणस्य इति मूलविरोधात् सेशायकत्वाभिप्रायकतादृशाम

लविरोधात् तदर्थं तादृशामूलार्थव्याख्यायेति तृतीयलक्षणेन तदसंगत्येति शेषः पर्वलक्षणेति द्वितीयलक्षणेऽसत्यर्थः एतादृशालक्षणे

३७६

१०४

तिः अनुमितिविरोधित्वघटितद्वितीयलक्षणाकरणोपीत्यर्थः आद्यपरत्वे आद्यपराणांत्वपक्षे प्रथमलक्षणेन तृतीयलक्षणापेक्षया प्राथ
म्यं तेन द्वितीयलक्षणाद्यत्यर्थः कश्चित्तु तत्ताद्यलक्षणाकरणेपि सम्प्रतिपक्षेऽव्यापकतया द्वयपराणामपक्षे इति पाठस्तत्र प्रथमलक्षणा
इति याश्रमेव सम्यक् मान्या नत्र हेत्वाभासत्वमित्यनन्तरमेव मूले जेत्याहुः पाठं तापयितुं आवृत्ते अनुमितीति तृतीयलक्षणानं
तरं तेनैतत्पाठे त्वसंगतिः तृतीयलक्षणाकारसोभयथापि गृहविरोधिरूपत्वाद्यर्थकत्वस्य पूर्वपक्षे न्यायप्रवेशमतयात्र सा
ध्यत्वाभाववद्वृत्तित्वं रूपासाधारणस्य न सत्प्रतिपक्षेऽव्यापकत्वेन वा संग्राहकत्वमिति तृतीयलक्षणेऽव्याप्तिनादवस्थ्यात् अत्र
साधारणस्येमादिमूलस्यासाधारणस्पृष्टं व्यापकेनयाद्यपराणामपक्षे इत्यर्थवैचे प्रथमलक्षणेनाव्याप्तिः किंतु द्वितीये तत्साद्यर्थे माद्यसा
धारणेऽपिस्यात् हि सत्प्रतीति साध्यानुमितिप्रतिबंधकतयेत्यर्थः न व्याप्तसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमसाधारणत्वं द्वितीयलक्षणा
इति भावः अन्यथा प्रथमलक्षणाकरणेऽसत्प्रतिपक्षेऽव्यापकतया द्वयपराणामपक्षे इत्यनुपपत्तेः स्यात्तु तदुक्तं त्वं नाद्व्याप्याभावात् तृती
येव तृतीयलक्षणेतद्संगत्या द्वितीयलक्षणायोजनसंभवाच्च इदं च सारमर्दं च॥ ॥इति महादेवविरचितायां सर्वोपकारिण्यां
वानंदीव्याख्यायां सव्यभिचारग्रंथव्याख्या समाप्ता॥ ॥इत्याहेरितिश्चाहिनामनिरूपणोभयकत्वादिसाधारणपरिष्कारः॥ लक्ष्मत्व इति

377

टी०	105

मणिकारमतेनतयोः साध्याभावाप्रसिद्धिरिति भावः संप्रदायेतीति संप्रदायमते निष्कृतसाध्यकत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य कृत्स्नत्वयोः साधारण्यान्वासाधारण्या
न्वरूपतयानयोरनुपसंहारित्वासाधारण्यवद्व्याप्यायामतेप्रसक्ताविति भावः नयोरिति मणिकारमतद्व्यादि अस्तिन्यायमितितन्मते स्यानिष्कृ
तसाध्यकवत्पराभर्षकालयानिष्कृतसाध्यकानीतिसपक्षेतद्भिन्नसाध्यसंशयविषयपक्षेचसद्धेतोर्विद्यमानत्वादिति भावः नापतेव निष्कृते पक्षस्य सा
ध्यवन्मात्रान्वयेनैव भावात् संभवात् इत्युपलक्षणं असाधारणानुपसंहारिणस्यापि नावेनैवसंभवादित्यपि द्रष्टव्यं। अत एव निष्कृते पक्षस्य साध्यवत्त्वे
वान्वयादेव सपक्षत्वस्येवे निरुक्तकारेणापि प्रकृतत्वच्छेदः नस्य निश्चयदशायां पक्षसपक्षत्वघटितेतरत्वलक्षणास्य तत्र प्रयोगाभिप्रायेत्वसग
त्वर्थः साध्यवाक्यप्रयोगनिर्णयानिष्कृतसाध्यवतीतिसमासोपि साध्यवैशिष्ट्याभावइत्याशयः। उत एवंथ्यास्तइहसपक्षत्वेन निश्चयपरामर्शमिति नियं
थ्यस्य निश्चयपरामर्शमेव स्वरूपसम्बन्धेयघटितमेव विरोधव्यवहारणामात्रेति अनुपसंहारिसाधारणयोः लक्षणात्पक्षपत्वेनमात्रपदात्तद्व
च्छेदः तत्पदेन केवलसाध्यवत्त्वपरामर्शनिर्वाहार्थं निष्कृतसाध्यवतीतिसमासोयेत्या साध्यवद्भिन्नत्वविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मक तद्बुद्धिरेव तस्य स
म्बुद्धेरेव एवं तत्स्वरसादाह अन्याहुरिति उक्तच्छिन्नस्याविरोधकत्वं नियम्यपवृत्तिछिन्नस्य असंगतमितितन्मात्रानुपसंहार्यत्वाभावादिति भावः ननु पक्षनि
र्णयेव प्रतिबंधकत्वोपगमेन साध्यवद्भिन्नत्वसंशयवति हेतुमत्त्वनस्यात्पक्षत्वं एवं च पक्षमात्रायत्तिस्यादिमत खंडनरीत्या साध्यवद्भिन्नत्वसंशयवति

378

रामः०

हेतुत्वानमपि शेषएवेत्यस्वरसादाह आहुरिति उक्तहेतुत्वस्य विटाकाशोभयवृत्तिहेतुत्वस्य: असंगतमिति तस्यानुपसंहार्यत्वाभावादिति भावः। अन
नुगमनित्यत्वे साध्ये उक्तहेतुत्वस्य साध्यसामानाधिकरण्यस्य विरहत्वाभावादिति उक्तस्येत्यसंगतमत आह अथवा गगनेति। नाहृषविरहस्यावच्छेद
त्वमुपपादयति यस्यामेव सति युक्तासः अवच्छेदः अनुपसंहार्यस्यावच्छेदकत्वमुपपादयति तत्रैव विसर्वमितिपमिता यदनुपसंहार्यइत्यर्थः। अनु
पसंहारित्वाभावादिति केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नपक्षकत्वस्यैवानुपसंहारित्वरूपत्वादिति भावः। अगृहीतसाध्यानुकूलसहचारकत्वमनुपसं
हारित्वमित्याशये नाह भावे वेति न द्वितीयेषेति अनुपसंहारिविशेषस्योक्तहेतुत्वाश्रयत्वस्य यद्धर्मावच्छिन्नो साध्याभाववत्त्वमिति साध्याभाववत्त्वमेवेत्य
र्थः एवकारेणानिश्चयांशादिर्नाह भावे वेति न द्वितीयेषेति अनुपसंहारि) अवच्छेदः न चाव विपक्षसत्त्वनिश्चयागर्भमिति पर्यवसितं विपक्षसत्त्वस्य
निश्चयागर्भत्वे मूलसंवादमाह अनुपदमेवेत्यादिना अभिधानादित्यन्तेन। अन्वयव्यतिरेकसहचारसंशयस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्ववारणापमि
श्रेः प्रकारद्वयमभिहितं विपक्षसत्त्वनिश्चयगर्भमित्येकः प्रकारः पक्षेत्यादिना व्यभिचारसंशयोऽपरः प्रकारः तत्राद्यमुपपादयितुमिति काकाक्षिगोलकन्या
यनेत्याह अभिधानादित्यन्तं हेतुत्वेन संबध्यते दोषान्तरमाह तज्ज्ञानस्येति स्वरूपसतस्तस्याप्रतिबन्धकत्वात् ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादित्यसं
गतमत आह व्याख्यायां तन्निश्चयपदं तज्ज्ञानस्येत्यस्यार्थः इति धिनोऽप्रतिबन्धकत्वादिति व्याप्तिज्ञाने इत्यादि व्याप्तेर्निश्चयाग

म॰टी॰ 106 380

मत्वादित्ति भावः। ननु निरुक्तप्रयोज्यज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वेपि परामर्श व्याप्तिघटकसंशयवारणाय स्वरूपसत्साध्याभावनिरूपितविषयत्वशालित्वज्ञानं ता
दृशज्ञानत्वेन प्रतिबंधकं वक्तव्यं साधारणं तु निरूपितविषयत्वोपन्यासः। कृतसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्युक्ते त्वाहन्त्वेति व्याख्यायां साध्याभाववत्त्वानि
रूपयति एतदनंतरं रूपांतरे रोगीति पाठः। ननु निरूपितविषयतान साध्याभावावच्छेदकतावच्छेदकधर्मवद्वृत्तित्वज्ञानं प्रतिबंधकं वाच्यमन्यथान्यरूपांतरे
णोपस्थापकहेतोर्व्यभिचारत्वेनाहद्दीधितौ भवेति। आत्मपक्षानहृदवृत्तित्वेति साध्याभावनिरूपितविषयधर्मिवृत्तित्वेप्यपि प्रतिबंधकमिति एतदनंतरं रू
पांतरस्मेहेति पाठः। दीधितौ गौरवादितिकात्वांतरीयपुरस्थानीयनिरूपमाप्तयानिगसंगवारणाय तत्कालीनत्वतत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशनस्या
वश्यकत्वादिति भावः। व्याख्यायां दोषांतरमिति ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यस्वरसादिव्यादिः। अपरे तु। धर्मज्ञानेन हेतुवृत्तित्वं न दृष्टत्वेन
हृदे धूमवत्त्वमिति तत्र ज्ञानद्वयस्यापि। यद्वान्यापरत्वेपि धर्मभिन्नेन रूपेणापरत्वे वह्न्यादित्वापेक्षया पात्रहृदत्वपरभिन्नेन हृदत्वादिरूपेणापि हेतुवृत्तित्व
स्य हृदे धूमवृत्तित्वेन कज्ञानेन गृहीतमिति योजना। तत्र समूहालंबनात्मकज्ञाने। अप्रतिबंधादिति नन्याय हृदो वह्न्यभाववान् हृदवृत्तिधूमवत्त्वा
दिज्ञानद्वये हृदस्य स्वभाववैलक्षण्येन धूमवत्त्वप्रकारक हृदवृत्तिरित्यादिसमूहालंबनज्ञाने वा हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्याविषयकत्वेन व्याप्ति
लेनाप्रतिबंधकत्वं सर्वसिद्धमनुपपन्नं तन्मतेनाहृदेशज्ञानस्य निश्चीयमानेषा घुक्तरूपज्ञानात्मकरनयाप्रतिबंधकत्वस्फुरद्वारत्वादितिभावः॥ रामः

381

धर्मप्रकारे साध्यमविच्छिन्नेन तृतीयार्थो ऽभेदः स च तद्भिन्नत्वे सत्यत्र तत्पदार्थसाध्याभाववद्वृत्तियी यथा च तादृशसाध्यमविच्छिन्नो यः साध्या-
भाववान् तद्वृत्तित्वज्ञानं साध्याभाववद्वृत्तित्वे हेतुरित्याद्याकारकं विशिष्टज्ञानं प्रतिबंधकमिति नोक्तज्ञानद्रूपस्य समूहालंबनस्याप्रतिबं-
धकत्वमिति तात्पर्यः । वस्तुतो वृत्तित्वान्वितं निरूपितत्वमेव तृतीयार्थस्तथा च तादृशावच्छेदकताकत्वविशिष्टधर्मावच्छिन्ननिरूपितसाध्या-
भाववद्वृत्तित्वज्ञाने प्रतिबंधके विशिष्टवैशिष्ट्यमपि न द्वयावच्छेदकावच्छेदकभावज्ञानमान्नोक्तदोषः । यथाश्रुते तादृशज्ञानानाकारत्वात्संगत्या-
पत्तेरिति ध्येयम् । तथा प्रतिबंधकं ज्ञानं वृत्तिमत्त्वसंबंधमिति नावच्छेदकस्य निरूपितत्वं न संभवादिति भावः । तादृशावच्छेदकेति साध्या-
भाववच्छेदकेत्यर्थः । मिश्रोक्तं द्वितीयं प्रकारं दूषयितुमुपन्यस्यति दीधितौ यदि विति व्याख्यायां संदिग्धेति साध्याभाववेशनिश्चयात्मकवृत्तित्व-
ज्ञो संशयात्मकव्यभिचारज्ञानेत्यर्थः । लाघवाद्भ्रमेति निश्चयत्वानिवेशेनेत्यादि । तद्भावविशेष्यतेति व्यभिचाराभावविशेष्यत्वार्थः न संभवतीति विशेष-
वैशिष्ट्यबोधविशेषतानावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः । नन्वेवमिति विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैव
विरोधित्वादिति भावः । विशेष्ये विशेषणमिति याचनात् तद्विषयतासाध्याभाववांस्ते संशयसाधारणमिति भावः । ज्ञानं अनुकूलतर्कविरह वि-
शिष्टव्यभिचारज्ञानमात्रं न नैवमनुकूलतर्कसत्त्वे व्यभिचारनिर्णयस्यापि प्रतिबंधकत्वं न स्यादिति वाच्यं तर्कग्रंथोक्तरीत्या व्यभिचारनिर्णयाभा-

म.टी.

107

वद्विशिष्टानुकूलतर्कस्यैवरेतेन्नेजकत्वात् दीधितौ पक्षेऽस्यादिशब्दः नित्यत्वातिरिक्तोपि शब्दधर्मस्तदतिरिक्तधर्मवानप्रमेयत्वादित्यादृयद्भमयेःव्या
ख्यायां वाधवारणायेति शब्दे शा[illegible]दधर्मातिरिक्तधर्माभावादिति भावः व्यभिचारनिरासायेति नित्यत्वातिरिक्तातिरिक्तस्यानित्यत्वस्य साध्यस्याभा
ववति घटादौ प्रमेयत्वादेर्नैरायादिति भावः पक्षातिरिक्त इति घटादावतिशेषः उच्छेदः स्यादिति नाहशव्यभिचारसंदेहस्याप्रतिवंधकत्वे यवंतत्कृदृशात्मन
रत्वेव न्ध्यभाववद्व्याप्तिग्रहसंभवस्यैवतस्यप्रतिवंधकत्वेतुनदृशानोर्पयवंतमंतनभयव्यभिचारसंदेहसत्वेनवन्ध्यभावव्याप्तिग्रहेन संभवतीत्याशयः य
नुसाध्याभाववांशेति धर्मितावच्छेदकसाध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं न प्रतिवंधकमिति साध्याभाववांशेति ग्राह्याभावकमेव व्यभिचारज्ञानं प्रतिवंधकं नतु संशया
त्मकमिति वाच्यमिति ग्रामाणामधिमते येन साध्याभाववद्वृत्तिर्हेतुरिति ग्राहकज्ञानानामप्रतिवंधकत्वापातः साध्यातिरिक्तपक्षधर्मातिरिक्तधर्मवा
नित्यादाववप्रयोजकत्वप्रयोजकहेतोर्लाभ्यंचनेत्मानेदूषणोस्यात् किंतुसाध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहत्वेन साध्याभाववांशेसंशयनिधर्मितावच्छेदकेता
नसाधारणोनैकंप्रतिवंधकत्वं स्वपरंससाध्याभाववत्तांशे सधर्मितावच्छेदकव्यभिचारज्ञानस्य तत्रैवप्रतिवंधकत्वे विशिष्टवैशिष्ट्यविषयत्वेनैवसाध्या
भावांशसंशयव्याप्तताऽवच्छेदिका लाघवादित्युच्यते विशेष्ये विशेषणमित्या येन साध्याभावविषयतायाः शरीरे न संख्यातत्वगुरुत्वात् साध्याभा
ववत्वांशेनिश्चयं रूपमित्यादिग्रंथोपि सधर्मितावच्छेदकज्ञानप्रतिवंधकतापरत्ववर्णनं चनके पामपि दोषाणामवकाशः साध्यातिरिक्तेत्यादेर्निर्धर्मि

382

राम०

तावच्छेदकसाध्याभाववद्वृत्तित्वगर्भितव्यभिचारसंशयेनैव व्याप्तिग्रहप्रतिबंधसंभवात् ननु व्यभिचारग्रहस्य हेतुत्वप्रतिबंधकत्वमेव नास्ति किंतु साध्या
भाववद्विशेष्यकतानिरूपिताधिकरणविशेष्यकतानिरूपितवृत्तित्वविशेष्यताकज्ञानत्वेनैव वैशिष्ट्येन एवं सति लाघवं तर्कसत्त्वे व्यभिचारनिश्चयानंतरम
पि व्याप्तेः प्रामाण्यनिश्चयप्रसंगात् संशयस्य च निश्चये पि तर्कस्योत्तेजकत्वसंभवादिति मिश्रानुयायिभिर्मैथिलैरुक्तं नश्चित्तं अतो व्यभि
चारनिर्णयाभाववैशिष्ट्यानुकूलतर्कस्योत्तेजकतयोक्तोपन्यासे व्यभिचारग्रहस्य हेत्वाप्रतिबंधकतायां मानाभावादिति दिक् दूषिताव
येत्यादि अत्रेदं बोध्यं एकविधानेकविधा वा व्याप्तिरनुमानांगं भवतु परं त्वेकविधव्याप्तित्वेन एव नानाविधव्यभिचारज्ञानं प्रतिबंधकमित्याश
येनेयमाशंका समाधानं च समानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वमाश्रित्य यदि पुनरित्यादि व्याख्यानीति यत्तु अन्योपाधिकत्वातिरिक्तसर्वविधव्याप्तिज्ञा
नमेवानुमितिहेतुरित्याशयेनेयमाशंका अन्यथा साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽन्य
विधव्यभिचारस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वस्याप्रतिबंधकतयैव विरोधित्वप्रतिपाद्यस्याभासत्वविरहाद् आशंकानुपपत्तेरिति नवीनैरुक्तं तच्चिन्त्यं यदि पुनरित्या
ग्रिमग्रंथविरोधात् साध्यवन्निष्ठतानेति धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितपाद्यपदविशेष्यप्रकारतरशालिनिश्चयत्वं साध्यवन्ना
ग्रहप्रतिबंधकतावच्छेदकं न तु परत्वेनेत्यर्थः व्याख्यायां साध्यवन्निष्ठतानेति साध्यवन्नाग्रहत्वावच्छिन्नेत्यादि संभावनायां स्वं न पाठस्तु ग्रामादिकः

टी॰ 108

सामानाधिकरण्यग्रहाविरोधिसामानाधिकरण्यवत्त्वादिकं कामिनीजिज्ञासाविषये कामिनीज्ञाने ऽतिव्याप्तेराह दृष्टिष्विति तादृशस्येति व्याख्यायां
नादृशव्याप्तिनिरूपणपव्याप्तिपर्यः तादृशव्याप्तिग्रहविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपकत्वसंभवः व्यभिचारज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यताव्यापकत्वग्रहवि
षयतावच्छिन्नत्वादित्याशयेनाह विषयतावच्छिन्नेति विषयताव्यापकेत्यर्थः तादृशीत्वव्यापकत्वविषयतेति नोक्तदोषः व्यभिचारग्रहे तद्वि
षयव्यभिचारेणाभावत्वावच्छेदेनेति बाधादिति शेषः नदोषः नातिप्रसंगः। अनुपसंहारित्वस्य स्वस्वसमानाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वस्य वारणाय
तिनस्यापि व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधित्वावच्छेदकत्वादिति भावः इत्यादिश्य मितिश्रमेणाभावघटितत्वामुपादाने स्वान्याभावघटितव्यभिचारे
व्याप्तिरित्याद्युपदार्थः सामानाधिकरण्याभावादेः अज्ञानादेः तदीययत्वाभावादेः साध्यसामानाधिकरण्यादेः तदभावः लक्ष्यत्वेनोक्तइति शे
षः नतरव्यभिचारित्वं साधारणविशेषइतितथाचसोपि लक्ष्यएवेतिभावः विशिष्टाभावेति व्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावेत्यर्थः
व्यभिचाराभावेतितथात्वेत्यादि लक्षणसंभवेपि लक्षणेन विशिष्टाभाववारणासंभवेपि लक्षणान्तरमिति व्यभिचाराभावपदेन साध्याभाव
वद्वृत्तित्वामुपादाने स्वसमानाभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वस्यानुपसंहारित्वे अतिव्याप्तिरिति व्यापकत्वमुपादायलक्षणान्तरमुचितमित्याशयः
वस्तुतस्तुविशिष्टाभावासंभवात्खलुलक्षणान्तरमाहुरेवेत्याद्व्यभिचाराभावे साध्यसंभवेपि संतसंपातायामभितिवोध्यंविरोधित्वेनेतिवि

384

रामः

घोष्यत्वेनवारणासंभवादितिशेषः अविरोधीति अविरोधिनइत्यंतविशेषणात्त्वेनैवेत्यर्थः तद्वारणं साधनाभावत्वेनवारणं अत्रश्चेय
त्यिम्पनंतरं साध्यस्येत्यादिनग्रंथिमित्येनपाठः क्वचित्पुस्तकेस्तितत्रवसाधपरंतिद्वंद्वात्परइत्यादिन्यायादिन्यायादितिभावः अत्रः साध्यस्याव्य
न्वग्रहस्यव्यापकताग्रहविरोधित्वे व्यापकतायपेतिप्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितत्वाद्व्यापकताया इतिभावः तत्रव्यापकतायांविशेषणी
यमितितत्पावच्छिन्नदंशेतस्यविशेषित्वमविकलमितिभावः मिश्रमतेनिवस्तुतोगगनादेर्व्यापकत्वेइष्टापत्तिः व्याप्तेर्व्यापकसामानाधिकरण्या
त्मकतयागगनवानृभ्माद्रित्याद्यवतिव्याप्त्यभावइत्यस्वरसात्तु अयगगनादिरित्युक्तं तवेतिवत्वमितिशेषः तत्पाव तदर्थपर्यालोचे साधनमा
त्रेतितत्पाव मिश्रमतमवलंब्यसाध्येवत्वान्वयोनुचितइतिभावः मतुवा मतुवंतेन उक्तास्वरसस्यत्तमिश्रमताश्रयणा मतुस्वितमिति
तद्दृत्ताश्रयणेनैवाहयदेति मणिग्रंथेतिग्राह्याभावानवगाहित्वादितिभावः आकांक्षयां आशंकायांशेषमितीति शेषमित्यादीत्यर्थःव
द्दृत्तीतिशेषः तत्पावः तदर्थपर्यालोचनेन तत्र व्यापकताग्रहविरोधित्वघटितत्वस्रोतादृशव्यभिचाराज्ञेति साध्यवद्व्यावृत्तित्वादिरूपे
त्यर्थः आदिनासाध्याभाववद्वृत्तित्वपरिग्रहः तत्रग्राह्यतास्थिकरणेत्याव्यापकताग्रहाद्दविरोधित्वद्दृष्टिनह्ल रत्नोसाध्यवद्व्यावृत्तित्वपेतिघटकेप
त्यः साध्यवत्ताज्ञानंतिसाध्यवत्तोज्ञानेत्यर्थः। तत्पदं साध्यान्वेमवत्तपदं विशिष्टव्याप्त्यभावेनतिप्रसंगमाह अव्यभिचरितेति अत्रा

385

९८

दी॰ 109

पीतित्रस्य व्याप्यत्वाभावे घटितेन व्यापकत्वोपादानेत्याभावप्रघटितत्वाभिचारे ऽव्याप्तिः स्यादिति भावः अस्मद्गुरुमान इति घटादिकमादाय तद्वारणाय हि त्वह
विरोधित्वमपि प्रसक्तं तावन्मात्रस्य गाहित्वहेपादानेन तद्धारणेपि तावद्व्यभिचारमात्रावगाहित्वनेह विषयत्वमेव सम्यगित्यादिकमसहनवीनं साध्य
तो भिन्नत्वद्गतांसाध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यपर्याप्तानमेवानुमितिहेतुत्वं परिचायात् एतादृशव्याप्तिधीवि 386
रोधित्वात् साध्याभाववद्वृत्तित्वं साध्यवदन्यवृत्तित्वं च दोषः व्यभिचारान्तरस्य न कव्यभिचारोन्नायकत्वात् परमुखनिरीक्षकतयाऽदोषत्वमित्यभिप्रा
येत्य एवमग्रिमसन्दर्भेपि बोध्यं साध्याभावव्याप्यत्वादिघटितत्वविरोधिता निवेशे गौरवात् तत्र मानाभावाद्विरोधिनो साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वे
ति व्याख्यापान्तरे इति एतदीयशब्दरूपसमर्थः व्याप्तिरिति आदिनावच्छेदकधर्मपरिग्रहः तेषां साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यादीनां साध्यव
त्ताज्ञानविरोधित्वं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं यत्किञ्चित्प्रतियोगितावच्छेदकविशेषाघटितं ज्ञानविरोधित्वं साध्य
वत्ताज्ञानत्वे तु साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानत्वेन सर्वः साध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वं तादृशतत्त्वात् यत्किञ्चित्तादृशसाध्यवत्ताज्ञा
नविरोधित्वेति काञ्चनमयत्वाभावे धूमसामानाधिकरण्याभावादेर्विरोधित्वात् काञ्चनमयत्वाभावे काञ्चनमयत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रति
बध्यतावघटितस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवत्ताज्ञानविरोधित्वस्य सत्त्वादिति भावः नचेत्वहृतो अयमेव उक्तव्याप्तिरप्येवसामे रामं॰

जस्यात्तत्काव्याप्तेर्भावात् तद्धारणात्मकासिद्धिव्याप्तिवारणात् तस्यानुमितितत्करणान्यतराविरोधित्वादिति भावः आश्रयासिद्ध्यादि
तितयाद्यहेत्वाभाससमावच्छेदकपदेनापि तद्धारणां संभवतीति भावः व्याप्तिव्याप्तिरिति यत्तु प्रकृतव्याप्तिग्रहविरोधित्वावच्छेदकत्वमेव हेत्वाभा 387
सतावच्छेदकत्वमिति नोक्ताश्रयासिद्धावतिव्याप्तिरिति तद्दसत् तथापि पर्वतः कांचनमयपर्वतवान् पर्वतत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकां
शप्रकृतसाध्यवत्ताज्ञानविरोधिकांचनमयत्वाभावे पर्वतत्वसामानाधिकरण्यस्य साध्याप्रसिद्धत्वेन व्याप्तिग्रहविरोधितया ज्ञानातिव्याप्ते
दुर्वारत्वात् व्याप्तेरननुगतत्वेन उक्तरीत्या समूहालंबनतादृशव्याप्तिग्रहविरोधित्वनिवेशासंभवेन च व्याप्तिग्रहविरोधित्वस्य निवेशेपि नुमश
क्यत्वाच्च एतेन विरोधित्वेन पूर्वोक्तादिविशेषणानुसारेण विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधित्वस्यात्रापि निवेशान्नोक्त
साध्याप्रसिद्धावतिव्याप्तिरिति परास्तं अतएव व्यभिचारादयस्यैव साधारणत्वेन विशिष्टसाध्यसाधनवत्त्वग्रहाविरोधित्वे सति साध्या
भाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यावृत्तित्वग्रहविरोधित्वं साधारणत्वमिति लक्षणे तोनान्यतरोऽपि दोष इति मान्योक्तमपास्तमेव उक्तरीत्या
समूहालंबनतादृशग्रहविरोधित्वनिवेशासंभवात् यदपि पूर्वोक्तदिशा तद्विशेषणानुसारेण प्रकृतपक्षग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषय
तया साध्यवत्ताग्रहविरोधिनि हेतुत्वसामानाधिकरण्यग्रहविरोधिहेत्वाभासतावच्छेदकधर्मवत्त्वमेव लक्षणमभिप्रेतमतो न कोप्युक्तदो

टी॰ 110

षड्इति नवीनैरुक्तं तद्व्यासज्यवृत्ति धूमाव्यभिचरितवह्निमान्पर्वतोऽयमवान् वन्हेरित्यत्रसाधारणत्वेऽव्याप्तिप्रसंगात् तज्ज्ञानस्य प्रकृतप
क्षमहद्विरोधित्वात् उक्तरीत्या साध्याप्रसिद्ध्या व्याप्तेश्च विरोधित्वस्योक्तरीत्या व्याख्यानाभावाच्च अत्र केचित् एकविधव्याप्तिज्ञाने अन्येषां
नाविधव्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वात् हेतुकतत्साध्यकव्याप्तिविशिष्टज्ञानविरोधित्वमेव हेत्वाभासतावच्छेदकत्वमतो नहेतोः षडुक्तिवद्दंतितद्‌समस्ए 388
कत्ववद्गुणो विरोधित्वे मानाभावात् यत्त्वविशिष्टस्य दुष्टत्वाच्च अन्येतु सव्यभिचारतावच्छेदकमेव हेत्वाभासतावच्छेदकं पदेनोक्तमतो नोक्तदोषद्द्वसा
धुः अत्र वदंति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंध
कत्वावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणीभूतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नयन्निष्ठप्रकारतानिरूपितयद्भाव
निष्ठप्रकारत्वं तत्प्रतियोगिकतद्भाववद्वृत्तित्वमेव साधारणत्वं पर्याप्तिनिवेशाद्रूपाभावादिव्याप्यघटाभावादिमानयमित्यादौ स्वरूपेनातिव्याप्तिः त
त्रव्याप्यत्वादेरधिकस्य निवेशात् धूमत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानकाले द्रव्यत्वरूपेण धूमवत्ताज्ञानस्योदये न केवलधूमप्रकारताया प्र
तिबध्यतावच्छेदककाघटकतया धूमाभावादेरप्यसंग्रहप्रसंग इति साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानिवेशः ननु कांचनमयपर्वतवह्निमानित्या
दौ कांचनमयत्वादेर्विशेष्यीभूतो योवह्निस्तद्भाववद्वृत्तित्वस्यापि साधारणतापत्तेरत्राव्याप्तिः तथाहि तत्र वह्न्यभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबध्य

राम०

तायाः स्वरूपसंबंधरूपावछेदकत्वं कांचनमयत्वाविशेषितवह्निप्रकारकज्ञानत्वस्यैव स्वीक्रियते लाघवात् न त्वावत्तत्र तादृशधर्मावछिन्न
प्रतिबध्यतायाश्चाप्रसिद्धेरव्याप्तिरिति नच तत्रावछेदकत्वमनतिरिक्तवृत्तित्वं तथाच नोक्ताव्याप्तिरितिवाच्यं कांचनमयवह्निमानिति ज्ञाने कांच
नमयत्वाभाववद्वृत्तित्वस्यापि साधारण्यापत्तेः तत्र कांचनमयत्वाभाववत्ताज्ञानभिन्नप्रतिबंधकतानिरूपितप्रतिबध्यतायाः कांचनमयवह्नि
प्रकारकज्ञानत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वस्यादिति चेन्न तादृशसाध्यप्रकारकज्ञाने प्रतिबंधकीभूतयद्विषयत्वे सति साध्यतावछेदकावछिन्नविष
यकज्ञानाप्रतिबध्यीभूतयद्विषयत्वविशिष्टो योऽभाववत्तद्वृत्तित्वस्याधारण्यत्वात् कांचनमयत्वाभावविशिष्टवह्निविषयकज्ञानस्य कांचनम
यवह्निविषयकज्ञानप्रतिबध्यतया न दोषः एतस्याप्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावछेदकताघटितज्ञानत्वावछिन्नत्वं निवेश्योक्तरीत्या निष्कर्षो बोध्यः
अथवा कांचनमयवह्न्यादिसाध्यके कांचनमयत्वाद्यतिरिक्तधर्मानवछिन्नवह्न्यादिप्रकारताशालिज्ञानत्वावछिन्ने प्रति प्रतिबंधकत्वस्यानुग
मकत्वान्न दोषः यद्वा विशिष्टसाध्यतावछेदकं निवेश्य प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनस्यावश्यकतया न तत्र वह्नित्वमात्रं निवेशफलं हृराक
रणात् वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्यैव साधारण्यत्वांगणकारान्न दोषः वस्तुतस्तु कांचनमयवह्नित्वावछिन्नप्रकारताशालि ज्ञानं जायतामित्याद्याका
रकेच्छापाउमेजनकत्वानुरोधेन कांचनमयवह्निप्रकारकज्ञानत्वादेरपि स्वरूपसंबंधरूपप्रतिबध्यतावछेदकतायाश्चावश्यमगत्यास्वीकारः त

टी०

घादिकांचनमयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानं जायतामितीच्छाविरहविशिष्टवह्न्यभाववत्ताज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकं तद्वह्नित्वाव
च्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वं तादृशेच्छाकालीनकस्याभाववत्ताज्ञानेन वह्नौ कांचनमयत्वमासज्यसामग्र्यभावदशायां वह्निमान्पर्वत इति प्रत्य
क्षापत्तेः न तादृशेच्छाविषयसिद्ध्यभावे न तत्र पक्षतायास्तत्र संभवादिति कांचनमयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिज्ञानत्वमेव तथा वाच्यमि
त्याच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितोपदर्शितलक्षणे
नानुपपत्तिर्लेशोपीति अतिव्याप्तिरित्यनंतरं नेति पाठः तद्धः अनाहार्यग्रहः अप्रसिद्ध इति नाहार्याहार्यग्रहस्याप्रसिद्धत्वेपि तस्याप्रति ब
ध्यत्वादिति भावः न चात्र धूमाभाववद्वृत्तित्वेऽव्याप्तिरिति हृदयं तद्विषयविषयकग्रहे इति तथा च तत्र धूमाभावे केवलवह्निसामानाधिकर
ण्याभावग्रह एव तथा प्रसिद्ध इति भावः यत्तु पूर्वमेव एवंविधे वरीतिरस्त्वरं तत्र संसर्गस्य व्यभिचारत्वज्ञानादावनुसर्तव्यमभिधानेन पौनरुक्त्यापाता
दिह्यसंगतमिति नवीनैर्दूषितमुक्तावितं तदसत् तत्राहि पदेनैव सद्धेतुहेतुकत्वादावनुगतमात्रपरिष्कारमनिराकरणापेक्षितमिति पौनरुक्त्यासंभवा
त् इत्यर्थ इत्यनंतरं एकविधव्याप्तिज्ञानस्याहिरेव पाठः क्वचित्तु अतिव्याप्तिरित्यनंतरमत्र प्रमदस्याहित्याख्यमित्येतत्पाठस्तदनंतरं नान्येत्याहि पा
ठः स चाप्रामाणिकः प्रतिबंधकत्वं चेति सहकार्यभावमनियोगित्वात्मकं प्रतिबंधकत्वं चेत्यर्थः साध्याप्रसिद्ध्यादीति अत्राहितासाध्याप्रसिद्ध

रामः

390

विरोधस्यचसंग्रहः अविरोधित्वादित्यनेन ज्ञातत्वेन न प्रतिबंधकत्वमिति शेषः ननु प्रतिबंधकज्ञानायाज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावेयैव सहकार्यत्वमुक्तं न
तु विवक्षितार्थकं एतेन ज्ञानत्वेन न प्रतिबंधकत्वमिति शेषः ननु प्रतिबंधकज्ञानायाज्ञानत्वावच्छिन्नत्वाभावेयैव सहकार्यत्वमुक्तं) विवक्षितमसं

गतं न घासति विरोधवारणाय सहकार्यत्वमेवेत्यावैयर्थ्यात् न हि सति सहचारे हेतुसहचारस्य हाभावाभावमयुक्तो व्याप्तिग्रहाभाव इत्येतासह

चारग्रहाभावः सहकारिस्यादित्यत्र तद्वारणायैव तत्तु याज्ञानाज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वमिति वक्तुरोत तदुक्तं यद्यपि वैयभिचारग्रहस्य निरस्तत्वात्तथापि वि

रोधेऽव्यापत्तेरत आह नानाविधत्वविरहकविषयव्याप्तिज्ञान इत्यादि व्याप्तित्वं चनेवमनुगतमिति भावः॥ ॥इति महादेवरचितायां सर्वोपकारिण्यां

साधारणग्रंथः॥ ॥स्वमते चिंतामणिकारमते प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यादीतिन याद्यस्वमते साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यवत्वाभावत्व

मेवासाधारणत्वमिति भावः साध्याभाववद्वृत्त्यादित्यनेन यत्किंचित्पक्षव्यावृत्तत्वं सूचितं प्रतियोगिन इत्यस्याधिकरणस्येति शेषः साध्याभावव्याप्य

स्येति यावत्तेन न सर्वसपक्षव्यावृत्तत्वं सूचितं न यावद्गोरस्वत्वादित्यत्रावतिव्याप्तिवारणाय विपक्षे सर्वत्र निवेश इति भावः एवं विपक्षे सत्वनिवेशे

इत्यादावपि तथाहि नायाह्योनित्यः शब्दत्वादित्यत्र निमित्तत्वसाध्यकपरिग्रहः गंधवत्वस्यैवातिप्रसक्तमुपलक्षणं रांधात्पृथ्वीस्वत्वात्पृथ्वीरूपविपक्षान्यापत्त

त्वादिप्रयोगितोध्यं भागासिद्धिरिति सुरभ्यसुरभ्यवयवावरुद्धस्य निर्गंधत्वादित्यभावः नावं भागासिद्धिसंकीर्णत्वं केचित्तु गंधवत्वं साधारणासंकी

39।

दी

रांशे दृष्टांतं तु विरुद्धसंकीर्णमित्युदाहरणाभेदमाह ननु यद्यपि वीरसादिस्वत्ररसे तद्रूपवत्त्वेन निश्चितानां ज्ञलाद्याभासत्वलाभेऽनुमितिप्रतिबंधात्तत्स्थले हेत्वा॰
व्याप्तिस्तत्र वस्तुगत्या ज्ञलव्याप्यत्वस्य सत्त्वादित्यत आह हृदीत्यादि नोपाधिविशिष्टीनि व्याख्यायोऽग्नमरावे मातिरव्यकारेणावस्तुगत्या साध्याभावप्रवच्छेदक॰
मेवाहमलइतिनयावत्स्यालक्षणत्वादेवनाव्याप्तिरितिभावः सिद्धमावृत्तिमिसाध्यपिपासाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावेऽस्यापर्थः एवमन्येपिसाध्याभा
वमिश्च्यसाध्यवद्भावविनिश्चये सिद्ध्यभावसत्त्वादितिमिसाधयिषासंभवेनविशिष्टाभावसत्त्वादित्यर्थः तदुक्तिप्रेक्षपः सपक्षव्याप्तिमात्रस्यदोषत्व
मतिक्षेपः नयावमलेसपक्षव्याप्तिमात्रस्यदोषसादित्वसंगतमित्यापतेरितिभावः दूषणताऽभावात् अनुसाध्यानुमितिबंधकत्वदुविषयत्वाभा
वात्केशधिनोर्दूषणतासमसाधितिसपक्षव्याप्तत्वस्यापिदोषः तथाचाभासत्वाभावात्तेषांपक्षसंभवइतिभावः एवं दृष्टांततयादृष्टांतेसाधनवैव्या
ख्याया तत्रव्याप्तिग्रहेः विरोधित्वात् साध्यादुरोधित्वसंभवात् सहचारग्रहेतिव्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यग्रहेत्यर्थः ननु तत्र दुर्मतिभविनेसामाना
धिकरण्यग्रहप्रतिनिश्चित्साध्यवत्तदुर्मिव्याप्तत्वस्यविरोधितयादोषत्वं सुघटमेवेत्यत आह दोधितावन्यथेति सनोः समीचीनयोः समानाधिक
रणायोर्वासाध्यसाधनयोरित्यस्थलइति शेषः व्यतिरेकित्वंपक्षेविघ्नाधात्तत्वमित्यर्थः दोषापत्त्यादितिव्याचष्टे व्याख्यायां वह्निमानितमादि
अन्तः व्याप्तिनिरूपकत्वेनसाध्यलाभापसाध्योपादानात्तव्यभावस्यासाध्यत्वेनतदीपव्यावृत्तत्वस्यसाध्यव्यतिरेकानात्मकत्वेनव्यतिरेकि

त्वमित्यस्यासंगतिः। किंचउक्तरीत्यैव साध्योपाधानसाधर्म्यकोटित्रिकव्याप्तिपर्यन्तानुसरणं निष्प्रयोजनमित्यस्वरसादुक्तेकोटित्रितिनिराकर्तुमि
तिनवनत्वाभिप्रायाहएवमित्यादिनाम्लेनेननिराकृतमेवेतिवाच्यं कारणाविघटकतयादोषत्वंसंभवेसंशायकत्वेनदोषत्वस्यकल्पनगौरवादिति
पक्षेनिरस्तंतंतन्नयुक्तंसंशायकत्वस्यापिलक्षणत्वादित्याशयात् नद्दूहस्यसव्यभिचारहेतोर्ग्रहस्य एवंसव्यभिचारत्वद्दुलोपदृष्ट्वंनस्थित्वस्यादिशेष
णत्वे। द्वितीयौसाधारणाधर्मवित्त्वेतिसाधारणादिधर्मवत्त्वमित्यर्थः। आदिनाऽसाधारणाधर्मवत्त्वापरिग्रहः। व्याख्यायाः पक्षवादिनेतियोयः साधु
त्वयासतित्यन्तवान् यथावह्न्यादिरितिदुहाहरणाघटितन्यायप्रयोगस्यलक्षणपर्यन्तदुपन्यस्तेनिसाधुत्यन्तमित्यर्थः। साधनवैकल्यंनदुष्टावनं
असाधारण्यं तद्दुष्टावने नचदृष्टान्तस्यसाधनवैकल्योद्भावनेनोक्तासाधारण्योद्भावनमितिवाच्यं। निश्चितसाध्यवत्त्वंकल्पोद्भावनेनिरुक्तासाधार
ण्योद्भावनस्यावश्यकत्वात्। द्वितीयेविकल्पोद्भावनत्वेनिमहत्त्वेऽद्भावनस्यैवतिथैवात्वात्वद्भावनपर्यन्तमुक्तं। नासाधारण्यं नासाधारण्योद्भावने
सपक्षांतरदृष्टिंत्वस्यपीतिहेतोरित्यादिः। अनुपन्यस्तनिश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वस्यैवपीत्यर्थः तत्संभवात्तदुपन्यस्तनिश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वसंभ
वान् व्याख्यापोयावत्सपक्षेनिहेतोरनुपन्यस्तनिश्चितसाध्यवद्वृत्तित्वसंभवेपि अनुपन्यस्तनत्वेवेंवा अनुपन्यस्तदृष्टान्तस्यसाधनवैकल्योद्भावन
कापिनस्यादन्यथादृष्टान्धिनाबुद्भावनं। शिमितभ्रमवैकल्योद्भावनंत्वित्यपीः। तस्यदृष्टान्तसाधनवैकल्यस्य। ननुपतितान्यान्यादिह्यविंशति

११३

टी॰

भिन्नस्य न स्वतन्त्रस्य निग्रहस्यानत्वं निग्रहस्यानधिभाजकस्य तेन स्वापरिग्रहानादिति आह द्विभाजकस्य तस्येति तस्यैवं समतिहाहानिरिसादिकं ननु
हेत्वाभासा पञ्च यथोक्ता इति तस्य न्यूनत्वं तत्सूत्रत्वेन विभाजकत्वाभावादिति उपाधिवादे सव्यभिचारत्वान्तर्गतत्वेन नात्र पृथक् उक्तिः अपि तु पञ्च हेत्वाभासा
पञ्च यथोक्ता इति सूत्रपरतया व्याख्याने न तु पेङ्गलं मतमेवोपाधिवादे सम्मतिहाहानिरिति सूत्रस्य च विभाजकसूत्रत्वेनोक्तनयापूर्वापरविरोधात् ननु
तस्य न्यूनत्वं निग्रहस्थानानां तन्मते संभवेत्स्वातन्त्र्ये तान्नव कल्पनमनुचितं सूत्रस्य व्यञ्जकारस्योक्तस मुच्चायकत्वेनाप्युपपत्तेरित्याशयेनाह न्यूनादू
रास्येति आभासनामद्वयमिति यथा वेति उदाहरणमनुक्तस्य निपूर्वानुषङ्गेण आन्वयः आदेशायामपार्थकमिति अत्रेदं बोध्यं पौर्वापर्ययोगादप्रति
संबद्धार्थमपार्थकमिति लक्षणस्य असंबद्धार्थमिति लक्षणं अभिमतार्थसंबन्धबोधोपयिकधर्मरहितं वाक्यमित्यर्थः पौर्वापर्यायोगा
दिति विभागः पौर्वापर्यमन्वयबोधोपयिकानुपूर्वी तेनाकाङ्क्षासत्तियोग्यताभिः परिगोपगताः मन्त्रं प्रत्यस्य त्रिधा नयः तेनाकाङ्क्षाभाववद्वाक्यत्वादिनात्रे
विध्यमुपरक्षितं भवति अन्तरवाक्यार्थकं द्वैधा पदापार्थकं वाक्यापार्थकं च तत्रापि प्रत्येकं त्रिधा अनाकाङ्क्षितत्वासत्तिमत्त्वादेयोग्यत्वान्तत्पदापा
र्थकं यथा गोरश्वपुरुषहस्तिनमिति गच्छति पाप समस्तेन भुक्तो जीवन्दैरनुहरदिति वाक्यापार्थकं यथा दश दाडिमानि षडपूपा इति चैत्रेण गौरश्वि
मानानुक्तमिति अग्निरयं समहं स्तेन सिद्धे इति भास्कराद्दिनिर्दिष्टसूत्रेविहितं पौर्वापर्यवान्मा न सधर्मवाक्यायोगोल्लक्षमिति वाक्यमपि वाक्यापा राम॰

पार्थक्यं त्वपि पर्वतमित्यादिवद्धस्यैकवाक्यतापामयोग्यत्वात् यत्र छ्छूघटितवाक्याभ्यां विधेयतया निर्दिष्टयोर्वह्निमत्त्वतद्व्यापकधूमवत्त्वयोर्व्या
पदेन परामर्शानिवह्निमत्त्वांशे योग्यत्वेपि धूमवत्त्वांशे तस्यायोग्यत्वादिति तेन बाधितार्थकत्वमपार्थकत्वमिति केचित् युक्तिरक्तता मूलि 395
कापरास्ता उदाहरणत्वात् घटकत्वादिति दृष्टांतप्रयोगस्य समयबंधाधीनत्वादिति भावः कथमिति न पात्रं दृष्टांतमुत्स्योदाहरणप्रयोगस्यापि सा
धुनयातत्रन्यूनत्वापार्थकत्वयोरभावादसाधारण्यमेवतत्रदोष इति भावः उदाहरणापारीरमेवेतितथा च न त्रापि न्यूनत्वादिकमेव दोष इत्यादि साध्य
यः साध्यतदभावरूपनित्यत्वतदभावेति शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्याद्यसमर्थस्यैव नित्यत्वस्य साध्यत्वमित्याशयः कश्चित्साधिमतं नेति
स्वेनेनं तरं शब्दो नित्य इत्यादि निर्दिष्टशब्दः अंतः कंकरणे पाठः आश्रयस्य पक्षस्येतित्वावताऽदृशसंख्यायाभावदृष्टायामिस्तनुपपत्ते शब्दाभा
वग्रहो हि न शब्दत्वेन शब्दत्ववत्तां विनानन्तानंवयाद्यव्यक्तिस्य शब्दत्वाश्रितत्वघटितेन तथाह्यशब्दभानं नियतमित्यनुपपत्तेनैयायिकत्वाश्रये उपस्थितम
योर्नित्यत्वानित्यत्वयोः संवादस्यावश्यकत्वादिति भावः सौरभादिरिति वं दृष्टान्तिकमाश्रयत्वेनाप्रतीत्यैव वाच्यानीतत्तत्संयोगरहितस्य सौरभा
दोरित्यर्थः उभयेति पृथिवीत्वतदभावोभयेत्यर्थः उपपादितं चैतत् नादौ सौरभस्याभावेनास्यावच्छेदे पृथिवीत्वाभावसंदेहकालेपि पृथिवीत्वा
भावादौ सौरभाभावाभाववत्त्वसंदेहासंभवेन घतितं च धकाभावादुपपादनमित्याशयः होधितौ परामर्षे पृथिवीत्वादावितित्र व्याकारमत्र

टी०

वान्यापृथिवीत्वाभावादौ विमर्षः तेनवंहनं पृथिवीत्वाभाववत्सौरभादित्याहेत्वाभासः यथा भूते पृथिवीत्वादि साध्यत्वे स्वमते सद्धेतुत्वेनासंग
तेः व्याख्यायां असाधारणोपाधेः असाधारण्यदूषणोपयिकरूपस्य असंभवइति दूषणोपयिकरूपावैलक्षण्यादिति शेषः न तु साधार
णत्वं असाधारणसाधारणत्वं अनुचितमिति दूषणान्वयीत्वाभावादिति शेषः तथा चासाधारणस्य हेत्वाभासत्वमेव न स्यादित्याशयः एतेनासाधारणो
पाधेरित्यादिग्रंथस्याभिप्रायो विरुद्धविशेषयोरेव विभाजकोपाधित्वस्य सांप्रदायिकत्वात् साधारणस्यापि विभाजकोपाधित्वासंभवः सर्वकत्वम
वतो हेत्वाभासत्वनियतरूपानन्वयोरविरुद्धयोरपि परस्परविभाजकोपाधित्वासंप्रदायासिद्धत्वादनेयराद्धं निरस्तमुन्नीतमिति निष्कृष्टार्थस्तत्स्वा
विरोधित्वादसाधारणस्य पूर्वोक्तरीत्या हेत्वाभासत्वानुपपत्तेश्चेतिभावः एवं असाधारणस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपत्वे
विरुद्धत्वमपीति साध्याभावव्यतिरेकव्याप्यत्वस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपत्वादिति भावः हेतोश्चेत् साध्यासामानाधिकरण्यादि
ति आदिना साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वपरिग्रहः व्यतिरेकव्याप्तौ साध्यसामानाधिकरण्यप्रवेशात् तद्ग्रहप्रतिबंधकत्वासंभवादाहात्रेय
ति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपविरोधस्यापि मतिमंद्यादित्याये न साध्यसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधकतया स्वव्याप्तिग्रहविरोधि
त्वमिति भावः न सो कर्यशंकापोत्यस्यभावमाहव्याख्यायां अत्रेति असाधारणमश्वपर्यः तेनाविरोधेन क्वापि तत्र पक्षे हेतुनिश्चयेशाभावात्तेनासं

साम०

396

114

करइति पाठः स तत्र तच्छब्दद्वयं विरोधपरं साध्यव्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकतया साधारण्यस्य दूषकत्ववादिमिश्रमतमाह दीधितौ नवीनास्त्वि
त्याद्याभ्यां विरोधमेवेति साध्यतदभावव्यापकतान्यतरविरोधमेवेत्यर्थः हेतुमति साध्यतदभावान्यतरवद्धेतुमतिवृत्तित्वाभावे नित्यं तद्व्यापकत्वस
त्वेनान्यतरव्यापकत्वमिति मस्यान्यतरव्यापकताग्रहाभाव इत्यर्थ इत्याशयेनाह तथा चेत्यादि तयोरन्यतरसत्त्वस्येति योजना तयोः साध्यतदभा
वयोः प्रतिबंधकत्वमिति हेत्वभावे साध्यतदभावव्यापकताग्रहस्येत्यादि स्वतादवद्धेतुमति साध्यतदभावयोरन्यतरसत्त्वनिश्चयस्य हेत्वधिकर
णे तयोरन्यतरसत्त्वनिश्चयेन व्यापकतया हेत्वभावे ग्रहासंभवादिति भावः दीधितौ तस्येति हेत्वभावस्येत्यर्थः एवंविधविरोधश्चोभये साध्यतदभा
वव्यापकताग्रहविरोधश्चेति तौ सहचारज्ञानमिति असाधारण्यज्ञानात्मकमिति शेषः ग्राह्य प्रतीतिमिश्रमते सहचारज्ञानस्य व्यापकताग्रहहेतु
त्वमित्याशयः विरोधात् प्रतिबंधकत्वात् व्याख्यायां तदभावस्येति गगनाद्यभावस्येत्यर्थः तदुभयेति साध्यतदभावोभयेत्यर्थः सहभावलाभः स
हचारलाभः तल्लाभे हेत्वभावत्वविशिष्टव्यापकताग्रहे हेत्वभावविशिष्टे सहचारज्ञानस्यैव हेतुतया यावत्सपक्षादिव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्य
ज्ञानस्य तादृशोभयसहचारज्ञानात्मकत्वलाभे नोक्तप्रयोर्विरोधासंभवादिति भावः विनिगमकाभावात् विनिगमकाभावेन हेत्वभावस्य यावत्स
पक्षादिवृत्तित्वस्याप्यसाधारण्यात् तत्साध्य हेत्वभावस्य यावत्सपक्षादिवृत्तिस्वरूपमसाधारण्यमाह मतांतरमाह यावदित्यादि असाधारण्यं

397

दी.

115

ताहृशविशेषत्वेनासाधारणत्वं गगनस्यकेनापिरूपेणासाधारणपमित्यभ्युपगमेनोक्तरीतिसंभवतीत्यस्वरसादाहकेचिदिति नन्वेवंसाध्यव
त्तस्तद्भाववत्तस्तुभ्यामस्तत्वेनज्ञानमित्यादिमूलेग्रन्थविरोधः तेनरूपेणासाधारणस्य सत्वमितिपदेनपादेयत्वाभिधानादनस्तदुद्यमपिस्वानुकू
लतयाव्याचष्टे दीधितौयोजयंतिचेतितंयं साध्यवतस्त्यादिमूलग्रंथं· व्याख्यायां ज्ञानयोगपत्वज्ञानस्यज्ञानविषयत्वज्ञानस्यविरोधानुपपादक
त्वात् उभयसाहचर्यरूपतयाख्यातयोभयसाधकत्वापादकत्वाभावात्स्मममाज्ञयोभयात्वादितिस्वरूपतज्ञानाद्यज्ञानविषयत्वस्यैवविरोधोपपाद
कत्वाभावात्स्मममा दितिभावः वस्तुतस्तुज्ञानयोगपद्यज्ञानस्यज्ञानविषयत्वज्ञानस्यज्ञायमानज्ञानविषयत्वस्येतियावत् · विरोधानुपपादकत्वा
त् उभयसाहचर्यरूपतयाख्यातयोभयसाधकत्वापादकत्वाभावात्स्मममाज्ञयोभयासहचरितसाधारण्यादितिभावः ज्ञानयोगपद्यस्येतिपा
ठे सम्यगेवेतिसारं साध्यव्यापकीभूतेतिसाध्यतदभावोभयव्यापकीभूतेत्यर्थः उभयसाहचर्यात्मकोभयसाधकत्वे व्यतिरेकेऽनुमानत्वात्मकव्यति
रेकित्वस्याप्रयोजकत्वादाह दीधितौ व्यतिरेकिविषयेतितादृशेति साध्यतदभावोभयमेलमेलत्यर्थः साधनस्याविभिन्नाधिकरणमनुभयसाहचर्यसत्यभावा
दाह यस इति परेणामेतत्तत्पक्षेनउभयसाहचर्याप्रसिद्धिरितिवाच्यं। पक्षस्यस्यपक्षावच्छेदेतेनत्वार्थकत्वात् व्याख्यापो अनुपपन्नत्वादिति स्ममेत्वो
भयसाधकत्वस्यैवत्वादितिभावः दीधितौ व्यापकाभाववतीत्यादि हेतुमात्ररूपव्यापकाभावस्यहेतोरधिकरणेऽप्राप्याभावस्यसाध्यतदभावो

रामः

398

भयस्यस्यसत्त्वेतिप्रमात्मिर्व्यर्थः मूलीयान्ययेनितिघिन्नानोनिअतयेति व्याख्यायांनतुभयेतिहेतोःपक्षइत्यादिः न्यूननांपादिहेतुपरयतिरिधितौ
व्याप्तेर्वेति व्याख्यायांव्यतिरेकदतिहेत्वभावस्यार्थः। यथाश्रुतेमूलेसाध्यमीढ यावि रोधस्यालाभादाहदीधितौनतुभयेपि विषयतयेतिपूर्वेगायोज
ताभ्रमतिरासापाद्व्याख्यायांव्याप्तिग्रहेतिराजम्मतेःसाध्याल्पस्यपक्षवृत्तित्वाघटितत्तयास्महानियस्यामेदर्शकादिविरहेणानकंकृपासत्प्रतिप
क्षइत्यादिमूलेनाव्यतरनीतिनिदम्यावनारयति दीधितौनान्वितिविरोधीतिसाध्यतदभावेसर्वः नगद्यतदमित्याहकसामान्येतियाविरोधेनएक
हेत्वादिः सत्प्रतिपक्षोच्छेदः विरोध्यनुमितिसामाम्या अनुमितिप्रतिवंधकत्वोच्छेदः व्याख्यायांसमुत्थत्वान् अधीनत्वात्तयाचग्रहानेत्यादिसमु
त्थितत्वादित्यस्यारेतुद्वयधर्मिकसाध्यतदभावः व्याप्तिग्रहाधीनत्वादित्यर्थः फलितः सत्प्रतिपक्षस्यविरोध्यनुमितिसामग्र्या अनुमितिप्रतिवंधक
त्वस्यदीधितौतत्रसत्प्रतिपक्षेनयाग्रहः साध्यतदभावव्याप्तिग्रहः अत्रासाधारणोनतुभयेतिसाध्यतदभावव्यापकोभावप्रतियोगित्वग्रहइत्यर्थः
मिथ्याप्रमतेदूषयति अत्रेदमितिव्याख्यायांसाध्याहीति आदिनासाध्याभावपरिग्रहः नन्वहितिसहचारग्रहाविषयेत्यर्थः अनुमितीति अनुमितित
त्कारणान्तरेत्यर्थः तथात्वेन अप्रामाण्यविरोधित्वेन व्यभिचारतानकालीनं अधिकरणान्तरेव्यभिचारज्ञानाभावकालीनंहप्तिमन्वादौनीतिरहमुपल
क्षणांवक्ष्मानूधमादिमादौधूमाभावस्य अयोगोलकमहानसेषुनपाःतिप्रसंगोपिवोध्यः तेन अनुकूलतर्केतात्व्यभिचारज्ञानाभावात्तव्यभिचारशं

कानिरासात् नन्वेति सामान्येन पुंसकं तर्कस्य व्याप्तिग्राहकत्वं नेत्यर्थः उभयत्रेति थेदः नचाविनारोपितरूपकहिरूपवत्तकस्मिन्नारोपितादृशसामग्रीत्व
मुपपादयति अग्रे इति तत्र बाधावतारदशायां प्रति हेतुपरामर्शे या महत्ता नानुमितिप्रतिबंधः ननु सत्प्रतिपक्षस्थले विरोधिपरामर्शत्वेन विरोधित्वे व्या
प्तिसाधनभेदेन विरोधिताबाहुल्यापत्तिरतो विरोधिसामग्रीत्वेनैव विरोधित्वमुचितं विरोधिसामग्रीत्वं च महत्तत्पक्षविशेष्यकसाध्याभाववत्ताज्ञानाय
वहित्प्रसवविशिष्टज्ञानत्वं न वा सचक्षित तत्प्रर्वव्रिबिनानुगतं संभवतीति वाच्यं स्वव्याप्तिप्रसमप्रतियोगित्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन तादृशज्ञानवत्त्व
रूपस्यानुगतत्वादित्यत आह दोषेति अप्रतिबंधकताविति सजेपञ्चवितेनेति सत्प्रतिपक्षस्थले परस्परप्रतिबंधेन साध्यतदभावयोरुभयोरेवानुमित्यनुत्पत्तावि
रोधिपरामर्शस्य तादृशज्ञानवत्त्वस्य विरोधित्वं न संभवति ठक्कुरीयासाधसंस्थापनस्यापि त्रातुल्यत्वात मात्राया पितन्न संभवतीत्याशयः इति दिक् ॥ ॥
इति महादेवरचितायां सव्यभिचारोपकानं दीव्याख्यायामसाधारण्यं च ॥ ॥ हेतुविध्यैनवेन केवलान्वयिनव्यतिरेकिणव्यैः प्रकारभेदवनसहे
तुत्वसाधारणत्वरूपलोकप्रकारभेदस्य वन्नसंभवात् प्रकारभेदसंभवात् न्यूनतेतित्वस्याप्य इतरयानुव्यतिरेकि साध्यकत्वं चेत अन्यतन साधा
रणत्वं केवलान्वयीति तन्न साधारण्यविरुद्धत्वयोरसंभवादितिभावः अन्वयानुव्यतिरेकि साध्यकत्वे तु साधारणत्वाहीनेत्यादिनाविरुद्धत्वपरि
ग्रहः ननु सर्वं विसृमद्धमादिमाद्वेस्साधारणाविरुद्धत्वासंकीर्णभागासिद्धत्वसंभवेपि सर्वं धूमवद्गगनाभावाद्दिमादिर्भागासिद्धविरुद्धत्वासंकी

रणसाधारणत्वसंभवेपि चभागासिद्धिसाधारण्यान्वासंकीर्णत्वविरहत्वस्य तत्तुर्लभं सर्वे गोरस्य त्वादिम्यादेर्भागासिद्धत्वात् सर्वे गोर्गगनादिमत्वादेस्वरू
पासिद्धत्वेनाविरुद्धत्वात् आह अत्रेति प्रयत्नसाध्यमित्यत्र वृत्तिहेतोर्विरुद्धमेकमन्यसिद्धत्वं विरोधाप्यपरामर्शविरोधेरपवत्तत्वादसिद्धत्वादिति
मनोऽन्यपरो सर्वे वद्भिमद्गगनादिमत्वादेरेव भागासिद्धिसाधारण्यान्वासंकीर्णत्वविरहत्वसंभवादिन्ताशयः अनुपसंहारित्वाच्च नस्य ष्टमात्मायेष अ
नुपसंहारित्वस्य व्यापनादिति नियतत्वैव · केवलान्वयिसाध्यकानुपसंहारित्वरोपण · अव्याप्तिराशंक्यते अव्याप्याप्यहं लक्ष्यतावच्छेदकपि ष्यते · संदेहे
नि साध्याभावप्रसिद्ध्या तत्कोटिकसंदेहाप्रसिद्धेरित्यर्थः सुलभत्वादिति स्वंडुपाः प्रसिद्धेः साध्ये पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्वसंदेहप्रसिद्धेरितिभावः
नत्येवं अप्रसिद्धेवानि व्याप्तिवारस्तो · वैयर्थ्यं सत्त्वेनवैयर्थ्यः संशयेति सर्वस्मिन्साध्यसंशयेत्यर्थः · असौ कथमित्यादानिश्चयघटितसाधारण्य
घभावघटितभावः प्रकारान्तरमपि साधारण्यं देतिच्छ्रुयाघटितत्वइत्यादि · एवं इहानीं सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादिर्त्वादेरनुपसंहारित्वोपगमेनाप्य
प्यभिधाने · सद्धेतुलादीति सद्धेतुत्वोपगमेनाप्युर्वमलक्ष्यत्वांमिधानमित्यर्थः · मतं · पर्वाभिधानं · मूले पदिचेति शङ्कोऽनिमः · पावृत्वादित्यादे
यदि पदे व्याभिचारसहास सद्धेतुत्वमेवेत्यर्थः पारलापांताद्वेति ग्राह्योऽनित्यत्वस्यादित्यर्थः · अनुपसंहारीतितत्र पक्ष्मातिरिक्तेव्याभिचारानु
लसहचाराप्रतीतेरिति भावः · असंगतमितिलक्ष्यतामित्याप्तेरव्याप्त्यादिति भावः तथाचेतीतितया तादात्म्येन सहचारकत्वमनुपसंहारि

९८

टी.

त्वं न तत्रेति भावः एवं च तृतीयपक्षातिरिक्तत्वाप्रवेशो दूषणाहूयेति पक्षेऽपि द्रष्टव्यमिति सद्धेतावतिव्याप्त्यभिधानं सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादौ
पक्षातिरिक्ताप्रसिद्ध्याऽव्याप्त्यभिधानं चेति दूषणाहूय इत्यर्थः असंगतमिति पक्षातिरिक्तत्वस्याप्रवेशादिति भावः ननु पक्षतावच्छेदकाभावमित्यन
र्थकं पक्षत्वाभाव इत्यस्यापि पक्षातिरिक्तत्वपरित्यक्तत्वात् स्वाभिव्याप्तिसंभवादत आह पक्षातिरिक्तपदस्येव पक्षत्वाभावपदेऽपि अप्रवे
शाय हेऽपि इत्यादिग्रन्थेन मिथ्यादित्वाद्धारस्यैव विरुद्धोदाहरणं इत्यादौ चेति चकारश्च समव पाठः व्याख्यायां उत्पत्तिकालइति ध्वंसप्रागभावयोर
त्यन्ताभावेन सहाविरोधादिति भावः इत्येव वाक्येति तत्स्यैव सिद्धं तत्र हेतावनया नेदानीमित्याप्तिसंभवतीति भावः ननु दूषकत्वानुपपत्तिः स्वस्य
घटितानुपसंहारित्वस्याप्रतिबंधकत्वेऽप्युतैकान्तिकत्वरूपदोषवत्त्वेनानुपसंहारिणोऽपि दुष्टत्वमित्याशंकते मेलने चेति दूषकतायामित्यस्या
साधकतासाधकतापरत्वेऽदृष्टत्वमित्यस्वरसादाह इति ग्रन्थेनोक्तेरिति व्याख्यायां केवलान्वयीतीति केवलान्वयिसाध्यकेनित्यर्थः व्याप्त्या
दितिसर्वमनित्यमित्यादि व्यतिरेकिसाध्यके पक्षाप्रसक्तादिति भावः ननु सर्वस्य पक्षत्वेऽपि विप्रतिपत्तिविषयत्वाभावेन मात्रान्याभावइ
तिसर्वस्य पक्षत्वेऽपि मूलमसंगतमत आह इत्थं चेति कथंचिदिति निकषे चिहितस्यामवाक्यादिनेत्यर्थः ॥ ॥ सहचारनियमइतिसह
चारस्यैवोपसंहारत्वेऽनुपसंहारित्वस्य तत्सहचारसंस्कारसंभवापत्तेरित्याशयः व्यतिरेकित्वादिपृथिवीतरभेदसाध्यकपृथिवीत्वादिस्था

द्रेः साध्याभावादेस्तिथ्यादिनाहेत्वभावपरिग्रहः सत्वादिवेति सहचारनिर्णयस्येत्यादिहेतावित्तिशेषः एवकारेण भिन्नक्रमेणेतेन साध्याभावादि
च्छेदवत्त्वादिति पर्यवसितं सत्वं विषयतया बोध्यं आह यत्सत्त्वे यत्रेति सप्तमीमाह षष्ठ्यर्थसंबंधस्य व्याप्तिग्रहान्वयीत्वाद्यनाह तथा च मा
दिः ननु षष्ठ्यर्थसंबंधो यः कश्चन चेन्नैहोदासीनव्याप्तिग्रहस्यापि तद्दीयत्वेन तदनुकूलसहचारनिर्णयाभावासत्त्वादव्याप्तेः स्वविषयत्वसंबंधेन तद्दे
श्यातिव्याप्तिनादेवस्यामत आह व्याप्तिग्रहस्येति तद्दीयत्वं च तत्संबंधस्य तद्धेतुकेति तथा च स्वलिंगकसंभवत्साध्यानुमितिजनकत्वमेव तत्संब
धइति भावः आह फलांतररहितेनेति तथा च तत्प्रयोजकत्वफलतयास फलेन हेत्वभिमतपदेन तल्लाभ्यत इत्याशयेनाह इत्यादाविति विरुद्धइति शेषः
द्विष्णावि शेषेतिय स्य माशेषः पर्यः गतत्वादितिलक्षणासत्यादिस्वर्थः नचैतच्चान्वयव्यतिरेकसहचारस्य प्रतियोगप्रसिद्धान्दमभावाप्रसिद्धा
कथं लक्षणासत्वमिति वाच्य सिद्धासिद्धिव्याघातवारणाय व्याप्तिग्रहानुकूलत्वाभाववत्सहचारकत्वस्य वाच्यतया लक्षणासत्वात् एवमि
त्यादावसाधारण्याद्यप्रतिसंधानेऽनुपसंहारित्वं इत्यापत्तेराह असाधारणत्वेऽभीमानितारूपोपामिति असाधारण्येऽनौरत्यादित्वादिस्वरूपो
असाधारणप्रतिसंधानदशायां इदमनुपलक्षणं विरोधप्रतिसंधानदशायामपेत्य पिदृष्टं य पापम्रुते साधारण्याभावदशायामेवमाह
दृश्यत्वाद्यप्रयाप्रनासंगतेः पंचम्यर्थः निस्सरत्वादाविवासाधारण्यादशायामनुपसंहारित्वस्य वेल्लादाह असाधारण्यादिवंदयपया

॥ ४

ग्रुतमेव सम्यक् वस्तुतस्तु अनयत्तोऽतिरिक्तोवासव्यभिचारस्य प्रमहस्थायांनास्यानुपसंहारित्वमितितद्व्याख्यायामनित्यव्याप्तिर्द्वव्यासैवर्त्याऽसाधारणेसा
दिनोजेतिसारं केवलान्वयिसाध्यकेतिपरोऽभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादौसर्वे दीधितौसाध्यनिश्चयविरोधिनैरतिदूरंचग्राह्यसंशयस्यविरोधित्वमनुपे
त्यतदनभ्युपगमेतुग्राह्यनिश्चयोविरोधीयस्येतिमुख्यात्पाठः तन्निश्चयप्रतिबध्यस्येत्यर्थः एवमग्रेऽपि व्याख्याय पाठक्रमे स्वरूपसंबंधरूपावच्छेद
कत्वनिवेशो संदेहे संदेह इत्यत्रायां संदेहविषयतेतिनतथावच्छेदकतान्वयिधर्मव्यापकता इत्यसंदेहविषयतावत्वमिति यदीधितिं दीधितौव्याप्य
ग्रहेराव्याप्यनिश्चयेन सहचारनिश्चयाभावादितिभावः नचैवमपिनिर्धर्मितावच्छेदकसाध्यादिनिश्चयेबाधकाभावइतिवाच्यंसमानविषयत्वे
नविरोधित्वाश्रयणात् आभासत्वं अनुपसंहारित्वस्यहेत्वाभासत्वं एतेनेत्यादिग्रन्थिममूलमेयेन पौनरुक्त्यमित्यपास्तामितिग्रन्थोऽतिव्याख्यायां वहिर्भाव
मितिअनुपसंहारिण्यसेति शेषः हेत्वाभासांतरात् व्याप्यत्वासिद्धेः उपजीव्यत्वाभावादिति व्याप्यनिश्चय एव तस्योपजीव्यत्वादितिभावः अथवा
वपरत्वे व्याप्यभावपरत्वे व्याप्यत्वाभावमिति व्याप्यत्वनिश्चयतानइत्यर्थः व्याप्तिग्रहः व्याप्तिनिश्चयः इत्येवंरूपे इत्येवंरूपताप्रतीते अत्रानुपसंहा
रित्वस्य उक्तरूपताया उपजीव्यत्वेनदूषयत्व्याप्यनिश्चयोपजीव्यत्वं व्याप्यनिश्चयोपजीव्यत्वमपि तत्प्रयोजकसहचारनिश्चयाभावप्रयोजकत्वमपि
तिध्येयं अन्तर्भावमितिअनुपसंहारित्वस्यव्याहेत्व प्रहेत्वाभासांतरेव्याप्यत्वासिद्धेरित्यत्र दीधितौकेवलेतिसर्वं माभिधेयंप्रमेयत्वादित्यादावनुपसं हारः

404

हारित्यादीत्यर्थः व्याख्यायां सद्धेतौ सर्व्वं वह्निमद्धूमादित्याद्यनुपसंहारिणि · द्वितीयो व्यतिरेकिसाध्यके त्विति सर्वं प्रमेयवद्धूमादित्यादौ सद्धेतावनु
पसंहारिणीत्यर्थः संदिग्धेति तथा च साधारणत्वान्नैकान्तिकत्वमिति भावः व्याख्यायां तस्य संशयस्य व्याप्तिग्रहाभावेति व्याप्तिनिश्चयाभावेत्यर्थः एवम
ग्रेपि संशयसामग्रीत्वेनेति व्याप्तिसंशयसामग्रीत्वेनेत्यर्थः सन्दिग्धेति नादृशसंशयस्येवेति शेषः तथा च व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधकत्वं प्रसि
द्धमिति व्याप्यनिश्चयस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वमित्यर्थः संदेहस्य तादृशसंदेहस्य तथात्वं व्यभिचारवद्धेत्वाभासत्वेन मिश्रमतं अत्रेदं चिन्त्यमिति मिश्राभिमतं पक्षे
न च मद्व्याहितो नोक्तं मिश्रसमाधानं आशंकते द्वयेपि तु मुपन्यस्यति अनुकूलांतेनापीति अपिना निश्चयत्वावच्छिन्नत्वस्य समुच्चयः तथा च
णां विरोधकारणां एवं अनुकूलांते नैव विरोधकारणता तादृशेति अनुकूलो तर्कस्तत्त्वे पीत्यादि संदेहेति साध्यसंदेहेत्यर्थः इत्याशयेनाह द्वितीयो
नादृशोक्तं निश्चयत्वावच्छिन्नविरोधिः नादृशेति केवलाच्चपीत्यर्थः अवच्छिन्नः व्यापकः तेन द्रव्यत्वादिप्रमेयरूपेण साध्यसंशयदशायां ना
व्याप्तिः संदिग्धसाध्यकं इति संदिग्धं साध्यं यत्रेति विग्रहः सम्प्रत्ययोपि विषयतासंदेहावधी · तथा च साध्यसंदेहविषयस्येत्यर्थः तादृशसंदेहवि
षयत्वविशिष्टत्वाभावाप्रयत्नं वक्ष्यति धर्ममाहाप्यम इति अत्रापि [illegible] पक्षे व्यापकत्वं सविशेषणो हेतुरिति न्यायेन संदेहे व्यापकत्वपर्यवसन्नमि
त्याशयेनवेदलेत्यादि [illegible] अर्थमाह तथा चेत्यादि व्याख्याया मवच्छिन्न व्यापकः व्यापकत्वं च विषयतया · अत्र विषयतानायावादृश्यं

टी. ११९

वैशेषिकोक्तमिति केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वसंदेहविषयतायामेव विवक्षितमित्याशयेन तत्प्रयोजनमाह दीधितौ व्यतिरेकादाविति आदिना साधा-
रणपरिग्रहः नचपर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावेकव्यावृत्तिसंभवेऽव्याप्तिरव्याप्यनुधावनवैयर्थ्यमिति वाच्यं तादृशसंशयविषयमात्रवृत्तित्वनि-
वेशेनापि तद्वारणसंभवात् साध्येतिस्वव्यापकसाध्यसंदेहविषयताकत्वमर्थः व्याख्यायां संदेहाप्रसिद्धेरिति साध्याभावकोट्यप्रसिद्धेरिति भावः सा-
ध्यैवमेवेति साध्यपदं तत्त्वनिवेश्यादिसंशयसाधारणोनेत्याह किमिति केवलान्वयिधर्मव्यापकत्वनिवेशे गौरवादिति भावः व्यतिरेक्याहाविति
सामान्यपदेनेत्याह दीधितौ नामेति असमानविषयकत्वादिति भावः व्याख्यायां दूषकतावीजमिति सहचारनिश्चयरूपेत्यर्थः दीधितौ साध्यसं-
देहेति अत्रापि साध्यवत्तानिश्चयविरोधित्वेन संशयानुगमस्तेन केवलान्वयिसाध्यके साध्यसंदेहाप्रसिद्ध्या नाव्याप्तिः असाधारणव्यतिरेकि-
हेतुसत्वायाः साध्यसंदेहविषयत्वव्याप्यतयातिप्रसंगवारणाय साध्यसिद्ध्यनुकूलत्वेनाव्यवच्छिन्नव्यतिरेकव्याप्तिः अनुगमय्यन् इहानुकूलत्वेन हेतुम-
द्भावसत्त्वयोरनुगमः सहैवाह्यनादृष्टावेति नादृशव्याप्तिग्रहौपयिकीवेत्यर्थः अन्वये अन्वयसहचारघटिकः व्यतिरेकेन सहचारघटिकः अ-
नुपसंहारित्वस्य हेत्वाभासतोपपादकेन ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वं व्यवस्थापयति स्वरूपसदिति तन्निश्चयेति हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यनिश्च-
येत्यर्थः व्याख्यायां कथमिति तथा च हेतुमति साध्यसंशयस्य साध्यसामानाधिकरण्यसंशयाहेतुत्वेन न संशये सामग्र्यामिति भावः दीधि-

४०६

रामः

तौ सर्वत्र साध्यसंदेहे इति तथा चानुपसंहारित्वकाले साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशयस्य न संभवति कुमतत् ज्ञानस्य संशयसामग्रीत्वमि
ति भावः कश्चित्तु पक्षिकमपि धर्मिणमंतर्भाव्य साध्यांशे निश्चयरूपसाध्यवद्वृत्तित्वप्रकारकज्ञानस्याज्ञानत्वे नैव पर्यः तदभावस्य साध्यसा
मानाधिकरण्याभावस्य साक्षाद्यो साध्यवद्वृत्तित्वस्यापीतित्तुल्यविनिवेषते येति शेषः ज्ञानात् साध्यवद्वृत्तित्वत्वेन संशयात्मकज्ञानात् नाहु
श संशये इति हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावसंशयेप्यर्थः दीधितौ सः साध्यवत्वांशे निश्चयात्मकप्रतियोगीबोधः व्याख्यायां कत्वांतरं
समानविषयत्वे नैव विरोधित्वे पथ्याकथं विरुद्धपि तत्त्वासंभवादित्यादि ॥ आह तदावीं हेतुमत्वांशे निश्चयात्मकहेतुसामानाधिकरण्यज्ञाने
कश्चिदपि ज्ञाने साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावसंशयस्य संभवतीत्याशयेनाह दीधितौ सामग्रीत्वेन इदं शासंशयसामग्रीत्वेन व्याप्तिग्रहविरोधि
त्वं व्याप्तिघटकसाध्यधर्मिकहेतुसामानाधिकरण्यनिश्चयविरोधित्वं न हेत्वाभासत्वमिति निरुक्तानुपसंहारित्वस्येत्यादि ॥ व्याख्यायां प्रतिबंधक
त्वेपि प्रतिबंधकतानवच्छेदकविषयत्वेपि दीधितौ व्यभिचरितेत्यादि ॥ अत्र यभिचरितात्वभिचरितेत्यादि एवं च कस्यैव साधारणत्वापत्त्या न्वयः ॥ प्रथममवत्तु संप
साधारणाद्यसाधिमत्वे हेतोः पंचमं साधारणाद्यत्वादिमत्वं पक्षस्यबोध्यं तत्रापि प्रथमं द्वयं व्याप्तिघटकद्वयोः प्रत्येकाभावस्य हेतौ संज्ञापकं त
तीयं विशिष्टव्याप्त्यभावस्य हेतौ संज्ञापकं तुरीयं पक्षधर्मत्वाभावस्य हेतौ संज्ञापकं पंचमं तु साधनाभावस्य पक्षे संज्ञापकमिति भेदः ॥ त्वदुपर

दी०

र्शितस्यैवेति हेतोर्नानाहेत्वाभाससंशयविषयवृत्तित्वस्यैवेत्यर्थः तस्यापि उपदर्शितदूष्यत्वादित्यत्वस्यापि असिद्धादीति असिद्धादिलौकिकप्रम
हस्यैतदाभासान्तरस्यादितिपरतासंवलितः दर्शितान्वयः नचैवमापत्तिः पक्षविशेषणताभावादिमत्त्वस्य सामग्रीघटकमपि योग्यताज्ञानविषयस्य
सिद्ध्यपक्ष ४ रकारणतासहकृतनिश्चयताज्ञानादिरूपसामग्रीत्यर्थः अपीति विरोधिनिश्चयसामग्रीत्वेन यद्ग्राह्यं हेतुमत्वादिद्वयमतित्वं धिके
त्तिनहिद्वयोर्हेत्वा + विशेषणताहेरपि सद्धेत्वाभासतापत्तेः अतिसद्देषतायाहिनामिस्थापने रहः अपि चेति हेतोः साध्याभावेति एतन्मात्रस्य
व्यतिरेकसहचारनिश्चयाविरोधित्वेपि विरोधवद्व्यसहचारनिश्चयविरोधिसाधाभासत्वं तावन्मात्रस्यैव हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यसंश
यसामग्रीत्वादित्तिभावः व्यतिरेकिणि व्यतिरेकीतरेभ्यो भिप्रायेण व्यतिरेकित्वादित्याह तद्व्याख्यायां केवलान्वयिधर्मीव्यापकेनापीति यत्र हेतुम
त्त्वं तावन्मात्रविषयकेणापीत्यर्थः अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकमिति व्याप्यत्वतत्रापि हेतुपक्षतादीजसत्वाद्धेतुपसंहारे तेन तत्र पूर्वोक्तिलक्षणा
स्याव्याप्यायत्वासाध्याभावैसंदेहविषयमात्रवृत्तित्वमेवलक्षणमव्याप्तिविशायः संकरः अभेदेन यथा वा साधारणेति प्रसंगवारणायपूर्वो
क्तलक्षणमाभावरूपकमितिभावः तथा च व्याप्त्यादि अन्वयसहचारनिश्चयप्रतिबंधरूपहेत्वाभासनाम्न्योजकसत्वे साधारणस्यापि लक्षणत्वमेवे
त्तिन तदुरणायापि पूर्वोक्तिलक्षणमितिभावः न च स्वविदमेवलक्षणमत्र आह हेत्वधितौ न चात्रेति व्याख्यायां ज्ञायमानेनेति यद्विषयकज्ञानस्येनय

408

राम०

तिबंधकत्वं तस्यैवेत्यर्थः एककारेणासामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वव्यवच्छेदः तथात्वानहेत्वाभासत्वात् असाधारणपदेति आदिनासाधारणतादि
परिग्रहः सत्प्रतिपक्षोज्ञापकतयासत्प्रतिपक्षोज्ञापकत्वादिना आदिनाव्यापकत्वप्रतिबंधादिग्रहः दूषकत्वेनेति साधारणस्य व्यापकत्वग्रहप्रति
बंधकतया साधारणस्य साध्यानुमितिप्रतिबंधकतयानुपसंहारित्वस्य भागासहचारग्रहप्रतिबंधकतयादूषकत्वादिति भावः तत्साधारणस्य
असाधारणतादि साधारणस्यतियुक्तिकत्वेति भिन्नप्रयोजनतानां सव्यभिचारत्वेनैकत्वस्यातियुक्तिकत्वादिति भावः ननु सव्यभिचारत्वं निर्वक्ति प्रथा
णामिव व्याप्तिग्रहप्रतिबंधरूपैकप्रयोजनकत्वेनोपपादयति आद्य साध्याभाववद्वृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानमेवानुमितिहेतु
रित्याशयेनाह व्याद्येः साध्यतायां व्यमाद्यः साधनतायां वकाभिमतेति तासामाद्यद्वयस्य हेत्वविरोधित्वाभावादाह यत्र कामीतिति हेतुप्रयुक्तेति सि
साधयिषाधीनप्रयोगाभिप्रायेणेदं शेषमिति अत्रावच्छेदकत्वमवच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमन्यथाव्यभिचारज्ञानदशाहेरेवावच्छेदकतयाव्यभिचा
रज्ञानव्याप्तेरेवंचज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नप्रतिरिति विषयतयेत्युक्तमिति भावः नन्वाद्यमिति साध्यसाधनभेदेनैकत्वहेतुलाभादिति भावः वस्तुतः इति अ
सिद्धिग्रंथइति शेषः प्रकृतपक्षेति तथाच प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभाववत्साधारणतादिभिन्नत्वमिसत्प्रतिपक्षांतर्भावेन लक्षणघटकत्वमप्रविष्टाभाव
वत्साधारणभिन्नत्वस्य परिग्रहे तोऽस्यानामव्यभिचारस्यासिद्धांतर्भाव इत्याशयः यथा श्रुतेन स्वप्रकृतपक्षाप्रविष्टाभाववत्साधारणपि

409

१२१

दी.

121

न्नत्वाभावेनासंगतेः। अपरे तु विशिष्टसाध्यसाधनसहचाराविरोधित्वस्य व्याप्तिग्रहाविरोधियद्विशिष्टसाध्यसाधनग्रहविरोधितत्त्वाभाववद्रूपत्वयो
न्कस्यलीयस्य व्यभिचारेण नाव्याप्तिरिति प्राहुः। न च द्वितीयमनेनाभावादिघटितेऽत्यर्थः एवमग्नेयपि द्वितीयविशेषणविशेषणत्वं स्वसमानाधिकरणव्याप्य
नावच्छेदकलघुधर्मान्तरघटितत्वं वह्न्यत्वमितित्वव्याप्तिमयधूमवत्त्वेनाधिकरणत्वे वा हेतिग्रहइत्यसिद्धिग्रंथेवव्यक्तमिति भावः। आख्यायां व्याप्तिग्रहेति
नाहार्येत्याद्व्यापकतावच्छेदकनाज्ञानमात्रस्यैवेति एवकारेण सामानाधिकरण्यज्ञानव्यवच्छेदः। अन्यस्य व्यभिचारितत्वग्रहस्य तत्र विशिष्टविरहे साध्याप्र
सिद्धिरेवेति एवकारेणासाधारण्यव्यवच्छेदः। पूर्ववत्पक्षत्रकामिनीसाध्यमित्यादिरीत्या। स्वमत इति असाधारण्यस्येति शेषः। विरहे सांकर्येति विरह
मेहेत्यर्थः। शीघ्रिनाद्विहमेवेति। असतः विरहत्वमित्यनेन स्फोटो व्यः। एवकारो मणिकृन्नामित्यनेन रंयोग्यइत्याशयेनाह व्याख्यायां मणिकृता मैवेति।
न सांकर्यविरह सांकर्य साध्यव्यापकेतिपक्षद्वयेत्वेसतीत्यादि। ननु हेतावन्यं तताभावाप्रतियोगित्वस्याप्यनुपसंहारितयात्वं नाभावप्रतियोगिता
वच्छिन्नप्रमेयत्ववह्निहेतुकेन त्राव्याप्तिस्तस्याविशिष्टसाधनग्रहविरोधित्वात् तत्राह। अत्रापीति एतेन हेतुतावच्छेदकमैत्रेपि समवायित्वाभावविशि
तिएतन्त्र साध्यसाधनभेदेन लक्षणस्य भेदेनात्र विशिष्टसाधनग्रहाविरोधित्वस्याप्रवेशादेव नाव्याप्तिरित्याशंकानिरासायेत्यावद्यप्रवेशोसम
वायित्वाभावविशिष्टप्रमेयत्वरूपसाधनाप्रसिद्धावतिव्याप्तिरतस्तत्प्रवेश इत्याशयः। असिद्धिरेवेति एवकारेणानुपसंहारित्वव्यवच्छेदः। साध्या

410

राम०

भावइतिइदमुपलक्षणंहेतावत्यंताभावाप्रतियोगित्वमपिद्रष्टव्यं विषयत्वादिरितितुल्यवित्तिवेद्यत्वादिरितिभावः अतएवसमानप्रकारकत्वे
नविरोधित्वाभावादित्यत्र किंत्विति इदंचवक्ष्यतीतिमभिप्रेत्यतेनाभावाप्रतियोगित्वस्यानुपसंहारित्वस्यापिभिन्नप्रकारकतयाः तादृशव्याप्तिता
नविरोधित्वाभावेपिनक्षतिः एतन्मते अनुपसंहारित्वस्यव्याप्तिग्रहविरोधित्वंयद्यपिसमानविषयत्वेनविरोधिनामतावलंबनेनदोषस्तथा
पिसमानप्रकारकतयाविरोधित्वेपिनक्षतिरित्याशयेनाहएवमपीतिसमानप्रकारकतयाविरोधित्वाभ्युपगमेपीत्यर्थः तादृशावच्छिन्नत्वेपिता
दृशावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमित्यर्थः एवंचव्यतिरेकव्याप्तिरपितेनसंबंधेनाभावीयमात्रव्यापकत्वघटितैवेतिभावः एवंसतितादृशसाध्यस्य
व्याप्यतायामभावद्वारकसंबंधस्यव्याप्तिशरीरेतत्त्वेगौरवादित्यभावेवेति प्रतियोगितासंबंधेनेति एतत्हेतुनियामकसंबंधस्याप्यभावप्रति
योगितावच्छेदकत्वाङ्गीकर्तृप्राचीनमतानुसारेणावोध्यं साध्यापत्त्वस्य साध्यस्य अस्यैवमपिप्रतियोगितायांसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वमु
पेवपणेनिवेश्यममप्याभसमवायादिनाप्रमेयत्वाद्यभावेतादृशप्रतियोगितयाप्रमेयत्वादिसाध्यस्यसाध्यसंभवापत्तेस्तत्याघतादृशप्रतियो
गीत्वाप्रसिद्धाकथमेतदितिचेन्नसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वंसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताचैतन्न्नित्तयसंबंधावच्छि
प्रतियोगिताकसाध्याभावस्यहेतुतावच्छेदकमित्यादिरीत्याहेत्वभावस्यचानुपसंहारित्वे तात्पर्यात्प्रमेयत्वाभावइत्यादिग्रहेनत्रितयपाप्त

411

री०

मेवविशेष्यविशेषणाभावापन्नानां संसर्गतया भानात्तद्दोषः अन्नरस्यकंबुग्रीवादिमत्त्वादेर्गौरित्येतदभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमतेऽपि
तत्रानुपसंहारित्वमुपपद्यते एतेन विशिष्टबुद्धौ विशेष्यप्रकाराभावग्रहवद्विशिष्टसंसर्गकबुद्धौ संसर्गतावच्छेदकाभावग्रहोऽपि विरोधी संसर्ग
विशेषणावच्छिन्नविषयतासामान्यस्यैव ग्राह्याभावबुद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् संसर्गघटकानामपि परस्परसंसर्गभानोपगमेन सं
सर्गतावच्छेदकविषयतायाः संसर्गविशेषणावच्छिन्नत्वात् एवं च यावत्तत्तदवच्छिन्नत्वस्वरूपादिसंबंधावच्छिन्नत्वोभयविशिष्टप्रतियोगितासं
सर्गकविषयत्वाभावव्यापको हेत्वभाववदन्यादिग्रहे प्रतियोगितावच्छेदकेन न तूभयाभावग्रहस्य विरोधितया तद्विषयतादृशाभावस्यैवानुपसंहारि
त्वमिति न वीतोक्तिः पर्यासा गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वमते कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या तेन रूपेण साध्यतायामनुपसंहारि
त्वस्याभावस्य वा संभवादिति दिक्। दीधितौ ग्रन्थे यथाश्रुतपाठे नैयायिकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिज्ञानसंभवे नानुमितिप्रतिरोधः नानु
मितिप्रतिबंधः इत्येतदिति वस्तुतः साध्यवान्साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपान्वयव्याप्तिज्ञानमेवानुमितिहेतुस्तथा चानुपसंहारित्वग्रहे अन्वयव्याप्तिग्र
हादृते नानुमितिः एवं चानुपसंहारित्वस्यान्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधोऽपि दूषकताबीजमिति ॥ ॥इति श्रीमहादेवरचितायां भवानंदीव्याख्या
यां सर्वीयकारिणामनुपसंहारिग्रंथव्याख्या ॥ ॥व्याख्यायां विरोधित्वमिति साध्यव्यधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधित्वस्य पर्यः वैयर्थ्यादित्यक

412

स्म०

पिसंयोगेन द्रव्यत्वादिमत्त्वावच्छिन्नाभावविरोधित्वप्रवेशेनैक्यादरणादिति भावः प्रतियोगित्वप्रकारकेति तत्पदार्थवत्तत्र विशेषणज्ञानविधया
प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वात्मावच्छेदकाय प्रतियोगिनः संबंधान्तरत्वमावश्यकमिति भावः संबंधविधयेति तत्याचामावश्यकत्वे रहात्र
न द्वावश्यकमिति भावः तत्सत्त्वेपि घटाभावग्रहप्रतिबंधकस्य हविषयकत्वसत्त्वेपि असाधीनत्वादिति सर्वत्राभावत्वप्रतीतिपूर्वत्वाद्यादि हाने
मानाभावादिति भावः घटसमवायेनेति स्वाभावविशेषणतास्थितौ नभावभिन्नत्वमिति इदं च सकलगतिमनुरुध्योक्तं तेनैतस्यापि धावष्याप्त्युक्तेर्वे
नैतन्निषेधस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वेपि न क्षतिः प्रथममिति भेदत्वस्याप्यभावत्वघटितत्वादिति भावः अयमभावो न भाव इति अभावत्वस्याभाव
भेदत्वपर्य्यवसानं स्यादिति भावः व्याख्यायां समवायाभावादित्ययथार्थं तत्र व्याप्यायकौशलमेव प्रतिपादितमस्माभिः तत्र यैतौ अभावत्वस्यै
व नञर्थता स्यादिकत्वादिति भावः एवं सति अभावत्वप्रतीतेः प्रमाणत्वानुरोधेनाभावस्यातिरिक्तत्वोपगमे सति तेषां अभावप्रतियोगिका
भावानां संबंधेनैव संबंधकल्पनेनैव प्राहुरिति सिद्धान्तरहस्यमेव प्रकर्षः अनेन घटादीनां घटाद्यभावाभावत्वकल्पने गौरवेणात्र
इतिरिक्तैकैकाभावस्वत्वकल्पनमुचितमिति वास्तवरसबीजं यत्तु घटाभावाभावत्वं घटाभाववत्त्वेपि नो नु प्रतियोगितावच्छेदकः सव घटनियघ
टाभावीयप्रतियोगितानोनातिरिक्तेत्याशयेन घटादिषु तन्मेव नवैतत्र घटाभावप्रतियोगी अत्र घटाभावाभावइति प्रतीत्यारविशे

षावच्छिन्नेति वाच्यं प्रतियोगितानवच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयताविरहेणैव तद्दोषवारणात् स्वप्रतियोग्यभावविरहात्मकत्वं वस्तुतः प्रतियोगित्वेति
प्रत्याहृत विरोधोपि तिन्नवीनैरुक्तं तच्चिन्त्यं तथा सति भेदप्रतियोगितानवच्छेदकयोर्भेदप्रतियोगितावच्छेदकभावानुपपत्तेरिति दिक् अथ शशशृङ्गीति शेषो
नास्तीति मूलोक्तं उपपादयति द्विविधौ बाधिवादिरूपौ मदादिकव्यवहारश्चायं निरनुयोज्यानुयोगः इति तत्त्वं वा निग्रहस्थानावसरे निग्रहस्थाननानुयोगत्व
छलजात्योरिति अभिप्रायार्थबोधकवाक्यविकल्पेन तत्त्वाभिप्रायार्थबाधकल्पनं छलं स्वव्याघातकमुत्तरं जातिस्तयोरित्यर्थः विभागः पदार्थे
षु विभागः यत्तु छलजात्योर्निग्रहस्थानेष्वपचारात् तद्विभागः इति केचित् तदुक्तं तदतीव मन्दं तयोस्तेषु विभागात् विभागः हेत्वाभासेषु विभागः न
तु व्यापकत्वं इति धिताव्य विरोधादिति साध्याभावे हेतुव्यापकत्वज्ञानस्य सामग्रीतया वानुमितिनिरोधकत्वात् तद्विरोधित्वात् ग्रहे हेत्वाभासत्वमिति
भावः ननु हेत्वभाववत्ते न साध्यव्यापकताग्रहस्य हेतौ सामानाधिकरण्यग्रहविरोधित्वे मानाभावः समानविषयकत्वस्याप्रयोजकत्वादत आह व्या
प्त्याख्यं तथा चेति व्यापकतेति विशिष्टव्यापकत्वेनेत्यर्थः इति मतं तत्तु यथा चानुभवानुरोधेन तादृशव्यापकताग्रहस्य तादृशसामानाधिकरण्यग्रहे
समानविषयकत्वेपि मतिमान्द्यात् तथा श्यायेन प्रतिबन्धकत्वमिति मतमालम्ब्येदमुक्तमिति भावः अतएव नानुमाननिरासावसरसाधकतान्तरमाह हेत्व
भावस्येति हेत्वभावाभाववदिति तथा च व्यापकत्वं न सम्भवति सम्बन्धाभावप्रतियोगित्वरूपं किन्तु व्याप्तिनिरूपकत्वं व्याप्तिश्च साध्ये हेत्वभावाभा रामं

कावच्छिन्नत्वरूपा व्याप्यहेत्वभाववत्संमादिदीधितिग्रंथोप्येतत्तात्पर्यक एवेतिभावः तथा चेति यथा साध्येइति शेषः यथा चेति पाठे साध्यस्ये
व शेषः हेतुमद्वृत्तित्वाभावः तद्रूपः उक्तरूपेणापि हेत्वभावाभाववत्त्वघटितत्वरूपेणापि विरोधित्वं ममनुपपन्नं तथा च नाहृश्यज्ञानस्य समानवि
षयत्वेनैव विरोधित्वमितिभावः एवं च समानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वमिति अभिप्रायेणाह यदि चेत्याद्युक्तिः ग्रंथे यथाविरोध इति पूर्वहेत्वभावत्वे
न साध्यव्यापकताज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वस्योक्तत्वात् इत्यभावाभावत्वेनासामानाधिकरण्यग्रहस्य न इत्युक्तमेवेतिभावः इदमुपलक्षणं प्रवि
रुक्तसंप्रतियोगिकाभावस्येत्युपादानमनर्थकं स्यात् मणिमंत्रादिन्यायेन प्रतिबंधकतायां तदनुपयोगेन हेतोरिसस्यैव सम्यक्त्वात् एतत्र
त्येवतत्साममासमानविषयकत्वप्रदर्शकतयासार्थकत्वादित्यपि द्रष्टव्यं एतेन पूर्वं मणिमंत्रादिन्यायेन विरोधित्वमुक्तं यदि चेत्यादिग्रंथस्तु
हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यग्रहे हेत्वभावाभावे साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्यैव विरोधित्वं नास्तीत्युक्तमादर्शसामानाधिकरण्यग्रहेतो
र्हृदयाव्यापकताज्ञानस्य प्रतिबंधकत्ववारणायेत्यनयोर्व्याख्येयं तदपि परास्तं पूर्वं विरक्तत्वादेरनर्थकतापातात् केचित्तु हेत्वभाववत्साध्य
व्यापकताज्ञाने जाते हेत्वभावाभावेपि साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानं जायते इति विशिष्यावच्छिन्नत्वादित्यभिप्रायकः सर्वपि यस्तत्र वस्तुतस्त्वादि
तु समानविषयकत्वप्रदर्शकं हेतोर्ज्ञानादिदृश्यसामानाधिकरण्यग्रहे प्रमितेन ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमेव संउपनिपद्दि चेत्यादिनेत्याहुः धर्म

५४

टी०

पदं वृत्तिमत्परमिति वृत्तिमत्परं धर्मपदमित्यर्थः इदमपि · यद्धर्मत्वाविरोधित्वप्रदर्शनमपि · स्वरूपासिद्धीति अवृत्तित्वरूपोपाधिः · असंकीर्णे
त्तिवैलक्षण्योपपत्त्यर्थः अवृत्तेर्विरुद्धत्वस्येष्टत्वेन तद्वारणफलत्वासंभवादिति भावः साध्यासामानाधिकरण्येनासिद्धिवैलक्षण्यलाभेन तस्य
दर्शनमनुपयुक्तमित्यत आह दीधितौ वृत्तिविशेषेति व्याख्यायां अव्याप्तिरिति नान्तत्ववति समवायेन वृत्तित्वाप्रसिद्धेरिति भावः सापि अ
व्याप्तिरपि हेत्वधिकरणावच्छेदेन हेत्वधिकरणत्वावच्छेदेन · निरसनीयेति न चैवमपि जातित्वे साध्ये समवायेनाकाशादावव्याप्तेर्न निरास इ
त्वधिकरणताप्रसिद्धेरिति वाच्यं तस्या लक्षणमित्याशयात् हेतुतावच्छेदकसंबंधसामान्ये साध्यवदनुयोगिकत्वहेतुप्रतियोगिकत्वोभयाभावरूपा
पाध्यंतरेणातन्निरासासंभवाद्दीधितौ तत्प्रभातिप्रसक्तमिति व्यतिरेकिणीत्यादिः व्याख्यायां वस्तुति व्याप्तेरिति न च व्यतिरेकिण्यव्याप्तिरिति म
त्वे व्यतिरेकि यदस्य साध्यवद्वर्जितव्यतिरेकिपरत्वेन स्वलक्ष्यतया ऽस्थिताभावोक्तया असंगतिरिति व्याप्यव्यतिरेकिपरत्वं वाच्यं तथा च तस्य
सद्धेतुतया साध्यवद्वर्जितासंभवेन वस्तुतोऽपि व्याप्तेरसंभव इत्याशयः यथाश्रुते · येन विना साध्यवद्वृत्तित्वाज्ञानादित्यर्थः यथाश्रुतेभत्वेका
रणत्वमिति साध्यवद्वृत्तित्वज्ञानं इत्यादिः · तदैव तादृशाकारणत्वमेव · उद्दीप्यत्वादिति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्येत्यादिः · पर्यवसान राम॰
त्तिनेन विनेत्यादिमूलस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वपर्यवसानेत्यर्थः संशयेति वृत्तिमत्त्वसाध्यवद्वृत्तित्वाभावतरांशे भ्रमत्वसंशयेत्यर्थः आ

124

416

संजकत्वात् निरासासंभवात् तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानं विनापि व्याप्तिमत्त्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वज्ञानस्य तादृशसंशयनिरासासं
भवेन तत्र भ्रमत्वसंशयानास्कन्दितज्ञानस्याप्रतिबंधकत्वेन हेत्वाभासत्वासंभव इति भ्रमत्वशंकानिरासाय साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमात्रस्य प्रत्यक
मित्याशयः धर्मिपरत्वमपि इति तथा च बहुव्रीहेरन्यपदार्थप्रधानतया अन्यपदार्थस्य धर्मिणः प्राधान्येन तज्ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधक
त्वमसहचारज्ञानस्येत्यादिमूलाक्षरार्थं तद्व्यासंगतं धर्मिज्ञानमात्रस्य तत्प्रतिबंधकत्वादिति भावः सहचार इतीति तथा च सहचारस्याभावो
सहचारं इति पूर्वपदार्थप्रधानाव्ययीभावोपगमेन सहचाराभावस्य प्राधान्येन तज्ज्ञानस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वलाभात् न तन्मूलासंगतिः
तस्य प्रतिबंधकता च सहचाराभाववत्तानवगाहिसहचाराभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेन वेत्यग्रे स्फुटीभविष्यतीत्याशयः एतेन बहुव्रीहिस्वरसत्वात् [illegible] लक्षणयान
विघ्नेसहचारो यस्येति बहुव्रीहौ सहचारपदं सहचाराभाववल्लाक्षणिकं तथा च तज्ज्ञानस्याप्रतिबंधकतया मूलासंगतिः सहचाराभाववत्ता
नत्वे नैव तत्त्वादित्याभासार्थज्ञानवतोसाम्यानां सहचाराभावविशिष्टज्ञानप्रतिबंधकत्वस्य हेत्वाभासत्वलक्षणाय युक्तस्य पदप्रदर्शनीयत्वात्
धर्मिविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकस्याप्रामाण्यासोऽसंगतमिति दूषणोद्भावनं परास्तं असंभवीति व्य
भिचारज्ञानाभावरूपस्य व्यभिचारज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन तत्प्रतिबंधकत्वासंभवादिति भावः यथाकथंचिदिति एकदेशकालावच्छेदेनैकत्र

417

टी०

न्निष्ठत्वरूपविरोधित्वमित्यर्थः वक्ष्यमाणत्वादिति पूर्वदार्ष्टान्तिके तस्यैवोक्तत्वादिति भावः न स्वविरुद्धत्वस्य एतस्य तदभावत्वमित्यादेः उत्तरत्रापि सा
ध्यव्यापकाभावेत्यादावपि अनुवर्तनीयतया अनुसरणीयतया सामान्यपदे नैव तत् ॰ दे नैव उत्तरत्रानुवर्तनीयत्वमेव विशदयति साध्यव्याप
केति तत्रापि साध्यव्यापकाभावेत्यादावपि संग्रहात् संख्यासाम्यात् चैयं व्याप्तीति साध्यव्यापकाभावव्याप्यस्यात्रतीयेन संग्रह इति भावः उदाहरणे
द्वितीयभेदोदाहरणे धूमादिति तथाच व्याप्यपदोत्तभावेन तदुदाहरणासंगतिरिति भावः गगनादित्वाद्युक्तित तथाच व्याप्यपदोत्तभावेन तृतीयेन द्वितीयस्य
पौनरुक्त्यापत्तिरिति भावः तेन तृतीयेन आधिक्येन निमग्नमद्वितीययोरप्यनेन भवितव्यमिति भावः विवक्षिता पक्षस्य साध्याभावव्याप्यत्वं साध्यव्याप
काभावत्वरूपस्यासत्त्वादिति यथाश्रुते साध्याभाववत्त्वसाध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वयोरेव लाभादिति भावः द्वितीयान्तर्गतं साध्यव्यापकाभाववत्त्वा
न्तर्गतं न तृतीयान्तर्गतमिति व्याप्यसाध्याभावाभावस्यातिरिक्तत्वाभिप्रायेणाह तरयात्वादिना वह्निमद्व्योमाभावे साध्ये वह्निमत्त्वादेः संग्रहः स्वरूप
तद्धेति स्वरूपतद्युक्तिश्च साध्यव्यापकाभावत्वादिनाव्याप्यविरोधिता विशेषनिवेशसूचनाय मध्यम एव साध्यव्यापकाभाव एव अन्तर्भावि
तेनेति तस्यापि साध्यव्यापकाभाववत्त्वादिति भावः चरमे साध्यव्यापकाभावव्याप्यात्मकसाध्यव्यापकविरुद्धे दीधितौ अस्येति धूमवत्त्वस्य तथा
प्यत्वग्रहे चेति अस्य इत्यनुषज्यते व्याख्यापारस्यं वरुकस्यैव धूमवत्त्वस्य द्वयोर्भेदेन मध्यमचरमयोरन्तर्भावेन च नदाव अभावव्यापकवह्निसामान्य

418

राम०

भावाभावव्याप्यत्वग्रहदशायां सत्यपि विप्रतिसाधने त्रिविधइत्यादि मूलं दूषयति दीधितौ इदं पुनरिहावधेयमित्यादिना क्वचित्तस्यापि सा
ध्याभावव्याप्यत्वादिति असामानाधिकरण्यग्राहकत्वेनचेति तात्पर्यानीत्यादिकमनुषज्यते नचैतद्ज्ञानेप्येवमादिना मूलेन स्वरूपतोज्ञानस्यै
वविरोधित्वग्रहदर्शनादेतन्निरासः अनुक्तोपालंभ इति वाच्यं परोक्षे यावंतो विकल्पाः संभवंति तावतो दूषणस्यैव संप्रदायसिद्धत्वेन तस्याभिधा
नात् व्याख्यायां विरोधित्वासंभवादिति साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वादिति सुधियेपि साध्यसामानाधिकरण्यग्रहेप्यनेरितिभावः विरोधित्वा
दिति साध्याभावेनानूतव्याप्यवानसाध्यवानित्यनाहार्यता न स्यादननुभवादिति भावः असंगतमिति इदं च मूले अग्रे पंचेत्यादिना बाधादिसांक
र्यमात्रस्य धर्माचिन्त्यत्वमभिहितमिति समभिमानेन तत्तदसंगतमपरं बाधेतीति तत्याच मूले पंचेत्यादिना बाधादिसांकर्यस्यैव मामन्धकाचिन्त्यत्वमभि
हितं किंतु मतस्यैकरूपावच्छिन्नसांकर्यस्यैवेति नासंगतमितिरिति भावः एतेन मूले बाधस्वरूपासिद्ध्यन्यतरत्वावच्छिन्नसांकर्यस्य कार्याधिकत्वाभिधा
नमसंगतमित्यवमारणिकाशायध्वमवर्त्तोमान्यानां मूले अन्यतरत्वेन बाधासिद्ध्यन्यतरस्यानुमत्याघतारणिकाया असंगतिरिति दूषणो
द्भावनं परास्तं पूर्वोक्तिकाशयवतो व्याख्यानुर्भवदभिमताशयस्यैवाभावात् ननु पदद्विविरोधस्यान्यतरसांकर्यमिति पामसहाकथं तस्यापा
र्यवसानमित्यत आह दीधितौ ज्ञानेतिनचाबद्दोषांतराज्ञानेविरोधज्ञानदूषणपामनुमितिप्रतिबंधेनतस्यापि दोषत्वोपगमआवश्यक इति

भावः॥ ॥इति श्रीमहादेवरचितायां सर्वोपकारिण्यां भवानंदीव्याख्यायां विरुद्धग्रंथः॥ व्याख्या॥ ग्रंथेन मूलग्रंथेन खंडशः विशकलितस्य
व्याप्यत्वस्य पक्षधर्मत्वस्य च० गमस्य० व्याप्ये पक्षधर्मत्वेऽगमस्य पक्षधर्मविशिष्टव्याप्यत्वविरहादित्याकारकस्य च० तत्रापि० विरुद्धाद्यभावेऽपि गुणादपक्षके०
गुणो द्रव्यवान् घटादित्यादौ हेतौ साध्यसाधनभावे पक्षधर्मत्वस्यापि गुणानुयोगिकसंयोगस्यापि उचितेति ग्रनन्ताभंगार्थ+ त्वगमस्य० असं
गतइति ग्रंथेन ग्रंथेन विशिष्टगमासंभवप्रतिपादनादिति भावः इत्यस्यापि इति मूलग्रंथस्यापि अयमेव एकधर्मितावि... व्याप्य+मिति
भावः तस्य पक्षधर्मत्वस्य वैशिष्ट्यतया वैशिष्ट्यस्वरूपतया व्याप्यादिति० आदिना पक्षपरिग्रहः तदप्रसिद्धिः पक्षधर्मत्वाप्रसिद्धिः नदोषायेति अय
माशयः व्याप्तिप्रकारेण पक्षे हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुप्रकारकज्ञानस्यानुमितिहेतुतया गुणाद्यनुयोगिकसंयोगादिरूपहेतुतावच्छेदकसंबं
धाप्रसिद्धिर्न दोषाय० अथैवं खंडशः प्रसिद्धापक्षधर्मत्वाप्रसिद्धिर्न दोषायेति फलितं एवं च खंडशः प्रसिद्ध्या व्याप्तेरप्रसिद्धिरपि न दोषायेति
विरुद्धादेर्व्याप्तेरप्रसिद्ध्यभिधानमसंगतमिति चेन्न अखंडव्याप्तिप्रकारेण पक्षे हेतुज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वमिति पक्षाश्रयाभिप्रायेणोक्ताभि
धानात् खंडशो व्याप्तिनिश्चये तानु अन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोरननुगमेनैकोपादाने० अन्यत्राव्याप्तिर्दुर्वारेति साध्यानुमितिसाध्यवत्ताज्ञानाविरोधानु
मितिसमर्थित्वेनोभयोरनुगमेनुसिद्धांतलक्षणस्यैव पर्यवसानमिति दिक्॥ इष्य इत्यत्र तात्पर्यमिति शेषः तेना खंडपक्षधर्मत्वाप्रसिद्धेरदोषत्वेनाह

420

राम०

शाब्दप्रमाप्रसिद्धेर्हेतुत्वाभिधानासंगतिः व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुक्तत्वेन तयानुमितिसंगत्वे नैकत्र तादृशप्रमासिद्धिर्हेत्वायत्तामत्रेमस्य वक्तुमशक्यत्वादि

ति फलितकानिरस्तेति दिक्। न च संगेति व्याप्तिसंगेत्यर्थः एतस्य साध्यविरोधीत्यादिमूलस्य। व्यर्थमिति तद्ग्रहज्ञानस्यानुमितितत्कारणान्यतरविरो

धित्वेन हेत्वाभासत्वासंभवादिति भावः। इदं च लक्षणं। श्रयपरामर्शमारातादृशविरुद्धादिनाविरोधि परामर्शकालीनपरिग्रहः मक्तत साध्याभा

वेतिन याववलपर्ं ग्रहणं न साध्यविरोधिनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मतापरमिति भावः नचैवमिति तत्र तादृशपक्षधर्मत्वाभाववद्व्यवसायोस्साध्यमया

बाधाश्रयासिद्धिनिरूपितस्य निरस्तत्वेनोपस्थितस्याभावादिति भावः। न च। विरोधि। उपस्थितित्वापेक्षया तादृशोपस्थितत्वेन पुनस्य

धेयत्वापेक्षया। संमुखत एव स्वरसत एव। तयोपस्थितेः तादृशजनकज्ञानविषयविषयकोपस्थितेः उपग्रहसंभवात् उपग्रहोचितमात् न

याच्यसाध्यविरोध्युपस्थापनसमर्थत्वेनैवोपस्थितिविशेषणमित्युक्तमिति भावः। नसाध्येति तस्यासमाध्यवत्ताज्ञानएव विरोधित्वादिति भा

वः। तत्र सत्प्रतिपक्षमपास्य केवलस्याविवक्षितत्वेन समानपदमुपस्थितिविशेषणमित्यभिप्रेत्याह हीयितोसमानयेति तयाविधेति साध्याभाव

दिनिरूपितेत्यर्थः व्याख्यायां प्रमाणस्य ग्रहइतिसतिसप्तमी ममहनुमितिप्रतिबन्धकानुमितिप्रति तत्परामर्शत्वेनैव। कस्याद्व्याप्यवत्तापरा

मर्शत्वेनैव। एवकारेणाप्रामाण्यग्रहाभावस्य हेतुतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः व्यवहारोपपादकत्वं तु गतासत्प्रतिपक्षासंग्राहकत्वस्याहोषमाहहत्ते

421

दी०

व्यवहारेति सम्प्रति पक्षत्वव्यवहारे स्पष्टः। एतस्यैव साध्यसिद्धौपयिकपरामर्शकालीनत्वस्यैव अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य फलमाह दीधितौ गृहीतेति
ति नचासत्ति गृहीताप्रामाण्यकेवापरामर्शेपरामर्शाप्रामाण्यज्ञानाभावरूपकारणविरहप्रयुक्तत्वानुमित्यनुत्पादो न तु विरोधिपरामर्शप्रयुक्त
इति वाच्यं तत्र विनिगमनाविरहेणादिरोधिपरामर्शस्यापि प्रयोजकत्वावश्यकत्वात् समानसंवित्त्वविशेषणमेवेति समानपदव्यावृत्तिर्मिश्रोक्ता
दूषयितुं तन्मतमुपन्यस्यति पक्षेति तन्निर्णयेनेति तत्तीयार्थोऽभेदः अधिकबलत्वान्वयी बाधकस्य साध्यविरोध्यनुमित्युपधायकस्य अत्रैव हेतुर
धिकबलत्वं इदं सम्प्रति पक्षव्यवहाराभावप्रयोजकं अप्रामाण्यनिश्चयपक्षवहेतुतावच्छेदकः प्रतिबन्धकतावच्छेदकश्चेति मिश्राणां संमतं विशिष्य
परामर्शस्येति तन्मतिरस्कृहीनबलपरामर्शविषयेतद्व्यवहारस्येत्यर्थः समानेत्यादि निश्चितप्रामाण्यकसाध्यपरामर्शकालीनत्वे सतीति निश्चितप्रा
माण्यकत्वं समानबलत्वमिति भावः अप्रामाण्यनिश्चयोपाधिकारणतावच्छेदको वा स्यादतद्धा समानबलतयात्तु पाह्नान ध्रौंसा इत्यनेन व्याख्या
भिचारेतेति व्याख्यायां अप्रामाण्यग्रहाभावमात्रेमित्यमात्रपदेन अप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छेदः अस्त्विति तत्र व्यभिचाराभावादिति शेषः ए
क परामर्शेऽप्रामाण्यग्रहस्य कथमपरपरामर्शेऽप्रामाण्यग्रहानुकूलत्वमित्यत आह अनुकूलत्वं चेति निश्चस्यहैवेति तन्यायोपदर्शिनि
रीत्या समानपदव्यावृत्तिरसंगतैवेति भावः कालीनत्वलाभादिति समानपदेनेत्यादि तन्याये बलस्यापि विवक्षितत्वेपि समानपदात्तादृशलाभत

रामः

त्पर्यग्राहकतया वल्लपदस्य तात्पर्यकामिनिति हृदयं ननु समानपदादेव तादृशार्थपरामर्शलाभे न लिंगपदोपादानस्य तादृशपदामर्शलाभाद् योजकतया
ल्लिंगपदोपादानाच्छैत्यादिकमसंगतमतो राहुरन्यथा चेत्यादिना यालब्धमिति स्वीयलिंगत्वौपयिकतादृशपरामर्शकालीनत्वं लब्धमित्यर्थः
न्यथा च लिंगपदसम ० भिव्याहारादेव तादृशपदाय र्थस्वीयलिंगत्वौपयिकत्वलाभः तेन लिंगपदाभावे समानपदान्तरलाभेन लिंगपद
मपि समानपदान्तरादृशार्थलाभे नात्पर्यग्राहकमिति नासंगतिरिति भावः अतिव्याप्तिरिति आम्नाहेरपि अगृहीताप्रामाण्यकवन्त्याद्यनुमि
त्यो व्यापि वह्निमादिपरामर्शकालीनवन्ह्याद्यभावानुमितिसमये विपत्स्यति प्रतिसद्भव वह्न्याद्यनुमितिरूपकार्यकत्वेन सत्प्रतिपक्षव्यवहारः स्यादिति भावः
असंभवाच्चेति लिंगादित्यादि इत्यादि च लिंगस्याकरणत्ववादि मूलकारमते संभवदिति भावः विरोधिपरामर्शसाधारण्ये हि नाप्रामाण्यकस्य विरोधिपराम
र्शस्याप्रतिरोधकत्वात् न विशिष्टस्वं तो यावज्जननक्षमावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वरूपयोग्यताया गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शः सत्वे नासीमा
कार्यप्रतिरोधानुधावनं व्यर्थमित्याशयः नाह अत्रेत्यादि तस्य तद्दलस्य नातिव्याप्तिरिति न्यायार्थकार्यप्रतिरोधानुधावनं व्यर्थमित्याशयः यद्विवेचना
उक्तेरभिप्रायं प्रकाशयति वस्तुत इत्यादिना तन्नाम यस्मा अपि वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शसामग्र्या अपि विरोधित्वे नेति विरोधिसामग्रीत्वे
नेत्यादिना घवाद्युद्घातितिरिक्तविरोधिनः सामग्र्या अविरोधित्वाद्याह तदभावस्पष्टतिवन्ह्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शाभावस्येत्यर्थः न यावद्विमानस्य

423

टी०

भावव्याप्यत्वांशेऽन्यथा कार्यकाऽनुमितिः तादृश्यनुमितिः तेन कार्यप्रतिरोधोपादानेन तत्रैव तादृशस्य लाभ इति · उभयं कार्यप्रतिरोधाजनितवि
रोधित्वोभयं · विशेषणं परामर्शविशेषणं · तेन वह्निव्याप्यवानिति परामर्शविषये · प्राचीन परामर्शस्य · वह्निव्याप्यवानिति परामर्शस्य · विरोधि
परामर्शेति वह्न्यभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्यार्थः कार्यसामान्यस्यैव प्राचीन परामर्शकार्यसामान्यस्यैव · प्रतिरोधादिति यदा कदाचित्प्रतिरोधस्यैव
निवेशादिति भावः · अन्यथा · सर्वदा कार्यप्रतिरोधस्य निवेशे · प्रसंगादिति सर्वदा कार्यप्रतिरोधस्य तत्राभावादिति भावः · प्रयुक्त इति तत्पाचोक्तरीसाति
व्याप्तिरप्युक्तेति भावः · अन्यथा उभयविरोधिसत्वे कार्याभावस्यास तरमात्रप्रयुक्तत्वे · अजनितबोधत्वेति विशेषणानन्वितं अजनितबोधत्वात्म
केति नदर्थः तत्प्रतिरुद्धकार्यकत्वमिति साध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शविशेषणीभूतमित्यादितत्कालेति यदा सत्प्रतिपक्षत्वं तत्काले समर्थः स्वकार्या
नुपहितत्वं स्वकार्याभावविशिष्टत्वं · एवं सत्येपि स्वकार्यानुपहितत्वादिति तद्विषयेऽतिव्याप्तिरत इति शेषः · इत्थं च तत्कालावच्छेदेनेत्यस्यावश्य
कत्वे च · तत्प्रतिवध्यत्वम् ॥ ननिवेशनीयमिति प्रयोजनाभावादिति शेषः · इदमुपलक्षणं बाधोपस्थितिसमर्थपरामर्शविशेषणीभूतमजनित
विरोधित्वोभयमपि तत्कालावच्छेदेन स्वविरोधित्वोधाभावविशिष्टमेव न तु जननेन तत्रातर्भावनीयं प्रयोजनाभावात् कालान्तरमादायातिप्रसंगवा
रणाय तत्कालावच्छेदेनेत्यस्यावश्यं निवेशनीयत्वादित्यपि द्रष्टव्यं · अत्रेदं बोध्यं तत्कालावच्छेदेन स्वकार्याभावविशिष्टत्वं स्वसामानाधिकरण्याव

राम०

424

च्छिन्नत्वाव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वसंबंधेन साध्यानुमितित्वाभावविशिष्टत्वं एवं तत्कालावच्छेदेन स्वविरोधिबोधाभावविशिष्टत्वम व्युत्क्रमसंबंधेन विरोध्यनु
मितित्वाभावविशिष्टत्वं तेन नानुगमः। व्यधिकरणसाध्यानुमितिमादाय दोषवारणाय स्वसामानाधिकरण्यनिवेश इति फलनइत्यस्य फलानुरोधा
दित्यर्थमभिमतस्यभावमादाय याप्यतइत्यादिनाऽज्ञानकतयाविरोधिबोधाजनकतया उक्तस्थलेपीति पदद्वयमात्रारोपितेव्युत्क्रमेति शेषः सत्प्रतिपक्ष
स्थले तत्रोपगमात् विशेषणतांविरोधिबोधकाम्यत्वविशेषणं अतएवेति द्वितीयलक्षणइति शेषः प्रथमलक्षणोपसमर्थनं निवेशनैव वैयर्थ्यमारा
प्रयोजनासंभवादिति भावः तत्प्रयोजनं तादृशाविशेषणप्रयोजनं आहेतिमर्पकाणेतरेणेत्यादिफलतः तादृशलिंगातिप्रसंगवारणाय फलानुरोधा
त् स्थानविशेषणामेवेति अमव्याप्यव्याप्यतेगमकतोपयिकरूपेणाज्ञायमाने धर्मिताव्यापि विशेषणानुलाभेन आप्तादिरूपस्य तस्य विरोधिबोधकतयाति
प्रसंगतादवस्थ्यादिति भावः कारणाभावात् कारणान्तराभावात् प्रतिबंधकत्वात् प्रतिबंधात् अतिव्याप्तिरिति प्रकृते हेतुपरामर्शजगदितानाप्रामाण्य
त्वनिवेशे वाऽप्यानुविशेषणादेयर्थ्यमिति हृदयं तत्पदेति अप्रमात्वविशेषणोत्सर्गः लाभादितिरितस्तात्पर्यमात्मस्यगतहृतकत्वे वाप्यान्तविशेषणसार्थ
क्यमिति भावः नन्वेवं पूर्वलिङ्गादेतस्याभेदस्यतआह गमकतेति पूर्वस्मात् पूर्वलिङ्गात् इत्यधिकतावनुमितिजनकतादितिनच विरोधिपरामर्श
सामग्रीरूपप्रतिबंधकसत्त्वादनुमितिजननासंभवइतिवाच्यं तादृशसामग्र्याप्रतिबंधकत्वानेगीकर्तुरवैतदाशंकनात् व्याख्यायामनभिधाना

टी.

दिति मूलं रहस्यमनुपपन्नं तत्राविरोधात् आधिक्यप्रसंगाविरोधात् तत्प्रतिरुद्धत्वेनेति तत्प्रयुक्तकार्यानुत्पादेत्यर्थः अविरोधित्वेनेति मानाभावादनु
मितावित्यादिः प्रतिबंधे प्रतिबंधे वा अप्रयोजकत्वादिति अत्र मानाभावा यास्यादिभंगत्वाने प्रयोजकत्वेमनुमितावविरोधित्वेनानुमितिप्रतिबंधे
प्रयोजकत्वमिति दूषयंति अत्राविरोधित्वेनेत्यत्राविरुद्धत्वेनेति पाठे विरोधित्वेनेत्यस्यैव तद्घर्षकत्वेव यथाश्रुतमेव सम्यक् पदकृत्यमिति मूलं रहस्ये शे
षः अन्यथा अनुमितिप्रतिरोधस्यानावश्यकत्वे तादृशस्य वह्न्यादि सहशस्य उक्तानुक्तेति पूर्वमित्यादिग्रंथस्यैतदुपन्यासे संरक्षेत्यत्र नात्राचयः
अत्रेत्यस्य प्रकृतहृदादौ लिंगाभावेनानुमितिप्रतिरोधइतिय यथाश्रुतार्थे संगतिः तत्रैकथापापमित्यादेरसंहेनुत्साहत आह लिंगाभावेनैवेत्यादि तादृश्येरा
प्रहृतत्वादिना विरोधिवाक्यस्य पक्षेन साध्यमित्यादिवाक्यस्य तादृशेति पाकृबोधप्रयोजकेत्यर्थः एवमग्रेऽपि प्रतिबंधकत्वं प्रकृतसाध्यानुमितिप्रतिबंधक
त्वं वैपरीत्यमेवेति विरोधिवाक्यस्य यत्प्रतिबंधकत्वमावश्यकं तन्नहेतु परीत्यमेवेत्यर्थः प्रकृतसाध्यानुमितिजनकपरामर्शस्यैव विरोधिवाक्यजन्य शाब्दबो
धेन दृश्यमानत्वाप्यवगाहानमुद्धयाविरोधित्वादिति भावः विरोधिवाक्यस्य स्वानंतरं अविरोधित्वे मानाभावेन तदभिप्रायकमुक्तमित्याशंकां ताराम समंजस
मित्यालोचविरोधित्वानसामर्थ्यत्वेन तस्य प्रतिबंधकत्वमाह यावनारत्तानंतरमाह यद्वेति ति अत्र बोधोत्पत्स्य विरोधिवाक्यबोधोत्पत्यर्थः परामर्शस्येतिप्र
कृतसाध्यानुमितिजनकस्येति शेषः वानुमितिः न प्रकृतसाध्यानुमितिः भावेवेति तादृशपरामर्शस्येत्यादि तस्य तादृशपरामर्शस्य शाब्दबोधेति विरो रामः

धिवाकाजन्येत्यादिः न इमावेति प्रतिबंधकाभावेत्यर्थः सामग्र्यभावादेवेति कारणाभावस्यैव सामग्रीकारित्वमिति भावः संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वेत
रवच्छिन्नोत्पादकसाधारणधर्माद्दिज्ञानाभावादेवेन संशयानुमितिरित्यत आह दृढेति धर्तौ रत्नकोषेति व्याख्यायां तादृशेति एतत्कल्पनादित्यर्थः अन्यासे
नवरत्नकनिष्ठत्वाभ्युपगमेन यामवेशेन च चकारात्किंचिदंशांशेपि ग्राह्यः अनुयदृश्येत्येतेन यत्रोभयविषयत्वमितत्र कत्यकंतत्वनुस्यूतत्वमस्त्यमिति
यावत् एकधर्मिकेति अत्र संशयत्वघटकविरुद्धत्वस्यापि विरुद्धत्वमेवेति नानाधर्मिकेति अत्र संशयत्वघटकस्य धर्मिविशेषणोक्तत्वस्य प्रकारे
प्रकारविशेषणता नानात्वस्य च धर्मिणितप्रवेशः नानाधर्मिकविरुद्धेति अत्र संशयत्वघटकप्रकारतानानात्वस्य धर्मिरूपपितद्वैतत्व(प्रकारा) परित्या
गेन प्रकारे विरुद्धत्वापरित्यागेन विरुद्धत्वस्य च प्रवेशः एकधर्मिकेति अत्र च प्रकारे विरुद्धत्वं नानात्वं च परित्यज्य विरुद्धत्वोभयत्वयोः प्रवेशः यथा
स्थाणुधर्मिकेति। अत्र स्थाणुधर्मिकत्वे स्थाणुत्वनिकटत्वेन स्थाणुत्वप्रकारकत्वे स्थाणुत्वतदभावादिज्ञानत्वे रेङ्गियादि स्थाणुत्वोस्थाणुत्वप्रकारकत्वे
बाधाभावादिति यावत्तद्बोध्यं अनयैव दिशा अन्यदपि बोध्यं क्वचिदेव संशयादिरित्येतच्चिन्त्यम् समुच्चयादिरूपेण कोटिनियामकमिति तथा च संशयत्वस्य जन्य
तावच्छेदकत्वेन कुत्रचित् सामग्र्या एव तत्र नियामकत्वसंभवतीति न सर्व एव ग्राहकमिति भावः संबंधविधयेति अत्र विरोधित्व प्रतियोगितानाम संबंधविधे
ये धित्वरूपप्रतियोगित्वसंबंधेनाभावे प्रतियोगिनः संबंधतया भासते भावद्वयकोटिकसंशय समन्वेतु एक कोटिविरोधापरकोटिसंबंधो धर्मिता

427

दी०

कोट्योः संबंधतया भासेनेत्यपि विवेकः अधिकं मम हृदयमिति व्याख्यायां व्याख्यातोक्तं द्रष्टव्यं असंसर्गाग्रहदशायामभावः असंसर्गाग्रहसहितेः
यामावः विशेषणतान्मनादिरिति ध्येयम् संसर्गाग्रहादिपरिपूरकः के चित्तु विरोधज्ञानोत्तरवर्तिनि तदभावप्रकारकज्ञाने समुच्चयः तद्धेतुत्तरवर्तिनि तद
भावप्रकारकज्ञाने संशयः इत्येव विरोधविषयकस्यापि संशयत्वं कथंचिद्विरोधभानस्योपपादितं यत्र रसीय्य नेभ चित्तु चित्संशया येत्तु तदपीत
यत्तु विरोधविषयकज्ञाने स्यैव संशयत्वं कश्चिदिति स्पष्टं तु भवित संशयानात्मकज्ञाने स्वयमीत् न चैवं तदनुत्तरं स्वप्रविरोधत्वं यत्पृथिवीवेत्याद्युक्तस्या
पि संशयत्वापत्तिभावद्वयकोटिकपांशयानुरोधेन तदभावपदस्य तद्भिन्नधर्मपरत्वादिति वाच्यं भावद्वयकोटिकसंशयास्वीकारात् अस्तु वा त
दुभयविरोधतायोतस्व प्रतिदुभयप्रकारकज्ञाने संशयः इत्यमेव विरोधसंसर्गव्यापकताबुद्धिं विनानुमितेर्विरोधविषयकत्वासंभवात्कथं सं
शयत्वमिति तत्त्वकोपकारमनहूबताव्युत्पादितः कथंचिद्विरोधभानस्योपपादितत्वात् संशयच्छेदानुमितिसंशयपक्षायामके सपक्षविरोधभा
नेसामग्रीसत्वान्ननुमित्यादित्युपेतमेवेति तद्व्याप्तिग्राहकवस्तुतः सर्वत्र संशयमे विरोधभानेपि न क्षतिः अवच्छेदकत्वस्य व्यापकत्वाघटकत्वेप्यनुमि
तौभानवद्विरोधस्य व्यापकत्वाघटकत्वेप्यनुमितौ भानसंभवात् पृष्ठ सर्वविरोधिविषयकप्रकारे राव्यापकजातेर्हरत्वरत्वकौमयत्वसंशयानुमितिरपेय
तद्धर्मपानहेतौ अधिकं मम पत्र मत्कृतौ द्रष्टव्यं अत्र संशयेतरज्ञानत्वरूपनिश्चयत्वस्याजन्यतानवच्छेदकत्वेनीलेतरघटत्वं मयमिदृश्यंते सं

रामः

130

428

स्फुरत्वादुपेक्षमहद्व्यांतांतरं योजयन्ति निरुक्तमित्येतिनदभावाप्रकारकज्ञानवत्त्वपनिरूपमेत्यर्थः द्वितीये घटत्वाप्रकारकेत्यादि तृतीयं एकधर्मिकेत्या
दि। इति दीधितौ संशयानन्यज्ञानत्वादिति। आदिनातदभावाप्रकारकज्ञानवत्त्वम् एकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानान्यज्ञानत्वपरिग्रहः अत्र प्रत्यमे
संशयत्वं मानसत्वव्याप्यजातिविशेषो विषयताविशेषो वेत्याशयस्तेन न योन स्मा तन्वेककोटिज्ञानसामग्र्या अपरकोटिकपरोक्षज्ञानमात्रे
प्रतिबंधकत्वस्य संशयमनुशाब्दवारणाय स्वरूपत्वात्कथं संशयानुमितिरत आह अत एवेति एतद्वचनारस्यानुसारेणैव न त्वाव ख्या ख्याया
मत एवैककोटिकेति आह येव साक्षादेव एवकारार्थमाह नत्विति प्रत्यक्षसमारोपितमनोरूपप्रत्यक्षसामग्र्या सहकारिणोनकोटिद्वयोपस्थितिजनक
तयेत्यर्थः प्रामाणिकसंशयेति मानसिकसंशये इत्यर्थः इति दीधितौ संशयसामग्रीति निरुक्तोभयकारानुपस्थितिरिति शेषः तथाच संशयात्मकशा
ब्दस्यैतेरनौकारानुपथानाद्र शाप्रतिबंधकत्वमेवाक्षर्मिसाधारणः व्याख्यायांतदेवेति फलबलकल्प्यत्वमेवेत्यर्थः दर्शयिष्यति उदाहरिष्यति शिष्य
दर्शयिष्यति दोषविशेषेति पित्तादिदोषेत्यर्थः असाधारणधर्मविशेषवत्त्वानुकोटि ततः पीतत्वप्रत्यक्षसामग्रीतः तत्संशयेति पुरुषत्वसंशयेत्यर्थः अनु
शायइति तथाच संशयात्मकस्मरणवारणाय यथासंस्कारस्य निरूप्यानुमित्यनियतवाद्यनवच्छेदकत्वं तथा परामर्शादिर्निरूप्यानुमितिकानुमि
तित्वमपि जन्यतावच्छेदकं वाच्यमिति न संशयानुमितिसंभव इति भावः इति दीधितौ किंन स्यादिति तथा चानुभवविरोधाभावे इष्टापत्तिरेवेति

दी·

(131)

भावः वस्तुतस्तेन भवविरोधएवोक्तस्तादृशपदेनानुभवेतिवाधपदादृश्यविरोधपरत्वमित्याशयेनाह आख्यायां अनुभवविरोधेनेतिवस्तुतस्तु अनुभ
वविरोधेनेत्यत्र अनुभवविवादेनेत्यर्थः भावः यद्दीधितौ भवेः ननु तर्हि संशयाकारस्मरणावारणाय निश्चयात्मकस्मृतित्वमेव तन्मतावच्छेदकं वा
च्यं न यावदोक्तरीत्या न संशयानुमितिसंभवइत्यत आह वस्तुतः इति एतदर्थं संशयाकारस्मृतिवारणार्थं नेह साध्यमिति तत्र समानविषयत्वे
नैव विरोधित्वमिति भावो मतानुसारेणासाध्याभावप्रकारकनिर्णयमुपेक्ष्य साध्याभावविशेष्यकनिर्णयत्व कः केचित्तु विरोधित्वमकारेण निर्ण
योपात्तत्वविरोधी न तत्संबंधेन साध्याभाववत्ताव्याप्ययोर्निर्णयो विरोधि स्यादितत्र निरासाय साध्याभावविशेष्यकनिर्णयत्वकः तथा च साध्याभावादेर्वि
शेष्यतयैव भानात्तद्विरोधसंसर्गकमपि तयोर्ज्ञानं विरोधीति वक्तुं शक्यमित्याशयइत्याहुः स्वरूपतः तदभावत्वावच्छिन्नग्रहत्वेन विरोधिविषयत्वे
न विरोधित्वावच्छिन्नविषयत्वेन एवं तद्ग्रहेतरभावग्रहस्य स्वरूपतएव विरोधित्वे तद्ग्रहापत्तिरिति विरोधिग्रहेन तदभावग्रहस्य विरोधित्वेन तु अप्रा
प्यत्वं स्त्रित्वप्रमद्दशायाविरोधित्वे तत्ग्रहासंभवाप्रमापत्तिरिति हृदयं तादृशात्मिं मेति अप्राप्यप्रतिबंधकतायां प्रतिबध्यतावच्छे
दककोटौ अनुप्रवेशादितिनयाच तादृशाप्रमदशायामप्रमापमानस्य तद्ग्रहस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वान्नोक्तापत्तिरिति भावः अविरोध
ग्रहेत्यादौ तादृशाप्रमात्वग्रहे प्रतिबंधकत्वात्कोपतिबंधकत्वान्तरोक्तौ अयं यदीत्यादिना दीधितौ अस्मृतविनिर्ति प्रकारतये त्यादि इत्यत्र

430

राम०

तितात्पर्यमित्यनेनान्वयः ननु तद्भाववद्व्याप्यत्वरूपविरोधकारकत्वस्यानिवेशाभोजद्दोषस्य स्वतन्त्रस्याह साध्याभाववत्ताज्ञानस्येति स्वरूपत एवेति
व कारणतादृशविरोधप्रकारकत्वव्यवच्छेदः तत्प्रकारकतया तादृशविरोधित्वप्रकारकतया स्वरूपत एव साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेनैव एत
दनुरोधेन सत्प्रतिपक्षत्वादिमादिदोषव्यवहारानुरोधेन दोषविशेषज्ञानस्य ज्ञानस्यैव दोषविशेषज्ञानमलौकिकसंनिकर्षजन्यमानाहार्यत्वानवमे
व तस्य तद्भाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य दीधितौ ज्ञानत्वादेकरादिप्रमेयत्वादिस्यमाना वाद्यभाववद्व्याप्यकरादित्वेन यावत्त्वादि मतान्नमेयत्वमर्थः तथा चाबा
न्नस्यापत्तत्त्वादि लौकिकप्रत्यक्षापत्त्यालौकिकसंनिकर्षजन्यत्वनिवेशपात्करीत्या प्रतिबंधकत्वेन संभवतीति भावः व्याख्याया तद्धर्मित्वेनैवेति
यद्धर्मिकसंन्देहविशिष्टधीर्न भवति तद्धर्मित्वेनैव तत्पात्सात्विशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकत्वात् तादृशानुमितिरिति शेषः यानुमितीत्यर्थः तथा
प्यवत्ताज्ञानकालीनतद्भाववद्व्याप्यवत्ताज्ञानमयीनां प्रतिबंधकत्वात्कल्पनादिति भावः तत्संग्रहाय प्रतिबध्यमसंग्रहाय लौकिकसंनिकर्ष
संग्रह इति इदमुपलक्षणं इच्छासंग्रहोपि इदयमस्तेनाहार्यप्रमहेनव्यभिचारः एवं लौकिकसंनिकर्षाद्यजन्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे इत्यत्र इ
त्युक्तेत्तद्संग्रहः उक्तस्थलीयस्यापत्त्वादि लौकिकप्रत्यक्षासंग्रहः ननु तर्हि सर्वत्रैव तत्तद्धर्मित्वेन प्रतिबंधकत्वमास्तां तथा च संशयानुमि
तिरागतैवेत्यत आह यावतामिति मतान्तरमाह नादृशेति उक्तस्थलीयेत्यर्थः बाधमिति प्रतिबध्यतावच्छेदकमित्यादि विशेषणानामावश्यकता

टी॰ १३२ 432

ह्रदाहृरस्यत्लाघवमावाभावाच्च॰ इत्यप्याहुरिति॰ नाहृदाहृरस्यन्वाहीनामननुगमेनजन्यतावच्छिन्नत्वरूपपर्यवसानेननैवप्रतिबध्यत्वमुक्तमितिमस्वर
साक्षाद्बोध्यः संनिकर्षजन्यमितिसंनिकर्षाद्यजन्यमित्यर्थः मनुदोषविशेषादिजन्यतानामननुगमेनकार्यतावच्छेदकाननुगमइत्यतआहतावदेवेति
नवज्ञेयत्वावच्छिन्नभेदेत्यर्थः निरवच्छेदत्वेनैरपेक्ष्यत॰ नार्थसमाजेतिबाधकाभावस्यापिनत्रनिवेशोनात्रबाधकसत्वात्तन्नेतिभावः स्वप्नावबाहि
तिसामानाधिकरण्यंमनुवर्थः तत्प्रकारकज्ञानत्वेनैवेतितथावद्दोषविशेषाजन्यत्वादीनांप्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशात्नार्थसमाजग्रस्तत्वशंके
तिभावः तद्भावस्यसाक्षात्संबंधावच्छिन्नदोषविशेषाद्यभावस्यदोषविशेषजन्यमेतिदोषविशेषजन्यत्वमादायेत्यर्थः नादृशपरंपरासंबंधेनेतिया
दृशसंबंधेनेंद्रियनिष्ठदोषादेरात्मनिसत्वंनादृशेनेत्यर्थः सत्वस्याश्रयेंद्रियसंयुक्तमनस्संयोगःमानाभावादितितथाचतत्संबंधावच्छिन्नाभावनिवेशो
नसंभवतीतिभावः नाद्येतिदोषविशेषाद्यजन्यत्वेत्यर्थः तथात्वे॰प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे-तथा॰प्रतिबध्यतावच्छेदके॰ अनन्वेत्यादिवक्ष्यमाणाहृद
रागाहाहृवक्ष्यतस्त्विति विरोधित्वप्रकारेणाख्यापकतायामहेपरस्यसंशयानुमितिसंभवादाह विरोधित्वेनेतिइत्थमुपलक्ष्यतांविरोधसंसर्गेणात्वपिबोध्यं
नेनविरोधसंसर्गकसंशयानुमितेरप्यसंभवःसर्वथाविरोधाप्रतिसंधानेसमुच्चयात्मकानुमितौविधायकनेरादृप्रकारांतरेणातिव्यापकत्वमग्राह्यविष
यतयेत्यर्थः भानेइति सतिसमभीवाहितइभावव्याप्यवज्ञानानादिनियमः अस्वेवसंशयानात्मकेतिपाठःपरस्यसंशयात्मकानुमित्यापादाने

राम॰

नह्येषापेत्यत आह संशयानात्मकेति यमाहार्येति उक्तहार्यायांसंशयानात्मकानुमितौ वेत्यर्थः न कस्यापीति तथाविधायामितर्न संभवतीतिभावः
संप्रति पङ्क्तिः संगतिः नचैवं स्थलेयरस्य संशयसामग्रीसत्वेन तत्रैव व्याप्तिस्तद्दत्तानात्मकायत्तौ स्वाधार्यस्वाभावान्नेतिवाच्यं अनुमितौ विरोधिभा
न प्रतिबंधकतद्धार्योपकत्तनउक्तायतेस्संभवात् कश्चित्तु वह्नौ तद्भावव्याप्यवत्तास्य तद्धिलिङ्गेन संज्ञ्यात्मकेसेनपाठः तस्यचायमाशयः वह्नेव
द्वभावव्याप्यवत्ताज्ञानेनवह्न्यभावानुमितौ आपमानायांप्रतियोगितयोर्यस्मिन्नस्यवह्नेरपि वह्न्यभानेबाधकाभावः तद्धिधेयकानुमितावेवतथा
प्यवत्ताज्ञानस्यहेतुत्वात्सत्यपि तस्यद्दृशायामेवतत्वकोपकारेणासंशयानुमितेरुपगमात तत्रैव स्यापि तत्संगतिरिति पूर्वं तु उक्तपाठः केचित्तु सा
द्विकल्पमारागासेद्दर्भाविरहइति नसांप्रदायिकइतिधेयेपक्षविवपह्निनेद्दभावव्याप्ये ति अग्रिमेवरसंशयात्मकेतिपारोक्ति सविरोधिसेनव्यापकतागृहक्ता
त्तएवरत्नकोषकृता संशयानुमितिसंगीकाराभिप्रायकतयायोऽग्नीयःकल्प्यः अगत्यावधेयत्वपाविकल्प्यं अतः उक्तप्रतिबंधकातत्कुत्रापितिदोषः
संशयात्मकत्वनुमितिरिति संभवतीतिदोषः अत एव उक्तप्रतिबंधकत्वस्यावच्छेदकत्वादेव वह्निप्रतियोगिकत्वे विरोधिवह्निप्रतियोगिकत्वे सम
र्थनमितितद्रूपावच्छिन्नाभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यैवतद्धर्मावच्छिन्नविशिष्टबुद्धिप्रतिबंधकतयासंशयानुमितिवारणासंभवादित्याशयः प्रमु
क्तमितिउक्तरीत्यावधेयकल्प्य -- यानत्प्रकारकानुमितौ तद्भावप्रकारकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकतयातादृशसंशयानुमितिवारणासं

१३३

टी०

भवादित्तिभावः एतेनतत्र दिग्धाऽवधएककल्प्यप्रतिबंधकत्वेन शाब्दादिकं संशयात्मकशाब्दादिकंव्याख्यातं प्रत्युक्ततेनव्याख्यातं प्रथमाशयः शाब्देनिश्चयोनवे
तिवाकात्निसत्साधुपस्थितौ आह सैवयाशाब्दसंशयउत्पद्यतेइदमपिनसम्यक्विरोधस्यपदार्थानुपस्थितौविरोधाप्रसंसर्गतया कोद्याद्दित्तानदशायां
प्रकारांतरेणाविरोधज्ञानेनिश्चयत्वनदभावोभयविषयकसंशयानात्मकशाब्दापत्तिवारणायतत्प्रकारकशाब्देतदभावप्रकारकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबंधक
त्वस्यावश्यकल्प्यतयासंशयात्मकशाब्दासंभवात् एवमप्यत्राथौ साद्दित्वपुनःशेत्याबोध्यमिति ननुतथापिदोषविशेषाद्यज्ञमप्यभावाहिताय दनुगतप्र
तिबंधकत्वमुक्तंतत्रसम्यक्तावन्देहानामेकत्रनिवेशेननैषांविशेष्यविशेषणाभावेविनिगमनाविरहेणानंतप्रतिबंधकत्वस्यावश्यकतयातत्रद्यपि
त्वेनप्रतिबंधकत्वस्यैवौचित्यमाह तत्राहप्राधिकमिति प्रपंचितं अत्रतरतात्पर्याभासक्षितं प्रथमाशयः विशेष्यविशेषणाभावानापत्तेयुतावदेहेषु
व्यासज्यवृत्त्येकावच्छेदकतायाअभ्युपगमात्तानंतप्रतिबंधकतावश्यकत्वमितिएतत्तत्वेपूर्वमेवोक्तं गौरवादिति प्रत्येकभिन्नतज्ज्ञानत्वस्यावच्छेदक
त्वेषविशेष्यविशेषणाभावेविनिगमनाविरहरूपपुनःकारणातादृशेन गौरवंचावच्छेदकतायाव्यासज्यवृत्तित्वोपगमादेवनसंभवतीत्याशयः नद्याक
त्यनेतिप्रतिबंधकताकल्पनेतप्पर्थः नस्यःसंशयस्य विरोधिविषयकमपिविरोधाविषयकंवत्तत्वात्याविरोधिविषयकमपिठक्तनेमेणःसंशयात्मा
त्मकानुमित्यापादनक्रमेणाकल्पनंआवश्यकमितिशेषः नाहदोषेतिदोषविशेषाद्यजन्येत्यर्थः नचैवंशाब्दाद्यैश्वाशेषणाप्रतिबंधकत्वकल्पनेगौरव

राम०

मत आह शाब्दादाविति प्रतिबंधकत्वमिति विशेषदर्शनस्येत्यादि असिद्धमेवेति विशेषदर्शनस्येयोगपत्ताज्ञानविरहस्येव आत्माद्यनुमत्यसंभवादित्या
शयः नत्वानुमितिः संशयानुमितिः निराकार्यैवेति शेषः इत्याहुरिति अत्र तदनुमितिसामग्रीकाले तदभाववमानसवारणाय तदभाववमानसंप्रति
तदनुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वमावश्यकं एवं चात्रैव मानसत्वमनिवेश्यज्ञानत्वं निवेश्यानाहार्यतदभाववज्ज्ञानत्वमेव तदनुमितिसामग्र्याः
प्रतिबध्यतावच्छेदकमिति न संशयानुमितेर्निराबाधत्वमित्यस्वरसोऽस्य बोध्यः कथमिति प्रतिबंधकस्य विशेषदर्शनस्य सत्त्वादित्याशयः साध्यवि
परीतत्वानेति साध्याभावानुमितावित्यर्थः तत्पक्षेति कर्मधारयः एवमपि शेषपरशेपि- मत्येकस्य पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधस्य अपक्षधर्महेतौ पक्ष
धर्मताबाधस्य च असंभवेपि मिलितस्यैव वह्निमान्धूमादित्यादावबाधस्य वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ वह्नितीयस्याप्यसंभवेरित्यर्थः यत्किंचिद्धेतौ व्याप्तिप
क्षधर्मतान्यतरबाधस्य सद्भावनियमसंगादाह अन्यतरेति विति होक्षितावन्यतरबाधतेति तथा च तदन्यतरबाधमूलकत्वमेकमेवलक्षणमितिनाव्याप्ति
रितिभावः व्याख्यापो साध्यजितासेति साध्यस्याविषयितासेत्यर्थः अनैकांतिकेति तस्यापि साध्यसंदेहद्वारा साध्यजिज्ञासाप्रतिबंधकत्वादितिभा
वः अतिव्याप्तिरिति इदमुपलक्षणं संसाध्यजिज्ञासायाः प्रकृतानुपयुक्तत्वमित्यपि द्रष्टव्ये स्यादितीति एतस्य हेतुत्वेन खंडने न्वयः सिद्धत्वमेव तिद्धंद्वसमा
साध्यपरामर्शादिति भावः प्रकृतेनेति तथा चात्र तत्सुरूपआश्रयणीयमिति भावः तत्वस्य तन्निष्ठासाधारणधर्मरूपतया तज्ज्ञानसाध्यतंत्रतितासा

१३४

टी०

नसंभवतीत्यतआह तथा चेति । विकल्पः ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानासंशयायोद्धेतिमलोक्तविकल्प, मानाभावादिति अतिव्यवधानेनान्वयासिद्ध्यादि

तिभावः समीचीनत्वेति व्याप्तिपक्षधर्मतावत्त्वे समीचीनत्वं तदभावश्चासमीचीनत्वं तथा च परामर्शयोः प्रमात्वाप्रमात्वसंशये पर्यवसानं बोध्यं

असंगतमिति इदं च मूलस्य नाशाय इदं नाशोमप्रतिपरपिम्याशयेन यथाश्रुते पूर्वपरामर्शनाशस्याग्रिमविशिष्टज्ञाना नो मल्लिकासहत्तिनयाऽसंग

त्यभावेनासंगत्यापत्तेः द्वित्वं द्वित्वबोधकं द्विवचनं तेनापि पक्षधर्मताज्ञाने नापि । अन्यत्राविती ति अग्रिमविशिष्टज्ञानोत्पत्तिपूर्वक्षणमुत्पन्नपदं ता

नाप्याप्तिमिति प्रयुक्तत्वे पंचमीद्विवचनार्थः यथाश्रुतमिति अग्रिममिति शेषः व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेवेति सविशेषणत्वेऽप्रतीतिमापादितिभावः तद

संभवात् सम्मतिपक्षासंभवात् साध्याभावाप्रसिद्धेरितिभावः अन्येवस्यकेवलत्वविशेषस्य केवलविशेषणस्यैवेत्यर्थः न च सत्तायामपि स्वरूपसं

बंधावच्छिन्नघटनिष्ठाभावप्रतियोगितारूपस्य साध्यस्य सत्त्वात् येनत्रव्यभिचारवारणाय सत्यंतोपादानमिति वाच्यं सत्ताभावो नास्तीति प्रतीत्या

सत्ताभावाभावान्मकस्य सत्तापाश्चाभावसाधारणविशेषणतां गीकारे तेन तदभिधानात् केचित्तु दीधितौ सत्तापदं मूले नास्ति पदं च भ्रमत्वाद्युप

लक्षकमित्याहुः दीधितौ न वाधाश्रयासिद्धी इति ननु घटनिष्ठसंयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभिधेयत्वाभावमुभयाभावादिकं वादाय सि

द्धसाधनवारणाय स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभिधेयत्वमात्रावच्छिन्नप्रतियोगिताभावमेवात्र साध्यं वाच्यं तेन चाप्रसिद्धिर्दुर्वारा न च स्वरूपसंबंधावच्छि

राम०

134

436

ऽप्रतियोगिताके घटनिष्ठाभावे ऽभिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याभिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताके घटनिष्ठाभावे स्वरूपसंबंधावच्छि
न्नप्रतियोगिताकत्वस्य वा साध्यत्वेऽज्ञानदोषइति वाच्यं स्वरूपसंबंधेनाकाशस्य संयोगादिसंबंधेनाभिधेयत्वस्य वा पायवोस्समनियतयोरैक्येन
सिद्धसाधनस्य वारयितुमशक्यत्वादितिचेन्न अभिधेयत्वत्वावच्छिन्नत्वस्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितेतद्भिन्नयसंबंधेनाभिधेयत्वस्य साध्यत्वेना
न्वयात् अभिधेयत्वाभावइतिग्रहे तेषां त्रयाणामेव विशेषणानां विशेष्यभावापन्नानां संसर्गतया भानात् अत एव कंबुग्रीवादिमत्साध्यकेन सत्त्वाजिप
ह्यानुपपत्तिः तत्रापि घटनिष्ठाभावे कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वस्य संयोगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितेतद्भिन्नयसंबंधेन कंबुग्रीवादिमत्त्वस्य साध्यत्वोप
गमात् एतेन स्वरूपसंबंधावच्छिन्नायां घटनिष्ठाभावप्रतियोगितायां घटनिष्ठनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वेन हेतुना घटनिष्ठाभिधेयत्वभेदप्रतियो
गितादृशायां तेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नत्वानुमानेनाप्यरोधासामंजस्यमिति नवीनोक्तं परास्तं कंबुग्रीवादिमत्साध्यके कंबुग्रीवादिमत्त्वावच्छिन्नत्वाप्र
सिद्धौ नवीनैरसामंजस्यादित्यादिकं तु साध्याप्रसिद्धा अभिचारेति समेव नन्त्वादोषव्यभिचारेत्यर्थः व्याप्यत्वाभिधेयत्वस्येति व्याप्याभिधेयत्वोप
न्येनाभावइत्यर्थः तेन वास्तवस्य तत्स्याप्रसिद्धावपि न क्षतिः अप्रसिद्धावेति न यावत्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितिरेव तादृशस्थल इति भावः तादृशे
ति पक्षे ऽभिधेयत्वाभाववोधके ऽर्थः विशिष्टवाप्यप्रत्यनस्य न हेतुत्वादिति भावः वोधस्यस्य अभिधेयत्वत्वावच्छिन्नत्वस्वरूपसंबंधाव

च्छिन्नप्रतियोगिताविशेषतावाविशेष्याभावायन्नैतत्रितयात्मकसंबंधस्य प्रतियोगिमत्पक्षत्वादिति अवच्छिन्नापक्षे साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगि
मत्वपरिग्रहः लाघवज्ञानादिवशाद्यपि व्यापकतावच्छेदकत्वे यो वसाध्याभानस्योपाधापाधिभिरत्यगमात्राहघटीवेति लाघवादिति लाघवज्ञाना
दित्यर्थः अनुमितावितिवन्यंशाद्इति शेषः भासतइतित याचतत्र महानसीयवन्ह्यभावव्याप्यवत्पक्षरूपसत्प्रतिपक्षेऽव्याप्तिः तत्स्यसाध्यतावच्छे
दकवन्हित्वविशिष्टवैशिष्ट्यग्रहाविरोधित्वात् न वतस्यापि महानसीयवन्हिमानितिमाकारकताद्दशग्रहविरोधित्वमस्त्येवमहानसीयवन्हिमा
नितिग्रहस्याप्यधिकंत्विति स्यायेन वन्हित्वविशिष्टवैशिष्ट्यग्रहत्वादितिवाच्यं वक्ष्यमाणरीत्यातादृशग्रहसामान्यविरोधित्वस्यावश्यंवाच्यतया
तस्य यत्किंचितादृश्यग्रहविरोधित्वेपि सामान्यतगतिवन्हिमानितिग्रहप्रत्यविरोधित्वेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याशयः विषयतावच्छेदके तिविषयता
वच्छेदकतायर्यामधिकरणोप्यर्थः तेन तत्रवन्हित्वस्याप्यनुमितिविषयतावच्छेदकघटकतया नोऽव्याप्तिता दृशस्थले तत्र लाघवज्ञानादिवशा
न्महानसीयवन्हिमानित्यनुमितिस्थले संग्रहइतितत्रमहानसीयवन्हित्वस्यैवानुमितिविषयतावच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नसाध्यवैशिष्ट्यग्रह
विरोधित्वस्यान याया दितिभावः इदमुपलक्षणं यदि वलाघवज्ञानादिवशात्पक्षतावच्छेदकं स्वमप्यनुमितौ वह्न्यंशेप्रकारतयाभासते तेन तदा मस्य
तपक्षपदमनुमितिविषयतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षपरं तेनैवन्ह्यभावव्याप्यवत् त्रुयावच्छिन्नपक्षरूपसत्प्रतिपक्षस्यापि संग्रह इत्यपि बोध्यं वक्षुं देखि राम०

प्यत्ताना विरोधित्वाच्चेति तत्राव्याप्तिरिति शेषः यन्निष्ठेति निरूपितवह्निमान्नित्याकारकेत्यर्थः तादृशेति निरुक्तवैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः एवमग्रेपि समन्व
ये· समन्वयेनाव्याप्यभावेः ह्रदान्यत्वेति उक्तायकान्वितमतिपक्षेति वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदात्मकसत्प्रतिपक्षेत्यर्थः उभयेति साध्यतावच्छेदकविशिष्ट
साध्यपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षोभयेत्यर्थः वा अग्निमिति तथा च तादृशाग्रहसामान्यं तत्र निरूह्रदो वह्निमान्नित्याकारकग्रहाविरोधित्वान्न वह्न्यभावव्या
प्यव्याप्यवद्ध्रदेति व्याप्तिरिति भावः तथा सति तादृशाग्रहसामान्यविरोधित्वविरहितत्वविवक्षणे सति उक्तरीत्या न्यूनत्वरूपेणासाधुत्वमित्यतः विशिष्यत्वत्तद्वय
मिति वाच्यमिति शेषः अत्रेदं बोध्यं सामान्यत्वस्य व्यापकत्वांशस्य पूर्ववत्तया तादृशाग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकत्वमेव तादृशाग्रह
सामान्यविरोधित्वं· नच दोषविशेषादिजन्यस्याहार्यस्य च ज्ञानस्याप्रतिबध्यतया सत्प्रतिपक्षप्रतिबध्यतायास्तादृशाग्रहत्वव्यापकत्वासंभवेनासंभ
व इति वाच्यं दोषविशेषाद्यजन्यानाहार्यतादृशाग्रहत्वव्यापकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशात् न चैवं लाघवात् तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यता
निरूपितप्रतिबंधकत्वेनैव कुतो न निवेश्यते अवच्छिन्नत्वं च स्वरूपसंबंधविशेष इति वाच्यं तथा सति ह्रदः कांचनमयवह्निमान् कांचनमयह्रदो व
ह्निमानित्याहार्ये वह्न्यभावव्याप्यवद्ध्रदः सत्प्रतिपक्षमयान ज्ञानप्रतिबध्यतायां कांचनमयत्वादेरनिवेशेन तद्दूरितसाध्यतावच्छेदकाद्यघटितता
दृशाग्रहत्वस्य तज्ज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वेन तत्राव्याप्तिप्रसंगात् अत एवाविरोधित्वोत्तस्य नैवेयर्थ्यं अन्यथाप्रयासि साधुत्वापकत्वान प्र

439

तिविषयतावांतादृशाग्रहत्वस्यानवच्छेदकतयासंभवेनद्भत्वेनैवहेतुतत्सपक्षतास्यादिति विषयतावच्छेदकत्वं विषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं तेनन्द
द्वेववन्हिमान्धूमादिति स्थापनायां हृदोनवन्हिमान्वन्ह्यभावव्याप्यजलवत्वादिति प्रतिस्थापनायां सत्प्रतिपक्षैकदेशे वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यवत्वाद्दा
द्वैयप्रसक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहाविरोधितावच्छेदककोटिप्रविष्टैकदेशे वन्ह्यभावव्याप्यवत्वात्मकस्य पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिनउन्नायकता
पर्याप्त्यधिकरणेनातिव्याप्तिः नासंभव इति वन्ह्यभाववद्वाभावव्याप्यवत्वादेर्हेतोर्निष्ठस्यैव विरोधितयातत्स्याविरोधित्वेनासंभवः स्यादिति भावः उक्त
त्रापीति प्रसक्तपक्षसाध्यग्रहाविरोधीसत्वात्त्रयासिद्धानुन्नायकेति प्रसंगानाद्दवस्यकारणायविरोधिहृपोन्नापरूपमितमत्रवासंभववारणायवि
रोधित्वं विरोधितावच्छेदकत्वं वा ग्राह्यमिति भावः अविरोधित्वांतस्योन्नेयविशेषणत्वमित्याशयेन तत्वये प्रसक्तपक्षेत्यादि [illegible] इति पक्षतान
मितिनवकांचनमयो हृद इति पक्षतानेप्रतिविरोधित्वेन जसमभिव्याहारत्वेप्यस्य पक्षतानविरोधित्वसामान्याभावस्यासत्वमेवेति वाच्यं वन्ह्यभावव्य
प्याद्देरपि वन्हिमान्पक्ष इत्यादिपक्षतानविरोधित्वेनासंभवापत्यापत्किंचित्पक्षतानाविरोधित्वभावस्य विवेश्यः केवलपक्षतानाविरोधित्वेन लक्षणस
मन्वयस्याशयात् नाहरोति अविरोधित्वांतविरोधित्वांतात्त्रांतेन्यथः एतस्य वोन्नेये कांचनमयत्वाभाववत्वहेत्वयः हृदोन्नायकेति तादृशहेतुद्दरूपा
प्रयासिद्धन्नायकेत्यर्थः अन्नोन्नायके सम्यंतद्दलसत्वं स्फुटत्वान्नोक्तं साध्यविशेषणतास्यापीति प्रसक्तेनेत्यादि बोध्येति अयमाशयः साध्यग्रहवि

५५१

रोधित्वसामान्याभावनिविशेषस्याभाववत्त्वमहृदादेरपि पक्षो वह्निमानित्यादिसाध्यग्रहविरोधित्वेनासंभवापत्त्यापत्तिं वित्साध्यग्रहविरोधित्वाभावस्यैव
निवेश्यः केवलसाध्यग्रहविरोधित्वाभावमादाय च लक्षणसमन्वयः एवं च कांचनमयत्वाभाववान्वह्निरिति ज्ञानस्य वह्निरिति साध्यज्ञानं प्रमविरोधित्वे
न ह्रदः कांचनमयवान्वह्निमानिति ज्ञानं प्रति च विरोधित्वेन तादृशकांचनमयत्वाभाववद्वह्निरूपसाध्याप्रसिद्ध्युन्नायककांचनमयत्वाभाववत्त्वाप्यवह्नि
स्यादावतिव्याप्तिवारणाय प्रकृते ऽपि साध्यविरोधितामिति अत्रेदमवधेयम् पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षग्रहसामान्याविरोधित्वे साध्यतावच्छेदकावि
शिष्टसाध्यग्रहसामान्याविरोधित्वेन चाविरोधित्वं नार्थः दोषविशेषाद्युजन्यानाहार्यपक्षतावच्छेदकादिविशिष्टपक्षादिग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानि
रूपितप्रतिबंधकत्वाभावपर्यवसितो बोध्यः अन्यथा सिद्ध्यादिज्ञानप्रतिबध्यतापात्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वया तद्व्यापकेनातिप्रसंगः यथाश्रुतेन ग्रह
भाववत्पक्षादेरपि वह्निमान्ह्रद इति ज्ञानविरोधितया संभवान् यत्किंचित्तस्य दुर्वचतया यत्किंचित्तादृशज्ञानविरोधित्वाभावस्य निवेशेऽपि तु प्रसि
द्धत्वात्तन्न घटितत्वेन तादृशज्ञाननिवेशे ऽननुगमात् आश्रयासिद्ध्यादेः यत्स्वभावच्छेदकायं शेनिर्धर्मितावच्छेदकज्ञानेऽपि पक्षकृतेऽत्वाभासत्वानुरो
धेन विरोधितयानान्यासिद्ध्याद्युन्नायकेऽतिप्रसंगतादवस्थ्यशंका ननु लाघवात्तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकत्वा
भावस्यैव निवेशणामवच्छिन्नत्वं च स्वरूपसंबंधविशेषरूपमेवेति कांचनमयह्रदः कांचनमयवह्निमानित्यादावेवस्याभावव्याप्यवत्कांचनमय

१३७

टी०

ह्रदादेरपि सत्त्वात् पक्षे न पासंभावात्त्वेन तत्राव्याप्तिः नन्वेवं यद्बाधप्रतिबध्यता यो यत्पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसा
ध्यप्रकारकग्रहत्वावच्छेदकत्वेऽधिकं लिङ्गितिन्यायेन विशिष्टपक्षे न ग्रहत्वादेरप्यवच्छेदकत्वादिति चेन्न विशिष्टपक्षेन ग्रहत्वादिपर्याप्तावच्छेदकताकस्य
प्रतिबध्यताया निवेशेनोक्ताव्याप्तिवारणासंभवादिति चेन्मैवं न यासत्तिकांचनमयपर्जन्यमयह्रदो वह्निमान् ह्रदः कांचनमयपर्जन्यमयवह्निमानित्या
दावाप्रयासिद्धिसाध्याप्रसिद्ध्योरन्यापेक्षे कांचनमयत्वाभावव्याप्यवह्न्यादौ कांचनमयत्वाभावसाध्यवह्न्यादावनिव्याप्तेः नन्वेवं पाश्यासिद्ध्यादिप्रति
बध्यतापारस्तु नमयत्वादिघटितपक्षतावच्छेदकादिविशिष्टग्रहस्यानवच्छिन्नत्वात् । किं चैवं ह्रदो वह्निमानित्यादौ ह्रदत्वादिरूपपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्ष
त्वादेः केवलसाध्यस्यापि प्रतिबध्यतानवच्छेदकतया तादृशपर्याप्तावच्छेदकताया नसाधारण्यात्तादृशग्रहत्वव्यापकत्वासंभवात्तादृशप्रतिबध्यत्वाप्रसि
द्धिनिवेशनासंभवो दुर्वारः न च कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबध्यताया एव तादृशग्रहत्वव्यापिकायाः प्रसिद्धिसंभवतीति वाच्यं तथापि कामिनीत्वस्य
पत्रपक्षतावच्छेदकत्वादिकं न तत्तादृशग्रहस्य कामिनीजिज्ञासाप्राक्प्रतिबध्यत्वेन तादृशप्रतिबध्यताप्रसिद्धिनिवेशनासामर्थ्यं दुर्वारत्वादिति चेन्नवि
रोधिनां न घटकोऽन्येयप्रतिबध्यतायामेव तादृशग्रहत्वाव्यापकत्वनिवेशेनाप्रसिद्धिविरहादिति संक्षेपतः शास्त्रसुधीभिराकलनीयमिति दिक् ननु प्रकृते
पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिरूपो नाय [illegible] त्वमित्यत्र प्रकृतपदं व्यर्थमप्रसिद्धं च यस्य प्रतियक्षस्य ह्रदो वह्निमानित्यादिपक्षे किं चित् तादृशग्रहविरोधितया [illegible]

रामः

442

उन्नायकेति व्याप्तिवारणायोन्नेयगतविरोधित्वं नाहृदाग्नहृसामान्यविरोधित्वरूपं वाच्यं सम्प्रतिपन्नस्य हृदत्ववह्निमद्भिन्नत्वादि नहाविरोधित्वान्नानुन्ना
यकेतिप्रसंगः एवं चासंभवः सम्प्रतिपन्नोन्नेयस्यापि वह्न्यभाववद्ध्रदादेस्ताहृदाग्नहृसामान्याविरोधित्वादिति प्रकृतनपदमावश्यकमिति चेन्न तदुपादाने
पि सम्प्रतिपन्नोन्नायकेति प्रसंगानुद्धारेणावश्यमुपादेयेन सम्प्रतिपन्नत्वेनैव तन्मात्रनिवारणीयतयोन्नेयगतविरोधित्वस्य यत्किंचिन्नाहृदाग्नहृावि
रोधित्वरूपत्वेपि स्वरूपाभावेनासंभवासंभवादिप्रसक्त्यभावात्। वरमयोरिति उन्नेयगतविरोधितघटकपोगिषपर्यः पूर्ववदितितुल्यार्थवित्तिः पूर्वेणातुल्यमि
त्यर्थः तथा चायमर्थः सम्प्रतिपन्नोन्नायकेति व्याप्तिवारणायोपात्ते सत्यंते तदुपरणान्क्रमेणोक्तरीत्याऽसंभववारणाय प्रकृतनपदसार्थक्यं तथाव
ह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकबाधवारणायोपात्ते उन्नेयगतविरोधित्वेपि तदुपरणान्क्रमेणोक्तवासंभववारणाय प्रकृतनपदसार्थक्य
मिति भावः नहेवाहव्ह्निव्याप्याभावइत्यादिना। एतेन पूर्ववदित्युक्तावह्निव्याप्याभावइत्यादिलिखनं संदर्भविरुद्धं यतस्य प्रथममनुक्तत्वादिमायां
कावश्यकारणः नाहृदयोन्नि पक्षसाध्यवैशिष्ट्यविषयके त्यर्थः तदुन्नेयेति उक्तबाधोन्नेयत्यर्थः विरोधित्वादिति तथा चोक्तबाधेति व्याप्तिवारणायो
न्नेयगतविरोधित्वमपि नाहृदाग्नहृसामान्यविरोधित्वरूपमेव वाच्यं एवं चासंभवः सम्प्रतिपन्नोन्नेयस्य वह्न्यभाववद्ध्रदादेः इदंत्वं वह्निमद्भिन्नत्वादि
नहाविरोधित्वेन नाहृदाग्नहृसामान्याविरोधित्वादतः पक्षसाध्ययोः पक्षतावच्छेदकादि विशिष्टार्थकं प्रकृतनपदमावश्यकमिति भावः क्वचित्पुस्तके

सा०

पंसत्वं तत्स्तोकरीत्यावसेयं असंभवादिति वह्न्यभाववद्व्याप्यवत्पहृदादेः वह्न्यभाववत्पहृदाद्यनुमितिजनकत्वादिति भावः विरुद्धत्वेनैव विरुद्धत्वाद्या
वश्यकत्वेनैव सत्प्रतिपक्षत्वं पूर्वमेवोक्तमिति सत्प्रतिपक्षतया । व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षतया । तदेकदेशः इति स्फुटेनोच्छायकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वमुक्तं त
थोक्तं उच्छायकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमुक्तं इदमुपलक्षणं वह्न्यभावव्याप्यवदभाववद्धृदवद्धृदत्वपक्षकयिसत्प्रतिपक्षैकदेशवह्न्यभावव
वद्धृदेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्र योक्तमित्यपि द्रष्टव्यं असाधारणस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारणस्याविरोधस्यातिरिक्त
त्वविरोधस्य । तत्र । असाधारण्यविरोधयोः तथात्वे शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादौ नित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्ववच्छब्दादावतिव्याप्तिरि
तिभावः इदं च साध्यवत्पक्षकपदं च वारणायेति द्रष्टव्यं जातौ द्रव्यत्वेन तादृशप्रतियोगित्वावगाहित्वेपि ज्ञानत्वावच्छिन्नेत्यनवगाहित्वाद्वारणमिति
तिभावः पक्षतापदं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नापर्याप्तपक्षतापदं च प्रतियोगित्वाभावादिति प्रतियोगितावच्छेदकतद्भावादित्यर्थः असाधारणविरुद्धेम
हृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावव्याप्यद्रव्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिद्रव्याभाववद्धृदादावतिव्याप्तेः वारणायेति द्रव्यत्वरूपसाधन
तावच्छेदकावच्छिन्ने विशिष्टस्यानतिरिक्ततया द्रव्यत्वात्मकसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावगाहित्वेपि वह्निमद्धृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वा
वच्छिन्ने द्रव्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वानवगाहित्वाद्वारणमिति भावः हेत्वभावे साध्यव्यापकत्वघटितमिव साध्ये हेत्वभावव्याप्यत्वघ टनम्०

रित मप्यसाधारणत्वादि साध्याये नाहस्वाभावे नि इ हंचेत द्रव्यान्निन्नत्वस्य व्याप्यमाराय सी अहेत्वभावव्याप्यत्वघटितं बोध्यं नादृशानुरोधेनान्यथा
ववानिति पाठः तादृशपदं कालीनांतार्थकं तच्चितादृशपदस्य च पाठसत्त्वापि हेत्वकालीनांतविशेषणतां बोध्यं अन्यथा वह्न्यमारीसाध्याप्रसं
गतेः इत्यादावितिवन्याभावव्याप्यवन्हिसामान्याभाववद्वह्निव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुत्वकालीनेह इत्यादाविति शेषः तत्रतत्स्यासाधार
णत्वस्येति पाठः नद्साधारणाख्येति पाठेपि स एवार्थो बोध्यः तत्र उक्तहेतौ तस्यासाधारणत्वस्य साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्व
रूपासाधारणत्वस्यैव इष्टत्वात् हेतुत्वेनेष्टत्वात् तत्र व्यावर्तनाय तत्र सत्त्वमिति यत्तु स्यात्तदुक्तं तत्र यावा व्याप्तिरिति भावः मतांतरमाह प्रकृते तस्यादि उक्तरीत्यैवोप
पद्यते रागनाइशब्दे वह्नरोगोत्वं मुद्रह्णत्वेव्वास्वरसइत्याशयेनाह कश्चिदिति रह्नारणायेति वन्याभावादि साध्यमुपेत्येति शेषः व्याप्याभा
वपर्यंतेति वन्हिव्याप्याभावस्य साध्यपर्यंतेत्यर्थः इत्यंते निश्चत्रे ति संयातायातं एव मग्रेपि स्वाश्रये तितदुक्तेयस्य वन्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्ट
त्वमुद्याश्रयत्वासंभवादिति भावः तस्यापीति सामान्येत पुंसकं अग्रयासिद्धेः पस्यापीत्यर्थः यद्यतस्यापि स्वस्य वन्याभावव्याप्यव्याप्यवद्वृ
त्यापीत्यर्थः तुल्यहेतुचिट्ठि शेषरा परामर्शकस्यापि इष्टत्वात् अन्यापकस्यैवेतितावतान्याश्रयासिद्धा सुत्राय केतिव्याप्तिवारणासंभवत्स्येवत
दुक्तेयस्यैव तस्यापि प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहाविरोधिलाभावादि साशय इति यंवेति इत्यादिग्रंथेत्यर्थः प्रतीपनइतितदुक्ते पविशेषणताविरो

टी०
139

भित्वसमभिव्याहारादिति भावः नन्वेवमुक्तनायकविशेषणतासत्वेनसमभिव्याहारादविरोध्यंतमुक्तनायकविशेषणतामेवास्तु नत्वविनिगमका
भावस्सममभिव्याहारस्योभयत्रापिसत्वादितिचाच्यं अविरोध्यंतेउक्तनायकमुद्रासकत्वोक्तेरेवविनिगमकत्वात् अन्यथाविशेषणतासत्वविशेष्यत्वा
वच्छेदकतयोत्रेयविशेषणतामेतमुद्रासकत्वोक्तेरेवोपिस्यादतआह अविरोध्यंतस्येति ननुनायकांतेनेत्येवकारेण अविरोध्यंतायांतस्यकेवलोनायका
नस्यलाभेनेनाप्यवासिद्धायुक्तनायकस्यमुद्रासासंभवइतितत्रत्वनेविंतनायकविशेषणतानपाऽविरोध्यंतेनेत्येवलक्षणमितिनतआह किंचेति एवमि
तिउक्तनायकविशेषणत्वइत्यर्थः निःस्वेदिग्धेति समभिव्याहारस्योभयत्रापितौल्येनेत्यादिः सतीतिइतिइतिशेषः कुर्यादितिप्रथमसत्वेनवदिति
भावः नन्वसमस्तकरणोउक्तनायकोद्देशेनतस्यविधेयत्वालाभः असमासेवरमतिदिष्टस्यैवविधेयत्वात्समस्तकरणेतुसमासेनोद्देश्यनिपमा
भावात्तदोषस्याशयेनाहयथाकथंचिदितिसमर्थनेपीत्यपिरस्वरससमर्थनायसर्वथैवसतिप्रथमसत्वेनेपिसमस्तकरणायत्नोकरीत्यासम
र्थनमप्रयोजकमिति दूरान्वकेतितत्वंपूर्ववदूह्यं उभयत्रैवेतिविद्गरोगादितिउक्तनायकेउत्तेयेवेतिवद्धिमान्द्यरइतितदुभयविच्छिन्नविशेष्यकविरोधि
त्वानस्यातद्धर्मघटितविशेषणधर्मावच्छिन्नविशेष्यकमुद्राविषयिविरोधितयाकेवलस्यदूरविशेष्यकवाधोपिस्यादाशयः नातिप्रसक्तिरितितथाचोपदर्शितवा
धवारणामुक्तेयेऽविरोध्यंतविशेषणेनाप्यदर्शितासिद्धिवारणान्नायकेऽविरोध्यंतविशेषणेनेत्याशयः माहुरिति उक्तदोषवारणासमर्थः राम०

446

वह्निमात्रगोचरीत्यैवोपपद्यमानानुभयत्राविरोधात् तस्य विशेषणतायां गौरवमित्यस्वरसं सूचयन्नाह वस्तुतस्त्विति हेत्वस्वरूपस्तानस्पदोषः अत्रापया
सिद्धेर्बाधेवोपदर्शितरीत्याति व्याप्तिरूपो दोषः अनेनेत्यस्य भावमाह साध्यनेति इत्याशयेन रक्ष्वंनीत्यनेन प्राचीननये इत्यस्वरससूचनाश
येन॥ ॥इति महादेवरचितायां सर्वोपकारिण्यां भवानंदीव्याख्यायां सत्प्रतिपक्षग्रंथः॥ ॥ प्रत्येकस्यैवेत्यादिग्रंथोपं निरस्यति दूषितो विशि
ष्टपरामर्शेति ननु साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य तत्स्य विशिष्टप्रकारकत्वं हि प्रत्येकविरोधित्वापा
क्षधर्मतासंसर्गकोपकविशिष्टपरामर्शविरोधित्वादित्यत आह व्याख्यायां व्याप्तिविशिष्टपक्षहेतुत्वेनेति तथा च विशेषणतया व्याप्तेः पक्षधर्मताभ
यानिर्भानत्वस्य तादृशविषयताशालिपरामर्शत्वेनानुमितिहेतुत्वे साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षसंबंध इत्याकारकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वप्रकारकपरा
मर्शस्याप्यनुमितिहेतुत्वमिति प्राचीनमतानुसारेणोक्तेत्यसनेनैव निगमनाभावेनोक्तसामान्यरूपेणैव परामर्शस्य हेत्वाभाससामान्यलक्ष
णघटकतयातस्यापि सामान्यलक्षणघटकतयातद्विरोधित्वं विशिष्टाभावे संभवतीत्याशयः अत्रैवमपि साध्यव्याप्यहेतुमान्पक्ष इति पक्षवि
शेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्ववादिनां नव्यानां मतेनेदं हेयं तत्रायेनादृशपरामर्शस्यैव हेत्वाभाससामान्यलक्षणघटकत्वादित्यिं च
न्तनयासतिमन्त्येकस्य समर्थत्वेनैवान्यथासिद्धेरित्यसंगतेः पक्षधर्मत्वाभावज्ञानस्य पक्षधर्मतासंसर्गकपक्षविशेष्यकपरामर्शप्रतिवि

447

रोधित्वासंभवात् वस्तुतस्तु पक्षधर्मतासंसर्गकव्यहेपि तादृशविशिष्टाभावप्रत्यक्षः प्रतिबंधकः इति भावः तेन नाग्यत्वात् तमेव समर्थयति तच्चे
पे हेत्वधिते विशिष्टाभावेति साध्यविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावस्य प्रत्यक्षः दुर्वारत्वादिविशिष्टाभावप्रत्यक्षे तन्न व्याप्यस्य मिकाभावे न विशिष्टाभावस्य तन्माव्य
व्याप्तिसिद्धिरिति भावः प्रमेयकाभावमित्यादि युक्तिं निरस्यति प्रमेयकाभावमिति व्याप्यत्वावच्छेदकप्रमिति नन्वेवमपि पक्षधर्मविशेषणाद्यभावस्य विशिष्टा
भावोपजीव्यत्वं तज्ज्ञानप्रयोजकज्ञानकत्वस्यैव तदुपजीव्यत्वरूपत्वादिति वाच्यं तज्ज्ञानव्यापकज्ञानकत्वमेव तदुपजीव्यत्वमित्याशयात् नन्वेवंवि
शिष्टाभावस्यापि विशेषणाद्यभावोपजीव्यत्वसंभवेन विशिष्टाभावस्य हेत्वाभासत्वखंडनेऽस्मत्कृतो संगतमिवेत्यत आह नन्विति विशिष्टप्रतियोगिकस्य
हृत्विति विशेषणाद्यभावग्रह इति शेषः तथा चेति विशेषणाद्यभावग्रहेऽपि विशिष्टाभावग्रहेऽपर्थः तथा च नैवं परीत्येनोपजीव्यत्वमिति भावः आ
हृद्विनेतीतिन व्यापकज्ञानव्यापकज्ञानकत्वरूपविशिष्टाभावोपजीव्यत्वमपि प्रमेयकाभावस्य नास्तीति भावः नन्विप्यादिकं विशेषणतिविशिष्टेति
व स्तत्त्वादिप्रसक्त्यापत्तिरितविशिष्टाभावकत्वाभिप्रायकतया धर्मिभेदेन वैयर्थ्याभावादाह हेत्वधिते संभवत्वादिति व्याप्यत्वांशस्य विशेषणत्वा
मपीति असाधकतानुमानेऽपि विशेषणत्वासंभवन्नमर्थोऽपि व्यर्थः हेत्वधिते तादृशाभावेति अधिकरणविशिष्टाभावेऽपि व्याप्यत्वांशविशिष्टाभाव
व्याघटकेनेति प्रत्येकव्याप्तितादृशविच्छिन्नाभावत्वादेर्विशेषणत्वाच्छिन्नविशेष्याभावत्वाघटकत्वादिति भावः हेत्वधितावच्छेदकसुमिति यावद्धर्मि

मेहान्त्रवैयर्थ्यमितिभावः नन्वेवमपि तत्पुरस्कारेण विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वेनैव नाहृशाभावत्रितयव्यापेरवच्छेत्तुं शक्यत्वात्पाश्चात्यविशेषणतां तु
र्वारमत आह विशेष्यादीति व्याख्यातं यावद्विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वस्येतिद्याभावादिप्रतियोगिकाभावत्वमात्रस्येत्यर्थः साधकत्वमीति साध्यहेतुघटी
त्यर्थः साध्यादिमत्त्वेन तदाश्रयस्यासाधकत्वव्यभिचारित्वादिरित्यर्थः विशिष्येति इदमुपलक्षणं विशिष्टाभावस्य विशेष्यादिविशेषणतासंबंधाभा
वरूपत्वेनाहृशसंबंधघटितमहोदयः मात्रस्येति मात्रपदेन विशिष्टत्वावच्छिन्नत्वव्यवच्छेदः यस्मिन्नहृदिति एतदनुसारेणानुसद्धेतौ सिद्धेरस्त्वेनेपि
स्वाश्रयत्वलिंगकसिद्धेः खंडनादेव हेत्वाभासः स्यादन्यत्राह सद्धेत्वादिविति नीपाठः सिद्धेः व्याप्तिपक्षधर्मताविनिश्चयप्रमाणस्यास्त्वंऽनेपीतिव्यभिचा
रादिरितिशेषः स्वाश्रयालिंगकेति स्वपदं व्यभिचारादिपरं व्यभिचारादिलिंगकेत्यर्थः हेत्वितो सद्धेतुत्वेन ज्ञायमानदृष्टिः तत्पायसूत्रे सद्धेतौ
सद्धेतुत्वग्रहदशायां व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन निश्चीयमाने व्यभिचारादिहेतौ सिद्धिमस्त्वेवयतः व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयदशायां सिद्धिमद्विषयत्वात्ः
व्यभिचारादेः हेत्वाभासत्वाभावात् तद्हानौ हेतुदोषत्वाभावप्रसंगात् भिन्नक्रमस्यान्तु कारोत्रैवयोज्यः एवं च यदि व्यभिचारादेरसिद्धिस्वरूपमनु
पजीव्यतयैव हेत्वाभासत्वं न तु व्यभिचारादिहेतौ सद्धेतुत्वग्रहदशायां व्यभिचारादेः सिद्धिविघटकत्वाभावेनासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वाभावा
त्वन्तदानीं तद्धेतुदोषत्वाभावप्रसंगेन असंबंधेन तद्धेतौ हेतोरपि न तदानीं न हेत्वाभासत्वेन स्यात् यावद्व्यभिचारादिहेतो निसिद्धत्वनृत्यं प्रसंगः

टी०

निरुक्तव्यभिचारादेरिति निरुक्तार्थः पर्यवसितो बोध्यः व्याख्यातायाः विषयतावच्छेदकत्वं तदा तन्मतसिद्धिप्रतिबंधस्वरूपयोग्यत्वं सत्तः एतदपि प्रायेणाऽऽग्रहस्य
व्यभिचारादेरिति तन्मते दूषणतामाह दीधितौ सिद्धेर्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टयस्यायाः सिद्धेः अप्रतिबंधेपि प्रतिबंधकत्वानुपपत्तेरन्यथापि कालांतरे तिसद्धेतु
त्वेनाज्ञानकालेऽन्यर्थः तदानीं तेनेति सद्धेतुत्वेन ज्ञानकालीनेत्यर्थः सुग्रहमेवेति सिद्धिप्रतिबंधस्वरूपयोग्यत्वस्य तदानीमपि सत्त्वादिति भावः तदा
नीमित्यादि दूषणांतरं यथा न भवति तथा स्वयं स्वातंत्र्येण व्यभिचारादेरिति मूलं व्याचष्टे स्वातंत्र्येणेति सिद्धिसत्त्वासत्त्वे इति सिद्धौ दोषपरिपाल्या
दिनासद्धेतुत्वाभाससत्त्वप्रयोजककतयोक्तेरन्यादिः नाभाससत्त्वसद्धेतुत्वेति नसद्धेतुत्वाभासत्वेऽन्यर्थः इत्यतइतिकथं चेत्याद्युक्तदोषाभावादिति शेषः सिद्धि
रवंडकेति व्यभिचारादिप्रयुक्तसिद्धिरवंडनाभावेऽपीत्यर्थः सद्धेतोः वक्ष्यमाणव्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टहेतोः असिद्धिरिति प्रकारांतरेण व्याप्तिपक्षधर्म
त्वानिश्चयदशायामित्यर्थः त्वयेति दृष्टा विशेषदूषणादित्यनेनेत्यादिरित्यंगीकारादिति तथा च व्यभिचारादिप्रयुक्तसिद्धिरवंडनस्य हेत्वाभासत्वप्रयो
जकत्वमसंभवीति भावः दीधितौ तन्त्रसाधारण्येति आश्रयासिद्ध्यादिसाधारणारोपेणोत्सर्ग तादृशोपदर्शनावदन्यतमत्वादिति निश्चयेत्याख्यायाः प्रतिबंधक
प्रयोजकत्वेनेति वन्ह्यभावस्य कारणीभूतवह्निरूपाभावप्रतियोगित्वात्मकप्रतिबंधकस्य सत्त्वादिति भावः उपष्टंभकेनेति असाधारण्यादि ग्रे वक्ष्येति शेषः
दीधितौ न प्रतिबंधक इति अन्यप्रतिबंधकभेदस्य साध्यः तेन प्रतिबंधकत्वाव्याप्यनाभावे साध्ये तत्प्रतियोगिन एव तथात्वादित्यनेन तत्प्रकारकत्वेनेतथात्वा राम०

450

141

त्यों नाभावस्य हेतुत्वलाभेन सा ध्वाविशेषरूप्याशंकानिरसनमयघटादिरूपप्रतिभावभिन्नइत्यर्थः यथाश्रुते सर्वस्यैव समनमयपदार्थत्वेनासंगतेः न चैवं नहि
शेषणांश्चवैयर्थ्यं तु समभावस्य प्रतिबंधकत्वे पूर्वपक्षिणा इत्थापत्यानन्तद्वारणाय प्रयोजनकत्वासंभवात् तच्च घटादौ दंडप्रागभावादेः प्रतिबंधकत्वावारणाय तन्नहि
तिं वा संतन्वन्नत्वादिविघटादौ घटप्रागभावादेर्हेतुतया घटादेः प्रतिबंधकत्वस्य दुर्वारत्वात् प्रागभावानंगीकारे च समस्त मा घिरिति चेन्न घटादौ दंडध्वंसा
देः प्रतिबंधकत्ववारणाय तन्मात्रार्थकत्वात् न चैवमपि घटनाशादौ कपालनाशादेर्हेतुतया कपालादेः प्रतिबंधकत्वं दुर्वारमिति वाच्यं सहानवस्थानेन संसर्गा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन वा भावभिन्नस्य विशेषणात् न चैवमपि घटादेः स्वात्यंताभावप्रत्यक्षे स्वनिष्ठाभावरूपोद्बोधकप्रतियोगिनः प्रतिबंधक
त्वं दुर्वारमिति वाच्यं विषयविधयोद्बोधकविधया तिरिक्तकारणतायाश्च विवक्षणात् प्राचीनमत इति नव्यमते ध्वंसप्रागभावाधिकरणसामान्याभाव
संभवेन मणिसामान्याभावादेरेव हेतुत्वादिति भावः कार्यव्याख्यायां तत्तन्मणप्रभावादीनामेवेति एवकारेण मणिसामान्याभावादिव्यवच्छेदः तत्
व्यमतेपि भाविमतन्मणिप्रभावादीनामेव हेतुत्वं मणिसामान्याभावादेर्हेतुत्वे उत्तेजकसमवहितमण्यभावादीनामपि हेतुत्वेन गौरवं कार्य
व्याख्यायां तेन न चैवं मणप्राघनुनस्त्वादेर्मणिसामान्याभावस्य हेतुत्वमस्त्विति वाच्यं वह्निसमवहितसमवहितकेवलमणिसत्वे दाहसामान्याभाव
प्रयोजकत्वाभावाय तेन तन्मणप्रभावादीनामेवेति एवकारेण मणिसामान्याभावादिर्हेत्विदानीमभावात् न चोत्तेजकाभावविशिष्टमणिसा

दी०

मान्याद्देरभावस्तदानीमसत्त्वेवेतिवाच्यं विशेष्यविशेषणभावेपिनिगमनाविरहेणाकारणतानुकूलत्वनायकस्यनेऽवच्छेदकतापत्तेंगौरवेणासमर्पणाद्युत्तरदाहेऽ
त्तेजकस्यहेतुतायाश्चावोपगंतव्यत्वात् नचैवंतत्रैन्धनाप्यभावत्वादिनाहेतुत्वेगौरवापत्तिरितिवाच्यंएतद्गौरवस्यफलमुखत्वेनादोषत्वात्तेनचैवमनुपाद
नुत्तरदाहेमणिसामान्याभावस्यहेतुत्वमस्तितिवाच्यंवह्निसमवहितकेवलमणिसत्त्वेदाहस्यासामान्याभावप्रयोज्यकालाभावयन्ते तत्रव्यक्तित्वेनैवेति
नवाभावस्यतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुतायामन्यथासिद्धिरितिवाच्यंसामान्याभावस्यतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुतायामेवान्यथासिद्धेः अन्यथाप्रागभावस्यकालो
पाधिविधयाप्रध्वंसस्यचतत्तद्व्यक्तित्वेनहेतुतायाअनुपपत्तेः प्रतिबंधकत्वेनिमणाद्यभावत्वेनाहेतुत्वादितिभावः अयंअनुमित्यनुत्पादस्यप्रतिबं
धकमात्रप्रयुक्तत्वरूपः अनुमित्याद्यावितितत्याचामत्यधीत्याद्युक्तैरेयानवकाशइतिभावः अनुमितौनौमितिइंचाद्यानुमित्यनुत्पादइत्ययं तथा
चसुषुप्तावनुमित्यनुत्पादानुरोधेनासिद्धेर्हेत्वाभासत्वमावश्यकमिमत्यर्थीनिरर्थपक्षाघात- नातिव्याप्तिरितितस्यपरामर्शविषयाभावत्वाभावा
दितिभावः साध्याभावस्यैवेतिस्वकारेणसाधनाभाववत्पक्षादेर्व्युदासः तस्यापिपक्षादेः साधनवद्व्यक्तसादेरपि समानसंवित्संवेद्यत्वस्यव्याहृत्वा
वसंभवात्दाहपरामर्शविशिष्टउभयाकारइतिपक्षधर्मतासंसर्गकः पक्षधर्मताप्रकारकप्रत्ययः तन्मात्रे सव्यभिचारमात्रेत्तरत्यानुविरोधस्यसाध्यसाम
नाधिकरण्यग्राहकविरोधितयादूषकत्वेतुतत्रापि-विरोधेपि-तयोः दुष्टत्वसाध्यकप्रमेयत्वस्यसाधकहेतोः पक्षानयोः आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योः

रघु०

142

452

त्यर्थः इति भावार्थः प्रमेयो वेति निन चात्र साध्यनिरूपयदृत्त्वं तादृशाभावप्रतियोगित्वं तत्तद्रूपस्य व्यभिचारः प्रसिद्ध इत्यर्थः तस्य सव्यभिचारत्वे माना
भावात् तथास्त्वपि निसो घटः सद्भावान् जलत्वादित्यादौ तदर्थे प्रसिद्धौ तात्पर्यात् आश्रयासिद्ध्यादेरित्यादिपदं तु चतुष्टयस्य संग्रहायेत्यग्रिमे
ग्रन्थः तादृशाभावस्य पक्षधर्मताविशिष्टव्याप्यभावस्य व्याप्यभावादीनामिति आदिनाव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावपरिग्रहः वैशिष्ट्यस्य वि
शिष्टसाध्यवत्त्वादिरूपतया सुग्रहाभिप्रायेणाह वैशिष्ट्यस्य विषयकइति अन्यथैव तस्यैव विरहाणामित्यभिप्रेतोपेति ग्रन्थपदस्यादिनोक्तमभिप्रेतस्यार्थः
दृष्टिनाव प्रसिद्धेरिति इदमुपलक्षणं साध्याभावे सत्त्वं ताभावेन व्याप्तिरित्यपि दृष्टव्यं व्याख्यायां इत्येव पाठ इति एवकारेणाऽस्याऽनेन विशिष्टपक्षेऽन्या
दिव्यावृत्तत्वविशेषं तत्काचित्काधिकपाठव्यवच्छेदः सर्वेष्वंत्र्यारव्येयः ॥ ॥ उभयोविरोधि चेत्यादि तु उभयपक्षस्य हातानस्यावियथत पापरामर्शविरोधि
तावच्छेदकरूपमसिद्धिरिति योजना तावनस्य वियत्तपा परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वमन्योऽन्यं व्यभिचारतद्भाव इत्याभिरनः पक्षस्यैसंतत्र नापि प्र
त्यमेविरोधितावच्छेदकमित्यते कांचनमयपर्वतवान् कांचनमयवह्नेरित्यादौ साध्याप्रसिद्ध्यादिसंग्रहाय भिन्नत्वपंत्र मपि नहर्षमेव हृदो वह्निमान्
धूमादित्यादौ तु नादृशज्ञानाभिन्नवृत्तिव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं कामिनीज्ञानसाध्यादिकं प्रसिद्धं वह्निमान् वह्निमान् हृदे नादित्यादौ च वह्निम
द्वृत्तिहृदत्वसंग्रहाय विशिष्टपक्षसाधनवैशिष्ट्येति विशिष्टेति पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नार्थकेनेन धूमवान्वह्नेरित्यादौ व्यभिचारस्य धूमासमिवा

453

टी०

रिवान्हिमान्पर्वत इत्यादावपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वान्नतद्धेतोर्व्यभिचारितानभिन्नव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं तत्र व्यभिचारत्वात् ज्ञानस्येति वाच्यम्

इत्यपास्तं। पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादौ पक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधीभ्रमस्यैवाप्रसिद्धेः। न च तत्र धूमाद्यभिसाध्यग्रहस्य प्रतिबन्धितावच्छेदकस्य विरो-

धितानाप्रसिद्धिरिति वाच्यं तादृशवैशिष्ट्यविषयकविशिष्टसाध्यग्रहस्यैव विशिष्टत्वात् केचित्तु एतदस्वरसेनैव तादृशग्रहविरोधिसविषयत्वा-

त्मकत्वगर्भलक्षणामग्रे वाच्यमित्याहुः। यद्वेत्यादि द्वितीयविरोधितावच्छेदकतानुपादाने धूमव्यभिचारिप्रमेयत्ववान्पर्वतो धूमवान्प्रमेयत्वादित्या-

दौ प्रमेयत्वस्य स्वरूपतः विशिष्टसाध्याव्यभिचारिसामानाधिकरण्याभाववत्प्रमेयत्वादिरूपस्य भ्रमात्मकासिद्धेरसंग्रहः तत्र प्रमेयत्वविरोधितावच्छे-

दकोक्तसत्वेन तच्छून्यत्वाभावात् तत्सदुपादाने तदुपादाने तु न स्यात्तत्रासत्वेन तच्छून्यत्वप्रयुक्ततदुभयशून्यत्वं वर्त्तत इति तत्संग्रहः। धूमवान्वह्नेरित्यसंख्या-

प्यत्वासिद्धिरूपव्यभिचाराद्यन्तर्गतैवेति न तदसंग्रहो दोषः। तत्संख्यात्वेनैव व्याप्तिग्रहस्यापकतापरं इदं अवच्छेदकत्वं दूषणगर्भं गुर्वितिलघुलाघवान्तरमाह तदा-

दृश्यग्रहेत्यादि तादृशोभयविशिष्टविषयकत्वज्ञानत्वादीनां विरोधितानभिन्नेत्यत्रत्वज्ञानपदकृत्यमाह वह्निमानित्यादि अत्र यथाव्याप्तिग्रहविरोधितद्वयरूपविशि-

ष्टहेतुग्रहविरोधीति तादृशवृत्तिव्याप्तिग्रहविरोधित्वाप्रसिद्धेस्तन्निवेशमुपात्तमिति भावः। वह्निव्याप्यद्रव्यत्वादिति हेतौ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधिनि भ्र-

नुपसंहारित्व एव पक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहाविरोधित्वं प्रसिद्धं अतो व्यतिरेकव्याप्त्युपादानेन च व्याप्तिग्रहविरोधित्वमत्रान्वयव्याप्तेरेव वाच्यान्तव्यासात्ते

राम०

नद्विरोधितावच्छेदकरूपस्य तानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वं अनुपसंहारित्वे अतिव्याप्तं स्यात् तथात्र पपरामर्शविरोधित्वमेव लक्षण
घटकमस्तु न चासति यत्र वृत्तित्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्त्यभावे व्याप्ते: ज्ञानासत्वाहिकमित्यादिना मनोयोगाभावत्वादिसंग्रहः विशिष्टेति विशिष्ट
यद्धेतावव्याहीत्य धूमव्यभिचारित्यादि अत्र भ्रमव्यभिचारित्वेयत्ववत्पर्वतवृत्तित्वविशिष्टधूमाव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावत्वेनेतादृश
ज्ञानभिन्न वृत्तिपक्षव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकं यद्वद्विशिष्टसाध्यसाधनतानेनेव्यापकं व्यभिचारत्वानत्वादिकं तदुभयसत्वादव्याप्तिः तदुपादाने
तु यद्विशिष्टपक्षतानत्वाव्यापकेत्वभावादेव तदुभयमादायलक्षणसमन्वय इति न दोषः ननु तादृशमेयत्वं न पर्वतव्यावर्त्तकमिति तद्घटितविशिष्टाभावो
प्रसिद्ध इति ज्ञाप्तिर नोधूमव्यभिचारिवन्हीत्यादि अत्र व्यभिचारित्वे महानसीयवन्ह्याहेर्वन्हिमत्वं तद्वन्हिरूपस्य व्यावर्त्तकमिति भवति विशि
ष्टाभावः तत्रचोक्तयुक्त्यातिव्याप्तिरितिभावः धूमव्यभिचारिवन्हिमत्पर्वतवृत्तित्वविशिष्टधूमाव्यभिचरितसामानाधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशोभ
याभाववह्न्याहेरिति ज्ञप्तिचिन्त्यात्सामान्यिकः धूमवति धूमव्यभिचारिवन्हेरपि क्वचित्संभवात् तदुभयाभावत्वान्तस्य परामर्शविरोधित्वात् तत्रोभयत्वे
नोभयाभावात् विशिष्टसाध्यतानत्वस्य मस्य पक्षमाह पर्वतत्वादि अत्रेत्रोक्तरीत्या व्याप्तिर्बोध्या अत्र सर्वस्यैव धूमस्य तद्वत्वाव्यापकत्वेनाव्याव
र्त्तकत्वात्तद्विशिष्टाभावत्वमिति तु ध्येयं न च तद्व्याप्यापकद्रव्यवानित्युपलक्षणमेतत् द्रव्यत्व सामानाधिकरण्येनाव्यापकत्वस्य व्यापकत्वस्य घ

455

टी०

ग्रहसंभवेनाविरोधात् न च हृदस्याव्यापकतावच्छेदकरूपावगर्भसाध्यं धूमवत्त्वस्य हृदत्वव्यापकतावच्छेदकत्वात् विशिष्टसाधनत्वानवस्थेत्य
स्य फलमाह पर्वतो धूमवानित्यादिके चेतु न्वनिष्टस्यैव पर्वतत्ववह्नित्वविशिष्टधूमाव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभावस्यासिद्धत्वेन तु विशिष्टे
तु निष्ठस्यानेन विशिष्टसाधनत्वानवस्थेयस्याविवक्षायामपि न क्षतिरित्याहुः व्यभिचारिणापि तिव्याप्तिं निरस्यति व्यभिचारज्ञानं त्विति व्यभिचारविष
यतो विनापि उपसिद्धसाध्यादिधीसंभवादिति भाव ननु धूमाव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् चन्द्रेत्यत्र व्यभिचारे अतिव्याप्तिरतः क्वचिदिति तथा च तत्र व्यभिचा
रत्वमसिद्धत्वं चेष्टमिति भावः अत्र धूमाव्यभिचारिवह्निर्धूमवान् चन्द्रेत्यत्र व्यभिचारे अतिव्याप्तिं निरस्यति न खलु स्वत्वे तु व्यभिचारान्तरेणाकिमपराद्ध
हेतोः स्वरसाद्ग्रे विशिषेत्यादिलक्षणान्तरव्याप्तिपक्षत्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्यभावस्यासंग्रहापात् परामर्शविरोधित्वमिति विशेषेति हेतुना
वच्छेदकावच्छिन्नत्वमर्थः एवमग्रेपि इत्यादीत्यादिपदात् पक्षे साध्यव्याप्यत्वादिधीसंग्रहः अग्ने तमस्यापि तादृशासमूहालम्बनविरोधित्वमपि सम्भावितं तिबोध्यं
यत्र तादृशासमूहालम्बनमप्रसिद्धं तत्संग्रहायेदमित्यप्ये ननु निर्धूमः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् निर्धूमः पर्वत इति परामर्श आहार्य
एवानस्तद्विरोधी अप्रसिद्धेः न सत्र स्यान्निर्धूमपर्वतत्वस्वरूपासिद्धावव्याप्तिरतोनुसंधेयेति परामर्शविषयविषयकग्रहविरोधित्वमेव वाच्यं न तु प्रम
वान्पर्वत इति ग्रहमादायनिर्धूमपर्वतस्वरूपासिद्धावस्त्येवेति भावः अग्ने तमत्वरूपेण हेतोरदंशानुसंधेयमित्याशयेनाप्रायशइति न च न्वपुव्याप्ति राम०

ग्रहविरोधितावच्छेदकम् अन्यज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वमनुपसंहारित्वे यिगानमतो व्याप्तिग्रह इति केचित्तु सर्वोक्तास्त्वेवं ग्रहविशि
ष्टेति धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमत्वं इति विशिष्टसाध्याग्रहस्य निर्धर्मितावच्छेदक स्य विरोधित्वान मयासिद्धमनन्तत्र सव्याप्यत्वासिद्धस्य व्याप्तिरतो विशि
ष्टेति तत्र च धूमत्वे इति ग्रहविरोधिसविषयकं कामिनीजिज्ञासादिकमेव मयसिद्धमित्यनुः । ह्रदो वह्निमान्वह्निव्याप्यत्वस्वाभावव्याप्यकीभूतलाभाववत्ति योगी
न इत्यादौ तादृशविरोधित्वं मनोयोगाभावादौ प्रसिद्धं साधनाप्रसिद्ध्यादिसंग्रहाय व्याप्यत्वेन ज्ञाता इत्यास विषयावृत्तियद्व्याप्तिग्रहविरोधित्वं तद्वच्छेदकत्वा
देव व्यभिचारादौ तत्प्रसंगः । धूमाव्यभिचारिवह्निमान् पर्वतो धूमवान्वह्नेरित्यादावप्रसिद्धिसंग्रहाय विशिष्टरूपेणेति वह्निमान् वह्निमान् ह्रदत्वादित्य
त्र वह्निमद्वृत्तित्वेन हेतौ स्वरूपासिद्धिसंग्रहाय पक्षसाधनयोरिति ष्टेति कामिनीजिज्ञासाद्यादिवारणाय तज्ज्ञानविषयत्वेनेत्यादि विरोधित्वं तज्ज्ञानविष
यतया परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वं तदर्थः । न च ह्रदो धूमवान्वह्नेरित्यत्र ह्रदो वह्न्यभाववान् वह्निर्धूमव्यभिचारी तिज्ज्ञाने सत्वाद्व्यभिचारत्वानतिव्याप्ति
विरोधिता सा तादृश सविषयवृत्तित्वे वैशिष्ट्यनिष्ठव्यभिचारेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं विरोधिताहितानमेदेन नानाव्यभिचारत्वानवच्छिन्नेनैव छेदकं तयाचताद
शासविषयावृत्तिर्व्यभिचारमात्रविषयकसाननिश्चयाव्याप्तिग्रहविरोधितानवच्छेदकत्वस्य व्यभिचारत्वानवेसत्वेनादौ षाद । यद्वा विशिष्टपक्ष
विशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहविरोधिताया सविषयवृत्तिस्तद्वच्छेदकेनानवच्छिन्ना या व्याप्तिग्रहविरोधिता तदनवच्छेदकत्वमर्थः

457

टी०

व्यभिचारित्वान्निष्ठानुव्याप्यमहविरोधितासविषयत्वनिष्ठतादृशाविरोधितावच्छेदकेनानवच्छिन्नैवस्तु ह्रदो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमादित्यादौ तादृशविरोधित्व
प्रसिद्धिमादाय तादृशेत्यादि दृढं विरोधित्वं फलानुमानेन यतसंकेतरणाभावसाधारण्यमित्याशयः लाघवादाह साधारण्यादेरिति कामिनीजिज्ञासादिवा
रणायविषयत्वे तेन नैव प्रपिकामिनीत्वानादिकमवारितमेवेति वाच्यं। कामिनीत्वानन्तानारेरविरोधितयानस्य विषयतया विरोधितावच्छेदकताप
र्याप्त्यनधिकरणत्वात् विषयतायातानीयत्वविरहमाह धूमव्यभिचारिवह्निमान् पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरित
सामानाधिकरण्याभावसंग्रहायाह साधारण्यमित्यादि तथा च तत्र साधारण्यस्य प्रवेशेऽपि न साधारण्यतादृशविषयतावच्छेदकतापर्याप्तिरिति
भावः साधारण्यविषयत्वप्रवेशफलमाह साधारण्यादेरिति धूमाव्यभिचारिवह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ साधारण्यादेरप्रसिद्धत्वाभावेऽपि न त
ति: यत्र साधारण्यादिकं यत्र साधारण्यविषयत्वादिकं प्रदूह्य ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र साधारण्यविषयत्वेनान
वच्छिन्नत्वमिति विशेषणेन इत्यभिमतः धूमव्यभिचारिवह्निमान् पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ पूर्वोक्तरीत्या पक्षवृत्तित्वविशिष्टधूमाव्यभिचरितसामानाधि
करण्याभावादिसंग्रहाय विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्येत्यादिप्रकारो बोध्यः कारः नह्येवं तु धूमाव्यभिचारिवह्निमान् पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ अव्याप्त्या
सिद्ध्यादावव्याप्तिरेवं धूमव्यभिचारिवह्निर्धूमवान् वह्नेरित्यादौ असिद्धाव्याप्तिश्च तत्रापि विशेषपक्षविषयतावच्छेदकत्वेन साधारण्यविषयत्वाप्रसि

145

458

रम.

हेतुः यत्रेत्यादि नच संयोगेन रूपवत्त्वं धूमवत्त्वं वा न पक्षवृत्तिरिति वाच्यमन्यतरासिद्धेः सर्वस्यैवाश्रयासिद्धत्वादिति वाच्यं तत्र हेतुत्रिभूतस्य लक्ष्ये वक्तव्य
स्यात यत्नस्य मात्र अत्र केचित् वह्निमित्यनेनानुमानेऽवयवे सूचितं आश्रयासिद्धत्वादेरेव गमकत्वादित्याहुः अपरे तु मित्रत्वधर्मिकत्वान्नहे
त्वइत्याहुः केचित्तु इत्यादि साध्याप्रसिद्ध्यादिसंग्रहाय संभवं तत्र वह्निमान् वह्निमान् हृदत्वादित्यत्र वह्निमद्धृदत्वेन हृदत्वं संग्रहाय पक्षसाधनयोर्वैशिष्ट्यानुपा
वन्नं विरोधित्वस्येति यावत् विरोधित्वज्ञानेन तद्व्याप्तिग्रहाननुमितिस्वरूपकीर्तनं कामिनीजिज्ञासादिवारणाय हानस्येति पूर्वकस्य तत्संग्रहाय इति
पूर्वकल्पेन सव्यभिचारस्यैव निवेशः इति भावः उपाधेर्यन्निश्चयानन्तरं अनुपाधेः यः पक्षः इति केचित्तु आहुः न चात्र ... सिद्धेः सव्यभिचारसंग्रहाय स उपाधे
परत्वेनैव वाच्यं साधनवैशिष्ट्याभावप्रज्ञानोपाधेः यः न यावैशिष्ट्यं नोपाधेर्यन्निश्चयानन्तरं वह्निमान् वह्निमान् हृदत्वात् इत्यत्र वह्निमद्धृदत्वं निरूढत्वस्वरूपस्व
रूपासिद्धिसंग्रहः एवं तत्संबन्धेनाव्यापकत्व ग्रहा विरोधित्वेनैव तत्संग्रहेण हेत्वाभासान्तर साधनतावच्छेदकत्वसंग्रहाय साधनवैशिष्ट्येऽनुपाधेर्यमेवतर्हि शे
षः परं नोपाधेः पक्षे निवेश्यं साध्यसामानाधिकरण्यपर्यवसन्नत्वव्यभिचारवारणाय विशेषणीयं चेति वह्निमान् वह्निमान् हृदत्वादित्यत्र वह्निमद्धृदत्वस्य
त्वस्य साध्याप्रसिद्धेश्च संग्रहाय सम्पन्नं संग्रहे तेनानेन धूमसमानाधिकरणाद्रूपवान् धूमवान् हृदत्वादित्यत्र धूमासामानाधिकरण्यरूपाश्रया
सिद्धिर्नापि एवमधीयानेन पूर्वकल्पेऽपि संग्रहः सूचितः इदानीं विवक्षितेन साध्यसामानाधिकरण्यग्रहाविरोधित्वेन तत्संग्रहो न स्यादित्याशंकायां

१४६

२१० 146

मित्युक्तं तव्याप्यसत्त्वेनानन्तसंग्रह इति भावः तद्भिन्नं यत्किंचित्तार्किकं यत्र धूमे वह्निमान तद्धूमादिव्याहेत्व्याप्य यदहविरोधिज्ञानमप्रामिह तत्र यत्र वा
स्वरूपासिद्धिसमूहालंबनरूपमेवव्याप्तिग्रहविरोधिप्रसिद्धं तत्राव्याप्तिः पर्वतो धूमव्याभिचारिवह्निमान् पर्वतत्व्व नित्त विशिष्टस्यमाव्यभिचारिन सामाना
धिकरणाभावसहस्राद्यव्याप्तिश्च। न तु लक्षणामाह स्वरूपत इति तो तिदिक् ननु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारणस्य परामर्शविरो
धितावच्छेदकत्वाभावादिति वारणाय साधारणपदभिन्नत्वमिति शोध्यपदिति सत्त आह यास्त्रायां असाधारणपमिति साध्यवद्भिन्नत्वमिति तेन वहेत्वमित्य
त्वासाधारणपायुपाहाने हेतुमित्यत्रैतेन जातिप्रसंग इति वाच्यं तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वरूपसाध्यविकभेदनिवेशात् नाह्शेतीविषयांतेनक
मधारयः साधारणासाधारणपभिन्नत्वे सति परामर्शविरोधितावच्छेदकेत्यर्थः अतिव्याप्तिमितिनत्रसमूहालंबनमाह्यपाति प्रसंगवारणायपराम
र्शत्वावच्छिन्नविरोधित्वस्यावश्यं निवेश्यतया कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यतायाः परामर्शत्वानवच्छिन्नत्वाज्जातित्वाभ्याप्तिरित्याशयः आश्रयासिद्ध्यादिना
नप्रतिबध्यतायाः परामर्शत्वानवच्छिन्नतया आश्रयासिद्ध्यादेर्व्याभिचारणायपरामर्शविव्यापकप्रतिबध्यताहिनिरूपितप्रतिबंधकतात्मकपरामर्श
विरोधित्वस्यैव निवेश्यतया निव्याप्तिसंभवात् वह्निमानित्याद्यविति वाह्निमान्येयत्वादित्यादिविलक्षणाद्याद्यिनावह्निसमानाधिकरणात्रद्रत्वेवा पर्वतो
वह्निमान्नरूपत्वादित्यादौ। परिग्रहः आश्रयासिद्ध्यादेरिति आदिना वह्निसमानाधिकरणोमाविह्प्यलोपः वह्न्यसमानाधिकरणाद्द्रत्वाद्यात्मक आश्रय

460

राम०

सिद्धपरिग्रहः पक्षेपक्षतावच्छेदकाभावस्येव पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावस्याप्याश्रयासिद्धित्वादिति भावः साधारणपरूपत्वादि
ति असाधारणपरूपत्वाद्युनिरोधः द्वितीये तस्यासाधारणपरूपत्वात् एवं आश्रयासिद्धिविरहे कथमिति न च तत्रव्याप्यत्वासिद्ध्यादिकमादायैव व्यसि
द्धत्वव्यवहारसंभवतीति वाच्यं असिद्धित्रयस्य परस्परव्याप्यतया आश्रयासिद्ध्यभावे अन्यस्याप्यभावइत्याशयात् सामानाधिकरण्याभावेन हेत्वव्या
प्यत्वासिद्धिः असिद्धिव्यवहार इति तस्याश्च तेषां परस्परव्याप्यत्वं प्रसिद्धमेवेत्याशयः नस्य वह्निव्यभिचारित्वे यत्वाद्रेः असंपाद्यत्व इति आश्रयासिद्धिवे
नेत्यादिः उक्तरूपेति आश्रयासिद्धिरूपेत्यर्थः असाधारणत्वं चेति द्वितीयस्यस्यत्वाभिप्रायेण तत्र वह्न्यसमानाधिकरणहेत्वस्यसाधारणपर
त्वाभावेनासाधारणपरूपत्वात् न हि भावयोः साधारणासाधारणाभावयोः तयोः साधारणासाधारणात्मकाश्रयासिद्ध्योः इति तौ प्रकृत
पक्षेऽस्तु पक्षलक्षणं प्रकृतसाधने स्यादित्यर्थं तेन वह्निमान् व्याप्यव्यभिचारित्वात् वह्निमान्वह्निसमानाधिकरणहेतुत्वादित्यादौ साधारणासा
धारणपरूपसाधनाप्रसिद्धेर्नासंग्रहः अत्र प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकत्वं स्वाभावाविषयकप्रतीतिविषयप्रकृतपक्षकत्वं प्रकृतपक्षत्वं प्रकृतसाध
नाप्रविष्टाभावकत्वं स्वाभावाविषयकप्रतीतिविषयप्रकृतसाधनकत्वं बोध्यं व्याख्यायां अत्र वह्नीतीति परास्तमित्यंतन एकोऽन्यः प्रकृतलक्षणे
हेतुभिन्नत्वसाधारणादेर्निवेशे वक्ष्यमाणातिव्याप्तेरसंभवः तत्र तदभावस्य प्रकृतपक्षाप्रविष्टत्वाभावात् अत आह साधारणादिकमिति प्रकृ

टी०

तेपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेनिवेश्यं सद्भावस्यैवहेत्वमिश्रितसाधारण्याद्यभावस्यैवएवकारेणाहेतुमिश्रितसाधारण्यादिव्यवच्छेदः पक्षतावच्छेदकेन व्यभिचा

रित्वयत्त्ववद्दोषे॰ एवं शादिति तथाचहेतुमिश्रितसाधारण्यादिनिवेशे पक्षतावच्छेदकप्रविष्टेत्यादिविशेषणेन न असाधारणसंभवादसाधारणकेवलान्वयिनश्चैव

पर्वमुक्ताव्याप्तितादवस्थ्यं वस्यादित्याशयः सप्याव॰ तादृशासाधारण्यादिनिवेशेच॰ इत्याद्याविति आदिनावन्नसामानाधिकरण्याभावाभाववद्वृत्ति

वान्पर्वतोवह्निमान्धूमत्वादित्यादेः परिग्रहः साधारणादाविति॰ वह्निव्यभिचारित्वादावित्यर्थः आदिनावत्त्वसामानाधिकरण्यादिरूपासाधार

णादिपरिग्रहः साधारणेपति तादृशासाधारण्यादित्यर्थः पक्षेति पक्षतावच्छेदकेत्यर्थः ननुवह्निव्यभिचारित्वयत्ववानित्यादाविवात्रापि तस्यसंग्राह्यत्वानन्त्या

नियाम्पिरतआहतत्रेतिवह्निव्यभिचारित्वादावित्यर्थः असंग्राह्यत्वादिति व्याप्यत्वासिद्धात्मकसाधारण्यादेरेवसंग्राह्यत्वेनइष्टत्वात्तत्रवैषम्यमितिभावः

वह्निव्यभिचारित्वे तथाचवह्निव्यभिचारित्वत्ववानित्यादौ हेत्वमिश्रितसाधारण्याद्यभावस्य पक्षतावच्छेदकप्रविष्टप्रमेयत्वादिरूपहेतुप्रविष्टाभावकतयावह्नि

व्यभिचाराभावाभाववत्प्रमेयत्ववानित्यादेश्चतादृशासाधारण्याद्यभावस्य पक्षतावच्छेदकप्रविष्टप्रमेयत्वादिरूपहेतुप्रविष्टाभावकतयानाव्याप्ति

व्याप्ति॰ नचतादृशाभावकसंख्याभावविषयकप्रतीतिविषयाय॰ पक्षतावच्छेदकप्रतीतिविषयपक्षतावच्छेदकहेतुसाध्यकत्वमेवतस्याघेतादृशासाधारण्या

देरसंभवे व्याप्तिर्दुर्वारैवेतिवाच्यं साध्यत्वाभावविषयतानिरूपितायाविषयतायाअनिरूपकोपः पक्षतावच्छेदकप्रतीतिविषयपक्षतावच्छेदकहेतुसाध्यक

462

(14)

राम०

स्यैवतादृशाभावकत्वरूपत्वादित्याशयात् नन्वेवं यत्र प्रकृतपक्षे प्रकृतहेतोर्न प्रवेशस्तत्राव्याप्तिः तत्र तादृशहेतोरप्रसिद्धत्वादत आ
ह पक्षेति हेतुमित्यन्तं निरुक्तमुख्यभेदनिवेशाभिप्रायेणातद्विषयकेत्यादि पारिभाषिकभेदनिवेशे च हेतुमन्निष्ठेन साधारण्याद्युपादाने पि
न क्षतिरिति ध्येयं प्रकृतपक्षाप्रविष्टसाधारण्यादौ तेन वह्निव्यभिचाराभावाभाववत्त्वमेव यत्ववन्ति स्यादौ च प्रकृतपक्षाप्रविष्टो वह्निव्यभिचाराभा
भावः हि व्यभिचाराभावाघटितत्वेन साधारण्यस्य वह्निमद्वृत्तित्वेन साध्यवद्वृत्तित्वघटितं न साधारण्याभावात् न तत्र साधारण्यापादानाति
व्याप्तिरित्याशयः प्रकृत पक्षाप्रविष्टेति रहस्यं पर्याप्त्यनभिप्रायेण प्रकृतपक्षाप्रविष्टसाधारण्याद्यप्रविष्टमुक्तमपि दूषणं ननु साधारण्येन
न रूपेणैव तादृशो प्रसिद्धं तदभावस्य प्रकृतपक्षाप्रविष्टत्वादित्यत आह नहीति प्रकृतपक्षप्रविष्टाभावं के पक्षान्तर्व्यभिचारित्वमिति पाठः वह्निव्यभि
चारे असीति प्रकृतसाध्याभाववद्वृत्तित्वादेरेव साधारण्यादिरूपत्वादिति भावः तद्भिन्नत्वं वह्निव्यभिचारान्तररूपभिन्नत्वं स्यादिति हेतुमन्निष्ठेन सा
धारण्याद्युपादाने वा यावत्तत्के न पाप्रकृतपक्षे व्यादिवैयर्थ्याकांक्षा मा भूदित्यवश्यमेवेत्याशयः एतेनेत्यादिग्रन्थः मानाभावात्प्रसिद्धिसंभवादाह किं
चेति मेयत्वरूपेति मेयत्वादिरूपेत्यर्थः आदिना साधारणपरूपाद्यप्रसिद्धिरिति परिग्रहः विशेषणमिति उक्तं एवं चेति शेषः साधारण्य साधारण्या
देः तत्र तस्य पक्षे अत अप्यावर्तकत्वात् एतेनाधिकैषापाद्युक्तदूषणेन तत्र हेतिमिरूपान्वितत्राधिकरणेनेति साध्याभाववद्वृत्तित्वाधिकरणेनेत्य

१५८

टी०

र्यः स्वपि तिलादृष्टं स्वरूपं मेयत्वत्वादिकमेवेति भावः नियन्त्रितमेवेति एवकारेणाहेत्वभिमिश्रितसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकनियन्त्रितसाधा
रणस्य न व्यवच्छेदः तथा सत्येव वह्न्यादौ साधारण्यासिद्धिसमर्थनसंभवादित्याशयः वाच्यमिति न यावत्साध्याभाववद्वृत्तिधर्ममात्रमेव साधारणत्वा
द्वेन विवक्षितमिति भावः यथाश्रुतावश्यत्वनिवेशे साधारण्यघटकत्वात्काम्यपासिद्धेरसंग्रहतादवस्थ्याद्धाहाभाववत्त्वं चेत्तिव अप्यपि वारीमेयत्वमिति तत्त्व
प्रकृतपक्षमविषयमेवेत्याशयः नाहृत्येति साधारण्यघटकेत्यर्थः नासंग्रह इति इदमुपलक्षणं वह्निमभिवारामावाभाववत्त्वमेव तत्त्वनित्यादौ
नाहृत्यासाधारण्यादिभिन्नत्वाभावात्साधारण्याद्यसंग्रहश्चापि बोध्यं अत्राहुरित्यादिमपि चेत्साधनं कुर्वतां समग्रह साधर्मोमानामसमाह गुरुत्व
णादिति साधारण्यादिभिन्नत्वमेवेति एवकारेणाहेत्वभिमिश्रितमेवेत्यस्य तन्त्रदधिकरणेत्यादि व्युच्छावच्छेदः तथा च हेतुमिश्रितसाधारण्यस्यावच्छिन्नादि
यस्साधारण्यादित्याह इतिभावः उक्ताप्रयासिद्धेरसंग्रहाय हाभाववत्त्वमिति तद्व्याहाननं चाभिन्नत्वानीयाहनं चः संग्रहायेति प्रकृतपक्षे साद्दिवि पोषणी
यादृतेनेन तन्न संग्रह इतिभावः नोपादेयमिति तत्र सर्वेषां साधारण्यानामाश्रयाभिः आत्मकत्वसंग्राहकतयाऽनन्वलवैयर्थ्यादिति भावः प्राहुरिति अत्रेत्यर्थ
हेत्ववारणात्साधारण्यादिशब्दस्य पर्याप्तार्थकत्वेनासंकोचाद्यमयाहृत्य प्रकर्षः सूचितः आहुरित्यनेनास्वरसः सूचितः स च प्रकृतसाध्याभाववद्
त्तित्वादेरेव साधारण्यत्वेन साधारण्यान्तरमानाभावः साधारण्यत्वस्यैकस्याभावेन वारणीयसाधारण्यभेदनिवेशेनैवोपपत्तौ किं चेत्यादिनोक्तदोष राम०

464

नाद्रव्यत्वं किंच वस्तुतस्त्वित्यादि वह्न्यभावातारीमाव्यतिरेकिसाध्यके साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्यत्वादिपरामर्शस्यैवाविरोधितानिरूपकत्वेन
निवेशात्साधारण्यांतरे तादृशव्याप्यत्वादिपरामर्शविरोधित्वाभावादेव तद्धारणासंभवेनाभिप्रायांतरवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति अत्रेदं बोध्यं सत्प्रतिपक्षाभ
धियाभावकत्वेन साधारण्यादिविशेषोपस्थापकत्वात्तत्र साधारण्याद्यात्मिकासिद्धिस्तत्र साधारण्यादिभिन्नत्वं न देयमस्मत्त्रयत्नदेयमित्यत्र नासमर्थता
हकं सत्प्रतिपक्षेत्यादिकं न तु तत्साधारण्यादिविशेषणामिति न कोपि दोष इति रहस्यं केचित्तु घटात्यन्ताभावादित्वावच्छिन्नत्वं नीलघटवत्त्वव्यत्वादि साहि
घाटस्वात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वव्याप्यत्वादिरूपा तादृशव्याप्तिसिद्धिसंग्राहणीयत्वं घटाभाववद्वृत्तित्वव्याप्यत्वादिरूपव्यभिचारसाधारण्यादेर्न तादृशाभिप्रायेण माप
रूपकं अभावत्वं च विरोधित्वमेवेत्याहुः तन्मते साधारण्यत्वस्यैकस्याभावेन वारणीयसाधारण्यादिभेदनिवेशेनैवोपपत्तेः अनुपसंहारित्वे-
अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वादेः तथात्वेति अनुपसंहारित्वस्यापि दोषः इति भाव इति एतदुत्तरं न च सामान्यतः व्यभिचारस्य दोषत्वेनानुप
संहारित्वेनापि व्याप्तिः कथमेतादृशावधारणमिति वाच्यं अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिविशेषान्यतरविरहरूपताया एव अन्वयव्याप्तिविरोधि
त्वसत्त्वेऽपि तस्य सुलभत्वादिति पाठः अत्र वक्तव्यं कथं कुतः एतादृशावधारणं अन्वयव्याप्तिघटितपरामर्शस्यैव निवेशः लघुत्वादिति
अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्त्युभयसाधारणानुगमकरूपाभावेन सामान्यतो व्याप्तिविरोधित्वस्य निवेशासंभवस्यापादकः केचित्तु सामान्यतोव्या

टी०

भिचारभेदत्वेनोपादाने प्रागुक्तव्यभिचारलक्षणस्य व्याप्तिविरहरूपासिद्धिसाधारण्यापत्त्या तत्राव्याप्त्यापत्तिरिति प्रत्येकभेदनिवेशादित्यर्थः अपरे तु
सामान्यतो व्यभिचारभेदत्वेनोपादाने मेयत्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगी वह्निरकालीनः पर्वतो वह्निमान्मेयत्वादित्यादिरूपासिद्धिविशेषे मेयत्व
समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिवह्निरूपव्याप्यत्वासिद्धावव्याप्त्यापत्तेः तस्य व्यभिचारभिन्नत्वाभावात् प्रत्येकभेदत्वेनोपादाने च तत्र वह्न्यभाववद्वृत्ति
मेयत्वरूपसाधारण्यविशेषभेदस्यैव निवेशनीयत्वान्नाव्याप्तिः न च तत्र भिन्नान्तर्नोपादेयमेव वह्न्यभाववद्वृत्तिमेयत्वरूपसाधारण्यस्याप्यसिद्धिभे
नसंख्यातत्वादिति वाच्यं समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकतया तस्य पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षज्ञानविरोधित्वेनाव्याप्यासिद्धित्वासंभवात् एवं सा
मान्यतो व्यभिचारभेदत्वेनोपादाने भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये वह्निमान् वह्निमान् ह्रद इत्यादौ वह्निमद्वृत्तिह्रदत्वरूपसाधारण्य
(सामान्यभेदस्यैव निवेशनीयत्वान्नाव्याप्तिरिति भिन्न) व्यासिद्धावव्याप्त्यापत्तेः तस्यासाधारण्यरूपतया व्यभिचारभिन्नत्वाभावात् प्रत्येकभेदत्वेनोपादाने च तत्र
वह्न्यभाववद्वृत्तिह्रदत्वरूपसाधारण्यमात्रभेदस्यैव निवेशनीयत्वान्नाव्याप्तिरित्यभिप्रायेणाहुः तत्राव्यभिचारस्येति सप्तम्यर्थो विषयत्वं वृत्तित्वं कर्तृकाव्यभिचा
रस्याप्यर्थः व्याप्तिसमानाधिकरणाभावत्वरूपत्वेनेति विशेषे तु तत्र व्यभिचारस्य वह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपत्वेनैवोपादः नादरणीयं साध्याभाववद्वृत्तित्वेऽप्यर्थः तस्य नि
रुक्तसामानाधिकरण्याभावस्य असंग्रहप्रसङ्गेन तिरस्कृतसिद्धत्वेनेत्यादिः आधिक्येऽपि तत्तत्प्रहेत्वाभासान्तर्गतत्वादिति भावः ननु व्याप्तिपक्षधर्मताहेतो

466

149

राम०

पक्षधर्मत्वाभावस्यैवासिद्धित्वं व्याप्यत्वाभाववति पक्षधर्मविशेषणविशेषणतो हेतौ न्यायेन निरुक्तसामानाधिकरण्याभावस्य व्याप्यत्वाभावपर्यवसन्नतया तस्य च
व्याप्तिग्रहविरोधित्वेन तदुद्धटितव्यभिचारत्वात् अन्यतरतया तत्रैवान्तर्भावसंभवात् अतो धिक्कामतं तत्राह सर्वपक्षेत्यादिना सर्वपक्षेत्यस्यार्थः तदृशव्याप्तीति तादृशसा
सामानाधिकरण्याभावादित्यर्थः विरोधासंभवेन तस्यासंग्राहकत्वेनानुपपत्त्यादिप्रतिभावः ननु हेतुसमानाधिकरणोपत्याद्यभावाभिचारघटितता तादृशसा
मानाधिकरण्याभावरूपपूर्वपक्षव्याख्यापरत्वमिति न तद्विरोधः तस्य हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वघटितत्वपरतया पर्वविरोधित्वेन संग्राह
त्वादत आह प्रमेयत्वेति. तत्रापीति अपि भिन्नक्रमः परामर्शरूपत्वेन तत्र संयोगस्य तत्वेनयस्य वन्हिमात्रमुमेयत्वादित्वात् हाविन्यर्थः यान्तइति न यावव्यभि
चारिकसाध्यके साध्यसाधनसामानाधिकरण्यघटितत्वेन व्याप्तिविरुद्धरूपेण नानात्वयव्याप्तीरत्वावृत्तपतद्व्याहेतुपरामर्शेप्याख्याइत्यर्थः केवला
न्वयिसाध्यकेऽनुहेतुसमानाधिकरणोत्यन्ताभावप्रतियोगित्वघटितत्वे यत्र साध्याभावाप्रसिद्ध्या साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारघटिततादृशसा
मानाधिकरण्याभावाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तेरसंभवात् हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावघटिते केवलान्वयिव्याख्यायः एवं तदुक्तितत्रापि च
पक्षाद्यंतरावगाहिपरामर्शस्यापि ग्रहणार्थः इत्यर्थः तादृशेति साध्याभाववद्वृत्तित्वघटितेत्यर्थः ननु तत्रानुपसंहारित्वस्य संग्राहकतयाना
तिव्याप्तिः तत्र न तस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वविरहस्यतया साध्याप्रसिद्ध्या हेत्वाभाविसिद्धत्वे बाधकाभावात् यत्र हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वघटितप

467

रामर्ष एव गम्यत्वेनोक्तैवानुपसंहारित्वस्यासिद्धिः पार्थक्येनोद्भावनमत आह एवमिति उक्तपूर्वपक्षं समादधतां केषांचिन्मतमाह केचित्त्विति व्या
प्तिरेवेति एवकारेणान्यविधानयत्साध्येव व्यवच्छेदः ननु एवं निरुक्तसामानाधिकरण्याभावे व्याप्तिर्दुर्वचेत्यत आह पक्षवृत्तित्वेनेति तादृशेनेति हेतुसमाना
धिकरणत्वाद्यघटितव्याप्तिघटितेत्यर्थः निरुक्तप्रतियोगित्वाभावे व्याप्तिं परिहरति पक्षवृत्तित्वविशिष्टेति साध्याभाववद्वृत्तित्वाभाववाहीनामिति आदि
नानिरुक्तप्रतियोगित्वाभावपरिग्रहः अनुपसंहारित्वमध्ये इति साधारण्यासाधारण्यभिन्नत्वे सति असिद्धिभिन्नत्वे सति परामर्षविरोधित्वमनुपसं
हारित्वमित्यभिमानः एवं निरुक्तविशिष्टाभावानामनुपसंहारित्वमध्ये निवेशो विरोधवद्वृत्तेः साध्याभाववद्वृत्तित्वघटितस्यानुपसंहारितयाऽलक्ष्य
त्वात् अस्मादृशस्य चोक्तरीत्याऽप्रसिद्ध्यासंभवादिति भावः अत्र तादृशसामानाधिकरण्याभावस्य मरणिमंत्रादिन्यायेन हेतुसमानाधिकरणीभूताव्य
पव्याप्तिघटितपरामर्षविरोधित्वे मानाभावः व्यभिचारस्य तत्तुल्यविनिवेशत्वादिना कथंचिद्विरोधित्वं एवं निरुक्तप्रतियोगित्वाभावस्यानुपसंहारित्वम
ध्ये निवेशोऽप्यसंगतः तस्य विशिष्टाभावतया व्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरामर्षविरोधितावच्छेदकत्वे विषयव्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरोधितावच्छेदकरूपानुप
संहारित्वासंभवादिति प्रथममतमसंगतं अत एव प्रकृतपक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावादीनामनुपसंहारित्वमध्ये निवेश इति द्वि
तीयमतमप्यसंगतमित्याशयेन स्वयं समाधानमाह वस्तुतस्त्विति ना व्याप्तिरिति तस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्त्यवगाहिपरामर्षविरोधित्वा

द्विति भावः अतिव्याप्तिरिति साध्यस्यात्यंताभावाप्रतियोगित्वस्य ह्रदत्वाद्युक्तप्रकारेणोपपादितत्वात् तत्र व्यतिरेकिसाध्यके हेतौ प्रमेयत्वादिहेतौ उक्तरूपे
ति साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपे व्याप्तत्ववगाहीत्यर्थः असंभवेनेति साध्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः अत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते बहवः एवमपि यद्वह्निमत्त्वविशि
ष्टसाध्याभावव्यापकीभूतात्यंताभावप्रतियोगित्वाभावाद्यावव्याप्तिर्दुर्वारा तस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपान्वयव्याप्त्यवगाहिपरामर्शविरोधितानवच्छेदक
त्वात् न च तत्स्यानुपसंहारित्वात् तद्गतित्वान्न दोष इति वाच्यं तथा सति तत्र प्रागुक्तव्यभिचारसामान्यलक्षणास्यानुपसंहारित्वलक्षणस्य व्याप्यत्वतः तस्य
विशिष्टाभावात्मकतया तस्य विशिष्टपरामर्शविरोधितावच्छेदकत्वे तत्केवलविशेषणस्य विशेष्यस्य हि विरोधितानवच्छेदकत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिग्रहविरो
धितानवच्छेदकत्वात् तस्मात्साधारणासाधारणभिन्नमित्यादिः परामर्शश्चान्वयव्याप्तिरेवोपात्तेयाते नानुपसंहारित्वसुरास इति पाठो प्रामाणि
कः किंतु साधारणासाधारणानुपसंहारित्वभिन्नमित्यादि परामर्शव्याप्तिर्व्यतिरेकतोच्युपादेयाना तः पक्षे वह्निमत्त्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्त्यंभावा
दव्याप्तिरिति पाठः समीचीन इति अत्रेदं बोध्यं धूमसमानाधिकरणोत्पादिव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकं यदि तत्र पालिप्रसिद्धिव्याघाते
न पक्षे वह्निमत्त्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्त्यभावाद्यैव लक्षणं संवदतत्पा संभवात्तत्राव्याप्तिशंका व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेत्वभावस्य पक्षे संभवतोऽपि पक्षे
त्यभावान्तरेकेणाय पक्षे लभावरूपस्वरूपासिद्धांतर्गततया तस्य परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वसंभवात्तत्राप्यव्याप्तिः न हि तस्य विशिष्टाभा

दी० (5) 470

वत्पाऽतिरिक्तत्वं। अतिरिक्तविशिष्टाभावे विशेष्यविशेषणयोः परस्परव्यावर्तकत्वव्यतिपामकतायाधर्मिग्राहकमानासिद्धत्वात्। इत्थमेव गोत्व
विशिष्टसास्नाभाव गोत्वविशिष्टगोसास्नाभावादीनामनभ्युपगमः। अत एव व्यतिरेकिसाध्यके हेतुसमानाधिकरणोऽन्याऽदिव्याप्तिविरहस्याधिकव्याप
त्तिः तस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिपरामर्शविरोधितावच्छेदकत्वाभावेनासिद्धत्वासंभवादित्यपि परास्तं तादृशव्याप्तेर्हेतुतावच्छेदकघटितत्वात् तया ता
दृशव्याप्यभावस्यापि सिद्धसिद्ध्याघातेन वक्तुमशक्यतयासंभवात् एतेन व्यतिरेकिसाध्यके सर्वविधौ वाच्य व्याप्तिरुपादेयानेनैकोपादानेन प
क्षधर्मताविशिष्टव्याप्यभावे नाव्याप्तिः शेषे पूर्ववदित्यपि निरस्तं तादृशव्याप्यभावासंभवात् साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तेरेव साधनभेदे
व्याप्तित्वतया तत्र प्रसिद्धतदभावस्यात्र संभवेन तद्व्याप्तिवारणाय तादृशव्याप्यप्रवाहानस्यैवोचितत्वात् एवं च यथास्थितयावत्तावन्निवेशितयास
मीचीनः भवन्मते पाठ एवासमीचीनः सकलव्याप्तिसाधारणानुगमकधर्माभावेनानावृत्त्याभवगाहित्वस्य निरूपकानुपसंहारित्वभेदस्य वानि
वेशप्रयोगेऽवाप्त वस्तुतस्तु निरुक्तमत्तियोगितामभावादेरनुपसंहारित्वोन्नमभिविधि नद्वोषः व्यभिचारस्य परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपतया अनुपसं
हारित्वस्य च व्यतिरेकव्याप्यवगाहिपरामर्शविरोधितावच्छेदकत्वं पतायाः स्वीकारेणात्र तयोर्लक्षणाव्याप्त्यभावात् न चैवं स्वरूपासिद्धौ तयोर्ल
क्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यं साध्याप्रसिद्ध्याहावतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टसाध्यसाधनग्रहाविरोधित्वनिवेशस्यावश्यकतया तत्राविशिष्टयहेवि राम०

ष्टाष साध्यविशिष्टसाधनवत्त्वग्रहाविरोधित्वनिवेशेनोक्तातिव्याप्त्यभावात् न चैवमपि व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेतुमात्रवत्पक्षादिरूपव्याप्यता
सिद्धेरप्यनुपसंहारित्वमध्येनिवेशनीयतया व्यभिचारानुपसंहारित्वलक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारेति वाच्यं न स्वोत्तरोत्पन्नासिद्ध्यसिद्धिव्याघातभयेनासंभ
वात् संभवतो वा हेत्वाभासान्तरे केषांचित् पाठासिद्धेरगतिकत्वात् न चैवं व्यभिचारानुपसंहारित्वलक्षणे गौरवमिति वाच्यं तत्तदवच्छिन्नावगाहित्वस्य
परामर्शेऽनुपसंहारित्वभेदस्य वस्तुतो हेत्वाभासलक्षणेऽनिवेशेऽपि गौरवात्तत्स्मात् निर्दुष्टत्वाद्बोधव्यं सोऽप्रदीपिकपाठमतिक्रम्य सोऽप्रदीपिकस्वक
पोलकल्पितपाठान्तरकल्पनं कुकल्पनमेवेति संक्षेपः ईदृशाविभावनीयमिदं सूरिभिरिति दिक्। ननु प्रसिद्ध्यर्थं साध्यव्यभिचारस्य सर्वथाऽप्रसिद्ध्यर्थं ता
दृशपरामर्शेति यादृशपरामर्शविरोधितावच्छेदकं माभूद्यासिद्धादिकं तादृशपरामर्शसिद्ध्यर्थः तादृशपरामर्शश्चानाहार्यश्चाहार्यस्याप्रतिबन्धका
त्वेनानाहार्यपरामर्शप्रसिद्धाव्याप्तिरित्याशयः पूर्ववद्धितिश्चाहार्यपरामर्शप्रसिद्ध्या हेत्वाभाससामान्यलक्षणं न हि यपक्षग्रहविरोधित्वमत्रापि
विवक्षणीयमित्याशयः एतत्र त्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणस्योक्तं यद्यपूर्ववद्धिनिमद्धिवयवृत्ति साध्यवस्तेनाद्यप्रपहेत्वाभाससामान्यलक्षणाव
दुश्चापि यद्विषयकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तमतिरिक्तानाहार्यमानसज्ञानेयत्तावच्छेदकविशिष्टविषये साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनि
रूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वरूपपरामर्शत्वाभाववत्त्वं विवक्षणीयं परामर्शत्वप्रसिद्ध्या हार्यपरामर्शप्रसेराव

टी.

मेयत्वस्वरूपेतिमेयत्वादिस्वरूपेत्यर्थः आदिनावह्न्यसमानाधिकरणत्वादिरूपाश्रयासिद्धिपरिग्रहः आसिद्धिरितीतिन्नत्वात्वासिद्धिरित्यस्य सा
धारणत्वादिभिन्नेत्यर्थः विशेषणविशेषप्रयोजनाभावादितिपक्षेपसंग्रहस्वेदिति यत्र तत्र पक्षे स्वादिविशेषणत्वप्रवेशेन यत्र तादृशसाधारणत्वादिकस्य
प्रसिद्धं तत्र तादृशस्याप्रवेशेन वैयर्थ्यादिः असिद्धिरिति विशेष्यमनुपादायेतिशेषः विरोधिरूपं चैतीति विशिष्यपक्षत्वस्येत्यनुधावनेनाश्रयासिद्धि
नस्यैव विरोधितयाश्रयासिद्धेर्विरोधित्वाभावादाह विरोधित्वं चेति पाठः विरोधितानविषयतावच्छेदकत्वमिति न यावतानीयविषयतयापीत्यादि
पक्षत्वहप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वं पर्यवसितं तेन विषयतायां ज्ञानीयत्वनिवेशेन अविरोधिनइत्यंतमिति रहमुपलक्षणं साध्याप्रसिद्धेरसौ
नेयानिकाग्निवारणाय ज्ञानस्येत्यादिरूपमित्यंतमित्यपि द्रष्टव्यं कुहेवह्निमान्धूमादित्यादौ कामिनीजिज्ञासायाः अविरोधिनइत्यनेनैव वारणासंभ
वादाह यत्रकामिनीत्यादिहेतुश्रुतिसंयोगादिनेत्यादिः वैशिष्ट्यतानेतिकामितीकामिनीयत्नीयाकारकज्ञानेत्यर्थः ज्ञानस्येतीति अतेदंक्षितं का
मिनीजिज्ञासायाः कामिनीजिज्ञासायाः कामिनीभिन्नज्ञानत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकं कामिनीजिज्ञानस्यापि कामिनीभिन्नकामिनीज्ञानत्वं संबंधविष
यकत्वेनप्रतिबध्यत्वप्रसंगात् नापि कामिनीत्वविशिष्टभिन्नज्ञानत्वं कामिनीविषयकत्वं संबंधकामिनीभिन्नज्ञानत्वपर्यवसितं तथासतिरूपवत्कामि
नीज्ञानं ज्ञायतामित्यादीच्छाकालीनरूपवतीकामिनीत्यादिज्ञानस्यापि प्रतिबध्यत्वप्रसंगात् किंतु कामिनीविषयपित्वाभावविशिष्टविषयिताशालि

472

रा०

ज्ञानत्वमेव साक्षात्परंपरया कामिनीविषयितायामित्यर्थः पितायाः विषयि॰नायाश्च न कामिनीविषयकत्वाभाववद्वृत्तित्वमतोऽयथार्थ्यत्वे कामिनीज्ञा
दिज्ञानीयस्वाद्विषयितायाश्च न यात्मात्वनाहश्याज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वेन चैवं कामिनीज्ञानं जायतामितिकामिनीजिज्ञासाकाले ऽपवत्कामिनीज्ञा
नीयप्रत्यक्षं जायतामित्याहेच्छा ऽन्यकालेऽपि ऽयवती कामिनीत्यादिज्ञानायत्ने दुर्वारितिवाच्यं तादृश्याज्ञानेऽपव कामिनीज्ञानं जायतामितीच्छा
विरहविशिष्टकामिनीज्ञाने जायतामित्येतादृशेच्छास्यादिनापि प्रतिबंधकत्वानङ्गीकारात् एवं च कामिनी कामिनीयतीत्याकारकज्ञानस्य कामि
नीविषयित्वाभाववद्वृत्तित्वं नङ्गभयवैशिष्ट्यविषयताश्रयितः कामिनीजिज्ञासाया प्रतिबध्यत्वेन कामिनीज्ञानाहार्यरीत्याभिव्याप्तिसमावेन
ज्ञानस्येति यथामेवेति वस्तुतस्तु एवं कामिनीज्ञानं जायतामित्यादीच्छायामुक्तेन कामिनीत्वाविशिष्टविषयकज्ञाने च्छायेन कामिनीसमं
जायतामितीच्छायाः कामिनीत्वविशिष्टभिन्नविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिहःपव—त्कामिनीज्ञानं जायतामित्यादीच्छायामुक्तपवत्कामिनीत्व
विशिष्टभिन्नविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिप्रतिबंधकत्वोपगमेन कामिनी कामिनीतिज्ञाने कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यत्वस्याक्षततया तत्र यो
त्यामिव्याप्तिवारणायज्ञानस्यैतावदुपकं युज्यते वैतत् अस्य यापूर्वोक्तरीत्या प्रतिबंधकताया विशेष्यविधेयताभावेऽपि निगमनाविरहप्रयुक्त
प्रतिबंधकताश्रयत्वानिःस्यादिभासकसामग्यसत्वे ऽपवत्कामिनीज्ञानं जायतामितीच्छासत्वे कामिनीतिज्ञानायत्ते ज्ञप्तिरिह प्रतिबंधक

टी०

153

तिरिक्तेति गुणान्यत्वविशिष्टसत्ताभाववद्वृत्तित्वं हि प्रतियोगितावच्छेदकाभाववत्तियावत्सत्तावानित्यादिव्याप्तिवृत्तित्वमित्यर्थः अव्याप्तेरिति गुणान्यत्ववि
शिष्टसत्ताभाववच्छ्न्याद्रव्यादिवित्यादि- ननु स्वरूपसंबंधरूपस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यात्र निवेशेनानतिरिक्तवृत्तित्वस्यानिवेशात् नोक्ताव्याप्तिरत आ
ह गुरुहेत्वनुरोधेनेति वस्तुमात्रो ध्वनिः संगगनमित्यादि गुरुधर्मविच्छिन्नहेतुके गगनादेर्निःस्पर्शत्वादिकस्य संग्रहस्यानुरोधेनेत्यर्थः अवच्छेदकत्वस्ये
वेति एवकारेण स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः अन्यथा गगनस्य शब्दाभयवैशिष्ट्यग्रहत्वस्यैव स्वरूपसंबंधरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गा
गनादेर्निःस्पर्शत्वादिकस्यासंग्रहापत्तेरित्याशयः इदं च वस्तुगतिमनुरुध्य उक्तं तेन स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशेऽपि केवलयद्गुरुसाधनोभय
वैशिष्ट्यग्रहत्वस्य रूपान्तरेणायद्गुरुसाधनावगाहित्वाद्धेत्वग्रहस्याधारतानयानवच्छेदकत्वेनासंभववारणाय विशिष्यदुह्यस्थानस्याव यपकान्ते
यिनङ्गुतिः एतेन विशिष्यपदं द्वयहानेउक्तरीत्या स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशासंभवेऽपि तद्धाने स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशे बाध
काभावः गगनस्य शब्दाभयवैशिष्ट्यग्रहत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वेन गगनादेर्निःस्पर्शत्वादिकस्य संग्रहसंभवात् इत्यपि निरस्तं उक्तरीत्या संभव
तद्धानेऽपि स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशासंभवादिति दिक् उक्तविवक्षायाः अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वविवक्षायाः नेत्रेणोति
रातद्योक विवक्षासत्त्व एवाविरोधिन इत्यस्य स्वसार्थक्यमिति लक्षणायत्र स्वपास्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वनिवेशेनेतिपत्त्वविशिष्टगगनत्वा याम०

474

त्तुषंगत्वविशिष्टस्यांशे मयवैशिष्ट्यस्यपहत्वस्यतादृशावच्छेदकत्वाभावाद्वानिरूपकत्वाभाववद्गगनादिरूपाश्रयासिद्ध्याद्यावृत्तित्वस्यासंभवेना
विरोधिग्रहत्वं तस्य च ज्ञानमात्रावृत्तित्वासंभवादित्याशयः नद्वितीयपक्षोस्तित्यविरोधिग्रहत्वं तद्विशेषणं तात्पर्यः तदुभयत्र उक्ताश्रयासिद्धिहेत्वप्रसिद्ध्योः
नदुभयेत्यस्य तदुभयस्मादेः नातिरिक्तमिति तथा चेति शेषः तत्र विशिष्टसत्त्वे अव्याप्यवृत्तिरिति विशिष्टसत्त्वेदुक्तेन गुणावृत्तित्वमित्यादिप्रतीतेरि
तिभावः तथोक्तं विशिष्टसत्त्वे गुणावृत्तित्वाभावत्वमुक्तं तादृशप्रतीतेर्दृष्टेविशिष्टसत्तानिष्ठगुणावृत्तितावच्छेदकत्वाभावादिविषयकत्वेऽपि
त्वाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं न संभवतीत्याशयेनाह विशिष्टसत्तात्वेनेत्यादि अनवच्छेदकत्वेनेति तादृशाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेत्यर्थः तज्ज्ञाने
नितादृशानवच्छेदकत्वज्ञानेत्यर्थः इत्यं च अविरोधिग्रहत्वं संघटितत्वं रूपाकरतो वह्न्यादिविशिष्टसाध्याभाववद्ह्रदादिकमिति शेषः साध्यज्ञाने
नितस्य विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वादिति भावः एवमिति हेत्ववच्छिन्नमात्रानुषक्त्यनेन इत्यत्रेति इत्यादावित्यर्थः द्रव्यत्वावृत्तिधूमादिरिति शेषः साध्य
नाप्रसिद्धिरेवेति एवकारेणास्वरूपासिद्धिव्यवच्छेदः तस्य विशिष्टसाधनग्रहविरोधित्वादिति भावः असिद्धिघटितमिति इदं च पक्षमाश्रयासि
द्धित्वरूपाभिप्रायेणाद्वितीयतत्त्वरूपोऽसिद्धिघटितत्वाभावादिति ध्येयं साध्याप्रसिद्ध्याश्रयासिद्ध्योर्मेदोप्याश्रयासिद्धित्वरूपेण विवेचनीयः किं
तु स्वरूपासिद्धित्वघटकीभूतविशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वांशमपहाय विशिष्टसाधनग्रहाविरोधिविशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरो

टी०

ष्वितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य निवेशः तावतैवाश्रयासिद्धेरपि वारणसंभवादिति भावः न चैवं ह्रदो वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वतो वह्निमान् ह्र-
दत्वादित्यादौ वह्निव्याप्यत्वाभाववद्ध्रदत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धावाश्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः ह्रदत्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्धावतिव्याप्तिवार-
णाय तत्राश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् एवं काञ्चनमयवह्निसमवायी पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाव-
वद्वह्निरूपसाध्याप्रसिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धावाश्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः वह्निसमवायित्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्धावतिव्याप्तिवारणा-
य तत्राप्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं निवेशनीयत्वात् एवं वह्निः काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयत्वादित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्निरूपसाध्या-
प्रसिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धौ स्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः किंच काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ध्रदादिरूपव्याप्य-
त्वासिद्धावव्याप्तिः विशिष्टस्यानतिरिक्ततया तत्र काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदादिरूपाश्रयासिद्ध्यादिभिन्नत्वाभावात् एवं ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्नि-
व्याप्यधूमाभाववद्ध्रदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धावव्याप्तिः तत्र धूमाभाववद्ध्रदाद्यात्मकस्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावादिति चेन्न तत्तद्रूपेण तत्र तत्राश्रयासिद्धि-
रेव स्वरूपासिद्धिरेव तत्तु व्याप्यत्वासिद्धिरित्यनुपगमेनादोषादिति संप्रदायः नव्यास्तु विनिगमकाभावेन तत्तद्रूपेण व्याप्यत्वासिद्धिरेव तत्राश्रयासिद्धिः
स्वरूपासिद्धिर्विकल्पकसंग्रहाय व्यवहारयोस्संदिग्धत्वेन विनिगमकत्वासंभवात् न चैवमाश्रयासिद्ध्यादिलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं आश्रया-

476

राम०

यासिद्ध्यादिभिन्नत्वस्यैवाश्रयासिद्ध्यादिलक्षणेपि व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् तस्मादाश्रयासिद्ध्यादीनां प्रातिस्विक
रूपेणैव भेदो लक्षणघटकः एवं च वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्यत्र ह्रदत्वादित्यादौ ह्रदत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादौ तदभेदस्यैव ल
क्षणघटकत्वात्तत्रोक्तरूपाश्रयासिद्ध्याद्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धेर्नाव्याप्तिः नचैवं नस्वोभयरूपस्यापत्तिरिति वाच्यं विनिगमकाभावेन तत्रोभयरू
पत्वस्येष्टत्वात् एवं यादृशविशिष्टमाश्रयासिद्धिः यादृशविशिष्टं च स्वरूपासिद्धिः न तूभयानिरूपितं साधारण्यासाधारण्याद्यनिरूपितं च निष्कृ
ष्टनिष्कृष्टं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शविरोधितानतिरिक्तवृत्तिना यादृशविशिष्टं व्याप्यत्वासिद्धिरिति विवक्षणे न किंचेत्यादि
नोक्तदोषस्यावकाशः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि विशिष्टविषयताया अतिरिक्तत्वादित्याहुरितिहृदू अव्याप्तिरित्यव्याप्यत्वासिद्धावित्यादिः
श्रसिद्धिरेवेति व्याप्यत्वासिद्धित्वेनेति बोध्यं द्वितीयत्राश्रयासिद्ध्यादिकमिति इदमुपलक्षणं यत्र सकलाश्रयासिद्ध्यादिमत्त्वे व्याप्यत्वासि
द्धित्वत्रापि न हृदयलंनवकल्पमित्यपि द्रष्टव्यं तेन कांचनमयः पर्वतो वह्निमान् कांचनमयपर्वतादित्यादौ कांचनमयत्वाभाववत्पर्वताद्यात्मकसाधना
प्रसिद्धिरूपव्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः केचित्तु तत्राश्रयासिद्धिरेव न व्याप्यत्वासिद्धिरित्याहुः व्याख्यातृणां सर्वसाधारणोपायः एकोपि निर्वाह्यः पर्व
पक्षादिभेदेनेत्युक्ता एकोत्रानिर्वाहलाभादिति भावः लक्ष्यतावच्छेदकं लक्षणतावच्छेदकं नानावक्तॄणां केषांचिन्मतं सविषयेणेति तत्र सविषयेत्यादिः केचित्तु एवं

स्येयः असद्विषयत्वमित्यर्थमाह अत्राश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योर्धारितायतच्छ्रमस्येयं तं वह्निमारोपेतिपर्वतः पर्वतत्वविशिष्टस्त्ववान् हृदत्वादित्यादौ व
ह्न्यारोपात्पर्यः असंयद्धक इति तज्ज्ञानस्य तादृशविरोधितावच्छेदकत्वस्यमन्यत्वाभावादिति भावः ननु याहशानेऽनवच्छेदकं तस्यावच्छेदकांशविशेषणानयो
याहानं तयोः साधनाप्रसिद्धिवह्न्यारोपासाध्याप्रसिद्ध्योः तादृशारूयेति तादृशविरोधितावच्छेदकान्नमनोयोगाभावत्वादित्यर्थः विरोधितानवच्छे
दके तु कीनादृशविरोधितानवच्छेदकं यत्तादृशविरोधितावच्छेदकं तच्छ्रमतानविषयत्वो मेऽतिव्याप्तिमेषोपपादयन्नितयोरितिस्वरूपासिद्ध्या
श्रयासिद्ध्योरित्यर्थः सविषयेतितज्ज्ञानरूपसविषयेत्यर्थः यद्वहु वैशिष्ट्यादितियद्धून पक्षमहत्त साधनवैशिष्ट्यग्रहे सत्यतिहृद्दवच्छेदकेतिसवि
षयत्वमितिविरोधितानवच्छेदकमस्कृतपक्षमहत्त साधनवैशिष्ट्यग्रह विरोधितावच्छेदकेत्यर्थः मनोयोगाभावत्वे ति आत्ममनोयोगाभावत्वादी
त्यर्थः तयोरनवच्छेदकांशविशेषणत्वेन नातिव्याप्तिरिति कूमेनिविशेषणाप्रसत्वस्य पुनर्विशिष्टस्य प्रसत्वात्रयेत्यर्थः तयोस्तनिस्यविशे
षणाप्रसत्वमयुक्तविशिष्टस्यप्रसत्वाभावादिति भावः नन्वेवं साध्याप्रसिद्ध्यादिकाश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योरतिव्याप्तिः तयोस्साध्यग्रहविरो
धितावच्छेदकत्वेन तज्ज्ञानस्य विशेषणाप्रसत्वमयुक्तविशिष्टप्रसत्वादत आह कांचनमयइति साध्याप्रसिद्धिसंकीर्णायाः साध्याप्रसिद्ध्यादि
कायाः स्वरूपासिद्धिरितिसाध्याप्रसिद्धिसंकीर्णायाः स्वरूपानुपपत्तेः संख्याद्वैनेवेतिनव्यावतयोस्तत्त्वात्वादेवनातिव्याप्तिरितिभावः इतिसाधनाप्रसिद्ध्यपि

निरुक्तसाधनाप्रसिद्ध्याविमर्षः इदमुपलक्षणं हेत्वादिमद्वृत्तिवान्यवृत्तित्वाद्यैः साध्याप्रसिद्धेः साध्यग्रहविरोधितानवच्छेदकतादृशविरोधि
तावच्छेदकाप्रसिद्ध्याव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं अप्रसिद्धेति स्वात्ममनोयोगाभाववत्त्वादेरपि साध्यसाधनग्रहविरोधितावच्छेदकत्वादिति भावः क्वचि
न मध्यपदलोपाभाववत् धर्मज्ञानेति सविषयात्मकतादृशज्ञानेत्यर्थः तादृशज्ञानेति ग्रहत्वं न साधनग्रहे इत्यर्थः तादृशतादृशविरोधितावच्छेदके प्रसि
द्धमितित्वं ज्ञानत्वं कीभूताभाववत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेपि फलानुमितिनैयत्यावच्छेदकस्वरूपस्यैव विरोधितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वादिति भावः ज्ञा
दृश्येति सविषयेत्यर्थः इत्याहुरिति अत्र विरोधितावच्छेदकत्वस्य विषयतयाऽवच्छेदकत्वरूपत्वे ज्ञानातादृशज्ञानत्वेऽप्रसिद्धसंभवः अस्य यथाश्रुतमत्य
ज्ञानाभावादिघटितधर्मस्यैव ज्ञाने विशेषविरोधितायामवच्छेदकतया तच्छ्रुत्यायामात्मप्रज्ञानासंकरादिति न विषयतयास्वरूपासिद्धावाजिव्याप्तेरुधि
रतापत्तेः न च निरुक्तरूपवत्ज्ञानस्य यादृशविशिष्टविषयकत्वेन परामर्शविरोधित्वं तादृशविशिष्टविषयस्य व्याप्यत्वासिद्धिरित्यनुमितौ तात्पर्ये हेत्वा
तिवाच्यं यादृशत्वादेरननुगमात् इत्यत एव त्रिश्चमस्वरसो बोध्यः संग्रहायेति अवच्छेदकोऽन्यानुपादाने तादृशज्ञानाभाववज्ज्ञानस्य तादृशानवच्छेदके
रूपग्रन्थस्याभावेनासंग्रहापत्तेरिति भावः ननु पादाने संग्रहमुपपादयति तस्येत्यादिना पक्षादिवैशिष्ट्येति प्रकृतपक्षपक्षे न साधनवैशिष्ट्यस्य
र्थः तादृशज्ञानेति उक्तरूपभ्रमज्ञानेत्यर्थः विवक्षणादिति तद्याप्यप्रमेयमिति ज्ञानस्योक्तरूपभ्रमत्वेपि तद्विषयतया परामर्शविरोधिता

टी० 156

छेदकत्वाभावान्न स्वरूपासिद्ध्यादावतिव्याप्तिरिति भावः। विषयत्वात्। विषयतया पक्षधर्म्मविरोधितावच्छेदकत्वात् व्याप्यत्वासिद्धित्वमस्यनाह
श्रयप्रतिबंधकतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वानन्वयत्वाभावेनासंभवादाह पर्याप्त्यधिकरणत्वस्येति। विरोधितावच्छेदकं विरोधितावच्छेदकतावपर्या
प्त्यधिकरणं अत्रोक्तरीत्या विषयतयावच्छेदकत्वस्यैव विरोधितावच्छेदकत्वरूपतया न तु विषयतयेत्यादिकमसंगतमित्यस्वरसकेचिदित्यनेन सूचितः
अत्रेदमवधेयम् विषयतयावच्छेदकत्वं अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वं विषयतया कामिनीविशिष्टस्य कामिनीज्ञानस्येव ताद्रूश्यावैशिष्ट्यप
हविरोधितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन साध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकत्वे मधवत्त्वव्याप्तवह्निविषयत्वाभावान्नोक्तस्वरूपासिद्ध्यावतिव्या
प्तिशंकापि। एतदस्वरसस्तावदवष्टंभेनेत्यनेन सूचित इति नन्वत्र साध्यपदं स्वार्थपरं तः कांचनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ कांचनमयत्वाभाववद्वह्नि
रूपसाध्याप्रसिद्धेः पक्षपदवह्निसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकत्वाभावादेव तत्र लक्षणासत्त्वात् न च आहरोधितोसाध्येतिना संग्रह इति
साध्यानुपादाने उक्तस्थले पर्वतो वह्निमान् इत्यादौ आत्मकसाध्याप्रसिद्धेः पक्षवृत्तसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकत्वेन पक्षवृत्तपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रह
विरोधितावच्छेदकत्वेन च न वह्निमत्त्वाविषयता भावान्नस्याप्रसंग्रहः स्यादिति भावः। नन्वेवं तत्रोक्तस्वरूपासिद्धिलक्षणामतिप्रसक्तं न च य
त्र साध्याप्रसिद्धिशावच्छेदकत्वविशेषणदानान्नोक्तातिप्रसंग इति वाच्यं गौरवापत्तेरत आह तस्येति उक्तसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः। व्यावर्त्तकपंक्ति राम०

रोधितानियामकेनेति विरोधितावच्छेदकविषयतारूपसंबंधेनेत्यर्थः विरोधितानियामकस्य विरोधितावच्छेदकस्य विलक्षणताप्रकारतोनि
प्रकृते न पक्षविशेष्यतानिरूपितनयग्रहतहेत्वभावत्वावच्छिन्नप्रकारतेत्यर्थः प्रमेयमितिज्ञाने इति तथाच निरुक्तरूपधूमवत्ताग्रहशालानविषय
त्वान्वयरूपासिद्धत्वानिव्याप्तिरिति भावः। इदं च यथाश्रुताभिप्रायेण। तेन पूर्वं तादृशज्ञानविषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकत्वविरह
रोनतादृशज्ञानविषयत्वात्तद्व्याप्तिवारणेऽपि न पूर्वापरविरोधः वस्तुतस्तु उक्तरीत्या निव्याप्तिवारणेऽपि साधारण्याद्यतिव्याप्तिवारणाय निरुक्तसाधा
रणादिभिन्नत्वमवश्यं निवेशनीयं तथाच यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तद्भिन्नत्वं नोपादेयमित्यस्यानुसरणाभावस्यावश्यकत्वमिति सर्वसाधा
रणाभावस्यावश्यकत्वे किं गुरुतरेण तद्घटितत्वेनेत्यस्वरसः कश्चिदित्यनेन सूचित इति ध्येयं ननु व्याप्यभावस्यैव व्याप्यत्वस्यासिद्धिरिति मते
व्याप्यत्वासिद्धिपदार्थत्वे न साध्याप्रसिद्ध्यादावतिप्रसंगः न स्यात्तद्रूपत्वादित्यत आह विरोधितौ साध्येनेति तथाच व्याप्यत्वेनासिद्धिः पक्षे प्रकृते न हेतौ
रमित्वोपस्थापनादिति सुगमम्। अत एव साधारण्यादिकारणतावच्छेदकत्वं निवेशितमिति भावः। केचित्तु साध्याप्रसिद्ध्यादिवत् हेतुतावच्छेदकस
व्याप्यतावच्छेदकस्याभावोऽपि व्याप्यत्वासिद्धिरत एव वह्निमान् नीलधूमादित्यादिकमपि विशेषणतास्येऽपि व्याप्यत्वासिद्धिरेव दोषः अस्य यन्न
स्यादुपलक्षणत्वे अर्थविशेषणतोऽभावे वादिनो निग्रहानुपपत्तेरित्याहुः तन्मतमुपन्यस्य दूषयति यन्नीति व्याप्यतानवच्छेदकत्वं व्याप्यतानवच्छेद

कत्वमपि अपि नासाध्याप्रसिद्ध्यादिपरिग्रहः क्वचिद्व्याप्तिशरीरघटितत्वमेव पाठः व्याख्यायां अनतिरिक्तवृत्तित्वेनेति साध्यव्यापकतानतिरिक्तवृत्तित्वे
नेत्यर्थः इदं च गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वस्य साध्यव्यापकतासमानाधिकरणगुणकर्मान्यत्वघटितत्वेपि अवच्छेदकत्वरक्षणायेत्यनं अवच्छे
दकत्वरक्षणायेति अन्यथा तस्य धूमत्वरूपतादृशावच्छेदकघटितत्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति भावः स्वाभिन्नेनेति स्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छे
दकेनेत्यर्थः तेन धूमत्वादेर्नीलधूमत्वाद्यनतिरिक्तत्वेपि न क्षतिः नद्द(?)विषयकेति साक्षात्परंपरया वा तदनवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकत्वमित्यर्थः धू
मत्वादिविषयकेति धूमत्वानवच्छिन्नप्रकारतावच्छेदकमित्यर्थः नीलधूमत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतासामान्यस्यैव धूमत्वाद्यवच्छिन्नत्वादिति भावः नत्वनुग
सः तन्निरासः दीधितौ न त्वमिति यद्यवच्छेदकत्वमित्यनुगमनेनैव मतेपि व्याख्यायां इदं चेति अनतिरिक्तवृत्तित्वं चेत्यर्थः दीधितौ समं तस्येति विशेष्य
स्य धूमस्यान्वयेद्वित्वादेरेव निरुक्तादिवारणायां तस्य अकत्वादिति भावः व्याख्यायामनवच्छेदकत्वेति व्यापकतानवच्छेदकत्वेनेत्यर्थः तदननुगमे न्विति तद्यो
रेकजातेरननुगमे क्विमित्यर्थः बहुत्वाने वैतीति पर्वत्वद्रव्यस्य परत्वबहुद्रव्यस्य गौरवारेत्याद्यधिकादिति भावः यत्तु वेगादित्रयसाधारणसंस्कार
त्वजातेः स्वयं गुरुणा दीधितौ खंडनेनाशशविशाने(?) वेग्यपिवकुमुचितमितितत्रापि वेगविषये तदूपसत् एवं सति स्वयं संख्यानाश्चतिरिक्तत्वस्य गुणत्वस्य
तिरखंडनस्य च पदार्थखंडने अवस्थापनेनासंगत्यापत्तेः एपक्ष संख्यायो गुणत्वानननुगमेनैतदभिधानसंभवाच्च व्यक्तिताहुल्यप्रयुक्तं गौरव

मभिप्राय शरीरगौरवमाह इति दीधितौ एवमिति व्याख्यायां हेत्वाभासानामिति साध्यावत्वादीनां चेति शेषः अवच्छेदकत्वं व्याप्यतावच्छेदकत्वं न त्वेवं तत्र
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ने न व्याप्तिग्रहः दद्यायां कथमनुमितिरत आह अनुमितिरिति दीधितौ साध्याभाववादिनिति साध्यवदन्यावृत्तित्वादि प्रत्येकस
त्तिसंबंधी साध्यसमानाधिकरणीभूताद्यो हेतुतावच्छेदकविशिष्टस्य पक्षसत्त्वोऽर्थः ज्ञानस्येति पक्षधर्मतेत्यादिः दोषत्वेति हेत्वाभासत्वेऽर्थः अनु
मितेस्तत्कारणस्य वा विरोधित्वाभावादिति भावः व्याख्यायां तन्नादिति परामर्शादित्यर्थः अनुमित्यनुदयादिति नाद्यापरामर्शादनुमितिवार
णायेति शेषः अस्त्वेवमिति व्याघातोक्तप्रतिबन्धकतायां हेतुतावच्छेदकेतिरिक्तावच्छेदकत्वविषयकज्ञानस्य हेतुत्वाव्यापकतया निरुक्तानवच्छेदकस्व
स्य हेत्वाभासत्वं दुर्धरमिति भावः एतावतोक्तप्रतिबन्धकतानुरोधेन व्याप्तेरिति शेषः तस्याश्चावच्छेदकत्वे च यः मैवमत्रापि तेषां तत्र कारणत्वे
पि धीज्ञानाभावादिति न च तथात्वे तस्य हेत्वाभासत्वोपपत्तिरिति भावः ननु स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वज्ञानकारणतेऽपि उक्तप्रतिबन्धकतासंभवेनापि
तिगमकाभावात् तस्य हेतुतया तस्याभासत्वं दुर्धरमेवेत्यत आह वंधुस्त्रीवादिति ज्ञानादेरपीति पंचमी आनुभविकत्वादिति तथा चेदमेव विनिग
मकमिति भावः क्वचित्पक्षमत्वादिस्थले अवच्छेदकत्वे सतीति स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वेऽर्थः हेतुत्वमिति न [illegible] विनिगमकासंभवादिति भावः नन्वे
तुकेतिदूषणमाह हेतुकेत्यर्थः अनुमितिमिति अनुमितिसामान्यं प्रति व्यभिचारेण वह्नेः कारणजनक इत्यलादि गुरुधर्मावच्छिन्न धूमादिहेतुकानुमि

टी॰

नोऽव्यभिचारोऽगतस्य निरूपकतावच्छेदकत्वज्ञानस्य तदसंभवात् हेतुत्वासंभवात् यद्विशेषयोरिति न्यायेन तस्याप्यावश्यकत्वादिति भावः। व्यन्येवमन
तिरिक्तवृत्तित्वस्यावच्छेदकत्वज्ञानस्यापि हेतुत्वासंभवः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वावगाहिज्ञानजन्यानुमितौ व्यभिचारादित्यत आह अनतिरिक्तवृत्ति
त्वेऽपीति तस्य अवच्छेदकत्वस्य अग्रहादिति स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वस्यानतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वव्याप्यत्वादिति भावः। तादृशेऽपि स्वरूपसं
बंधरूपेऽमर्थः। तस्य अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वज्ञानजन्यानुमितावविद्यमानत्वादिति। अथैवं स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावस्याभासत्वाभावे व्यन
तिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाभावस्याभासत्वं दुर्वारमिति चेन्न इष्टापत्तिः। तस्य तदुभयघटितत्वादिति तस्याप्यावश्यकत्वासिद्धावेतत्सर्वसंभवात् अतएवाव
तत्कालावच्छेदकत्वमात्रस्याभासत्वाभावकयेन स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वाभावस्यैव निरुक्तावच्छेदकत्वपर्याप्तत्वात् अनतिरिक्तवृत्तित्वरू
पावच्छेदकत्वाभावस्य वृत्तावच्छेदकत्वघटितपरामर्शविरोधितावच्छेदकत्वघटितासिद्धिस्य संभवेनाभासत्वाभावासंभवात् अवच्छेदक
त्वस्य अवच्छेदकत्वमात्रस्य संबंधविधयैवेति एवकारेणायमकारतयाभानमवच्छेदः तदभावग्रहस्येति पाठः तद्ग्रहस्येति पाठेऽपि स एवार्थः। अ
विरोधित्वेऽपि संगतिपावच्छेदकत्वावगाहिपरामर्शविरोधित्वं एतन्मतेऽवच्छेदकत्वाभावमात्रस्यैव नाभासत्वं अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाभा
वग्रहस्यापि न तत्संसर्गकज्ञानाविरोधित्वादिति ध्येयं इत्याहुरिति निरुक्तावच्छेदकत्वस्य दोषत्वायोगाच्चेति गंधासंस्पर्शः। तस्मादनतिरिक्तवृत्तित्वरू

गाम०

484

पावच्छेदकत्वाभावस्याभासत्वाभावात् एवमवच्छेदकत्वसंसर्गकज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेनानुमाद्यनुमितिर्न स्यात् संसर्गांशे प्रकारत्वघ
टितभ्रमत्वस्यासंभवादित्यस्वरसोद्भावः पर्यवसितो विषयतात्वस्येति तस्य हेत्वाभासविधयैव निग्रहस्थानत्वादिति भावः ननु तस्येतरनिग्रहस्था
नविधयैव निग्रहस्थानत्वमास्तां मतान्तराद्युद्भाविंशतीति न स्यादिति ज्ञानवच्छेदकत्वस्य द्रव्यत्वं तत्साध्येतिवैकल्यात्तेन ह्रदत्वं तत्पक्षस्य तत्समुत्पक्षसाधने
तीर्थितिडम्भमितिशेषः॥ ॥इति श्रीमहामहेश्वरविरचितायां भवानन्दीव्याख्यायां सव्यभिचारिणमसिद्धिग्रंथः॥ ॥ननु पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रका
राभावप्रतियोगिसाध्यकत्वमिति मूलोक्तबाधलक्षणं सिद्धान्तिमतेन संगच्छते तन्मते ज्ञानस्यैव सप्रकारकतया विषयताया अतत्त्वात्तेन पक्षनिष्ठ
प्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशासंभवादित्याशयेन दीधितिकृतामनुक्ताराद्धान्तिकविषयतावादिमतावलम्बनेन संग
मितं तन्न संगच्छते सिद्धान्तिमतेऽपि विषयत्वस्य ज्ञानरूपत्वेन पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्य साध्याभावे सत्त्वेन तद्विशेषणतया तस्य नि
वेशासंभवादतस्तादृशज्ञानस्वरूपेति पक्षप्रमाप्रकारोऽप्येवेति रावकारेणोक्तानि पक्षविषयत्वपर्यवसायेऽपि तत्याग सिद्धान्तिमते उक्तरीत्यादरेण पक्षवि
षयत्वपर्यवसितं तु दीधितिकृताऽयेनैव दीधितिकृता तिरिक्तविषयतावादिमतावलम्बनेन तल्लक्षणं संगमितमिति भावः। एतेन पक्षनिष्ठप्रमाया
विषयत्वे यत्र प्रकारत्वं पर्यवसितं इति मतेन तल्लक्षणासंगतिर्निराकृता ध्येयम् पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वस्य तादृशाविशेष्यत्वस्य प्रकारत्वस्य पर्यः पक्ष

485

१५६

दी० १५९

यैर्निरूपितत्वं प्रकारपदार्थैकदेशे प्रकारत्वेऽन्वितं तत्पर्यायपदं निष्प्रमाविशेष्यतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वमभावे लभ्यं न तु प्रसिद्धं तिमतेपि
निरवाधं न च तत्र स्वविशेषणतायोगित्वेनान्वयः तु शाब्देनेन समासे एकदेशान्वयः पुनरुक्तं इति वाच्यं तथासति तत्र प्रकार इत्यादावप्यनन्वयाप
त्तेः न च तत्र प्रकारपदमेव तत्प्रकारताश्रयपरं तत्पदं तात्पर्यग्राहकमिति नानन्वय इति वाच्यं प्रकृतेपि प्रकारपदं पक्षनिष्ठप्रमाविशेष्यता
निरूपितप्रकारताश्रयपरं इतरत्तात्पर्यग्राहकमित्यस्य सुवचत्वात् इत्यपि परास्तं निष्ठत्वविषयत्वयोर्वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् विशेष्यताप्रकार
इत्यादिव्यवहारापमपापहार्यैकदेशप्रकारतायां प्रतियोगित्वादि संबंधेनैव पदार्थान्वयस्य युक्तत्वात् तथा चरमपदस्याऽसंभवदुक्तिकत्वा
द्य निरुक्तं मितिश्रम पर्याय षष्ठीसमासे साध्याभावप्रतियोगिनि तादृशप्रकारत्वलाभेन हृदोष इत्याभाववाति पादैवाऽऽदौ तादृशप्रकारत्वाबा
धेनाऽसंभवापत्तेरिति भावः आह कर्मधारयसमासेनाऽन्यथा व्याख्यापत्ते एतां समन्वयमाह पक्षे इत्यादिना तयाच दीधितौ तान इति समग्रमर्थः
प्रतियोगित्वं विषयत्वात्तद्विषयत्वस्येति षष्ठ्यर्थ प्रतियोगी हि यन्निरूपितत्वं प्रकारताया इ० एवं च इति तत्र पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारस्य
स्वरूपतादृशाहार्यानीयाया पक्षनिष्ठविषयतानिरूपितप्रकारताश्रयत्वस्य पर्यवसन्न इति भावः व्याख्याया एवकारस्य प्रत्तीयसाध्याभा
वप्रमैवेतत्प्रकारस्य पक्षादिविषयत्वेति प्रतिबंधकतोपयुक्तत्यादि आह हेत्वादि विषयत्वस्यावच्छेदकत्वमर इति नापन्न द्विषयत्वस्य प्रतिबंधक

486

रामः

नानुपयोगमाहहेत्वादीति नितयाचहेत्वादिनीतितयाचहेत्वादिस्वस्यहेत्वादिविषयत्वस्यप्रतिबंधकतानवच्छेदकत्वादित्यर्थः एवंच मूले साध्या
भावप्रमायदंसाध्याभावप्रमाविषयपक्षपरमिति ध्येयं साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभावप्रमाविषयत्वग्रहे अप्रसक्त्यादितिपहेनाह
श्रप्रमाविषयत्वस्यैवभानेन साध्याभावस्याभानाद्धेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारग्रहानादिति भावः दोषितावावरूपकत्वेति
नद्धतितन्त्रकारकत्वस्यप्रमात्वस्यधर्मिशितद्धत्वघटितत्वादितिभावः व्याख्यायां अनतएवास्वरसादितिअप्रमभिन्नत्वरूपप्रमात्वग्रहे धर्मिता
साध्याभावग्रहस्यासंभवरूपास्वरसादित्यर्थः दोषितौ साध्याभावस्येतिप्रमितसाध्याभाववत्पक्षस्येत्यर्थः मूले साध्याभाववति साध्याभाव
वत्वेनज्ञायमाने आसिद्धिः हेतुमत्पक्षधर्मताधायिरहः न पाचतत्रव्यभिचारासिद्धोरन्यतरस्यैवदोषत्वसंभवेबाधस्यहेत्वाभासत्वे माना
भावइतिभावः मतभेदेनाशंकामसहमानः स्वयंमूलार्थमाह व्याख्यायां वस्तुमत्विति संप्यः मूलग्रंथ्यः विशेषदर्शनेअनुमितिजनक
व्याप्तंपक्षधर्मताज्ञानात्मकविशेषदर्शने विरोधित्वस्येतिस्वरूपतो विरोधित्वापेक्षयेति शेषः नद्धादिनांलिंगोपधानवादिनां पक्षत्वस्येतिअ
सिद्धिरित्यनेनान्वयः विशिष्टेतिकांचनमयत्वविशिष्टवन्हीत्यर्थः साध्यसंदेहाभावादितिकोद्यप्रसिद्धेरितिभावः न पक्षासिद्धिरिति इत्यनु
मितिशेषः बाधकेनेतितयाचबाधकमानानिबंधतापायक्षासिद्धिः पूर्वयुक्तासाम्यादेवनेतिमूलार्थ इतिभावः नौचेत्असिद्धिप्रभि

दी० १६०

रोध इत्यतः इत्याशयात् आह लिंगस्येत्यादि मूले दूषणमाह तदभावेति कांचनमयत्वस्याभावेत्यर्थः पराभ्युपगमेति परः पूर्वपक्षी विशिष्ट
स्य कांचनमयत्वविशिष्टवह्नेः प्रतिबंधकत्वमिति अनुमितावित्यादि अस्य अनुमितेः पूर्वमित्यादिः व्यभिचारनिरूपक इति व्यभिचारपदार्थ
इत्यादि अधिकेति अधिकवृत्तित्वमिति हेतुनेति योजना विशेषणमिति शेषः हेतुरित्यस्य तृतीयान्तमित्यर्थः वस्तुतस्तु हेतुत्वं ज्ञापकत्वं न पाच
व्यभिचारनिरूपणेति हि अधिकवृत्तित्वं न प्रमाणनिरूपकस्य सत्ताज्ञापकमिति यथाश्रुतार्थ एव समवृत्तः कर्मधारयाभिप्रायेणाह तस्येति स्य
भिचारनिरूपकस्येत्यर्थः हेतुत्वेनान्वयादिति व्यभिचारनिरूपके उपजीव्यसमाभावादिति भावः तत् अधिकवृत्तित्वं तत्र च विशेषणत्वेन च
अनुपपन्नाविति विशेषणविशेष्यभावे समानविभक्तिकत्वस्यापेक्षणादिति भावः साध्याभावनिरूपकस्यैवेति व्यभिचारनिरूपकस्य
साध्याभावनिरूपणाधीनत्वादिति भावः तदधीनत्वं साध्याभावनिरूपणाधीनत्वं व्यभिचारनिरूपकस्येति शेषः साध्याभावनिरूपणेति उभय
त्रभावप्रधाननिर्देशादिति भावः व्यभिचारज्ञानत्वस्य व्यभिचारनिरूपणत्वस्य उपजीवकत्वेति उपजीवकत्वात्मकाधीनत्वस्यपः अस्याहुः
स्य उपजीवकत्वादिति रिक्तस्य साध्याभाववृत्तित्वेति याच मूले साध्याभावनिरूपणे अनेनेतिकरणाद्युत्पत्तिसिद्धं ननु साध्याभावस्य निरूपणे प
स्यादिति व्यधिकरणबहुव्रीहिः तस्यानधस्यत्वात् अधीनत्वं च स्वप्रयोज्यप्रतिबंधोपहितत्वमेवेति न तस्य दुर्वचत्वं व्यभिचारज्ञानादि स्वस्य

488

राम०

भिचारज्ञानपदं च व्याप्तिभ्रमपरमिति भावः साध्याभावज्ञानप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबंधकताहेतुः यथा पूर्वकं ज्ञाहशप्रमात्वस्य हेतुतया स्वयमेवोह्य
त्वाद्बाधलक्षणार्थे तत्स्वरूपाशिलक्ष्यगोचरीयति दीधितावत्रेदं तत्त्वमित्यादिना साध्याभाववानिति अत्र सामानाधिकरण्येनानुमितावच्छे
दकावच्छेदेन साध्याभाववत्त्वं अवच्छेदकमवच्छेदेनानुमितौ चावच्छेदकावच्छेदेन सामानाधिकरण्येन च साध्याभाववत्त्वं बोध्ये साध्यवद्भेदो वेतित
द्रष्टाववृत्तौ तदत्यंताभावस्येव तद्वृत्त्यन्योन्याभावस्यापि वृत्तेर्विरोधित्वादिति भावः अत्र साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वमत्यंताभावप्रतियोगी
तायामन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतायां च विशेषणे न संबंधभेदमादायेति प्रसंगः समानप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकतामतेवाधेदर्शी
पित्वासमानविषयत्वेन प्रतिबंधकतामतेनेदं दर्शयति यद्वा वृत्तिसाध्यमित्यादि इदमुपलक्षणं वृत्तिनियामकसंबंधस्यैव प्रतियोगितान
वच्छेदकत्वेतेन संबंधेनानुमितिस्वीकारे साध्यसंबंधाभाववान् साध्यसंबंधवद्भेदः पक्षः पक्षे साध्यसंबंधाभावस्य साध्यसंबंधवद्भेदस्य वा पक्ष
वृत्तिसाध्यसंबंधस्याग्रे बोध्यं यत्तु वृत्त्यनियामकसंबंधस्यात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनेन संबंधेनानुमितिस्वीकारे पक्षे वृत्तिसाध्य
वद्भेद एव बाधः तस्यात्यंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि अन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वेन छेदकत्वस्यापि वक्तुमशक्य
त्वात् सर्वत्र पक्षः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नो ग्राह्यः साध्यं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नं ग्राह्यं तेन न रूपांतरमादायेति प्रसंगः ननु साध्याभा

भाववत्पक्षस्यबाधनापत्तेः पूर्वमुक्तत्वेनपक्षे साध्याभाव इति पुनरुक्तमत आह व्याख्यायां पक्षसाध्याभावयोरिति भेदादिति तथा च पूर्वप
क्षस्य विशेष्यत्वं साध्याभावस्य विशेषणत्वमिह तु तद्विपरीतमिति न पौनरुक्त्यमिति भावः भेदइति पूर्वस्मादित्यादि नेन साध्याभावप्रकारेण पक्षा
नेन तादृशपक्षज्ञानस्य त्वज्ञाने साध्यवत्तामात्रादेः पक्षांशे त्वज्ञानं परिग्रह इति इदमुपलक्षणं उभयस्मिन् साध्ये पक्षादेः प्रत्येकाभाववत्त्वादि
कमपि बोध्यं स्वमतइति समानप्रकारकत्वेनैव विरोधित्वादिति भावः तस्यापि साध्ये पक्षज्ञानत्वेनाहेरपि तथात्वात् विरोधित्वात् निश्चयविष
यः निश्चयविषयतावच्छेदकं भेन समूहालंबनमादाय तत्रातिप्रसंगः ननु साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयस्यैव विरोधित्वं मणिकृतोक्तं तत्कथमुक्ता
नानिश्चयो विरोधीत्यत आह दोषितोनन्ति निश्चयपदेति उक्तानां निश्चयपदेत्यर्थः विरोधिनिश्चयत्वेनेति तत्तौ यार्थोऽवच्छिन्नत्वं विरोधिपदार्थै
कदेशविरोधितायामन्वेति उक्तसाधारणविरोधित्वस्यानुगतस्याभावादाह व्याख्यायां विरोधितावच्छेदकतन्नरूपेति विरोधिनिश्चयविष
यतावच्छेदकतावच्छेदकवत्त्वाभाववत्त्वर्वतत्वादित्यर्थः दोषितोज्ञानमात्रइति मात्रपदं स्वसाध्यकत्वेनानुमितावपि विरोधित्वद्दर्शितं न चैतावि
द्धं न विरुद्धमपीत्याशयेनाह अत एवेति व्याख्यायां तादृशीति ईदृशविशेषणविशिष्टत्यर्थः तादृशेति उक्तद्वयोरप्यर्थः अत्र बाधप्रतिबंधकता
सत्प्रतिपक्षे प्रतिबंधकता करि शाबोध्या अधिकमस्मत्कृततत्त्वप्रकाशके बाधग्रंथटीकेऽनुसंधेयं तेषां साध्याभाववत्पक्षादीनां आह अनु

राम०

गतं विभाजकं माह नह्विरोध्यनुज्ञायकाद्य इति तद्विरोधिनोऽननुज्ञायकत्वमित्यर्थः प्रथमसम्बन्धेन प्रकृतपरहृदयव्यावृत्तिमाह गुणान्यत्वेत्याद्विना
विरोध्यनुज्ञायकस्येति न तु ज्ञेयस्य विशिष्टसत्तायां गुणान्यत्वग्रह एव विरोधित्वादिति भावः न चैवमपि पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधि
त्वमक्षतमेवेति वाच्यं सत्यामिति पक्षे यं योपपदर्शितरीत्यानाहार्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधित्वस्यैव निवेशनीयतया तादृशाभावा
त् एवमग्रेपि विरोध्यनुज्ञायकस्य चेति न तु ज्ञेयस्य प्रकृतपक्षे गुणान्यविशिष्टसत्तावैशिष्ट्यग्रह एवाविरोधित्वादिति भावः प्रकृतहृदयं प्रकृत
तपरहृदयं यथाश्रुतप्रकृतपरहृदयेनोक्तरीत्या वारणादाह प्रकृतपक्षतावच्छेदकेति एवमग्रेपीति विशेष्यदलेपि प्रकृतपरहृदयं प्रकृतपरहृ
दयं प्रकृतपक्षतावच्छेदकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थकमित्यर्थः एवमग्रेपीति विशेष्यदलेपि प्रकृतपरमुपयत्राग्रे तीसर्थः तयोः
पक्षसाध्ययोः प्रसिद्ध्योः विशेष्यदले प्रकृतपरहृदयव्यावृत्तिमाह गुणान्यत्वेत्यादि ननु वह्निमान् धूमादित्यत्र सभावव्याप्याभाववत्त्वं न तस्य वह्न्यभा
वव्याप्यधूमात्मकबाधे व्याप्तिस्तस्य प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधिनो वह्न्यभाववद्धृदस्याननुज्ञायकत्वेन प्रथमसम्बन्धेनाभावात् हृदो
मान् हृद इति प्रकृतपक्षग्रहविरोधित्वेन हि प्रथमसम्बन्धेनाभावाद्वेयन्नेत्याह अत्रैवेति पक्षाप्रसिद्धिरेवेति एवकारेणाबाधस्य व्यवच्छेदः तस्य बा
धस्येवास्य प्रसिद्ध्यग्रहणादित्याप्तेरिति भावः इदमुपलक्षणं घटादेः पक्षत्वे समवायसम्बन्धसाध्यतावच्छेदकत्वेन घटाभाववद्भूतादि

491

टी॰ केसाध्यासिद्धिरेव अन्यथा तत्र द्वितीयसत्त्वंज्ञाताभावेन बाधत्वस्वरूपायोग्यामेर्व्याप्यत्वासिद्धित्वस्वरूपातिव्याप्त्यापत्तेरपि दोषत्वं नन्वत्र पर्वमीनस्य
भाववद्वह्निव्याप्याभावो भवतान्निमादेव वह्निव्याप्यपर्वतत्वाद्यात्मके बाधे व्याप्तिः तत्र महानसपक्षकत्व साध्यवैशिष्ट्यस्य सह विरोधिनो वह्निमत्पर्वतादेरु
व्यापकत्वेन सत्प्रतिपक्षताभावात् न च तत्र सत्प्रतिपक्षतैवेति वाच्यं वैपरीत्येन बाधकाभावात् तस्योभयपक्षकत्वात् न चैवं बाधसत्प्रतिपक्षयोः सांकर्यप्र
संग इति वाच्यं उपधेयसंकरेप्युपाधेरसंकरात् न चैवं वह्निमान् ह्रद इत्यादौ युक्तस्थले पुनः पक्षतायामसिद्धेरेव बाधितत्वमप्युपेयतामिति वाच्यं वह्न्यभाव
व्याप्यवद्ध्रदाद्यात्मकासिद्धौ कथंचिदपि बाधलक्षणासंभवादिति चेन्मैवं विशेष्यदलसत्त्वेन दलस्य विशिष्टविरोधितयोरेकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यता
कत्वविवक्षणेन विशेष्यदले यद्रूपविशिष्टस्वरूपसंबंधात्मकावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिरूपिताश्रयपक्षसत्त्वेनापि तद्धर्मनिष्ठस्वरूपसंबंधरूपा
वच्छेदकताकप्रतिबध्यतायाः निवेशेनोक्तदोषाभावात् तथाहि उक्तस्थले वह्न्यभाववत्त्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादाय लक्षणसमन्व
यासंभवेपि वह्निव्याप्याभाववत्त्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतामादाय लक्षणसमन्वयः संभवत्येव वह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधस्य प्रति
बध्यतायां वह्निव्याप्याभाववत्त्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वात् उभयपक्षवह्निमत्पर्वतादिरूपबाधप्रतिबध्यतायाश्च वह्न्यभाववत्त्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वे
न वह्निव्याप्याभाववत्त्वघटितधर्मावच्छिन्नत्वाभावात् एतेन वह्निमान् ह्रदो वह्न्यभाववद्व्याप्यव्याप्याभाववानित्यादौ वह्न्यभावव्याप्यसाध्यवद्ध्रदाद्या

162 492 राम॰

त्मकत्वाद्येऽव्याप्तिः तस्य प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधितोपनीताभावव्याप्यवत्ताद्दर्शनात्मकत्वेन प्रथमसत्प्रतिपक्षताभावाद्विपरीतत्वे तत्रापि
वच्छेदकतापर्याप्त्यभावव्याप्यव्याप्याभावत्वघटितधर्मावच्छिन्नतयानुद्भवेयत्तदभावव्याप्यवत्तादर्शे प्रतिबध्यतायाश्चपरिच्छेदकताविच्छेदककोटिनिवि
ष्टत्वाद्विघटितधर्मावच्छिन्नतयैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितत्वदूरोऽव्याप्त्यसंभवात् यत्तु प्रथमसत्प्रतिपक्षनिविष्टविरोधितानदभावव्याप्य
वत्तात्वान प्रतिबंधकतावच्छेदकतानिवेशनीयातेन नतोऽरुकबाधाव्याप्तिरिति केचित् तुच्छं तदसत् पूर्वोपदर्शितबाधाव्याप्त्यवारणात् तदभावव्याप्यवत्ता
त्वानवच्छिन्नविरोधितायाश्च तद्विरोधितापादुर्वचत्वाच्च किं चैवं सति विशिष्टवैशिष्ट्यदर्शनतादृशविरोधिताश्रयत्वविरोधितानिवेशनेनैव सत्प्रतिपक्षाति
प्रसंगस्य वारणसंभवेन प्रथमसत्प्रतिपक्षनोपादानमेवानर्थकं स्यादिति न किंचिदेतत् अत्र वदंति विशेष्यदले प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्र
हत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधित्वं समूहालंबनमादाययातिप्रसंगवारणायावश्यं निवेशनीयं अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबंधरूपं यास्यं
एवं च तेनैव पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्ध्योरतिव्याप्तिवारणासंभवे द्वितीयसत्प्रतिपक्षोपादानमनर्थकमेव न च नीलत्वहेतौ वह्निमानित्यादौ हेत्वभाव
व्यतिरेकेऽतिव्याप्तिः तत्र पीतनीलत्वद्वयवह्निवैशिष्ट्यग्रहत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेपि आधिक्यं त्विति न्यायेन नीलत्वहेत्वात्मकपक्षतपक्षवान्रूपसा
ध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वानपायादित्यनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमेवावच्छेदकत्वं निवेशनीयं तथा च पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसि

मै.स्प.

ध्रोर्वह्निव्याप्यद्वितीयससंतमाव्रूपकमितिवाच्यं पक्षतावच्छेदकेविशेष्यतावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशेननत्रपीतान्तभवितेवातत्र प्रतिबध्यता
वच्छेदककोटिनिविष्टविशेष्यतावच्छेदकतायाःपर्याप्तोकातिप्रसंगाभावात् एवंसाध्यतावच्छेदकेपिप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्तिर्निवेश्या
तेनवह्न्यादौसाध्येमहानसीयवह्न्याभाववत्प्रह्रदेव्यभिचारः तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकविशेष्यतानिरूपिताया प्रकृत
साध्यतावच्छेदकपर्याप्तावच्छेदकताकप्रकारतानवच्छिन्नप्रहत्वनिष्ठस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकताकप्रतिबध्यतानिरूपित-प्रतिबंधकता
शालिग्रहविषयतावच्छेदकत्वं विवक्षितत्वात्पर्यवसितः समानप्रकारकत्वेनप्रतिबंधकत्वोपगमात्तु तानुपपत्तिः अथैवमपिवह्निमत्य
र्वतेवान्हे शीतवन्हिमानिसाहवह्निमत्पर्वताभाववद्देत्यादि वह्निप्रकारतानिरूपितवृत्तित्वाभिःवन्हिमत्पर्वतवान्नदेशाइतिज्ञानीयपर्वतत्वाव
च्छिन्नविशेष्यतायावन्हिमत्पर्वताभाववान्देशाइतिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वात् एवं ह्रदः कांचनमयवन्हिमानित्याद्यौकांचनमयत्वाभा
ववद्वन्हिरूपसाध्याप्रसिद्धावतिव्याप्तिः ह्रदःकांचनमयवन्हिमानितिज्ञानीयकांचनमयवह्निप्रकारतायाःवन्हिर्नकांचनमयइतिज्ञानप्रति
बध्यतावच्छेदकत्वादितिचेन्न तादृशाग्रहत्वेऽवच्छेदकतापर्याप्तेर्विवेशात् विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाभ्यामवच्छेदकत्वस्यविवक्षितत्वेनो
दोषाभावाच्च आद्येपर्वतविशेष्यतायाःप्रकारतात्वेनावच्छेदकत्वात्द्वितीयेवन्हिप्रकारतायाविशेष्यतात्वेनावच्छेदकत्वादितिअत्रेदं राम०

बोध्यं वह्निमान् नद्दो वह्निमान् नीलधूमादित्यत्र अभाववद्वृत्तित्वस्याप्रसिद्धेः घटादेः पक्षत्वे समवायेन साध्यत्वे न तद्वच्छेदकत्वे च घटाभाववद्वृत्ता हि रूपमा
ध्याप्रसिद्धिव्यवारणाय द्वितीयसत्यंतं भावप्रत्ययकं वस्तुतस्तु उक्तरीत्या हृदे गगनं वाह्नुवस्य शिवत् हृदः कोचनमयवह्निमानिसाध्येत्यधी
भाववद्वृत्तित्वस्याभाववद्वृत्तित्वाद्यात्मकवाधेः व्याप्तिः तस्य गगनं नस्य शोवन् नद्दो वह्निमानित्यादि ग्रहत्वावच्छिन्नप्रत्येकविरोधित्वेन प्रकृतपक्ष
पक्षमसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वानिष्ठस्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकताकाप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकताशालिग्रहविषयतानवच्छेदकत्वा
दिति प्रकृतपक्षमकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वव्यापकविषयतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबंधकत्वं तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यता
निरूपितप्रतिबंधकत्वमेव वाल्लक्षणे निवेशनीयं एवं च पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्ध्योरतिव्याप्तिवारणायैव द्वितीयसत्यंतं भावप्रत्ययकमिति
दिक् ननु पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वाद् अवति व्याप्तिः पक्षादेः साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्ताज्ञानस्य साध्याभावाभाववत्त्वेन
साध्यानवगाहितया साध्याभावव्याप्यत्वानवगाहिनः साध्यविरोध्यनुन्नायकत्वात् साध्यधीविरोधित्वाभ्युपगमेऽपि तत्राह दोषमितो पक्षादेरिति वाध
रूपेति तत्पावनस्य लक्षणस्य तत्त्वात्ति व्याप्तिरिति भावः मन्त्रोक्तं साध्याभाववत्ताज्ञप्रमात्वस्य वाधत्वं दूषयति साध्याभाववत्पक्षादेरित्यादिना
ननु ताद्दशप्रमात्वं तदे साध्याभावाधिकरणत्वेन पक्षोऽपि भासत इति तस्य पक्षादेः साध्याभावानवगाहित्वमसिद्धमत आह व्यापकत्वांया

495

हृतावच्छेदकरूपेणेत्यादि ननु तथापि साध्याभाववत्तिपक्षे साध्याभावप्रकारकमिदमित्याकारकस्य प्रमात्वग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे सा
ध्याभावावगाहित्वमस्त्येवेत्यत आह दीधितौ अवगाहित्वविवक्षितं तज्ज्ञानस्य पक्षे साध्याभावारोपेत्यनुपपत्ते आख्यायां साध्याभावविषयत्वेनेवे
ति एवकारेण प्रमात्वग्रहकस्यान्यांशस्य व्यवच्छेदः तन्निवेशे गौरवात्तदनवगाहिनोपि ज्ञानस्य प्रतिबंधकतया अनुभवसिद्धत्वाच्चेति भावः
अथैवं ग्राहदशाप्रमात्वविषयतायाः अनुमितिप्रतिबंधकतायां स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वासंभवेपि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्व
संभवेन ताद्दशप्रमात्वस्यावाधकत्वे दुर्वारमिति चेन्न तथापि प्रमेयत्वविशिष्टवाधादेरिव ताद्दशाविशिष्टांतरघटितत्वेन ताद्दशप्रमात्वस्यहे
यत्वासंभवात् अप्रमत्वशाङ्काहो॰ हमत्वेन प्रतिबंधकतायाः हेमत्वेन अन्तरस्य अधरोपितत्वाच्चाहेतन्यादर्शिनोहि अनुमितिभावः ताद्दशप
हृतावच्छेदकविशिष्टे दीधिति भावमत्रेति व्याख्याता इत्यर्थः प्रतिबंधकत्वात्कस्य नाहि तिकृत्युक्तेरिति भावः नन्वत्र प्रतिबंधकत्वस्यैवोपक्रान्तत्वे
न हेतुत्वस्यानुपयुक्तमत आह व्याख्यायां हेतुत्वस्येति दीधितौ प्रयोजकं इति अत्र प्रयोजकत्वमवच्छेदकत्वं नन्वेवं प्रमात्वानिश्चयत्वेनैव विशेष
त्वमुचितं लाघवादित्यत्र प्रतिबंदिमाह अप्रमेति व्याख्यायामप्रमेति गौरवेणेति शेषः अप्रमात्वग्रहं प्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्वं प्रयो
जकत्वमिति स्वातन्त्र्येणेत्यादि॰ यथायोग्यं हेतुत्वे प्रतिबंधकत्वे इत्यर्थः एवमग्रेपि प्रयोजकमिति स्वातन्त्र्येणेत्यादि॰ स्यादित्यन्तत्याद्याकांक्षा

हिंसानाद्यसत्वेनाप्रमाणत्वनिश्चयसत्वेपि यादृशोद्यानुमित्यापत्तिरिति भावः एवमप्रमत्ताद्यग्रहस्य प्रयोजकत्वे इत्थायामिति अप्रमत्वग्रहं हेतुविशेषेति
शेषः तदनुमितिः अस्खलत्याद्यनुमितिः अनतःपातितत्रैयापत्तिमिति शेषः अस्मत्र बाधनिश्चयान्यप्रतिबंधके न्यथातथेति प्रमत्ताद्यग्रहस्याप्र
माणत्वनिश्चयस्याप्रयोजकत्वमास्तिवत्यर्थः प्रमाणत्वनिश्चयस्यैवेति एवकारेणाप्रमत्ताद्यग्रहव्यवच्छेदः न चैवं तादृशाप्रमाणत्वनिश्चयत्वेनै
व अन्वयव्यतिरेकादिति ग्राहोविरोधित्वस्य अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वादित्यर्थः न चावच्छेदकाद्यप्रमाणत्वनिश्चयस्यान्वयव्यतिरेका
भ्यां विरोधित्वे कल्पनीये लाघवेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकतयानुमितावपि तस्य विरोधित्वसिद्धिरित्याशयः नत्र
प्रमाणत्वानिश्चयस्यत्वे विरोधितायां पोदृमानसादिस्थलीयविरोधितायां प्रक्लृप्तेपि अनुमितिविरोधितायामपि न चैवमप्रमत्वाग्रहस्यैव प्र
योजकत्वमेवं तथा च यादृमानसादौ तादृशाप्रमाणत्वनिश्चयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां विरोधित्वमेवासिद्धं किंतु बाधनिश्चयस्यैवेति शाब्दादौ अ
प्रमत्वग्रहाभावविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन विरोधित्वे कल्पनीये तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमनुमितिसाधारणं दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानत्वमेव
कल्प्यते अन्यथा तत्रानुमितिप्रत्यक्षनिवेशेनानुमितौ अप्रमाणत्वनिश्चयविरोधित्वांतरकल्पनेन गौरवप्रसंगादिति भावः न च स्वस्य तादृशबाधनिश्च
यत्वेन विरोधित्वस्य अन्वयासिद्धत्वे संसर्गत्वसाने नान्यथासिद्धभावं अस्माकं प्रतीतिबाधाभावः शाब्दत्वानुमितावपि न हेतुः किंतु या

वै॰ अ॰

ह्यानुमित्यां जनीति विशेषं स्वोत्पत्त्यवच्छिन्नं प्रतिविशेष्यविशेषणभावापन्नज्ञानत्वेनैव हेतुत्वोपगमात्तस्यैव विरोधितया बाधस्याभासत्वमिति
भिन्नोक्तरीत्यादि॰ संसर्गत्वज्ञानेति साध्यवत्त्वज्ञानेत्यर्थः संसर्गत्वज्ञानस्यैवेति एवकारेणानुमितेर्व्यवच्छेदः विरोधितयेति हेत्वाभासत्व
त्यनुषज्यते एवं अनुमितौ साध्यवत्त्वज्ञानस्य हेतुत्वे॰ साध्याप्रसिद्ध्या साध्यस्य प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या॰ बाधज्ञानेति बाधनिश्चयेत्यर्थः तदतिरि
क्तेति अप्रसिद्धसाध्यकातिरिक्तेत्यर्थः तस्य बाधनिश्चयस्य ॥ ननु॰ अप्रसिद्धसाध्यकातिरिक्तस्थलीयत्वं च तादृशेति अप्रसिद्धसाध्यकेऽस्
केत्यर्थः अप्रसिद्धत्वेऽपि॰ अनिश्चये विप्रतियोगिमत्त्वमेवेति॰ अभाववत्साध्यप्रतियोगिमत्त्वस्यैव बाधत्वादिति भावः भ्रमत्वानिश्चयदशेति अप्रयोज
कत्वग्रहमेणाद्वयः विपरीतमेवेति संसर्गत्वज्ञानहेतुत्वापेक्षया बाधनिश्चयस्य विरोधित्वस्य लाघवमित्यर्थः यद्यपि भ्रमत्वग्रहेऽपि भ्रमत्व
ग्रहदशायां जनकत्वदर्शनमत्वनिश्चयेऽप्रमात्वाग्रहनिवेशः भ्रमत्वग्रहे वस्तुमत्वानिश्चयनिवेशादिति बाधनिश्चयविरोधित्वस्य गौरवमिति नोक्तरीत्या
विपरीतलाघवं संभवति अप्रमात्वाबाधनिश्चयत्वेन विरोधित्वे प्रकारान्तरेणाप्यलाघवमाह किं चेति दोषविशेषाद्युत्पन्नज्ञानत्वमेवेति इहोपनीतदोषवल्लौकि
कसंनिकर्षाजन्यज्ञानत्वमेवेत्यर्थः एवकारेणाप्रमात्वस्य व्यवच्छेदः एतेनेच्छाया उत्तेजकत्वानुरोधेन प्रसज्ञे भिन्नमतिं प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूत
धीनोक्तं परास्तं तथा॰ प्रतिबध्यतावच्छेदकं गौरवमिति संसर्गत्वज्ञानस्य हेतुत्व इति शेषः तदेव॰ संसर्गत्वज्ञानकारणत्वमेव इति हेत्वन्तरेण णम॰

नादृष्टादेर्यान्तरं तदानीमुक्तसमये। एतेनेति इदं च एतेन लाघवादित्यस्य प्रतीकं। पीनत्वस्य मायांशाहपूर्वमिति स्वप्रामाण्यग्रहाभावसमये स्वप्र
मात्वनिश्चयस्य न शरीरलाघवमत आह भावत्वेनेति अभावापेक्षया भावस्य लघुत्वादिति भावः लाघवादिति तथा च प्रमात्वग्रहाभावविशिष्टबा
धनिश्चयत्वेन न विरोधित्वं किंतु प्रमात्वनिश्चयविशिष्टबाधनिश्चयत्वेनेति भावः दीधितौ तत्त्वानं। निश्चयः ननु प्रमात्वनिश्चये विनास्वरूपसत्प्र
पि बाधनिश्चये शाब्दबोधाद्यनुदयोपि विवादास्पदत्वात् आह विषयेत्यमेव नौ व्याख्यायां लाघवं। शरीरलाघवं। तथा च शरीरलाघवस
त्वे भावत्वरूपलाघवमकिंचित्करमिति भावः स्फुटतरत्वमुपपादयति अभावसाधकेपीति गौरवलाघवभावसाधकेपीत्यर्थः तत्र हि गौरवलाघवभा
वसाधके हि तस्य च बाधनिश्चयस्य च बाधग्रह इति अत्र प्रामाण्यनिश्चय एव च जन्मोपर्यत्ति बाधनिश्चयान्मया बाधग्रहानुत्पादेव स्फुसद्दिशो
षगौरवलाघवाभावाप्रकारकत्वानुक्तेः समये अनंतरस्य प्रामाण्यस्यानुसंधेयं तस्य च। बाधग्रहस्य च एतस्यैव प्रमात्वनिश्चयस्यैव। भावसाधकेतु
गौरवादिसाध्यकेतु। अवच्छेदकत्वमिति बाधाभिन्नानुषंगे रागाच्च यः तत्रैव प्रामाण्यनिश्चय एव। हेतुत्वादाविति आदि नाम निर्वधकत्वपरिग्र
हः तद्धीयेति ज्ञानायेत्यर्थः तद्धीयेति भ्रमत्वादिग्रहीयप्रमात्वनिश्चयीयेत्यर्थः अन्यथा तद्धीयभ्रमत्वाद्यनिश्चयस्यापि प्रयोजकत्वे।
तत्र तत्रापि तद्धीयभ्रमत्वादिनिश्चयेपि दुर्ग्रहत्वापत्तेरिति तथा चानवस्थापत्याः प्रामाण्यादिग्रहे अप्रामाण्यादिग्रहोनोत्तेजकत्वात्

श्री० 166

पः ननु तेजस्त्वेपि यत्र बाधग्रहे । प्रामाण्याद्यग्रहो ज्ञातस्तत्र वा प्रामाण्याद्यग्रहेण ज्ञानस्य तत्रैव प्रामाण्यनिश्चयायोगेऽप्ययं प्रामाण्यग्रहाप्र
वैयाध्ये दुरपवाद इत्याशयेनाह हीति ननु बाधनिर्णयस्य पूर्वमेवोक्तत्वात् तस्यैव तेनेन तत्परामर्शसंभवे बाधग्रहस्याहितापुनस्त
न्वयान मसंगतमत आह प्रामाण्यनिश्चय इति सावधारणं प्रक्रांतेति पूर्व प्रक्रांतेत्यर्थः परामर्श इति तथा सति असंगमापत्तिरिति भा
वः बाधग्रहं बाधनिर्णये अतएव तच्छब्देन बाधनिर्णयपरामर्शार्थं तस्यानुवादादेव यस्तु सदपि बाधनिर्णयशरीरे निविष्टमपि नात्र मिति
तद्धितापि तच्छब्देन पतत्पूर्वोक्तस्य पूर्वोक्तत्वात् तथा परामर्शसंभवादिति भावः प्रामाण्याभावाप्रकारकत्व घटितत्वं तन्मात्र घटितं भ्रमत्वाप्रकारकत्व
घटितं तेनापि घटितं अतएव द्वीधिमीत्यप्रकारकत्वाद्यप्रकारकमित्युक्तं तत्राद्विताप्रमात्वाभावप्रकारकत्वादिपरिग्रहः तत्र प्रमात्वनिश्चयवं
भ्रमत्वप्रमात्वोभयकोटिकसंशयवारणाय भ्रमत्वाप्रकारकत्वस्यापि प्रमात्वनिश्चयत्वघटकत्वादित्याशयः अधिकमिति गौरवापत्याद
कमिति शेषः अत्रेदं वदन्ति प्रमात्वेन निश्चीयमाने बाधज्ञाने मिथ्यत्वज्ञानघटितज्ञानत्वावच्छिन्नपरमेव अतएव बाधग्रहस्योद्देश्यत्वे विपर्ययस्याप
मेन बाधनिश्चयस्यैव पूर्वमुपयुक्तत्वेन परमतेन बाधग्रहस्योपयुक्ते एव शंकासात् बाधज्ञानं बाधग्रहस्योपजीव्यत्वेन ग्रहपदं यानिश्चयपरत्वा
भिप्रायकव्याख्यानं यस्त्वसमंजसानि तस्यैव तत्र बाधनिश्चयस्यैवोपयुक्तत्वेन तच्छब्देन भ्रमत्वग्रहपरामर्शवारणासंभवेन बाधग्रहस्योद्देश्यत्वे विपर्यये

500

राम०

स्पर्द्धिर्विरत्वादिति वस्तुतस्तु तन्निश्चयपक्षेमात्रादिनाबाधनिश्चयस्यापक्रांतत्वेन प्रतिबंधकतानोकाररत्नानांच निश्चयानामित्यस्येतन्निश्चयस्यै
वोपसंहारेणाच प्रध्येबाधत्वानमित्यत्र ज्ञानपदमपि निश्चयपरमित्येव संमंजसं बाधनिश्चयस्यैवेत्युक्तौ पूर्वोक्तबाधनिरायविशेषस्य
अवहितत्वेन पूर्वापरपर्यालोचनां विनानुद्भाव नारोहेणातोविनारदिति तु द्रष्ट्वा रोहायबाधस्तह प्रत्यादेः सार्थकान्तवैयर्थ्यमिमामाशि
नन्वभावसाध्यकेप्रमात्वेननिश्चीयमानस्य बाधनिर्णायस्यैव प्रतिबंधकत्वमस्तु तत्तायत्वान्तत्याहि गोत्वादिप्रतिगोत्वादिप्रकारकत्वरूप
प्रमात्वाभावाद्यप्रकारकत्वे सति तादृशप्रमात्वप्रकारिकायाधीस्तद्विशिष्टगोत्वाद्यभावाप्रकारकगोत्वादिप्रकारकज्ञानएवतादृशं प्र
मन्वप्रमात्वोभयकोटिकसंदेहस्य नास्त्येवभावद्वयकोटिकसंशयानभ्युपगमादितिगोत्वाद्यभाववतिगोत्वादिप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानाभा
व गोत्वादिमतिगोत्वादिप्रकारकत्वाभावप्रकारकज्ञानाभावविशिष्टगोत्वाद्यभावाप्रकारकगोत्वादिप्रकारकज्ञानस्यैवगौरवमित्यत आह
दीधितावुक्तप्रायचेति प्रायपदप्रयोजनमाह व्याख्यायां पूर्वमित्यादिना प्रायमितीतितन्न चोक्तप्रायं चेत्यस्याक्तु तुल्यं चेत्यर्थः प्रतिबंधक
त्वकाररत्नात्वापत्तिरिति यथायोगमित्यादि रजते नेदंरजतमिति निश्चये विशेषदर्शनादिदंरजतमित्यनुमितेर्न बाधनिश्चयो विरोधीतिप्र
लोकदोषमाशंकापरिहरतिदीधितौ नचेत्यादि॰ अकिंचित्करः प्रतिबंधाद्रूपः प्रमात्वप्रज्ञान नन्वेवमपि विपरीतनिश्चयप्रमात्वप

१६

१०. 167

बाधत्वमलंकाराभिमतं न सिद्धमेवेत्यत आह व्याख्यायां तथा वेति । अयेहि तन्निमित्ततयावावच्छेदकत्वात् आद्याद्यारोपज्ञानस्यैवानुमितिप्रति
बंधकतया तद्विषयस्यापि विपरीतनिश्चयस्यारोपस्यैव बाधत्वमुचितमिति भावः । नाशान्तरमिति इष्टलोकापलापस्य च नानुभवविरोधीति भावः । 502
न त्वेवमपि तस्य नोत्तेजकत्वं बाधनिश्चये विशेषदर्शनोत्तेजकतामनेमितावपि विशेषादर्शनसहितस्यैव तस्य विरोधित्वादत आह दीधितौ प
रे रघीति विशेषदर्शनोत्तेजकताचादिभिरपीत्यर्थः । व्याख्यायां लौकिकसंनिकर्षादीति आदिना दोषविशेषपरिग्रहः । इच्छितु दोषलौकिक
संनिकर्षादीति पाठस्तत्र दोषपदं दोषविशेषपरं आदिना व्याप्तिस्मरणः रखकारमवच्छेदमाहानुमितौ चेति दोषविशेषाद्युत्तेजनेतिदोषविशेषज
ज्ञानसत्वेन दृष्टिनिवर्तकविशेषदर्शनमकिंचित्करमिति भावः सहितस्यापीति दोषविशेषादिजन्यप्रमात्वस्यापि नतु प्रयत्नेत । ननु यथा व्याप्त्यविरोधविशे
षादर्शनविशिष्टत्वेन विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकस्यानुमितिसाधारणेन यस्य तु विशेषस्यैवानुपसंगत मत आह
दीधितौ न हीति व्याख्यायां कल्पनामिति प्राज्ञादिबोधविशेषादर्शनविशिष्टत्वेन विपरीतनिश्चयस्य विरोधित्वमित्यादिलाघवात् सैया
ह कल्पनालाघवात् तथात्वेन विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन विपरीतनिश्चयस्यानिशेषः निवर्तकतया प्रतिबंधकतया तथात्वेन ज्ञानत्वेन साधुकर
येति न हीत्यादि विपरीतनिश्चयो विरोधी मंतव्यं यस्य प्रत्यहं विशेषपदयोर्व्यक्तिमत्र्यं नपरत्वे मध्ये गौरवान्मानाभावाच्चेत्यभिधाने संद राम०

मविरोधइत्यस्वरसादाह केचिदिति एवं चानुमितौ लौकिकप्रत्यक्षे महितिरूढ़ यत्रास्याविपरीतानिरूप्यत्वे नैव विरोधित्वे । कथमिति सर्वत्रैतादृ
शस्थले स्पर्शोत्पादकाभावे मानाभावः । अलौकिकमात्रस्थले नुभवाविरोधेपि लौकिकमात्रस्थलेनुभवविरोधादित्याशय । उपयुज्यते
वेनेति ज्ञ यो योगात्प्रहेतुतावच्छेदकधर्मावधिकारत्यागविशेषदर्शनस्थले सामग्रीहेतुका प्रामाण्यानुमितिर्विशेषदर्शनेऽस्तोऽप्यत्राविशे
षदर्शनोत्तरमनुमितौ बाधनिरूप्यताया एव संभवेनाप्रामाण्यानुमानमकिंचित्करमिति भावः नान्यत्वेति अप्रामाण्यग्रहेतु बाधनिरूप्यता
यानन्तरमेवाविशिष्टधीरिति भावः साध्याभाववत्ताज्ञाने बाधत्वे मूलोक्तदोषोत्तरमाशंक्य निषेधति दोषितेनैवेत्यमिति अस्तात्पयंत्र हृत्वा । परास
र्शाभावस्याप्यसिद्धेः कारणाभावः व्यभिचारीति पाव परामर्शाभावादेवव्यभिचारस्य दाहार्थवानस्त्रानुमित्यनुसारिनिर्वाहिताबाधनिरूप्यस्य तत्रा
विरोधिनया न बाधस्य हेत्वाभासत्वसंभव इति भावः व्याख्याने हेतोरिति पक्षः इत्यादिः हेतोरविषयत्वेनेति न च साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपव्यभि
चारस्य विशिष्टस्य न बाधग्रह विषयत्वमिति भावः दोषितावच्छेदको न बाधग्रह परामर्शयोर्विरुध्यतेदृश्यते इति ग्रहस्यैवेति न च साध्यव्याप्यवत्ताग्रह
स्य कार्यकालत्ववृत्तितया साध्याभावग्रहे प्रतिबंधकत्वात्कथमेतादृशग्रह इति वाच्यं साध्याभावांशे लौकिकस्य साध्यव्याप्यवत्तांशे चालौकिक
स्यैतादृशग्रहस्य संभवात्तत्र चैतस्यैकाधिकरस्य विरुद्धसाध्याभावसाध्यव्याप्योभयावगाहितयासंशयत्वेन न बाधनिरूप्यत्वमिति वाच्यं

टी०

मावच्छेदकोपाधिकसंख्यायानभ्युपगमेनैकस्मिन्नतज्जरभावोभयावगाहित्वानस्यैवसंभवापन्नत्वात् व्याख्यायां संबंधइतिसंबंधसामानाधिकर
ण्यात्मकः दीधितावनवगाहिनइतिइदं च व्यभिचारविषयत्वादित्यत्रहेतुगर्भविशेषणं व्यभिचारविषयत्वादितिहेतौसाध्याभाववद्वृत्ति
त्तित्वस्यसाध्याभावविशिष्टहेतुमत्वस्यवानवगाहनादितिभावः व्याख्यायां तदनवगाहित्वमेवविशिष्टव्यभिचारविषयकत्वमेवकथमिति
तत्रविशिष्टव्यभिचारावगाहित्वेबाधकाभावादितिभावः एकत्रहेतावेकधर्मावच्छिन्नएकत्रहेतौतेनैकहेतौरूपान्तरेणाव्यभिचारव्य
भिचारयोरेकनिश्चयगोचरत्वेपितद्वृत्तिः दीधितावेकनिश्चयेतितथात्वेनिश्चयत्वासंभवेनव्याप्तिनिश्चयाभावादेवानुमित्यनुत्पादादिति
भावः परामर्शसत्वेप्रतिबंधकसमवधानेनव्यभिचारग्रहस्यासंभवादाह व्याख्यायां व्यभिचारस्तोलौकिकेतिव्यभिचारत्वानन्वेनैवेतिएवकारेणा
बाधधीत्वव्यवच्छेदः विरोधितेतिबाधधियइत्यादि अन्यत्रकेवलबाधधीसत्वे अप्रामाण्याप्रतिबंधकाभाववतिव्याप्याभावस्यावगाहकत्वादि
तिभावः मात्रमितितथाचबाधधियोऽविरोधितयानबाधस्यहेत्वाभासत्वमितिभावः व्यभिचारादेरितिअनुमितावितिशेषः तस्यव्यभिचा
रज्ञानस्याकिंचित्करत्वमिति तथाचतत्रबाधग्रहएवसाक्षादनुमितिविरोधीतिबाधस्यहेत्वाभासत्वमितिभावः व्यभिचारधियः व्यभि
चारज्ञानात्मकोक्तबाधधियोपिनबाधस्येतितथाचोक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादानुरोधेनापिनबाधस्यहेत्वाभासत्वसिद्धिरितिभावः पक्षान्तु एवं॰

168

504

त्वेवेति साध्यस्येत्यादिग्रहानियमादित्ति पाचनात् दृष्टबाधस्थले परामर्शे प्रामाण्यासंज्ञानासंभवेन तस्यानुमितिविरोधितया न द्विषप
बाधस्य हेत्वाभासत्वं दुर्वारमिति भावः प्रमात्वनिश्चयस्य विरोधित्वमूलोक्तयुक्तिं निरासितुमुपन्यस्यति दोषितौ यस्येति अर्थनिश्चयस्य
त्वेऽर्थनिश्चयकार्यकारित्वं वेयर्थ्यं निश्चयकार्यानुपयोगित्वं तदेवाह व्याख्यायां तस्येति प्रामाण्यग्रहस्येत्यर्थः निश्चयत्वमात्रेति
निश्चयकार्यकारित्वमात्रेत्यर्थः मात्रपदेन प्रकारान्तरेणोपयोगव्यवच्छेदः ननु स्वसामग्रीवशात् स्वतस्तस्य नवैयर्थ्यमत आह दोषिता
वदितिप्रसंगस्येति व्याख्यायां ज्ञानादित्यर्थज्ञानादित्तिशेषः अर्थनिश्चयप्रसंगः अर्थनिश्चयकार्यप्रसंगः प्रमात्वेन ज्ञानस्यार्थज्ञा
नस्यार्थनिश्चयकार्यकारित्वप्रसंग इति यावत् दोषितौ निश्चयत्वसंपन्नवदित्यभिचारनिश्चयकार्यकारित्वसंपन्न इत्यर्थः साध्याभावांशे
निश्चयात्मकस्यैव व्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वादिति भावः तत्प्रमात्वनिश्चयएवेति साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयएवेत्यर्थः एवकारेणाविरो
धिविषयकत्वव्यवच्छेदः ननु अर्थनिश्चयात्मकव्यभिचारज्ञानस्यापि प्राथमिकत्वसंभवात् कथं प्रामाण्यनिश्चयस्य प्राथमिकत्वाभिधानम
त आह व्याख्यायां प्रतिबंधकीभूतेनेति प्रतिबंधकीभूतेनेत्यर्थः अर्थनिश्चयात्मकेनेति यावत् व्यभिचारज्ञानेनेति चरमेत्यादिः प्राथमिकेत्युक्तेरिति
प्रथमोत्पन्नापि निश्चयात्मकेत्यर्थः असत्वकल्पनादिति तस्याप्रतिबंधकत्वकार्यत्वमर्थनिश्चयात्मकव्यभिचारज्ञानात्प्रामाण्यनि

505

स्वप्रयस्यप्राप्यमिककत्वमेवेतिभावः चरमइति अर्थनिश्चयात्मकइति शेषः प्रमात्वेति साध्याभाववत्तानप्रमात्वेत्यर्थः दीधितौ वस्तुतः प्रत्यक्षे इति
वाधग्रहस्यसप्रकालेप्रतिरिक्तएवव्यभिचारग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादेनतत्रयोजकत्वयाव्यभिचारज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वंतुल्यप्रमेवेत्याशयः
व्याख्यायामिनेनेति अगृहीतेत्यादिग्रंथेनेत्यर्थः निश्चयप्रसंगोपिनिश्चयकार्यप्रसंगोपि अपिनोपजीव्यत्वसमुच्चयः तस्यतस्यापीतिप्रामाण्य
निश्चयीयप्रामाण्यनिश्चयादेरपीत्यर्थः एवंअगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैवनिश्चयस्यस्वकार्यकारित्वे दीधितौ [illegible]चेद्विति प्रामाण्यप्रामाण्यभय
कोपस्थितिदशायामित्यर्थः ईदृशोपयोगित्वेचनानवस्थेतिभावः प्रकारांतरेणापिप्रामाण्यग्रहस्योपजीव्यतांनिरस्यतिसंशयेति व्याख्या
यां निश्चयत्वावच्छिन्ननिश्चयकार्यकारित्वार्थः अकिंचित्करत्वादितितथाचसाध्याभावांशेनिश्चयत्वमेवनापेक्षितंकुतस्तदर्थंप्रामाण्यनिश्चय
पेक्षेतिभावः मूलोक्तसंशयदशायांपरिहारमाहयद्यपीतुमुपन्यस्यतिदीधितौयद्विति व्याख्यायांतादृशगोचरत्वेकांचनमयत्वेनेत्यर्थः वह्नेरितिशेषः
साध्याप्रसिद्धेरेवेति होतइतिशेषः व्याप्तिग्रहविरोधित्वादितिभावः एवकारेणावाधस्यवच्छेदः वह्नित्वरूपेणैवेतिएवकारेणकांचनमयत्वव्य
वच्छेदः तथ्येतिकांचनमयत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिरित्यर्थः तथाचवह्नित्वेनसाध्यतायांतेनरूपेणव्याप्तिग्रहाविरोधितयासाध्याप्रसि
द्धेर्दूषयितुमसंभवेनवाधस्यदोषत्वमावश्यकमितिभावः किंचेत्यादिमूलोक्तदोषंनिरस्यतिदीधितौनचेति विशिष्टस्यसाध्यप्रसिद्ध्या कांचनमयो राम०

वह्निरित्याकारकस्य विशेषणतावच्छेदककाञ्चनमयत्वप्रकारकज्ञानस्याभावेन तद्विशिष्टानुमितिः काञ्चनमयवह्निमत्त्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिन्य
नुमितिः न चाथ तत्प्रकारकताभावेनैवानुमितिमनुत्पादनिर्वाहे तादृशबाधग्रहस्याप्रतिबन्धकतया न बाधस्य हेत्वाभासत्वमिति भावः तत्संभवात् 507
काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितिसंभवात् तादृशानुमितेश्च विशेषत्वं खलु विशेषणतातेनापि निर्वाहाद्विशिष्टसाध्यप्रसिद्धेरप्येतावविरहादि
त्याशयः न च तथापि पूर्वं विशिष्टप्रसिद्धावविशिष्टप्रतियोगिताकाभावेन बाधग्रहासंभवः प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञान
स्याभावधीहेतुत्वादिति वाच्यं व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाङ्गीकर्तृणां सांप्रदायिकानां मते तादृशहेतुत्वस्यैवासिद्धेः
व्याख्यायां स्यमतं इति भ्रमनिरासायेति शेषः आह विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिमप्याह सा चाप्रसिद्धा एतेति आदिना व्यभिचारपरिग्रहः
इदानीं तु राजसभायामेव नु विशिष्टप्रसिद्धाविति शेषः एवं चाभावस्थाने विशिष्टप्रतियोगिताज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि बाधग्रहस्य पादृशनिषेध्येय भेदः पूर्वोक्त
व्यापेदः अप्रसिद्धेरिति पाठे एतन्मतेऽपि विरोध्यविशेषणतामिति न्यायेनानुमित्यावयवपर्यवसानेन तत्पांतरानुपपत्तिरित्यस्वरसात् इहेति विविनि
तादृशेति काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्नित्वेत्यर्थः उपनयपदस्य काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्युपनयपरत्वे प्रसिद्धत्वानुपपत्तिरत आह काञ्चनमयपन्य
मितीति नन्वेवमप्युपनयपदस्याप्रसिद्धिमत्त्वेनाप्रसिद्धत्वानुपपत्तिरेव अत आह काञ्चनमयो वह्निरिति शेषधीनैवाबाधोऽस्त्विति ननु महानसीय

वन्ह्यभाववानितिबाधग्रहस्यवह्निमानितिविशिष्टबुद्धौप्रतिबंधकत्वेनविशिष्टबुद्धिप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मप्रतियो
गितावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिबाधग्रहस्यैवप्रतिबंधकत्वमितिनियमोऽभ्युपेयः एवंच प्रकृतेऽप्यधिकरणकांचनमयत्वावच्छिन्नवन्ह्यभाव
प्रतीतौ कांचनमयत्वमेवप्रतियोगितावच्छेदकतया भासते समानाधिकरणवह्नित्वादिकं तत्र प्रतियोगिन्युपलक्षणतयैव भासते न तस्य प्रति
योगितानवच्छेदकत्वादिति कांचनमयवह्निमानित्यनुमितौ कांचनमयत्ववह्नित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यवगाहिबाधग्रहस्यैवप्र
तिबंधकतया नोक्तबाधग्रहस्य विरोधित्वमिति किंच सहेत्वाभासस्थलेऽन्यथैवं वन्ह्यभाववानिति बाधग्रहस्यापि महानसीयवह्निमान् वह्निघटो
भयवानित्यादिविशिष्टबुद्धौ विरोधितया प्रदर्शितनियमस्यैवासिद्धेः विशिष्टबुद्धिप्रकारतावच्छेदकताधिकरणानतिरिक्तधर्मप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वानवगाहिबाधग्रहस्य प्रतिबंधकत्वेनैव महानसीयवन्ह्यभाववत्ताग्रहस्य वह्निमत्ताविशिष्टबुद्धौ प्रतिबंधकत्वोपपत्तेः इत्यभाववत्ता
निति ग्रहस्य च वह्निमत्ताबुद्धौ तदभाववत्ताप्रत्यक्षतानमुद्रयैव प्रतिबंधकत्वात् एतेन प्रतियोगिविशेषणतया भासमानस्य धर्मस्य प्रतिसमानाधि
करणतयाऽप्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावप्रतियोगितावच्छेदकताया उपगमेन कांचनमयवन्हिर्नास्तीत्यादिभ्रमदर्शकांचन
मयत्वेन वन्हिर्नास्तीत्यादिबुद्धावपि कांचनमयत्ववन्हित्वयोः प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यभावाभ्युपगमादुपदर्शितनियमांगीका

रामं०

रेपि न दोष इति नवीनोक्तं परास्तं उभयोस्तादृशनियमस्यैवाभावात् भवानंदीप्रकाशे समानाधिकरणावच्छिन्नाभावप्रघट्टके
समानाधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्योपपादितत्वाद्वेतिदिक्। ननु कांचनमयत्वेन वह्न्यभाववतिहेतुग्रहज्ञानेऽल्हमयपिवा
रण्यग्रह एव विरोधस्य किं वाधेनेत्यत आह तेन रूपेणेति व्याख्यायां तस्यैव कांचनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्यैवार्थः। अवि
रोधित्वादिति तद्धर्मावच्छिन्नव्याप्यत्वहेतद्धर्मावच्छिन्नव्यभिचारस्यैव विरोधित्वादिति भावः। एवं अनुमितावुपनीतभानांगीकारे उप
नीतभाने तत्प्रसंगः। तत्र यत्नांतरं। इहापि अनुमितावपि तादृशदोषाभावान्नोपनीतमानमित्यनुषज्यते। तत्सभाष्ये शेपीति अप्रामाण्य
वादिविजयप्रयोजकमित्यनुषज्यते। यत्सिद्धिर्वाह्निमत्वेऽपि तद्व्यापारसाधनप्रतिकूलस्यैव हेत्वाभासस्य निग्रहस्थानत्वेनोद्भाव्यत्वेनानुमिते
रप्रामाण्यमेव तादृशदोषसंभवइत्याशयः ज्ञानस्यैवेति एवकारेण ज्ञानदृश्यस्य व्यवच्छेदः नव्यासत्यस्यैव र्यमात्रमुच्छिद्येतेति भावः। के
दाचिदिति संदेहान्यकोपप्रवृत्तावितिशेषः। तद्वारणाय इच्छोपनिवारणाय तत्र च उक्तस्थले तस्याविशेषेण निष्कंपप्रवृत्त्यापादनेनेत्यापत्ति
रिति। अनुमित्यत इति प्रत्ययेन समभिव्याहारेण तादृशानुमितिर्द्वितीयक्षणे निष्कंपप्रवृत्त्यापत्तिरितिकल्पते न तत्र वानुभवविरोधान्निष्प्र
पत्तिरित्याशयः एतेनेदमपास्तं तादृशानुमितिर्द्वितीयक्षणे वा दृष्टमानसनिश्चयोत्पत्तौ वा बाधकाभावात्तद्वारणविलंबेन निष्कंपप्रवृत्ते

दी॰१

दी.

171

तु॥ नद्यतश्च॥ न स्युन्नापदादृष्टेनान्तरपदा वच्छेदकत्वेनेष्टापत्तिसंभवादिति परास्तं विशेषदर्शनं विना संशयोऽनन्तरमसह्न-
निश्चयासंभवेन निश्चयप्रकारतारूपावच्छेदकत्वाद्य वह्निव्याप्यधूमवान्पर्वत इति परामर्शान्महानसीयवह्निः पर्वते नास्तीति बाधादेव पर्व-
ते महानसीयवह्न्यनुमितिर्न जायत इति बाधस्य प्रत्यक्षहेत्वाभासत्वमावश्यकमिति यत्तु धर्मितावलेनेत्यादिना मूले ऽऽकंतत्रोपाध्यायो-
क्तं दूषयितुं शंकते दीधितौ न चेति व्याख्यायां विशेष्यत इति महानसीयवह्नित्वादिनेत्यर्थः कारणाभावादेव महानसीयवह्नित्वादिना व्या-
प्यग्रहरूपकारणाभावादेवः कार्याभावेति महानसीयवह्नित्वादिना महानसीयवह्न्यनुमितिरूपकार्याभाव इत्यर्थः विशेषबाधस्य महानसी-
यवह्नित्वादिना महानसीयवह्न्यादिबाधस्य तथा च न बाधस्य प्रत्यक्षहेत्वाभासत्वमावश्यकमिति भावः महानसीयवह्नित्वादिनेति महान-
सीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावनिश्चयपरमित्यर्थः दीधितौ भिन्नेत्यसिद्धप्रकारतावच्छेदकान्यनिष्ठप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावप्रकारक-
निश्चयत्वादित्यर्थः बाधबुद्धेः समानप्रकारकत्वेनैव प्रतिबंधकत्वादिति भावः ननु तद्धर्माग्रहं प्रति प्रतियोगितासंबंधावच्छिन्नतन्निष्ठप्र-
कारताकाभाववन्निश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं लाघवात् न तु समानप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकत्वं तथा सति तद्धर्मविशिष्टानंतधर्मभेदेन प्रतिबंध-
कतानंत्यप्रसंगेन गौरवापत्तेः न चैवं वह्न्यादिसामान्याभाववन्निश्चयेऽपि यद्वह्न्यादेर्नाभावेऽमानं तद्बुद्धिप्रसंगो गुरुर्वीर इति वाच्यं प्राचीनैस्तामा

510

राम॰

न्याभाववुद्धौ सामानाधिकरण्यापादकत्वप्रतियोगितावच्छेदकांगीकारेणाहोयात् नवैवं वह्नित्वेनाभावग्रहे द्रव्यत्ववह्निरिति वुद्धेरप्यनुदयापत्तिरिति
वाच्यं तस्याः स्वांतरविषयकत्वेन वह्निमन्नानवगाहित्वात् तथा च महानसीयवह्निर्नास्तीति बाधग्रहे वह्नित्वेनापि न महानसीयवह्न्यनु 511
मितिरिति वाच्यं स्वहेत्वाभासत्वमावश्यकमित्याशयेनाशंकते निरवच्छेदेन चेति समानविषयत्वमेवेति स्वप्रकारेण समानप्रकारकत्वमव
च्छेदकं तेन प्रयोजकं व्याख्यायां तद्वदिति महानसीयवह्न्यादिस्थले पृथिवीरूपत्वादिनेति आदिना जलरूपत्वादिपरिग्रहः तत्संशयात्
वायौ रूपसंशयात् तत्र संशये तथानुभवेति पृथिव्यादिरूपबाधग्रहेपि वायौ रूपवान्नवेति संशयानुभवबलादिति भावः समानवि
षयत्वेनैवेति स्वप्रकारेण समानप्रकारकत्वमवच्छेदः स्पर्शादि वायुसमवेतस्पर्शादि क्वचित्पुस्तके वायवीयेति पाठः तत्रापि वायुसम
वेतपिशाचादिरित्यर्थः रूपत्वाद्यभावेति वायुसमवेतस्पर्शादिवित्यादि एतदिति अरूपमेव तद्विषयकत्वमित्यर्थः शंकितमितीतिनया
वस्पर्शादौ रूपं नवेति शंकाविषयः स्पर्शादिरिति शंकितमित्यनेनार्थः रूपत्वसंशये वेति वायुसमवेतस्पर्शादिविषयादिः इति द्रव्या
संशयस्य वायुरूपवान्नवेत्याकारकस्य वायौ रूपसंशयस्य औचित्यादवर्जितत्वादिति रूपत्वसंशयस्य वृत्त्यासंशयोपयोगित्वादिति शेषः
आरोपितमितीतिनयावस्पर्शादौ रूपमित्यारोपविषयः स्पर्शादिरित्यारोपितमित्यनेनार्थः विशिष्टेति रूपत्वविशिष्टेत्यर्थः वैशिष्ट्यं

टी०

वह्वेस्तानिकं तथा पक्षरूपत्वेन स्पर्शादिमत्त्वावगाहनानुमितावित्मर्शः पर्यवसन्नः विशेषणतावच्छेदकनिरूपणप्रकारकनिर्णयस्य
स्पर्शः हेतुत्वादिति तथा च वायुसमवेतत्वप्रकारकं रूपत्वं निर्णयविषयो रूपत्वविशिष्टस्यो विषयत्वमिति तेन ताद्दशाशेषस्य वायोरूपवान्
स्पनुमित्युपयोगित्वमिति भावः यथाश्रुते रसमाहं स्वानित्यादि विशेषणतावच्छेदकांशे सधर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधक
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयो हेतुर्नतु रसत्वानित्यादिरकत्वांशे तत्र धर्मितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधधर्मितावच्छेदक
संशयाभावेन कारणता यानिश्चयत्वप्रवेशे प्रयोजनाभावादिति रूपवान्न्यनुमितेरूपत्वांशे तु धर्मितावच्छेदकतया तत्र विशेष
णतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयत्वेनाकारणतादिसंगत्यापत्तेः एतेन पक्षित्वमारोपितं वेति वाकारोनास्यायां रूपत्वांशे धर्मितावच्छे
दकनरवच्छिन्नविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन तत्संशयतन्निश्चयसाधारण्येनैव हेतुत्वादिति नवीनोक्तमपास्तं संशयानुमि
त्योरितिताद्दशीत्यादिः दीधितौ ताद्दशशंकादिमिति ग्रन्थे रूपत्वशंकारोपे स्पर्शः व्याख्याय संशयानुमित्योः वायौ रूपसंशयानुमित्योः
प्रत्र संपादयत्यानुमितिस्थले च शंकास्त्विति आदिना रोपपरिग्रहः उपेयते इति उक्तरीत्या शंकारोपयोः संशयेनुमितौ चोपयोगि
त्वसिद्धेः संपादयत्युपन्निवत्वात् शंकारोपयोरन्यतमावत्तिभावः पीतत्वमेव तिष्ठत्याभावत्वमेव स्पर्शः द्रव्यमितिति द्रव्यपदानुपादाने स्पर्श

512

५१०

नपदस्य गुणपरत्वभ्रमे सति नेदृशादेः श्वेतरूपाभाववोधत्वाभेसमानविषयकत्वेनाविरोधित्वेपि नेतु शंखश्वैत्यं इत्थमितीति इत्थपद
(लुपादाने श्वेतपदस्य गुणपरत्वभ्रमे सति नेदृशादेः श्वेतरूपाभाववोधत्वाभेसमानविषयकत्वेनविरोधित्वेपिने) तित्ता नानुपपत्तिरिति गु
णपरत्वभ्रमनिरासाय इत्थपदोपादानमित्याशयः अथ गुणेशुक्लादयः पुंसीतिकोषाद्गुणवाचकश्वेतपदस्य पुंल्लिंगतानियमेनात्र
श्वेतमितिनपुंसकलिंगनिर्देशेन कथं श्वेतपदस्य गुणपरत्वभ्रमसंभावनेतिचेन्न श्वेतंरूपं नास्तीत्यादिप्रयोगदर्शनेन तादृशको
षस्य विशेष्यासमभिव्याहारं शुक्लादिपदानां पुंल्लिंगत्वमित्यत्रतात्पर्येण अत्ररूपमिति विशेष्यपदाध्याहारेण कदाचिद्गुणपरत्वभ्रम
संभवनासंभवात् केचित्तु श्वेतइत्यलिमप्यामघटादावपि श्वेतादिपदप्रयोगेणपरंपरया श्वेतपदवोधकस्यापि श्वेतपदस्य सामान्य
तोनपुंसकलिंगतासंभवेन तदभावनिर्णयेपि शंखवत्ताबुद्धिसंभवतीतिसमानप्रकारकत्वेनविरोधितायांनेयंयुक्तिस्साधीयसीति श्वेत
पदस्य समवायेन श्वैत्यपरत्वलाभाय इत्थपदोपादानमितिवदंति तदसत् घटादौ घटत्वादिकमेव घटादिपदप्रयोगवत् समवायेन श्वैत्या
दिकमादेव श्वेतइत्यलिमप्यामघटादावपि श्वेतादिपदप्रयोगाय यस्मात् श्वेतादिपदानां परंपरया श्वैत्यादिमतिहत्तेमानाभावात् अ
तरावविशेषदर्शिनांप्यमोयंघटः श्वेत इत्यलिमोनतु श्वेतरूपादयः प्रयोगास्संगच्छंतइतिदिक् तमाहेतिपाठः समानविषयत्वेनम

513

१७३

दी.

निबंधकत्वस्याव्यभिचारमाहेत्यर्थः। क्वचित्तदाहेति पाठोऽस्ति स च सामान्येन नपुंसकमित्यभिप्रायेण तदित्यस्याव्यभिचारस्य समाहेत्यर्थकतया

योजनीयः। उभयवत्ताज्ञानमितिश्रुतेन समानविषयत्वेन विरोधित्वे विद्यव्यभिचार इति शेषः। अन्योभयस्य प्रत्येकानतिरिक्ततया घटो

ऽस्तीति ज्ञानमप्युभयवत्ताज्ञानमेवेतीदमसंगतं नचोभयत्वेनोभयवत्ताज्ञाने उभयत्वेनोभयाभाववत्ताज्ञाने तेन विरोधिता यो तात्पर्यमि

ति वाच्यं तथा सति समानप्रकारकत्वेन विरोधिताया एव तात्पर्यमिति चेन्न उभयवत्ताज्ञानीयोभयत्वनिष्ठप्रकारताया उभयाभावीयोभय

त्वनिष्ठप्रतियोगितापर्याप्त्यसम्भवात्। तदुपगमेन तत्रोभयपर्याप्तिप्रकारताकत्वे उभयपर्याप्तप्रतियोगिताकाभाववत्त्वनिश्चयत्वेन विरोधित्व

मित्यत्र तात्पर्ये तु समानविषयत्वेन विरोधितामते विषयभेदेन प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावभेदात्। एवं च प्रकृते उभयाभाववत्ताज्ञानमित्यस्यो

भयपर्याप्तप्रतियोगिताकाभाववत्ताज्ञानमित्यर्थः। उभयवत्ताज्ञानमित्यस्य चोभयपर्याप्तप्रकारताकज्ञानमित्यर्थ इति ध्येयं। इदमत्ताज्ञानत्वा

दित्यविच्छिन्नमात्रवृत्तीयस्यैतत्रत्यपर्याप्तप्रकारताकत्वादित्यर्थः। अत्र प्रकारताप्रतियोगितयोरैक्यमात्रे इति चैत्रत्वपर्याप्तत्वादिति भावः।

अत्र प्राचीनानुयायिनः नेह घटोऽस्तीत्यादिज्ञानमेतद्वृत्तिघटीयाभावविषयकमेव विशेष्यतानिविष्टाभावप्रत्ययस्य विशेष्यविशेषणा

भावविषयकत्वनियमात्। एवमुभयाभाववत्ताज्ञानमपि प्रत्येकाभावविषयकमेव प्रत्येकाभावानतिरिक्तस्योभयाभावस्याभावात्। एवं प्रतियोगि

राम०

514

नपिनोभयस्मिन्नपि यथार्थज्ञानबोधयत्वं प्रतियोगितावच्छेदकं · एवं चैत्रवद्देशाद्यौ देशो चैत्रो नास्तीति ज्ञानमपि चैत्रवद्देशाभावविषयकमेव एवं
सामानाधिकरण्येन विशेषणताविशिष्टाभावोऽपि विशेषणताविशेष्ययोरभाव एव इत्थं च नानुपपत्तिलेशोऽपीत्याहुः अन्ये इति तत्र
तत्रत्यं चेदुभयोरपि इतिताभिरनुपपत्तिभिः एवं तद्वत्त्वेन घटस्य घटोभयत्वेन देशे चैत्रत्वेन गुणानन्वविशिष्टसत्त्वेन वावच्छिन्नप्र
तियोगिताकस्यातिरिक्ताभावस्य तज्ज्ञानविषयत्वमावश्यकमिति एवं समानप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकत्वे आपातमिति समान
विषयत्वेन विरोधितामते तु तत्र बाधाहितत्वेन भ्रमानुमितिरित्याशयः समानप्रकारतामत इति समानप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकतामत
इत्यर्थः विशेषणबाधावतार इति वह्नित्वेन विशेषणतान्प्रसंग इत्यग्रिमेणान्वयः समानविषयतेति समानविषयत्वेन प्रतिबंधकता
मत इत्यर्थः प्रसंग इति तथा च समानप्रकारकत्वेन प्रतिबंधकत्वे विशेषणबाधावतार इव समानविषयत्वेन विरोधितामते विशेषणबाधा
नवतारेण तथानुमितिप्रसंग इति मतद्वये तुल्योऽयं दोष इति भावः इष्टापत्तिरेवेति वस्तुतस्तत्र चैत्राभाववद्भूमिविशेष्यकसत्यसत्वोल्लं
गपरामर्शस्य विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्युभयमतेऽपि समाधानं बोध्यं तथाप्यभिप्रायहेतुविशेषतोऽप्यप्रियग्रहाभावेऽपीत्यर्थः तस्या
नाहार्यत्वामान्याः प्रसिद्धविशेषणबाधेति अनुमितिप्रकारीभूतविशेषणतया प्रसिद्धविशेषणबाध इत्यर्थः मूलकृत एवं समानमाह हेधि

515

१५४

शि

174

तोपयाज्जीवनमरणोमितिताद्दशामानमेवमूलकत्वाव्यतिरेकिण्यंयेउक्तमितिभावः अत्रेदंबोध्यं आत्मविशेषगुणाजनकमनःसंयोगोजी
वनं तथाचपक्षशरीरावच्छेदेनात्मविशेषगुणाजनकमनःसंयोगःसतच्छरीरावच्छेदेनजीवनमितिपर्यवसितंघटमनस्संयोगवारणा
यात्मविशेषगुणेति इंद्रियात्मसंयोगवारणायमनःपदं अयंद्रियमनस्संयोगाद्भीतिचाभिः न चसजीवनमेवेतिवाच्यं आत्ममन
स्संयोगोजीवनमितिअभियुक्तलिखनविरोधात् आत्मपदंवैयर्थ्यापत्तिरितिचेदत्राहुः आत्मनोविशेषगुणाजनकमनस्संयोगइतिष
ष्ठीतत्पुरुषाद्विशेषगुणाजनकात्ममनस्संयोगोजीवनमितिपर्यवस्यति मुक्तात्ममनस्संयोगस्यजीवनत्ववारणायविशेषगुणाज
नकेतिसंयोगविशेषणं अदृष्टवदात्मशरीरसंयोगवारणायमनःपदं ज्ञानजनकमनःसंयोगाजनकस्पंदजन्यविभागजन्यज्ञानज
नकमनस्संयोगध्वंसोमरणं ज्ञानजनकोयोमनस्संयोगस्तज्जनकोयस्पंदस्तज्जन्योयोविभागस्तज्जन्योज्ञानजनकस्यमनःसंयोगस्य
ध्वंसोमरणमित्यर्थः अत्रपदव्यावृत्तिःसुधीभिरूह्याः इतिप्रतियोगित्वितिनाद्द्वत्वं चात्र साध्यतावच्छेदकसंबंधः अत्रभावत्वमेवलाघ
वंबोध्यं जीवित्वे· जीवनप्रतियोगित्वे· अपिद्याअनिष्टापेन· व्याख्यायां जीवित्वस्येतिजीवनप्रतियोगित्वस्येत्यर्थः प्रविष्टस्येति एवं
इच्छाइत्यादि· जीवित्वस्यजीवनस्यप्रतियोगित्वस्यच· स्वात्मनेत्र· विशिष्टरूपेण· एवमित्यादिनेतिएवमित्यनेतरं हितिः सकरो

516

राम॰

कार्यकार्यत्वादिम्यनुमानमिति दोषः यत्तूक्तस्यैहेतुत्वं न तरेरौपवत् बहिस्सत्वानुमानसंभवादाह एवमिति तिनवीनैरुक्तं तदसत् अत्रापि
हेतुत्वं न तरेरौकत्वानुमानसंभवात् अन्ये तु सामान्यरूपेण विशेषसिद्धावपि समानविषयत्वेन विरोधितामते विशेषसंशयानिवृत्तेः सामा
नसाहेतुसिद्धिरिति नानुपपत्तिरतश्चाह एवमितीत्याहुः एकत्वमपीति नन्वत्र किं तावदेकत्वं न तावत्संख्यामात्रं द्वित्वादिकं तु नेति ना
न्वेयितत्संभवेन पक्षमात्रासिद्धेः यत्तु द्वित्वादिकर्तनिष्ठस्यानित्यत्वानवान्निषेधस्यवान्योन्याभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकैकत्वं तदपि तत्र
सकर्तृकत्वानुमानात्पूर्वं तदसिद्ध्या लाघवज्ञानासंभवादिति चिरन्तननवीनाः अन्यानाम्नोभयपाद्यन्निदः एवं द्वित्वादिद्वित्वसमस्तत्वं तदे
कत्वं नाद्रशं च द्वित्वमात्मतरद्वयसहद्येयप्रसिद्धं तच्चूमत्त्वं गुणाश्रयवेत्याहुः अपरे तु द्वित्वादिकेतु रात्मत्वासिद्धिकालेनाद्रशद्वित्वप्रस
त्वग्रहासंभवात्तदेवं युक्तं स्यात् एव चेतनभिन्नासमवेतद्वित्ववदत्यत्वेनादिपपुरुक्तं तत्र चेतनप्रसिद्धेः पूर्वं चेतने तत्त्वविरोधिनद्वस्यात्वग्र
हासंभवात् किं तु द्वित्वं पर्याप्तिनवच्छेदकहेतुसित्विनदेकत्वं न च जात्यादिनानन्ततेद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वात्तेद्रमपि सामान्यमिति वाच्यं
द्वित्वादिफलोपधायकत्वावच्छिन्नस्यावच्छेदकत्वस्याप्यसंभवात् प्रसिद्धस्यैव लेच सजातीयादिनानन्तेद्वित्वपर्याप्त्यवच्छेदक) यद्वि
तीयरहितत्वरूपमेवैकत्वं लाघवज्ञानमपि तद्वित्वपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वे लाघवमित्याकारकमेवेति प्राहुः अधिकं परस्मान्तेम्य

दी॰

रवारेदूषयं अन्यथेतीति अन्यथेत्यस्य लाघवज्ञानवशात् अनुमितावेकत्वस्याप्रकारत्वे इत्यर्थः दीधितावनेकेति एकत्वाभाववान्निश्च
यः व्याख्यायां मानसेति मानसैकत्वनिश्चयानंतरमेवेत्यर्थः तत्र हीति कर्त्रीति न संदेहः नोक्तसंदेहः अन्यथा मानसैकत्वनिश्चयाभावे न
ग्रहीति कर्त्रीरिः संदेहसत्वं एकत्वसंदेहसत्वं वस्तुगत्येति अनुमितेरित्यादिकं तरिमिति अनुभवसाध्यस्येत्यादि इत्याकारकः इमिका
रात् एवकारेण एकत्वकर्त्रीरिंजानामीत्याकारस्य व्यवच्छेदः फलनिर्णायस्येति यावत् फलनिर्णयेन लाघवज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनमेव न
संभवतीति भावः ननु लाघवज्ञानादिसहकारिवशादायकतानवच्छेदकरूपस्यानुमितौ प्रकारतया भानात् किमिति कुतो बाधस्येत्य
पक्षहेत्वाभासत्वे विशेषेति महानसीयवह्नित्वादेरित्यर्थः असल्लिंगपरामर्शस्य तद्धर्मकरोधस्य इत्यंचदीधितोक्तयुक्तिर्दोषपर
प्रकारतासत्वादिति भावः नज्ञायेतेवेति सल्लिंगपरामर्शरूपप्रमाकारतासत्वादिति भावः यथार्थेति अनुमितिरिति प्राक्तनमनुषज्यते
व्याख्यायां तादृशेति लाघवज्ञानस्येत्यर्थः न हि भावः तादृशदोषाभावः न तु भ्रमेयेति भ्रमप्रमाभावाभावेत्यर्थः वस्तुतस्तु बोध्यतदभाववच्छे
शेष्यकत्वमेव परामर्शस्य सत्वासत्वरूपमनुमितेः प्रमात्वभ्रमत्वे च प्रयोजकमित्येव सारमिति ध्येयं प्रसिद्धेति स्वोक्तलाघवज्ञानादिमा
दिपदग्राह्येत्यादिः अनुमितिप्रकारीभूतविशेषेतरप्रसिद्धविषयबाधेत्यर्थः अप्रसिद्धत्वेनेति तन्त्वकल्पने गौरवादिति निशेषः अन

राम०

एवंसहकारिकोटौप्रसिद्धाशेषमत्रप्रसिद्धेनुक्तं अप्यायामप्रवृत्तित्वायप्रसिद्धानांतद्बाधासंभवेनानुमितिप्रकारीभूतविशेषेतराशेषबाध्या
त्मकसहकार्यसंभवात् ननुलाघवज्ञानेनतद्बाधादिसहकारिविरहायांव्यापकतानवच्छेदकरूपस्याधिकस्यानुमितौभानेपिप्रकृतसाध्य
तावच्छेदकावच्छिन्नविषयकफलस्यैवयत्नेनइच्छाप्रवृत्तिसाध्यत्वगुणत्वेनकर्त्येमनोवृत्तित्वानुमितिर्मनोवृत्तित्वस्यप्रकृतसाध्यता
वच्छेदकद्रव्यवृत्तित्वलाघवनवच्छिन्नत्वादित्यत आह अत्र चेति घटितमेवेति तथा च प्रकृते मनोरूपद्रव्यवृत्तित्वेन मनोरूपद्रव्यवृत्तित्वा
नुमितिरेवमनोवृत्तित्वानुमितिरित्यस्याभिप्रेतेतिभावः भासत इति अस्य तेन हेतुघटनादिति शेषः ननु तथापि विशेषरूपेणानुमितौ वि
शेषतोव्याप्यवगाहिपरामर्शस्यहेतुतायाःक्लृप्तत्वात् तादृशपरामर्शंविनालाघवज्ञानेनतद्बाधस्यादृष्टिपक्षेविशेषरूपेणानुमि
तिरत आह अनुभवानुरोधेनेति तथैव तेन रूपेणापि लाघवज्ञानेन तद्बाधत्वादिनापीति यावत् कार्यकारणभावादिति विशेषरूपेणानु
मितौकारणत्वकल्पनादिपर्यवसितः तथाचसामान्यतोव्याप्यवगाहिपरामर्शघटितायाःलाघवज्ञानेनतद्बाधघटितसामग्र्या अपि विशेषरू
पेणानुमितिजनकत्वांगीकारेतादृशसामान्यतादृशानुमितिजननेऽपिविशेषसामग्र्यन्तरविरहस्यनबाधकत्वमितिभावः ननु तथापि
प्रसामग्र्यास्तादृशसामग्र्याश्चविशेषरूपेणानुमित्यात्मकस्यफलस्यजननेपरस्परंव्यभिचारादुर्वारत्वेति चेन्न एतादृशसामग्र्याविशे

519

१७६

टी०

176

ष्येविशेषणतामितिन्यायेनैवानुमितिजननेनलक्ष्यसामग्र्याःविशिष्टस्यैवेशिष्ट्यामितिन्यायेनतज्जननेनेतरत्ताद्दृशज्ञानाद्दृशाविशेष्यताशास
नुमितित्वस्यैवजन्यतावच्छेदकतयाव्यभिचाराभावात् नचैवंविनिगमनाविरहः वैपरीत्यस्यापिवक्तुंशक्यत्वादितिवाच्यं वन्हेर्महानसीय
त्वेलाघवंमहानसीयेतरस्वत्वाभाववानित्यादौलाघवत्तानेतत्साधनतायामनुमितिपूर्वकालेनियमतोविशिष्टविशेष्यकरणताज्ञानतस्या
नस्यैवविनिगमकत्वसंभवादितिसंप्रदायः तन्मात्रसाध्यलिंगकानुमित्यादौव्यभिचारवारणायावच्छेदकोत्तरत्वस्यकार्यतावच्छे
दककोटौनिवेशस्यावश्यकतयानव्यभिचारशंकापीत्याहुः अत्रोपाध्यायानुयायिनः लाघवज्ञानादिवद्यादनुमितौज्ञापकतानव
च्छेदकरूपस्याभानांगीकारेसंशयात्मकानुमितिस्वीकारापत्तिरितितस्यैवविषयापकतावच्छेदकरूपेणैवानुमितिस्वीकारोयुक्तः तथा
हि यत्रवन्हिव्याप्यमत्वाभवर्वतस्थभावव्याप्यवान्पर्वत इतिसमूहालंबनात्मकपरामर्शः एवंमहानसीयवन्हौलाघवमितिलाघ
वज्ञानंअभावस्यमहानसीयवन्हिप्रतियोगिकत्वेलाघवमितिलाघवज्ञानंवतत्रमहानसीयवन्हौलाघवमितिलाघवज्ञानसहकृता
त्वन्हिव्याप्यधूमवान्पर्वत इतिपरामर्शात्पर्वतोमहानसीयवन्हिमानित्यनुमित्युत्पत्तौअभावस्यमहानसीयवन्हिप्रतियोगिकत्वेला
घवमितिलाघवज्ञानसहकृतात्अभावव्याप्यवान्पर्वत इतिपरामर्शात्पर्वतोमहानसीयवन्ह्यभाववानित्यनुमित्युत्पत्तौचनकिंचिद्बाध

520

राम०

केनद्दामहानसीयवन्ह्याद्दिविधेयकानुमितिप्रतिबंधकस्य महानसीयवन्ह्याद्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याभावात् एवं यत्र तत्र ह्रदसाम
ग्रीवृत्तात्पर्वते महानसीयवन्हित्व महानसीयवन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताकानुमित्सुत्पत्तावर्पव
शासपक्षसंशयाकारानुमितिनिरिवाधैव व्यापकतावच्छेदकरूपेणैवानुमितिस्वीकारे तु तत्र वन्हित्वाभावत्वोभयावच्छिन्नप्रकारताका
नुमितिस्वीकारेपि न संशयानुमितिस्वीकारः तदुभयावच्छिन्नप्रकारविरोधेन विरहोभयप्रकारताघटितसंशयत्वस्यात्राभावादिति
वदंति अत्र केचित् लाघवतामादिवशादनुमितौ व्यापकतानवच्छेदकरूपस्य प्रकारत्वोपगमेनान्तरीत्या संशयाकारानुमितिस्वीकरप्र
संगस्तथाहि यथा महानसीयवन्ह्याद्यनुमितिप्रति महानसीयवन्ह्याद्यभावव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रतिबंधकं तथा महानसीयवन्ह्याद्यप्र
कारकानुमितिं प्रति अभावस्य महानसीयवन्हिप्रतियोगिकत्वे लाघवमित्यादिलाघवज्ञानविशिष्टस्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापिप्र
तिबंधकत्वं कल्प्यते अन्यथा महानसीयवन्ह्यभावव्याप्योयं लघुमहानसीयवन्हिप्रतियोगिकत्वविशिष्टाभावकालीनपर्वतस्तदा
नपर्वतस्त्वादिज्ञानस्य महानसीयवन्हिविधेयकानुमितिं प्रति स्वातंत्र्येण प्रतिबंधकत्वं कल्प्यते गौरवात् अस्मन्मते तु न दोष इति ला
घवत्तानविशिष्टस्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यावश्यकतया तत्प्रतिबंधकतायैव निर्वाहे नुपाधिगुरुधर्मावच्छिन्नस्य तत्र प्रतिबंधकत्वा

521

दी॰ १७७

कल्पनेन लाघवस्याभिसंधानात् एवं लघुमहानसीयवह्निप्रतियोगिताकाभावकालीनो योऽभावव्याप्यवत्पर्वतस्तद्वान् महान
सीयवह्न्यभाववानिति तथाविधव्याप्यधर्मविशिष्टपर्वतत्वावच्छेदेन महानसीयवह्न्यभावावगाहिज्ञानं तदुत्तरोत्पन्नलघुम
हानसीयवह्निप्रतियोगिकाभावकालीनाभावव्याप्यवान्पर्वत इति ज्ञानस्यावच्छेदकधर्मदर्शनविधया महानसीयवह्निप्रकारकानु
मितिप्रतिबंधकत्वे कल्पनीये तथाविधज्ञानविशिष्टलघुमहानसीयवह्निप्रतियोगिकाभावकालीनाभावव्याप्यवान्पर्वत इति ज्ञा
नत्वेनैव प्रतिबंधकत्वं कल्पनीयं वैशिष्ट्यं चात्र स्वाश्रयविहितानन्तरत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसंबंधेन बोध्यं एवं च तथाविधधर्म
वैशिष्ट्यस्यात्र प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ निवेशे गौरवेण तत्र तथाविधलाघवज्ञानविशिष्टाभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्व
कल्पने तु तथाविधधर्मवैशिष्ट्यं प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ न निवेशनीयमिति यदि लाघवं एवं च कथं पूर्वोपदर्शितस्थले संशयात्मा
नुमितिप्रसंगः तत्प्रतिबंधकस्योपदर्शितलाघवज्ञानविशिष्टाभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदानीं सत्वादित्याहुः अपरे तु मतद्भाववत्ता
सेन तत्प्रकारकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये तत्रैव ज्ञानत्वे निवेश्य प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वात्तत्स्थले संशयानुमितिप्रसंग इ
त्याहुः अन्ये तु निर्वह्निर्वह्निमानित्याहार्यवाक्यश्राव्यवाक्यजन्यतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवि

522

राम॰

शेष्यतानिरूपितप्रकारतावच्छेदकतासंबंधेन परोक्षत्वावच्छिन्नेन धर्मेदस्य हेतुत्वकल्पनात् कायिसंशयानुमितिप्रसंगः इति वदंति
वस्तुतस्तु लाघवेन ज्ञानादिवृत्त्यव्याप्यकतानवच्छेदकरूपस्यानुमितौ भानबाधिद्वृत्यिति कारस्य संशयानुमितिस्वीकारे एव नवप
रोक्षत्वेनेनिश्चयात्मकमेवेति सिद्धांतविरोधापत्तिरितिवाच्यं नाद्यः सिद्धांतस्य निर्युक्तिकत्वेनाग्रहेयत्वात् अत एव पक्षपातत्यागविवेके
आह स्यविप्रतिपत्तिजन्यासंशयोऽरीधितिकारेणाभ्युपगतः समानानेकेत्यादि सूत्रस्वारस्यमप्यत्रैवेति संक्षेपः साध्याभावतामावसत्त्वा
दिति क्वचिद् ध्वंसात्यंताभावेत्येव पाठः ध्वंसप्रागभावयोरत्यंताभावविरोधित्वेमानाभावादितिभावः असत्त्वेति उत्पत्तिकालावच्छिन्नोघटोत्पं
धवान्न पृथिवीत्वादिमत्वादिव्यादिः तथा च तत्र व्यभिचाराद्यसंकीर्णाभिधोद्धाहरणमप्यदृष्टमिति मूलकारस्यासंगतमितिभावः संयोगादिसा
ध्यक द्रव्यत्वादावतिप्रसंगवारणायाह प्रतीयोग्यसमानाधिकरणेति समवायेन वह्न्यभावादिकमादाय संयोगेन वह्निमान् धूमादि
त्यादावतिप्रसंगवारणायाह साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति उभयाभावादिकमादाय योक्तस्थले एवातिप्रसंगवारणाय साध्यतावच्छेदका
वच्छिन्नेति साध्यतावच्छेदकपर्याप्त्यावच्छेदकताकेत्यर्थः तेन महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावमादाय नोक्तस्थलेति
प्रसंगतादवस्थ्यं ननु नाशात्मनव्यापकतानविरोधिनो भेद इति घटितव्यभिचारस्यासंग्राह्यतया भेदवारकसंसर्गाभावोपादानमनप

523

टी०

कमतस्त्राह अत्रचेति अनभ्युपगमेनेति तन्नवनयापि लाघवेनाभावत्वेन निवेशसंभवोचित इत्यभिप्रायं अभावत्वसंसर्गाभावत्वयोर्द्वयोर
प्यखंडोपाधित्वे तयोर्लाघवासंभवस्याप्याशयात् अनुपादेयमेवेत्यन्तदुपादाने भेदघटितव्यभिचारस्यासंग्रहापत्तेरिति भावः ननुसंसर्गा
भावत्वेन निवेशे प्रागभावादिकमादायातिप्रसंगइत्यतआह स्वप्रागभावादेश्चेति आदिनाध्वंसपरिग्रहः प्रतियोग्यसमानाधिकरणाय
देशैवप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वादियदेशैवेत्यादिनासाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नपदपरिग्रहः तथाचोत्पत्तिकालावच्छिन्नोघटोगंध
वानित्यादावत्यंताभावस्यप्रतियोग्यसमानाधिकरणपदेनप्रागभावादेः संबंधविशेषावच्छिन्नपदेनापिवारणेप्यभिधानाभावात्सव्यभि
चाराघंसंकीर्णवाधोदाहरणत्वमित्याशयः नहाग्रेयेतिगंधाद्याग्रेयेत्यर्थः प्रागभावादीतिमूलइत्यादिः कथं तु नः दीधितौस्पष्ट
त्वेनेतिध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिमद्वृत्तित्वस्यसर्वसंमतत्वेनेत्यर्थः व्याख्यायांतदभिधाने प्रागभावावच्छिन्नपक्षकासंकीर्णवाधो
दाहरणाभिधानंनाभिधानमितिपाठेऽत्यंताभावस्यपक्षतावच्छेदकतमानभिधानमित्यर्थः प्रागभावकाले प्रागभावादिकाले
निरस्तत्वादितिपूर्वमित्यादिः तत्प्रागभावेतितद्घटत्वाद्यवच्छिन्नप्रागभावेत्यर्थः तत्साधने तद्घटत्वाद्यवच्छिन्नसाधने रूपत्वादीति
आदिनागंधत्वादिपरिग्रहः वाधं असंकीर्णवाधं एवमग्रेपिप्रतियोग्यसमानेति अन्यथातद्घटितव्यभिचारस्यतत्रापिसंभवे

178

524

राम

नासंकीर्णबाधानुपपत्तिरित्युपष्टंभसंगतिरिति भावः नवीनास्तु अन्यथा हि कालेघटादौ गंधादेरत्यंताभावाप्रसक्तेरिदं घटत्वादिना साध्य
तायां प्रागभावादिकमादाय बाधसमर्थनेपि रूपत्वगंधत्वादिना प्रागभावपुरस्कारेण साध्यतायां न बाधनिर्वाहः इति प्रागभावादिमत्यप्यत्यंता
भावस्वीकारस्यावश्यकत्वमित्याहुरत एवेति अन्त एव ध्वंसप्रागभावसमये तद्घटेऽत्यंताभावसत्वादेव अन्यथात्यंताभावज्ञानस्यैव स्वतो
रयथार्थावच्छिन्नत्वनियमात्ज्ञानविरोधित्वेन ध्वंसप्रागभावयोर्बाधत्वासंभवेनोक्तस्थले बाधानवकाशादुपष्टंभसंगतिः नहि साध्यप्रतियो
गीकाभावमात्रज्ञानमेव साक्षात्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यधीविरोधि तत्तत्साध्यकालाभावज्ञानस्यापि साध्यसामान्यधर्मस्य प्रतियो
गितानवच्छेदकत्वादिति भावः प्रतियोग्यनवच्छेदककालेत्याहुः एवंच मूले स्वप्रागभावध्वंसपदे स्वानवच्छेदककालत्वे तात्पर्यमिति भावः
ननु बाधासांकर्यं दीधितौ बाध इति धूमादिहेतावित्यादिः साध्याभाववत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वं त्वर्थः तत्र पक्षतावच्छेदकं शिखरा
द्यवच्छिन्नं धूमादिमत्त्वस्य तदवच्छेदेन वह्न्याद्यनुमितिजनकज्ञानविषयस्यासत्त्वाद्धेतुसिद्धिरिति तु तोयाधस्यासांकर्यमित्याशयेनाशंक
ते अप्रत्येतीत्यारव्यापाठे तत्सामानाधिकरण्येन पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन प्रयोजकत्वे अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेर्जन
कत्वे दीधितौ घटत्वादेरिति पंचमी आरव्यायां भागासिद्धेः सामानाधिकरण्येन हेत्वभावग्रहस्य पक्षतेपि शिखराद्यवच्छिन्नपर्व

525

दी०

नाद्यः पक्षत्वेपि॰ शोधितो वस्तुतो नारीति॰ स्वरूपसंबंधातिरिक्तव्याप्तिस्वरूपयोरित्यर्थः व्याख्यायां पृथिवीत्वेनेति सिद्धिरित्यंतं प्राचीनमतानुवा
दः अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ नावच्छेदकत्वस्य संसर्गतया भानं मानाभावात् पक्षतावच्छेदकाक्रांतपावच्छिन्नविषयकानुमितिरेव प
क्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिरिति हि प्राचीनमतं॰ तत्र पृथिवीत्वरूपे यावत्पदाद्दिसाध्यतायां सिद्धिरित्यंतेन प्राचीनमतमनूद्य स्वसंम
तमतमाह अनतिरिक्तव्याप्तित्वपर्यवसन्नमिति इदमपि विशेषणानि ष्टसंसर्गाभासनं इति प्राचां नये न पक्षतावच्छेदकन्यूनानतिरिक्त
व्याप्तित्वं पक्षतावच्छेदकस्य साध्यसंसर्ग इत्यादायेन वस्तुतो व्यापकत्वरूपावच्छेदकत्वं संसर्ग इति द्रष्टव्यं अयमाशयः प्राचीनमते य
त्र पक्षतावच्छेदकता घटकसंबंधेन पक्षतावच्छेदकमवच्छिन्नं तत्रैतेन संबंधेन पक्षतावच्छेदकाक्रांतताप्रसिद्ध्यावच्छेदकावच्छेदेन गंधत्वाद्यव
च्छेदेन तन्निष्ठ्यस्यापि गंधोजलत्वव्याप्तिर्न वेत्याद्यो गंधत्वसामानाधिकरण्यमात्रेणाजलत्वव्याप्तित्वादिसंशये विरोधिताप्रसंगः उभयोरेव
निष्ठ्यस्य योगं भिन्नाश्रययावद्धर्मितानामवगाहितया विशेषात् नव धर्मितावच्छेदककोटौ अधिकभानमेव विशेषइति
वाच्यं विरोधिविषयकत्वाविशेषे धर्मितावच्छेदककोटावधिकभानस्याविरोधिता यांबीजत्वासंभवेन द्वितीयस्य विरोधित्वे प्रथमस्या
पि तत्त्यात्वप्रसंगस्य दुर्वारत्वात् अवच्छेदकत्वमाने तु अनतिरिक्तव्याप्तित्वादिरूपस्य तस्य भेदेन विशेषसंभवान्नोक्तप्रसंग इति देव

राम०

समंजसमिति संयोगादिव द्वित्तिशिखरादौ संयोगादेः स्वरूपसंबंधात्मकमवच्छेदकत्वं सर्वसंमतमितितस्य हृदयंगमीकरणं साध्यसि
द्धिरितितदीयतत्संबंधावच्छेदकस्यतेन संबंधेनतदवच्छेदकत्वमप्यौचित्यावर्जितमेवेतिभावः स्वरूपसंबंधेनेतिशिखरादेरित्यादिः
ततः अवच्छेदकत्वं प्रकृतेनेनतः किमत आहतथाचेतिभागासिद्धेर्दुष्टत्वानुरोधेनेतिहेतोः हेतुत्वेपीतितावतैवामयेत्यादिनोक्त
स्यभागासिद्धेर्दुष्टत्वानुपपत्तिरूपदोषस्यापरिहारसंभवादितिभावः तद्धीति अवच्छेदकत्ववदित्यर्थः सामानाधिकरण्येनेतितदव
च्छेदेनबाधादिरूपप्रतिबंधकाभावसहितस्येत्यादि अत्रापि स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वावगाह्यनुमितावपि नहेतु पक्षतावच्छेद
कावच्छिन्नहेतुमत्ताज्ञानमेव ननुसामानाधिकरण्येनहेतुमत्ताज्ञानस्यबाधाभावादेः सहकारितया अत्रैव स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्व
त्वस्यलक्ष्यतत्रापि अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वस्यलेपि अतः भागासिद्धेर्दुष्टत्वानुरोधात् अभ्युपगम्य अभ्युपगम्यापि
आहेतिबाधस्यदोषतामित्यादि हीयिनो बाधप्रमेति विशिष्टरूपहेत्वप्रसिद्धिस्तत्त्वनायप्रमात्वोक्तिः व्याख्यायो तदानीं अवच्छि
न्नाहत्तेरपिहेतोरवच्छिन्नवृत्तित्वेनग्रहदशायांवक्ष्यमाणसांकर्यस्वरूपस्य भागासिद्धिसांकर्यं तस्यैव तानासांकर्यस्यैव हेत्वाभास
भेदेति असिद्धतानदशायांबाधज्ञानस्येवानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादितिभावः तानासांकर्येण तन्मात्रेण किमितितत्रापिता

१८०

दी.

180

नासांकर्यसंभवादिति भावः वस्तुसांकर्यमेव वस्तुसांकर्यमपि नारकिशरीरादीति सुखाद्यनवच्छेदकं नारकिशरीरादौ इत्यर्थः आदिना
शरीरस्य अग्निविशेषादि पीयग्रहः हेतुसत्वेपीति पक्षे नासिद्ध्यभावसत्वान्वितः न स्वच्छेदेन नादृशशरीराद्यवच्छेदेन बाधएवेति एवकारेणा
सिद्धिव्यवच्छेदः उदाहरणांतरमिति मत्वावच्छिन्नोदाहृः कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यादावपि वस्तुसांकर्यमाहेत्यर्थः शाखिनो वृक्षविशेष
त्वादेरिति एतद्वृक्षत्वादेरित्यर्थः न चैतद्वृक्षत्वादेरेतद्वृक्षवृत्तिपरिमाणादिरूपतया तस्य च व्याप्यत्वमित्यनेनावच्छेदकमिति वाच्यं
व्याप्यत्वेनैरूप्यावच्छेदकत्वस्य स्वयंस्वीकारात् केचित्तु तद्वृक्षविशेषत्वादित्यत्र मूलावच्छेदेन वर्तमानं यत्कपिसंयोगव्याप्यत्वन्तरस्यतो
व्याप्यत्वेनैरवच्छेदकत्वानंगीकारेपि न दोष इत्याहुः व्याप्यायां सामानाधिकरण्येनेवेति एवकारेणावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः एवकारव्य
वच्छेद्यस्य पृथयति न स्वच्छेदेनापीति न पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापीत्यर्थः न चैवं नादृशानुमितिजनकत्वं चैवं तनोपायेति भेदः स्वाभा
व्यात्विम : कारणस्याभावादिति नादृशानुमितित्वस्येव पक्षमर्यमात्रमतावच्छेदकत्वादिति भावः कारणेति व्यवच्छेदकत्वावगाह्यनु
मितिकारणेत्यर्थः कार्यति अवच्छेदकत्वावगाह्यनुमितिरूपकार्यमित्यर्थः एतादृशेति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावरूपेत्यर्थः वि
रोधित्वमिति अतः कल्पेबाधासांकर्यमिति भावः दोषिनो शब्दादिवेति शब्दोपतंतेनानुमानेवच्छेदकत्वविषयकत्वं साधयितुमिवश

528

रत्न१०

देपन्यासः एतत्कालीनेति धूमकालीनमित्यर्थः एवमग्रेपि ज्ञातव्यम् व्याख्यायामभ्युपेयइति तथा च धूमकालावच्छेदेन वह्निव्याप्यधूम
वत्पर्वत इति परामर्शस्यैव धूमकालावच्छेदेन अनुमितित्वं धूमकालत्वसमानाधिकरणत्वेन अनुमितित्वे कार्यतावच्छेदकं तदवच्छेदेन वा
धाद्यग्रहे व्याप्त्याद्यभावादिग्रहे तु चरमोक्तिभावः व्यापकताघटकेति व्यापकतावच्छेदकेत्यर्थः एवमग्रेपि अग्रिमप्रसंगवारणायेतादृशनिय
मस्यावश्यमभ्युपेयत्वादिति भावः प्रयोजनाविरहेणैवकारमनंतर्भाव्यैव तादृशनियमोक्तौ तावतैव व्यापकताघटकसंबंधमादायाप्या
तिप्रसंगवारणासंभवादित्याशयेन शंकते नचेति अवच्छेदकत्वावगाह्यनुमिताविति शेषः तानमितिपाठः अधिकमिति तथा च
वच्छेदकत्वावगाहित्वेपि न तादृशनियमभंग इति भावः तथा सतीत्येवकारमनंतर्भाव्य तादृशनियमे सतीत्यर्थः व्यापकतायामिति ग्रहणाप
मितिशेषः संयुक्तसमवायेनापीति अपिना संयोगपरिग्रहः प्रसंगादिति तथा चैवकारमनंतर्भाव्यैव तादृशनियमोऽभ्युपेय इति नावच्छे
दकत्वस्यानुमितौ भानं संभवतीति भावः अत्रेदमपि पक्षतावच्छेदेन हेतुमत्तावच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तिग्रहोत्तरं तादृशकालत्व
पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानानन्तरं तदवच्छेदेन साध्यानुमितिस्यादेव तत्रावच्छेदकत्वस्य व्यापकताघटकस्य सत्वेनोक्तनियमभं
गाभावादिति चेन्न तावतापि साध्यानवच्छेदकधूमकालावच्छिन्नवृत्तित्वे तादृशानवच्छेदकत्वं भविष्यत्याप्तेरसिद्ध्यादिदोषात् तदा

529

१८१

टी.

संकोर्णवाधासंभवस्यानुद्धरित्वात् पर्वतइतित्यवच्छेदकावच्छेदेनहेतुमत्तापरामर्षजन्येत्यादिः संदेहाभावादितिअग्निमत्तत्स्यानैवेत्यादि
कल्प्यतइत्यंतेनान्वयः नन्वनुमितेरवच्छेदकत्वान्नवगाहित्वेपितदनंतरं तद्वगाहिमानसत्तानांतरकल्पनयैवानुमित्यनंतरंतादृशसंदेहाभाव
उपपाद्यइत्यतआहतन्मानांतरेतिमानसेत्यादिः तस्याएवानुमितेरितिनादृशपरामर्षजन्यायाअनुमितेरेवेत्यर्थः कल्प्यतइतिलाघवादि
तिशेषः तथासतीत्यादिनोक्तदोषमुद्धरतिसंबंधांतरेत्विति अवच्छेदकत्वान्यसंबंधेत्वित्यर्थः तथानुभवेति संयोगेनव्यापकत्वावगा
हिपरामर्षजन्यानुमित्यनंतरंसंयुक्तसमवायेनसाध्यसंदेहाभावानुभवाभावादितिभावः तथात्वंसंबंधांतरविषयकत्वंकल्प्यत
इतिप्रमाणाभावादितिशेषः तथावानुभवानुरोधात्व्यापकतावच्छेदकसंबंधाघटकमप्यवच्छेदकत्वमनुमितौसाध्यस्यसंस
र्गतयाभासतइतिकल्प्यतइतिभावः यत्तुनवीनैरुक्तं उक्तयुक्त्यावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिस्वीकारेऽवच्छेदकत्वाघटितव्यापकत्वा
वगाहिनोवच्छेदकावच्छेदेनहेतुमत्तावगाहिनः प्रमात्मकपरामर्षाद्व्यानवत्तारेवच्छेदकावच्छेदेनप्रमानुमितिस्तद्वत्तारेसामानाधि
करण्येनप्रमानुमितिरितिपर्यवसितंतन्नयुक्तं तथासतितुल्ययुक्त्यागुरुणोगुरुत्वकर्मत्वविशिष्टसत्तावान्ज्ञानेत्यादौप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वाविशेषितप्रतियोगितैयधिकरणाघटितव्यापकत्वावगाहिनः प्रमात्मकपरामर्षादिसत्वबाधादिप्रहेतुत्वक

राम०

181

530

र्मित्वविशिष्टसत्ताविषयिणीप्रमानुमितिरिष्यते बाधादिग्रहे गुणकर्मान्यत्वोपलक्षितसत्ताविषयिणीप्रमानुमितिरित्यस्याप्यनु-
शकात्वेन व्याप्तिलक्षणे प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवैयधिकरण्यनिवेशानमनर्थकं स्यादिति शिरोमणिनो पूर्वापरविरोधो दुर्वार इति न दूषणाय
कारस्यानुभवानन्दीप्रकाशोऽस्माभिः प्रपञ्चित इति ग्रन्थगौरवभियानेह प्रस्तूयत इति दिक्। ननु तत्स्थले साध्यसंदेहाभावानुभवानुरोधेनावच्छेद-
कत्वमनुमितेर्भासत इत्ययुक्तं तादृशानुभवस्य संदिग्धत्वात् अपरत्रानुभवसंदेहे लाघवतर्कस्य निर्णायकत्वे योग्यस्थलेऽनुमितावच्छेद-
कत्वभानोपगमे लाघवसंभवात्तदुपगमस्योचितः तथाहि बाधाभावादिबलादनुमितावच्छेदकत्वभानोपगमेऽवच्छेदकत्वघटितव्यापकता-
विषयकपरामर्शस्यावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ कारणत्वान्तरं कल्पनीयम् अवच्छेदकत्वाघटितव्यापकताज्ञानतद्घटितव्यापकताज्ञानोभय-
साधारणरूपेणैव कारणतायाः स्वीकारे तौ कारणतैक्येनैव निर्वाहात् भवन्मतेऽवच्छेदकत्वाघटितव्यापकताज्ञानादवच्छेदकावच्छेदेना-
नुमित्यनुत्पादेन तादृशानुमितावच्छेदकत्वघटितव्यापकतावगाहिपरामर्शस्य कारणतान्तरकल्पनापाश्यावश्यकत्वात् तथावच्छेदक-
त्वघटितव्यापकतायास्तदघटितव्यापकतात्मकाभावात्तदतिरिक्ताभावरूपतया न द्विविधव्यापकतावगाहिपरामर्शयोरनुगमसंभवः वि-
षयतानुगमादिति वाच्यं व्यापकतात्वेन पदार्थान्तरावगाहिपरामर्शादप्यनुमित्युदयेन वास्तवव्यापकताविषयकत्वस्यानिवेशात् व्यापक-

८२

टी.

नाद्य एकपदार्थांशोपरस्परोपश्लेषावगाहित्वस्यैव निवेशनीयतयावच्छेदकत्वघटितव्यापकतातात्पर्यकस्थापितस्वघटितव्यापकताप्रविष्टत्वा
वद्धूल्कविषयकत्वाननेनरूपेणाभयपरामर्शसंग्रहसंभवादिति चेन्न तथासति तुल्ययुक्त्यानुमितौ उपनीतमहानसीयवह्नेरपि भानोपगमापत्तेः
तस्मान्न[illegible]यगामेयि महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावगाहिपरामर्शस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नानुमितौ स्वतंत्रकारणत्वकल्प
नेन लाघवसंभवात् उक्तरीत्या वह्नित्वावच्छिन्नानुमितौ हेतुत्वेन परामर्शतावच्छेदकरूपेण वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानहेतुतयैव निर्वाहात् नच
शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतावगाहिपरामर्शजन्यमहानसीयत्वाद्युपस्थितिकालीनानुमितेरुत्तरं विनैव प्रमाणं संशयं च तत्र म
हानसीयत्वादिसंदेहाननुभवात् अनुमितावुपनीतमहानसीयत्वादिभानमिति वाच्यं अवच्छेदकत्वाघटितव्यापकतावगाह्यवच्छेदकावच्छे
देन हेतुमत्तावगाहिपरामर्शजन्यानुमित्युत्तरं पक्षे साध्यसंदेहाननुभवात् अनुमितावच्छेदकत्वभानमित्यस्यापि सुवचत्वात् एतेनानुमिता
वुपनीतभानांगीकारे एकधर्मिकोपस्थितविरोधिकोटिद्वयव्याप्यवत्ताधीबाधाभावादिविलक्षणैकदाभानसंभवेन संशयानुमितिप्रसंगः तदप
कालिकप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पने च गौरवमित्यपि प्रत्युक्तं बाधाभाववत्त्विलक्षणावच्छेदकत्वभानोपगमेऽप्युक्तरीत्या संशयानुमिति
प्रसंगस्य तद्वारकप्रतिबध्यप्रतिबंधकभावकल्पनप्रयुक्तगौरवस्य तुल्यत्वात् नानुमितावच्छेदकत्वभाने युक्त्यंतरमाह प्रमाणमात्रस्यैव सा राम०

182

532

ष्टितामात्रपरत्वं तस्यार्थः अयमाशयः व्याप्तिप्रमाणस्यावच्छेदकावच्छेदेन प्रत्यायकत्वमौत्सर्गिकमिति सर्वसिद्धं तत्संसर्गग्रहासंसर्गाग्रहादिरेव.
तत्र संग्राहकत्वाद्यवेन प्रमाणत्वावच्छेदेनैव तस्यौत्सर्गिकत्वं कल्प्यते एतन्मूलक एव चोत्सर्गतः प्रमाणमात्रस्यैवावच्छेदकत्वे पक्षतापादनमिति
सर्वसिद्धः प्रवादः अत एव वाजपेयेन यजेतेत्यादौ यागत्वावच्छेदेन वाजपेययजमानत्वस्य स्वर्गविशेषसाधनत्वस्य चान्वयासंभवेन वाजपेया
दिपदं कर्मविशेषे लक्षणमिति कर्मनामधेयत्वमिति मीमांसकसिद्धान्तः अन्यथा यागत्वसामानाधिकरण्येन वाजपेययजमानत्वस्वर्गविशेष
साधनत्वयोरन्वयसंभवेन कर्मनामधेयत्वाङ्गीकारस्यासंगत्यापत्तेः एवं चानुमितावप्यसंसर्गाग्रहादिवशादवच्छेदकत्वभानेनैव प्र
त्यूहमिति अधिकं मत्कृतमायपक्षोक्तभेदे द्रष्टव्यं ये तु अनुमितावच्छेदकत्वे साध्यस्य संसर्गतया न भासते अत्रावच्छेदकत्वस्य व्यापकत्वाघ
टकत्वात् किन्तु पक्षतावच्छेदकस्यैव तत्त्वमेतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितित्वमिति वदन्ति तन्मतमनमाहके चित्त्विति पर्वतत्वस्यैवेति पर्वतत्वमिति
शेषः एवकारेण साध्यस्यावच्छेदः नहेवस्य यद्यपि वह्नेः स्थितिः । नाद्ये इति व्यापकताघटकसंबन्धेनैव व्यापकस्यानुमितिरित्याकारकेण
र्थः उक्तनियमभङ्गाभावेऽपि पक्षतावच्छेदकताघटकसंबन्धेनैव पक्षतावच्छेदकस्य पक्षमानमिति नियमभङ्गो दुर्वार एवेत्यस्वरसादा
ह इत्याहुरिती दीधितावभिप्राय इति मूलकृतोऽभिप्राय इत्यर्थः तेनानुभवसंदेहेऽपि स्वस्य कचित्संशयानुमितेरपीष्टतया लाघवाद्गुमि

533

तावुपनीतभानसिद्धाविशेषायमात्मत्वेनैवाभावेन पूर्वापरविरोधित्वाघातादनुमितावव्यवच्छेदकत्वसमानेदुर्वारमिति स्वाभिप्रायस्सूचितः॥ ॥इ
ति महादेवविरचितायां भवानंदीव्याख्यायां सर्वोपकारिण्यां हेत्वाभासग्रन्थः॥ ॥ईश्वरवादेनैवेति अत्रैवं मूलग्रन्थसंदर्भः एवमनुमानेनेनि
रूपितेन तस्मान्न गन्धिमत्तु पुरुषधौरेयसिद्धिरित्यादिना ग्रन्थेन क्षित्यादिकं कर्तृजन्यं कार्यत्वाद्घटवदितीश्वरसाधकानुमानं प्रपंचितं तत्र तथा
पि क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्वित्येवेति पूर्वपक्षे अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावविषयत्वादि
त्यादिना समाधानमभिधाय अपि च शरीराजन्यत्वात् गगनवदिति सत्प्रतिपक्षो नास्ति येदिति पूर्वपक्षे अस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वा व्यर्थ
विशेषणत्वं लाघवेनाजन्यत्वस्यैव साध्यत्वादिति समाधानांतरमुक्तं नीलधूमादाविव व्यर्थविशेषणत्वेन हेतुना शरीराजन्यत्वे कर्तृज
न्यत्वाभावव्याप्यभावसाधनात्सत्प्रतिपक्षसंभवरतिनदर्थः तदनंतरं ननु निष्प्रयोजनविशेषणत्वमप्रसिद्धमित्यादि पूर्वपक्षग्रन्थघटके
अपि च व्यभिचारवारकविशेषणवत्त्वस्यैव व्याप्यत्वहेत्वप्रयोजकत्वे सहचारदर्शनादित्वेन तदभावेन व्याप्यग्रहाविलंबादित्यादिना अ
व्यभिचारस्यानौपाधिकत्वस्य वा निश्चयेन नीलधूमादौ सत्त्वेन नव्यतिरेकसाधने बाधादित्यंतेन ग्रन्थेन नीलधूमावच्छिन्नव्याप्तौ निरुपाधि
त्वादित्यनुमानेन नीलधूमे व्याप्तिसिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वेन व्याप्यत्वाभावसाधने बाध इत्युक्तेऽनंतरं नंतरं न व विशेषणमुपाधिः साधनव्याप

कत्वादिति ग्रंथः सत्प्रतिपक्षेऽप्युपाधिनिरसनपरः विशेष्यं अजन्यत्वमिति अत्र साधनव्यापकत्वानुपपत्त्या साध्यस्येति शेष इति
दीधितिग्रंथ एवमवतारयति व्याख्यायां न त्विति तन्मते न्मतमिति तन्मतसिद्धकार्यकारणाभावरूपानुकूलतर्कमित्यर्थः कर्तृजन्यत्वेऽमिति तन्मतेऽ
न्यादिः तेन तादृशकारणत्वस्यासिद्धत्वेनानुपपत्तिरपि नेति कर्तृजन्यत्वस्येति पाद व्याप्याभावस्य व्यापकाभावव्यापकत्वेन कर्तृजन्य
त्वाभावरूपसाध्यस्य शरीराजन्यत्वरूपसाधनव्यापकत्वमक्षतमिति भावः अस्य अजन्यत्वस्य दीधितौ साध्याव्यापकं साध्याव्यापकत्वेन गृहीतं
साध्यव्याप्यसाधनाव्यापकत्वेन साध्याव्यापकत्वस्य साधनादिति भावः व्याख्यायां नीलधूमादिः मिश्रमतेन येनादिग्रंथस्य नीलधूमे व्या
प्तिसाधकानुसारेण स्वरूपासिद्धिनिरसनपरत्वात्तदनुसारेणोक्तं व्याख्यानं। पक्षे नीलधूमेऽपि विशेष्यत्वस्य सत्वेन तस्य साधनाव्यापकत्वासंभवा
दुपाधित्वशंकाया असंभवादाह व्याप्तिग्रहविशेष्यत्वमिति व्याप्तिग्रहविशेष्यत्वस्यापि तत्र संभवात् दृष्टान्तादवस्यादाह विशिष्येति नी
लविशिष्टे धूमे वेत्यर्थः विशेष्यत्वं व्याप्तिग्रहविशेष्यत्वेन संभवतीति विशेषयोः सामान्याधिकरण्याभावेन तद्घटितव्याप्तेरसंभवेन वि
शेष्य एव तत्संभवेन व्याप्तिग्रहविशेष्यत्वस्य विशेष्य एव सत्वेन विशिष्टे संभव इति भावः विशेष्यत्वस्य व्याप्तिग्रहविशेष्यत्वस्य सत्वे
नेति निरुपाधित्वस्यापि व्याप्तित्वादिति भावः साधनव्यापकत्वादिति तथा च साधनाव्यापकत्वाभावात्तस्योपाधित्वं संभवतीति भावः या

535

दी·

माद्दिकत्वादिति नाद्यात्म्येन विशेष्यस्यैवोपाधित्वशंकासंभवेन विशेष्यत्वपर्यंतानुसरणस्यानौचित्यादित्याशयः तेन धूमादिकत्वे मानाभा
वद्दूत्यार्शंकायाश्च नवकाशः तत् · मिश्रव्याख्यानं अत्र नोपाधिरितिपर्यंतमेव दीधितिग्रंथः क्वचित्तु एतदग्रे यदि वेत्यादिना पर्यंतमपि
नः पाठोस्ति स च यद्यपि न प्रामाणिकः सांप्रदायिकपुस्तकेषु दर्शनात् अत एव व्याख्यातारस्तं उपेक्षितवंतः तथापि बहूनामुपकाराय व्याख्या
यते · कर्तृजन्यत्वावच्छिन्नं यत्र शरीरस्य कारणत्वेन सर्वसिद्धमित्युक्तरीत्या साध्यस्य साधनव्यापकत्वासंभवेन नोक्तरीत्या विशेष्यस्योपाधि
त्वनिरसनं संभवदुक्तत्वकारणमूलकं किं त्वेत्यादिमूलग्रंथप्रतिवंदिविषयापेक्षयापि तु माह यदि वेत्यादि विधिमाभासेत दूषये · हेतौ · शरी
रजन्यत्वे · विशेषणतोति शरीरजन्यत्वादि · वैयर्थ्यमिति पूर्वमतस्यायुक्तत्वात् दुष्टकल्पं विशेष्याभावेपि जन्यत्वाभावेन्यर्थः विशेष्यं · अजे
न्यत्वं · आर्द्रेंधनप्रभवेतिनच मूलेप्रयपमतः धूमप्रभववह्निरहितत्वहेतुके सौरभविशेषवद्धूमरहितत्वसाध्यकमनुमानमेवोक्तमिति
मध्यमतो · द्वितीयनिर्देशो · संगतइतिवाच्यं द्वितीयानुमानस्य प्रसिद्धत्वेन प्राथम्येन निर्देशात् रहितत्वादित्येनेति आदिना धूमप्रभव
वह्निरहितत्वपरिग्रहः निर्धूमत्वादावित्यादिना सौरभविशेषवद्धूमरहितत्वपरिग्रहः इत्याहेति पाठः स्पष्ट आहेति पाठस्त्वार्तः अ
भिप्रायात् अभिमतार्थमाहेत्यर्थः मूलो · सिद्धिवारकस्येव विशेषणस्य स्वीकारात्तत्वेतिरेव कारो · व्यर्थगंधस्यैवेत्येवकारव्यत्यवं

राम०

धातिरिक्ताव्यंजकत्वघटितहेतोर्गंधाव्यंजकघ्राणरूपपक्षे प्रसिद्धिवारकस्यापि रूपादिषु पंचसु मध्ये इति समभिव्याहारलभ्यरूपाद्यव्यंजक-
त्वस्य विशेषणत्वांगीकारादित्यर्थः अनुमानं च घ्राणं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गंधस्यैव व्यंजकत्वात् कुंकुमगंधाभिव्यंजकगोघृतवदित्याकारकं
बोध्यं तस्यासिद्धिवारकतया न सार्थकता किंतु व्यभिचारवारकतयैवेत्याशयेनाह दोषिणोनान्विति व्यभिचारवारकत्वादिति वैयर्थ्यभ्रमस्य
नुषंगेणान्वयः तथा च रूपासिद्धिवारकस्यापि व्यभिचारवारकस्यैव यथार्थ्यमिति भावः नन्वेवमपि रूपादिषु मध्ये गंधस्यैव व्यंजकत्वादित्य
त्र रूपादिषु मध्ये इत्यस्य व्यभिचारवारकत्वाद्वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेत्यत आह रूपादिष्वित्यादि गंधव्यंजकत्वहेतोः तन्मात्रहेतोः व्यभिचारः आत्मा
दौ व्यभिचारः शुद्धेनैवकारार्थेनेति रूपादिषु मध्ये इत्यसमभिव्याहृतैवकारार्थेनेत्यर्थः तस्येति शुद्धैवकारार्थस्येत्यर्थः समभिव्याहारेति
षष्ठ्यंतगंधपदव्यंजकपदयोः समभिव्याहारवशादित्यर्थः व्यंजकत्वरूपस्य। तत्पर्यवसन्नस्य। असत्वेनेति गंधव्यंजकस्यापि घ्राणेन्द्रि
यस्य गंधातिरिक्तगंधव्यंजकत्वेन घ्राणेन्द्रियरूपपक्षे। सत्वेनेत्यर्थः विशेषणत्वेनेति विशेष्ये गंधव्यंजकत्वे सामानाधिकरण्येनेत्या
दिः विशेष्यमात्रस्यात्मादौ व्यभिचारेणाविशेषणत्वाभावे इष्टापत्त्यसंभवादिति भावः अतः गंधातिरिक्ताव्यंजकत्वमात्रस्याविशेषणत्वा
योगात् रूपाद्यंतर्गतेति रूपादिषु मध्ये इति समभिव्याहारबललभ्यमित्यादिः रूपाद्यंतर्गतेति यद्गंधातिरिक्तं तदव्यंजकत्वमित्यर्थः रूपरस

537

238

स्पर्शशब्दाव्यंजकत्वमिति यावत् गंधातिरिक्तत्वनिवेशप्रयोजनाभावात् नच रूपरसस्पर्शशब्दाव्यंजकत्वेच व्यभिचारेति आत्मादावि
त्यादि तत्रगंधव्यंजकत्वरूपविशेष्यासत्त्वेपि रूपाद्यव्यंजकत्वरूपविशेषणाभावेन विशिष्टहेत्वसत्त्वेन व्यभिचारवारणासंभवादि
ति भावः ननु जन्याभावेन सामाभावशरीरजन्याभावेन सामाभावयोः सामान्याभावत्वेन प्रत्येकमेकत्वात् द्वित्वाभावाभावेन पात्वित्याद्ययम
मसंगतमत आह यद्वेत्यादि इत्यादि इत्यादि यावत्सामान्याभावस्य विशेषाभावकूटात्मकतानतु तद्भिन्नत्वमिति मतानुसारेणेव यद्वेत्या
दि मतमतो नासंगतिरिति भावः वह्न्यभावे तीनिरुद्धं यमत्वेपि रोधाभावाद्वह्निव्याप्यत्वादिति पाठमभिप्रेत्य वह्निवदिति केचिदिति घटमी
सामाभावस्यापि जन्याभावसामाभावानन्तर्गतत्वादिति भावः अन्यदिति केचिदित्याद्यनभावानां शरीरजन्याभावसामाभावानन्तर्गतत्वादिति भा
वः नच पृथिवीत्वस्य पृथिवीत्वाभावरूपतया योग्यत्वमत आह अपृथिवीत्वमिति नच तत्र पृथिवीसामान्याभावस्यैक
तया वह्नित्वाभावेन हेतुतासंगतिरत आह सर्वेति तत्र यदिति शेषः विशेषाभावेतितत्वया सामान्याभावस्य विशेषाभावसमुदायात्म
कत्वस्वीकारादिति भावः ननु यत्तु वादिमते जन्यत्वाभावस्यापि विशेषाभावसमुदायात्मकतया नैकत्वमिति किंच नन्वेय वह्न्या
न्याभावापेक्षया जन्यत्वाभावस्यैव व्याप्यतास्यादेकत्वादिति प्रत्येकं योः संगतत्वाशयेनाह जन्यत्वेत्यादिः अप्रयुक्तवमात्रे

रामः

योऽधिकार्मात्रं न तु सम्पगीत्पर्थः असम्पत्तौ हेतुस्वयमेवाह जन्पत्वस्पेति अखंडस्प सकलजन्पाद्यनैः विरहे शेति अनन्प
यासिद्धिनियतोत्तरवर्तित्वरूपजन्पत्वस्प जन्पभेदेन भिन्नत्वादिति भावः तुल्पनयाजन्पान्योन्याभावस्यानीयपुक्ते स्फल्पनया अ
न्पथ्याजन्पान्योन्याभावस्पाप्येकत्वेन बहुत्वकल्पनासंगतेरितिभाव: जन्पान्योन्याभावस्पाव्याप्यत्वमाशंक्य नेयद्यपीत्पादिनातथा
त्वं· व्याप्यत्वं इह जन्पान्योन्याभावस्पत्वेन या· ग्रपेकं व्याप्यत्वं · व्यभिचारित्वादितिसकर्तृकत्वाभाववति घटादौ हेपटादिजन्पत्वस्पा
न रभेदसत्वेन व्यभिचारित्वादितिभावः तथा चोक्तरीत्याप्रसक्तव्यभिचारवारणाय जन्पान्योन्याभावसमुदायस्प व्याप्यत्ववक्तव्ये तथा
सत्याहतथा चेति समुदायनिवेशाव श्यकत्वेचेत्पर्थः क्षित्यादीति शरीराजन्पानां जन्पानामंकुरादीनामन्योन्याभावानामित्यर्थः
न निवेशाइति तथा च शरीरजन्पान्योन्याभावानामेवाल्पत्वाज्जन्पान्योन्याभावानामेव बहुत्वाज्जन्पान्योन्याभावस्प न व्याप्यत्वमि
ति यत्तु वादिमते सम्पगेवेति भावः अतिरिक्तत्वे चेति सामान्याभावत्वं ये सामान्याभावस्पविशेषाभावसमुदायात्मकत्वस्प
दूषितत्वेनातिरिक्तत्वमितिभावः तत्र जन्पान्योन्याभावशरीरजन्पान्योन्याभावयोः इत्पत्रेति एतादृशाहृषराद्यर्थः तास

टी.

र्थमिति विरोधाभावादित्यादिमूलग्रन्थस्य तात्पर्यमित्यर्थः नचैवमप्यापि जन्यत्वस्याखंडस्यैकस्य विरहे गौकार्यजन्यत्वावच्छि
न्नाभावाभावस्यातिरिक्तत्वे त्वक्षिप्रतिवाच्यं अखण्डोपाधिरतिरिक्तपदार्थो वा जन्यत्वमित्याशयान्नचैवमप्यपि तस्य जन्यता
वच्छेदकधर्मसंबंधभेदेन नानात्वात्तद्वच्छिन्नाभावस्यैकत्वासंभव एवेति वाच्यं अखण्डोपाधिरूपे वातिरिक्तपदार्थरूपे वा
वा नानाधर्मसंबंधावच्छिन्नसकलजन्यतासाधारणेन जन्यतात्वेनानुगतीकृतस्य जन्यत्वस्यानुगतत्वसंभवादित्यादिक
महाचार्यस्य सकलभट्टाचार्यसाधारणत्वेनोत्कर्षसंपादकत्वासंभवादाह व्याख्यायामहाचार्यः महाचार्यशिरोमणि
रितीति अत्र टीका शङ्कोग्रन्थसमाप्तौ ॥ ॥ भवानन्दवचोव्याख्या महादेवेन निर्मिता सर्वोपकारिणीनाम्ना संपूर्णास
दनुग्रहात् १ भवानन्दवचोव्याख्या समुत्सुकैः श्रमैर्मम सिद्धेश्वरीजगन्मातानामीरागानुसाधिवाम्यताम् २ विद्वद्वरेषु
कृतारवं पितरं प्रणामाम्यहं यदीयसुकृतेनैव संपूर्णीयाकृतिर्मम ३ श्रीकेदारात्मजैर्गोमि गुरुं गोतमसंस्थिरं येनचू
रीकृतनामस्यद्योविदुषांगर्वपर्वताः ४ भवानन्दीयव्याख्यापर्यालोचनेच्छायस्य विधयते तेनोपायसहस्रेणासंग्राह्येयंकृतिर्म राम०

186

540

९८

२१

म ५ महीयस्तुतिमुत्तमामपि नवा प्रार्थये यो तिनीं विलोक्य सुहृन्मामुपाधद्दिसतो बुधानां गणाः तदा भवन्ति निर्दयाविमि
हवालिप्तानां शतैर्विधुः कुवलये क्षितो न हि तन्निषिद्धनेतामसेः ६ स्तुतिर्महीयाय यद्दिवेन सहीहिंसातस्यां किलास्या श्रुरितार्थ्यनिव
कस्तूरिकाः वितजनैर्विमुक्ता गुरागात्तलोकाहृतः स्तुतार्था ७ विज्ञापयामि सुहृदो बुधान् स सप्रज्ञापिनः स्तुपासंभवत हृक्षोषा
वीस्तुरतीयाद्युतिर्मम ८ प्रकाशको स्तु मोपुत्रो पुत्रीं सर्वोपकारिणीं बुद्धिपद्मामलौकिकां महादेवो स्य भावयन् ९
लौकिकं वालौकिकं पद्मामलौकिकां पद्मामलौकिकं उमापादाब्जपद्मभजन्महादेवः स्तुतार्थ्यतां १० ॥ ॥इति श्री काशीवासि
महाराष्ट्राचार्यसेमन्तपुरोपस्तंभकरोपनामक श्रीमन्मुकुंदपंडितात्मज■महादेवपंडितविरचिता ऽनुमानमणिदीधिति
व्याख्या भवानंदी व्याख्या सर्वोपकारिणी संपूर्णा॥ ॥ ॥शुभमस्तु॥ ॥मंगलं चास्तु॥ ॥श्रीरस्तु॥ ॥

1867

541

रामः

न्यायशास्त्रम्

श्लो० ६०००

अनुमानमनीदीधतीटीपनी
६४००

542

२०७